

David Abulafia

MAREA CEA MARE

O istorie umană
a Mediteranei

David Abulafia (n. 1949) este profesor de istorie mediteraneeană la University of Cambridge și membru în corpul profesoral al Gonville and Caius College, iar până de curând a condus Facultatea de Istorie de la Cambridge. Este membru al British Academy și al Academia Europea. În anul 2003 a devenit Commendatore dell'Ordine della Stella della solidarietà italiana, în semn de apreciere a valorii contribuțiilor sale la cunoașterea istoriei italiene și a Mării Mediterane. Printre lucrările sale se numără: *Frederick II* (1992), *Commerce and Conquest in the Mediterranean, 1100–1500* (1993), *The Mediterranean in History* (2003), *Italy in the Central Middle Ages* (2004) și *The Discovery of Mankind: Atlantic Encounters in the Age of Columbus* (2008).

În 2013 David Abulafia a fost distins cu British Academy Medal pentru *Marea cea Mare. O istorie umană a Mediteranei*.

David Abulafia

The Great Sea: A Human History of the Mediterranean

Copyright © David Abulafia, 2011, 2014

First published 2011 in Great Britain in the English language by Penguin Books Ltd.

All rights reserved.

© HUMANITAS, 2014, pentru prezenta versiune românească

ISBN: 978-973-50-4569-2 (epub)

EDITURA HUMANITAS

Piața Presei Libere 1, 013701 București, România

tel. 021/408 83 50, fax 021/408 83 51

www.humanitas.ro

Comenzi online: www.libhumanitas.ro

Comenzi prin e-mail: vanzari@libhumanitas.ro

Comenzi telefonice: 0372.743.382; 0723.684.194

David Abulafia

MAREA CEA MARE

O istorie umană
a Mediteranei

Traducere din engleză de
GEORGETA-ANCA IONESCU,
MARIEVA-CĂTĂLINA IONESCU
și DENISA DURAN

Cuprins

MAREA CEA MARE

Lista ilustrațiilor

Sistemul de transliterare și datare

Prefață

Introducere. O mare cu multe nume

PARTEA I. Prima Mediterană 22000 î.Hr.–1000 î.Hr.

1. Izolare și insularitate 22000 î.Hr.–3000 î.Hr.

2. Cupru și bronz 3000 î.Hr.–1500 î.Hr.

3. Negustori și eroi 1500 î.Hr.–1250 î.Hr.

4. Popoarele mării și popoarele uscatului 1250 î.Hr.–1100 î.Hr.

PARTEA A II-A. A doua Mediterană 1000 î.Hr.–600 d.Hr.

1. Negustorii de purpură 1000 î.Hr.–700 î.Hr.

2. Urmașii lui Odiseu 800 î.Hr.–550 î.Hr.

3. Triumful tirenienilor 800 î.Hr.–400 î.Hr.

4. Către Grădina Hesperidelor 1000 î.Hr.–400 î.Hr.

5. Talasocrațiile 550 î.Hr.–400 î.Hr.

6. Farul Mediteranei 350 î.Hr.–100 î.Hr.

7. „Cartagina trebuie distrusă!” 400 î.Hr.–146 î.Hr.

8. „Marea noastră” 146 î.Hr.–150 d.Hr.

9. Credințe vechi și noi 1 d.Hr.–450 d.Hr.

10. Dez-integrarea 400–600

PARTEA A III-A. A treia Mediterană 600–1350

1. Albii mediteraneene 600–900

2. Traversarea hotarelor dintre creștinătate și islam 900–1050

3. Marea cea Mare se schimbă 1000–1100

4. „Răsplata pe care o va da Domnul” 1100–1200

5. Cărări pe mare 1160–1185

6. Căderea și ridicarea imperiilor 1130–1260

7. Negustori, mercenari și misionari 1220–1300

8. Serrata – închidere 1291–1350

PARTEA A IV-A. A patra Mediterană 1350–1830

1. Așa-ziși împărați romani 1350–1480

2. Schimbări în Occident 1391–1500

3. Ligi sfinte și alianțe profane 1500–1550

4. Akdeniz – bătălia pentru Marea Albă 1550–1571

5. Interlopji Mediteranei 1571–1650

6. Diaspore disperate 1560–1700

7. Încurajarea străinilor 1650–1780

8. Perspectiva rusească 1760–1805

9. Dej, bei și pașale 1800–1830

PARTEA A V-A. A cincea Mediterană 1830–2010

1. Estul și Vestul se vor întâlni întotdeauna 1830–1900

2. Grecii și ne-grecii 1830–1920

3. Ieșirea din scenă a otomanilor 1900–1918

4. Poveste despre patru orașe și jumătate 1900–1950

5. Mare Nostrum – din nou 1918–1945

6. O Mediterană fărâmițată 1945–1990

7. Cea din urmă Mediterană 1950–2010

Concluzie. Traversând marea

Indicații bibliografice

Note

DOSAR FOTO

a la memoria de mis antecesores
[în amintirea înaintașilor mei]

Lista ilustrațiilor

1. Mnajdra, Malta (akg-images/Rainer Hackenberg)
2. „Doamna adormită“ (Muzeul Național de Arheologie, Valletta, Malta. Foto: akg-images/Erich Lessing)
3. Figurină cicladică, cca 2700 î.Hr., colecție particulară grecească (Heini Schneebeli/Bridgeman Art Library)
4. Cap de femeie, perioada cicladică timpurie II, cca 2700–2400 î.Hr. (Muzeul Luvru, Paris. Foto: Giraudon/Bridgeman Art Library)
5. Vas cu caracatiță, de la Cnossos, cca 1500 î.Hr. (Muzeul de Arheologie din Heraklion, Creta, Grecia. Foto: Bernard Cox/Bridgeman Art Library)
6. Frescă, cca 1420 î.Hr., din mormântul lui Rekhmire, vizir al faraonului, Egiptul de Sus (Mary Evans/Interfoto)
7. Frescă de la Akrotiri, insula Thera, secolul al XVI-lea î.Hr. (akg-images/Erich Lessing)
8. Mască mortuară din aur de la Micene, cca 1500 î.Hr. (Muzeul Național de Arheologie, Atena. Foto: akg-images/Erich Lessing)
9. Chip turnat în lut de vechii filistenii, dintr-un sarcofag descoperit la Beth She'an, în nordul Israelului (Muzeul din Israel (IDAM), Ierusalim. Foto: akg-images/Erich Lessing)
10. „Vasul cu războinic“, Micene, sec. al XII-lea î.Hr. (Muzeul Național de Arheologie, Atena. Foto: akg-images)
11. Friză pe zidurile templului din Madinat Habu, Egiptul de Sus (akg-images/Erich Lessing)
12. Inscripție feniciană, Nora, în sudul Sardiniei (Roger-Viollet/Topfoto)
13. Stelă, Cartagina, cca 400 î.Hr. (Roger Wood/Corbis)
14. Machetă de corabie feniciană (Muzeul Național de Arheologie, Beirut. Foto: Philippe Maillard/akg-images)
15. Monedă feniciană de argint (Muzeul Național de Arheologie, Beirut. Foto: akg-images/Erich Lessing)
16. Vasul Chigi, descoperit în apropiere de Veii, cca 650 î.Hr. (Muzeul Național al Vilei Giulia, Roma. Foto: akg-images/Nimatallah)
17. Panou de pe porțile de bronz ale palatului regal asirian din Balawat, cca sec. al IX-lea î.Hr. (Muzeul Luvru, Paris. Foto: akg-images/Erich Lessing)
18. Craterul lui Dionysos, sfârșitul secolului al VI-lea î.Hr. (Colecția Națională de Antichități și Gliptoteca din

München. Foto: akg-images)

19. Frescă din Tarquinia, sfârșitul secolului al VI-lea î.Hr. (akg-images/Nimatallah)

20. *Abecedarium* de la Marsiliana d'Albegna, Etruria, secolul al VII-lea î.Hr. (Muzeul de Arheologie din Florența. Foto. Akg-images/Album/Oronoz)

21. Tăbliță de aur, Pyrgoi, sfârșitul secolului al VI-lea î.Hr. (Muzeul Național al Vilei Giulia, Roma. Foto: akg-images/Nimatallah)

22. Coif conic etrusc (Administratorii de la British Museum)

23. Turnul fortificat din Orolo, Sardinia (akg-images/Rainer Hackenberg)

24. Barcă de bronz sardă, cca 600 î.Hr. (Muzeul Național de Arheologie, Cagliari. Foto: akg-images/Electra)

25. Bustul lui Periandros (Muzeul din Vatican)

26. Bustul lui Alexandru cel Mare (Print Collector/Heritage-Images/Imagestate)

27. „Dama de Elche“ (ullstein bild – United Archives)

28. Bustul lui Sarapis (akg-images/ullstein bild)

29. Monedă cartagineză cu chipul zeului Melqart (Administratorii de la British Museum)

30. Monedă de bronz din vremea împăratului Nero (Administratorii de la British Museum)

31. Monedă cu chipul reginei Cleopatra (Administratorii de la British Museum. Foto: akg-images/Erich Lessing)

32. Monedă de pe timpul lui Nero care marchează finalizarea unui nou port la Ostia (Administratorii de la British Museum)

33. Basorelief cu o cvincviremă romană, Praeneste, astăzi Palestrina (akg-images/ Peter Connolly)

34. Frescă înfățișând un port din apropiere de Napoli, posibil Puteoli (Muzeul Național de Arheologie, Napoli. Foto: akg-images/Erich Lessing)

35. Mozaic din secolul al VI-lea reprezentând flota bizantină la Classis, bazilica Sant' Apollinare din Ravenna (akg-images/Cameraphoto)

36. Cornișă de la sinagoga din Ostia, secolul al II-lea (Foto: Setreset/Wikimedia Commons)

37. Inscripție din sinagoga din Ostia (akg-images)

38. Panoul Aurit, Pala d'Oro, bazilica San Marco din Veneția (akg-images/Cameraphoto)

39. Vedere din Amalfi, 1885 (Arhiva de Artă și Istorie, Berlin. Foto: akg-images)

40. *Bacino* din Mallorca (Muzeul Național din San Matteo, Pisa)
41. Khan al-‘Umdan, Acra, Israel (Foto: Ariel Palmon/Wikimedia Commons)
42. Cvadriga de la Veneția (Mimmo Jodice/Corbis)
43. Hartă de la sfârșitul Evului Mediu, după un original de al-Idrisi (Wikimedia Commons)
44. Portulan desenat la Mallorca, la începutul secolului al XIV-lea (British Library)
45. Pictură murală din secolul al XIII-lea înfățișând cucerirea orașului Mallorca în 1229 (Muzeul din Catalonia, Barcelona. Foto: akg-images/Bildarchiv Steffens)
46. Aigues-Mortes, Delta Ronului, Franța (Foto: Bertrand Rieger/Hemis/Corbis)
47. Genova, înfățișată în *Cronica de la Nürnberg* a lui Hartmann Schedel, tipărită în 1493 (cu permisiunea directorului și a profesorilor de la Colegiul Gonville and Caius, Cambridge)
48. Dubrovnik (Foto: Jonathan Blair/Corbis)
49. Vas din Manises (Victoria and Albert Museum, Londra)
50. Machetă votivă a unei corăbii de marfă, cca 1420 (Muzeul Maritim, Rotterdam)
51. Comerțul din Valencia (Foto: Felivet/Wikimedia Commons)
52. Copie manuscrisă timpurie după codul de legi maritime *Consulatul mării* (Album/Oronoz/akg-images)
53. Portret al sultanului Mehmet II realizat de Gentile Bellini (akg-images/Erich Lessing)
54. Miniatură franceză cu asediul Rhodosului (detaliu) (Colecția Granger, New York)
55. Portret al amiralului Hayrettin (Barbarossa), 1540, realizat de Nakkep Reis Haydar (Muzeul Palatului Topkapı, Istanbul, Turcia/Bridgeman Art Library)
56. Portret al lui Andrea Doria (Palazzo Bianco, Genova. Foto: akg-images/Electra)
57. Cartolină înfățișând cucerirea orașului-port La Goleta (akg-images/Erich Lessing)
58. Alungarea Țigărilor, 1613, pictură de Pere Oromig și Francisco Peralta (ullstein bild – Aisa)
59. Victoria navală venețiană asupra Turciei din 1661, artist anonim, reprezentant al Școlii de la Veneția (Muzeul Correr, Veneția. Foto: akg-images/erich Lessing)
60. Atacul asupra orașului Mahón, 1756, artist francez anonim (Muzeul Marinei, Paris. Foto: akg-images/Erich

Lessing)

61. Execuția amiralului Byng, cca 1760, școala britanică (Muzeul Maritim Național, Greenwich, Londra)

62. Portret al amiralului Feodor Ușakov, artist anonim din secolul al XIX-lea (Muzeul Naval Central, Sankt Petersburg. Foto: akg-images/RIA Novosti)

63. Portret al amiralului Samuel Hood, 1784, realizat de James Northcote (Muzeul Maritim Național, Londra/Bridgeman Art Library)

64. Portret al lui Ferdinand von Hompesch, realizat, probabil, de Antonio Xuereb, Palatul Prezidențial din Valletta (Malta) (Foto: prin amabilitatea Heritage Malta)

65. Portret al lui Stephen Decatur, cca 1814, realizat de Thomas Sully (Muzeul Atwater Kent din Philadelphia/prin amabilitatea Societății de Istorie a Colecțiilor din Pennsylvania/Bridgeman Art Library)

66. Port Said, 1880 (Wikimedia Commons)

67. Cheiul aparținând companiei Lloyd, Trieste, cca 1890 (adoc-photos)

68. Piața Mare, sau Piața Mehmet Ali, din Alexandria, pe la anul 1915 (Arhiva Werner Forman/Muzeul Regal din Bruxelles/Heritage-Images/Imagestate)

69. Ocuparea Libiei de către italieni, 1911 (akg-images)

70. Atacul asupra vaselor de război franceze acostate în Mers el-Kebir, octombrie 1940 (Foto: Bettmann/Corbis)

71. Trupele britanice debarcă în Sicilia, 1943 (Muzeul Imperial de Război, Londra, A17918)

72. Navă cu refugiați evrei, Haifa, 1947 (akg-images/Israelimages)

73. Charles de Gaulle în Algeria, 1958 (akg-images/Erich Lessing)

74. Scenă de pe plajă, Lloret de Mar, Catalonia (Frank Lukasseck/Corbis)

75. Imigranți ilegali din Africa încercând să debarce pe pământ spaniol (EFE/J. Ragel)

La *Poveste despre patru orașe*, Cartolină din 1936 din *Falastin* (Mark Levine, *Overthrowing Geography*, California, 2005)

Sistemul de transliterare și datare

Transliterarea este un coșmar într-o carte care acoperă o perioadă atât de îndelungată, iar coerența este imposibilă. Am încercat să îmbin autenticitatea cu claritatea. În privința numelor grecești, nu am folosit formele uneori absurd latinizate care au intrat în uzul curent, cu excepția aceloră (precum Aeschylus) ale căror variante sunt de nerecunoscut pentru nespecialiști. Așadar, am folosit Herodotos și Sophokles, și Komnenos – pentru marea dinastie bizantină –, nu Comnenus.¹ Lucrurile se complică însă pentru secolele mai târzii. Anticul Thessalonika devine Salonicul otoman și apoi modernul Tesalonic, în vreme ce Epidamnus, Dyrrhachion, Dyrrachium, Durazzo, Durrës denumesc toate unul și același loc din Albania, numai că în epoci diferite; am folosit, de fiecare dată, numele utilizat în mod curent în perioada despre care scriam. Probleme asemănătoare apar și la numele evreiești, turcești și arăbești. Pentru coasta Croației și Muntenegrului, am folosit cu precădere formele slave, fiindcă acum au intrat în uzul curent: de exemplu, am folosit Dubrovnik, nu Ragusa, însă pe locuitori (pentru că lipsește un cuvânt la fel de elegant pentru denumirea lor) i-am numit „ragusani“.

¹ În astfel de situații, am preferat totuși în traducere variantele încetățenite în română: Eschil, Herodot, Sofocle, Comnenul. (N. tr.)

Un alt subiect de dispută este folosirea, pentru date, a notației creștine – î.Hr. și d.Hr. –, a formelor moderne – î.e.n. și e.n. – sau, precum recomanda Joseph Needham, a semnelor simple – și +. De vreme ce aceste variante de notare desemnează exact aceleași date ca notația î.Hr.–d.Hr., nu sunt sigur că ele prezintă vreun avantaj suplimentar.

Prefață

„ISTORIA MEDITERANEEANĂ“ poate să însemne multe lucruri. Această carte este mai degrabă o istorie a Mării Mediterane decât o istorie a ținuturilor dimprejurul ei; mai exact, este o istorie a popoarelor care au străbătut marea și au locuit aproape de țărmurile ei în porturi și pe insule. Tema de care mă ocup este procesul prin care Mediterana a ajuns să se integreze, în grade diferite, într-o unică zonă comercială, culturală și chiar (sub stăpânirea romanilor) politică și modul în care aceste perioade de integrare s-au terminat cu tot atâtea dezintegrări, uneori violente, în urma unor războaie sau a unor molime. Am identificat cinci perioade distincte: o primă Mediterană, care a sfârșit în haos după 1200 î.Hr., deci cam pe la vremea când se spune că ar fi căzut Troia; o a doua Mediterană, care a supraviețuit până pe la anul 500 d.Hr.; o a treia Mediterană, care s-a format lent și apoi a trecut printr-o mare criză în vremea Morții Negre (1347); o a patra Mediterană, care a trebuit să facă față concurenței tot mai puternice venite dinspre Atlantic și dominației exercitate de puterile Atlanticului, perioadă care s-a încheiat cam odată cu inaugurarea Canalului Suez în 1869; în sfârșit, o a cincea Mediterană, care a devenit coridor către Oceanul Indian, găsindu-și o identitate nouă și surprinzătoare în a doua jumătate a secolului XX.

„Mediterana“ mea este, în mod cert, însăși întinderea mării, țărmurile și insulele ei, mai ales cetățile-port care au constituit cele mai importante puncte de plecare și de sosire pentru cei ce au traversat-o. Aceasta este o definiție mai restrânsă decât cea oferită de Fernand Braudel, ilustrul pionier al istoriei Mediteranei, care cuprindea și locuri situate dincolo de Mediterana; însă Mediterana lui Braudel și a majorității celor care-i urmau fâgașul era atât o întindere de uscat care avansa mult dincolo de linia țărmului, cât și un bazin plin cu apă; și încă persistă tendința de a defini Mediterana în relație cu regiunile în care se cultivă măslini sau cu văile râurilor care se varsă în ea. Asta înseamnă că trebuie cercetate comunitățile și societățile tradiționale, adesea foarte stabile, din acele văi unde se produceau alimentele și materiile prime care deveneau apoi articole de comerț transmediteraneean, ceea ce înseamnă, prin urmare, că trebuie luate în considerare și acele veritabile popoare ale

uscatului care nu se apropiiau niciodată de mare. Hinterlandul – evenimentele care aveau loc acolo, produsele care proveneau de acolo sau treceau pe acolo – nu poate fi, desigur, ignorat, dar în această carte m-am concentrat mai mult asupra acelor oameni care s-au apropiat de mare și care, mai mult, s-au aventurat și au călătorit pe mare, luând parte, uneori în mod direct, la comerțul transcultural, la răspândirea ideilor religioase sau de altă natură ori, nu mai puțin important, la războaiele maritime pentru dominația asupra căilor mării.

Pentru că e o carte destul de mare, a trebuit, inevitabil, să fac niște alegeri dificile cu privire la ce anume să includ și ce anume să exclud din ea. Am folosit mai des decât ar fi trebuit cuvinte precum „poate“, „posibil“ și „probabil“; mare parte dintre afirmațiile pe care le-am făcut despre Mediterana timpurie, cu precădere, se încadrează în această categorie, cu riscul de a-l arunca pe cititor în ceața incertitudinilor. Intenția mea a fost mai degrabă să descriu oamenii, procesele și evenimentele care au transformat cu totul sau în mare parte Mediterana decât să scriu un șir de microistorii ale ținuturilor ei, oricât de interesant ar fi putut fi asta; așadar, m-am concentrat asupra a ceea ce consider că a fost important pe termen lung, de exemplu întemeierea Cartaginei, apariția Dubrovnikului sau impactul corsarilor barbari asupra construirii Canalului Suez. Interacțiunile religioase necesitau un spațiu amplu în carte, așa că am acordat, firește, o atenție deosebită conflictelor dintre creștini și musulmani, însă evreii merită și ei o atenție sporită, datorită rolului extrem de important pe care-l aveau ca negustori în Evul Mediu Timpuriu și apoi, din nou, la începutul perioadei moderne. Când am ajuns la Antichitatea clasică, am acoperit, în linii mari, cu o atenție egală fiecare secol în parte, fiindcă am vrut să evit să scriu una dintre acele cărți-piramide în care autorii lor trec în fugă prin toate etapele premergătoare pentru a ajunge cât mai repede la comodele vremuri moderne; însă datele care însoțesc titlurile capitolelor sunt în mare măsură relative, iar uneori capitole diferite tratează evenimente care s-au petrecut cam în același timp în mai multe colțuri ale Mediteranei.

Mediterana pe care o cunoaștem astăzi a fost conturată de fenicieni, greci și etrusci în Antichitate, de genovezi, venețieni și catalani în Evul Mediu, de vapoarele olandeze, britanice și rusești în secolele de dinainte de 1800; într-adevăr, teoria potrivit căreia după 1500, și mai ales după 1850, importanța Mediteranei pentru comerțul și afacerile

mondiale a început să scadă stă în picioare. În majoritatea capitolelor, m-am concentrat asupra unui loc sau două care, după părerea mea, explică cel mai bine evoluțiile mai largi ale Mediteranei – Troia, Corintul, Alexandria, Amalfi, Salonika și altele –, însă accentul cade întotdeauna pe legăturile lor de pe tot cuprinsul Mării Mediterane și, acolo unde a fost posibil, pe popoarele care au inițiat și au întreținut aceste interacțiuni. O consecință a acestui tip de abordare este că despre pești și pescari am vorbit mai puțin decât s-ar fi așteptat probabil unii cititori. Majoritatea peștilor își petrec timpul sub apă, iar pescarii de obicei pleacă dintr-un port, ies în larg și prind pește (adesea destul de departe de portul lor de origine) și apoi se întorc la bază. În general, ei nu au o destinație anume pe țărmul celălalt, unde să ia contact cu alte popoare și culturi. Peștele pe care-l aduc acasă poate fi apoi preparat în diverse feluri, făcut saramură sau afumat, ori chiar transformat într-un sos cu gust foarte puternic, iar negustorii care duceau aceste produse în străinătate sunt menționați adesea; peștele proaspăt era, probabil, hrana obișnuită pentru echipajele de pe corăbii. Deși, sincer, nu avem prea multe informații despre asta; eu mi-am îndreptat atenția doar asupra a ceea ce se întâmplă în adâncurile Mediteranei odată cu declanșarea războiului subacvatic la începutul secolului XX.

Sper că aceleora care vor lua în mână cartea asta le va plăcea la fel de mult s-o citească pe cât mi-a plăcut mie s-o scriu. Pentru că m-au îndemnat s-o scriu și pentru încurajările lor entuziaste care au urmat, le sunt profund îndatorat lui Stuart Proffitt, de la Penguin Books, și agentului meu, Bill Hamilton, de la A.M. Heath; și tot pentru încurajările lor le mulțumesc lui Peter Ginna și Tim Bent, de la Oxford University Press din New York, editura americană care m-a publicat. Mi-a făcut o deosebită plăcere că am avut ocazia să vizitez sau să revizitez unele locuri despre care am scris. M-am bucurat de multă ospitalitate din partea gazdelor mele din Mediterana și din alte locuri: Clive și Geraldine Finlayson, de la Muzeul din Gibraltar, au fost mai primitivi ca oricând și m-au ajutat nu doar să revizitez Gibraltarul, ci și să fac o incursiune de-a lungul strâmătorii, până la Ceuta; Charles Dalli, Dominic Fenech, colegii lor de la Catedra de Istorie a Universității din Malta, Excelența Sa Înaltul Comisar britanic, soția sa, doamna Archer, și Ronnie Micallef de la Consiliul Britanic mi-au fost gazde exemplare în Malta; Excelența Sa ambasadorul Maltei în Tunisia, Vicki-Ann Cremona, a fost de asemenea o gazdă minunată

la Tunis și Mahdia; Mohamed Awad, faimos, pe drept cuvânt, pentru ospitalitatea lui, mi-a arătat cum să privesc orașul lui, Alexandria; Edhen Eldem m-a ajutat să descopăr colțuri nebănuite din Istanbul (și din Alexandria); Relja Seferović, de la Institutul de Istorie croat din Dubrovnik, mi-a fost de foarte mare ajutor acolo, în Muntenegru (la Herceg Novi și la Kotor) și în Bosnia și Herțegovina (la Trebinje); Eduard Mira mi-a împărtășit cunoștințele lui despre Valencia medievală *in situ*; Olivetta Schena m-a invitat la Cagliari ca să-l comemorăm pe regretatul meu prieten și distins istoric al Mediteranei Marco Tangheroni și m-a dus să vizitez situl arheologic de la Nora; mai departe, Catedra de Istorie a Universității din Helsinki și Ministerul de Externe al Finlandei m-au invitat să-mi expun opiniile despre istoria Mediteranei într-un oraș a cărui fortăreață impunătoare este adesea numită „Gibraltarul Nordului”; Francesca Trivellato mi-a permis să citesc excelentul ei studiu despre Livorno înainte să-i fie publicat. Roger Moorhouse a reușit să găsească o serie de ilustrații foarte potrivite, dintre care unora era foarte greu să le dai de urmă; Bela Cunha a fost un redactor exemplar. Soția mea, Anna, a explorat împreună cu mine Yaffa, Neve Tzedekul, Tel Avivul, Tunisul, Mahdia și mare parte din Cipru. Anna a dat dovadă de îngăduință atunci când în casa noastră, deja plină de cărți despre Mediterana medievală, au mai apărut și maldăre de volume despre Mediterana antică și modernă. Fiicele mele, Bianca și Rosa, mi-au fost niște tovarăși de călătorie încântători prin multe colțuri ale Mediteranei și mi-au procurat materiale pe diverse teme, de exemplu despre 'i sau despre Procesul de la Barcelona.

Le sunt foarte recunoscător și oamenilor care au venit să mă asculte la Cambridge, St Andrews, Durham, Sheffield, Valletta și Frankfurt am Main, unde am ținut conferințe despre „Cum se scrie istoria Mediteranei”; ideile și sugestiile lor mi-au fost de mare folos. La Cambridge, am primit sfaturi bibliografice și nu numai de la Colin și Jane Renfrew, Paul Cartledge, John Patterson, Alex Mullen, Richard Duncan-Jones, William O'Reilly, Hubertus Jahn și David Reynolds, printre alții, iar Roger Dawe a fost amabil și mi-a dat o copie a excelentei lui traduceri însoțite de comentarii a *Odiseei*. Charles Stanton a citit prima formă a cărții și m-a corectat în multe locuri – nu mai e nevoie să spun că toate greșelile care au mai rămas îmi aparțin. Cu entuziasta Alyssa Bandow am purtat lungi și pasionante discuții despre economia antică, discuții ce m-au ajutat să-

mi pun în ordine ideile. Cât privește oportunitățile nenumărate de a pune în discuție ideile cuiva împreună cu specialiști din domenii de studiu variate, nici o instituție nu se compară cu colegiile universităților de la Cambridge și Oxford și nici nu pot spune cât de mult m-a ajutat faptul că am avut printre colegii de la Caius nu doar o serie de profesori de istorie, ci și pe Paul Binski, John Casey, Ruth Scurr, Noël Sugimura și (până de curând) Colin Burrow, și de asemenea pe Victoria Bateman, ale cărei comentarii pe text le apreciez foarte mult, și pe Michalis Agathacleous, care mi-a fost ghid prin sudul Ciprului, ajutându-mă astfel enorm. La Biblioteca Facultății de Limbi Clasice am găsit multe cărți de care aveam nevoie și trebuie să le mulțumesc în mod special domnului Mark Statham și personalului de la Biblioteca Colegiului Gonville and Caius. Atunci când, în ultima fază a pregătirii manuscrisului, am fost împiedicat să plec de la Napoli de o erupție vulcanică – nu a Vezuviului! –, Francesco Senatore și încântătorii lui colegi (Alessandra Perricoli, Teresa d’Urso, Alessandra Coen și mulți alții) au fost extrem de ospitalieri cu mine, oferindu-mi până și un birou la Universitatea Frederic II și arătându-se dispuși să stăm mult de vorbă. La puțin timp după ce pericolul trecuse, am avut ocazia să dezbăt câteva teme din cartea mea la o reuniune care s-a ținut la Vila La Pietra, sediul din Florența al New York University, prin amabilitatea doamnei Katherine Fleming. Capitolul de Concluzii l-am șlefuit apoi în Norvegia, dând curs invitației onorante a organizatorilor unui simpozion care a avut loc la Bergen în iunie 2010 în cinstea lui Natalie Zemon Davis, câștigătoarea Holberg Prize.

Cartea aceasta este dedicată memoriei înaintașilor mei care, secole la rând, au călătorit în lungul și-n latul Mediteranei: de la Castilia la Safed și Tiberiada, în Țara Sfântă, cu popasuri la Smirna; și apoi, cu bunicul meu, de la Tiberiada iarăși spre vest; și după el, cu bunica mea, peste mare înapoi la Tiberiada; și străbunicul meu Jacob Berab, care a ajuns la Safed plecând din Maqueda, Castilia; și toți cei care au purtat numele de Abulafia, Abolaffio și Bolaffis în Livorno și în toată Italia. Titlul cărții, *Marea cea Mare*, transpune numele evreiesc al Mediteranei, care apare într-o binecuvântare ce trebuie recitată stăruind cu privirea asupra ei: „Binecuvântat fii Tu, Doamne Dumnezeul nostru, stăpânul Lumii, care ai făcut Marea cea Mare.“

David Abulafia
Cambridge, 15 noiembrie 2010

Introducere

O mare cu multe nume

Cunoscută în limba engleză și în limbile romanice drept „marea dintre pământuri“, Mediterana poartă și a purtat multe nume: „Marea Noastră“ pentru romani, „Marea Albă“ (*Akdeniz*) pentru turci, „Marea cea Mare“ (*Yam gadol*) pentru evrei, „Marea de Mijloc“ (*Mittelmeer*) pentru germani și (lucru nesigur) „Marele Verde“ pentru egiptenii antici. Scriitorii moderni au îmbogățit și ei vocabularul, născocind epitete precum „Marea interioară“, „Marea încercuită“, „Marea prietenoasă“, „Marea credincioasă“ a câtorva religii, „Marea amară“ din timpul celui de-al Doilea Război Mondial, „Marea corupătoare“ a zeci de microhabitate transformate de relația lor cu vecinii care le furnizează produsele de care ele nu dispun și cărora le pot oferi din propriul surplus; „Continental lichid“ care, precum un continent real, cuprinde multe popoare, culturi și economii în interiorul unui spațiu cu hotare bine delimitate. E important, așadar, să începem enumerându-i granițele. Marea Neagră spală țărmurile de unde încă din Antichitate erau exportate către Mediterana grâne, blănuri, fructe și sclavi, însă era mai degrabă o mare străbătută de negustori mediteraneeni decât o mare ai cărei locuitori participau la schimburile politice, economice și religioase care se desfășurau în Mediterana însăși – legăturile ei cu zonele continentale, către Balcani, către stepe și către Caucaz, au făcut ca civilizațiile din lungul țărmurilor ei să aibă o perspectivă și un caracter diferite de cele mediteraneene. Nu același lucru se poate spune despre Adriatică, care a luat parte intens la viața comercială, politică și religioasă a Mediteranei, datorită etruscilor și grecilor din portul Spina, apoi datorită venețienilor și ragusanilor din Evul Mediu și din perioada modernă timpurie iar apoi datorită oamenilor de afaceri din Trieste, în vremurile mai noi. În cartea de față, granițele Mediteranei apar acolo unde mai întâi natura și abia apoi oamenii le-au stabilit: Strâmtoarea Gibraltar; Dardanelele, cu incursiuni ocazionale către Constantinopol, căci acesta a funcționat drept pod între Marea Neagră și Marea Albă; litoralul care se întinde de la Alexandria până la Gaza și Yaffa. Și apoi, în carte se vorbește și despre orașele-

port de pe tot cuprinsul Mediteranei, mai ales despre acelea care au prilejuit întâlniri și amestecuri între culturi – Livorno, Smirna, Trieste etc. –, și despre insule, mai ales despre cele ai căror locuitori priveau și către restul lumii (de aceea, despre corsicani, de exemplu, am vorbit mai puțin decât despre maltezi).

Poate că eu, spre deosebire de alți autori, ofer o viziune mai îngustă despre Mediterana, dar sigur viziunea mea e mai consistentă. Subiectul principal al cărților despre istoria Mediteranei a fost, până acum, istoria ținuturilor din jurul Mediteranei, fiind puse în discuție, în mod firesc, și legăturile care s-au stabilit între aceste teritorii de-a lungul timpului. Două lucrări se remarcă: *Corrupting Sea*, cartea stufoasă a lui Peregrine Horden și Nicholas Purcell apărută în anul 2000, bogată mai ales în idei despre istoria agricolă a ținuturilor care mărginesc Mediterana, pornind de la premisa că o istorie a Mediteranei trebuie să includă date despre teritoriile ce mărginesc marea până la o distanță (în interiorul continentului) de cel puțin cincisprezece kilometri. Cei doi autori prezintă câteva trăsături de bază ale schimburilor mediteraneene: conexiunile dintre diverse puncte sau „compromisurile” din momentul încheierii contractelor. Dar, în ultimă analiză, pe cei doi autori îi preocupă mai degrabă ce se întâmplă pe uscat decât ce se întâmplă pe mare. Însă toți ceilalți istorici ai Mediteranei sunt dominați de statura lui Fernand Braudel (1902–1985), a cărui carte *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*², publicată prima oară în 1949, a fost una dintre cele mai originale și mai influente lucrări de istorie din secolul XX. Începând din anii '50, Braudel a îndrumat cercetările a zeci de studenți nu doar despre istoria

M Mediteranei – atât în perioada în care el însuși era preocupat de acest subiect, cât și înainte și după acel moment –, ci și despre istoria altor mări și chiar a Atlanticului. În ultimii ani de viață a condus cu demnitate și prestanță mult respectata Școală a *Analelor*, aflându-se în fruntea misterioasei „A șasea catedre” de la École Pratique des Hautes Études din Paris. Însă ideile lui au dat roade încet. Intelectualii francezi, precum cunoscutul poet și eseist Paul Valéry, care a murit în 1945, au fost până la urmă fascinați de ideea unei „civilizații mediteraneene” împărtășite de francezi, de spanioli și de italieni și prezente atât în ținuturile lor de baștină, cât și în coloniile lor din Africa de Nord și din Orientul Mijlociu. Cartea lui Braudel era produsul unor îndelungi meditații prin lagărele de prizonieri de război din Franța, Algeria, Brazilia și Germania, în timpul cărora Braudel a întreprins o adevărată călătorie intelectuală pornind de la studierea atentă a politicii din trecut – care încă îi preocupa pe mulți istorici francezi –, trecând prin identitățile mediteraneene descrise de Valéry și sfârșind cu scrierea istoriei pe baza informațiilor oferite de geografie. Demonstrând că stăpânește, ca un erudit, întreaga istorie a Mediteranei, nu doar pe cea din secolul al XVI-lea, Braudel a oferit un răspuns inovator și entuziasmant la întrebarea referitoare la modul în care au interacționat societățile de pe țărmurile acestei mări. Miezul teoriei lui Braudel îl constituia ipoteza conform căreia „orice schimbare se petrece încet”, iar „omul este prizonier al unui destin în mersul căruia el are un rol foarte mic”¹. În cartea de față, voi încerca să demonstrez exact opusul acestor două afirmații. Dacă Braudel ne oferă ceea ce s-ar putea numi o istorie pe orizontală a Mediteranei, încercând să-i surprindă caracteristicile generale prin examinarea unei epoci anume, eu voi încerca să construiesc o istorie pe verticală a Mediteranei, punând accentul pe schimbările petrecute de-a lungul timpului.

2. Trad. rom. Fernand Braudel, *Mediterrana și lumea mediteraneeană în timpul lui Filip al II-lea*, trad. de Mircea Gheorghe, pref. de Alexandru Duțu, 6 vol., Editura Meridiane, București, 1985–1986. (N. tr.)

Braudel aproape că ajunsese să disprețuiască istoria politică înțeleasă ca „succesiune de evenimente” (*histoire événementielle*).² În schimb a studiat geografia Mediteranei pentru a putea înțelege ce se întâmpla între granițele ei. A expediat politica și războiul la finalul cărții lui, întrucât adevărata forță a lucrării stătea în înțelegerea profundă a peisajului ținuturilor din jurul Mediteranei și a trăsăturilor

importante ale Mării Mediterane în sine – vânturile și curenții ei, care oferă indicii despre rutele folosite de oameni pentru a o străbate. De fapt, Mediterana lui Braudel se întindea mult dincolo de marea însăși, cuprinzând toate ținuturile a căror viață economică era într-un fel determinată de ceea ce se întâmpla acolo: a reușit, de exemplu, în repetate rânduri, să aducă în discuție Cracovia și Madeira. Pe urmele lui Braudel, John Pryor a pus și el accentul pe limitările impuse de vânturi și de curenți, arătând, de exemplu, că marinarii din Evul Mediu și de la începuturile epocii moderne navigau cu greu de-a lungul țărmului Africii de Nord ori subliniind importanța pe care o avea sezonul deschis dintre primăvară și toamnă, când se putea înainta foarte ușor pe mare dacă te purtau din spate vânturi propice. Contrazicând aceste afirmații, Horden și Purcell susțin că marinarii erau pregătiți să-și croiască ușor căi de navigație chiar și pe acolo pe unde vânturile și curenții erau mai puțin favorabili, dar unde îi purtau, pe noile lor rute, alte interese – comerciale ori politice.³ Forțele naturii puteau fi, pe atunci, înfruntate cu iscusință și pricepere.

Desigur, caracteristicile fizice ale acestei mări nu pot fi considerate o constantă. Mediterana are câteva trăsături ce rezultă din statutul ei de mare închisă. În epocile geologice străvechi era complet închisă, iar în urmă cu douăsprezece până la cinci milioane de ani procesul de evaporare făcuse ca bazinul mediteraneean să devină un deșert adânc și pustiu; odată ce Atlanticul a străpuns peretele care le despărțea, se crede că a fost inundat cu apă în doar câțiva ani. Pierde apă prin evaporare mai rapid decât reușesc să o înlocuiască rețelele de râuri care se varsă în Mediterana, ceea ce nu e surprinzător dacă ne amintim cât de firave sunt unele cursuri de apă: râurile mici din Sicilia și din Sardinia, străvechile, dar neînsemnatele Tibru și Arno (în miezul verii, Arno curge doar ca un firicel în amonte de Florența). E adevărat că Mediterana primește apă din imensa rețea de râuri a Nilului, iar Padul și Ronul își aduc și ele contribuția. Dintre râurile Europei, Dunărea și rețelele de râuri din Rusia au o contribuție indirectă, fiindcă Marea Neagră primește apă de la numeroase cursuri mari care se întind adânc în uscat. Rezultatul este că Marea Neagră are un exces de apă neevaporată, creându-se astfel un torent rapid care trece pe lângă Istanbul și se varsă în partea de nord-est a Mării Egee. Dar asta compensează doar 4% din pierderea de apă din Mediterana, iar principala sursă de înlocuire a apei pierdute prin evaporare este Oceanul Atlantic, care asigură un influx

constant de apă rece din Atlantic, contrabalansat, într-o oarecare măsură, de un aflux de apă din Mediterana care (tot din pricina evaporării) este mai sărată și deci mai grea; influxul de apă curge așadar pe deasupra afluxului de apă.⁴ Faptul că Mediterana e deschisă la capete este, de aceea, crucial pentru supraviețuirea ei ca mare. Deschiderea unui al treilea canal, Canalul Suez, a avut efecte limitate, căci traseul mării este prin canale înguste, dar a adus în Mediterana specii de pești originare din Marea Roșie și din Oceanul Indian.

Influxul din Atlantic i-a împiedicat în Evul Mediu pe navigatori să facă din Strâmtoarea Gibraltar o cale de acces uzuală, însă nu i-a împiedicat pe vikingi, pe cruciați și pe mulți alții să pătrundă în Mediterana. Curenții cei mai puternici urmează coastele Africii pe la est de Gibraltar, se întorc pe lângă Israel și Liban și ocolind Ciprul, iar apoi dând roată prin mările Egee, Adriatică și Tireniană și de-a lungul coastelor Franței și Spaniei, înapoi către Coloanele lui Hercule.⁵ Acești curenți au avut un impact semnificativ în ce privește ușurința cu care vasele reușeau să se miște pe Mediterana, cel puțin pe vremea corăbiilor cu vâsle și cu pânze. Ba chiar, navigând în volte, curenții puteau fi folosiți în ciuda direcției din care suflau vânturile mediteraneene. Fronturile atmosferice din regiune tind să se deplaseze de la est către vest, așa încât vânturile puteau fi folosite în mod profitabil primăvara pentru transportul maritim din porturile dintre Barcelona și Pisa către Sardinia, Sicilia și Levant, cu toate că în Mediterana de vest, pe timp de iarnă, cea mai mare influență o are frontul atmosferic nord-atlantic, iar vara – frontul atmosferic subtropical atlantic înalt, care staționează deasupra Insulelor Azore. Clima umedă și vântoasă din timpul iernii e determinată de mistralul care aduce aer rece în văile din Provența, dar mai există și alte vânturi cu influență asemănătoare, precum *bora* și *tramontana* din Italia și Croația. John Pryor a arătat că „Golful Leului“, situat în regiunea Provența, se numește astfel de la șuierul mistralului, care seamănă cu răgetul unui leu.⁶ Nimeni nu ar trebui să subestimeze pericolele și neplăcerile pe care le poate aduce, iarna, o furtună pe Mediterana, în ciuda imaginii pe care a căpătat-o în vremurile moderne – o mare scăldată de soare. Din când în când, deasupra Saharei se formează fronturi atmosferice de joasă presiune, care o pornesc apoi către nord sub forma vântului năvălaș cunoscut sub numele de *scirocco* (în Italia), *xaloc* (în Catalonia) sau *hamsin* (în Israel și în Egipt); mari

cantități de nisip roșu saharian pot fi astfel împrăștiate în ținuturile din jurul Mediteranei. Câtă vreme corăbiile se foloseau de pânze, vânturile predominante dinspre nord primejduiau navigația de-a lungul coastei Africii de Nord, fiindcă amenințau să azvârle corăbiile direct pe bancurile de nisip și în recifele de pe țărmurile sudice ale Mediteranei, pe când (așa cum observă și Pryor) structura mai abruptă a celor mai multe dintre țărmurile Mediteranei de nord a făcut ca acestea să fie mult mai atractive pentru navigatori, la fel ca golfurile și plajele lor; de altfel, aceste golfuri au fost dintotdeauna și o țintă pentru pirații în căutare de văgăuni sau ascunzători.⁷ Trecerea din vest în est – faimosul comerț din Levant, în Evul Mediu – era mai ușoară pentru corăbiile care porneau din Genova și din Marsilia primăvara și care urmau linia țărmurilor nordice ale Mediteranei, trecând de Sicilia și Creta și ocolind Ciprul, pentru a ajunge în Egipt; până la apariția vaporului cu aburi, nu era o practică curentă să tai marea din Creta direct până la gura de vărsare a Nilului. În mod evident, nimeni nu poate avea certitudinea că vânturile și curenții au rămas mereu la fel. Totuși, în sursele clasice și medievale există destule referiri la vânturi precum *Boreas* (din nord-vest) pentru a afirma că *bora* are, cu siguranță, o istorie foarte lungă.

Schimbările climatice pot avea consecințe importante asupra productivității terenurilor din apropierea Mediteranei, cu un efect de domino asupra comerțului cu cereale din Mediterana, care era atât de important în Antichitate și în Evul Mediu, dar care mai apoi și-a pierdut înțâietatea. O răcire a climei în secolele al XVI-lea și al XVII-lea explică de ce câmpurile de grâne nu au mai fost cultivate și de ce importurile de cereale din nordul Europei au devenit, în mod surprinzător, ceva comun, sporind astfel influența negustorilor olandezi și germani în Mediterana. Deshidratarea regiunilor de coastă ne poate duce cu gândul la o schimbare climatică, cu toate că în asemenea zone este vizibilă adesea intervenția masivă a mâinii omului: în Africa de Nord, e posibil ca noile valuri ale invaziei arabe din secolele al XI-lea și al XII-lea să fi determinat neglijarea lucrărilor de îndiguire și irigații, astfel încât agricultura a avut de suferit. Declinul economic al Asiei Mici în perioada târzie a Imperiului Roman a fost accentuat de abandonarea terasamentelor formate din viță-de-vie și măslini care fixaseră solul ce acum o lua la vale alunecând în râuri și înnămolindu-le.⁸ În vremurile moderne, barajele, mai ales Marele Baraj Aswan din Egipt, au schimbat configurația

cursurilor de apă care se varsă în Mediterana, având efecte și asupra curenților și a umidității. Dar cel care a modificat ciclul sezonier al Nilului a fost tot omul, schimbând astfel în mod decisiv viața economică a Egiptului și punând capăt revărsărilor și inundațiilor anuale pe care egiptenii le puneau în seama zeilor lor. Pe de altă parte, geograful Alfred Grove și ecologistul Oliver Rackham au arătat că oamenii au exercitat asupra mediului mediteraneean o influență mai puțin drastică decât se afirmă adeseori, căci relieful din ținuturile mediteraneene dovedește o mare capacitate de regenerare în urma variațiilor climatice sau de altă natură și în urma abuzurilor comise asupra lui. După cum arată cei doi cercetători, oamenii nu influențează evoluția climei, sau cel puțin nu o influențau până în secolul XX; iar eroziunea, cu toate că poate fi determinată și de oameni, se petrece și în mod natural – a avut loc, de exemplu, și pe vremea dinozaurilor. Unul dintre fenomenele la care omul a avut adesea o contribuție decisivă este despădurirea, cu efecte severe în Sicilia, în Cipru și de-a lungul coastei spaniole; cererea de lemn pentru corăbii a fost însoțită de defrișarea terenurilor pentru a întemeia noi orașe și sate ori pentru a le extinde pe cele deja existente, dar și în acest caz trebuie spus că s-a constatat adesea o regenerare naturală a zonelor defrișate. Grove și Rackham sunt mai puțin optimiști în ceea ce privește viitorul Mediteranei, căci resursele de apă și de pește sunt supraexploatare, iar în unele zone a apărut pericolul deșertificării, situația putându-se înrăutăți, dacă previziunile credibile legate de încălzirea globală se vor dovedi fie și în parte adevărate.⁹ Dacă privim retrospectiv istoria Mediteranei observăm o simbioză între om și natură care e pe cale să se încheie.

În cartea aceasta nu neg importanța vânturilor și a curenților, dar încerc să aduc în prim-plan experiențe ale oamenilor precum traversarea Mediteranei ori traiul în orașele-port sau pe insulele a căror existență depindea de mare. Mâna omului a fost, în modelarea istoriei Mediteranei, mai importantă decât a fost Braudel dispus să accepte. Cartea e plină de decizii politice: corăbii care pornesc să cucerească Siracuza sau Cartagina, Acra sau Famagusta, Menorca sau Malta. Importanța strategică a unora dintre aceste locuri a depins în mare măsură de geografie – nu doar de vânturi și de valuri, ci și de alte limitări: proviziile de mâncare și apă proaspete puteau rezista uneori două-trei săptămâni pe o corabie comercială, dar erau mult prea voluminoase pentru a fi încărcate în cantități mari pe o

galeră de război care nu avea prea mult loc de irosit. Acest fapt banal făcea ca încercările de a obține controlul în largul mării să fie o provocare dură, cel puțin pe vremea corăbiilor cu pânze; fără acces la porturi prietenoase unde să poată fi încărcate provizii și unde corăbiile să fie carenate, nici o putere, oricât de multe vase de război ar fi deținut, nu ar fi izbutit să ia în stăpânire cărările mării. Așadar, conflictele pentru obținerea controlului asupra Mediteranei trebuie înțelese ca lupte pentru înstăpânirea asupra zonelor ei de coastă, asupra porturilor și a insulelor ei mai degrabă decât ca lupte pentru supremație în largul mării.¹⁰ Pentru a face față amenințării aproape neîncetate pe care o reprezentau piratii, adesea trebuiau încheiate înțelegeri murdare cu aceștia și cu mai-marii lor, corăbiile comerciale căpătând liberă trecere în schimbul mitei și al diverselor cadouri. Poziționarea avansată era neprețuită. De exemplu, poziția insulei Corfu a făcut ca, secole la rând, aceasta să fie protejată de toți aceia care căutau să obțină controlul asupra intrării în Adriatica. Catalanii și mai apoi englezii au dobândit o serie întreagă de posesiuni pe tot cuprinsul Mediteranei, posesiuni care le serveau foarte bine interesele economice și politice. În mod straniu, locurile alese drept porturi erau adesea adăposturi precare: avantajele pe care le oferea relieful nu erau câtuși de puțin singurul criteriu luat în considerare. La Alexandria se ajungea foarte greu, adesea pe o mare învolburată, Barcelona medievală oferea nu cu mult mai mult de o simplă plajă, Pisa – doar câteva mici rade lângă estuarul râului Arno, și chiar și în anii 1920 corăbiile care ajungeau la Yaffa încă erau nevoite să-și descarce încărcăturile pe mare. Portul din Messina se afla în apropierea apelor năvalnice ale îngemănatelor pericole pe care comentatorii clasici le-au asemuit cu Scylla și Charybda.¹¹

Istoria umană presupune studierea iraționalului și a raționalului deopotrivă, a deciziilor luate de indivizi sau de grupuri pe care ne e greu să le înțelegem acum, la distanță de secole ori milenii, și care vor fi fost probabil greu de înțeles chiar și la vremea lor. Și totuși, chiar și cele mai neînsemnate decizii, precum bătaia din aripi a unui fluture, pot avea consecințe uriașe: un discurs al papei la Clermont, în Franța, în anul 1095, discurs încărcat de o retorică subtilă, dar înflăcărată, a reușit să dezlănțuie ceea ce avea să se transforme în cinci sute de ani de cruciade; disputele dintre conducătorii turci rivali, în contrast cu conducerea charismatică din tabăra creștinilor, au dus de mai multe ori

la înfrângerea surprinzătoare a oștirilor și a flotelor otomane, cum s-a întâmplat, de exemplu, la Malta, în 1565 – când, până și atunci, Spania a trimis ajutoare mult mai târziu decât o cerea situația de urgență creată, riscând pierderea controlului asupra apelor din jurul uneia dintre posesiunile ei cele mai de preț, Sicilia. Multe bătălii au fost câștigate în pofida a mari greutăți; victoriile unor străluciți comandanți de nave precum Lysandros, Roger de Lauria și Horatio Nelson³ au schimbat harta politică a Mediteranei și au zădărnicit planurile de supremație ale celor de la Atena, de la Napoli sau din Franța napoleoniană. Prinții-negustori puneau propriul profit mai presus de cauza credinței creștine. Ca la ruletă, roata se-nvârte și rezultatul este imprevizibil, dar tot mâna omului e cea care o pune în mișcare.

3. Lysandros (mort în 395 î.Hr.) a fost comandantul spartan al flotei care i-a înfrânt pe atenieni la Aegospotami, în 405 î.Hr., și care, în anul următor, a reușit să-i forțeze pe atenieni să capituleze, aducând astfel sfârșitul Războiului Peloponesiac (431–404 î.Hr.). Roger de Lauria (cca 1245–1305), considerat cel mai de succes și mai talentat tactician naval din perioada medievală, a fost un amiral aragonezo-sicilian și comandantul flotei Aragonului în timpul Războiului „Vecerniilor siciliene” (1282–1302), în urma căruia francezii au fost izgoniți din insula Sicilia, care a devenit posesiune aragoneză. Horatio Nelson (1758–1805), amiral britanic, este cunoscut în istorie mai ales ca învingător al flotei franco-spaniole în bătălia de la Trafalgar (Spania), purtată pe 21 octombrie 1805 între flota Regatului Unit și flota unită franco-spaniolă (bătălie în care Nelson și-a aflat moartea). (N. tr.)

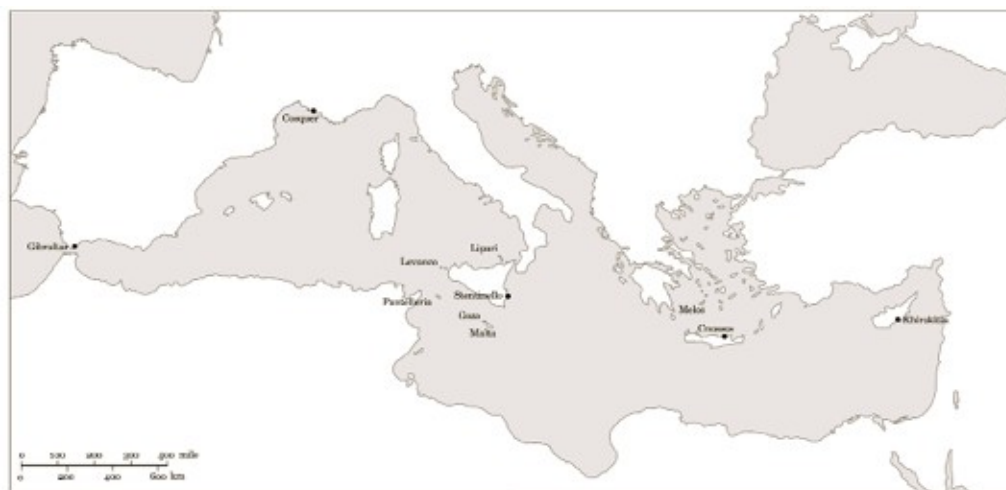
PARTEA I
Prima Mediterană
22000 î.Hr.–1000 î.Hr.

1
Izolare și insularitate
22000 î.Hr.–3000 î.Hr.

I

FORMATĂ CU MILIOANE DE ANI ÎNAINTE ca omul să ajungă pe coastele ei, Marea Mediterană a devenit o „mare dintre pământuri“ care leagă țărmuri opuse doar din momentul când primii oameni i-au traversat suprafața în căutare de adăposturi, hrană sau alte resurse vitale. Unii dintre oamenii primitivi au locuit ținuturile din jurul Mediteranei acum 435 000 de ani, afirmație pentru care avem drept dovadă urmele unei străvechi tabere de vânători găsite în apropiere de Roma de astăzi; alții au construit o simplă colibă din crengi la Terra Amata, aproape de Nisa, și au făcut un cămin în mijlocul casei – se hrăneau inclusiv cu carne de rinocer și de elefant sau cu căprioare, iepuri și porci sălbatici.¹ Nu știm cu exactitate când anume s-au aventurat pentru prima oară pe mare oamenii primitivi. În 2010, Școala Americană de Studii Clasice de la Atena a anunțat că în Creta au fost descoperite topoare de piatră (cuart) datate pe la 130000 î.Hr., arătând că, probabil, primele specii de oameni au reușit să găsească mijloace de a traversa marea, chiar dacă e posibil și ca ei să fi fost aruncați acolo de furtuni, fără voia lor.² Descoperirile făcute în peșterile din Gibraltar dovedesc că în urmă cu 24 000 de ani alte specii de oameni s-au uitat dincolo de mare, către muntele Jebel Musa, vizibil pe țărmul celălalt, al Africii: primele oseminte de oameni de Neanderthal descoperite, în 1848, aparțineau unei femei care trăia într-o peșteră din marginea Stâncii Gibraltar. Cum descoperirile originale nu au fost imediat identificate drept rămășițe ale unei specii umane diferite, doar opt ani mai târziu, când oase asemănătoare au fost dezgropate în Valea Neander, din Germania, această specie a primit un nume: omul de Neanderthal ar trebui de fapt să se numească Femeia de Gibraltar. Neanderthalienii din Gibraltar se foloseau, cu siguranță, de apele mării care spăla țămurile teritoriilor locuite de ei, căci dieta lor includea crustacee, ba chiar și țestoase și foci, cu toate că la acea vreme o câmpie întinsă separa peșterile lor din stâncă de mare.³ Dar nu există dovezi că ar fi existat o populație

Neanderthal în Maroc, care a fost colonizat de *homo sapiens sapiens*, ramura din care ne tragem noi. Strâmtoarea se pare că a ținut cele două populații departe una de cealaltă.

În lunga perioadă a Paleoliticului Inferior și Mijlociu, navigația pe Mediterana era, probabil, redusă, cu toate că unele insule din ziua de astăzi erau pe atunci accesibile dincolo de niște poduri de uscat acoperite mai apoi de marea care tocmai se forma. În peștera Cosquer, din apropiere de Marsilia, existau sculpturi făcute de *homo sapiens* încă de pe la 27000 î.Hr. și picturi realizate înainte de 19000 î.Hr.; acum zace mult sub nivelul mării, dar pe vremea când era locuită țărmul Mediteranei se găsea la doar câțiva kilometri depărtare de ea. Din Paleoliticul Superior, adică de pe la 11000 î.Hr., datează primele dovezi de necontestat ale unor scurte călătorii pe mare. La acel moment, oamenii au pășit pe insula Melos, din Arhipelagul Cicladelor, și au explorat-o în căutare de sticlă vulcanică (obsidian), folosită la uneltele de piatră fiindcă avea muchii mai ascuțite decât flintul. În Sicilia se găsesc zeci de situri datând din aceeași perioadă a Paleoliticului, adesea de-a lungul coastei, unde coloniștii consumau mari cantități de moluște, chiar dacă vânau și vulpi, iepuri și căprioare. Aveau grijă de morții lor, acoperindu-le cadavrele cu un strat de ocră și uneori îngropându-le cu coliere împodobite. La extremitatea vestică a Siciliei, au ocupat teritoriile cunoscute astăzi drept cele mai estice insule – Insulele Egadice (care pe atunci erau, probabil, mici promontorii legate de Sicilia); pe una dintre aceste insule, Levanzo, undeva pe la 11000 î.Hr., locuitorii au împodobit o peșteră cu figuri gravate și pictate. Printre figurile gravate se găsesc căprioare și cai, realizate în manieră foarte vie și cu un oarecare realism. Figurile pictate sunt mult mai schematice – reprezentări necizelate de ființe

umane – și par să dateze din perioada unei reocupări ulterioare a peșterii. Desenele și picturile din peșterile din Sicilia sunt o dovadă a existenței unei societăți de vânători-culegători – lucru dovedit și de alte descoperiri, precum uneltele făcute din flint și cuarțit –, printre ale căror ritualuri se număra și magia simpatetică folosită pentru capturarea prăzii. Acei oameni vâneau cu arcuri și săgeți, dar și cu sulite; trăiau în peșteri și în grote, dar își făcuseră și tabere în aer liber. Erau slab răspândiți și, în vreme ce strămoșii lor ajunseseră până în Sicilia cu niște bărci foarte simple, singurele pe care le aveau la îndemână, generațiile următoare nu au continuat să exploreze largul mării.⁴

Stilul de viață al primilor locuitori ai Siciliei nu era foarte diferit de cel al sutelor de alte generații de oameni din Paleoliticul Superior răspândiți pe țărmurile Mediteranei, de care erau, totuși, izolați. Asta nu înseamnă că viața lor nu era complexă; dacă-i comparăm cu vânătorii-culegători nomazi din Australia sau de pe Amazon, observăm că o serie întreagă de mituri și ritualuri complicate i-au legat, vreme de milenii, în familii și grupuri mai mari, indiferent de nivelul lor de tehnologie. Schimbările s-au petrecut foarte lent și nu au fost neapărat progrese, căci abilități precum cele ale artiștilor din peșteri puteau fi la fel de bine pierdute ori câștigate. Pe la 8000 î.Hr. a avut loc o încălzire treptată a climei, ceea ce a dus la schimbări ale florei și faunei care uneori au determinat aceste mici grupuri de oameni să plece în căutarea prăzii lor obișnuite, iar altele le-au încurajat să caute și alte tipuri de hrană, mai ales pe cele pe care li le oferea marea. Nivelul mării a crescut treptat, cu nu mai puțin de 120 de metri, atunci când calotele de gheață s-au topit. Contururile Mediteranei au început să semene tot mai mult cu cele de astăzi atunci când istmurile s-au transformat în insule, iar coastele s-au retras până ce au ajuns aproape în poziția în care se găsesc și acum; dar acesta a fost un proces mult prea lent pentru a fi vizibil cu ușurință.⁵

Existau foarte puține diferențe sociale în rândul acestor grupuri rătăcitoare de oameni care călătoreau în căutare de hrană, ajungeau în vârfuri de colină și în golfuri propice, se mutau din așezare-n așezare și tot hălăduiau încolo și-ncoace. Dar, odată ce grupurile se familiarizau cu anumite regiuni, își adaptau dieta și obiceiurile la specificul respectivelor regiuni. E posibil ca, de vreme ce-și îngropau morții și își împodobeau peșterile, să fi căpătat chiar un soi de atașament față de pământ. Uneori uneltele de piatră treceau din mână-n mână și ajungeau pe la mai multe

comunități sau erau câștigate în urma încăierărilor dintre triburi. De cele mai multe ori totuși, fiecare grup se descurca cu ce avea și se folosea de ceea ce-i ofereau marea și uscatul – animale sălbatice, pești și fructe sălbatice. Cu toate că populația umană era încă redusă – doar câteva mii de oameni în toată Sicilia –, schimbările climatice și intervenția omului aveau deja efecte tot mai severe asupra faunei; animalele mai mari începuseră să dispară, mai ales caii sălbatici, care ajunseseră în acele locuri înainte să ajungă oamenii, pe când Sicilia era încă legată, din punct de vedere geografic, de Italia; acești cai apar în desenele din peșterile de pe insula Levanzo și trebuie să le fi prilejuit oamenilor de demult adevărate festinuri.

În timpul perioadei de tranziție care a durat până pe la 5000 î.Hr., cunoscută sub numele de Mezolitic, când uneltele erau deja puțin mai cizelate, dar încă nu apăruseră nici creșterea animalelor, nici ceramica, nici cultivarea cerealelor, din dieta sicilienilor preistorici au început să facă parte tot mai multe produse obținute din mare, de unde pescuiau doradă și pește grouper; în siturile arheologice au fost găsite foarte multe cochilii de moluște, unele gravate și pictate cu ocră roșu. La 6400 î.Hr., a apărut, în ținutul ce avea să devină Tunisia de astăzi, „cultura capsiană“, care era în mare măsură dependentă de crustacee și în urma căreia au rămas, de-a lungul coastei, mormane întregi de resturi.⁶ Mai la est, la Marea Egee, marinarii din Paleoliticul Superior și din Mezolitic și-au croit drum de-a lungul lanțului de insule care începea cu Cicladele și se sfârșea cu insula Melos, adunând de acolo obsidian și transportându-l până în peșterile lor de pe țărmurile Greciei – de exemplu în peștera Franchthi, la 120 de kilometri de Melos; bărcile lor erau făcute probabil din stuf, care putea fi ajustat și tăiat cu ajutorul unor pietre mici, ascuțite la capăt – unelte numite microlite, create de ei. Cum nivelul mării era încă în creștere, distanța dintre insule era mai mică decât astăzi.⁷ Sicilia mezolitică cunoștea și ea obsidianul, care era obținut din Lipari – insule vulcanice din largul țărmului de nord-est al Siciliei. Începuseră deci expedițiile în largul mării. Erau răzlețe; erau haotice; dar aveau un scop anume: acela de a aduna materiale prețioase ce aveau să fie folosite la confecționarea unor unelte mai elaborate. Nu era vorba de „negot“; probabil că pe insulele Melos și Lipari nu locuia nimeni permanent, și, chiar dacă ar fi locuit, coloniștii nu și-ar fi exprimat vreun drept de proprietate asupra sticlei vulcanice care se găsea împrejurul insulelor. În Sicilia sau în

Grecia, cei care făceau rost de bucăți de obsidian nu confecționau cuțite pentru a le trimite pe uscat comunităților vecine. Autarhia era regula. Trebuie să facem un salt înainte în Neolitic ca să găsim dovezi ale unor călătorii curente întreprinse cu scopul anume de a face rost de diversele produse dorite, într-o epocă în care societățile deveneau din ce în ce mai ierarhizate și mai complexe, iar relația dintre om și pământ se schimba în mod revoluționar.

II

„REVOLUȚIA NEOLITICĂ“, care a început pe la 10000 î.Hr. și a cuprins probabil comunitățile umane din toată lumea, a fost de fapt o serie de descoperiri independente în privința metodelor de a menține controlul asupra resurselor de hrană. Prin domesticirea vitelor, a oilor, a caprelor și a porcilor, oamenii și-au creat o sursă importantă de carne, lapte, os pentru unelte și, cu vremea, fibre pentru confecționat îmbrăcăminte; când și-au dat seama că semințele puteau fi selecționate și semănate în cicluri sezoniere, au început să cultive diferite tipuri de grâu, începând cu *emmer* (*Triticum dicoccoides*), pe jumătate sălbatic, și sfârșind cu grâul și orzul timpurii (în Mediterana). Primele obiecte de ceramică, mai degrabă turnate decât modelate la roată, începeau să fie folosite drept recipiente pentru mâncare; uneltele erau încă făcute din flint, obsidian și cuarț, dar deveniseră mai mici și mai specializate, o tendință vizibilă încă din Mezolitic; se petrecea deci o specializare din ce în ce mai mare a oamenilor și apărea inclusiv o castă de pricepuți meșteșugari de unelte a căror calificare în ceea ce pare un meșteșug înșelător de simplu era, cu siguranță, la fel de îndelungată și la fel de complexă ca a unui bucătar specialist în sushi. Societățile neolitice au fost capabile să creeze instituții politice complexe, ierarhice, precum monarhia, și să împartă comunitatea în caste stabilite în funcție de ranguri și de meșteșuguri.

Au început să se dezvolte așezările concentrate, permanente, fortificate, care depindeau atât de proviziile locale, cât și de bunurile aduse de la mare distanță; prima dintre aceste așezări, apărută pe la 8000 î.Hr., a fost Ierihonul, având, pe la începutul mileniului opt, în jur de 2000 de locuitori; obsidianul care se găsea acolo era mai degrabă anatolian decât mediteraneean. De pe la 10000 î.Hr., locuitorii din Eynan (Ain Mallaha) – astăzi, în nordul Israelului – cultivau cereale, măcinau făină și mai aveau

timp și dispoziție și pentru a grava în piatră portrete de oameni schematice, dar elegante. Pe măsură ce populația din estul Mediteranei a sporit, folosind din plin noile surse de hrană, lupta pentru resurse a dus la tot mai dese conflicte între comunități, astfel încât oamenii au început să folosească armele din ce în ce mai mult împotriva altor oameni, și nu împotriva animalelor pe care le vânau.⁸ Conflictele au dus la migrații; oameni din Anatolia sau din Siria plecau către Cipru sau Creta. Pe la 5600 î.Hr. o comunitate de câteva mii de oameni s-a stabilit în Cipru, la Khirokitia, confectionând vase nu din lut, ci din piatră cioplită; acești primi ciprioți importau și ei obsidian, dar se preocupau mai ales de câmpurile și turmele lor. Și-au construit case din cărămidă arsă, pe fundații de piatră, cu dormitoare la un prim nivel și cu mormintele strămoșilor sub podeaua colibelor. Prima așezare neolitică din Creta, de la Cnossos, datând de pe la 7000 î.Hr., e mai puțin impresionantă; dar ea marchează începutul procesului de colonizare intensivă a insulei care avea să domine estul Mediteranei în Epoca Bronzului. Locuitorii au sosit deja „echipați” cu semințe de cereale și cu animale, de pe coasta Asiei Mici, căci animalele pe care le domesticiseră și le creșteau ei nu aveau rude sălbatice în Creta. Cultivau grâu, orz și linte. Meșteșugul olăritului nu l-au dezvoltat vreme de aproape jumătate de mileniu, iar țesutul a fost practicat de-abia începând cu prima jumătate a mileniului al cincilea. Lipsa ceramicii sugerează că era vorba de o comunitate izolată care nu imita metodele vecinilor ei mai îndepărtați de la est; obsidianul îl aduceau din Melos, care se afla nu departe spre nord-vest. În general, cretanii uitaseră totuși de mare: scoicile descoperite în stratul cel mai adânc din Cnossos, destul de puține la număr, prezintă urme care arată că au fost roase de apă și deci că erau folosite în scopuri decorative mult după ce moluștele pe care le conțineau mureau.⁹ Dar contactele externe au fost cele care au început să le schimbe viața celor dintâi cretani. Primele obiecte de ceramică produse de ei, pe la 6500 î.Hr., erau întunecate și lustruite, prezentând câteva asemănări cu stilul anatolian din acea perioadă; meșteșugul olăritului pare să nu se fi dezvoltat treptat, ci să fi fost integral importat. În fazele ulterioare ale Neoliticului, au apărut așezări și în alte părți ale insulei, precum Phaistos, în sud; dar întregul proces a durat 3000 de ani, timp în care Creta s-a deschis tot mai mult către exterior, către mare. Extraordinara civilizație care pare să fi apărut în Creta trebuie văzută mai ales ca un

rezultat al combinației dintre evoluția lentă a unei culturi native cu o puternică identitate locală și contactele tot mai dese cu străinătatea, de unde cretanii preluau noi tehnologii și modele pe care mai apoi le adaptau potrivit specificului lor pentru a le da utilizări proprii.

Râșnițele și mojarale trebuiau fasonate; erau construite fundații de piatră pentru casele care deveneau de-acum locuințe permanente; olarii aveau nevoie de ustensile pentru a modela și a arde vasele pe care le făceau din lut. Specializarea a determinat creșterea cererii de unelte de diverse tipuri ca și a cererii de obsidian. Obsidianul avea multe calități și întrebuințări, care compensau eforturile și greutatea în a-l obține: era ușor de exfoliat, iar muchiile lui erau extrem de ascuțite. Carierele de obsidian din Melos, care au fost exploatate vreme de 12 000 de ani, și-au atins vârful de popularitate în Epoca Bronzului Timpurie, când în mod normal uneltele de metal ar fi trebuit să fie deja mult mai rafinate. Însă obsidianul era apreciat tocmai pentru că nu era un material prea prețios: în prima fază a Epocii Bronzului, metalele se găseau rar, iar tehnologia pentru producerea cuprului și bronzului era arareori accesibilă și greu de pus la punct. Chiar dacă a permis, în satele din Neolitic, o specializare din ce în ce mai mare, exploatarea carierelor din Melos a rămas multă vreme o ocupație sporadică și fără caracter comercial. Deși pe insulă s-a dezvoltat o așezare omenească, la Phylakopi, aceasta a apărut când extragerea obsidianului se practica deja de mult timp și a înflorit exact când carierele de obsidian au început să intre în declin; primii locuitori nu erau negustori de obsidian, ci pescari de ton.¹⁰ Insula Melos nu avea port: cei care veneau să caute obsidian își trăgeau la mal ambarcațiunile într-un mic golf pe care-l găsiseră și apoi mergeau la cariere, unde începeau să spargă bucăți de sticlă vulcanică.

III

PENTRU A VEDEA, ÎN EUROPA, DOVEZI uimitoare ale unor schelete de clădiri masive din Neolitic trebuie mers către vest, până la templele și sanctuarele din Malta și Gozo, mai vechi chiar și decât piramidele. Templele malteze au fost ridicate de oamenii care traversaseră marea și creaseră cu mâinile lor o cultură izolată. Eminentul arheolog britanic Colin Renfrew a arătat că „în Malta s-a petrecut ceva cu totul excepțional în urmă cu mai bine de cinci mii de ani, ceva de negăsit altundeva în lumea mediteraneeană și chiar

dincolo de ea“; această societate era în plină ascensiune pe la 3500 î.Hr.¹¹ Vechea teorie difuzionistă potrivit căreia templele erau într-o câtva imitații ale piramelor sau ale ziguratelor din Orientul Îndepărtat este în mod clar falsă. Însă, chiar dacă nu erau imitații, nici nu au devenit modele urmate de alte culturi din Mediterana. În Malta s-au stabilit, pe la 5700 î.Hr., oameni veniți din Africa sau mai degrabă din Sicilia, a căror cultură este vizibilă dacă analizăm primele morminte malteze săpate în piatră. Cei dintâi maltezi au sosit destul de bine pregătiți: au adus cu ei grâu, orz și linte și au defrișat anumite părți din insulă, pentru a obține câmpuri pe care să le poată cultiva, fiindcă arhipelagul era pe porțiuni întinse acoperit de copaci – bogăție astăzi complet pierdută. Au făcut rost de unelte de pe insulele vulcanice din jurul Siciliei, folosind obsidian din Pantelleria și Lipari. Cultura insulei a început să se dezvolte, în diverse feluri, începând cu 4100 î.Hr. Apoi, cam prin mileniul de după 3600 î.Hr., au fost săpate impresionante morminte subterane colective, sau hipogee, ceea ce demonstrează că, în mod clar, comunitatea malteză avea un puternic simț al identității. Pe insula Gozo, la Ggantija, și chiar în Malta, la Tarxien, erau deja în desfășurare lucrări pentru construirea unor clădiri masive. Cu fațade împodobite, mari și boltite, și curți largi în față, aceste clădiri erau structuri închise, cu acoperiș, antreuri, coridoare și compartimente, fiind preferată aranjarea camerelor semicirculare sub forma frunzelor de trifoi. Scopul constructorilor era să ridice temple masive care să poată fi văzute de la mare depărtare și care, când cineva se apropia de mare, să-i răsară dintr-odată de deasupra insulelor – de exemplu templul Hagar Qim, din sudul Maltei, unde stâncile abrupte par să se prăvălească în Mediterana.¹²

Clădirile au apărut încet-încet, în timp, mai degrabă asemenea catedralelor medievale, după un plan nu foarte coerent.¹³ În mod ciudat, nu aveau ferestre, însă probabil că existau niște armături extinse de lemn, iar armăturile de piatră, singurele care au mai supraviețuit, sunt în unele cazuri splendid împodobite cu ornamente sculptate, inclusiv spirale. Cultura din Malta preistorică însemna, așadar, mult mai mult decât clădiri monumentale. În temple se găseau statui masive, din care au supraviețuit fragmente și care o reprezentau, probabil, pe Zeița-Mamă, asociată cu nașterea și cu fertilitatea. În templul din Tarxien, centrul cultului era o statuie feminină înaltă de aproape doi metri; la acea vreme, în vestul Mediteranei nu exista, cu siguranță, nimic

asemănător. Ruinele încăperilor de la Tarxien prezintă urme clare ale unor ceremonii sacrificiale. Un altar descoperit tot la Tarxien conținea, într-o scobitură, un cuțit din flint, iar în jurul altarului s-au găsit oase de vite și de oi. Au fost dezgropate și scoici, ceea ce confirmă că fructele de mare ocupau un loc important în dieta localnicilor; iar printre sculpturile în piatră au fost găsite și graffiti reprezentând oi.¹⁴ Toate acele clădiri și sculpturi au fost realizate fără a se utiliza metale, care au ajuns în Malta abia pe la 2500 î.Hr.

Atât din punct de vedere cultural, cât și din punct de vedere geografic, aceasta era o lume insulară. S-a estimat că în Neolitic populația de pe insule nu depășea 10 000 de locuitori. Și totuși, forța de muncă existentă a fost în stare să construiască cel puțin cinci sanctuare uriașe și multe altele mai mici, de unde putem trage concluzia că, probabil, insulele erau împărțite în mai multe provincii mici. Ne-am putea aștepta, așadar, să găsim și urme ale unor războaie – vârfuri de sulițe, de exemplu. Dar, contrar așteptărilor, nu a supraviețuit nici o astfel de dovadă: se pare că era o comunitate pașnică.¹⁵ Malta și Gozo erau, probabil, insule sacre, respectate de toate populațiile din centrul Mediteranei, precum era Delosul în lumea greacă clasică. O burtă descoperită într-o dală din templul de la Taxien ar putea fi dovada că acolo se găsea un oracol. Un fapt remarcabil este că s-au descoperit foarte puține urme care să ateste prezența unor vizitatori străini. Dacă aceste două insule erau sacre, parte din caracterul lor sacru trebuie să fi provenit și din aceea că nimeni nu avea dreptul să se apropie de ele, fiind locuite doar de nativi maltezi în serviciul Marii Zeițe, pe care maltezii o reprezentau nu doar sub formă de statui și figurine, ci chiar sub forma templelor, cu exteriorul lor vălurat și cu interiorul plin de coridoare asemenea unui uter.

Sfârșitul acestei culturi e la fel de surprinzător ca și apariția ei. Lunga perioadă de pace s-a încheiat pe la mijlocul secolului al XVI-lea î.Hr. Nu există nici un semn de declin în cultura templelor; ci mai degrabă a fost vorba de o ruptură bruscă, în momentul în care au năvălit invadatorii; aceștia nu dețineau abilitățile cu ajutorul cărora fuseseră ridicate grandioasele monumente de pe insule, însă aveau și ei un avantaj: armele de bronz. Dacă ne luăm după roțițele de fus din lut și după hainele carbonizate care au fost descoperite, putem bănuși că acei invadatori erau torcători și țesători care veneau din Sicilia și din sud-estul Italiei.¹⁶ În secolul al XIV-lea î.Hr. le-au luat locul un alt val de coloniști sicilienii. Însă la acel moment Malta își pierduse deja

specificul: migratorii și urmașii lor se instalaseră în monumentele abandonate de oamenii care dispăruseră de pe fața pământului.

IV

DACĂ ÎN MALTA NIMIC NU S-A SCHIMBAT PREA MULT vreme de câteva sute de ani, Sicilia a fost mult mai nestatornică, așa cum ne-am fi și așteptat de la o suprafață vastă și accesibilă de uscat, cu o mare varietate de resurse. Coloniștii au fost atrași de regiune pentru că pe grupul de insule Lipari se găsea mult obsidian; au adus cu ei propria cultură, cum se poate vedea la Stentinello, lângă Siracuza, care a înflorit la începutul mileniului IV î.Hr., când templele malteze erau încă în construcție. Situl, plin de colibe, avea un perimetru de cam 250 de metri și era înconjurat de un șanț; înăuntru s-au găsit obiecte de ceramică și figurine simple reprezentând capete de animale. Era, se pare, un sat foarte ocupat, care avea nu doar propriii meșteșugari, ci și comanda asupra zonei rurale înconjurătoare și asupra țărmului, de unde își putea procura hrana. Așezările acestor oameni aduc foarte mult cu cele descoperite în sud-estul Italiei, de unde veniseră, cu siguranță, strămoșii lor.

Circa 3000 de ani s-au scurs de la prima cultură Stentinello până la apariția cuprului și a bronzului; schimbările nu s-au petrecut rapid, iar aceste migrații erau haotice – de altfel, până astăzi nu s-a înregistrat nici un val mare de migrații care să zguduie Mediterana. Dar tocmai acest contact lent, osmotic a dus la apariția elementelor unei culturi comune. În Neolitic, stilul de viață al sicilienilor de la Stentinello avea multe trăsături în comun cu stilul de viață al celorlalte populații din Mediterana; asta nu înseamnă că toți vorbeau aceleași limbi (cum nu cunoșteau scrisul, nu au lăsat nici o urmă a limbii pe care o foloseau) și că aveau strămoși comuni. Dar au avut cu toții o contribuție la marile schimbări economice și culturale care au dus la apariția agriculturii, a domesticirii și creșterii animalelor și a olăritului. Din Siria până-n Algeria, din Spania până-n Anatolia, în siturile arheologice s-a găsit cam același tip de ceramică, brută și incizată. În aceeași perioadă, Lipari a încetat să mai fie un simplu depozit de unde se putea lua în voie obsidian și a fost colonizat de oameni cu gusturi și obiceiuri asemănătoare cu cele ale oamenilor de la Stentinello. Largul mării nu mai constituia un obstacol: coloniștii o porniseră către sud, astfel încât în siturile din Tunisia s-au găsit obiecte de ceramică asemănătoare cu cele

de la Stentinello, precum și obsidian de Pantelleria, insulă situată între Sicilia și Africa.¹⁷

Lipari se bucura de un standard de viață mai ridicat, fiindcă deținea întâietatea asupra rezervelor de obsidian. O problemă care poate fi dezbătută la infinit rămâne următoarea: dacă succesiunea diferitelor stiluri de ceramică indică sau nu schimbări în compoziția populației care se stabilise pe insulă. Modele se schimbă fără ca populațiile să se schimbe, după cum poate observa oricine privește atent către Italia modernă. Ceramicii decorate cu flăcări roșii, caracteristică mileniului VI î.Hr., i-au urmat alte tipuri, maro simplu sau negru simplu, remarcabile prin suprafețele lor netede și lucioase și prin atenția și precizia cu care erau lucrate. Pe la sfârșitul mileniului V î.Hr., aceste tipuri noi au deschis drumul obiectelor de ceramică ornate cu modele șerpuite, zigzaguri sau spirale, și pictate la suprafață, asemănătoare cu cele găsite în Italia de sud și în Balcani. Au mai urmat și alte mode, din momentul în care – la începutul mileniului IV î.Hr. – a fost introdusă ceramica roșie pictată, ceea ce a dus la apariția longevivei „culturi Diana“, concluzie la care s-a ajuns în urma descoperirilor făcute în principalul sit arheologic din regiune. Lucrurile importante de reținut sunt ritmul lent în care s-au produs schimbările și stabilitatea acestor societăți insulare.¹⁸

În călătoriile lor pe Marea Adriatică, pe Marea Ionică și prin Strâmtoarea Siciliei, marinarii transportau și ofereau spre vânzare diverse mărfuri, majoritatea perisabile – dintre care au supraviețuit mai ales ceramica și obsidianul. Putem doar să ghicim ce fel de bărci foloseau acești primi marinari. În largul mării, obțineau izolația folosind probabil acoperitori din piele; bărcile nu puteau fi mici, de vreme ce erau folosite pentru a transporta nu doar oameni, ci și animale și vase de lut ars.¹⁹ Analiza unor dovezi mai târzii – niște desene brute de pe obiecte de ceramică din Insulele Cyclade – arată că bărcile nu aveau un pescaj adânc, ceea ce le făcea instabile pe mările agitate, și că erau acționate cu vâsle. În urma câtorva experimente realizate cu o barcă de trestie botezată *Papyrella*, s-a ajuns la concluzia că primele bărci trebuie să se fi mișcat foarte încet – cu maximum patru noduri – și că pe vremea rea se pierdea și mai mult timp. De exemplu, marinarii le lua adesea chiar și o săptămână întreagă pentru a ajunge, trecând pe drum din insulă-n insulă, de pe uscatul Atticii până pe insula Melos, în Cyclade.²⁰

În Mediterana încă existau insule pe care se stabiliseră foarte puțini oameni, cum ar fi Insulele Baleare și Sardinia. Mallorca și Menorca erau deja locuite la începutul mileniului V î.Hr., cu toate că acolo ceramica a apărut doar pe la mijlocul mileniului III î.Hr., și e posibil ca la un moment dat să fi existat și un hiatus, atunci când primii coloniști s-au dat bătuți în lupta cu natura. Cei dintâi locuitori ai Sardiniei par să fi fost crescători de vite care și-au adus cu ei animalele.²¹ De-a lungul țărmurilor Africii de Nord nu existau construcții monumentale, nici o urmă de înflorire comparabilă cu cea din Malta. Majoritatea locuitorilor de pe țărmurile Mediteranei nu se aventurau pe mare mai departe de zonele din care pescuiau și de unde se vedeau ținuturile și casele lor. Apariția, în mileniul V î.Hr., a comunităților de fermieri din Delta Nilului și de la Faiyum (la vest) a fost un fenomen mai degrabă local decât mediteraneean, care a reprezentat răspunsul ingenios al locuitorilor din acele ținuturi scăldate din plin de ape, ba chiar saturate cu apă, la resursele mediului în care trăiau; vreme de cel puțin câteva secole, Egiptul de Jos a fost, așadar, o lume închisă. Malta, Lipari, Cicladele erau și ele comunități insulare cu totul aparte, care aveau roluri foarte precise – două dintre ele erau sursă de materie primă pentru confecționarea uneltelor din piatră, iar a treia, în mod misterios, centrul unui cult religios complex.

Cupru și bronz
3000 î.Hr.–1500 î.Hr.

I

ASUPRA DEZVOLTĂRII SOCIETĂȚILOR

PREISTORICE există două perspective de bază: o abordare difuzionistă, astăzi aproape cu totul demodată, care pune apariția noilor stiluri și tehnici pe seama migrației și a comerțului; o abordare care pune accentul pe factorii din interiorul societăților respective care au favorizat schimbarea și creșterea. Odată ce a apărut tendința de a căuta explicații interne ale schimbării, interesul pentru stabilirea identității etnice a coloniștilor a scăzut. În parte, asta înseamnă că cercetătorii erau conștienți că, oricât s-ar grăbi să coreleze „rasa” cu limba și cultura, realitatea de pe teren, de la fața locului, era cu totul alta: grupurile etnice se amestecă, limbile se împrumută, importante caracteristici culturale, precum practicile funerare, se schimbă atunci când apar nou-veniții. De asemenea, ar fi o greșală să credem că orice schimbare socială este rezultatul unor progrese interne doar amplificate de dezvoltarea comerțului: țărmurile și insulele slab populate ale Mediteranei preistorice ofereau spații vaste în care cei ce veneau în căutare de hrană, războinicii exilați sau pelerinii la sanctuare păgâne puteau să întemeieze noi așezări departe de casă. Dacă întâlneau coloniști deja stabiliți în locurile în care ajungeau, nou-veniții fie se înrudeau cu ei prin căsătorii, fie îi alungau sau îi exterminau, limba unuia sau altuia dintre grupuri devenind dominantă, din motive care au rămas până astăzi o necunoscută.

Cicladele au devenit leagănul unei culturi bogate și vii pe la începutul Epocii Bronzului (cam după 3000 î.Hr.). Principalele insule erau deja, la acel moment, populate; sate precum Phylakopi, de pe insula Melos, erau prospere; pe multe dintre insule, pornind de la o vatră comună ce reunea câteva gospodării, s-au dezvoltat mici sate.¹ Carierele de obsidian erau încă exploatate, iar cupru se găsea în vestul Cicladelor, de unde ajungea în Creta; produsele din Ciclade ajungeau în continuare în străinătate, însă doar în anumite locuri: în sudul Egeei, dar – pentru un motiv sau altul – nu și

în nord; putem deci trage concluzia că mărilor erau, încă, doar parțial deschise, în funcție de ce le puteau oferi locuitorilor din Insulele Cyclade celelalte regiuni. Se pare că locuitorii de pe insule importau foarte puțin în satele lor; de altfel, doar câteva produse din est au fost găsite în siturile din Cyclade unde s-au făcut săpături. Dar nu trebuie să facem clasica greșeală de a crede că inventarul arheologic găsit era complet; țesături, alimente, sclavi, obiecte confecționate din materiale perisabile precum lemnul – toate acestea erau aduse de altundeva, fără îndoială, însă atunci când vorbim despre mileniul III î.Hr. e discutabil dacă aceste transporturi pot fi descrise în mod formal drept „comerț“.

Cultura cicladică nu mai era definită doar de Insulele Cyclade, ci a început să se răspândească și către sud. În perioada pe care arheologii o numesc prima etapă din Epoca Bronzului Timpurie, în nord-estul Cretei, la Agia Photia, s-a dezvoltat o nouă așezare, care, judecând după metoda de înmormântare, pare să fi fost mai mult cicladică decât cretană. Dacă descriem această așezare drept o „colonie“ cicladică, formula e mult prea căutată; se poate spune mai degrabă că oameni născuți în Cyclade s-au stabilit pe pământ cretan și au trăit în continuare în stilul în care erau obișnuiți. În a doua etapă din Epoca Bronzului Timpurie, pe la 2500 î.Hr., produsele din Cyclade au început să ajungă și dincolo de Agia Photia și chiar să fie imitate de meșteșugarii cretani; mai mult, aceste mărfuri au început să se răspândească și la nord-est, până la Troia, cetate care tocmai răsărea în apropiere de Dardanele și care, datorită legăturilor ei tot mai

extinse cu interiorul Anatoliei și cu Marea Neagră, era, probabil, principala sursă de cositor.²

Un singur produs însă câștiga din ce în ce mai mult prestigiu, întărind, la propriu, mâna celor care exercitau puterea politică: bronzul; iar cererea pentru acest aliaj trebuie să fi creat o întreagă rețea de legături în toată Egeea, unind Troia cu insulele. Recipientele strălucitoare și pedestalele de bronz sau de cupru stăteau drept chezași pentru bunăstarea și prestigiul proprietarilor; însă armele de bronz erau cele care le dădeau siguranță oamenilor în fața dușmanilor. Cei care dețineau asemenea articole erau, fără îndoială, războinici de succes. Cupru se găsea pe insula Kythnos, la extremitatea vestică a Cicladelor, sau în Attica, în Grecia continentală. Primii fierari și-au dat seama că pot întări cuprul – metal destul de ușor – punându-l în aliaj cu cositorul. Din momentul în care componentele bronzului au fost aduse laolaltă și s-a stabilit un sistem de schimburi se poate spune că rețeaua de legături ce funcționa în toată Egeea s-a dezvoltat până ce, în sfârșit, a atins stadiul de „rute comerciale”: se stabileau legături în mod regulat, în funcție de anotimpuri, de la un an la altul, pentru realizarea schimburilor comerciale; intermediarii schimburilor călătoreau cu barca, însă am merge mult prea departe dacă am afirma că aceștia erau comercianți profesioniști care trăiau doar din veniturile comerciale. Mediterana devenea și ea din ce în ce mai vie, bătută-n lung și-n lat de oameni de diverse origini care căutau sau erau nerăbdători să dispună de bunurile ce se găseau acolo, de origini variate și ele.

Cicladele se întind de o parte și de alta a acestor rute, însă nu au primit neapărat influențe din mai multe direcții, ci mai degrabă și-au dezvoltat pe cont propriu o formă aparte de artă; termenul „artă” ar trebui folosit totuși cu oarecare rezerve, fiindcă obiectele produse în Ciclade aveau întrebuițări precise, chiar dacă astăzi nu le mai putem desluși clar. „Arta cicladică” a exercitat o influență deosebită asupra artiștilor moderni – „o simplitate a formei care îți taie respirația de-a dreptul”, ca să citez cuvintele lui Colin Renfrew –, fiindcă încă de-atunci existau o preocupare din ce în ce mai mare pentru proporțiile corpului uman și un simț al „armoniei” care nu-și găsesc pereche în restul sculpturilor monumentale din aceeași perioadă realizate în Malta, în Vechiul Regat Egiptean sau în Mesopotamia.³ Proporțiile obiectelor variază, de la figuri miniaturale într-atât de stilizate, încât ochiului modern îi par mai degrabă niște viori decât niște oameni, până la statui de muzicieni

aproape în mărime naturală; figurinele în formă de vioară sunt printre cele mai vechi piese, datând de pe la 3000 î.Hr. Predomină figurile feminine, ducându-ne cu gândul la un cult al Marii Zeițe. „Doamna grasă din Saliagos“, cu fesele ei generoase, poate avea legătură – ca și idolii maltezi – cu culturile fertilității. Drept materie primă se folosea marmură albă de Paros, însă pe obiectele găsite au supraviețuit suficiente pete de culoare încât să ne dăm seama că toate erau viu colorate.⁴

Statuile sunt asociate cu înmormântările, și orice mormânt era însoțit de paisprezece „idoli“. Uneori aceștia au fost găsiți spărți, poate ca urmare a unor complexe ritualuri funerare. Îi înfățișau oare pe cei decedați? Se poate să fi avut mai multe funcții, mai ales că au fost produși fără întrerupere vreme de multe sute de ani (Epoca Bronzului Timpurie se întinde, în Ciclade, pe durata a douăsprezece secole, începând de la 3000 î.Hr.). O altă explicație ar fi că acești idoli erau psihopompi, adică însoțeau și ghidau sufletele morților pe lumea cealaltă, sau substitute ale sacrificiilor umane, sau chiar însoțitori care pe lumea cealaltă aveau să ofere satisfacție sexuală ori divertisment muzical. Sculpturile stau mărturie pentru existența unei caste de meșteșugari pricepuți. Mormintele indică existența unei societăți complexe și stratificate, cu lideri și subordonați; dintre bărbații care puteau munci, unii erau, probabil, folosiți drept văslași pentru bărcile mici care făceau din ce în ce mai multe călătorii regulate pe Marea Egee, deși e puțin probabil ca acestea să fi ajuns prea departe; corăbiile cu pânze par să fi apărut doar în mileniul II î.Hr. Imagini de bărci cu pânze se găsesc pe așa-numitele „tigăi“, farfurii de lut gravate cu reprezentări ale unor obiecte în formă de miriapode cu prova ridicată.⁵

II

IMPACTUL TROIEI ASUPRA ISTORIEI MEDITERANEI a fost esențial din două puncte de vedere. Pe de o parte, Troia a avut, încă de la începutul Epocii Bronzului, rolul de punct de tranzit care lega Egeea de Anatolia și de Marea Neagră; pe de altă parte, povestea Troiei reprezintă miezul conștiinței istorice nu doar a grecilor, care susțineau că ar fi distrus cetatea, ci și a romanilor, care susțineau că sunt descendenți ai refugiaților din acea cetate. Troia cea adevărată a fost greu de despărțit de Troia mitică, din momentul în care, în 1868, afaceristul german Heinrich Schliemann, obsedat de veridicitatea *Iliadei*, a identificat

colina Isarlîk, la șase kilometri și jumătate de punctul în care Dardanelele se deschid în Marea Egee, drept situl cetății descrise de Homer.⁶ Cu toate că unii cercetători au încercat să demonstreze că nu a existat nici un Război Troian și că, în consecință, identificarea Troiei este o falsă problemă, descoperirile din arhivele hitite găsite mai departe, către est, au înlăturat orice urmă de îndoială cu privire la faptul că în Isarlîk se găsesc ruinele cetății (sau ale micului stat) cunoscute de Grecia clasică sub numele de Troia sau Ilion. Coloniștii de mai târziu, inclusiv grecii care au construit noul oraș Ilion în epoca clasică, și împăratul Constantin cel Mare, care la început voia să construiască Noua Romă mai degrabă acolo decât în Bizanț, știau și ei, deja, că în acel loc fusese cu adevărat Troia. Încă un lucru remarcabil: îndelungata istorie a locului începuse cu mult înainte de data pe care autorii clasici au fixat-o pentru Războiul Troian (1184 î.Hr.); istoria lui a început încă din momentul în care bronzul s-a răspândit în estul Mediteranei. Cetatea a fost reconstruită iar și iar; în 1961, unul dintre arheologii care săpau în situl colinei, Carl Blegen, a identificat patruzeci și șase de straturi pe nouă niveluri principale.⁷

Troia nu a cunoscut era Neoliticului. În această cetate au locuit încă de la început oameni care cunoșteau cuprul și care probabil făceau negoț cu cositor. Prima Troie, „Troia I“ (cca 3000–cca 2500 î.Hr.), era o așezare mică, cam la o sută de metri distanță, dar s-a transformat apoi într-o impresionantă cetate fortificată, cu turnuri de pază din piatră și trei linii de întărituri.⁸ De-a lungul acestei perioade cetatea a fost intens reconstruită, iar în ultimele zile de Troia I fortăreața a fost distrusă de o imensă conflagrație. Însă înăuntrul zidurilor fortăreței oamenii duceau deja o viață domestică așezată, iar faptul că s-au găsit acolo roțițe de fusuri dovedește că femeile țeseau probabil la gura focului, lângă căminele ale căror resturi au fost și ele dezgropate de arheologi; așadar, reiese de la sine că primii troieni făceau și negoț cu haine confecționate din lâna oilor pe care le creșteau pe câmpiile din preajma cetății. Casa din Troia I care s-a păstrat cel mai bine avea aproape douăzeci de metri în lungime, cu o tindă orientată către vest; se poate să fi fost locuită de unul dintre liderii comunității și de vasta lui familie. Primii troieni confecționau de mână mici figurine, în majoritate feminine, și se hrăneau cu crustacee, ton și delfin, precum și cu carne și cereale. În acest prim strat nu s-au găsit arme de metal, însă existența pietrelor de șlefuit indică faptul că uneltele de cupru și de bronz erau adesea

ascuțite. Nu s-a găsit nici un indiciu al luxului: podoabele care au supraviețuit sunt din os, marmură sau piatră colorată. Ceramica, din belșug, este sobră, palid colorată și în general neornamentată, deși formele sunt destul de elegante.⁹

Troia timpurie făcea parte dintr-o lume culturală care s-a extins și dincolo de Anatolia; o comunitate similară s-a dezvoltat pe insula Lemnos, nu departe spre vest, la Poliochni, numită uneori „cel mai vechi oraș din Europa“, dar și la Thermi sau Lesbos.¹⁰ Dar nu avem de ce să facem speculații despre locul din care veneau primii locuitori ai acelor ținuturi sau despre limba pe care o vorbeau. Într-adevăr, de vreme ce Troia și Poliochni au fost mai întâi „gări“ de negoț care „păzeau“ rutele comerciale din Egeea și de pe uscat, ele trebuie să fi atras repede oameni de diverse origini, la fel ca toate orașele-port, de atunci încolo. Chiar dacă Isarlık se află astăzi departe de mare, Troia preistorică se înălța pe marginea unui golf mare (de existența căruia se pare că Homer știa), care treptat s-a umplut cu aluviuni.¹¹ Așadar era un oraș maritim, cu o poziție strategică: vânturile potrivnice puteau face imposibilă pătrunderea în Strâmtoarea Dardanele uneori chiar și săptămâni la rând; corăbiile de transport care soseau de pe mare erau reținute în golf, iar locuitorii cetății aveau grijă să-și asigure profitul satisfăcând nevoile celor de la bord. Toate astea nu s-au petrecut imediat, ci treptat, și se pare că în perioada Troia I navigația prin dreptul cetății era intermitentă și deloc ușor de controlat. Ceea ce a apărut în locul vechii Troia I, Troia II (cca 2500–cca 2300 î.Hr.), era o cetate mai mare și mai bine apărată, puțin mai întinsă, cu niște porți monumentale și o imensă sală rectangulară, numită *megaron*, probabil înconjurată de coloane de lemn. Troienii care locuiau acolo erau și ei agricultori și țesători – în situl arheologic a fost găsit un fus de care încă era agățată o bucată de fir de țesut carbonizat.¹² De asemenea, își procurau sau confecționau ei înșiși armament sofisticat; se pare că armele de bronz le importau, însă armele mai ușoare, făcute doar din cupru, le erau la îndemână și probabil le confecționau ei înșiși folosind metal adus de departe, pe mare.

Chiar dacă acum se trecuse la ceramica realizată la roata olarului (care nu exista încă în Troia I), lui Blegen nu-i plăceau vasele lor și afirma că „erau oameni aspri și austeri, care nu iubeau veselia și lumina“¹³; însă a considera că acele cupe subțiri pe care începuseră să le facă acum troienii erau mohorâte și fără nimic aparte e doar o chestiune de gust. În plus, la Troia ajungeau de departe, chiar și din Ciclade, vase

mari pline cu untdelemn și vin. Obiecte de ceramică asemănătoare cu cele de la Troia au fost găsite în apropiere de țărmurile Egeei și Anatoliei, ceea ce poate însemna că aceste obiecte erau importate din Troia, dar și că (mai degrabă) stilul asemănător al ceramicii era semnul unei culturi comune din care făcea parte și Troia. Ce-i drept, Poliochni, cu care Troia avea atât de multe trăsături în comun, era de două ori mai mare decât Troia. Aceste așezări din Egeea nu erau nici pe departe la fel de bogate precum cetățile din Egipt și Mesopotamia și nu există nici o dovadă că ar fi cunoscut și dezvoltat scrisul, un instrument care, la nevoie, le-ar fi fost de mare folos pentru comerț și contabilitate; Troia și Poliochni se integrau acum într-o lume comercială intercorelată prin care, pe uscat și pe mare, șerpuiau numeroase rute comerciale regulate; iar dovada cea mai clară că acest lucru a sporit cu mult bunăstarea elitei din Troia II este inventarul faimoasei „Comori a lui Priam” descoperite de Schliemann.

Lunga dispariție a acestei comori în buncărele sovietice⁴ i-a privat pe cercetători și arheologi de ocazia de a stabili câtă noimă are teoria lui Schliemann, care unora le pare a fi doar o născocire de-a lui.¹⁴ Schliemann a adunat tot ce a găsit în mai multe tezaure, dintre care pe unul l-a numit „Marea Comoară”, punându-l pe seama unui asediu care însă (dacă într-adevăr a avut loc) s-a petrecut abia un mileniu mai târziu. Măiestria lucrăturii acelor obiecte era într-adevăr impresionantă. Inventarul de bijuterii pentru femei și veselă de aur și argint e remarcabil, inclusiv o sosieră de aur și ceea ce Schliemann credea că e o parură purtată de femei, lucrată cu fir de aur, precum și mii de șiraguri de mărgelă din aur și numeroase lăntișoare de argint; mai erau și o grămadă de obiecte făcute din alte materiale, de exemplu topoare ceremoniale de jad și butoni din cristal de stâncă, care împodobeau probabil sceptrele. Unele obiecte par să fi fost confecționate pe plan local; altele, inclusiv aurul, erau mai mult ca sigur importate. Toate acestea stau drept mărturie vie pentru existența unei societăți conduse de o elită prosperă a cărei bunăstare crescuse de pe urma profitului obținut din negoțul ce se desfășura în cetate. Troia nu era doar un centru de comerț, ci și un centru industrial, unde probabil se produceau țesături grele din lână; mai exporta și cherestea de pe Muntele Ida, din apropiere, care era folosită în ținuturile din împrejurimi la construirea corăbiilor și a caselor; întreaga regiune era bogată în terenuri agricole și turme. Judecând după oasele de animale descoperite în sit,

se pare că Troia II nu era încă faimosul centru de creștere a cailor care avea să devină. Însă Troia era o așezare periferică; Mediterana n-a fost niciodată un punct important de interes pentru marii regi hitiți, care se orientau către vestul Asiei, ținut muntos și bogat în zăcăminte minerale.

4. Câteva obiecte din Comoara lui Priam se află astăzi la Muzeul de Arheologie din Istanbul; restul pieselor fuseseră achiziționate în 1881 de Muzeul Regal din Berlin, unde au rămas până în 1945, când au dispărut în mod misterios. Cu toate că în timpul Războiului Rece guvernul sovietic a negat orice implicare în dispariția artefactelor, ulterior s-a descoperit că Armata Roșie era responsabilă pentru acest furt, căci în septembrie 1993 obiectele au apărut drept exponate la Muzeul Pușkin din Moscova. Rușii refuză, până astăzi, să renunțe la comoara furată de la germani în timpul războiului, susținând că o păstrează drept compensație pentru distrugerea orașelor rusești și prădarea muzeelor lor de către soldații armatei naziste. (N. tr.)

Creșterea și dezvoltarea Troiei nu a fost un proces liniar. Troia III (construită după ce Troia II a fost distrusă prin foc pe la 2250 î.Hr.) a fost o așezare mai săracă decât Troia II, iar locuitorii ei trăiau înghesuiți în vârf de colină. Carnea de broască țestoasă predomina în dieta lor. Pe insula Lemnos, Poliochni a fost, probabil, atacată de mai multe ori, drept care la sfârșitul mileniului III î.Hr. dimensiunile și bunăstarea acestei cetăți scăzuseră mult. Pe la 2100 î.Hr. Troia a fost distrusă din nou, poate în urma unui război, dar, după reconstrucție, nici condițiile de viață din Troia IV nu au fost cu mult mai bune, iar printre case șerpuiau străduțe strâmte și întortocheate. Schimbările masive din vestul Asiei afectau puternic și estul Mediteranei: în centrul și estul Anatoliei imperiul hitit și mai apoi, de pe la 1750 î.Hr., noul imperiu al lui Anitta au devenit punctul de interes pentru comerț începând chiar de la Tigru și Eufrat; afacerile erau deviate de pe rutele comerciale obișnuite pe unde se aduceau metale până la extremitatea nordică a Egeei.¹⁵ După vârsta de aur, așadar, a venit o perioadă de criză, care a durat 300 de ani sau chiar mai mult, cu toate că pe la sfârșitul perioadei Troia V, la 1700 î.Hr., condițiile de trai s-au îmbunătățit; casele erau mai curate, iar locuitorii preferau să mănânce vită și porc în locul fripturilor de broască țestoasă cu care se hrăneau strămoșii lor. Dar în ce privește comerțul și cultura dezvoltarea cea mai spectaculoasă s-a petrecut, din nou, tot pe insulele din estul Mediteranei – în Creta și în Ciclade.

III

CIVILIZAȚIA MINOICĂ DIN CRETA a fost prima mare civilizație mediteraneeană, prima cultură bogată, literată, urbană și vie din punct de vedere artistic care a apărut în lumea mediteraneeană. Această afirmație ar putea fi contrazisă de faptul că avem cunoștință de apariția unei civilizații avansate încă din perioada dinastică timpurie a Egiptului antic, însă egiptenii priveau țărmurile Mediteranei drept marginea ultimă a lumii lor, delimitată de Nil, și nu de marea de dincolo de el. Spre deosebire de egipteni, minoicii navigau în mod constant pe Mediterana și, lucru remarcabil, marea era prezentă în nenumărate feluri în cultura lor – în modelele de pe obiectele lor de olărit și ceramică și, probabil, în cultul închinat zeului mării, Poseidon. Minoicii erau, mai mult ca sigur, descendenți ai unor migratori veniți din Anatolia. Însă ceea ce au creat ei a fost o civilizație cu totul aparte în ce privește stilul artistic, cultele religioase, viața economică și organizarea socială. În plus, au lăsat în urmă și o mărturie a realizărilor lor: legendele despre marele rege Minos, de al cărui nume arheologii moderni au legat civilizația acelor oameni din vechime. Tucidide povestește cum regele Minos a creat cel dintâi în lumea mediteraneeană un imperiu maritim măreț, o talasocrație; așadar, mărturii despre Creta străveche dăinuiseră până în secolul V – secolul de aur – atenian. Atenienii își mai aminteau și de un tribut sacrificial de tineri cretani care i se plătea în mod regulat regelui din Creta și ale cărui reminiscențe se pot vedea în practicile rituale ale cretanilor din mileniul al II-lea¹⁶.

Cea mai veche așezare de la Cnossos, datând din Neolitic, își dezvoltase deja un stil artistic propriu până la sfârșitul mileniului al III-lea. Modelele ceramicii produse în Creta la începutul Epocii Bronzului se deosebeau tot mai mult de modelele din ținuturile vecine. Ceramica din perioada cunoscută drept Civilizația Minoică Timpurie II (cca 2600–2300 î.Hr.) are drept caracteristică un efect de relief, obținut prin „trucuri” învățate în timpul arderii; de asemenea, meșteșugarii acordau o mare atenție și aspectului exterior al vaselor, astfel încât obțineau o finețe a formelor și o însuflețire a decorațiunilor (volute spectaculoase și meandre curgătoare) care au făcut ca ceramica Cretei străvechi să se deosebească tot mai mult de cea din Anatolia aceleiași perioade. Se manifestau, desigur, și influențe din exterior. Pe la anul 2000 î.Hr. cretanii produceau sigilii de fildeș și de piatră, însemn inventat de o elită nerăbdătoare să-și afirme posesia asupra propriilor bunuri; unele modele, precum leii,

erau, cu siguranță, preluate din străinătate, în vreme ce modelele abstracte amintesc adesea de sigiliile din Egipt sau din Orientul Apropiat – exista deja un comerț activ cu Siria și cu regiunea din apropierea gurilor Nilului.¹⁷

Nu e nevoie neapărat să alegem între cei dintâi minoici – populație indigenă foarte talentată – și minoicii migratori care au adus cu ei elemente din culturile Orientului Apropiat; Creta era o răscruce a mai multe culturi, care atrăgea probabil coloniștii din mai multe direcții. Scriitorii clasici, începând cu Homer, au tot pomenit diversele populații care au locuit insula, inclusiv pe „eteocretanii cu inimă mare“, adică „adevărații cretani“, și pe „nobilii pelasgi“, nume dat oricăror populații migratoare. Se poate ca toponimele din Creta și de pe continent cu terminații pregrecești precum *-nthos* și *-ssa* să fi rămas moștenire de la populațiile care trăiseră în regiune cu mult înainte de sosirea grecilor; cel mai important cuvânt cu terminația *-nthos* este „labirint“, care în sursele clasice a fost pus în legătură cu palatul lui Minos de la Cnossos, în vreme ce printre cuvintele terminate în *-ssa* se găsește și acela care desemnează marea însăși, *thalassa*.¹⁸ Limba și genele sunt, totuși, subiecte separate și mai bine decât să încercăm să identificăm o „înzestrare nativă“, cu specificul ei aparte, este să-i vedem pe minoici ca pe o populație cosmopolită a cărei deschidere către multe culturi i-a permis să-și rafineze propriile forme artistice originale. Nu au rămas cantonați în stilurile și tehnicile tradiționale pe care unele culturi vecine, mai ales din Egipt, le păstrasera aproape neschimbate milenii la rând.

Modul în care au fost construite palatele reprezintă cea mai limpede dovadă că în Creta se dezvoltase o civilizație locală foarte dinamică. Cnossosul, aflat la aproape zece kilometri depărtare de țărmul mării, a fost reconstruit ca un palat măreț pe la anul 1950 î.Hr. și tot cam atunci (Civilizația Minoică Mijlocie I) au apărut și alte palate, la Phaistos – în sud – și la Mallia – în est. Totuși, Cnossosul a rămas mereu cel mai impunător dintre palate; nu e sigur dacă acest lucru reflecta preeminența lui politică sau religioasă ori doar faptul că regiunea aflată sub comanda lui dispunea de resurse mai bogate; teoriile potrivit cărora insula ar fi fost împărțită în mai multe zone de putere controlate de diversele palate rămân, totuși, la stadiul de teorii. Chiar și termenul „palat“ este imprecis: se poate ca aceste structuri să fi fost complexuri de temple, cu toate că am greși să ne-nchipuim că minoicii aplicau aceleași

delimitări stricte pe care le aplică observatorul modern.¹⁹ Pe locul Cnossosului mai existase înainte un mic complex de temple; așadar construirea marilor palate nu a fost inițiativa unei noi populații de imigranți care preluase conducerea, ci o inițiativă care s-a dezvoltat în acord cu cultura deja existentă pe insulă. Acest lucru dă seamă de boomul economic din momentul în care Creta și-a confirmat rolul de răscruce a estului Mediteranei și de sursă de lână și țesături. Palatele străine erau în mod conștient imitate: asemenea palate și temple imense mai existau în Egipt, având ziduri cu fresce și curți pline de coloane. Dar planul, stilul și rolul palatelor din Creta erau, se pare, diferite.²⁰

Palatul de la Cnossos a fost de mai multe ori avariat de incendii și cutremure, iar în istoria sa de mai bine de 200 de ani aspectul lui interior s-a schimbat în numeroase rânduri. Ne putem totuși imagina cam cum arăta pe dinăuntru. În așa-numita „Scăldătoare“, un depozit săpat sub podeaua Palatului Vechi, se găsea o impresionantă colecție de cupe și artefacte datând de pe la 1900 î.Hr., folosite, probabil, în ritualurile religioase. Unele obiecte de ceramică proveneau din ținuturile muntoase ale Cretei, dar existau acolo și obiecte exotice, precum piese de fildeș, de faianță sau de ou de struț, mărturii ale contactelor cu Egiptul și cu Siria. După toate probabilitățile, la Cnossos se găsea și foarte mult obsidian adus de pe insula Melos. E limpede deci că în perioada protopalatială (a Vechiului Palat) minoicii aveau, la nord, legături cu Cicladele, iar la sud și la est, cu Levantul și cu Nilul. Judecând după tipul aparte de greutate pentru războiul de țesut găsite în Palatul Vechi, putem bănuși că Cnossosul era un centru de producție pentru un tip special de haine care erau exportate în ținuturile vecine; aceste greutate apar în afara Cretei abia după 1750 î.Hr. Niște recipiente enorme, *pithoi*, fixate în pământ, erau folosite la depozitarea untdelemnului, a cerealelor și a altor produse, fie pentru uzul de la palat, fie pentru comerț. Cretanii perfecționaseră un tip de ceramică subțire cât coaja de ou, pe care o exportau în Egipt și în Siria. Unele dintre obiecte erau realizate în atelierele de la palat; dar în apropierea palatelor se găseau orașe în toată regula, căci era o „civilizație“ în adevăratul sens al cuvântului, o cultură care se concentra, în mare măsură, în jurul orașelor, cu toate meșteșugurile lor. Cnossosul avea orașe-satelit la Katsamba și la Amnisos, care funcționau drept porturile lui la mare; de altfel, Amnisos este menționat și în textele egiptene. Aici era construită și andocată flota și tot de aici (judecând după ceramica găsită)

porneau expedițiile comerciale către Pelopones și Dodecanez, inclusiv către Rhodos, iar apoi mai departe către Milet și, probabil, Troia.²¹ Prima epavă minoică descoperită de arheologii marini a fost scoasă la lumină de-abia la începutul secolului XXI, în nord-estul Cretei. Corabia avea zece sau cincisprezece metri în lungime și adăpostea zeci de amfore și recipiente mari folosite, pe la 1700 î.Hr., pentru a se transporta vin sau untdelemn de-a lungul coastelor Cretei. Structura ei de lemn se deteriorase complet, însă ne putem da seama cam cum arăta uitându-ne pe un sigiliu cretan pe care apare o corabie cu un singur catarg, cu o provă cu cioc și cu o pupă înaltă.²²

Odată cu apariția scrisului în Creta găsim și primele dovezi ale legăturilor ei externe și ale modului specific în care le aborda. În scrierea pictografică, sigiliile încep să apară cam de pe la 1900 î.Hr., așadar dezvoltarea sistemului de scriere pare să fi coincis aproape în totalitate cu prima fază a construirii palatelor. La sfârșitul perioadei protopalatiale, existau deja vrafuri întregi de documente: inventare de bunuri primite sau depozitate, inclusiv tributul pe care cei ce lucrau pământurile i-l plăteau conducătorului sau zeităților din Cnossos. Scrisul era folosit în principal pentru a ține socoteli; și în spatele scribilor exista, cu siguranță, o administrație eficientă și complicată. Câteva dintre simboluri seamănă cu hieroglife egiptene, de unde se poate deduce că sistemul cretan de scriere se inspirase din scrierea egipteană. Poate pentru că sistemul de sunete al limbii cretane era diferit, majoritatea semnelor care s-au dezvoltat și au fost folosite după aceea nu aduceau cu cele egiptene. Deci ideea scrisului se poate să fi fost împrumutată, dar sistemul de scriere, nu.

Incendii și cutremure puternice au pus capăt primei perioade palatiale, în secolul al XVIII-lea î.Hr. Phaistos a trebuit reconstruit din temelii. Un preot, o preoteasă și un tânăr s-au adunat la un sanctuar de pe Muntele Juktas pentru a cere îndurare de la zeii care zguduiau pământul; tânărul a fost sacrificat, dar imediat după aceea acoperișul sanctuarului s-a prăbușit și i-a îngropat pe cei care în zadar îi jertfiseră viața pentru zei.²³ Dacă ne amintim și de povestea cu tinerele și tinerii trimiși de la Atena drept hrană pentru Minotaur, putem afirma fără urmă dendoială că în Creta minoică se practicau sacrificiile umane. După mai multe tentative de reconstrucție, complexul care avea în centru Noul Palat a fost ridicat și, în ciuda a multe incendii și cutremure ulterioare, acesta poate fi încă văzut la Cnossos,

fiind reconstituit cu multă imaginație de Sir Arthur Evans, pe la 1900: frescele impresionante, labirintul de camere, „apartamentele regale“ pe mai multe niveluri, curtea imensă și ceremoniile pe care ni le putem închipui vag – ritualul sau sportul săritului peste taur și marile procesiuni în timpul cărora i se aduceau jertfe zeiței Potnia.²⁴ Perioada neopalatială (a Noului Palat) a durat de la cca 1700 î.Hr. până la cca 1470 î.Hr., sfârșindu-se spectaculos din pricina unor cutremure și erupții vulcanice care, de altfel, au pus capăt și civilizației cicladice de pe insula Thera. Unele fresce înfățișează o vie cultură având drept centru palatul: într-una dintre ele vedem femei de la curte, multe cu pieptul dezgolit, stând, probabil, în grădina centrală; nu trebuie însă să ne lăsăm înșelați de această pictură, care rămâne o reconstituire inteligentă pornind de la fragmente mici și dispartate. Majoritatea exegeților au văzut în această frescă imaginea unei culturi minoice fericite, pașnice și pline de respect pentru femei; dar e foarte important să nu o judecăm potrivit valorilor moderne și să nu uităm că ceea ce vedem acolo este viața elitei – o curte princiară sau rânduiești de preoți și preotese. O întrebare pertinentă este dacă acele construcții erau într-adevăr palate sau erau, de fapt, temple. Erau, cu siguranță, locul unde se dezvoltă o cultură de curte organizată în jurul cultelor religioase, în care Zeița-Șarpe, probabil o divinitate htoniană, avea un rol extrem de important; ca și în alte culturi mediteraneene timpurii, divinitățile feminine erau dominante.

În această perioadă contactele cu străinătatea sporiseră semnifica-tiv. Un capac egiptean din alabastru găsit la Cnossos datează de pe la 1640 î.Hr. Două sute de ani mai târziu, mormântul vizirului egiptean Rekhmire era pictat cu imagini care înfățișau daruri aduse de vizitatori din ținutul *Keftiu*; vizitatorii erau îmbrăcați precum cretanii, în fustanelă și cu bustul gol, iar numele *Keftiu* amintește de „Caftor“ din Biblie, cuvânt care desemna Creta. Frescele sunt însoțite de legende: „Daruri de la prinții din ținutul *Keftiu* și de pe insulele din mijlocul mării“. Cretanii primeau în schimb fildeș, vase de piatră cu capac pline cu parfum, aur și care de lemn sub formă de bucăți ușor de asamblat ce se transformau în vehicule frumos ornamentate și de mare prestigiu.²⁵ Și totuși, Creta nu dădea pe-afară de artefacte străine; și nici stilurile artistice minoice nu erau impregnate cu modele din exterior. Minoicii aveau încredere în propriile stiluri, pe care le putem recunoaște în unele dintre cele mai faimoase obiecte descoperite la Cnossos: figurinele care o

reprezintă pe Zeița-Șarpe cu sânni goi și cupele atent și elegant lucrate, decorate cu modele în formă de caracatiță. Cultura minoică, în schimb, era intens exportată: ceramica de calitate produsă în Grecia continentală prezintă aceleași modele și forme precum ceramica minoică, inclusiv desenele cu caracatițe.

În aceeași perioadă cretanii au renunțat la hieroglife; țineau evidența bunurilor de preț folosind scrierea silabică numită Linearul A, mai puțin elegantă decât hieroglifile, dar mai rapid de folosit. Se pare că limba pe care o foloseau în acele documente era luviana, o limbă indo-europeană înrudită cu hitita, care era și ea vorbită de-a lungul coastei vestice a Anatoliei și – dacă un sigiliu cu înscris descoperit acolo poate reprezenta un indiciu valid – în Troia secolului al XII-lea î.Hr.²⁶ Luviana era folosită mult în corespondența oficială dintre curți, însă faptul că era utilizată în Creta nu înseamnă că unii sau toți cretanii erau descendenți ai unor luvieni anatolieni; lucrul cel mai important de reținut este că minoicii (spre deosebire de troieni) au creat o civilizație care nu era doar anatoliană.

IV

PERIOADA ÎN CARE PALATELE CRETANE erau reconstruite a coincis cu un moment de revigorare a Cicladelor, mai ales a așezării Akrotiri de pe insula Thera, cam între 1550 î.Hr. și 1400 î.Hr. Thera era, probabil, locuită de oameni originari din Ciclade, de cretani sau chiar de reprezentanți ai tuturor populațiilor care trăiau pe țărmurile Mării Egee. Toți veneau după obsidianul adus de pe insula Melos. Iar pe insula Thera se cultiva șofran: pe o frescă vedem un moment de recoltă. Totuși, proviziile de obiecte mai exotice – scarabei, figurine de faianță și mărgelile din Egipt și din Siria – pentru ținuturile din Egeea erau aduse prin Creta și prin teritoriile dependente precum Akrotiri. Akrotiri devenise un centru important și ajunsese să importe multă ceramică cretană. Clădirile din Akrotiri urmau modelul cretan; impresionantele fresce care le împodobeau pereții înfățișau flote întregi de corăbii care purtau la bord cretani în fustanelă și care ajungeau într-un port unde casele aveau chiar și două sau trei niveluri. Pe corăbii par să fi fost luptători îmbrăcați în stilul specific Greciei continentale; insula Thera funcționa ca un pod între civilizația avansată din Creta și cultura în plină dezvoltare a micenienilor din Grecia continentală, ceea ce dovedește că minoicii își

extinseseră deja controlul comercial și, probabil, politic și în afara Cretei.²⁷

Începând de pe la 1525 î.Hr., au apărut tot mai multe semne că stabilitatea regiunii era evident amenințată. Akrotiri se afla în buza unui crater de vulcan imens, în parte scufundat. Zguduiturile erau tot mai dese; dacă aici, de frica cutremurului, evacuarea așezării Akrotiri s-a făcut la timp, pe la 1500 î.Hr. insula Thera a fost măturată cu totul în urma uneia dintre cele mai puternice erupții vulcanice din istoria omenirii, care a înălțat insula în formă de semilună și i-a dat noi dimensiuni.²⁸ Mișcări seismice s-au produs și în Creta, și în sens propriu, și în sens metaforic. Cutremurele au produs daune severe la Cnossos pe la 1525 î.Hr., anunțând începutul unei perioade în timpul căreia unele părți din palat au fost probabil abandonate. După imensa explozie de pe Thera, o ploaie nesfârșită de cenușă a făcut ca lumina soarelui să pălească, vreme de ani mulți, poate, iar apoi a căzut toată pe pământ, astfel încât în estul Cretei, de exemplu, s-a așternut un strat de cenușă de aproape zece centimetri. Perturbarea gravă a agriculturii a avut drept consecință o îndelungă perioadă de foamete. În micul palat minoic de la Arkhanes, pe Muntele Juktas, camerele care înainte erau folosite în alte scopuri deveniseră acum magazii. Nevoia de a pune la adăpost proviziile a crescut și mai mult în urma efectelor devastatoare ale erupției asupra întregii regiuni, căci nimeni nu se mai putea bizui pe negoțul cu vecinii pentru a acoperi propriile nevoi și neajunsuri. Ne ajută să ne dăm mai bine seama de amploarea crizei o descoperire înspăimântătoare făcută de arheologi într-o clădire din Cnossos cunoscută sub numele de Casa de Nord: patru sau cinci copii fuseseră uciși, iar carnea le fusese jupuită de pe oase într-un act de sacrificiu ritualic sau de canibalism.²⁹ Minoicii voiau să-i îmbuneze pe zei și pe zeițe, care păreau din ce în ce mai furioși.

Picturile care înfățișează soli trimiși la curtea faraonului, la Luxor, datează din această perioadă. Se duseseră acolo, poate, în speranța că aliaților cretani ai faraonului le vor fi puse la dispoziție nu bucăți de fildeș, maimuțe și fazani, ci grâne din Valea Nilului. Erupția de pe insula Thera slăbise, dar nu distrusese complet economia și societatea din Creta, iar Cnossosul avea să-și păstreze bunăstarea și influența, chiar dacă la scară redusă, vreme de încă aproape cincizeci de ani. Această criză a fost doar prima etapă dintr-o serie mai lungă de schimbări care au afectat și au modelat

identitatea politică, economică, culturală și etnică a estului (și, poate, a unor părți din vestul) Mediteranei.

Negustori și eroi
1500 î.Hr.–1250 î.Hr.

I

ÎN JURUL ANULUI 1500 Î.HR. ÎN CRETA s-au petrecut nu doar mari schimbări economice, ci și schimbări politice semnificative. Cam la vremea aceea, când multe așezări, precum Arkhanes, fuseseră abandonate, pe insulă a sosit o dinastie grecească; dintre marile palate, doar Cnossosul supraviețuise, pe când celelalte așezări minoice fuseseră distruse una după alta. Drept cauză au fost invocate doar cutremurele și incendiile; însă de vină au mai fost și invadatorii din Grecia. Cum nimeni nu poate ști sigur adevăratele cauze, s-a încercat coroborarea tuturor explicațiilor: se pare că grecii au profitat de haosul care pusese stăpânire pe Creta pentru a prelua controlul; sau poate că cretanii aveau nevoie de conducători puternici care să preia controlul și de aceea au apelat ei înșiși la greci. Fără îndoială, Creta minoică a fost atrasă în lumea grecilor micenieni, care se afla în plină dezvoltare. O zonă care în Epoca Bronzului (Timpurie și Mijlocie) nu prezenta prea mare importanță în cadrul rețelelor comerciale devenise acum centrul puterii politice și, poate, comerciale din Egeea: marile centre ale culturii și puterii miceniene erau o serie de așezări de-a lungul granițelor estice ale Greciei și puțin în interior, de la Iolcos (Volos) – în nord –, trecând prin Orhomenos, Teba, Micene, Tirint, până jos la Pylos – în sud-vest. Primele semne ale succesului erau deja vizibile la începutul secolului al XV-lea î.Hr., când regii din Micene erau înmormântați în Cercul Funerar A (așa cum a fost numit ulterior), cu fața acoperită cu o mască de aur care pare să le fi reprodus trăsăturile și care imita, probabil, măștile de aur infinit mai elaborate ale faraonilor înmormântați.¹ Totuși, Micene „cea bogată în aur” își păstra rolul și reputația ei speciale. În secolul al XII-lea î.Hr., dacă dăm crezare mărturiei pe care ne-o oferă Homer prin „Catalogul corăbiilor” (un text arhaic încorporat în *Iliada*), aproape toate micile state îl recunoșteau drept conducător pe acel *wanax* sau căpetenie a cetății Micene.²

Diversele descrieri ale minoicilor se contopesc imperceptibil cu poveștile despre micenieni. Și asta mai ales pentru că amprenta artei cretane asupra Greciei continentale era foarte puternică; obiectele produse de micenieni, precum ceramica, au căpătat doar treptat individualitate, pe măsură ce olarii și-au dezvoltat propriile forme și modele. Pe de altă parte, se poate ca diferențele din ce în ce mai estompate dintre minoici și micenieni să fi fost și rezultatul momentului în care Creta a cucerit, aparent, Micene, iar Cnosossul a fost ocupat de o elită care vorbea limba greacă și venea de pe continent; dar chiar și atunci întrepătrunderile erau evidente, iar sistemul de scriere pe care îl dezvoltaseră micenienii pentru a înregistra dialectul lor grecesc era o adaptare a Linearului A, sistem silabic inventat în Creta minoică – sistemul numit Linearul B, care a fost descifrat (un mare triumf) în anii 1950 de către cercetătorii Ventris și Chadwick.³ La Cnosos micenienii au reconstituit – iar la Pylos au alcătuit – vaste arhive cu tăblițe de lut pe care înregistrau tributul plătit regilor și zeilor de populația supusă. Chiar și în sudul Greciei, cultele lor religioase erau foarte puțin diferite de cele ale minoicilor, dacă ne luăm după artefactele pe care le-au lăsat în urmă: sigilii cu imagini ale zeitelor și preoților, reprezentări – pe o cupă și pe o casetă – ale sportului sau ritualului săritului peste taur (chiar și dacă aceste obiecte, deși găsite în Grecia, proveneau de fapt din Creta, așa cum susțin unii cercetători, prezența lor în Grecia arată că și acolo exista interes pentru ritualurile cu tauri).⁴ Multe dintre numele zeilor și zețelor cinstite în Grecia clasică relevă rădăcini pregrecești, iar unele dintre aceste zeități pot fi identificate în mărturiile scrise care ne-au rămas de la micenieni. Și comerțul prezintă similarități, căci mărfurile grecești și cretane nu mai erau

transportate pe mare doar până în Rhodos, Siria sau Troia, ci și, în călătorii mai lungi, până departe în Mediterana – în Sicilia și în Italia.

Ceea ce-i făcea speciali pe micenieni era caracterul lor războinic. Micenienii învățau repede și bine; ei s-au integrat adânc în cultura deja existentă. Grecii clasici le spuneau mereu cum părinții fondatori precum Pelops sosiseră în Grecia din alte ținuturi (Pelops, din Anatolia), cu toate că strămoșii micenienilor își aveau probabil sălașul în sudul muntos al Balcanilor. Erau mari constructori de fortificații. Palatele foarte slab apărate caracteristice Cretei minoice deveniseră o raritate; Pylosul, în sud-vestul Peloponesului, este exemplul cel mai grăitor: aproape sigur acesta și-a asigurat și mai mult protecția întreținând o flotă puternică – „ziduri de lemn“, numele cu care mai târziu oracolul de la Delphi avea să descrie flota Atenei. Marea avea un rol important în civilizația miceniană; dar un rol la fel de important îl aveau și bătăliile și asediile pe uscat, pe care adesea le reprezentau artistic și în urma cărora au rămas drept mărturie impresionantă masivele ziduri de apărare ale cetăților Micene și Tirint. Unele părți din zidurile de la Micene aveau o grosime de șapte metri; la Tirint, zidurile erau străbătute de tuneluri înguste (care pot fi încă vizitate) descrise cu mirare de către scriitorii clasici drept lucrarea unor giganți ciclopici. Tăblițele în Linear B relevă și ele faptul că pentru această societate de războinici erau foarte importante carele, enumerate pe acele tăblițe și descrise apoi de Homer prin referiri arhaice la o lume dispărută plină de arme de bronz și de coifuri făcute din colți de mistreț.⁵ Odată cu cei decedați, în mormintele marilor conducători militari erau îngropate și multe arme de bronz, dar erau la fel de familiarizați și cu vârfurile de săgeți făcute din obsidian, subțiri ca hârtia, care le erau aduse din Melos și Lipari.

Numele pe care și-l dădeau micenienii lor înșiși e un aspect important. „Miceniană“ e o etichetă modernă pentru civilizația greacă din Epoca Bronzului; pentru secolul al XIV-lea î.Hr., cuvântul „micenian“ are doar sensul de locuitor al cetății și al satelor (din jur) care alcătuiau așezarea (aproape un oraș) numită *Mykenai*. Forma de plural a acestui toponim, ca și a altor toponime din aceeași perioadă (mai ales *Athenai* – Atena), poate fi o dovadă a faptului că acele centre erau de fapt aglomerări de sate.⁶ Conducătorii lor erau o castă războinică, care în secolul al XIV-lea î.Hr. ducea o viață luxoasă. Ei erau înmormântați nu doar cu propriile arme, ci și cu pocale de aur și argint și cu

cuțite de ceremonie delicat încrustate, prezentând scene de vânatoare. Când istoricii vorbesc despre „comerțul micenian“ se referă la negoțul pe care-l făceau cei ce locuiau în sfera de influență politică a acestor primi despoți greci, cu toate că nimeni nu poate ști sigur dacă negustorii și țăranii vorbeau limba greacă; de fapt, mulți trebuie să fi fost cretani care vorbeau mai multe limbi și care trăiau la Cnossos și la Phaistos în vremea tăblițelor în Linear B. Referințele din arhivele hitite la vecinii cunoscuți sub numele de *Ahhiyawa* și referirile din documentele egiptene la *Ekwesh* sugerează că numele *Akhaiwoi*, în greaca clasică *Akhaioi*, „aheenii“, era folosit dacă nu de ei înșiși, cel puțin de observatorii externi, care-i tratau, cu seriozitate, ca pe o mare putere locală.⁷ Consolidând legăturile comerciale stabilite de minoici, negustorii micenieni au păstrat contactele cu Ciprul, bogat în cupru (Ciprul a continuat să folosească o variantă a sistemului de scriere numit Linear până în perioada clasică), precum și o bogată activitate comercială în Rhodos, în Milet – pe coasta anatoliană – și pe coasta siriană. E posibil să fi avut contacte și cu Marea Neagră, dacă povestea lui Iason și a argonauților are o bază istorică reală. „Epava Gelidonya“, o epavă din secolul al XIII-lea î.Hr. descoperită în largul coastei de sud a Turciei, ne ajută să înțelegem mai bine lumea comercială a micenienilor. Cea mai mare parte a epavei a fost măturată de ape, dar încărcătura ei era prea grea pentru ca marea s-o poată clinti din loc: o jumătate de tonă de lingouri mari de cupru, precum și obiecte și sigilii de bronz care par să arate că vasul trecuse prin Siria și Cipru. O altă epavă, puțin mai veche, descoperită la Uluburun, tot în largul coastei de sud a Turciei, conținea o cantitate și mai mare de cupru și, lucru uimitor, de zece ori mai puțin cositor – proporția corectă pentru obținerea bronzului.⁸

O noutate a comerțului micenian erau legăturile cu Italia, pe care Creta minoică încă nu le stabilise. Prima dovadă a unor contacte între Grecia continentală și Sicilia o găsim undeva prin secolul al XVII-lea î.Hr., dacă ne luăm după asemănările dintre ceramica grecească (din perioada eladică mijlocie) și cea din estul Siciliei, unde au fost descoperite câteva vase caracteristice perioadei eladice mijlocii. Totuși, se pare că nu era vorba de contacte regulate și directe, ci mai degrabă de legături răzlețe, prin intermediari, de vreme ce aceste vase treceau din Grecia, prin Marea Ionică și apoi pe lângă călcâiul și vârful cizmei Italiei, până în Sicilia.⁹ Dovezi evidente ale unor contacte regulate găsim doar mai târziu,

când multe obiecte de ceramică din perioada târzie a Epocii Bronzului au fost aduse în Lipari și mari cantități de obsidian au fost trimise în Grecia; negustorii au mai lăsat în urma lor și mărgelile de faianță, aparent de origine egipteană, ceea ce pare să demonstreze că apăruse o vastă rețea comercială ce cuprindea zone mari din estul și centrul Mediteranei. Totuși, pe vremea când Cnossosul se afla sub autoritatea miceniană, obsidianul nu mai prezenta deja prea mare interes; noi filoane de cupru și cositor erau exploatate în Mediterana și în Anatolia, iar marinarii micenieni ajungeau acum, în căutare de metale, până departe în Ischia și în vecina ei mai mică Vivara, unde lăseau ceramica pe care-o aduceau cu ei, pentru ca apoi să pornească spre coastele Toscanei (unde se găsea cositor) și Sardiniei (unde au lăsat în urma lor lingouri de cupru).¹⁰ Reprezentările de corăbii de pe frescele găsite pe insula Thera sunt o dovadă clară că în tehnologia de navigație se făcuseră mari progrese: se foloseau, pe lângă vâsle, și pânze și se construiau vase mai mari cu parapeti mai înalți, care puteau face față mai bine la vreme de furtună pe mare; în plus, marinarii cunoșteau de-acum mult mai bine zonele cu bancuri de aluviuni, recifele și curenții din estul și centrul Mediteranei, cunoștințe fără de care nu se putea naviga între insulele grecești și către Sicilia. Încă predominau rutele care urmau linia coastei, lucru care se vede din traseul pe care îl avea ceramica miceniană, pornind din Arhipelagul Dodecanez și ajungând până la călcâiul cizmei Italiei și apoi până jos în Sicilia.

Legăturile apropiate cu Italia au dus la apariția unor puncte comerciale dincolo de mare.¹¹ Cu toate că micenienii trimiteau multe obiecte de ceramică în Lipari, inclusiv *pithoi* încăpătoare, nu există nici o dovadă că liparioții se aflau sub stăpânire miceniană; însă locuitorii din Lipari stabiliseră contacte cu ținuturi mai îndepărtate din nord, precum Luni – în nordul Toscanei.¹² Lipari prezenta tot mai mare interes nu doar pentru obsidianul care se găsea acolo, ci și pentru rolul pe care-l căpătase: jalon între apele din jurul Siciliei și ținuturile de la nord. *Pithoi* erau niște produse standard, nu obiecte artistice, și în ele se transportau bunuri diverse – mai ales untdelemn, unul dintre bunurile care se importau cel mai mult din ținuturile grecești. Un lăntișor de chihlimbar găsit într-un cimitir din Lipari a fost atribuit, ca loc de proveniență, nordului Adriaticii, și nu estului Mediteranei. Toate acestea indică faptul că micenienii erau cei mai bogați, dar nu și singurii negustori care se aventurau la acea vreme

pe apele din zona centrală a Mediteranei. În aceeași perioadă, locuitorii din Lipari trăiau în colibe de lemn risipite din loc în loc pe pantele vulcanului de pe insulă; pentru ei, luxul însemna mărgelile de chihlimbar și de sticlă, nu bijuterii de aur și argint.

Într-o așezare din Thapsos, o insulă în largul coastei estice a Siciliei, s-au găsit multe dovezi ale unei culturi de origine miceniană, importată și foarte sofisticată. Locuitorii au ridicat un oraș ca o rețea, cu străzi largi chiar și de patru metri, cu case spațioase construite în jurul unor curți și cu morminte pline de obiecte din perioada eladică târzie, aduse din ținuturile grecești, care semnaleză „că în acel loc exista o adevărată colonie străină”.¹³ Într-adevăr, cele mai multe asemănări cu tipurile de case din Thapsos se găsesc la celălalt capăt al lumii miceniene, în Cipru, la Enkomi, aproape de Famagusta. Ca și cum s-ar fi realizat o copie la indigo a unei colonii comerciale, copie care apoi a fost transformată în realitate la cele două capete ale lumii miceniene. La Thapsos s-au descoperit foarte multe sticlule de parfum de origine miceniană.¹⁴ Se pare că era un centru industrial specializat în producția de uleiuri parfumate pentru o piață „internațională”. Însă Thapsos nu era o simplă prelungire a cetății Micene. Producea multă ceramică cenușie brută în stil sicilian, deci putem bănuși că acolo trăia o populație amestecată. În aceeași perioadă, o altă așezare miceniană – la Scoglio del Tonno, aproape de Tarentul din zilele noastre – permitea accesul mărfurilor din Adriatică, mai ales al cuprului din sudul Italiei, și funcționa drept halță pentru corăbiile cu destinația Sicilia.¹⁵ Așadar, în perioada miceniană Mediterana a căpătat dimensiuni tot mai mari în ochii celor care navigau pe apele ei.

II

PENTRU NEGUSTORII MICENIENI, mult mai importante decât vestul nedevelopat erau zonele de coastă ale Siriei și Libanului de astăzi.¹⁶ În secolul al XIV-lea î.Hr., negustorii au lăsat în urma lor, la Ugarit și Byblos, în Siria, și la Gezer și Lahish, de-a lungul coastei Canaanului, multe vase de ceramică micenienă (în stilul cunoscut drept „perioada eladică târzie II”). Se forma deja o rețea comercială levantină, suficient de vie încât să susțină cetățile bogate în care negustorii din Egeea se amestecau cu canaanii, ciprioții, hitiții, egiptenii și cu alți locuitori sau vizitatori.¹⁷ Porturile levantine întrețineau deja de mai multă vreme

legături cu Delta Nilului; în mormântul scribului regal Kenamon, din Teba egipteană, care nu a supraviețuit până astăzi, pereții erau pictați cu scene ce reprezentau descărcarea unui transport de mărfuri într-un port egiptean sub supravegherea negustorilor canaaniți; printre mărfuri se puteau vedea țesături, vopsea purpurie (o specialitate de pe coasta levantină, obținută din moluștele numite *Murex brandaris*), untdelemn, vin și vite.

Ugarit era un important centru de comerț, activ încă din mileniul III î.Hr.; pentru o vreme s-a aflat sub suzeranitate egipteană, iar unul dintre regii săi, Niqmadu, s-a căsătorit cu o femeie din familia faraonului. Cetatea aproviziona Egiptul cu lemn de cedru din munții Libanului – căci în Egipt se găsea foarte puțin lemn pentru construcții. Această așezare funcționa ca un pod între lumea mesopotamiană, din care își preluase și își adaptase ciudatul alfabet cuneiform, și ținuturile din estul Mediteranei – Delta Nilului, Egeea, Creta (numită *Kabturi* pe tăblițele ugaritice) și mai ales Cipru, la cca 160 de kilometri distanță, care funcționa ca punct de tranzit pentru mărfurile aduse din Egipt și din ținuturile grecești.¹⁸ La Ugarit au fost descoperite tăblițe într-o scriere silabică cipriotă, ceea ce arată că în cetate locuiau și negustori din Cipru. Locuitorii din Ugarit erau de origini diverse: unii erau mercenari pe care egiptenii îi numeau *maryannu*, sau „tineri eroi“, și care veneau din Anatolia și din lumea greacă; alții erau conducători ale căror nume nu par să fie specifice acelei regiuni – împrejurimile Ugaritului erau locuite de vorbitori de canaanită, limba din care au evoluat mai apoi feniciană și ebraica. Un funcționar special fusese numit pentru a supraveghea afacerile negustorilor străini, care aveau anumite restricții în privința dreptului de ședere și a dreptului de a obține case în Ugarit. Influența minoică se simte din plin în arta din Ugarit, dacă ne uităm, de exemplu, la capacul unei cutii de fildeș din secolul al XIII-lea î.Hr., pe care este reprezentată o zeiță, într-un stil ce combină trăsăturile locale cu cele specifice artiștilor minoici.¹⁹ În Ugarit se dezvoltase o vie cultură literară; multe poeme religioase păstrate pe tăblițe de lut prezintă asemănări izbitoare cu poezia religioasă evreiască de mai târziu. Aceste contacte au avut o influență revitalizantă și asupra artei din Egeea. Odată ce a înglobat Cnossosul, lumea miceniană a avut mult mai mult de oferit: obiectele realizate de meșteșugarii cretani, precum și obiectele produse chiar în Grecia, care acum atingeau măiestria modelelor lor minoice; de asemenea, țesăturile fine din Creta – cuvântul *ri-no* care

apare pe tăblițele în Linear B este o formă arhaică a cuvântului grecesc clasic *linon*, „pânză de in“. Se poate ca deja să fi existat, la acel moment, mici așezări de negustori și coloniști de origine egeeană care trăiau în porturile din estul Mediteranei, iar odată cu negustorii și mărfurile lor să fi sosit și mercenari cu arme și armuri. În vreme ce negoțul începuse să schimbe înfățișarea estului Mediteranei, războiul a transformat-o definitiv, în detrimentul comerțului și culturii avansate din acele ținuturi, aducând cu el, cum vom vedea, o iarnă lungă.

Până acum am acordat o mai mare atenție sătenilor săraci din Sicilia decât supușilor faraonilor și trebuie să explicăm cumva absența acestora din urmă în cadrul discuției. După unificarea ținuturilor mlăștinoase din Egiptul de Jos cu lunga fâșie de teren irigat natural care mărginea Nilul, egiptenii au pus bazele unei complexe societăți urbane; încă din mileniul al III-lea, când au construit piramidele, s-au arătat capabili să organizeze și să coordoneze forța de muncă masivă. Operele de artă realizate pentru curtea imperială, inclusiv somptuoasele obiecte din aur și pietre semiprețioase, surclasau chiar și cele mai meșteșugite obiecte produse în Creta minoică. Influența artei egiptene asupra tehnicilor (dacă nu chiar și asupra temelor) cu care erau pictate frescele cretane nu poate fi negată; obiectele egiptene erau la mare preț în lumea greacă arhaică; influența politică a Egiptului se simțea de-a lungul țărmurilor Canaanului și Siriei, dar mai ales la Byblos. În căutare de materie primă indispensabilă precum cositorul, lemnul și cuprul, egiptenii au fost nevoiți să-și extindă influența în și dincolo de Sinai. Iar când ne gândim la comerțul maritim egiptean, primul lucru care ne vine în minte sunt legăturile cu sudul: expedițiile comerciale de la sfârșitul mileniului al II-lea î.Hr., pe Marea Roșie până în ținutul numit Punt (sau Ta Neteru – „Tărâmul Zeilor“), de unde se aduceau la curtea faraonilor produse de lux precum fildeșul și lemnul de abanos.²⁰ Cu toate că unii faraoni au construit mult în Egiptul de Jos – în Biblie se pomenește de ridicarea unei „cetăți tari care folosea lui faraon drept hambar“, numită după numele lui Ramses –, în perioada de după 1570 î.Hr. majoritatea își îndreptau atenția și puterea mai ales asupra Egiptului de Sus, chiar dacă cetatea Ramses (în egipteana veche, Piramesse) a fost capitala Egiptului la un moment dat, în secolul al XIII-lea î.Hr., când faraonii își urmăreau activ interesele în Canaan și în vestul Asiei și căutau o bază mai aproape de teatrul lor de operațiuni.

Anul 1570 marchează alungarea dinastiei Hyksos, care conducea Egiptul de Jos și Egiptul de Mijloc de mai bine de un secol. Acești conducători au fost mai târziu ocărăți și numiți asiatici nemiloși (identitatea lor precisă rămâne totuși un mister); în orice caz, ei au fost cei care au adus în Egipt inovații importante – carele și armura de bronz.²¹ Indiferent dacă au cucerit Egiptul în urma unei invazii armate sau au reușit să se furișeze în țară și să preia puterea, erau mult mai avansați din punct de vedere tehnologic decât nativii egipteni; și au menținut în permanență legături cu vecinii lor din Siria și din Creta, ceea ce pentru ei era vital dacă voiau să obțină proviziile de care aveau nevoie ca să-și întrețină mașinăria militară. Sfârșitul dinastiei Hyksos a survenit într-o perioadă de extraordinară vitalitate artistică, pentru care stau mărturie obiectele descoperite în mormântul lui Tutankhamon. Chiar și atunci când (pe la anul 1340 î.Hr.) faraonul eretic Akhenaton a construit o nouă capitală pentru zeul Soarelui la Tell el-Amarna, a ales un loc destul de aproape de centrele tradiționale ale puterii faraonice din Egiptul de Sus. Pentru egiptenii antici, cea mai importantă întindere de apă nu era nici Mediterana, nici Marea Roșie, ci Nilul; Mediterana o vedeau la orizont, însă (cu toate că apela la resursele din estul Mediteranei) Egiptul faraonic nu poate fi descris, din punct de vedere politic sau comercial, drept o putere mediteraneeană. Abia în secolul al IV-lea î.Hr., odată cu întemeierea Alexandriei, se poate spune că pe țărmurile Mediteranei apăruse un oraș mareț, care privea spre exterior – spre lumea greacă. Dar în acea perioadă negustorii străini ajungeau în Egipt mai des decât călătoreau negustorii egipteni dincolo de mare; marinarii pictați pe basoreliefurile de la Sahure, datând de pe la 2400 î.Hr., sunt în majoritate asiatici, iar modelul cu corăbii care porneau pe mare pare copiat de la levantini – unele dintre aceste corăbii puteau naviga, probabil, și în susul râurilor, fiind folosite fie ca vase de război, fie ca vase comerciale. Impresia generală este că egiptenii se bazau pe meșteri străini care să le construiască, să le îngrijească și să le scoată la apă corăbiile, cel puțin pe Marea Mediterană.²²

Expresia „Marele Verde“ (*Wadj Wer*) apare în textele egiptene din această perioadă, însă era folosită pentru mai multe ape – de exemplu, pentru oaza Faiyum sau pentru Nil; uneori era folosită și pentru a descrie Marea Roșie. În a doua jumătate a mileniului al II-lea î.Hr. termenul *Y-m* era arareori folosit pentru mare, inclusiv pentru Marea Mediterană, cuvântul în sine fiind de origine semitică (*yam* însemna

„mare“ în ebraică). Mediterana nu prezenta, aşadar, pentru egipteni o importanţă atât de mare încât să-i atribuie un nume aparte.²³ În unele porturi din Delta Nilului, precum Tjaru (Tell Hebua), la capătul braţului estic al Deltei, ajungeau corăbii care veneau dinspre sau se îndreptau către Siria; portul Tjaru a fost folosit de dinastia Hyksos şi apoi reconstruit de noii conducători din Dinastia a Optsprezecea. În secolul al XV-lea î.Hr., sub domnia faraonului Tuthmosis IV, în Tjaru îşi avea reşedinţa un guvernator care primise şi titlul de „mesager regal în toate ţinuturile străine“, iar una dintre responsabilităţile sale era exploatarea minelor de peruzea din deşertul Sinaiului. Multe bijuterii egiptene erau împodobite cu peruzea în acea perioadă. Însă Tjaru era şi o importantă bază pentru comerţul cu străinătatea, după cum ne demonstrează resturile de ceramică descoperite acolo – ceramică ce provenea din Siria şi din Cipru, ţinuturi bogate în cositorul mult râvnit de egipteni. Un port şi mai important era Avaris, tot în estul Deltei Nilului. Încă din secolul al XVIII-lea î.Hr., printre locuitorii din acel port se găseau şi colonişti veniţi din Canaan, inclusiv soldaţi, marinari şi meşteşugari. Membrii dinastiei Hyksos s-au stabilit în propria capitală, care, sub stăpânirea lor, se întindea pe mai bine de 200 000 de metri pătraţi. Sfârşitul domniei acestei dinastii nu a însemnat şi sfârşitul portului Avaris.²⁴ Palatul construit acolo după alungarea faraonilor Hyksos a fost decorat cu fresce în stil cretan, o dovadă în plus a legăturilor dintre *Keftiu* din Cnossos şi curtea faraonilor.²⁵

Un alt port, care devenise din ce în ce mai important, era Tanis; de aici, un sol egiptean din Karnak – departe în sud – fusese trimis, la începutul secolului al XI-lea î.Hr., într-o misiune zădărnicită la regele canaanit din Byblos. Sarcina lui era să obţină provizii de cherestea ce urmau a fi folosite la reconstruirea unei ambarcaţiuni fluviale închinată marelui zeu Amon; solul era „bătrânul păzitor al Porţii“ sau administratorul şef al templului zeului. Omul acesta, Wenamon, a lăsat o relatare a călătoriei lui, iar o copie pe papirus a acesteia a supravieţuit într-un mormânt egiptean; potrivit relatării lui, pornise din Tanis pe 20 aprilie 1075 î.Hr.²⁶ Încă de la început a întâmpinat dificultăţi: Delta Nilului era, din toate punctele de vedere, independentă faţă de Ramses XI, un faraon lipsit de forţă, iar conducătorul local, Smendes, nu s-a deranjat să-i pună la dispoziţie lui Wenamon o corabie care să-l ducă la Byblos, ci l-a îmbarcat pe un vas manevrat de un căpitan din partea locului pe nume Mengebet, care tocmai pornea într-o expediţie comercială

împreună cu un echipaj sirian. Ruta aleasă urmărea linia coastei și au intrat în port la Dor (la sud de Haifa din zilele noastre); acesta era un centru al așa-numiților Tjekker, unul dintre „popoarele mării” despre care voi vorbi imediat.²⁷ Acolo, guvernatorul locului a fost amabil (i-a dat lui Wenamon pâine, vin și carne). Totuși, pe unul dintre marinarii din echipajul lui Mengeber l-a tentat comoara adusă de Wenamon pentru a plăti cheresteaua: câteva kilograme bune de argint și niște vase de aur cântărind mai bine de jumătate de kilogram. Așa că a furat comoara și a dispărut. Wenamon s-a dus la guvernator să se plângă; iar acesta i-a spus că, dacă se va dovedi că într-adevăr hoțul era un locuitor din Dor, îl va despăgubi, însă mai întâi trebuia să înceapă o investigație. Investigația a durat, spre exasperarea lui Wenamon, zece zile, însă hoțul nu a fost descoperit, iar Wenamon a hotărât că nu-i rămânea altceva de făcut decât să-și continue călătoria către nord. Când să ajungă la Byblos, a găsit aproape toată cantitatea de argint pe care o pierduse, ascunsă pe corabia lui Mengeber; îi aparținea, desigur, altcuiva, dar Wenamon i-a spus căpitanului că n-o s-o înapoieze până ce proprietarii corabiei nu-l vor despăgubi pentru bunurile pe care i le furase unul dintre membrii echipajului.

Conducătorul din Byblos, Zekerbaal, i-a fost lui Wenamon de și mai puțin folos decât cel din Dor, fiindcă nu a vrut nici măcar să-l primească, iar la mesajele pe care solul i le trimisese din port i-a răspuns sec să plece: „Căpetenia din Byblos mi-a trimis vorbă să dispar din portul lui!”²⁸ Și același răspuns l-a primit douăzeci și nouă de zile la rând. Venise luna septembrie, și Wenamon era îngrijorat că nu va reuși să plece înainte de ziua în care toate cursele aveau să fie oprite până la primăvara următoare (așadar exista și pe atunci un sezon închis, valabil chiar și pentru cursele ce urmau linia țărmului în lungul coastei Canaanului). Mai târziu, regele i-a amintit lui Wenamon că odată, demult, și el lăsase niște soli de-ai lui să aștepte vreme de șaptesprezece ani! Așa că Wenamon a hotărât să-și tocmească un loc pe prima corabie care era gata de plecare, fiindcă Mengebet pornise deja către următorul port de escală, iar pe el îl lăsase în urmă. Însă dintr-odată, în timp ce la curte se făceau sacrificii pentru zeul Baal, unul dintre curteni a avut o viziune și, în fervoarea ce-l cuprinsese, regele a hotărât să-l primească neîntârziat pe solul egiptean al marelui zeu Amon. Cel puțin asta era explicația oficială, însă Wenamon și-a dat seama imediat că de fapt regele urmărea să-l

îndepărteze de bunurile pe care și le însușise, să piardă plecarea corabiei și să rămână fără argint. Totuși, Wenamon nu prea avea de ales; papyrusul descrie momentul în care a intrat în odaia de sus a regelui, unde îl aștepta Zekerbaal, „și când s-a așezat cu spatele la fereastră valurile mării celei mari a Siriei parcă i se spărgeau în ceafă”.²⁹ Regele n-a arătat nici un fel de respect pentru faraon sau pentru marele preot al lui Amon; l-a muștrat pe Wenamon pentru că nu fusese în stare să prezinte scrisoarea de împuternicire, care rămăsese la Tanis, și i-a desconsiderat pe marinarii egipteni fiindcă, spre deosebire de sirienii lui, erau niște proști incompetenți. Regele tot insista că avea douăzeci de corăbii din Byblos care făceau comerț cu Egiptul și alte cincizeci de corăbii din Sidon, cu toate că Wenamon încerca să-i prezinte punctul de vedere egiptean oficial, potrivit căruia, de vreme ce acele corăbii făceau comerț cu Egiptul, ele nu erau considerate vase străine, ci corăbii care navigau sub protecția faraonului. Așadar, de fiecare parte s-au oferit argumente, iar regele s-a delectat cu posibilitatea de a insulta Egiptul și pe conducătorii lui într-un moment de slăbiciune al acestora. A recunoscut că regii dinaintea lui fuseseră de acord să le furnizeze egiptenilor proviziile de lemn cerute, însă i-a transmis lui Wenamon că el nu avea de gând să le dea decât contra cost; așa că a poruncit să-i fie aduse registrele contabile ale regatului – o dovadă interesantă a complicatei administrații din acel loc –, registre din care reieșea că egiptenii trimiseseră, în trecut, mari cantități de argint.³⁰ Wenamon și-a pierdut cumpătul și a început să-l ocărăscă pe rege pentru lipsa lui de respect față de mărețul Egipt și față de zeul suprem.

Wenamon știa totuși că vorbele furioase n-aveau să-i ajute la nimic, așa că a trimis vorbă în Egipt să-i fie trimise daruri de preț pentru Zekerbaal. Egiptenii i-au îndeplinit cererea și i-au trimis o sumedenie de obiecte de lux, printre care vase de aur și de argint și provizii de materii prime precum piei de bou, pânză de in, pește, linte, funii și cinci sute de suluri de papyrus pe care Zekerbaal să le poată transforma în noi registre contabile.³¹ Totuși, nu era așa de ușor să i se ofere lui Wenamon ceea ce solicita. Regele a trimis trei sute de bărbați și tot atâția boi ca să taie și să transporte lemnul. Zekerbaal a coborât el însuși pe țărm ca să supravegheze încărcarea vaselor cu cherestea și i-a trimis lui Wenamon semne de bunăvoință: vin, o oaie și o cântăreață egipteană care să-l îmbuneze. Wenamon a reușit, în sfârșit, să plece cu o corabie al cărei echipaj era format din marinari din

Byblos. A scăpat de pirații din Dor care au încercat să-i captureze corabia, dar apoi, lovit de furtuni, a ajuns tocmai în Cipru, unde locuitorii l-au atacat pe neașteptate, fiind salvat de la moarte doar prin mila reginei.³² Textul care a supraviețuit se oprește în acest punct. Totuși, întreaga poveste pare a fi doar o înșiruire de justificări și scuze pentru o misiune eșuată – și nu aflăm clar dacă lemnul a ajuns până la urmă în Egipt. Sigur, istorioara nu înfățișează contactele comerciale obișnuite din estul Mediteranei; dar e extrem de prețioasă fiindcă este prima relatare a unei călătorii de negoț și a dificultăților politice care, de atunci, aveau să-i prindă mereu în mreje pe toți cei ce încercau să facă afaceri la curțile unor cârmuitori străini.

Egiptenii erau cea mai înstărită putere din regiune, însă aveau rivali serioși. Apariția imperiului hitit în centrul Anatoliei, cu nemaipomenitele lui resurse de metale, amenința interesele Egiptului în Siria. Ramses II urmărea să obțină din nou influență în regiune, care slăbise în timpul domniei pline de tulburări a faraonului eretic Akhenaton; răspunsul hitiților a fost să-și mobilizeze aliații, inclusiv vasalii din vestul Asiei, precum licienii și dardanii (nume pe care mai târziu Homer avea să-l folosească pentru troieni). Mii de care au fost aduse să lupte la Kadesh, în iulie 1274 î.Hr.; și cu toate că Ramses, așa cum îi era în obicei, ca faraon lăudăros, pretins că se obținuse o mare victorie egipteană, nu a putut ascunde pagubele masive produse de ambele părți, după ce hitiții doborâseră încă de la începutul luptei mai multe divizii din armata egipteană.³³ În 1258, ambele părți au căzut de acord că rezultatul fusese cel mult o remiză și au încheiat un tratat care stabilea granițele sferelor lor de influență în Siria, trăgând o linie în dreptul Damascului și asigurând, astfel, o jumătate de veac de stabilitate. Totuși, bătălia de la Kadesh poate fi văzută drept începutul unei serii de cataclisme și evenimente dramatice în lanț, printre care căderea Troiei (probabil cam la nouăzeci de ani după lupta de la Kadesh), distrugerea fortărețelor miceniene și, nu în ultimul rând, sosirea misterioaselor „popoare ale mării“.

Popoarele mării și popoarele uscatului
1250 î.Hr.–1100 î.Hr.

I

ATÂT CĂDEREA TROIEI, CÂT ȘI POPOARELE MĂRII au fost subiectul unei vaste literaturi. Reprezintă momente dintr-o serie de evenimente care au afectat toată partea de est (și probabil și partea de vest) a Mediteranei. Troia s-a transformat cu totul la sfârșitul secolului al XVIII-lea î.Hr., când pe locul ei a fost construită cea mai măreață dintre cetățile care existaseră vreodată pe colina Isarlîc: Troia VI, care a dăinuit – după mai multe mici recondiționări – până în secolul al XIII-lea î.Hr. Zidurile cetății erau groase de nouă metri sau chiar mai mult; avea porți uriașe și un impunător turn de pază a cărui amintire supraviețuise probabil și îl inspirase pe Homer; casele erau mari, pe două etaje, și aveau curți. Membrii elitei care locuia în cetate trăiau în oarecare lux, deși fără toate acele bogate echipamente de care se bucurau contemporanii lor din Micene, Pylos sau Cnossos.¹ Săpăturile arheologice făcute în câmpia al cărei subsol dădea pe atunci direct pe țărmul mării au relevat existența unui oraș aflat pe un nivel inferior, cam de șapte ori mai mare decât cetatea propriu-zisă (cca 170 000 de metri pătrați), aproape cât Avaris, capitala dinastiei faraonice Hyksos.² O sursă importantă de bogăție erau caii, și din această perioadă datează cele mai vechi oase de cal descoperite de arheologi în sit; troienii lui Homer erau faimoși „îmblânzitori de cai“, *hippodamoi*, și, chiar dacă poetul alesese acest cuvânt doar *metri gratia*, epitetul se potrivește perfect și cu dovezile arheologice. Într-o epocă în care marile imperii investeau în care de luptă și le trimiteau uneori cu sutele la pieire, de exemplu în bătălia de la Kadesh (sau în adâncurile Mării Roșii, după cum se arată în Biblie), îmblânzitorii de cai erau, cu siguranță, la mare căutare.

Părerile despre identitatea troienilor au fost, încă de la început, împărțite. De vreme ce susțineau că se trag din troieni, vechii romani erau, cu siguranță, conștienți că nu erau o simplă ramură a unei populații grecești. Totuși, Homer i-a făcut să vorbească limba greacă. Probabil că răspunsul cel mai aproape de adevăr îl putem afla examinându-le ceramica. Ceramica de la Troia nu era doar troiană, ci aparținea unei culturi mai vaste, răspândită și în mare parte din Anatolia. Troienii achiziționaseră și ceva ceramică eladică din ținuturile grecești, însă doar unu la sută din obiectele găsite în siturile Troia VI și Troia VIIa reprezintă ceramică miceniană (sau imitații locale). Toate dovezile conduc către ipoteza că troienii erau membrii uneia dintre populațiile care trăiau la marginile lumii hitite și că vorbeau o limbă apropiată de hitită, luviana, limba populațiilor care locuiau de-a lungul coastei vestice a Anatoliei și, cum am arătat deja, probabil limba de pe tăblițele în Linear A din Creta.³ Arhivele hitite ne demonstrează, fără urmă dendoială, că troienii întrețineau corespondență cu regele hitit, însă nu a supraviețuit nimic din această corespondență; a fost găsit doar un mic text, un sigiliu în hieroglific luviene datând din perioada Troia VIIb (sfârșitul secolului al XII-lea î.Hr., deși e posibil ca sigiliul în sine să fie mai vechi); formulările din text arată că aparținea probabil unui scrib și soției lui.⁴ Troia era un avanpost nu doar al cetății Micene, ci al întregii lumi hitite. La nivel global, nu avea prea mare influență; însă la nivel local deținea supremația asupra rutelor comerciale din nordul Egeei, și de aceea devenise o pradă mult dorită.⁵

În secolul al XIII-lea î.Hr. căpeteniile hitite începuseră să-și dorească să aibă tot mai multă influență asupra țărmurilor mediteraneene ale Anatoliei. Urmăreau să-i depășească pe egipteni, cu care se aflau în competiție pentru controlul asupra nordului Siriei; dar erau atenți și la alți rivali: regii din Ahhiyawa, adică marii regi ai cetății Micene. Troia în sine era cumva la o parte din drum, dar ajutorul ei militar putea fi de mare folos – de altfel am arătat puțin mai înainte că pentru bătălia de la Kadesh hitiții ceruseră ajutor vasalilor din vestul Asiei. Unul dintre punctele fierbinți pentru care regii din Ahhiyawa se luptau cu hitiții era cetatea Milawanda sau Milet, în trecut un centru al comerțului minoic, iar acum, cel puțin din timp în timp, aliat al micenienilor pe coasta Asiei Mici. Înfricați de această alianță, hitiții au asediat cetatea, în 1320 î.Hr., și au distrus-o.⁶ Coasta Asiei Mici era, așadar, o zonă de frontieră cu multe tulburări, o regiune în care alianțele și înțelegerile se tot schimbau și în care războinicilor micenieni le plăcea mult să intervină.

Una dintre sursele de probleme era un condotier de origine necunoscută pe nume Piyamaradu. Pe la 1250 î.Hr., acesta a fost subiectul unei scrisori de reclamație pe care conducătorul hitit de la acea vreme i-a trimis-o regelui din Ahhiyawa, pe care ajunsese să-l considere prieten după ce în trecut avusese cu el multe neînțelegeri fiindcă nu se puneau de acord cine să stăpânească asupra unui anume ținut Wilusa, nume ce amintește de denumirea grecească a Troiei, Ilion (Ilios) sau, cu forma originală, Wilios.⁷ Evident, linia de coastă a Asiei Mici era împărțită între o sumedenie de regi mărunți care uneori le erau loiali hitiților, dar alteori se puneau la adăpost sub protecția regelui din Ahhiyawa: printre ei, Alaksandu, rege în Wilusa, al cărui nume seamănă suspect de mult cu Alexandru (Alexandros), celălalt nume al lui Paris, seducătorul Elenei. Un alt condotier, care posedea o sută de care de luptă și mulți pedestrași, era „bărbatul din Ahhiya” pe nume Attarssiya, nume care seamănă izbitor de mult cu cel al tatălui lui Agamemnon și Menelau – Atreu; acesta pare să-și fi condus mica armată împotriva Ciprului, ținut de a cărui stăpânire erau interesați atât egiptenii, cât și hitiții.⁸ Nici unul dintre aceste nume nu constituie o dovadă a veridicității lui Homer; dar exista, cu siguranță, un catalog de nume anatoliene care a fost sursă de inspirație pentru Homer sau povestitorii dinaintea lui. După ce în trecut se războie cu hitiții, regele Alaksandu din Wilusa a încheiat cu ei un tratat; Wilusa era unul dintre cele patru ținuturi din Assuwa, ale căror conducători, cu toate că își schimbau

adeseori atitudinea față de hitiți și, prin extensie, față de micenieni, își trimiseseră oștirile să lupte la Kadesh. O altă regiune din Assuwa purta numele de Taruisa, care aduce cu numele Troiei.⁹ Din informațiile care ni s-au păstrat despre Assuwa, se pare că se găsea în vestul îndepărtat al Anatoliei; și e limpede că și Wilusa, și Taruisa erau aproape de Ilion/Troia. Un poem descoperit în capitala hitită, scris în luviană în secolul al XVI-lea î.Hr., face referire la „povârnița Wilusa”; același epitet îl folosește și Homer pentru a descrie Troia. Se poate ca Wilusa și Taruisa să fi fost una și aceeași cetate sau două cetăți învecinate care la un moment dat aveau un singur conducător, cam la fel cum Agamemnon era, la Homer, rege atât peste Argos, cât și peste Micene; însă un lucru e cert: Isarlík era într-adevăr *Ilios* a lui Homer și *Troia* lui Vergiliu.

Fără îndoială că micenienii au purtat multe războaie cu anatolienii pentru supremația asupra ținuturilor și cetăților din vestul Asiei Mici. Războiul Troian a fost o amintire mai târzie a acestor conflicte, care au culminat cu o campanie de asediere a uneia dintre multele cetăți ce deveniseră țintă pentru greci. Cu toate că unii istorici au încercat să arate că nu e plauzibil să fi existat un asediu care să fi durat zece ani, în realitate e aproape sigur că n-a fost vorba de un război care a durat un anotimp sau zece anotimpuri, ci multe zeci de anotimpuri, un război cu campanii intermitente și întrerupt de perioade de pace pentru care stă drept mărturie corespondența diplomatică hitită. Și nu a fost un război între marii regi ai cetății Micene și marii regi hitiți, căci cele mai multe lupte le-au dat ambițioșii comandanți mercenari, care trecuseră de partea adversă ca să fie siguri că obțin cele mai multe avantaje; nu avem de ce să bănuim că aceștia i-ar fi rămas loiali propriului lor grup etnic. Era un conflict la nivel local, între indigeni; dar uneori aveau loc și ciocniri mai puternice și mai extinse, ca atunci când hitiții s-au simțit obligați să-și afirme supremația asupra Miletului. Prosperitatea Ilionului/Troiei nu slăbea din pricina acestor neînțelegeri; într-adevăr, Troia VI risca să atragă atenția cuceritorilor lacomi fiindcă se afla în imediata apropiere a rutelor comerciale care legau Mediterana de Anatolia, pe unde se transportau metale, țesături și, cel mai important, cai.

Troia VI a fost distrusă nu de lăcomia oamenilor, ci de o altă forță. Cetatea se afla într-o zonă zguduită adesea de cutremure violente. Pe la 1250 î.Hr., zidurile vestice au fost aruncate în afară, iar o parte din zidul estic s-a prăbușit cu

totul, căci un cutremur puternic făcuse bucăți întregul oraș. Mormanele de grohotiș rezultate în urma prăbușirii clădirilor atingeau, în unele locuri, adâncimi de peste un metru și jumătate.¹⁰ Totuși, circuitul principal a rămas intact.¹¹ Orice s-ar fi întâmplat în cetatea de jos, despre care se știe atât de puține lucruri, e clar că după acele evenimente vechea elită nu mai locuia în casele mari de dinainte, în cetatea de sus. Noi case au fost construite deasupra mormanelor de moloz rămase din Troia VI, mai înghesuite una într-alta, pentru a adăposti mai mulți locuitori înăuntrul cetății. În aceste case troienii începuseră să îngroape vase mari de depozitare (*pithoi*), ceea ce nu mai făcuseră niciodată până atunci; așadar, erau conștienți că trebuie să-și adune provizii pentru vremurile grele care-i așteptau. Declinul importurilor de ceramică miceniană arată că relațiile comerciale erau din ce în ce mai slabe. Troia își atinsese apogeul, iar acum era în declin. Însă nu doar ea. Și Micene se afla în dificultate; cetatea de jos a fost atacată pe la 1250 î.Hr. și a trebuit apoi întărită; de-a lungul Istmului Corint a fost ridicat un zid, în speranța că astfel atacatorii vor fi ținuti departe, cu toate că încă nu e clar cine erau de fapt acești atacatori – regii celorlalte cetăți din lumea miceniană, sau invadatori străini.¹² La sfârșitul secolului al XIII-lea î.Hr., de-a lungul coastei au fost construite turnuri de pază de unde locuitorii palatelor erau alertați atunci când îi împresurau invadatorii; chiar și așa, cele mai multe dintre marile centre miceniene, inclusiv Tirintul și Pylosul, au fost devastate pe la anul 1200 î.Hr. La Pylos, când au început dezastrele, oamenii au oferit, disperați, sacrificii zeilor; pe tăblițele în Linear B, într-o listă de animale sacrificiale, sunt menționați de asemenea un bărbat și o femeie care probabil erau destinați și ei sacrificiului (o practică de care amintește legenda grecească a lui Agamemnon și a Ifigeniei). Dezastrele au lovit și coastele Levantului: regele din Ugarit și-a trimis trupele să se pună sub comanda hitiților, însă, în timpul cât au fost plecate, mai multe flote străine s-au adunat pe coasta siriană; regele a scris pe o tăbliță de lut o scrisoare disperată în care îl avertiza de pericol pe aliatul lui, regele Ciprului, dar scrisoarea nu a mai fost trimisă – mai bine de 3000 de ani mai târziu, tăblița a fost găsită încă așteptând să fie introdusă în cuptor, căci, la doar câteva zile sau chiar la doar câteva ore de când fusese scrisă, marele centru de comerț de la Ugarit fusese dărâmat și nu avea să mai fie ridicat la loc niciodată.¹³ Orașelul Alalakh, care se găsea puțin mai departe de mare, pe uscat, aproape de granița turco-siriană de astăzi,

a fost distrus în 1194 î.Hr.; orașul în sine nu și-a mai revenit niciodată, însă portul lui, al-Mina, a fost refăcut din temelii, și acolo s-au găsit produse miceniene datând dinainte și de după distrugerea orașului.¹⁴ Împărțit între facțiuni pro-hitite și facțiuni pro-egiptene, regatul Alalakh era mereu supus riscurilor politice. Capitala hitită aflată în miezul Anatoliei continentale, la Boghazköy, a fost distrusă în aceeași perioadă, însă e posibil ca acest eveniment să fi fost rezultatul unor crize interne. Totuși, prăbușirea centrului însemna că hitiții nu erau în stare să-și apere teritoriile dependente din Mediterana. Și, în ciuda avertismentelor din Ugarit, Ciprul a avut mult de suferit; orașele au fost dărâmate – după care au sosit refugiați greci sau invadatori, aducând cu ei și scrierea lor lineară arhaică și o formă primitivă a limbii grecești. În Creta, o parte din populație s-a mutat mai departe de mare, în locuri înalte, inaccesibile ale insulei – la Karphi și Vrokastro.

Iar apoi, pe la 1184 î.Hr., dată cu care autorul clasic Eratostene asociază căderea Troiei, Troia a fost din nou distrusă, de data asta cetatea sfârșind în flăcări; scheletul unui biet troian care încercase să fugă a fost găsit sub mormanele de moloz din situl Troia VIIa.¹⁵ Așadar, dacă într-adevăr grecii au distrus Troia la această dată, ei au obținut victoria într-un moment în care propriile cetăți se aflau în declin, după ce atinseseră un apogeu al prosperității. Mai degrabă decât rezultatul unei ciocniri între Micene cea bogată în aur și înstăriții îmblânzitori de cai din Troia, căderea Troiei VIIa a fost, se pare, o bătălie între două puteri aflate în declin; nu se poate demonstra cu certitudine nici că cei care au distrus Troia erau grecii care își uniseră puterile sub marele lor rege sau *wanax* Agamemnon; e la fel de probabil ca distrugătorii să fi fost o gloată amestecată de exilați și mercenari de origine grecească și de alte origini. E posibil să fi fost oamenii care atacaseră și cetățile Micene și Pylos sau refugiați înarmați veniți de la Micene și din Pylos. Văzută din această perspectivă, „căderea Troiei“ pare a fi fost un proces de durată, care începuse cu războaiele dintre hitiți și înlocuitorii lor și dintre greci și înlocuitorii lor; dezastrul distrugerii cetății Troia VI a slăbit puterile orașului de a rezista și chiar, după câte se pare, de a-și asigura hrana (drept martori stau acele *pithoi* descoperite în sit); cucerirea cetății pe la 1184 a provocat un dezastru de proporții, iar din acel moment Troia a intrat într-un declin lent. Acest lucru naște mari semne de întrebare cu privire la situația din estul Mediteranei la acel moment: dacă distrugerile produse în

perioada târzie a Epocii Bronzului au marcat o puternică ruptură față de trecut sau dacă declinul care a survenit, fără nici un dubiu, a fost mai degrabă un proces gradual și de lungă durată. Descoperirile arheologice indică faptul că în Creta și la Troia se făceau eforturi mari pentru acumularea și depozitarea proviziilor, ceea ce înseamnă că locuitorii se confruntau cu frecvente perioade de foamete, care-i determinau să plece în căutare de ținuturi mai bogate în provizii. În plus, „declin“ poate să însemne multe lucruri: pierderea unității politice atunci când marile imperii s-au dezintegrat; un regres al comerțului, când cererea a scăzut; o scădere a nivelului de trai nu doar pentru elita politică, ci și în restul societății. Din nou, toate întrebările se învârt în jurul unor invadatori cu identitate necunoscută și ne poartă pe un teren aflat la granița dintre legendă și istorie.

II

ACEASTA A FOST O PERIOADĂ ÎN CARE SOLDAȚII TALENTAȚI reușeau să facă carieră în cadrul armatelor pentru care luptau ca să obțină controlul asupra ținuturilor de la granița estică a Mediteranei; dacă nimeni nu le solicita serviciile, ei puteau să se transforme în năvălitori protovikingi și să pună mâna pe ceea ce-și doreau. Într-o inscripție descoperită la Tanis, Ramses II anunță că a nimicit populația cunoscută sub numele de Shardana, care se năpustise asupra Egiptului venind de pe mare, populație ai cărei membri se înrolaseră, nu după mult, în armatele faraonului și fuseseră prezenți la lupta de la Kadesh, în 1274 î.Hr. Pe un papyrus datând din 1189 î.Hr., Ramses III anunță cu pompă că i-a făcut praf și pulbere pe cei care îi cotropiseră regatul, dar recunoaște că pe mulți dintre invadatori i-a lăsat apoi să locuiască în forturile lui.¹⁶ Descoperirile arheologice indică faptul că unii membri ai populației Shardana au fost îndrumați către Golful Acra, unde primiseră sarcina să păzească, în numele faraonului, drumul regal care trecea prin tot Canaanul. Așadar, lupi paznici la oi. Luptătorii Shardana mânuiau foarte bine sabia și sulita și purtau niște coifuri speciale cu coarne.¹⁷ În vreme ce sângeroșii războinici Shardana au fost primiți cu brațele deschise, alte grupuri au fost privite cu mult mai multă precauție: membrii populației *apiru* sau *habiru*, de exemplu, erau văzuți ca niște hoinari prin deșert care nu aduceau decât necazuri și care cel mult puteau fi folosiți, din când în când, drept mercenari; e posibil ca numele lor să fie înrudit cu cel de „evreu“, dar nu i se aplica doar unei mici nații semitice.¹⁸

Nu e de mirare că populațiile mai sărace – nomazi, refugiați, exilați – erau atrase de bogăția Egiptului și căutau să obțină părți din ea. Disperarea cu care încercau asta crescuse odată cu deteriorarea situației economice din Mediterana în perioada târzie a Epocii Bronzului; ar fi fost surprinzător dacă cretanii și anatolienii n-ar fi plecat în căutare de pământ, locuri unde să muncească și noi oportunități.

De la sfârșitul secolului al XIII-lea până pe la mijlocul secolului al XII-lea î.Hr., perioadă în care Troia VI și Troia VIIa au fost distruse, Egiptul de Jos a fost împresurat de dușmani din mai multe direcții. Prima amenințare a venit din ținuturile populațiilor din vest. O mulțime de libieni, conduși de regele lor, Meryry, avansaseră către est la sfârșitul secolului al XIII-lea, aducându-și cu ei familiile, turmele, aurul, argintul și mobila: „își petreceau zilele cutreierând pământul și luptând ca să-și umple burțile; veniseră în Egipt ca să caute de-ale gurii“, după cum arăta faraonul Merneptah într-o lungă inscripție păstrată în templul din Karnak. Veniseră împreună cu aliații lor nord-africani, Meshwesh, și cu mercenari străini. Ajunseseră la hotarele celui mai bogat stat din lume, și intenționau să rămână; dacă egiptenii nu voiau să-i primească, erau hotărâți să intre cu forța în regatul lor. Dar asta era mai mult decât putea să îndure Merneptah. Așa că în aprilie 1220 î.Hr. trupele lui au dus o lungă și dură bătălie împotriva libienilor și a aliaților lor, în ținutul de vest al Deltei Nilului; bătălia s-a terminat cu înfrângerea răsunătoare a regelui Meryry, care a fost nevoit să plece înapoi în țara lui, „lăsându-și în urmă, jos în praf, arcul, tolba cu săgeți și sandalele“. Merneptah se lăuda că omorâse mai mult de 6000 de libieni și încă 3000 de aliați de-ai lor.¹⁹ Însă acesta era doar începutul unei serii de invazii – nu atât incursiuni ale unor năvălitori, cât încercări de migrații; în decursul a câteva decenii, alte grupuri de migratori aveau să sosească, cu carele lor trase de boi, de data asta dinspre est. Popoarele mării, care le-au atras atât de mult atenția istoricilor preocupați de această perioadă, erau doar un val din numeroasele și vastele mișcări de populație, în decursul cărora migrații „pe termen lung“ ajunseseră să fie mai numeroși decât mercenarii oportuniști, iar popoarele mării ajunseseră mai numeroase decât popoarele uscatului.

Libienii știau încotro să se îndrepte pentru a primi ajutor, iar regele Meryry își asigurase serviciile mai multor contingente străine din „țările mării“ – ca să cităm formula dintr-o inscripție. Una dintre aceste populații care le veniseră în ajutor erau Lukka, anatolieni de la numele cărora și-a

primit numele și Licia (deși asta nu înseamnă că ei se stabiliseră deja chiar pe teritoriul Licieii); ca pirăți și soldăți, aceștia erau de multă vreme, cel puțin din secolul al XIV-lea, o pacoste și un pericol. Mai erau și câțiva luptători Shardana, dar și alte populații: egiptenii au raportat că în lupta cu regele Meryry au ucis 2 201 de Ekwesh, 722 de Tursha și 200 de Shekelesh.²⁰ Faraonul Merneptah era acum convins că rezolvase toate problemele din regiune și anunța cu mândrie că reușise pacificarea cu forța nu doar a teritoriilor care se întindeau la vest până-n Libia, ci și a ținuturilor și a populațiilor din est, afirmând că „Israelul e pustiit și nu mai are sămânță“ (prima referire la Israel într-un document egiptean și, cum spera faraonul, ultima); pacea lui fără compromisuri se răsfrângea și asupra Canaanului, asupra căruia „tăbărâse cu toate stricăciunile posibile“; preluase controlul și în Așkelon și în Gezer. În sfârșit, spunea faraonul,

oamenii pot umbla pe drum în voie și fără frică. Porțile cetăților sunt de-acum deschise și toți călătorii care intră pot folosi fântânile. Zidurile și parapetele dorm în pace la soare până ce păzitorii lor se trezesc. Gardienii stau întinși, în somn adânc. Gărzile care păzesc granițele în deșert lenevesc pe pajiști, acolo unde le place să stea.²¹

Cu siguranță faraonul își angajase un bun propagandist. Dar n-avem nici un motiv să credem în vorbăria lui despre așa-zisa pace generală mai mult decât în vorbăria exagerată despre Israel. Orice pace ar fi instaurat, chipurile, nu a durat, oricum, decât foarte puțină vreme. Cam după treizeci de ani, în 1182 î.Hr., faraonul Ramses III s-a confruntat cu o nouă invazie dinspre vest, dar de data asta libienii n-au mai reușit să-și adune aliații din nord de dincolo de mare. Și totuși, oștirea invadatoare era și mai cumplită decât cea din vremea lui Merneptah: dacă egiptenii au nimicit într-adevăr 12 535 de dușmani, după cum se laudau, înseamnă că armata libiană număra mai bine de 30 000 de soldăți, nepunând la socoteală trupele suplimentare.²² Printre basoreliefurile egiptene păstrate se află unul care înfățișează o campanie militară în decursul căreia niște invadatori deveniseră membri ai armatei egiptene: apar luptători Shardana, cu coifurile lor cu coarne; soldăți cu acoperăminte pentru cap pe care se disting modele cu penaj asemenea celor de pe micile obiecte de secol XII î.Hr. descoperite în Cipru; soldăți cu fustanelă a căror uniformă seamănă cu cea purtată de luptătorii Shekelesh și pe care o regăsim în sculpturile din alte locuri.²³

Aceasta a fost, dacă dăm crezare vorbelor lui Ramses, o mare victorie; însă pacea a rămas înșelătoare: populațiile din nord s-au mobilizat iarăși pe la 1179 î.Hr. (iar libienii au atacat din nou în 1176 î.Hr., pierzând mai bine de 2175 de războinici Meshwesh). O inscripție lungă din templul de la Medinet Habu conține versiunea egiptenilor despre desfășurarea evenimentelor; lucrul cu adevărat remarcabil e că descrierea se referă la niște frământări care zguduiseră nu doar țărmurile mediteraneene ale Egiptului, ci o regiune mult mai întinsă:

Popoarele din țările străine au făcut o conspirație pe insulele lor. Toate deodată au început mișcări de trupe și s-au risipit în războaie. Nici o țară n-a rezistat în fața armelor lor. Hatti, Kode, Carchemish, Arzawa și Alasiya [Cipru] au fost distruse.

Au transformat toate acele ținuturi în deșert, „de parcă nici n-ar fi existat vreodată“, și după aceea din Siria și din Canaan au pornit mai departe, ajungând până în Egipt.²⁴ Egiptenii aveau dreptate să insiste asupra faptului că nenorocirea aceea se abătuse nu doar asupra lor, ci și asupra vechilor lor inamici, hitiții, al căror imperiu terestru s-a dezintegrat, de altfel, exact în această perioadă. Populațiile care au invadat Egiptul au fost Peleshet, Tjekker, Shekelesh, Denyen și Weshesh, unite toate; „au pus mâna pe ținuturi de pe tot cuprinsul pământului“. Imaginea e special folosită ca să sugereze o invazie de lăcuste. Cotropitorii au venit și pe uscat, și pe mare, așa că au trebuit înfrunțați atât pe țărmurile mediteraneene ale Egiptului, cât și la granița lui estică. Bătăliile pe uscat i-au adus pe egipteni și pe soldații din trupele lor auxiliare Shardana față-n față cu conducătorii carelor de luptă ale dușmanilor, organizați în stil hitit (câte trei războinici în fiecare car); invadatorii erau, așadar, în stare să mobilizeze resurse considerabile, inclusiv un număr mare de cai scumpi. La fel ca libienii, veniseră împreună cu femeile și cu copiii lor, care călătoreau în căruțe mari trase de boi.

Cei care veniseră pe mare au fost întâmpinați de palisade și ruguri aprinse: „au fost târați la țărm, încercuiți și azvârliți pe plajă“²⁵. Potrivit altor relatări egiptene, năvălitorii au ajuns la gurile diferitelor brațe ale fluviului alergând prin Deltă; de asemenea, se pare că în serviciul Egiptului se găseau și niște corăbii de război care aveau sarcina să-i aducă pe atacatori la țărm, unde puteau fi capturați imediat de arcașii egipteni; așa cum arată pe basoreliefurile care ni s-au păstrat, aceste corăbii de luptă egiptene par să fi fost de

fapt corăbii de râu adaptate, în vreme ce vasele invadatorilor semănau cu cele ale negustorilor sirieni; toate ambarcațiunile aveau pânze, însă probabil înaintau atât prin forța pânzelor, cât și prin forța vâslelor. Corăbiile folosite de popoarele mării erau împodobite la prora și la pupa cu sculpturi reprezentând capete de păsări, model pe care îl regăsim pe un vas micenian datând din secolul al XII-lea î.Hr. și provenind de pe insula Skyros. Și populația Peleshet avea o trăsătură specifică, pe care o regăsim însă și la populațiile Denyen, Tjekker și Shekelesh: în afară de fustanele, războinicii Peleshet mai purtau și niște coifuri care aveau în vârf ceva ce semăna cu un penaj, un fel de coroane înalte. Forța năvălitorilor – fără a ține seamă de înfrângerea din Egipt – stătea nu în corăbiile lor, ci în oștiri: aveau foarte multe trupe de infanterie, care luptau cu lănci și săbii cu vârf ascuțit, iar pe câmpul de bătaie aceste arme se dovedeau mai eficiente decât carele scumpe, dar de multe ori fragile ale hitiților și egiptenilor. Scuturile rotunde ale războinicilor Shardana erau, de asemenea, foarte potrivite pentru luptele corp la corp. Invadatorii nu aveau încă arme de fier, cu toate că hitiții începuseră deja, modest, să confecționeze obiecte de fier. Îi caracterizau disciplina, determinarea și (la propriu) tăișul. O imagine a acestor luptători ni s-a păstrat pe un vas din perioada miceniană târzie cunoscut sub numele de „Vasul cu războinici”: o formație de soldați echipați cu lănci, scuturi rotunde, cnemide și fustanele, care poartă pe cap coifuri cu coarne, specifice războinicilor Shardana și aliaților lor.²⁶ Faraonul a fost, ce-i drept, destul de înțelept când i-a angajat drept mercenari pe luptătorii Shardana, fiindcă astfel se asigura că le poate ține piept invadatorilor folosind exact armele și tacticile lor luptă.

Dacă s-ar reuși identificarea populațiilor menționate în inscripțiile și pe papyrusurile egiptene, ne-am putea face o idee mai clară despre tulburările care aveau loc în Mediterana la acea vreme. Cercetătorii moderni sceptici se feresc să încerce identificarea populațiilor pomenite în documentele care ni s-au păstrat, explicând (ca și în cazul populației din Ahhiyawa, din arhivele hitite) că un șir de consoane nu constituie o dovadă relevantă și că, în orice caz, numele migrează chiar mai ușor decât popoarele.²⁷ Dar asemănările dintre numele din relatările egiptene și acelea pe care le cunoaștem de la Homer, din Biblie și din alte surse ulterioare sunt prea mari pentru a fi simple coincidențe: una sau două asemănări ar putea fi o coincidență, însă dacă sunt

mai mult de cinci-șase constituie deja o dovadă. Numele Denyen amintește de *Danawoi* (*Danaoi*, danaii), un cuvânt folosit de Homer când vorbește despre grecii care-și ridicaseră tabără la Troia; mai amintește și de daniți, un popor al mării care trăia în apropiere de Yaffa, potrivit Vechiului Testament (Cartea lui Iosua Navi și Cartea Judecătorilor), și care, desigur, s-a supus Legământului lui Israel aidoma celorlalte unsprezece triburi.²⁸ Aceste populații s-au dispersat; în secolul al IX-lea î.Hr. exista un „rege al poporului Dannuniyim“ la Karatepe, în sudul Turciei.²⁹ Am arătat deja că dardanii, sub forma *D-r-d-n-y*, apar în inscripțiile egiptene. Numele Tjekker amintește mai mult de teucri, vecinii anatolieni ai dardanilor, dintre care unii s-au stabilit pe coasta ținutului care astăzi este nordul Israelului, unde de altfel i-a întâlnit și solul Wenamon. Unii cercetători au depistat vagi asemănări (în ce privește sonoritatea numelor) între Shekelesh – aliații regelui libian Meryry – și Sicilia, între Ekwesh și Ahhiyawa (identificându-i cu micenienii) și între Tursha (*T-r-s-w*) și Toscana (identificându-i cu acei *Tyrsenoi* sau etrusci care aveau să fie cunoscuți cinci secole mai târziu). Aceste denumiri descriau populații, triburi sau locuri de baștină, dar la momentul la care au început să fie notate cu ajutorul hieroglifelor și-au pierdut vocalele, astfel încât astăzi sunt foarte greu de reconstituit.³⁰ Teoria general acceptată este că pe la anul 1200 î.Hr. estul Mediteranei a fost tulburat de alianțe fragile și nesigure între pirați și mercenari, care erau în stare, din când în când, să formeze flote și oștiri suficient de numeroase și de puternice încât să prade centre importante precum Pylos și Ugarit, ba chiar – probabil – să pornească o mare campanie militară împotriva Troiei, care a dus, de altfel, la căderea cetății Troia VIIa. E posibil ca uneori aceștia să-și fi atacat chiar propriile ținuturi, din care (dacă ne luăm după legendele grecești mai târzii) un erou a fost de multe ori exilat. Uneori prădarea propriilor ținuturi a dus la exoduri de luptători care căutau să-și recâștige averile atacând Ciprul, Ugaritul sau chiar Delta Nilului. Printre acești luptători e posibil să se fi aflat și locuitorii din Taruisa, ținut învecinat sau chiar alipit Wilusei. Numele Tursha pare să se refere mai degrabă la această populație, și nu la etruscii de mai târziu; cu alte cuvinte, troienii erau deopotrivă popoare ale mării și victime ale altor popoare ale mării.

III

EGIPTUL A REUȘIT SĂ SE OPUNĂ CUCERIRII; dar faraonii au pierdut controlul asupra Deltei Nilului, ceea ce a făcut ca – după cum se poate vedea din povestea cu solul Wenamon – în secolul al XI-lea î.Hr. Delta să aibă o existență autonomă, sub conducători care nu făceau decât să-i amăgească cu promisiuni deșarte pe stăpânii lor suzerani din Egiptul de Sus. Mai departe, către nord, evenimentele de la 1200 î.Hr. n-au dus la o prăbușire imediată și definitivă a vieții culturale miceniene, dar – dacă legende grecești au vreo bază reală – au cauzat multe tulburări politice. De fapt, unele teritorii au scăpat de distrugere. Cel mai important dintre acestea era Atena: chiar dacă în perioada miceniană nu era un oraș de primă mărime, acropola lui era încă locuită, iar la poalele acesteia, în cimitirul Kerameikos, locuitorii erau îngropați în continuare; e posibil să fi scăpat de la distrugere datorită faptului că era un oraș apărat natural de propriul relief – nu doar pantele abrupte ale cetății, care aveau în vârf ziduri „ciclopice“, ci și resurse de apă care-l puteau ajuta să reziste multă vreme în caz de asediu prelungit.³¹ Chiar și Micene a mai fost locuită o perioadă după distrugerea celor mai mari și mai importante clădiri ale ei. În nordul Greciei, în Thessalia, și pe alte câteva insule din Marea Egee, încă era pace; Rhodosul era punctul de interes al unei rute comerciale pe care se transporta ceramica de bună calitate numită „eladică târzie IIC“ din Arhipelagul Dodecanez către Grecia, sudul Italiei și Siria; modelele tradiționale, precum cel cu caracatiță, predominau încă. Emborio, în Chios, a devenit un centru de comerț micenian înfloritor. Cam același lucru s-a întâmplat și cu Troia: după distrugerea cetății Troia VIIa, pe locul ei s-a ridicat un oraș nou, chiar dacă nu atât de înstărit.

Faptul că o porțiune din nordul Greciei a rămas neatinsă de distrugerii arată că atacatorii marilor centre veniseră din sud, de dincolo de mare; dar faptul că nu toate insulele au fost afectate arată că existase și o invazie dinspre nord. Tradiția grecească a păstrat amintirea triumfului și supraviețuirii impresionante a Atenei în urma unei invazii dinspre nord a grecilor doriani. Cum atenienii îi considerau pe doriani strămoșii rivalilor lor spartani, au accentuat importanța acestui moment din istoria lor mai mult decât reiese ea din dovezile arheologice. Unii cercetători specialiști în sfârșitul perioadei miceniene comentau astfel: „În cazul în care ar fi adevărat, ar fi trebuit să existe dovezi arheologice nu doar ale unei invazii, ci și ale unor invadatori“³². Acești cercetători au reușit să identifice doar

două inovații: spada, cu care se putea și tăia, și împunge, și un fel de ac de siguranță cu un cant curbat, cunoscut sub numele de fibula-arc sau fibula-vioară. Dacă luăm în calcul și faptul că tot mai multe săbii noi ajungeau la acea vreme în estul Mediteranei, ne putem explica izbânda obținută de cuceritorii care au năvălit în Troia, în Micene și în orașele de coastă ale Siriei; dar asta nu înseamnă și că a avut loc într-adevăr o invazie masivă, iar micenienii aveau și ei acces la acele noi tipuri de săbii. Cât despre acele de siguranță, în această perioadă se observă o evoluție paralelă a modelelor pe tot cuprinsul regiunilor din centrul și estul Mediteranei, cu schimbări asemănătoare peste tot, care reflectă atât o schimbare de gust, cât și (probabil) o rafinare a meșteșugului, până departe în vest (în Sicilia). Și totuși, dovada lingvistică, a dialectelor, pare destul de limpede și convingătoare. Dialectele grecești dorice ajunseseră până în Pelopones. Între timp, refugiații din Grecia miceniană se așezaseră în Cipru, moment considerat primul val substanțial de populație grecească sosit pe insulă, și aduseseră cu ei dialectul pe care-l vorbeau (și care nu a mai supraviețuit apoi decât în îndepărtata Arcadie). Dovezile filologice sunt, în sfârșit, de data aceasta susținute și de dovezile arheologice, fiindcă refugiații au adus cu ei și tipurile de ceramică produse în regiunea din jurul cetății Micene, pe care de altfel le-au perpetuat multă vreme, dar și moda camerelor mortuare *à la grecque*.³³

Vechea cultură era deci în plină transformare. Nu e ușor să punem dovezile cap la cap și să le interpretăm și e discutabil dacă trecerea de la camerele mortuare de familie la mormintele cu una sau cu două lespezi („tip cutie“) trebuie pusă pe seama unei schimbări de populație, pe seama unei schimbări de modă sau pe seama unei lipse de resurse din pricina căreia nu se putea aduna și organiza suficientă forță de muncă încât să se construiască mausolee de familie. Indicii că vechile meșteșuguri începeau să se piardă ne oferă și ceramica păstrată din acea perioadă, pe care arheologii o clasează peiorativ sub numele de „sub-miceniană“. Probabil că civilizația miceniană din Egeea a fost și ea afectată, și poate chiar mai devreme de anul 1000 î.Hr. centrele comerciale Milet și Emborio fuseseră deja distruse; transporturile de mărfuri din estul Mediteranei înregistrau de asemenea un declin puternic și orice mișcare de acolo trebuia mereu să treacă mai întâi de hărțuiala piraiilor cunoscuți în tradiția grecească de mai târziu sub numele de „tirenieni“. Chiar dacă, inevitabil, când se vorbește despre

acest moment crucial toată lumea își îndreaptă atenția mai ales asupra estului Mediteranei, există dovezi care arată că și în centrul lumii mediteraneene s-a înregistrat o perioadă de hiatus. În Sicilia, pe la mijlocul secolului al XIII-lea î.Hr., „au început vremuri de război și de teamă”; dar amenințarea venea din Italia continentală, nu de la îndepărtatele popoare ale mării.³⁴ Analizând ceramica din perioada eladică târzie descoperită în Sicilia, putem afirma că declinul contactelor cu Grecia începuse cam la 1200 î.Hr., după care aceste contacte au luat sfârșit cu totul pe la anul 1050 î.Hr.³⁵

La început, migrațiile pe uscat către sudul Greciei nu au fost coordonate, cum erau incursiunile egiptene. Probabil că nici măcar n-au fost niște migrații adevărate, adică niște cuceriri obținute cu arma-n mână, ci șiruri-șiruri de oameni care tot soseau, încet, dar neîntrerupt, din nordul Greciei și care s-au așezat în ținuturile ce astăzi formează Epirul și Albania, dar și primprejur. Ei au întruchipat și au consolidat o tendință către un trai mai simplu și mai rudimentar. Însă un asemenea mod de trai a diminuat mult rolul ținuturilor grecești în ceea ce mai rămăsese din comerțul lumii mediteraneene. Legăturile nu se pierduseră de tot: în secolul al XI-lea, Atena, care era principalul centru de producție pentru ceramica în stil linear „protogeometric”, își trimitea mărfurile pe tot cuprinsul Egeei, iar obiecte reprezentând acest tip de ceramică, ale cărei stil și tehnică erau destul de sofisticate, au fost descoperite inclusiv în Milet (la acea vreme reocupat) și în vechea Smirnă (o așezare nouă la vremea aceea). Aceste descoperiri arată că grecii începuseră să refacă o rețea comercială care lega, pe mare, Asia Mică de Grecia continentală și din care, în secolul al VIII-lea, avea să se ridice răsunătoarea civilizație ioniană.

IV

PAPIRUSUL CUNOSCUȚ SUB DENUMIREA DE ONOMASTICONUL lui Amenofis, descoperit la sfârșitul secolului al XIX-lea, ne este de mare folos, fiindcă localizează populația Peleshet în sudul Palestinei, populația Tjekker – în centrul Palestinei (localizare confirmată și de povestea solului Wenamon), iar populația Shardana – în nordul Palestinei, informații care concordă cu dovezile arheologice: popoarele mării locuiau și la Acra, iar Acra este probabil una dintre cetățile ale căror baze egiptenii le-au pus cu ajutorul garnizoanelor de mercenari.³⁶ Legăturile lor cu această regiune erau atât de puternice, încât unul dintre grupuri, Peleshet, a dat și numele întregii regiuni. Cuvântul

„Peleshet“, ca și cuvântul semitic etiopian „Falasha“ folosit de evreii etiopieni, înseamnă „străin“ sau „hoinar“; în ebraica biblică, a devenit *Pelishtim*; în greacă, ținutul acestor oameni a ajuns să se numească *Palaistina*, de unde termenii „filistean“ și „Palestina“. „Peleshet“ poate fi pus de asemenea în legătură cu termenul „pelasg“, un cuvânt extrem de vag, folosit de scriitorii greci de mai târziu pentru a identifica o ramură a populațiilor pregrecești din Egeea care, se spunea, trăia în Creta – străini sau hoinari, după cum îi descria numele lor semitic. Cu ajutorul arheologiei, putem merge mult mai departe în încercarea de a-i identifica pe filistenii. Ceramica de secol XII și de secol XI î.Hr. descoperită în siturile filistene precum Așdod (astăzi în Israel) seamănă, ca stil, cu ceramica confecționată în lumea miceniană în perioada eladică târzie; cele mai multe asemănări au fost identificate în cazul ceramicii din Cipru, chiar dacă asta nu spune foarte mult despre originea acestor asemănări, de vreme ce Ciprul a fost în mod repetat invadat de popoarele mării și colonizat de micenieni.³⁷ E posibil deci să fi fost vorba de un proces de migrație treptată care a început pe la 1300 î.Hr., în decursul căruia s-au înregistrat și momente dramatice de distrugere: atunci când emigranții nu erau lăsați să se așeze într-un anumit teritoriu, aceștia luau arma-n mână, așa cum aflaseră și faraonii; în schimb, atunci când erau primiți pașnic sau chiar atunci când erau înfrânți de egipteni, li se permitea să se stabilească unde doreau, iar mulți ajungeau să li se alăture războinicilor Shardana în armatele faraonului.

Filistenii au ales să se așeze în regiunea de coastă de la nord de Gaza; aveau patru centre importante: Gaza, Ekron, Așkelon și Așdod. Când „protofilistenii“ au ajuns în Așdod au adus cu ei tehnicile și stilurile meșteșugarilor olari micenieni (vasele lor, care semănau cu cele miceniene, nu erau importate, ci manufacturate *in situ* din lutul care se găsea acolo). Filistenii (și ciprioții) au păstrat cel mai mult timp modelele miceniene tradiționale, care în Grecia fuseseră înlocuite cu decorațiuni mai simple și mai schematice. Un model recurent, care se regăsește pe diverse obiecte din Gezer (în Israel), din Tell Aytun (Cisiordania) și din alte situri, înfățișează o pasăre cu gât lung și uneori cu capul întors; modelul este combinat elegant cu hașuri, dungi roșii subțiri și alte desene.³⁸ Ceramica filistenilor și extraordinarele lor sicrie antropomorfe de lut, descoperite în Fâșia Gaza, sunt de asemenea o mărturie a influențelor preluate din arta egipteană. N-ar fi fost un lucru de mirare

nici ca soldații aflați în serviciu egiptean să fi împrumutat stilurile egiptene; însă influența miceniană era copleșitoare și trădează adevărata origine a împrumuturilor.

Ceramica manufacturată în stil micenian stă drept dovadă a faptului că cei care traversaseră mările nu erau doar soldați și pirați. Aceste migrații s-au petrecut la o scară mult mai mare: oamenii își luaseră cu ei familiile, dar și meșteșugarii și luptătorii. Așezarea filisteană de la Tell Qasile, care astăzi este Tel Avivul, devenise un centru de comerț agricol cu vin și untdelemn. Venirea filistenilor nu a adus o creștere bruscă a contactelor comerciale cu Egeea, ci a avut mai degrabă efectul opus, căci cetățile comerciale au fost distruse, iar vechiul mod de trai de pe coasta canaanită a luat sfârșit. Comerțul cu alimente a rămas activ, iar deficitul din unele regiuni era compensat de surplusul din alte regiuni; însă comerțul cu produse de lux din vremurile bune ale civilizației miceniene regresase mult, fiindcă nu mai existau palate grandioase unde negustorii călători să-și poată vinde articolele scumpe.

Filistenii veneau din lumea greacă.³⁹ Erau de-un neam cu Agamemnon și cu Odiseu și vorbeau limba greacă sau poate luviana. Pe câteva sigilii de-ale lor sunt scrijelite semne care seamănă cu literele din silabarele Linearul A sau Linearul B. În Biblie se insistă mult pe faptul că filistenii veneau din Caftor (Creta), informație care dădea glas unor tradiții locale. Ieremia îi numește pe filistenii „rămășița insulei Caftor“. Regele David l-a ucis pe uriașul filistean Goliat, a cărui statură ne amintește de grecii lui Homer; armura lui Goliat, descrisă în Biblie, seamănă foarte mult cu armura grecilor din aceeași perioadă, înfățișată pe „Vasul cu războinic“ descoperit la Micene.⁴⁰ Cum David petrecuse ceva vreme în exil printre filistenii, mai târziu s-a folosit de niște ajutoare care mai mult ca sigur erau gărzii de apărare cretane („cheretiții“).

Odată așezați în Palestina, mulți dintre filistenii și-au pierdut dibăcia de marinari, s-au reorientat repede către agricultură și către meșteșuguri și au adoptat imediat limba vorbită de populația semitică și zeii canaaniti – cu toate că la început, când au sosit, își cinsteau încă propriile zeițe. În situl de la Așdod au fost descoperite niște mici figurine pictate înfățișând probabil, sub forma unei siluete feminine cu brațele ridicate, o zeiță egeeană a pământului – figurine asemănătoare idolilor de lut descoperiți în siturile miceniene.⁴¹ La Ekron, filistenii au construit locașuri de cult cu vetre în stil egeean cărora treptat le-au schimbat

înfățișarea, transformându-le în temple canaanite.⁴² Aici au fost descoperite și cuțite cu lamă de fier, folosite în temple în scop ritualic; din Biblie aflăm că țineau o evidență strictă a proviziilor de fier pentru ca israeliții să nu poată beneficia de ele; fierul îl foloseau mai ales la confecționarea obiectelor de preț, precum brățările de fier, care erau ultimul răcnet în materie de modă. Filistenii nu erau doar jefuitori și distrugători, adică filistini în sensul de astăzi al cuvântului. Au pus bazele unei vii civilizații urbane de-a lungul coastelor Palestinei, ținut care a păstrat apoi multă vreme amprenta originilor lor miceniene. Filistenii ne arată cum un grup de mercenari și coloniști au reușit să ia în stăpânire ținuturile altor populații, în vreme ce locuitorii acelor ținuturi au obținut, pe termen lung, o victorie culturală, integrându-i pe filistenii în cultura lor canaanită, semitică. Au plecat din Mediterana către continent și au ocupat așezările de pe colinele submontane din sudul Canaanului, precum Ekron, care a ajuns faimoasă datorită preselor ei pentru ulei de măsline; dar în acele ținuturi filistenii nu s-au avut deloc bine cu Fiii lui Israel.

V

MENȚIONAREA ISRAELULUI aduce în prim-plan întrebarea dacă nu cumva, în afară de filistenii, și israeliții au pornit la drum în timpul tulburărilor din perioada târzie a Epocii Bronzului: Dumnezeu, prin profetul Amos, le-a cerut: „Oare n-am scos Eu pe israeliți din pământul Egiptului, pe filistenii din Caftor și pe sirieni din Chir?”⁴³ Cei care acceptă că Ieșirea israeliților s-a petrecut cu adevărat în istorie plasează acest moment undeva în perioada dintre 1400 și 1150 î.Hr.; multe detalii din relatarea biblică despre sosirea Fiilor lui Israel în Egipt (dacă nu cumva despre plecarea lor) se potrivesc bine cu alte dovezi de care dispunem – sosirea călătorilor semitici în căutare de provizii de hrană și, la un moment dat, prezența la curte a unor viziri semitici care semănau destul de bine cu Iosif. Marea Cântare a Mării⁵ pe care – se spune – ar fi intonat-o Moise după ce carele de luptă ale egiptenilor s-au împotmolit în noroiul de pe fundul Mării Roșii este, cu siguranță, foarte veche și pomenește de un soi de război al carelor a cărui descriere se potrivește cu ce s-a întâmplat în perioada popoarelor mării.⁴⁴ Prezența nomazilor *apiru* și *habiru* în ținuturile de la est de Egipt este de asemenea atestată și e posibil ca aceștia să fi fost implicați în distrugerea Ugaritului; regele pare să facă

referire la ei într-una dintre scrisorile sale disperate (de care deja am pomenit). Alți răzvrătiți au fost și membrii populațiilor supuse din Egipt, uneori prizonieri de război, ceea ce amintește de lunga perioadă de sclavie a israeliților în Egipt. O abordare mai precaută pe baza tuturor acestor dovezi ar fi să încercăm să găsim asemănări cu modul în care Homer a reușit să redea trăsăturile unei societăți care existase cu sute de ani înaintea lui: povești orale, tradiții, material adunat din relatările popoarelor învecinate, toate acestea trebuie să-i fi ajutat pe cei dintâi israeliți să zugrăvească o atât de detaliată și emoționantă dare de seamă despre lunga lor ședere în Egipt și despre dramatica lor fugă din calea carelor de luptă ale faraonului. Mai există și o teorie foarte importantă conform căreia marile mișcări de populație descrise în acest capitol ar fi declanșat alte multe mișcări mai mici, dintre care una ar fi, de exemplu, migrația câtorva triburi semitice din Egipt, migrație ce a trecut neobservată în arhivele din Orientul Apropiat (cu excepția scurtei referințe pe care o făcuse faraonul Merneptah); israeliții erau nomazi *apiru* care pentru o vreme s-au întors la nomadism, s-au eliberat din sclavia în care-i ținuse faraonul și s-au supus de bunăvoie Dumnezeului lor.

5. Marea Cântare a Mării (în ebraică Shirat HaYam sau Az Yashir Moshe) este un poem, sau imn de slavă, care apare în cartea Ieșirea din Vechiul Testament – Ieșirea, 15:1–18; se crede că a fost intonat de israeliți după ce au traversat în siguranță Marea Roșie pentru a da slavă lui Dumnezeu și pentru a celebra distrugerea armatei egiptene. Astăzi, poemul apare în cărțile de rugăciuni evreiești, dar este folosit și drept imn liturgic atât în Biserica Ortodoxă, cât și în Biserica Romano-Catolică. Nu trebuie confundat cu „Cântecul lui Moise” din cartea Deuteronomului. (N. tr.)

Când au intrat în Canaan, cu siguranță că Fiii lui Israel nu au distrus nici cetatea Ierihon și nici cetatea Ai, care au fost dărâmate sute de ani mai devreme, ci s-au așezat cu oile și caprele lor (porci nu aveau) în satele de pe dealuri, făcând cu Dumnezeul lor un legământ în care le-au permis și altor triburi și popoare (de exemplu daniților) să intre.⁴⁵ Exact cum filistenii s-au transformat, din toate punctele de vedere, în canaaniți, supuși zeului Dagon și altor zei ai popoarelor din acele ținuturi, daniții s-au transformat în evrei, supuși Dumnezeului lui Israel. Contactele israeliților cu Mediterana erau rare la acea vreme, fiind limitate la tribul danit și la tensiunile din ce în ce mai mari cu filistenii, care sosiseră din Caftor la hotarele aceluiași mic petec de pământ. Cum filistenii începuseră să cultive pământul și se amestecaseră

cu populația canaanită din zonă, au încercat să obțină controlul asupra a tot mai multe regiuni de uscat și, evident, s-au ciocnit direct de israeliți. Dacă informațiile din sursele biblice sunt corecte, conflictul a ajuns la apogeu pe la anul 1000 î.Hr. După ce regele Saul și fiul său au murit într-o bătălie cumplită cu filistenii, a căzut în sarcina lui David, care crescuse chiar printre dușmani, să zdrobească puterea filistenilor, folosindu-se de nou cuceritul punct de sprijin, Ierusalimul, drept bază de unde avea să domine întreaga regiune. În ciuda tot mai deselor succese militare repurtate, în siturile israelite de secol XI î.Hr. s-au găsit foarte puține urme ale luxului, iar comerțul cu țările din Mediterana era foarte slab. Chiar și așa, israeliții trebuie avuți mereu în vedere, fiindcă pe termen lung au exercitat o influență însemnată asupra istoriei popoarelor mediteraneene. Din Biblie reiese că în estul Mediteranei se găseau o mulțime de triburi nestatornice și alte populații; nimeni nu zăbovea prea multă vreme în ținuturile unde Asia și Africa se întâlneau.

Se poate ca nu toate popoarele mării să fi venit de pe mare, iar migrațiile lor se poate să nu fi fost atât de abundente pe cât voiau cronicarii egipteni să-i facă să creadă pe cititorii relatărilor lor. Dar în nici un caz nu trebuie subestimat impactul popoarelor mării și al popoarelor uscatului – acestea din urmă fiind la fel de active. Dezastrele care s-au petrecut la acea vreme erau simptomele unei lumi care deja începea să se prăbușească. Haosul politic a fost însoțit de o criză economică, care s-a manifestat mai ales sub forma unor îndelungi perioade de foamete. Scurta referire la ciumă care apare în Biblie în episodul războiului cu filistenii poate fi o dovadă că unul dintre motivele haosului general era răspândirea ciumei bubonice sau a unei boli asemănătoare și că rădăcinile catastrofei trebuie căutate în aceleași locuri în care aveau să izbucnească și marea ciumă din vremea împăratului Iustinian și „Moartea Neagră”. Așa că n-ar fi de mirare ca toate ținuturile din estul Mediteranei să fi fost zguduite la unison. Dar poate că, referindu-ne la o perioadă în care oricum totul e, în mare parte, simplă speculație, aceasta ar fi o speculație dusă mult prea departe. Sfârșitul Epocii Bronzului în estul Mediteranei a fost descris ca „unul dintre cele mai înfricoșătoare momente de cotitură din istorie”, mai dezastruos chiar și decât căderea Imperiului Roman, „probabil cel mai mare dezastru din istoria antică”.⁴⁶ Prima Mediterană, o Mediterană al cărei teritoriu se extinsese din Sicilia până în Canaan și de la Delta Nilului până la Troia, s-a dezintegrat

rapid, iar reconstruirea ei sub forma unui bazin comercial care se întindea de la Strâmtoarea Gibraltar până în Liban avea să dureze sute de ani.

PARTEA A II-A
A doua Mediterană
1000 î.Hr.–600 d.Hr.

Negustorii de purpură 1000 î.Hr.–700 î.Hr.

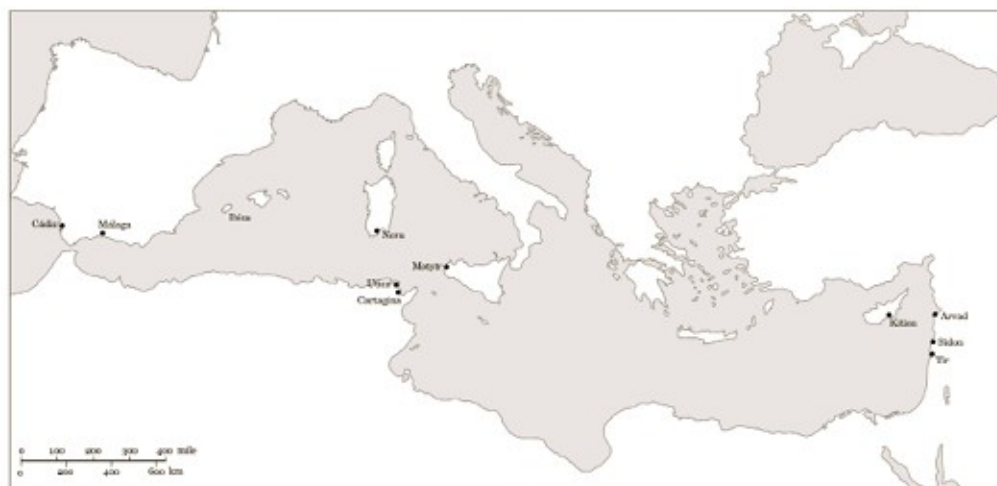
I

SPAȚIUL MEDITERANEEAN ȘI-A REVENIT GREU și încet după dezastrele din secolul al XII-lea î.Hr. Nu e foarte clar cât de profundă a fost recesiunea în ținuturile din Egeea, dar s-au înregistrat multe pierderi: arta scrisului a dispărut aproape complet, păstrându-se doar în rândul refugiaților greci din Cipru; au dispărut și modelele spiralate și șerpuite specifice ceramicii miceniene, supraviețuind, din nou, doar în Cipru; comerțul a regresat; palatele au decăzut. Epoca Întunecată⁶ nu a fost doar un fenomen egeean. Tulburările ajunseseră până departe în vest, pe insula Lipari, fiindcă în Sicilia vechea ordine luase sfârșit în secolul al XIII-lea în urma unui val de distrugeri, iar locuitorii din Lipari reușiseră să-și asigure cât de cât prosperitatea doar construindu-și fortificații rezistente.¹ Puterea faraonilor slăbise, iar ceea ce a salvat ținuturile Nilului de la distrugeri și mai mari nu a fost întărirea puterii interne, ci încetarea incursiunilor războinice din exterior în momentul în care năvălitorii s-au așezat în alte ținuturi.

⁶. După ultimele invazii doriene, începe pentru Elada așa-numita „Epocă Întunecată“, care va dura aproximativ patru secole (1200–800 î.Hr.) și care mai poartă și denumirea de „Evul Mediu grec“. Această perioadă a afectat atât viața economică, cât și producțiile culturale care înfloriseră în timpul civilizației miceniene. (N. tr.)

În secolul al VIII-lea î.Hr. au apărut noi rețele comerciale, care au răspândit cultura Orientului până departe în vest, în Etruria și sudul Spaniei. Ceea ce e uimitor la aceste noi rețele este că au fost create nu în urma unui îndelungat proces de expansiune imperială (așa cum s-a întâmplat în vestul Asiei, sub formidabila stăpânire a asirienilor), ci de către comunitățile de negustori: grecii care se îndreptau către Sicilia și Italia și care, conștient sau inconștient, o luaseră exact pe urmele strămoșilor lor micenieni; pirații și negustorii etrusci, venind dintr-un ținut în care de-abia acum apăreau primele cetăți; și, foarte timpuriu, negustorii canaaniți din Liban, pe care grecii îi cunoșteau sub numele

de *Phoinikes*, „fenicieni“, și care lui Homer nu-i plăceau pentru că erau avizi de afaceri și profit.² Și astfel începe lunga istorie a disprețului față de cei care se ocupau cu „negoțul“. Numele lor venea de la vopseaua purpurie obținută din moluștele *murex*, produsul cel mai de preț de pe țărmurile canaanite. Totuși, grecii îi recunoșteau pe fenicieni și drept inventatorii alfabetului care a devenit apoi baza noului lor sistem de scriere; iar Fenicia era și sursa unor modele artistice care au schimbat cu totul înfățișarea artei din Grecia arhaică și din Italia într-o epocă de mare efervescență creativă.

Cu toate că orașele de pe coasta Libanului împărtășeau aceeași cultură și făceau comerț împreună, nu se poate vorbi de o unitate în adevăratul sens al cuvântului: „comerțul maritim, nu teritoriul, era definitoriu pentru zona aceea“³. Totuși, arheologii îi numesc de obicei pe locuitorii litoralului levantin canaaniti până pe la anul 1000 î.Hr., iar după aceea, fenicieni.⁴ Această convenție ascunde o problemă importantă, dar dificilă: când și cum au devenit cetățile feniciene mari centre ale comerțului mediteraneean și mai ales cât au fost ele în stare să construiască bazându-se pe succesul centrelor comerciale anterioare de pe coasta levantină, precum Byblos și Ugarit.⁵ După cum am arătat deja, Ugaritul a fost distrus pe la 1190 î.Hr.; coasta a fost colonizată de oameni precum populația Tjekker din Dor. Și aici a existat, cu siguranță, o perioadă de discontinuitate; vechile piețe din vest au fost închise când Creta și Egeea au dispărut de pe harta comercială. Pirații îi jefuiau pe negustori. Dar trăsăturile de bază ale vechii lumi canaanite au supraviețuit, uneori foarte pregnant.⁶ Limba canaanitelor a devenit limba-standard a popoarelor care locuiau în

ținuturile levantine: filistenii egeeni, agricultorii israeliți, orașenii din Tir și Sidon. Religia canaanită a fost și ea adoptată – cu variații – de toate popoarele din regiune, cu excepția unuia singur; dar chiar și cei care nu au adoptat-o oficial – israeliții – nu erau prea departe de ea, de vreme ce profeții lor i-au pedepsit pentru că adoptaseră practici canaanite. Israelii cunoșteau și practica feniciană a jertfirii întâiului născut în cadrul unor ritualuri sacrificiale care le stârneau mânia și groaza profeților biblici și mai apoi scriitorilor latini: „Din copiii tăi să nu dai în slujba lui Moloh, ca să nu pângărești numele Dumnezeului tău.”⁷

Așadar în această regiune din Mediterana exista pe atunci mai multă continuitate decât în Grecia sau în Sicilia. În secolul al XI-lea î.Hr., prosperitatea era și acolo în declin, însă nu dispăruse cu totul. Dar, dacă spunem că fenicienii erau, în secolul al X-lea î.Hr., o prezență comercială însemnată, asta nu înseamnă că deja dominau comerțul pe mare. Ei aveau încă alte căi de explorat și, din punct de vedere comercial, faptul că le vindeau vopsea purpurie asirienilor bogați și imbatabili (din punct de vedere militar) din nordul Irakului era o mișcare mult mai bună decât să le-o fi vândut popoarelor mării, care sărăciseră mai toate.⁸ Însă nu așa îi vedeau grecii pe cei dintâi fenicieni. Scriitorii clasici erau convinși că cetatea Tir fusese întemeiată cu doar câțiva ani înainte de căderea Troiei, în 1191 î.Hr.; în realitate, așezarea era mult mai veche de-atât, iar regele ei, Abi-milki, era o figură importantă prin secolul al XIV-lea î.Hr., dacă ne uităm prin corespondența faraonilor egipteni. Romanii, în schimb, credeau că fenicienii întemeiaseră deja așezări departe către vest cam cu un secol înainte de momentul în care se presupunea că fusese întemeiat Tirul: Cádiz, în 1104 î.Hr., Utica și Lixus, în nordul Africii, cam tot pe-atunci. Asta părea să însemne că cei dintâi fenicieni au sfidat începutul Epocii Întunecate și au creat o rețea de rute comerciale, descrisă în Biblie drept un ținut de departe, din vest, Tarșiș – nume care sună cam ca Tartessos, ținut cunoscut de autorii clasici. Cu toate că mai mulți scriitori latini menționează întemeierea foarte timpurie a cetății Cádiz, ei nu făceau decât să repete părerile istoricului Velleius Paterculus, un contemporan al împăratului Augustus care a trăit cam la 1100 de ani după acel eveniment. Dovezile arheologice nu susțin această datare atât de timpurie. Chiar și în Fenicia, descoperirile arheologice datate în secolele al XI-lea și al X-lea sunt surprinzător de puține – și asta pentru că e greu să faci

săpături în subsolul orașelor intens populate din Libanul de astăzi, dar și pentru că cetățile levantine au avut atât de mult de suferit de pe urma deselor incursiuni ale popoarelor mării.

În Biblie se insistă mult pe faptul că încă din secolul al X-lea regii din Tir erau foarte bogați și puternici. Din Cartea Regilor aflăm că alianțele dintre Hiram, regele Tirului, și Solomon, regele Israelului (care se urcase pe tron cam prin 960 î.Hr.), au culminat cu un tratat prin care tirienilor li se asigurau provizii de cereale și de untdelemn; în schimb, aceștia au oferit cherestea și meșteșugari care au construit Templul din noua capitală israelită, Ierusalim.⁹ Descrierea biblică a Templului este o relatare neîntrecută despre înfățișarea unui vechi centru de cult fenician și se potrivește cu ruinele fundațiilor lui, pe care le putem vedea expuse la Hazor și în alte locuri: un altar exterior, o intrare de altar flancată de două coloane și apoi un drum printr-o vastă cameră exterioară către Sfânta Sfintelor. Amforele israelite descoperite în Tir, cu o capacitate de până la douăzeci și patru de litri, sunt o dovadă că negoțul cu alimente din ținuturile colonizate de cei dintâi israeliți a continuat pe tot parcursul secolelor al IX-lea și al VIII-lea î.Hr.¹⁰ Se spune că, în schimbul ajutorului oferit pentru construirea templului, Solomon i-a dăruit regelui din Tir câteva așezări din nordul Israelului; în Biblie acestea sunt numite cetăți, dar se spune și că regelui Hiram nu i-au plăcut când le-a văzut, așa încât putem bănui că „agenții imobiliari“ ai lui Solomon aveau darul să exagereze.¹¹ Israeliiți s-au ridicat ca o forță cu drepturi depline după secole întregi de păscut oile și de cultivat orz în ținutul deluros de la est de așezările filistenilor. Știa că Tirul ducea lipsă de un hinterland propice agriculturii; această cetate, care un secol sau două mai târziu avea să adăpostească aproape 30 000 de locuitori, n-ar fi putut să supraviețuiască și să crească dacă n-ar fi avut în mod constant acces la provizii de cereale. Pădurile pline cu cherestea de bună calitate care se înălțau în spatele cetății trebuiau exploatate pentru comerț și schimburi dacă cetatea voia să-și asigure singură hrana.¹² Israeliiți mai erau interesați și de *murex*; chiar dacă le era interzis să mănânce moluștele dinăuntrul cochiliilor, li se poruncise să-și vopsească tivul veșmintelor cu purpura extrasă din acele cochilii. De fapt, nuanțele acestei vopsele purpurii variaua de la albastru aprins până la roșu ruginiu, în funcție de cât de mult era prelucrată. Tirul și cetățile vecine aveau, așadar, două mari avantaje: dispuneau de un produs de lux mult

prețuit în comerțul cu țesături din vestul Asiei și de o materie primă fără de care nu se puteau construi case și corăbii și nici confecționa nenumăratele obiecte mici necesare într-o gospodărie. Așadar Tirul și cetățile vecine n-au înflorit doar ca intermediari între Asia și Europa, ci aveau ceva doar al lor de oferit.

Marele avantaj de care au dispus cetățile feniciene din secolul al XI-lea până în secolul al IX-lea a fost faptul că nu au fost dependente de nici o mare putere din afară, ci adesea unele de altele. Scăderea drastică a influenței Egiptului asupra ținuturilor canaanite a însemnat o ocazie ideală pentru fenicieni de a-și vedea de rostul lor fără nici o intervenție din afară. Sosirea oștirilor asiriene din est, în secolul al IX-lea, a fost o mare piedică: asirienii au măturat toate orașele de coastă, aruncându-se asupra lor „ca lupul asupra prăzii“, la fel cum, cel mai probabil, înglobaseră în hinterland și regatul Israelului; însă erau suficient de înțelepți încât să-și dea seama că Fenicia ar fi putut rămâne o sursă de bogății, așa că au continuat să profite de pe urma comerțului neîntrerupt din Tir și din cetățile vecine. Până în acel moment, Tirul fusese doar una dintre numeroasele cetăți independente care se găseau de-a lungul coastei feniciene, dar apoi a ajuns din ce în ce mai faimoasă printre străini (precum grecii sau israeliții) și cetatea-mamă a așezării care domina tot vestul Fenicie, Cartagina, întemeiată, probabil, în 814 î.Hr. La un moment dat, conducătorii din Tir își exercitau dominația și asupra Sidonului; de altfel, atât la Homer, cât și în Biblie ei sunt numiți „regii Sidonului“ (Homer nu folosește niciodată cuvântul „fenicieni“, ci mereu „sidonieni“).¹³ Asta ne-ar putea face să credem că Tirul avea un statut aparte, însă dimpotrivă, era un centru de comerț tipic fenician, în multe (esențiale) privințe. Ca multe alte colonii feniciene de mai târziu – și precum cetatea Arvad, mai la nord –, se afla pe o insulă. Poziția foarte bine apărată i-a adus locului numele de *Tzur*, căci „Tir“ înseamnă „stâncă“ sau „fortăreață“; numai din momentul în care, la sfârșitul secolului al IV-lea î.Hr., Alexandru cel Mare a construit un dig care lega Tirul de uscat cetatea a început să fie legată permanent de coastă. Aceste mici insule erau apărate în mod natural, însă resursele de apă au fost tot timpul o problemă, iar în relatările din perioada clasică târzie apare descrierea unei conducte de apă care alimenta cetatea Arvad cu apă de pe continent, deși apa era transportată în cetăți și cu barcauri, iar apa de ploaie era stocată în cisterne.¹⁴ În timpul lui Alexandru, Tirul avea două

porturi proprii, unul orientat către Sidon (la nord), iar celălalt orientat către Egipt; cele două porturi erau legate între ele printr-un canal.¹⁵ În secolul al VI-lea î.Hr., profetul evreu Iezechiel își imagina Tirul ca pe „o corabie de desăvârșită frumusețe, făcută din chiparos de Senir [de pe Muntele Hermon] și cedru de Liban“; din Grecia și din vest ajungeau în Tir „argint, fier, cositor și plumb“, în vreme ce regatul Iuda trimitea „grâu de Minit și turte, ceară, miere, untdelemn și balsam“.¹⁶ Tot Iezechiel a făcut prorocia sumbră că marea corabie a Tirului se îndrepta deja către naufragiu, dar a imaginat și un periplu – sau o hartă a drumurilor – prin Mediterana și prin vestul Asiei, descriind Tirul drept punctul central în care se adunau toate bunurile din lume – bogățiile din Tarșis în vest, din Iavan sau Ionia în nord, din Tubal și din alte ținuturi și insule necunoscute.

Tirul nu a devenit brusc cetatea glorioasă pe care o știm, ci încetul cu încetul. Marinarii de acolo au continuat să facă mici călătorii pe mare până în Cipru, Egipt sau sudul Anatoliei chiar și în perioada sumbră de după căderea Ugaritului, cu toate că dificultățile economice cu care se confrunta Egiptul în secolul al XI-lea î.Hr. s-au răsfânt și asupra Tirului, care întreținea legături strânse cu Delta Nilului, în vreme ce Sidonul, îndreptându-și atenția mai mult către hinterlandul asiatic, avea mai mult succes.¹⁷ Nu e de mirare că influențele artistice care se simțeau în Fenicia erau ale culturilor de multă vreme sedimentate din Asia de vest și din Egiptul faraonic. Ceea ce a rezultat a fost un amestec eclectic de stiluri asiriene și egiptene.¹⁸ Câteva piese de fildeș datând din secolul al VIII-lea descoperite în palatul regelui Omri din Samaria, capitala regatului Israel, trădează puternice influențe egiptene: două figurine ce întruchipează divinități stau față-n față, cu aripile întinse înainte; chipul li se vede bine și poartă acoperăminte pentru cap cu model în dungii, tipic egiptean. Deși fildeșul venea mai ales de pe Marea Roșie sau, pe uscat, din Egipt, era trimis către vest, așa încât, de exemplu, câteva obiecte feniciene de argint și de fildeș au fost descoperite în mormântul unui nobil din Praeneste (Palestrina), la sud de Roma, datând din secolul al VII-lea î.Hr. Așadar, fenicienii începuseră, treptat, să-și croiască noi căi comerciale, către centrul și vestul Mediteranei.

Unele dintre cele mai de preț produse feniciene trebuiau oferite conducătorilor puternici drept tribut. Porțile de bronz de la Balawat, din nordul Irakului, care sunt expuse astăzi la British Museum, au fost construite pentru Shalmanasar III al

Asiriei în secolul al IX-lea î.Hr.; pe ele este înfățișat Ithobaal (sau Etbaal), rege al Tirului, descărcând tributul de pe niște corăbii care acostaseră într-unul dintre porturile cetății, iar dedesubt se vede o inscripție care anunță solemn: „Am primit tributul din bărcile trimise de oamenii din Tir și Sidon“. Însă tributul n-avea cum să fie trimis din Tir către nordul Irakului cu corăbiile pe mare. Ceea ce se vede pe acele porți de bronz stă mai degrabă drept mărturie pentru faptul că toți canaanii care locuiau pe țărmurile mării își obțineau bogățiile navigând pe Mediterana.¹⁹ Această informație e confirmată și de analele ținute de Assurnasirpal, un rege asirian care a murit în 859 î.Hr. și care susținea că ar fi obținut din Tir, Sidon, Arval și alte cetăți de pe coastă „argint, aur, plumb, cupru, vase de bronz, veșminte făcute din lână viu colorată, veșminte de in, o maimuță mare, o maimuță mică, lemn de arțar, cimișir și fildeș, și o *nahiru*, o creatură a mării“. Aici putem vedea un amestec de produse exotice și produse uzuale, mărfuri transportate în mod curent pe Mediterana și altele produse chiar în Fenicia, precum și daruri mai rare – de exemplu maimuțele, care erau aduse probabil pe Marea Roșie.²⁰ Corăbiile comerciale care veneau de pe Marea Roșie și ajungeau în Mediterana apar și în Biblie, în relatarea despre corăbiile din Ofir, trimise din Elat de către Solomon și Hiram.²¹

Fenicienii făceau negoț fără să bată monede, cu toate că nu se bizuiau doar pe troc.²² Pentru plățile mari foloseau lingouri de argint și de cupru; uneori mai plăteau sau erau plătiți și în cupe făcute din metale prețioase, cu o greutate standard (de acestea amintesc atât povestea biblică despre cupa pe care Iosif a ascuns-o în sacul de cereale al fratelui lui mai mic Beniamin, cât și povestea cu solul Wenamon).²³ Faptul că se foloseau greutăți standardizate precum shekelul este o dovadă clară că, deși nu aveau încă monede, fenicienii reușiseră să pună pe picioare un sistem numit azi economie de piață; sau, în alți termeni, se familiarizaseră deja cu un soi de economie monetară, în care banii luau multe forme, dar încă nu și pe aceea de monedă. De-abia mult mai târziu, cartaginezii au început să bată monede, al căror scop era să ușureze comerțul cu grecii din Sicilia și din sudul Italiei, care deja foloseau monedele cu mult entuziasm.²⁴ Totuși, metalele constituiau esența comerțului fenician din Mediterana: prima bază comercială feniciană despre care avem cunoștință se afla destul de aproape de casă, în Ciprul cel bogat în cupru, lângă Larnaka, și fusese înființată în

secolul al IX-lea. Cunoscută grecilor sub numele de Kition, iar israeliților, sub numele de Kittim, cetatea purta, printre fenicieni, numele simplu de „Cetatea Nouă“, *Qart Hadasht*, același nume care mai târziu avea să-i fie atribuit Cartaginei, în Africa de Nord, și Cartagenei, în Spania.²⁵ Aspectul important cu privire la Kition este că a încercat să creeze o colonie și să câștige dominația asupra ținuturilor dimprejur; o inscripție de pe la mijlocul secolului al VIII-lea arată că guvernatorul „Noii Cetăți“ era un trimis al regelui din Tir care-l venera pe *Baal Libnan*, „Domnul din Liban“, cu toate că în Kition se găsea și un mare templu închinat zeiței Astarte.²⁶ Grânarele Ciprului erau pentru fenicieni o atracție la fel de mare precum cuprul care se găsea acolo. Fără proviziile de hrană care soseau în mod regulat nu doar de pe câmpurile de cereale din Israel, ci și din Cipru, ei n-ar fi putut face față dezvoltării din ce în ce mai rapide a propriei cetăți, a cărei bunăstare se reflecta în creșterea demografică și în consumul mai mare de resurse. Din păcate pentru tirenieni, succesul lor în Cipru i-a atras atenția regelui asirian; Sargon II (care a murit în 705 î.Hr.) a obținut dominația asupra Ciprului, un moment care a marcat temporara, dar însemnata sosire a asirienilor în apele Mediteranei. O plăcuță cu inscripția care consfințea dominația lui Sargon a fost așezată în Kition; regele a primit în continuare tribut de pe insulă mulți ani la rând, fără însă a interveni cu nimic în treburile interne ale supușilor, căci scopul lui era să exploateze bogățiile insulei.²⁷ Acestui rege războinic nu i-a scăpat, desigur, nici atracția principală a insulei, cuprul. Mai târziu, stăpânirea asiriană asupra Ciprului a slăbit, fiindcă regele Luli al Sidonului și Tirului a fugit din Tir, refugiindu-se, ca să fie în siguranță, în Cipru; acest eveniment este comemorat pe un basorelief care-l înfățișează pe regele umilit care fuge cu o barcă feniciană.²⁸ Însă Ciprul era doar cel mai important punct dintr-o rețea de contacte care îi aduceau de-acum în mod regulat pe negustorii fenicieni în Rhodos și în Creta.

Așadar, la sfârșitul secolului al IX-lea, comerțul fenician din Mediterana luase avânt. Nu e încă sigur dacă acest avânt l-a precedat pe cel al negustorilor greci și al altor grupuri necunoscute precum acei „tirenieni“ a căror prezență fusese observată la acea vreme pe Marea Egee și pe Marea Tireniană. Indiferent cine a ajuns mai întâi în Italia, fenicienilor trebuie să li se acorde meritul de a fi deschis noi și vaste rute comerciale, care se întindeau de-a lungul întregii coaste a Africii de Nord.

II

CEA MAI BUNĂ METODĂ DE A CARTOGRAFIA imperiul comercial al celor dintâi fenicieni este să facem un tur al Mediteranei de pe la anul 800 î.Hr.²⁹ În acest tur, vom trece și prin Strâmtoarea Gibraltar, ca să ajungem la Cádiz și dincolo de el, fiindcă una dintre trăsăturile distinctive ale comerțului fenician din Mediterana era că acești negustori din regiunile cele mai estice ale Mediteranei exploatau și zona prin care se ajungea în vestul extrem, punctul de acces către Oceanul Atlantic. Dacă luăm în considerare vânturile și curenții predominanți din Mediterana și dacă avem în vedere că, mai mult ca sigur, fenicienii călătoreau pe mare doar în timpul unui sezon de navigație relativ restrâns – de pe la sfârșitul primăverii până pe la începutul toamnei –, e limpede că alegeau probabil o rută nordică, trecând pe lângă Cipru, Rhodos și Creta, apoi îndreptându-se prin întinderea deschisă a Mării Ionice către sudul Siciliei, sudul Sardiniei, Ibiza și sudul Spaniei. Prin traversarea Mării Ionice și apoi urmând traseul dinspre Sardinia spre Insulele Baleare, ei nu au mai putut fi zăriți de pe uscat; micenienii au avut tendința de a urma linia țărmurilor Mării Ionice, pe lângă Itaca și ajungând până la călcâiul cizmei italiice, și au lăsat în urmă dovezi ale trecerii lor: obiecte de ceramică; însă faptul că în sudul Italiei nu s-a găsit ceramică levantină e o mărturie indirectă a încrederii în sine a marinarilor fenicieni. Odată ajunse în apele de pe lângă Málaga, corăbiile feniciene care porniseră către vest adesea se opreau. Vremea din Strâmtoarea Gibraltar putea fi de multe ori înșelătoare; acolo afluxul de apă din Atlantic e mare, iar vânturile potrivnice alternează cu ceața. Asta însemna probabil lungi perioade de așteptare înaintea încercărilor de a traversa strâmtoarea pentru a ajunge la Cádiz și în alte avanposturi comerciale. Din fericire, era mai ușor de intrat din Atlantic în Mediterana decât de ieșit, fiindcă te puteai folosi de vânturile și curenții marini care, atunci când navigai din sens opus, îți puneau piedici. În timpul călătoriei de întoarcere în Tîr, fenicienii navigau de-a lungul întinsei fâșii de coastă a Africii de Nord, dar chiar și pe-acolo trebuiau să aibă foarte mare grijă: în acea zonă erau bancuri de nisip și aluviuni înșelătoare; de asemenea, cât timp treceau prin lungile strâmtori, nu prea aveau de unde și ce să cumpere, cum făceau în Cipru, Sicilia și Sardinia, cetăți atât de bogate în metale.³⁰ Pe de altă parte, Cartagina, cu porturile ei mari, era un loc de refugiu și făcea ca apele în care fenicienii navigau

foarte departe de casă și în care pândeau o mulțime de pirați greci și etrusci să fie mult mai sigure.

Aspectul corăbiilor poate fi reconstituit dacă ne uităm la basoreliefurile din palatele asiriene de la Ninive și din alte locuri. Arheologii marini au început să expună și resturi de corăbii feniciene: de exemplu câteva vase cartagineze din vestul Siciliei datând dintr-o perioadă mai târzie – secolul al III-lea î.Hr.; sau câteva fragmente din două epave feniciene vechi care transportau ceramică de secol VIII î.Hr., descoperite la treizeci și trei de mile marine vest de anticul port Așkelon (al filistenilor).³¹ Impresia generală este că fenicienii și cartaginezii preferau corăbiile masive în locul celor pe care le foloseau grecii. Pare să fi existat o continuitate cu vremurile în care corăbiile din Byblos și din Ugarit pluteau pe apele Mediteranei de est; și totuși fenicienilor le sunt atribuite și o serie de inovații importante. De exemplu pintenii cu vârf ascuțit sub formă de cioc – arme de temut în timpul războaielor navale din perioada clasică, copiate apoi de greci, etrusci și romani. Inventând și folosind chila, fenicienii reușeau să-și echilibreze bărcile în mod iscusit și să transporte în siguranță încărcături mari în largul mării. Arta călăfătitului corăbiilor este, se pare, tot o invenție feniciană, și cu ajutorul ei corăbiile nu mai luau apă în timpul lungilor călătorii pe mare.

Toate astea dau seamă de o creștere reală a capacității de transport ce caracteriza comerțul din Mediterana la acea vreme. Corăbiile în sine nu erau semnificativ mai mari decât cele din anticul Byblos: unele corăbii din Ugarit puteau să transporte, pe la 1200 î.Hr., încărcături de patruzeci și cinci de tone, iar capacitatea corăbiilor feniciene era doar cu puțin mai mare.³² Se făcuseră însă mari progrese în ce privește stabilitatea corăbiilor. Și astfel au putut începe călătoriile până departe în porturi de la Atlantic precum Cádiz și Mogador, și poate chiar circumnavigația Africii, al cărei început Herodot îl stabilește undeva prin secolul al VI-lea î.Hr. Corăbiile rotunjite folosite pentru comerțul la distanță medie și mare aveau în lungime de trei sau de patru ori mai mult decât în lățime – erau uneori lungi de 30 de metri, cu toate că epavele de la Așkelon aveau cam jumătate din această lungime.³³ Așa cum le găsim înfățișate pe porțile de la Balawat, corăbiile feniciene aveau prove înalte, decorate cu imaginea unui cap de cal (poate pentru a cinsti un zeu al mării asemănător cu Poseidon, căruia de asemenea îi plăceau caii)³⁴; pe provă se poate să fi fost pictați ochi, iar la pupă, sub puntea superioară, dușumeaua se termina în formă

de coadă de pește. O velă pătrată se ridica pe un stâlp care, după cum spun profeții din Biblie, era adesea făcut din lemn de cedru adus din Liban; unele corăbii funcționau și cu vâsle. Cârma era o vâslă lată legată la babord. Arătau ca niște bărci robuste cu o mare capacitate de transport, foarte potrivite pentru comerțul cu cereale, vin și untdelemn, și nu doar niște simple corăbii iuți care transportau cantități mici de obiecte de lux exotice. Ne arată asta și cele două epave vechi, lângă care s-au găsit aproape 800 de amfore de vin – o încărcătură (dacă amforele erau pline) care cântărea douăzeci și două de tone. Existau și ambarcațiuni mai mici, nu cu mult diferite, folosite pe rutele comerciale mai scurte dintre porturile împrăștiate prin mai multe puncte din rețeaua comercială feniciană; câteva asemenea ambarcațiuni mai mici, cam pe jumătate cât corăbiile de la Așkelon, folosite pentru transporturi de lingouri, de împletituri și de ceramică din sudul Spaniei, au fost descoperite în apele din sudul Spaniei.³⁵ Acestea erau cargoboturile Mediteranei timpurii. Rețelele comerciale erau dedicate atât produselor de bază precum alimentele, cât și bunurilor de preț precum obiectele de fildeș și bolurile de argint descoperite în mormintele princiare din sudul Spaniei și din Etruria.³⁶ Un alt tip de ambarcațiuni începuse să se dezvolte din ce în ce mai mult: corăbiile de război, al căror specific era pintenul ascuțit al etravei, făcut din bronz, cu care căpitaniii fenicieni încercau să atace corăbiile adversarilor. Aceste corăbii aveau în lungime cam de șapte ori mai mult decât în lățime și nu le lipsea nici trinchetul. Corăbiile de război erau diferite de bărcile rotunjite pentru transportul de mărfuri și prin faptul că erau manevrate cu vâsle, mai ales în timpul luptelor navale.³⁷

Cel mai vechi obiect fenician descoperit în Occident este o tăbliță inscripționată din sudul Sardiniei, „stela de la Nora“, de la sfârșitul secolului al IX-lea; inscripția descrie construirea unui templu închinat zeului Pumay, al cărui nume apare și în numele feniciene uzuale precum Pumayyaton (în greacă, Pygmalion). Inscripția a fost făcută *be-shardan*, „în Sardinia“, ceea ce ne arată că insula își avea deja numele. Cum în Sardinia se găsea o varietate mare de metale fine, inclusiv fier și argint, nu e de mirare că fenicienii și-au făcut apariția și aici. E posibil ca autorii inscripției să fi fost chiar primii sosiți, însă faptul că au construit un templu pare să sugereze că veniseră cu intenția să rămână în zonă; construirea unui templu era, adesea, una dintre primele acțiuni ale coloniștilor fenicieni. Iar regiunea

din Mediterana aflată exact la sud de Nora a fost teritoriul în care fenicienii au ridicat aşezări durabile şi importante care au dăinuit vreme îndelungată.

III

CEA MAI PROEMINENTĂ DINTRE ACESTE CETĂŢI a fost Cartagina. Vergiliu a antedat cu entuziasm întemeierea ei, plasând-o în perioada Războiului Troian, când Eneas i-a făcut o vizită reginei din această cetate, Didona (cunoscută şi sub numele de Elissa); dar *Eneida* lui Vergiliu era o meditaţie despre trecutul şi viitorul Romei, aşa că nu e de mirare că în carte autorul a găsit un loc şi pentru cel mai puternic adversar cu care s-a confruntat vreodată Roma republicană. Alţi scriitori clasici, inclusiv istoricul evreu Flavius Iosephus, au lăsat şi ei diverse mărturii despre apariţia Cartaginei, în care de asemenea apare Didona-Elissa fugind de fratele ei tiranic Pygmalion, care-i omorâse soţul – marele preot al lui Heracles (grecii îl asimilau pe Heracles cu zeul canaanit Melqart, *Melk-Qart*, adică „regele cetăţii“). Primul ei port de popas a fost Kition, în Cipru, o altă *Qart Hadasht* sau „Cetate Nouă“; după aceea a hotărât să pornească spre vest şi şi-a adunat optzeci de tinere care aveau să slujească drept prostituate sacre şi să asigure continuitatea cultului fenician în ținuturile în care urmau să se aşeze refugiații.³⁸ Şi au mers direct în Africa de Nord, oprindu-se în ținutul Cartaginei; totuşi, nu erau primii fenicieni care ajunseseră în acea regiune, iar bărbații din Utica, cetate din apropiere, s-au arătat bucuroşi să le-ntâmpine. La rândul lor, aceşti bărbați fuseseră întâmpinați cu căldură de libienii care locuiau în zonă; iar aceşti localnici au fost primii care i-au dat Elissei numele de Didona, care însemna „hoinara“. Fenicienele nu au fost împiedicate să se aşeze în acele locuri, însă când a venit vorba să obțină pământuri regele libian nu s-a mai arătat la fel de generos. A spus că Didona-Elissa avea voie să cumpere doar atâta pământ cât putea cuprinde cu o piele de taur. Regina a rezolvat situația cu multă istețime, tăind pielea în fâșii foarte subțiri pe care le-a întins astfel încât să cuprindă colina Byrsa, acropola Cartaginei. Oricât de atrăgătoare ar părea această legendă fondatoare, ea nu era mai mult decât o încercare a scriitorilor greci de a explica originea numelui colinei care se afla în inima Cartaginei, fiindcă *byrsa* însemna în greacă „piele de animal“. De fapt, ei auzeau cuvântul canaanit *brt*, „cetățuie“. Chiar şi după ce a fost astfel păcălit, regele libian era încă foarte atras de

Didona. Și insista să o ia de soție; însă Didona, rămânând credincioasă memoriei primului ei soț, și-a înălțat singură un rug funerar și și-a dat foc, ca să scape de căsătorie; de atunci, locuitorii din regiune au început s-o venereze ca pe o zeiță.³⁹ Oricât de tendențioasă este această poveste, ea prezintă două aspecte extrem de importante. Unul ar fi motivul reginei care-și dă foc singură pe rug, preluat de Vergiliu și integrat apoi în literatura clasică și, mai târziu, în literatura europeană. Un al doilea aspect ar fi acuratețea multora dintre micile detalii: datarea – cam cu treizeci și opt de ani înainte de prima olimpiadă (776+38=814) – concordă cu dovezile arheologice cu ajutorul cărora s-a stabilit că regiunea respectivă a fost colonizată de fenicieni exact în acea perioadă. Membrii elitei cartagineze au continuat să-și spună „fiii Tirului“, *bene Tzur*, sau simplu „tirieni“, iar mai târziu autorii clasici aveau să pomenească adesea de daruri trimise în mod regulat de Cartagina către templul zeului Melqart din Tir. E posibil și ca sacrificiul de sine al Didonei să fie o imagine mai târzie care descria de fapt o realitate din lumea feniciană, o practică adoptată cu fervoare mai ales la Cartagina: sacrificiul uman menit să câștige bunăvoința zeului Melqart în momentul întemeierii cetății.

E dezamăgitor că în situl Cartaginei nu s-au păstrat obiecte care să poată fi datate cu precizie în prima jumătate a secolului al VIII-lea î.Hr.; cele mai vechi dovezi arheologice descoperite acolo sunt niște morminte datând de pe la 730 î.Hr. și niște fragmente de ceramică de pe la 750 î.Hr. În mod surprinzător, cele mai vechi obiecte care au supraviețuit sunt grecești, nu feniciene: niște obiecte realizate în stil geometric din Eubeea (insulă în Marea Egee), cu toate că – așa cum vom arăta mai târziu – locuitorii din Eubeea întemeiaseră nu cu mult înainte o colonie proprie, în Golful Napoli, de unde se poate să fi provenit o parte din acest inventar.⁴⁰ Cartagina timpurie nu era, așadar, ruptă de lumea în plină dezvoltare a comerțului grecesc și a noilor colonii. Disprețul lui Homer față de negustorii „sidonieni“ era rezultatul contactelor dintre sferele comerciale greacă și feniciană. Lucru remarcabil, ceramica grecească era depozitată, pe post de ofrandă fondatoare, sub altarul cunoscut cu numele de *tophet*, unde erau sacrificați copiii – ritual despre care vom vorbi imediat.

Cartagina a devenit repede regina coloniilor feniciene. Explicația obișnuită pentru înflorirea ei este că cetatea era poziționată într-un loc foarte favorabil pentru negustorii care călătoreau către și dinspre sudul Spaniei. Totuși, obiectele de

origine spaniolă sunt greu de identificat în straturile cele mai de jos din situl vechii Cartagine. O altă explicație s-ar baza pe originea acestei cetăți: era un loc de refugiu pentru exilații din Tir, pentru emigranții care plecaseră din Kition către Cipru și pentru surplusul de populație din cetățile levantine de coastă, din ce în ce mai prospere; încorporase, de asemenea, și mulți berberi – veniți din regiuni învecinate. Însă adevărata cheie a succesului Cartaginei nu se găsea nici în Spania, nici în Fenicia, ci chiar la porțile cetății: agricultura bogată din regiune i-a impresionat pe scriitorii clasici, care descriau vilele și proprietățile din jurul cetății, în vreme ce un tratat de agricultură datând din secolul al V-lea sau al IV-lea î.Hr. și aparținându-i autorului cartaginez Magon a fost tradus și în greacă, și în latină la comanda Senatului Roman.⁴¹ Aristocrația din Cartagina își sporea bogăția de pe urma cerealelor, a uleiului de măsline și a viilor, nu de pe urma purpurei, a pădurilor de cedri și a fildeșului, ca locuitorii din Tir. Toate acestea se potrivesc bine cu dovada pe care o constituie acele corăbii rotunjite despre care am vorbit deja și care, cum am arătat, erau mult mai potrivite pentru a transporta recipiente mari pline cu untdelemn și cu vin și saci de cereale decât pentru a duce mărfuri costisitoare, de lux. În mod limpede, Cartagina era deja mare și înfloritoare încă dinainte de anul 600 î.Hr., iar asta nu s-ar fi putut întâmpla dacă n-ar fi beneficiat în acea regiune de resurse bogate de hrană. Cartagina se ridicase atât de puternică fiindcă ajunsese punctul central al unei rețele comerciale pe care ea însăși o clădise. Din această rețea mai făceau parte și alte așezări feniciene din zonă; Utica se afla nu departe pe coasta Africii de Nord și, deși era o cetate mai veche, n-a reușit niciodată să concureze cu Cartagina. Motya, pe de altă parte, cetate din Sicilia, semăna în multe privințe mai mult cu Tirul și cu Arvadul decât cu Cartagina; a fost descrisă ca „modelul de așezare feniciană”.⁴² Motya a fost întemeiată în secolul al VIII-lea pe o mică insulă aflată nu departe de vârful vestic al Siciliei, lângă Marsala de astăzi; insula este bine adăpostită, întinzându-se între destul de vasta „Isola Grande” și coasta siciliană.⁴³ O altă trăsătură care amintește de Tir este faptul că la Cartagina existau „fabrici” de prelucrare a purpurei; așadar, cetatea nu era doar un centru de comerț, ci și un centru industrial, unde se produceau inclusiv obiecte de fier. Perioada ei de vârf a fost secolul al VII-lea î.Hr., iar la acea vreme sacrificarea copiilor ajunsese o practică curentă, deși nu e clar nici până astăzi de ce s-a întâmplat așa ceva. Locuitorii din Motya

aveau în comun cu tirienii lipsa unui hinterland vast asupra căruia să dețină controlul. Dar asta n-a făcut decât să-i stimuleze să construiască legături de prietenie cu locuitorii din Elymia, cetate din vestul Siciliei, al căror centru de bază, aflat nu foarte departe, era marele sanctuar de la Eryx (Erice), situat pe o culme ce răsărea de deasupra coastei de vest a Siciliei. Locuitorii din Motya aveau acces și la vastele saline din Trapani, pe coastă, mai jos de cetatea Eryx; și unde exista sare exista și posibilitatea de a conserva peștele, de exemplu tonul care apărea periodic în largul coastelor Siciliei. Peștele era specialitatea cartaginezilor, cărora li se atribuie inventarea sosului de pește cel urât mirositor, numit *garum*, care le plăcea atât de mult romanilor. Dar fenicienii nu urmăreau să-și cucerească vecinii. Așezările lor erau centre comerciale și industriale; și n-au făcut nici o încercare de a obține controlul politic asupra vestului Siciliei.

Totuși, ambițiile teritoriale ale fenicienilor vizau ținuturi de dincolo de Sicilia. În sudul Sardiniei, începând cam de pe la 750 î.Hr., a apărut un grup de colonii al căror scop era nu doar să devină niște porturi sigure, ci și să domine zonele rurale, probabil pentru a asigura resursele de bază necesare. Majoritatea acestor așezări erau cetăți feniciene clasice, construite pe istmuri care răsăreau din mare, ca la Tharros sau la Nora; în situl de la Sulcis, pe nivelurile cele mai de jos în care s-au făcut săpături arheologice, s-a găsit, ca și la Cartagina, ceramică grecească din Eubeea.⁴⁴ Îndreptându-se către uscat, fenicienii au ocupat câteva dintre vechile forturi, sau *nuraghi*, păstrând însă, după cât se pare, relații pașnice cu indigenii sarzi, care de altfel s-au bucurat să le poată vinde metale și cereale negustorilor bogați stabiliți în Sulcis. Dominația fenicienilor și cartaginezilor asupra Sardiniei a fost confirmată pe la 1540 î.Hr., când cartaginezii și etruscii i-au alungat pe greci din Focea, în urma unei bătălii navale crâncene în largul Alaliei, în Corsica; asta a asigurat locul insulelor Corsica și Sardinia în afara sferei de influență a Greciei și, având în vedere valoarea inestimabilă a Sardiniei ca sursă de metale felurite și de produse agricole, victoria aceasta a întărit mult puterea feniciană în Mediterana de vest. Cu toate că grecii care locuiau în Focea își stabiliseră baza la Marsilia, vestul îndepărtat al Mediteranei a rămas închis intruziunilor grecești intensive câtă vreme Cartagina a rămas o mare forță; a rămas în sarcina fenicienilor să exploateze potențialul sudului Spaniei și al Marocului. Existența acestor așezări ne dă indicii despre locurile în care fenicienii se duseseră să trăiască, dar nu și despre cât de

departe au călătorit de fapt. Câteva dovezi cu privire la influența tirienilor au fost scoase la lumină din mormintele din Italia, din Spania și din alte locuri: niște vase de argint moarat decorate cu modele animale, la mare preț în Italia centrală în secolul al VI-lea î.Hr. Dar e încă neclar dacă negustorii fenicieni și cartaginezi făceau afaceri pe cont propriu sau în numele statului. Uneori erau trimiși în misiune de către conducători și primeau comision pentru treaba pe care-o făceau – de exemplu cei care se aflau în serviciul monarhului asirian. În partea de vest, acești negustori au reușit să rămână propriii lor stăpâni. La început, erau furnizori ai curților princiare din Etruria și chiar din Cartagina. Apoi, pe la anul 500 î.Hr., deja construiseră niște rețele comerciale care depindeau de investițiile lor și care le aduceau profit direct; nimeni nu mai voia să lucreze pentru alții.

Vestul îndepărtat devenise o atracție din ce în ce mai mare. Scriitorii greci precum Strabo (începutul secolului I d.Hr.) insistau pe importanța sudului Spaniei ca sursă de argint. În Mediterana, prin împrejurimile Strâmtorii Gibraltar, exista un grup de cetăți feniciene: Montilla, Málaga, Almuñécar și altele, astăzi îngropate în subsolul regiunii Costa del Sol. Unele dintre aceste așezări se aflau la câteva ore sau chiar câteva minute de mers pe jos unele de altele; pe multe le legau economia și societatea locale, cu toate că într-un sit din apropiere de Málaga s-au descoperit resturi de ceramică etruscă fin lustruită datând de la începutul secolului al VI-lea î.Hr., care ne indică faptul că în zonă existau legături comerciale și mai extinse.⁴⁵ O așezare feniciană timpurie exista și în Ibiza, departe în larg față de țărmul iberic; aici aveau loc și schimburile obișnuite, în care metalele se dădeau pe untdelemn și vin, însă o altă comoară a Ibizei de-a lungul istoriei au fost salinile ei scânteietoare. Pe țărmul iberic, e interesant cazul micului oraș Toscanos, întemeiat pe la 730 î.Hr. Toscanos era, pe la sfârșitul secolului al VII-lea î.Hr., o comunitate de maximum 1500 de locuitori, ai cărei meșteșugari produceau obiecte de fier și de cupru; însă pe la anul 500 î.Hr. această așezare a fost abandonată, nu se știe din ce motiv. Era, se pare, un modest punct comercial fenician, în acord cu nevoile populației iberice locale, fără prea mare importanță în cadrul rețelelor comerciale feniciene mai vaste, dar extrem de important pentru oricine vrea astăzi să înțeleagă în ce fel i-au schimbat pe iberici contactele cu popoarele din est.

De fapt, așezarea feniciană de bază din regiune se afla dincolo de Strâmtoarea Gibraltar, la Gadir sau Cádiz; însă, pentru că obținea profit în cadrul rețelelor comerciale mediteraneene ale fenicienilor, Cádizul timpuriu face și el parte din istoria Mediteranei. La fel ca multe alte așezări feniciene, Gadir a fost întemeiată pe o insulă din largul mării, la o dată cu cel puțin 300 de ani mai târzie față de anul 1104 î.Hr., fixat și acceptat, în mod greșit, de mai toți cercetătorii. Fenicienii ridicaseră, desigur, și un templu închinat zeului Melqart, iar Cicero povestește mai târziu că acolo se înfăptuiau și sacrificii umane – probabil în cadrul unor ritualuri sacrificiale de primăvară în cinstea învierii anuale a lui Melqart despre care vorbesc miturile canaanite. Era un templu bogat, care funcționa și ca loc de depozitare a obiectelor de preț, dar și drept centru de cult, situație obișnuită în lumea comercială mediteraneeană timpurie. Iar în Gadir erau multe de depozitat sub altarul lui Melqart, căci această cetate era principala poartă de acces către bogățiile ținutului cunoscut încă de pe vremea lui Herodot sub numele de Tartessos. E vorba de un loc cu privire la care învățații se tot contrazic încă din Antichitate. Unii consideră că Tartessos era o cetate sau chiar un râu; astăzi, acest nume desemnează un regat sau o regiune din sudul Spaniei, locuită de populația iberică nativă. Marea ei atracție, sau mai degrabă atracția ținuturilor de pe malurile râului Guadalquivir, erau zăcămintele de argint: „argintul e sinonim cu Tartessos”⁴⁶. Dacă e să-l credem pe Herodot, negustorul grec Kolaïos din Samos s-a abătut din drumul lui, a ajuns în sudul Spaniei pe la mijlocul secolului al VII-lea î.Hr. și s-a întors din Tartessos cu șaiszeci de talanți de argint (cam 2000 de kilograme). Numele atribuit în mod straniu regelui acelui ținut, cu care Kolaïos s-ar fi și întâlnit, era Arganthonios, nume ale cărui prime litere înseamnă „argint”.

Fenicienii, nu ibericii, au fost cei care au transportat argintul către est, atât în Grecia, cât și în Asia, potrivit mărturiei târzii a lui Diodor din Sicilia (secolul I d.Hr.). Fenicienii aduceau în schimb ulei de măsline și mostre din lucrurile realizate de propriii meșteșugari: bijuterii, obiecte de fildeș, sticlute de parfum și țesături; de asemenea, încă din secolul al VIII-lea, i-au învățat pe locuitorii din Tartessos cum să extragă, să purifice și să proceseze metalele. Metodele folosite erau sofisticate. Nu era vorba de o relație de exploatare de tip „colonial”, bazată pe „schimburi nedrepte”, așa cum susținea în pas cu moda un cercetător

spaniol.⁴⁷ Locuitorii din Tartessos chiar se puseseră pe treabă cu entuziasm, extrăgând și topind nu doar argint, ci și aur și cupru în centrele miniere din sudul Spaniei și din Portugalia, și – după cum recunosc chiar și cercetătorii care sunt de acord cu o interpretare „colonialistă” – ibericii din zonă erau cei care controlau „fiecare aspect al producției” și care „dețineau ferm controlul asupra propriilor resurse”, de la minerit până la topirea metalelor; elitele iberice profitau și ele, alături de fenicieni, de pe urma comerțului. Artiștii locali începuseră să adopte stilurile feniciene, iar bogățiile pe care le dobândiseră prinții iberici le-au permis să trăiască pe picior mare. Aici, contactele cu Orientul au schimbat cu totul o societate occidentală, așa cum s-a întâmplat, la scară și mai mare, în Etruria. Fenicienii nu doar că ajunseseră până foarte departe, ci avuseseră și puterea ca, prin activitățile lor, să ridice la alt nivel viața politică și economică a unui ținut aflat atât de departe de uscat. Începeau, deja, să schimbe înfățișarea întregii Mediterane.

Tartessos a fost adesea identificat cu ținutul bogat în metale numit Tarșiș și menționat de foarte multe ori în Biblia ebraică. Iona, fugind de Domnul, a pornit din Yaffa către Tarșiș, despre care autorul acestei povești credea că se află undeva extrem de departe, cât de departe putea ajunge cineva pe mare. Iar Isaia a făcut o profeție înfricoșătoare despre Tir, cum că marinarii de pe corăbiile care aveau să vină de la Tarșiș prin Kittim (Kition sau Cipru) aveau să afle de distrugerea cetății lor natale: „Tânguiți-vă, voi, corăbiile ale Tarsisului, căci limanul vostru a fost nimicit.”⁴⁸

IV

PENTRU A FACE CA SISTEMUL COMERCIAL să funcționeze, fenicienii n-au folosit prea mult monede, după cum am arătat deja. Mult mai important pentru ei era să reușească să țină evidența a ceea ce făceau. Negustorii știau să scrie și foloseau o scriere simplă, liniară, care era ușor de învățat și de întrebuințat, strămoșul celor mai multe dintre alfabetele moderne (în sensul strict al cuvântului: o scriere în care aproximativ fiecărui sunet îi aparține câte o literă).⁴⁹ Arta cititului și scrisului era mai degrabă o îndeletnicire a preoților, căci complexe combinații de sunete din cele trei tipuri de scriere egiptene puteau fi citite doar de cei foarte bine pregătiți; chiar și sistemele de scriere silabice, precum Linearul B, erau destul de stângace, cu atât mai mult când trebuiau aplicate unei limbi ca greaca, care nu avea doar silabe simple alcătuite dintr-o consoană și o vocală. În

alfabetul fenician, un semn pentru casă era litera *b*, fiindcă cuvântul pentru casă, *bet*, începea cu litera *b*. Multe – nu toate – dintre cele douăzeci și două de litere feniciene, începând cu *aleph*, „taurul“, apăruseră la fel. Secretul succesului pe care l-a avut acest alfabet constă în excluderea totală a vocalelor, care au fost introduse doar mai târziu, de greci. *MLK* putea, așadar, să fie cuvântul pentru „el cârmuiește“ sau pentru „el a cârmuit“, depinde cu ce vocale îl întregea cititorul, care trebuia să fie foarte atent la context. Cel mai vechi exemplu păstrat de scriere feniciană se găsește pe sicriul regelui Ahiiram din Byblos, datând din secolul al X-lea î.Hr. Chestiunea cu adevărat importantă este nu să aflăm dacă fenicienii au inventat sau nu alfabetul de la zero (e posibil să fi preluat câteva litere dintr-o scriere mai veche folosită în Sinai), ci faptul că au reușit să-și difuzeze alfabetul pe tot cuprinsul Mediteranei, nu doar în așezările lor din vest, cum ne arată stela de la Nora, ci și la vecini – grecii din Ionia, care au transformat în vocale literele considerate de ei superflue, precum oclusivele guturale, inexistente în greacă, și au redesenat, subtil, majoritatea semnelor.⁵⁰

Rămâne un mister ce anume creaseră fenicienii în materie de literatură. Canaanii din Ugarit au produs o impresionantă poezie religioasă nu cu mult diferită de psalmi, iar cartaginezii au scris tratate de agronomie. Există tendința de a-i desconsidera pe fenicieni pe motiv că tot ce produceau era imitație, iar în artele frumoase dependența lor de modelele egiptene și asiriene e evidentă – de exemplu sculpturile lor în fildeș. Sigur, de asta și aveau nevoie clienții din Orientul Apropiat și din Mediterana: mărfuri care să poarte nu ștampila orașelor canaanite însetate de profit, ci pe a marilor civilizații imperiale de pe Nil, Tigru și Eufrat; iar fenicienii știau cum să le satisfacă această cerere clienților de peste tot, chiar și din locuri îndepărtate precum, în vest, Tartessos și Toscana. Răspândirea culturii feniciene pe tot cuprinsul Mediteranei, până departe în sudul Spaniei, realizată atât cu ajutorul diverselor așezări, cât și cu ajutorul comerțului cu populațiile indigene, este importantă nu doar pentru că a dus stilurile din est până departe în Occident; acest moment marchează și primele încercări reușite ale marinarilor din Orient de a ajunge atât de departe pe mare, mult mai departe decât ajunseseră navigatorii micenieni care se tot învârtiseră din vestul Greciei până-n sudul Italiei și Sicilia.

Cu toate că fenicienii au realizat căsătorii mixte cu membrii populațiilor native, nu și-au pierdut cultura lor aparte, specifică estului Mediteranei, și nici identitatea de „tirieni“ sau „canaaniți“; nimic nu demonstra mai mult acest lucru decât practica sacrificiilor umane, pe care o aduseseră cu ei din ținutul Canaanului. Era o practică dură, care a stârnit multă aversiune în rândul profeților biblici și în rândul scriitorilor clasici: povestea cu sacrificiul ratat al lui Isaac este doar una dintre numeroasele „ocări“ din Biblie la adresa sacrificiilor de copii. Însă mai curând această practică a luat amploare în noile așezări, mai ales la Cartagina, la Sulcis și la Motya. În *tophet*-ul de la Cartagina, care se afla în sudul cetății și care astăzi poate fi vizitat, zeului Baal i-au fost jertfiți copii vreme de 600 de ani; în ultimii 200 de ani ai cetății, 20 000 de urne au fost umplute cu oseminte de copii (și, uneori, de animale mici), ceea ce înseamnă în medie 100 de urne pe an, fără să uităm că o urnă putea conține oseminte de la mai mulți copii. Acele *tophet*-uri erau locuri de închinăciune foarte speciale. Multe urne conțineau, se pare, rămășițele bebelușilor născuți morți, născuți prematur sau avortați, și multe – rămășițe de copii care mureau natural, dacă ne gândim că totul se petrecea într-o societate în care mortalitatea infantilă trebuie să fi fost foarte ridicată. *Tophet*-urile erau, așadar, cimitire pentru copiii care mureau prematur; dacă ajungeau la maturitate, nu mai erau incinerati, ci îngropați.⁵¹ Deci, cu toate că sacrificiile de oameni adulți se petreceau într-adevăr, așa cum arată insistent și sursele biblice, și cele clasice, acestea erau, probabil, mai puțin comune decât pare să sugereze la prima vedere numărul mare de recipiente care conțineau oase carbonizate de copii, însă au sporit atunci când s-au ivit mari și grele amenințări și s-a recurs la ele ca la ultima metodă de a-i îmbuna pe zei. Doi istorici greci relatează că în anul 310 î.Hr., când Cartagina a fost asediată de tiranul Siracuzei, bătrânii cetății au hotărât că trebuie să-l împace pe zeul Baal, a cărui mânie familiile nobile au potolit-o sacrificând sclavi copii în locul propriilor întâi născuți; 500 de copii au fost deci jertfiți zeului furios. Pe o stelă datând din secolul al IV-lea î.Hr. și aparținând *tophet*-ului din Cartagina este înfățișat un preot care poartă pe cap un acoperământ plat, ca un fes, este îmbrăcat într-o robă transparentă și duce un copil către locul unde urmează să fie sacrificat. Ritualul, așa cum este el descris în textele clasice și în cele biblice, era ca victima să fie așezată de vie pe brațele întinse ale statuii zeului Baal; așadar, victimele cădeau, de vii, din brațe direct

în cuptorul de dedesubt, în care focul era deja aprins.⁵² Jertfirea copiilor era o modalitate prin care-și afirmau identitatea de slujitori ai lui Baal, ai lui Melqart și ai panteonului fenician, dar și identitatea de tirieni, chiar și la sute de ani după ce strămoșii lor plecaseră din Liban către Africa de Nord, Sicilia și Sardinia. Așadar, în vreme ce producția artistică a fenicienilor – și mai ales a cartaginezilor – poate părea lipsită de originalitate, aceștia erau, de fapt, oameni cu un copleșitor simț al identității.

Urmașii lui Odiseu
800 î.Hr.–550 î.Hr.

I

NU E CLAR ÎNCĂ DACĂ CEI DINTÂI GRECI aveau un simț identitar la fel de puternic ca al fenicienilor. Doar atunci când, în secolul al VI-lea î.Hr., o mare amenințare persană s-a ivit dinspre est vorbitorii de limba greacă din Pelopones, din Attica și din Egeea au început să valorifice tot ceea ce aveau în comun; simțul identitar elen s-a întărit și mai mult în urma conflictelor dure din vest cu flotele etrusce și cartagineze.¹ Acei oameni se considerau mai degrabă grupuri distincte de ionieni, doriani, eolieni și arcadieni decât eleni. Erau spartanii, mândrii moștenitori ai numelui dorian, care se vedeau drept imigranți de-abia sosiți din nord. Mai erau atenienii, care susțineau sus și tare că sunt urmașii necucerii ai primilor greci. Mai erau ionienii, înfloritori în noile lor așezări din Egeea, din Chios, din Lesbos și de pe coasta asiatică. „Grecii“ nu pot fi descriși doar drept neamurile care se desfătau cu povești despre zeii și eroii greci intrate deja în circulație și prin alte locuri, mai ales printre etrusci; ei n-ar fi dorit, probabil, să-i recunoască drept conaționali greci pe toți locuitorii teritoriului pe care astăzi îl numim Grecia, de vreme ce-și dăduseră seama că printre locuitorii insulelor și ai zonelor de coastă se aflau și străni urmași ai populațiilor mai vechi, numite în mod generic „pelasgi“ sau „tirenieni“; în plus, vorbitorii de greacă înșiși au tot plecat, în valuri, din Egeea și din Pelopones către Asia Mică, unde aveau să rămână mai bine de două milenii și jumătate, și către Sicilia, Italia și Africa de Nord.

Cum, când și de ce a fost creată această uriașă diasporă rămâne una dintre enigmele care trebuie descifrate despre Mediterana din perioada timpurie a Epocii Bronzului. Sigur însă este că aceasta a schimbat cu totul întreaga zonă, aducând bunuri și zei, stiluri și idei, dar și oameni, până departe în vest – în Spania – și în est – în Siria. Grecii își aminteau de aceste mișcări de populație și de bunuri în poveștile lor, adesea complexe și contradictorii, despre strămoșii lor de demult care se răspândiseră pe tot cuprinsul Mediteranei: se pare că, la răstimpuri, populații întregi au urcat pe corăbii care le-au dus la sute de kilometri distanță. Legendele vorbesc mai mult despre vremurile în care au fost create și răspândite decât despre un trecut îndepărtat în care se presupune că ar fi trăit acei eroi.² Și se dezvoltase o adevărată obsesie pentru identificarea strămoșilor îndepărtați și pentru asocierea numelor de locuri și de oameni cu acești strămoși, ale căror mișcări pot fi astfel urmărite și cartografiate cu ajutorul a ceea ce astăzi știm cu siguranță că sunt etimologii false și întâmplări fantastice.

Pentru grecii antici, căderea Troiei nu a însemnat doar prăbușirea lumii eroice a cetăților Micene și Pylos. Ci a rămas în amintire și ca momentul în care grecii au ridicat ancora și au pornit pe Mediterana și dincolo de ea; în vremurile acelea marinarii înfruntau pericolele din largul mării – pericole vii, precum Sirenele cu cântec ademenitor, vrăjitoarea Circe, Ciclopul. Marea învolburată de furtuni care apare în *Odiseea* lui Homer și în alte povești cu eroi care se întorc de la Troia (un grup de bărbați cunoscuți sub numele de *Nostoi*, „cei care se întorc”) rămâne un loc învăluit în mister, ale cărui granițe au fost doar foarte vag descrise. Poseidon, zeul mării, nu-l avea deloc la inimă pe Odiseu și tot încerca să-i facă fărâme în larg corabia cea fragilă: „...

Dară zeii de el aveau milă, / Nu însă și Poseidon, ce se-afla-ncrâncenat fără seamăn“, mai ales după ce Odiseu i-a omorât copilul monstruos – ciclopul Polifem.³ Scopul acelor hoinari, fie că e vorba de Odiseu, în vest, sau de Menelau din Sparta, în Libia și în Egipt, era, până la urmă, să se întoarcă acasă. Lumea de dincolo de uscat era plină de pericole ademenitoare, insule cu mâncători de lotus și peștera lui Calypso; dar nimic nu putea înlocui căldura căminului lângă care regina Penelopa stătea și țesea așteptându-și soțul pierdut și tot respingând pețitorii cei petrecăreți. Comentatorii greci clasici ai lui Homer erau foarte siguri că pot identifica multe dintre locurile menționate în *Odiseea*, mai ales în apele din jurul sudului Italiei și al Siciliei: apele înșelătoare ale Scyllei și Charybdei au fost de exemplu identificate cu vârtejul din Strâmtoarea Messina, în vreme ce Insula Lotofagilor părea să semene cu insula Djerba, din largul coastelor Tunisiei de astăzi. Kerkyra (Corfu) era asimilată cu regatul lui Alcinou, la curtea căruia Odiseu și-a povestit peripețiile după ce a naufragiat pe coastele insulei și a fost ajutat de Nausicaa, frumoasa fiică a regelui, care i-a întrezărit, dincolo de goliciunea și de starea lui jalnică, caracterul nobil.⁴ Oricine-ar fi fost și oricând ar fi trăit (poate pe la 700 î.Hr.), Homer n-a fost niciodată foarte precis în ce privește geografia! Ar fi tentant să vedem *Odiseea* ca pe un ghid de călătorie prin Mediterana al celor dintâi navigatori greci, iar cercetătorii și marinarii cei mai zeloși au încercat să refacă traseul lui Odiseu, luând drept bună ipoteza că povestea peripețiilor lui are la bază întâmplări istorice reale.⁵ Însă marea lui Homer a prins chip din povești venite atât din Marea Mediterană, cât și din Marea Neagră, ba poate chiar și din Atlantic. De pildă, insula Aiaia, unde locuia Circe, pare – după nume – să se fi aflat undeva în est (către răsărit). În schimb poetul Hesiod, aproape contemporan cu Homer, hotărâse că Circe trebuie să fi trăit undeva aproape de Italia. Harta Mediteranei era așadar infinit mai maleabilă în mâinile poetilor.⁶

Grecii și vecinii lor aveau cunoștință de turbulențele în urma cărora multe populații porniseră la drum în secolele de după căderea Troiei, și au personalizat povestea acestor migrații identificând câțiva eroi din stirpea cărora susțineau că s-ar trage. Era o poveste repetată iar și iar, iar punctul culminant a fost când romanii au început să creadă că erau urmașii călătorului troian Eneas, ale cărui peripeții erau împânzite de întâmplări preluate din viața lui Odiseu, mai ales coborârea în Infern. Dar și unii dintre etrusci erau

convinși că se trag din Odiseu (cunoscut de ei ca *Uliše*, de unde forma latinească Ulysses) sau din Eneas. Eroii greci și troieni au fost integrați în corpusul de legende mediteraneene, asupra căruia grecii au pierdut exclusivitatea drepturilor de autor. La urma urmelor, Homer n-a spus decât o mică parte din poveste: câteva zile din timpul asediului Troiei, în *Iliada*; îndelungile călătorii ale unui singur erou și călătoriile fiului acestuia în căutarea tatălui, în *Odiseea*. Așa că existau multe posibilități de a umple golurile rămase și o vastă tradiție orală care a putut fi exploatată de scriitorii greci, începând cu Hesiod, în secolul al VII-lea î.Hr., și sfârșind cu marii tragici de la Atena și tulburătoarele lor povești despre lupta pentru putere care era în plină desfășurare la Micene, urmată de întoarcerea acasă a lui Agamemnon și de uciderea lui. Cele mai clare dovezi ale faptului că ciclul troian de povestiri s-a răspândit extrem de repede sunt vasele pictate, oglinzile încrustate și alte obiecte pe care se regăsesc nu doar scene din poveștile relatate de Homer, ci și alte tablouri ale Războiului Troian și ale urmărilor lui – cele mai vechi datând din secolul al VII-lea î.Hr.; scene din *Odiseea* pot fi identificate pe obiecte de ceramică grecească începând de pe la 600 î.Hr., inclusiv povestea Sirenelor și, puțin mai târziu, povestea vrăjitoarei Circe.⁷

O trăsătură stranie a *Odiseei* nu e doar localizarea imprecisă a țărmurilor diverse pe care a ajuns eroul, ci și locul îndepărtat unde-și avea palatul. Itaca se afla la marginile lumii miceniene, fără-ndoială într-unul dintre cele mai îndepărtate locuri în care au ajuns cei dintâi negustori micenieni care au îndrăznit să se îndrepte către sudul Italiei. Dincolo de Itaca și de celelalte Insule Ionice se afla Kerkyra; de acolo, după o scurtă călătorie pe mare, corăbiile ajungeau în sudul Italiei, și astfel s-a putut forma micuța colonie spartană de la Taras, întemeiată în anul 706 î.Hr. foarte aproape de Scoglio del Tonno, unde cu secole în urmă nativii din sudul Italiei obținuseră mari cantități de ceramică miceniană. După 800 î.Hr., ceramica din Corint și din Eubeea (în vestul Egeei) a început să ajungă în Itaca, iar micuța cetate Aetos, unde au fost descoperite multe vase de ceramică corintică, era, se pare, un punct de tranzit; tot acolo se găsea și un sanctuar la care marinarii aduceau drept ofrandă mici obiecte precum mărgelile de chihlimbar, amulete de bronz și podoabe de aur din Creta.⁸ Au supraviețuit foarte puține dovezi ale prezenței unui centru micenian puternic și înfloritor în Itaca, cu toate că Schliemann a făcut tot ce-a

putut ca să găsească palatul lui Odiseu. Dar insula nu a fost zguduită de revoluția de la sfârșitul Epocii Bronzului; vechile centre de cult au continuat să se dezvolte, iar persistența vechilor populații și a obiceiurilor lor poate fi explicația faptului că în legătură cu acest erou a supraviețuit un fond mult mai bogat de povești decât în legătură cu ceilalți *Nostoi*. Pe la mijlocul secolului al VIII-lea, la Polis, a fost ridicat un sanctuar închinat lui Odiseu, iar grecii din secolele de mai târziu au crezut tot timpul că în acel loc Odiseu închinase niște trepiede de bronz în momentul în care, în sfârșit, ajunsese înapoi pe insula lui; cei ce i se închinau eroului au adus acolo, la rândul lor, trepiede, scoase apoi la iveală în urma săpăturilor arheologice.⁹

Homer știa foarte bine că apele de dincolo de Egeea erau deja umblate de neguțători. El laudă îndrăzneala piratilor și disprețuiește metodele mercantile ale comercianților; îl descrie pe un negustor fenician ca pe „un pișicher, ce-adusese necazuri și-amar tuturor“, căci nația lui era una de „pișicheri“ și de „ucigași mărunți“.¹⁰ Homer rememorează nostalgic vremurile în care forma ideală de schimb nu era negoțul între comercianți, ci darurile pe care și le făceau unii altora războinicilor cei nobili: „îi dăduse lui Menelau două căzi de argint, două trepiede și zece taleri de aur“. Imaginea lui Homer despre o societate eroică ce se conducea după codurile de conduită tradiționale l-a determinat pe Moses Finley să evoce o așa-numită „lume a lui Odiseu“ care a precedat lumea negustorilor greci, bazată pe comerț.¹¹ Dar Homer însuși era ambivalent. Prinții erau și negustori. Zeii puteau fi și ei găsiți în postura de comercianți. La începutul *Odiseei* Atena apare dinaintea lui Telemah, fiul lui Odiseu, sub chipul unui negustor de neam bun: „Mentes, cumintelui Anhialos fiu, mă țin eu pe lume, / Iară vâslașilor meșteri din Tafos le sunt eu stăpânul. / Dară acum cu o navă și soții mei mândri sosirăm, / Marea ca vinul prin larg străbătând, spre-o cetate de oameni, / Către Temesa, și, pentru aramă, duc fier din cel falnic.“¹² Temesa este, în general, localizată undeva în sudul Italiei; însă de fapt ar putea fi oriunde. Fiindcă adevărul e că radarul homeric de-abia bătea până-n Italia. Homer îi menționează din când în când pe sicilienii, deși majoritatea referințelor apar în cântul XXIV din *Odiseea*, care e fie o încheiere târzie, contrafăcută, a lucrării, fie o versiune în mare parte coruptă a ceea ce existase înainte.

Într-unul dintre cele mai cunoscute pasaje din *Odiseea*, Homer descrie întâlnirea dintre echipajul lui Odiseu și ciclopi. Aceasta poate fi citită ca o mărturie a fricii profunde

pe care, de-a lungul secolelor în care și-au șlefuit cultura, grecii au simțit-o ori de câte ori au intrat în contact cu populații străni și primitive. Lui Homer nu i-a fost deloc greu să facă diferența între binefacerile civilizației și cele ale sălbăciei. Ciclopul sunt „țâfnoși, fără lege“, nu se deranjează să cultive pământul, ci totul crește de la sine și doar culeg ce au nevoie; „n-au ei nici sfat și-adunare, nici legi“ și duc o viață sălbatică, locuind în peșteri și neluându-i deloc în seamă pe vecini.¹³ Mănâncă oameni și n-au nici un pic de respect pentru zei.¹⁴ Dar, cel mai important, nu cunosc beneficiile comerțului: „N-au ei, Cyclopul, corăbii de fel, mândre, roșii-n obraze, / Nici meșteri să li le facă, trudind pe uscat să le-nalțe, / Navele mândre și svelte, pe toate să le-ndeplinească, / Spre-alte cetăți locuite tot călătorind, cum întruna / Oamenii de peste tot către alții pe nave trec marea.“¹⁵ Prin contrast, Atena îl sfătuiește pe Telemah să încerce să afle vești despre tatăl lui și să „ia douăzeci de vâslași și-o corabie, care-i mai bună“, descriind insula lui drept un loc unde oricine era meșter în arta marinăriei.¹⁶ Aceasta era o societate în care deplasarea pe mare era ceva firesc și ușor. Era o societate mobilă care începea să ia contact cu societăți din restul Mediteranei; fie că se aliau, fie că se aflau în competiție, grecii și fenicienii începeau să dea naștere nu doar unei adevărate Renașteri în ținuturile lor de baștină, ci și unor vii societăți urbane departe de casă; iar dincolo de ținuturile în care ei înșiși se așezaseră, influența lor asupra celorlalte populații din Mediterana a fost profundă.

II

PRIMELE CONTACTE DINTRE GRECII DIN EGEEA (mai exact, din Eubeea) și ținuturile care aveau ieșire la Marea Tireniană au fost descrise cu entuziasm drept un moment „care a avut, pe termen lung, pentru civilizația occidentală o importanță mai mare decât a oricărui alt moment de progres din Antichitate“¹⁷. A fost un moment important nu doar pentru ținuturile italiene în care au ajuns cei dintâi negustori și coloniști greci, ci și pentru ținuturile lor natale, care au devenit centre comerciale înfloritoare: după ce prestigiul cetăților din Eubeea a pălit, Corintul a ajuns să domine comerțul, trimițând către vest mii de obiecte de ceramică de calitate și aducând de acolo materii prime precum metale și alimente; iar după Corint, în secolul al V-lea î.Hr. a venit rândul Atenei să obțină o poziție dominantă

asemănătoare. Toate aceste resurse și contacte externe le-au permis ținuturilor grecești să aibă parte de marea lor Renaștere de după prăbușirea civilizației din Epoca Bronzului și să răspândească în străinătate obiecte realizate în diversele stiluri preferate de meșterii și artiștii greci, ceea ce a făcut ca arta grecilor să devină model pentru artiștii iberici și etrusci din vestul îndepărtat. A scrie istoria civilizației grecești ca pe o poveste despre ascensiunea Atenei și a Spartei fără prea multe referiri la apele din centrul și vestul Mediteranei e ca și cum ai scrie istoria Renașterii italiene de parcă totul s-ar fi petrecut doar la Florența și la Veneția.

Primele contacte dintre greci și Golful Napoli datează încă din perioada miceniană, dacă ne luăm după resturile de ceramică descoperite pe insula Vivara. Locuitorii de pe insula Eubeea și-au stabilit o bază și pe insula vecină, Ischia, pe la 750 î.Hr. Nu există însă dovezi că ar fi ales în mod conștient să meargă exact pe urmele strămoșilor lor din Epoca Bronzului; e, de asemenea, ciudat că în Epoca Fierului prima așezare grecească din Italia se afla atât de departe în largul Mării Tirenene. A urmat, nu după mult, o nouă așezare, pe uscat, la Kyma (Cumae) – în același mare golf.¹⁸ O jumătate de veac mai târziu, spartanii au întemeiat o colonie la Taras (Taranto), în călcâiul cizmei italiene, la o distanță ușor de parcurs pe mare față de Insulele Ionice și față de Golful Corintic, iar acesta pare un loc mult mai logic pentru o primă încercare de așezare pe pământ italic. Și totuși, se știe că la acea vreme fenicienii călătoriseră deja pe mare până în Africa de Nord și chiar dincolo de Gibraltar, până-n Tartessos. Oamenii porneau în acele călătorii lungi și ambițioase cu un scop foarte clar: căutau metale, fie că era vorba de cuprul și fierul din Toscana și din Sardinia sau de argintul din Sardinia și din sudul Spaniei. Într-o relatare grecească târzie despre călătoriile fenicienilor la Tartessos se povestește despre uimirea celor care ajungeau în vestul îndepărtat și vedeau toate bogățiile de acolo, dar și cum negustorii duceau untdelemn în Apus, de unde se întorceau cu „atât de mult argint, încât de-abia îl mai puteau păstra și primi, iar după ce plecau din acele locuri erau nevoiți să-și facă din tot acel argint nu doar obiectele de care aveau nevoie, ci chiar și ancorele”¹⁹. Există, după cum vom arăta, destule dovezi că în acea zonă grecii și fenicienii întrețineau legături de prietenie, așa încât deschiderea rutelor maritime din regiune pare să fi fost o inițiativă comună, cu toate că așezările cele mai importante, precum Cartagina și Kyma, au

dobândit o identitate etnică distinctă (în cazul cetăților grecești, nu o identitate greacă, ci una eubeeană, doriană sau ioniană).

Legăturile dintre Eubeea și Ischia rămân un mister de la un capăt la altul. Și încă nu e clar de ce tocmai Eubeea a ajuns, după lunga perioadă de criză din timpul „Epocii Întunecate“, cea mai importantă așezare și cel mai important centru de comerț de dincolo de mare.²⁰ Eubeea este o insulă lungă, plină de vegetație care mărginește Grecia continentală; distanța față de uscat este de doar câțiva kilometri, deși Hesiod, de exemplu, povestește cu câtă (nejustificată) frică traversa el până și acel canal îngust. Explicația cea mai plauzibilă este că cele mai importante cetăți de pe insulă, Chalcis și Eretria, aveau în stăpânire bogate resurse naturale și începuseră să le exploateze prin negoțul cu Atena și cu Corintul. Eubeea era bogată în cherestea, materie primă esențială pentru constructorii de corăbii; de altfel, într-unul dintre imnurile homerice – o serie de poeme închinată zeilor, compuse prin secolul al VII-lea sau al VI-lea î.Hr. în stil homeric – dedicate lui Apollo insula este descrisă ca fiind „faimoasă pentru corăbiile ei“. O altă bogăție era vinul – cuvântul vechi grecesc pentru „vin“, *woinos*, a fost preluat în Italia, unde etruscii l-au transformat într-un cuvânt pe care romanii l-au folosit apoi sub forma *vinum*.²¹ Numele uneia dintre cetățile de pe insulă, Chalcis, sugerează că regiunea era bogată și în cupru (*khalkos*), iar la Lefkandi, tot în Eubeea, au fost descoperite matrițe pentru turnarea picioarelor de trepiede datând de pe la sfârșitul secolului al X-lea î.Hr. Lefkandi era, la acea vreme, un centru înfloritor. Tot acolo a fost scoasă la iveală, în urma săpăturilor arheologice, o clădire masivă, care avea în capăt o absidă: are dimensiunea de 45/10 metri, datează dinaintea de 950 î.Hr., e construită din cărămidă, are fundație de piatră și acoperiș din stuf. Era mausoleul unui mare războinic: acesta a fost găsit înfășurat într-o mantie de in din care au supraviețuit doar fâșii, alături de sabia și de lancea lui de fier, iar în Lumea de Dincolo îl însoțiseră și trei cai. În același mausoleu fusese înmormântată și o femeie, cu bijuterii de aur și agrafe de bronz și de fier.²²

Locuitorii de pe insula Eubeea nu-și îndreptau toate eforturile doar asupra Ischiei. Într-adevăr, scopul lor era să transforme Chalcisul și Eretria în puncte de mare interes pentru rețelele comerciale din vestul și estul Mediteranei. Încă din secolul al XI-lea î.Hr. pe coasta siriană a ajuns ceramică din Lefkandi, iar legăturile cu Siria au fost întărite

și mai mult odată cu instalarea unui punct de comerț la al-Mina, pe la 825 î.Hr. Înainte de cel de-al Doilea Război Mondial, în acel sit a făcut săpături arheologice Sir Leonard Woolley, care a demonstrat cu dovezi clare că locul era un important centru comercial și industrial, de unde porneau mărfuri în toate direcțiile: la est – către puternicul imperiu asirian, în jos pe coastă – către Tir și Sidon, dincolo de largul mării – către ținutul grecesc *Yavan*, Ionia.²³ Și mai strânse erau relațiile cu Ciprul, care era punct de acces către cetățile din Siria, din sudul Anatoliei și din Delta Nilului. Era un loc unde se întâlneau toate culturile de pe țărmurile mării; colonia feniciană Kition se dezvoltase și ea destul de mult datorită negustorilor și coloniștilor greci care locuiau în bună pace acolo. În siturile arheologice de pe insula Eubeea au mai fost descoperite capul de la un buzdugan de bronz și multe alte obiecte de aur, faianță, chihlimbar și cristal de stâncă provenind din Egipt sau din Levant.²⁴ Fâșiile din veșmântul bogat descoperit în mormântul războinicului din Lefkandi arată că țesăturile de bună calitate erau o altă atracție locală; reputația coastei siriene ca loc în care se găseau haine și vopsele de calitate a făcut ca grecii să-și întoarcă privirile către Levant. Și astfel Eubeea a ajuns, în secolul al IX-lea î.Hr., cea mai prosperă regiune a lumii grecești, în afară de Ciprul în parte elenizat. E mai puțin clar însă cine adusese toate acele bunuri în Eubeea. Dezvoltarea masivă a zonei începuse deja înainte ca marinarii din Chalcis și din Eretria să se fi stabilit la Ischia, în secolul al VIII-lea î.Hr. Probabil că negustorii care soseau din Cipru și din Levant nu erau greci, ci fenicieni; astfel se explică și relatările poetilor greci arhaici despre cunoștințele bogate și tehnicile avansate ale navigatorilor fenicieni.

Un alt mister rămâne ce anume obțineau eubeenii în schimbul bunurilor aduse din Cipru și din Levant. Odată ce au deschis rute comerciale către vest, au câștigat accesul la resurse importante de metale (cupru și fier), fiindcă se pare că resursele locale nu mai erau suficiente pentru a satisface cererea din ce în ce mai mare de produse orientale din partea eubeenilor. Era vorba mai ales de produse din care la săpăturile arheologice s-au găsit foarte puține resturi: saci cu cereale, amfore pline cu vin și untdelemn, sticlute de parfum. Când ceramica din Eubeea a ajuns în locuri îndepărtate precum regatul Israelului sau Cilicia, în sudul Anatoliei, probabil că a fost apreciată și pentru aspectul ei, dar ce conta mai mult era, cu siguranță, conținutul. Așadar, pe măsură ce creștea comerțul, creștea și nevoia de a plăti

pentru din ce în ce mai multe produse orientale de lux, iar negustorii căutau să-și facă tot mai multe provizii de metale și de alte bunuri pe care le puteau folosi drept plată; și așa au ajuns eubeenii până pe Marea Tireniană. Aveau contacte directe sau indirecte cu Sardinia, pentru care stau drept mărturie obiectele de ceramică descoperite acolo, de origine eubeeană, sau cel puțin în stil eubeean. Și mai multe resurse de fier se găseau pe țărmurile și în hinterlandul Toscanei, o regiune cu așezări prospere care tocmai se uneau în bogata cultură urbană a etruscilor. Așadar, treptat-treptat, eubeenii au început să stabilească contacte cu ținuturile din jurul Mării Tireniene, mai întâi prin intermediul fenicienilor, iar apoi cu propriile corăbii.

Ischia a fost baza pe care și-au ales-o eubeenii și căreia i-au pus straniul nume *Pithekoussai*, „locul maimuțelor”; una dintre atracțiile insulei erau viile, iar o alta, poziția ei ferită, departe de țărm – un punct din care negustorii puteau porni, în căutare de produse, înspre sudul și centrul Italiei și înspre insulele italice.²⁵ Între cca 750 și cca 700 î.Hr., în locul cunoscut azi sub numele de Lacco Ameno a funcționat un înfloritor centru comercial și industrial, iar drept mărturie a legăturilor dintre această așezare îndepărtată și lumea greacă ne-au rămas două descoperiri arheologice impresionante. Una este o cupă de băut din lut, produsă în Rhodos și așezată în mormântul unui băiețel care murise la doar zece ani; la ceva vreme după ce fusese confecționată, cupa fusese decorată și cu o inscripție în formă de inimă:

Nestor avea o cupă numai bună de băut, dar oricine o va goli va fi pe dată cuprins de dorul Afroditei cu frumoasă cunună.²⁶

Cupa lui Nestor, după cum se povestește în *Odiseea*, era făcută din aur, dar vinul turnat în ea primea o tărie pe care aurul singur nu i-o putea da.²⁷ Multe dintre caracteristicile acestei inscripții sunt uimitoare. E folosită o versiune a alfabetului grecesc pe care o adoptaseră locuitorii din Chalcis, iar acesta e un argument în favoarea ipotezei că inscripția nu a fost făcută la Rhodos în același timp cu cupa în sine, ci a fost adăugată de grecii din Eubeea, care învățaseră alfabetul de la fenicienii veniți în ținuturile lor. Eubeenii au fost cei care au dus alfabetul până departe în vest, la populațiile italice, iar versiunea lor de alfabet (mai degrabă decât versiunea atică, asimilată în lumea greacă) a fost cea care a dat naștere alfabetului etrusc și alfabetului latin, derivat din cel etrusc. Cei doi hexametri de pe cupa lui Nestor reprezintă singurele versuri care au mai supraviețuit

din secolul al VIII-lea, în afară de canonul homeric. Referința la Nestor este o dovadă în plus a rolului central pe care îl avea Războiul Troian în viața și în mentalitatea grecilor arhaici. O dovadă a legăturii cu Rhodosul (fie ea directă sau prin intermediul Chalcisului și al Eretriei) este faptul că la Ischia arheologii au descoperit un bogat inventar de *aryballoi*, sticlute de parfum produse în Rhodos, care, după ce erau golite în cadrul riturilor funerare, erau depuse, și ele, în cimitire.

A doua descoperire impresionantă de la Lacco Ameno este un mic vas, sau *crater*, pe a cărui bordură este înfățișat naufragiul unei corăbii. E primul obiect de acest fel, prima pictură narativă care a supraviețuit și care a fost scoasă la lumină dintr-un sit din Italia; ba mai mult, era de proveniență locală. O corabie asemănătoare cu cele pictate mai târziu pe ceramica din Corint s-a răsturnat, iar marinarii se zvârcolesc în mare, înotând din răspuțeri ca să nu piară, numai că unul dintre ei s-a înecat deja, iar altul e pe cale să fie înghițit de un pește uriaș – și se pare că n-a scăpat, dacă ne uităm puțin la următorul cadru, în care apare același pește mare, ghiftuit, stând aproape la verticală pe propria-i coadă. Nimic din această imagine nu mai apare altundeva, nici în *Odissea*, nici în alte povești despre eroii întorși acasă după Războiul Troian; e posibil ca povestea înfățișată pe crater să fi fost una locală, bine cunoscută printre oamenii din zonă, despre niște marinari care se aventuraseră în larg, dar nu se mai întorseseră niciodată. În mormintele din Pithekoussai s-au mai descoperit și alte obiecte care atestă cât de important era comerțul maritim pentru locuitorii din regiune. Printre ele, câteva vase de ceramică neagră pictată în stilul cunoscut sub numele de *buccheri*, ajunse acolo din Etruria, dinspre sud; eleganța acestor vase constă mai degrabă în forma lor decât în decorațiuni. Legăturile cu estul erau poate cele mai vii; cam o treime dintre mormintele ce datează din a doua jumătate a secolului al VIII-lea î.Hr. conțineau obiecte de origine levantină sau produse sub influență levantină.²⁸ Pe o amuletă în formă de scarabeu descoperită în mormântul unui copil este inscripționat numele faraonului Bocchoris, ceea ce permite datarea obiectului pe la 720 î.Hr.; numele aceluiași faraon se regăsește și pe un vas de faianță descoperit în situl etrusc de la Tarquinia, încât putem bănui că traficul comercial pornea din Egipt, trecea probabil prin Fenicia sau prin așezarea al-Mina din Siria și lua sfârșit în Grecia și apoi în Marea Tireniană; Pithekoussai nu era deci sub nici o formă capăt de drum, căci negustorii au tot înaintat până ce

au ajuns pe țărmul Siciliei, bogat în metale. Exact așa cum fenicienii care s-au aventurat dincolo de mare au ajuns negustori mai ocupați și mai prosperi decât fenicienii din Levant, și eubeenii din vestul îndepărtat și-au construit propria lume comercială, extrem de vie, care lega Pithekoussai de Siria, Rhodos, Ionia și poate chiar de Corint.

Mulți oameni din Pithekoussai erau negustori, dar mai existau și meșteșugari. De vreme ce la Ischia nu se găseau metale, faptul că a fost descoperit o bucată de zgură de fier provenind, probabil, de pe insula Elba atestă că exista o puternică legătură cu Etruria. Au mai fost descoperite și câteva creuzete, și, de vreme ce au supraviețuit până și mici bucăți de sârmă și mici fragmente de lingouri, e clar că în zonă se confecționau și obiecte de bronz și de fier. Era, se pare, o comunitate de expatriați, foarte muncitori, care la sfârșitul secolului al VIII-lea î.Hr. număra, potrivit celor mai credibile estimări, între 4 800 și 9 800 de oameni. O comunitate care, în timp, a devenit o mică așezare comercială și apoi o cetate destul de întinsă, unde s-au stabilit nu doar greci, ci și fenicieni și italieni veniți de pe continent. De exemplu, pe un recipient care conținea rămășițele pământești ale unui prunc se poate vedea un simbol fenician.²⁹ Doar pentru că Pithekoussai era o așezare întemeiată de greci, nu trebuie să presupunem imediat și că era locuită doar de greci, în speță de eubeeni. Meșteșugarii străini erau cu siguranță bine-veniți dacă aduceau cu ei propriile stiluri și tehnici de lucru, fie că erau olari din Corint, care au început să se așeze în apropiere, la Kyma, de pe la 725 î.Hr., sau sculptori fenicieni, care puteau satisface cererea populațiilor italice de bunuri orientale. Pithekoussai devenise, așadar, canalul prin care stilurile „orientalizante” pătrundeau în vest. Locuitorii din zonă observaseră că mai toate comunitățile rurale din sudul Etruriei, din ce în ce mai înfloritoare, precum Veii, Caere și Tarquinia, erau tot mai dornice de produse orientale, așa că le vindeau celor dintâi etrusci exact ceea ce-și doreau, primind în schimb metale din nordul Etruriei. Nu putem ști însă dacă observaseră și grupul de așezări care apăruse în jurul celor șapte coline italice, de-a lungul fluviului Tibru, chiar la sud de Etruria.

III

TUCIDIDE POVEȘTEȘTE cum cetățile din Eubeea au fost zdrobite în „Războiul Lelantin”⁷, pe care-l descrie drept cel mai sângeros război izbucnit între greci înainte de Războiul Peloponesiac. Dar acest conflict este aproape imposibil de

datat și știm foarte puține lucruri despre ceea ce s-a întâmplat cu adevărat; e posibil să fi fost o luptă pentru controlul asupra resurselor de cupru și de fier care se găseau în subsolul câmpiei leantine sau pentru viile și pășunile din acea câmpie.³⁰ În orice caz, Eubeea și-a atins apogeul pe la anul 700 î.Hr. Un „pionier” precoce, insula n-a reușit să-și mențină supremația atunci când alte centre, precum Corintul, i-au devenit adversari puternici. Corintul s-a îmbogățit de pe urma comerțului cu vestul. Homer descria deja cetatea ca fiind *aphneios*, „bogată”.³¹ Pindar, poetul tradiționalist din secolul al V-lea î.Hr., cântă Corintul în ale sale *Ode olimpianice* astfel: „Casa deschisă celor de un neam / Și străinilor loc de repaos primitiv, / Norocosul Corint îl vestesc, / Istmicului Poseidon pridvor îmbobocit...”³². În secolul al V-lea î.Hr. Corintul era de trei ori mai mic decât Atena, ca teritoriu și ca populație; dar a reușit să profite de pe urma acestei situații pentru a obține mari profituri din comerțul de pe tot cuprinsul Egeei și, poate în și mai mare măsură, din comerțul desfășurat din Grecia până-n vest, în Marea Adriatică, Marea Ionică și Marea Tireniană. Cum se aflau chiar pe ruta care lega nordul Greciei de Pelopones, corintienii puteau obține beneficii și de pe urma comerțului pe uscat ce se desfășura de-a lungul istmului.³³ Locuitorii din teritoriile care, probabil, pe atunci încă erau doar un grup de așezări la poalele Acrocorintului au început să stabilească legături cu restul lumii grecești de pe la 900 î.Hr., când, de altfel, ceramica corintică protogeometrică a ajuns în Beoția; pe la 800 î.Hr., deja multe obiecte de ceramică corintică au ajuns la Delphi sub formă de ofrande votive.³⁴ Iar pe la mijlocul secolului al VIII-lea î.Hr. și mai multă ceramică corintică a ajuns la Pithekoussai, și de acolo mai departe, până-n Etruria.³⁵ În secolul al VII-lea î.Hr., corintienii și-au dezvoltat propriile porturi de o parte și de alta a istmului: Lechaion, în Golful Corintic, și Kenchreai, pe unde se intra în Egeea, prin Golful Saronic – aici apele erau mai calme, însă accesul dinspre Corint era mai anevoios și mai lent. Nu mai puțin importantă a fost construirea unei imense șine de cală, numită *diolkos*, un fel de pârtie pe unde echipele de sclavi corintieni puteau trage pe bușteni corăbiile pe uscat dintr-un port într-altul. Doar Aristofan a putut avea atâta imaginație încât să compare acel *diolkos* cu un act sexual: „Ce mai e și treaba asta cu Istmul? Îți freci penisul în sus și-n jos mai ceva decât freacă toți corintienii ăia corăbiile încolo și-ncoace pe

*diolkos!*³⁶ O dovadă a faptului că la acea vreme Corintul avea legături strânse atât cu estul, cât și cu vestul – cu Chiosul, Samosul și Etruria – sunt obiectele de ceramică descoperite chiar în siturile din Corint.³⁷ Tucidide confirmă și el că într-adevăr Corintul era un centru important pentru construcția de corăbii, căci „se spune că primele trireme construite vreodată în Grecia au fost făcute în Corint”³⁸.

7. Așa-numitul Război Lelantin s-a desfășurat cel mai probabil la sfârșitul secolului al VIII-lea î.Hr. (cca 710–650 î.Hr.), între cetățile grecești Chalcis și Eretria. De partea cetății Chalcis erau aliații săi Corint, Sparta, Samos și Thessalia, iar în jurul Eretriei se formase o alianță compusă din Megara, Chios, Mesenia, Argos, Eghina și Milet. E sigur că a existat o înfruntare între Eghina și Samos care s-a soldat cu pierderi grele de ambele părți, însă nu e clar de partea cui a fost victoria finală. (N. tr.)

Pe la 625-600 î.Hr., Periandros, tiranul Corintului, a încheiat un tratat cu conducătorul Miletului (pe coasta Asiei Mici) prin care căuta să-și creeze o rețea de alianțe până departe în Ionia și în Egipt – nepotul tiranului, Kypselos, era poreclit Psammetichos, după numele unui faraon cu care Periandros avusese legături de afaceri. O așezare comercială ioniană s-a dezvoltat la Naukratis, în Delta Nilului, unde bineînțeles că nu după mult timp a apărut și ceramica corintică.³⁹ Pe la mijlocul secolului al VI-lea î.Hr., grecii din Italia și din Sicilia cumpărau aproape exclusiv ceramică corintică, preferând-o oricăror oferte concurente. Pe la sfârșitul secolului al VIII-lea î.Hr., cartaginezii imitau și ei modelele corintiniene, după care a și urmat acolo o mică invazie de ceramică corintică autentică. Iar etruscii au ales să cumpere de la corintieni cele mai de preț obiecte, precum vasul Chigi, care datează de pe la 650 î.Hr. și e considerat cea mai prețioasă piesă de ceramică ce ni s-a păstrat de la meșterii corintieni. De-abia în secolul al VI-lea î.Hr. Atena a ajuns să domine exporturile de ceramică înspre Italia.⁴⁰

Nimeni nu trebuie să creadă însă că aceste legături comerciale din ce în ce mai extinse cu estul și cu vestul rezistau doar datorită cererii de ceramică corintică, oricât de elegantă și de prețuită era aceasta; în cetate, zonele special amenajate pentru producția de ceramică nu erau vaste. Mare parte din ceramică era folosită drept balast la bordul corăbiilor dădora de produse perisabile, dintre care o trecere deosebită aveau covoarele, păturile și hainele fine de în, de diverse culori – stacojiu, violet, roșu aprins și verde marin.⁴¹ Confecționarea unor asemenea obiecte depindea de resursele de coloranți și de aceea legăturile cu negustorii de

purpură fenicieni erau pe atunci foarte importante. Unul dintre punctele de contact comercial era emporiul de la al-Mina, în Levant, unde se întâlneau și făceau negoț grecii, fenicienii, arameicii și alte populații.⁴² Dar forța Corintului consta tocmai în diversitate. Negustorii de acolo aveau de vânzare produse agricole, produse de la animale, cherestea, articole rare, țigle de teracotă (trimise în cantități mari către sanctuarele de la Delphi, așa încât aproape orice clădire de acolo, în afară de cele al căror acoperiș era de marmură, avea acoperiș din țigle de lut corintian). Obiectele mici de bronz erau în topul exporturilor, ca și armele și armurile de bronz și de fier, pentru care Corintul a și devenit celebru încă de pe la 700 î.Hr.⁴³

Prețul succesului era invidia, și au fost momente când, în timpul războaielor cu vecinii, portul Lechaion a căzut în mâinile inamicilor Corintului. Dar principala politică a cetății era să încerce să mențină pacea cu cât mai mulți dintre vecini, ceea ce a și reușit, până la izbucnirea Războiului Peloponesiac, la sfârșitul secolului al V-lea î.Hr. La urma urmelor, conflictele pe mare și pe uscat nu erau deloc în favoarea unei cetăți comerciale. Dar nu e foarte clar dacă acest comerț se desfășura cu corăbii corintiene. Numărul mare de amfore de proveniență cartagineză descoperite în Corint, dintre care cele mai vechi datează de pe la 460 î.Hr., ar putea fi o dovadă că la acea vreme era în plină desfășurare un puternic comerț cu alimente între Corint și vestul Mediteranei, susținut atât de corintieni, cât și de cartaginezi. S-a afirmat că principalul produs care pornea către Corint în acele amfore era sosul numit *garon* (în latină, *garum*), preparat din intestine de pește și adus de foarte departe, chiar și din punctul de comerț fenician de la Kouass, din Marocul atlantic.⁴⁴ Amfore confecționate în Corint între sfârșitul secolului al VIII-lea și mijlocul secolului al III-lea î.Hr. au fost descoperite pe tot cuprinsul Mediteranei de vest, până departe în Algeciras și Ibiza, dar și în sudul Italiei și în așezările grecești din Cirenaica (coasta de est a Libiei). Aceste recipiente fuseseră, evident, umplute cu ceva, iar faptul că s-au păstrat în număr atât de mare ne arată că era în plină desfășurare un bogat comerț cu cereale, vin și untdelemn; pe măsură ce creștea populația din orașele maritime ale Greciei continentale, creștea și cererea de grâne din zone precum Sicilia, iar prin Golful Corintic s-a creat o punte de legătură între grecii din vest și ținuturile lor străvechi. Corintul a răspuns vânzându-le clienților din

Sicilia și chiar de mai departe surplusul de untdelemn și vin din regiunile asupra cărora cetatea avea controlul.⁴⁵

Dezvoltarea spectaculoasă a Corintului stârnește multe întrebări cu privire la economia Mediteranei antice. Moses Finley consideră că la baza tuturor bogățiilor stau agricultura și comerțul local cu articole necesare vieții de zi cu zi; tot el afirmă că pe atunci volumul comerțului cu produse de lux era mult prea mic ca să fi putut genera creșterea economică atât de vizibilă a Corintului și, mai apoi, a Atenei. Findley s-a folosit de concluziile la care ajunseseră arheologii cu privire la sistemul schimburilor de daruri pentru a afirma că la acea vreme acesta era tipul prioritar de relații de pe urma cărora oamenii căutau să obțină profit. Însă dovezile arheologice arată exact opusul.⁴⁶ De exemplu, corintienii începuseră să folosească monede de argint încă de la mijlocul secolului al VI-lea î.Hr., iar tezaurele de monede descoperite în sudul Italiei sunt o dovadă că acele monede ajunseseră până în vest încă de la sfârșitul secolului al VI-lea î.Hr. Primul sistem monetar cunoscut își are originea în Lidia, în Egeea, dar încă nu se știe sigur dacă de acolo achiziționa Corintul argint, chiar dacă e clar de unde preluase ideea unui sistem monetar. Într-adevăr, e posibil ca principalul motiv pentru care corintienii au început să bată monede să fi fost regularizarea taxelor pentru negustorii care le foloseau cele două porturi și *diolkos*-ul.⁴⁷ În orice caz, comercianții erau ceva mai mult decât acei agenți care se ocupau cu schimburile de daruri pe la anul 600 î.Hr.

Două figuri importante din istoria timpurie a Corintului confirmă această teorie. Una este cea a lui Periandros, al cărui tată condusese o revoluție împotriva dinastiei Bacchiazilor, după ce aceasta se aflase multă vreme la conducerea cetății.⁴⁸ Periandros a domnit în Corint din 627 până în 585 î.Hr.; această perioadă a fost, în termeni economici, o epocă de aur. Dar Herodot îi atribuia personajului multe dintre defectele unui adevărat tiran: și-ar fi ucis soția, pe nume Melissa, și ar fi făcut amor cu cadavrul ei; furios pentru moartea fiului său pe insulă, ar fi aruncat în sclavie 300 de tineri din Kerkyra și i-ar fi trimis în Lidia ca să fie castrați. Pentru Aristotel, Periandros era prototipul tiranului neîndurător. Dar tot Aristotel relatează undeva că Periandros își rotunjea veniturile din colectarea de taxe din piețe și din porturi, și că acesta era un lucru just; unii chiar îl numărau printre cei Șapte Învățați ai Antichității.⁴⁹ Ce-i drept, surse mult mai târzii afirmă cu convingere că Periandros era un inamic al luxului, că odată ar fi dat foc

tuturor hainelor scumpe ale femeilor bogate din Corint și că ar fi interzis printr-o lege cumpărarea de sclavi, ca să-și pună la muncă propriii supuși.⁵⁰ Detesta lenea. Ce e important de remarcat din toată povestea este că a ajuns până la noi amintirea unui conducător a cărui politică a fost să creeze bunăstare.

Cealaltă figură importantă este aristocratul Demaratos, din dinastia Bacchiazilor, a cărui carieră este descrisă în detalii de-abia mai târziu, în vremea împăratului Augustus, de către Dionysios din Halicarnas, nu tocmai cel mai de încredere autor. Când dinastia lui a fost înlăturată de la putere, se pare că Demaratos a fugit în Tarquinia, pe la 655 î.Hr., și s-a căsătorit cu o nobilă de acolo; aceasta i-a dăruit un fiu, pe care l-au numit Tarquinius și care avea să devină primul rege etrusc al Romei. Se mai spune și că Demaratos ar fi adus cu el mulți meșteșugari.⁵¹ Exista, cu siguranță, o diasporă corintiană, iar Bacchiazii au fost foarte activi întemeietori de colonii corintiene dincolo de mare. Pe la anul 733 î.Hr., de exemplu, au fundat Siracuza, care avea să devină cea mai puternică cetate grecească din Sicilia; tot cam pe-atunci au întemeiat o colonie și la Kerkyra, cu care au avut uneori, mai apoi, relații dificile.⁵² Fiind una dintre așezările corintiene de pe coasta Epirului și a Iliriei, din Kerkyra s-a desprins mai târziu o altă colonie, Epidamnos (astăzi, Durrës, în Albania). Kerkyra și Siracuza protejau comerțul către Adriatică și pe cel din Marea Ionică. Coloniile din Adriatică ofereau acces la resursele de argint din Balcani – de unde și Corintul aducea argintul folosit apoi pentru baterea monedelor. Atunci când, la începutul secolului al IV-lea î.Hr., tiranul Dionysios al Siracuzei tot încerca să obțină supremația în centrul Mediteranei, a „decis să întemeieze cetăți în Marea Adriatică” și de-a lungul țărmurilor Mării Ionice „ca să asigure drumul către Epir și să aibă acolo propriile cetăți care puteau deveni porturi temporare pentru corăbii”.⁵³ Aceeași ipoteză ar putea fi valabilă și cu privire la întemeierea Siracuzei și a Kerkyrei: scopul întemeierii acestor așezări era protejarea rutelor comerciale deja existente, sau absorbția excesului de populație pe care Corintul nu-și mai permitea să-l hrănească?⁵⁴ Pe măsură ce coloniștii și-au consolidat controlul asupra noilor lor teritorii, au reușit încet, încet să facă să funcționeze și un comerț cu produse de bază, precum cerealele, și deci să reducă presiunea asupra propriilor resurse, pentru ca apoi cetatea-mamă să fie liberă să se dezvolte fără nici un fel de îngrădiri.

Până la urmă, revenim mereu la întrebarea: ce a fost mai întâi, oul, sau găina? Căci la acea vreme existau multe motive care-l puteau determina pe un orășean grec să se aventureze dincolo de mare: în vârful ierarhiei sociale erau exilații politic; mai jos, negustorii și proprietarii de corăbii, care vânau mereu noi piețe; apoi meșteșugarii, care-și dăduseră deja seama că pentru produsele lor exista cerere mare până foarte departe, în Italia și în sudul Franței; mai erau apoi și oameni simpli care căutau, în teritoriile din vest, pământuri pe care să le cultive. Colonizarea nu a fost un simptom al sărăciei din locurile de unde se pleca, ci dimpotrivă, un semn al bunăstării acelor locuri și al dorinței de a construi mai departe, în urma și pe baza succeselor mai vechi reputate de Corint și de alte cetăți din care s-au desprins mai apoi noi așezări în Mediterana. Și totuși, după cum ne demonstrează cariera lui Demaratos din Corint, grecii mai aveau la orizont și alte ținuturi în care puteau să se așeze ca oaspeți ai puternicelor populații indigene. Cea mai importantă dintre aceste populații au fost, de departe, etruscii.

Triumful tirenienilor
800 î.Hr.–400 î.Hr.

I

ETRUSCII AU FOST IMPORTANTI nu doar pentru mormintele lor pictate a căror frumusețe l-a captivat pe D.H. Lawrence, pentru misterul care învăluie locul unde-și află originile limba lor cu totul aparte și pentru puternica amprentă pe care au lăsat-o asupra Romei timpurii. Civilizația lor a fost prima apărută în vestul Mediteranei sub imboldul culturilor care se cristalizaseră deja în estul Mediteranei. Cultura etruscă este uneori luată-n răs, sub motiv că ar fi o cultură imitativă, iar unul dintre cei mai distinși experți în arta grecească i-a etichetat pe etrusci drept „niște barbari grosolani”¹; toate produsele lor care corespundeau înaltelor standarde grecești erau considerate realizări ale unor artiști greci, iar restul erau disprețuite drept dovezi ale incompetenței lor artistice. Totuși, majoritatea cercetătorilor laudă, ca și Lawrence, vitalitatea și expresivitatea artei lor, chiar și în cazurile în care aceasta nu se mai plia pe viziunea clasică despre gust și perfecțiune. Dar ceea ce contează cel mai mult este tocmai puternica amprentă pe care Grecia și Orientul au lăsat-o asupra Etruriei, alături de varietatea culturilor est-mediteraneene răspândite până departe în vest și de legăturile comerciale strânse pe care Italia centrală – unde, în trecut, micenienii ajunseseră arareori – le-a stabilit atât cu Egeea, cât și cu Levantul. Toate acestea erau parte dintr-o mișcare mai amplă care, în diverse feluri, cuprinsese și Sardinia și Spania mediteraneeană.

Odată cu ascensiunea etruscilor – construirea primelor cetăți în Italia, în afară de coloniile grecești timpurii, consolidarea puterii maritime etrusce, stabilirea unor legături comerciale între Italia centrală și Levant –, geografia culturală a Mediteranei a trecut printr-un îndelungat proces de transformare. De-a lungul țărmurilor vestice ale Mediteranei au apărut și s-au dezvoltat societăți urbane foarte complexe; acolo, produsele din Fenicia și din Egeea erau mereu la mare căutare, ceea ce a dus la apariția unor noi stiluri artistice, care îmbinau armonios tradițiile locale cu tradițiile din Orient. Pe noile rute comerciale care legau Etruria de zona de est soseau nu doar negustorii greci și etrusci, ci și zeii și zeițele grecilor și fenicienilor, iar acestea din urmă (împreună cu o panoplie de mituri despre Olimp, povești de la Troia și legende cu eroi) au cucerit în mod decisiv populațiile din Italia centrală. S-au creat astfel vaste piețe de desfacere pentru vasele de calitate superioară care soseau din Corint și, mai târziu, de la Atena; într-adevăr, vase grecești de cea mai bună calitate au fost descoperite mai mult în mormintele etrusce decât în Grecia. Și Cartagina datora mult din succesul ei timpuriu piețelor existente în apropiere, în Italia centrală; a dobândit astfel acces privilegiat la cetățile din Etruria, iar legăturile cu acestea au fost pecetluite printr-o serie de tratate (printre care unul cu Roma, în 509 î.Hr.). Pe când în Africa de Nord și în Sicilia cartaginezii făceau negoț cu populații a căror cultură o socoteau destul de înapoiată, în Etruria au găsit parteneri comerciali foarte binevoitori, care s-au dovedit apoi și aliați puternici în lupta pe care Cartagina a dat-o cu grecii din Sicilia pentru supremația asupra centrului Mediteranei.

Etruscii au atras atenția și datorită celor două „enigme” care-i învăluie: problema originilor lor etnice și, în legătură cu aceasta, problema limbii lor, neînrudită cu nici una dintre celelalte limbi din lumea antică. Istoricii din Antichitate au emis tot felul de teorii fanteziste despre o presupusă migrație a etruscilor dinspre estul Mediteranei; versiunea lui Herodot reprezintă o mărturie prețioasă despre cum vedea un grec ionian din secolul al V-lea î.Hr. legăturile dintre populațiile și locurile din Mediterana; iar relatarea lui s-a bucurat de o mare circulație.² A povestit cum migrația ar fi avut loc în timpul domniei lui Atys, regele Lidiei – cu alte cuvinte, într-un trecut foarte îndepărtat. Herodot relatează că lidienii ar fi inventat jocurile de societate, cu excepția jocului de dame. Iar motivul pentru care au făcut asta ar fi fost confruntarea cu o cruntă perioadă de foamete. La început, soluția lor ar fi fost următoarea: o zi mâncau, o zi și-o petreceau jucând jocuri de societate în încercarea de a uita de foame și tot așa: „și așa au dus-o optsprezece ani”. Însă după aceea condițiile s-au înrăutățit. Așa încât regele a împărțit populația înfometată în două și a tras la sorți. Jumătate din populație avea să rămână în Lidia, iar cealaltă trebuia să plece să-și caute o nouă patrie, sub conducerea lui Tyrsenos, fiul lui Atys. Emigranții au pornit așadar către Smirna, și-au construit corăbii și au străbătut pe mare multe ținuturi, până ce au ajuns în ținutul umbrienilor, unde și-au construit cetăți și și-au luat numele de *Tyrsenoi*, după numele conducătorului lor, Tyrsenos.³ *Tyrsenos* (sau, în dialectul atic de la Atena, *Tyrrhenos*) era termenul grecesc standard pentru „etrusc”. Ne găsim, așadar, în fața uneia dintre acele povești despre călătorii în locuri îndepărtate care le plăceau atât de mult scriitorilor greci. Printre cei care chiar au crezut această poveste cum că etruscii ar fi migrat din est au fost și cei mai mari poeți romani – Vergiliu, Horațiu, Ovidiu, Catul – și prozatorii cu mare trecere – Cicero, Tacit, Seneca. Se pare că povestea era, de fapt, și crezul ferm al etruscilor și al lidienilor. În anul 26 d.Hr., împăratul Tiberius a hotărât să ridice un mare templu într-una dintre cetățile din Asia Mică; în speranța de a-i convinge pe romani că Sardis era locul potrivit pentru un asemenea templu, cetatea i-a reamintit Senatului că etruscii erau coloniștii lor, trimiși acolo, cu secole în urmă, chiar de Roma, ceea ce dovedea că Sardis avusese dintotdeauna legături strânse cu Italia.⁴

Dionysios, scriitor pasionat de antichități care a trăit în vremea lui Augustus și care, ca și Herodot, era originar din Halicarnas, a încercat cu orice preț să demonstreze că

etruscii nu erau emigranți din Orient, ci indigeni din Italia – „autohtoni“, născuți din chiar pământul ținutului lor –, ca parte a unei teorii mai complexe prin care voia să dovedească înrudirea strânsă dintre greci și romani.⁵ Această viziune a fost foarte la modă, mai târziu, și printre istoricii revizionişti din secolul XX, care însă ştiau foarte bine că, de fapt, mărturia lui Herodot, încă general acceptată, e doar parțial satisfăcătoare. Pe de o parte, Herodot a remarcat și a explicat foarte bine puternica influență orientală asupra artei și culturii etrusce timpurii. Pe de altă parte, această influență s-a simțit mai mult în vremea în care fenicienii și grecii au început să pătrundă în Marea Tireniană, de-a lungul secolelor al VIII-lea și al VII-lea î.Hr., deci la o dată mult mai târzie față de cea la care Herodot plasează sosirea orientalilor în Etruria. Și nu exista nici o legătură între limba lidienilor (de origine luviană) și cea a etruscilor, după cum observase deja și Dionysios.⁶ Scoțându-și pălăria în fața lui Dionysios, arheologul italian modern Massimo Pallottino a subliniat că întrebarea importantă se leagă nu de „rasa“ etruscilor, ci de modul în care a apărut civilizația etruscă, un amestec de numeroase elemente culturale: populații cu origini și limbi diferite, pe lângă negustorii străini din Fenicia și din Grecia.⁷ Cel mult, se poate ca o mână de *condottieri* hoinari din Asia Mică să se fi proclamat conducători peste comunitățile din centrul Italiei: asta ar explica, de exemplu, de ce cam de pe la 650 î.Hr. elita din Tarquinia și din Caere făcuse brusc o pasiune așa de mare pentru mormintele uriașe în stil oriental; în vreme ce numele Tarquinius (*Tarchna*) amintește de un zeu anatolian al furtunii, Tarhun, care cu secole bune mai înainte le dăduse numele lui oamenilor și locurilor din Arzawa, în apropiere de Troia. Cât despre limba etruscă, aceasta trebuie să fi fost un dialect mediteraneeen arhaic care a supraviețuit în Italia, dar a fost înlocuit în alte părți de către invadatorii din nord și din est, vorbitori de limbi indo-europene precum latina. S-a încercat elucidarea problemei cu ajutorul examinării grupelor de sânge și a ADN-ului.⁸ Există astfel teorii care susțin că populația de astăzi din Murlo (în Toscana) – în Antichitate, o importantă așezare etruscă – are multe gene în comun cu populațiile levantine, și că până și vitele din centrul Toscanei sunt mult mai „orientale“ decât ne-am fi putut aștepta, așa încât cercetătorii au ajuns la concluzia că în acea regiune emigranții nu sosiseră singuri, ci împreună cu animalele lor.⁹ Totuși, încă de pe vremea etruscilor existau, pentru orientali, multe posibilități de a se stabili în

cetățile din Toscana, ca legionari – în serviciul romanilor – sau ca sclavi – în perioada medievală. Toate aceste informații le dau prilejul istoricilor să se concentreze asupra adevăratei probleme: nu de unde au venit etruscii, ci în ce fel a apărut în Italia cultura lor cu totul aparte.

Dacă afirmăm că civilizația etruscă a apărut fără să fi existat înainte o migrație în masă nu înseamnă că negăm importanța legăturilor care existau între Etruria și estul Mediteranei. Dimpotrivă, acest mod de a explica apariția așezărilor din Etruria pune accentul tocmai pe migrație – nu pe migrația unor întregi populații, ci pe migrația a numeroase obiecte, standarde de gust și culte religioase dinspre est către vest. E posibil ca populațiile întregi să nu fi migrat; însă avem suficiente dovezi din surse istorice și arheologice ca să credem că diverși membri ai acelor populații într-adevăr au migrat, de exemplu Demaratos din Corint, despre care se crede că a fost tatăl regelui Tarquinius I al Romei (mort în 579 î.Hr.), sau Aristonothos, meșter olar grec din secolul al VII-lea, care lucra în orașul etrusc Caere.¹⁰ Grecii și fenicienii au adus nu doar ceramică și produse de lux, ci și noi modele de comportament social. Banchetele și ospetele funerare (inclusiv obiceiul de a sta și de a mânca întinși pe canapele la banchete) se poate să fi fost copiate după modele siriene. Comportamentul sexual combina obiceiuri grecești și etrusce: cuvântul *katmite* era o prescurtare tipic etruscă a numelui grecesc Ganimede, iar în latină acest cuvânt a fost preluat sub forma *catamitus*, „tânăr homosexual“, împreună cu acuzația dură cum că etruscilor le-ar fi plăcut pederastia, deși mulți observau cu uimire ce rol important le era acordat femeilor etrusce la banchetele la care prin alte părți aveau acces doar bărbații.¹¹

II

ÎNCĂ DE LA O DATĂ TIMPURIE, ETRUSCII au fost acuzați că ar fi fost pirați. Într-unul dintre imnurile homerice se afirmă vădit acest lucru: se povestește cum zeul Dionysos stătea odată pe un promontoriu de la malul mării, sub chipul unui tânăr chipeș, cu părul lung fluturându-i în vânt, îmbrăcat într-o mantie purpurie elegantă. Dar

...pe-o corabie cu punte temeinică și buni vâslași / S-au arătat curând
tâlharii din largul mării ghiurghiulii / Tirenieni mânați de-o soartă
vrăjmașă; la vederea lui, / Făcându-și semne, ei săriră pe mal și-l înșfăcă
iute. / Și după ce l-au dus pe punte în sinea lor s-au bucurat.¹²

Dar lanțurile au căzut de pe trupul lui, iar cârmaciul, dându-și imediat seama că avea în față un zeu, nu un om, a zis: „Să nu cumva să puneți mâna pe el, ca să n-abată asupra voastră vânturi aprige și furtuni groaznice.“ Dar căpitanul i-a răspuns: „Am impresia că vrea s-ajungă în Egipt sau în Cipru sau în ținutul hiperboreean sau chiar mai departe. Până la urmă tot o să ne spună cine-s prietenii lui și care le e bogăția.“ Și răspunsul lui Dionysos a venit: le-a acoperit corabia cu vrejuri de viță-de-vie, iar din mijlocul punții a început să țâșnească vin; după care a plăsmuit un urs și i-a dat viață. Marinarii înfricoșați au sărit cu toții în apă și s-au preschimbat în delfini; dar, milos, zeul l-a cruțat pe cârmaci, arătându-i-se lui drept „mugitorul Dionysos“. Povestea cu Dionysos și pirății a fost una dintre temele preferate ale pictorilor de vase, inclusiv a unuia dintre cei mai iscusiți pictori atenieni, Exekias. Pe o cupă plată cu fund mic lucrată de el este înfățișat Dionysos stând întins într-o corabie al cărei catarg s-a transformat în suportul pe care se învârtește o imensă viță-de-vie, ajungând până sus deasupra pânzei mari, în vreme ce șapte delfini fac salturi în jurul corabiei; este o pictură cu figuri negre pe fond roșu și datează de pe la 530 î.Hr.¹³ Cupa poartă semnătura artistului; și, lucru remarcabil, a fost descoperită în necropola uneia dintre marile cetăți etrusce, Vulci. Locuitorii din Vulci aveau un apetit aproape de neostoit pentru ceramica grecească fină. Faptul că în această poveste etruscii sunt portretizați în tușe negative nu i-a împiedicat să se delecteze, și ei, privind cupa lui Exekias.

În imnul homeric, Dionysos pare să stea pe un promontoriu undeva în estul Mediteranei, fiindcă pirății își închipuie că probabil călătorul dorea să ajungă în Levant sau în „ținutul hiperboreean“, dincolo de Marea Neagră. Ipoteza că tirenienii navigau în apele grecești este confirmată de descoperirile arheologice de pe insula Lemnos și de insistența cu care istoricii din Antichitate relatau, ei înșiși, că pe insulele și pe coastele Egeei se găseau într-adevăr așezări ale acelor oameni.¹⁴ Herodot și Tucidide vorbeau și ei de tirenienii și pelasgii care trăiau pe țărmurile nordice ale Mării Egee, în jurul Muntelui Athos, și pe insula Lemnos, cu vedere spre Athos, de unde au fost alungați în anul 511 în urma unei invazii ateniene.¹⁵ Pe baza acestor date se conturează o uimitoare reconfigurare a istoriei timpurii a comerțului și călătoriilor din Mediterana, în care grecii și fenicienii au avut, încă de foarte devreme, rivali serioși, aflați, într-un fel sau altul, în legătură cu etruscii. (Potrivit

unui cercetător francez excesiv de naiv, povestea cu Dionysos și delfinii este o istorie reală despre cum etruscii ar fi încercat să preia controlul asupra comerțului cu vin din Mediterana.)¹⁶ Toți etruscii erau (în greacă) *Tyrsenoi*; dar asta nu înseamnă neapărat și că toți acei *Tyrsenoi* erau etrusci. Cu siguranță, termenul era folosit în sens generic, pentru a-i desemna pe pirății barbari.¹⁷

Aceste comentarii ar putea fi ușor respinse drept un alt exemplu de invenții ale istoricilor antici despre populațiile pregrecești. Și totuși miturile pot fi legate de realitate. Pe o piatră de mormânt descoperită la Kaminia, pe insula Lemnos, datând, probabil, de pe la 515 î.Hr., este sculptată, necizelat, imaginea unui războinic cu lance și scut, alături de o inscripție lungă cu litere grecești, dar într-o altă limbă decât greaca. De vreme ce au mai fost descoperite și alte câteva fragmente de inscripții în aceeași limbă, e limpede că piatra de mormânt de la Kaminia reprezintă o mărturie despre limba care se vorbea în Lemnos pe vremea când insula încă era locuită de „tirenienii“ lui Tucidide. Această limbă semăna, dar nu era identică cu limba inscripțiilor etrusce descoperite departe de Lemnos, în Italia centrală.¹⁸ Piatra de la Kaminia a fost ridicată în memoria lui Holoies Foceanul (*Phokiasale*), care avea o funcție înaltă și care a murit la vârsta de patruzeci de ani (unii cercetători citesc „șaizeci“). Se pare că Holoies fusese mercenar în Focea, pe coasta ionică, și în alte ținuturi din jurul Mării Egee.¹⁹ Însă tirenienii din Egeea erau în toate privințele, cu excepția limbii și a pasiunii pentru piraterie, diferiți de etrusci. Lemnosul nu imita arta și meșteșugurile din Etruria; dacă n-ar fi fost comentariile istoricilor din perioada clasică și inscripțiile, n-am fi avut nici o dovadă că locuitorii din Lemnos aveau legături cu etruscii. Pe insulă n-a supraviețuit nici măcar un ciob de ceramică etruscă și nici un semn al vreunei legături directe între acele ținuturi în care se vorbeau dialecte asemănătoare.²⁰ Un sit al unui templu de secol VII din apropiere de Myrina (astăzi integrat, în mod destul de nepotrivit, în construcția unui mare hotel) constă într-un labirint de coridoare și încăperi cum nu se întâlnește nicăieri în Grecia sau în Italia. Așadar tirenienii din Egeea erau oameni care vorbeau o limbă asemănătoare cu etrusca și probabil împărtășeau aceeași pasiune pentru piraterie, dar care își păstrau cultura extrem de conservatoare, spre deosebire de tirenienii din Italia, care, după cum vom arăta în continuare, au transformat Etruria în patria unei civilizații inovatoare.

E posibil ca grecii să fi încercat să pună la locul lui fiecare grup etnic pe care-l întâlneau, trasând granițe ferme între ele, dar în realitate locurile precum Lemnosul sau Athosul erau punctele în care culturile vechi și noi se întâlneau. Uneori, în asemenea locuri au dăinuit obiceiuri și chiar limbi străvechi. Coastele și insulele Mediteranei n-au favorizat deloc uniformitatea. O droaie de populații diferite au trăit răspândite pe insulele și pe țărmurile Mediteranei în vremea aceea și încă multe milenii după. Categorișirea rigidă pe care scriitorii greci au aplicat-o populațiilor din Mediterana a distorsionat mult realitatea a ceea ce exista de fapt la fața locului.

III

ODATĂ CE NE MUTĂM PRIVIREA dinspre conservatorul Lemnos către Tarquinia, în sudul Etruriei, intrăm într-o lume cu totul diferită, care trecea prin schimbări uimitoare, sub influența unor puternice impulsuri venite de pe tot cuprinsul Mediteranei. Această mare transformare a început încă din secolul al X-lea; o cultură extrem de rafinată s-a răspândit pe continent pornind de pe coasta vestică a Italiei, căci regiunile aflate cel mai aproape de Mediterana au venit primele în contact cu diversele culturi din estul Mediteranei. Mai întâi o serie de comunități rurale au urmărit să ia în stăpânire terenuri unde să-și poată construi colibe, în vârful colinei pe care mai târziu avea să fie întemeiată marea cetate cunoscută de romani sub numele de *Tarquini*.²¹ Forma de plural a numelui, asemenea celei din numele altor cetăți etrusce (Veii, Volsinii, Vulci, Volaterrae), reprezintă poate o amintire a originilor felurite. Cultura preurbană care a apărut în aceste așezări este cunoscută drept „cultura Villanova”: Villanova este o suburbie din Bologna de astăzi unde arheologii, făcând săpături în bogatele morminte de incinerare descoperite acolo, au depistat pentru prima oară trăsăturile distinctive ale acestei culturi. Cultura Villanova a apărut simultan în apropierea mării – în sudul Etruriei –, răspândindu-se treptat către nord până în Toscana de astăzi, și peste Apenini – în Bologna. Totuși, saltul uriaș către civilizația urbană l-au făcut mai întâi cetățile maritime din Etruria: erau cetăți bogate, bine organizate, cu elite știutoare de carte, temple impunătoare și meșteșugari iscusiți. Civilizația etruscă s-a răspândit pe uscat pornind din cetățile din zonele de coastă, iar centrele importante de mai târziu, precum Perugia, au apărut de-abia după ce locuitorii de pe continent au fost treptat etruscizați.²²

În acest sens, „națiunea“ etruscă a apărut, într-adevăr, în urma unei migrații, dar această migrație s-a petrecut în Italia, dinspre coastele Mediteranei către și dincolo de Apenini, și a fost mai degrabă o migrație a stilurilor mai degrabă decât o migrație a oamenilor.

Cele mai uimitoare exemple de tehnică villanovană sunt impresionantele coifuri de bronz cu creastă, lucrate după o metodă care amintește de cea a obiectelor de bronz realizate în aceeași perioadă în Europa centrală; coifurile sunt o dovadă clară a rolului important pe care-l jucau războinicii în societatea rurală stratificată a villanovanilor.²³ Printre nobili, trecerea de la incinerare la înmormântarea în morminte lungi și înguste nu a fost rezultatul unei mari schimbări de populație, ci al schimbării obiceiurilor, sub influența contactului cu oamenii care trăiau dincolo de mare. Probabil că acele morminte înguste s-au transformat apoi în spații mult mai vaste, precum tumulii și cavourile pictate din Tarquinia și Cerveteri. Avem astfel cunoștință de unul dintre primii conducători războinici ai acelor ținuturi, cu toate că nu-i știm numele, fiindcă nu s-a descoperit nici o inscripție în cinstea lui și nici nu dispunem de vreo dovadă care să ateste că villanovani foloseau scrisul. În 1869 s-a răspândit vestea că în necropola din apropiere de Tarquinia ar fi fost descoperit un sarcofag imens; acest mormânt de la sfârșitul secolului al VIII-lea î.Hr. a devenit cunoscut drept „Cavoul Războinicului“.²⁴ Obiectele găsite înăuntru sunt o mărturie a faptului că în regiune ajungeau mărfuri din estul Mediteranei, dintre care multe se numărau printre bunurile de preț ale acelui conducător din Tarquinia. Paisprezece vase în stil grecesc au fost descoperite în cavou; multe dintre ele erau fabricate în Italia de olari greci imigranți, cu toate că aspectul lor amintește de obiectele produse în Creta, Rhodos și Cipru.²⁵ Aceste dovezi ale unor legături mai extinse cu estul Mediteranei sunt întărite și de o altă descoperire făcută în același mormânt: un inel în formă de scarabeu lucrat în argint și bronz; pe interior este gravat un leu în stil fenician.²⁶

Toate legăturile cu străinătatea se stabileau pe mare. Din perioada villanovană au supraviețuit câteva modele de mici bărci din ceramică; prora este în formă de cap de pasăre și se presupune că aceste obiecte erau așezate în mormintele piraiților și negustorilor villanovani, căci o corabie adevărată, care să însoțească trupul sau osemintele incinerate ale defunctului, era imposibil de înmormântat.²⁷ Pe la începutul secolului al VII-lea î.Hr., meșterul olar Aristonothos, care a trăit și a lucrat la Caere, a decorat un crater cu o scenă foarte

vie: o bătălie pe mare, poate între greci și etrusci, în care un grup se află la bordul unei ambarcațiuni joase cu vâsle, iar celălalt, la bordul unei masive corăbii comerciale.²⁸ Ne putem ușor imagina ce anume au dus cu ei înapoi acasă vilanovanii, dacă ne uităm la obiectele pe care le produceau ei înșiși și la cele pe care le importau, căci lumea egeeană e reflectată de aspectul armelor de bronz, dar mai ales de stilul ceramicii: formele villanovane tradiționale se împleteau cu stilurile grecești, dând naștere unor vase frumos ornamentate care amintesc de stilul geometric din Grecia secolului al IX-lea î.Hr. Bijuteriile erau decorate cu acea fină granulație care avea să devină marca aurarilor etrusci – metodă pe care o învățaseră (și apoi o perfecționaseră) din Levant.²⁹ Unele obiecte de bronz prezintă trăsături în comun chiar cu piesele fine de bronz din Urartu (în Armenia de astăzi).³⁰ Comerțul cu metale de bază a fost adevărata sursă a prosperității etrusce. Cu ajutorul bogatelor resurse locale de cupru, fier și diverse alte metale etruscii reușeau să plătească pentru mărfurile pe care le importau în cantități tot mai mari din Grecia și din Levant, fiindcă produse finite aveau mult prea puține de oferit (cu toate că-și găsiseră o piață de desfacere pentru vasele lor negre pictate în stil *bucchero*, descoperite apoi de arheologi în Grecia, Sicilia și Spania). Pe insula Elba, și în regiunea de coastă din jurul Populoniei, singura cetate etruscă importantă situată în largul mării, se găsea mult fier; puțin mai înspre uscat, în apropiere de Volterra și Vetulonia, erau și multe mine de cupru.³¹ În secolul al VII-lea î.Hr., la Pisa, aproape de gurile râului Arno, a apărut o nouă așezare înfloritoare, pe unde treceau multe dintre metalele cu care se făcea negoț.³² Trecând prin Pisa, etruscii făceau schimb de metale cu locuitorii din Sardinia, iar unii meșteri olari sarzi chiar se stabileau în Vetulonia.³³ Se poate ca acei meșteri să fi sosit mai întâi ca sclavi, căci, odată ce Marea Tireniană a fost deschisă comerțului, vânătoria de sclavi și negoțul cu sclavi au devenit noi metode de a obține profit. Sarea era un alt bun de preț; locuitorii cetății etrusce Veii concureau cu locuitorii din cetatea vecină, Roma, pentru controlul asupra resurselor de sare de la gurile Tibrului. Vinul era și el printre produsele preferate ale negustorilor etrusci; din Marea Tireniană, era trimis către sudul Franței.³⁴

Exploatarea acestor bogății a devenit și mai intensă odată ce grecii s-au așezat în apropiere, la Ischia. Și totuși, se știe că grecii au sosit acolo la câteva decenii după momentul din care datează primele dovezi ale unor contacte între Italia

centrală și lumea greacă, în secolul al VIII-lea î.Hr. Broșe și agrafe villanovane au fost descoperite în situri arheologice din Grecia; de asemenea, numeroase fragmente de scuturi și coifuri lucrate de meșteri în bronz villanovani.³⁵ Poate că aceste obiecte erau transportate pe corăbiile „tirenene” de care vorbeau scriitorii greci. Odată ce au stabilit legături cu Ionia și cu Corintul, etruscii au început să producă ceramică protocorintiană în variantă proprie. Cei mai influenți locuitori din Tarquinia și din cetățile vecine căutau să cumpere produse de calitate din estul Mediteranei, prin care-și arătau puterea și rangul: ouă de struț aduse de negustorii fenicieni, broșe de fildeș și de aur decorate cu sfîncși, pantere, lotuși și alte motive „orientale”, obiecte din faianță și din sticlă cu decorațiuni egiptene (de cele mai multe ori, imitații lucrate în Fenicia).³⁶

Un anumit import din Orient avea să schimbe cu totul înfățișarea Italiei. Alfabetul a ajuns la etrusci prin intermediul grecilor, deși nu se știe sigur dacă locul de pornire a fost Grecia însăși sau primele așezări grecești de la Pithekoussai și Kyma. Forma pe care au căpătat-o literele etrusce dovedește că proveneau din varianta eubeeană a alfabetului grecesc. Alfabetul a parcurs și el rutele comerciale; și încă de foarte devreme. Una dintre descoperirile arheologice remarcabile din Etruria este o tăbliță din secolul al VII-lea î.Hr. dezgropată în 1915 la Marsiliana d'Albegna. Pe margini este scrijelit un alfabet întreg, cu literele în ordinea lor tradițională; formele literelor par arhaice.³⁷ Împreună cu tăblița a fost găsit și un *stylus*, iar pe tăbliță se văd urme de ceară, așa încât ne putem imagina că cineva o achiziționase cu scopul de a deprinde scrisul.³⁸ Pe acel model de alfabet, s-a dezvoltat apoi un alfabet etrusc standard, scris în general de la dreapta la stânga (la fel ca alfabetul fenician și alte câteva alfabete grecești timpurii); iar din acesta s-au format apoi alfabetele multor popoare vecine, printre care și cel al romanilor: alfabetul latin.

Inscripțiile timpurii sunt foarte relevante pentru contactele care se stabiliseră la acea vreme pe mare. Comercianții greci și etrusci își țineau evidența tranzacțiilor, după cum se poate vedea, de exemplu, pe o tăbliță de plumb descoperită la Pech Maho, în sud-vestul Franței, și datând de la mijlocul secolului al V-lea î.Hr. Pe o parte inscripția este în etruscă și face referire la *Mataliai* sau Marseilles; mai târziu, tăblița a fost refolosită: cineva a notat pe ea, în greacă, cum a cumpărat niște bărci de la negustorii din Emporion, cetate grecească de pe coasta Cataloniei.³⁹ Trei tăblițe de aur

descoperite la Pyrgoi, portul cetății Caere, pe coastă la nord de Roma, sunt o mărturie a prezenței fenicienilor (cel mai probabil a cartaginezilor) în cetățile maritime din Etruria. Două dintre tăblițe sunt în etruscă, iar a treia, în feniciană; din text aflăm că Thefarie Velianas, „rege peste Cîsra“ (sau Caere), a adus o ofrandă, pe la 500 î.Hr.; regele i-a închinat un templu zeiței etrusce Uni, identificată în general cu zeița greacă Hera și cu Iunona, corespondentul ei roman, însă aici identificată cu Astarte, zeița fenicienilor.⁴⁰ În regiune ajunseseră, cu siguranță, și călători străini: pe o piatră în formă de jumătate de semilună reprezentând o ancoră, care datează de pe la 570 î.Hr. și a fost descoperită în apropiere de Tarquinia, se poate vedea următoarea inscripție: „Îi aparțin lui Apollo de la Eghina. Sostratos a pus să fiu făcut.“ Limba inscripției este dialectul grecesc folosit pe insula Eghina, din apropiere de Atena; cu siguranță e vorba de acel Sostratos despre care Herodot scrie că era cel mai de seamă negustor grec care își vindea marfa în Tartessos.⁴¹ Etruscii n-au încercat nici o clipă să le pună stavile negustorilor și coloniștilor străini sau zeilor acestora; ci dimpotrivă, i-au primit bucuroși și au căutat să învețe cât mai multe de la ei.⁴²

IV

ÎN PLIN SECOL AL VII-LEA Î.HR., cultura, politica și chiar ținuturile etruscilor au trecut printr-o serie de transformări, când puternica influență a stilurilor „orientalizante“ din artă a pătruns întreaga cultură străveche a villanovanilor. Grecia a cunoscut un proces similar de transformare atunci când, prin intermediul negustorilor ionieni și fenicieni, legăturile ei cu Levantul au devenit mai puternice. Într-adevăr, ionienii erau parte din valul de influențe din Orient care a traversat marea până-n Etruria, așa încât sunt greu de recunoscut influențele grecești și celelalte influențe din est: sculpturi reprezentând ființe înaripate păzesc cavourile celor decedați, care erau construite deja în stiluri din ce în ce mai opulente, nu doar ca simple morminte, ci ca vaste camere mortuare, imitând adesea locuințele celor vii. Cele mai vechi monumente funerare din Tarquinia se aflau în subteran și erau construcții mari, circulare, cu un acoperiș ascuțit; pe dalele de tuf de la intrare erau înfățișați zeii și duhurile lumii subpământene, dar dădeau mărturie și despre bunăstarea noii elite princiare care-și permitea să construiască asemenea palate impresionante pentru cei morți. Sursa de inspirație erau, cel mai probabil, mausoleurile similare din estul Mediteranei,

din regiuni precum Lidia, Licia și Cipru. Cavourile pictate pentru familiile de elită au ajuns o trăsătură specifică a Tarquiniei începând cu mijlocul secolului al V-lea î.Hr., cu toate că se cunosc și exemple mai timpurii de asemenea construcții, în cetățile vecine, iar în august 2010 anunțul că a fost descoperită anticamera (în parte pictată) a unei construcții ce părea să fie un mormânt regal datând de la jumătatea secolului al VII-lea î.Hr. a suscitat mult entuziasm. Ne putem închipui că acele mausolee arătau cam ca mormintele grecești contemporane de la Salamina, din estul Ciprului.⁴³ Cele mai vechi morminte vădesc o atât de puternică influență a artei din Ionia grecească, încât e foarte legitim să ne întrebăm dacă artiștii înșiși nu erau cumva greci ionieni; în mod evident, nu existau diferențe foarte clare între meșteșugarii străini și cei autohtoni. Picturile din mormintele de secol VI î.Hr. de la Caere, astăzi expuse la Luvru și la British Museum, cu contururile lor puternice, cu aspectul lor ceremonios și cu atenta organizare a spațiului, nu sunt realizate într-un stil curat ionian, dar aproape sigur înfățișează scene din mitologia greacă: judecata lui Paris, sacrificiul Ifigeniei. Mormintele pictate din Tarquinia erau adesea decorate cu scene din timpul ospetelor în familie, dar și cu scene din mitologia greacă: Ahile e înfățișat în Mormântul Taurilor, iar procesiunile misterioase înfățișate în Mormântul Baronului sunt pictate într-un stil grecesc desăvârșit. Pe o friză pictată avem reprezentarea unor tineri care-și duc caii de căpăstru, precum și o întâlnire între un bărbat cu barbă însoțit de un tânăr și o doamnă sau o zeiță. În culori simple, roșu, verde sau negru pe fond gri, fiecare dintre figuri vădește o puternică influență ioniană – de exemplu veșmintele, care includ acel *tutulus* ionian și o căciulă ascuțită, dar și mădularele grase și rotunjite. În anii 1920, când a vizitat acele morminte, D.H. Lawrence a fost (ca mai toți vizitatorii) fermecat de scenele extrem de vii și neobișnuite din Mormântul Vânătorii și Pescuitului, care înfățișează păsări în zbor, un om dezbrăcat care se scufundă în mare și un pescar care leagă o frânghie; aici se văd limpede trăsăturile specifice mai degrabă artei etrusce decât celei grecești. Însă descoperirea unui mormânt pictat (cu o scenă de scufundări) în colonia grecească de la Poseidonia (Paestum), în sudul Italiei, este o dovadă că acest tip de imagini făceau parte din repertoriul general al pictorilor greci.

Cam aceleași lucruri se pot spune și despre alte domenii artistice și, mai important, despre mentalitățile pe care le

dezvăluie. Meșterii olari etrusci începuseră să imite, cu mai mult sau mai puțin succes, ceramica cu figuri negre din Corint și de la Atena. Mai târziu, figurile negre pictate pe suprafața roșie a vasului au fost înlocuite de figurile roșii realizate într-o tehnică și mai fină: vasul era pictat în negru, dar figurile erau lăsate aproape complet necolorate pe fondul roșu; iar etruscii cumpărau cantități impresionante de articole noi de la Atena, pe lângă imitațiile pe care le produceau ei înșiși.⁴⁴ Dar concepția etruscilor era una puternic conservatoare. Au preferat stilurile arhaice sau „arhaizante” chiar și atunci când la Atena, în plin stil clasic, sculptura și pictura au fost investite cu un simț mai puternic al vieții și al „armoniei”.⁴⁵ Ceramica pe care o cumpărau de la greci nu era întotdeauna de cea mai bună calitate. La Spina, o așezare etruscă de la gurile râului Pad, aproape toată ceramica descoperită de arheologi până acum s-a dovedit a fi de origine grecească, mai ales atică; dar uneori era de proastă calitate, după cum ne dovedește și numele pe care l-a primit un artist atic – „Pictorul cel mai rău”.⁴⁶ Lucrul cel mai important e că subiectele desenelor de pe acele vase erau mai ales povești din mitologia greacă. Populațiile din Italia începeau să-și însușească miturile și ideile religioase ale lumii grecești; cultele vechi ale crângurilor și izvoarelor au rămas în continuare foarte vii, însă divinitățile amorfе ale populațiilor italice au căpătat contururile, formele și toanele olimpienilor. Grinda de la acoperișul unui mare templu din Veii a fost decorată, pe la anul 500 î.Hr., cu siluete din teracotă pictată care-i înfățișau în mărime naturală pe Apollo, Hermes și alți câțiva zei – opera unui sculptor etrusc foarte apreciat pe nume Vulca. Stilul fluid al sculpturilor nu era pur și simplu împrumutat cu totul de la greci; practica de a decora atât de viu și spectaculos grinzile de la acoperișuri era etruscă, nu grecească. Dar Vulca ilustra legende grecești, nu etrusce. Sculpturile lui erau produsul unui sincretism italo-greco-oriental, ceea ce, într-un anumit sens, numim artă etruscă. Acest sincretism era vizibil și în arta divinației: și în acest domeniu, practicile din Orientul Apropiat s-au întrepătruns cu practicile italice. Nimeni nu știa să ghicească în petele de pe ficatul animalelor sacrificiale mai bine decât un prezicător etrusc, numit *haruspex*, iar la vremea la care goții au atacat Roma, în 410 d.Hr., prezicătorii etrusci încă mai erau consultați.

LEGĂTURILE DINTRE GRECI ȘI ETRUSCI au căpătat și un caracter politic, iar în acest domeniu relațiile nu mai erau atât de simple ca în cultură, religie sau comerț. Încă din secolul al VIII-lea î.Hr. au apărut luptele pe mare între popoarele din centrul Italiei și greci. Dovezi în acest sens au fost descoperite în timpul săpăturilor arheologice de la Olympia și de la Delphi, unde, în secolul al VIII-lea î.Hr., războinicii le închinau zeilor coifuri villanovane luate de la inamicii înfrânți.⁴⁷ Marinarii etrusci concureau adesea sau, uneori, cooperau cu grecii ionieni din Focea în largul coastelor din sudul Franței, unde foceenii au întemeiat o colonie (viitoarea Marsilia).⁴⁸ Herodot relatează o mare bătălie între foceeni și etrusci, în largul țărmurilor unde se afla cetatea corsicană Alalia, pe la anul 540. Șaizeci de corăbii foceene s-au înfruntat cu șaizeci de corăbii cartagineze și încă șaizeci venite din Caere. În ciuda acestui dezechilibru, corăbiile foceene au câștigat bătălia, însă flota a fost atât de mult avariata, încât foceenii au trebuit să plece din Corsica. Tot Herodot povestește cum locuitorii din Caere i-au masacrat pe prizonierii lor foceeni prin lapidare. Nu după mult timp, aceștia ar fi observat că oricine trecea prin locul masacrului devenea imediat olog; iar asta li se întâmpla nu doar oamenilor, ci și vitelor. Uimiți, locuitorii din Caere au trimis o delegație la Delphi, la preoteasa lui Apollo, iar aceasta le-ar fi poruncit să organizeze, la intervale regulate, jocuri în memoria foceenilor, practică ce a continuat până-n vremea lui Herodot; întreceri funerare asemănătoare sunt adesea reprezentate pe pereții mormintelor pictate etrusce.⁴⁹ Caerienii au menținut după aceea legăturile cu sanctuarul de la Delphi, unde, de altfel, arheologii au descoperit fundațiile tezaurului caerienilor; într-adevăr, au fost primii „barbari” cărora li s-a permis să aducă ofrande într-un locaș de cult eminamente elenic.⁵⁰ Între timp, etruscii erau liberi să exploateze resursele de fier, ceară și miere din Corsica. Însă mai important decât aceste resurse era faptul că la acea vreme corăbiile etrusce nu mai aveau de înfruntat nici un rival în nordul Mării Tirenene.⁵¹

În sudul Mării Tirenene situația era alta. Grecii din Kyma erau pe deplin conștienți de puterea etruscă din imediata apropiere – atât pe uscat, cât și pe mare –, căci în hinterland se găseau două cetăți etrusce (Capua și Nola); iar etruscii obținuseră controlul asupra a cel puțin un oraș de coastă, Pompeii.⁵² Kyma în schimb a fost nevoită să ceară ajutor de la coloniile grecești din Sicilia pentru a-i putea înfrânge pe

etrusci. În anul 474, Hieron, tiranul Siracuzei, și-a asigurat o victorie care avea să schimbe mult înfățișarea vestului Mediteranei, nu doar din punct de vedere politic, ci și din punct de vedere comercial. Iar el știa foarte bine asta: într-o vreme în care trupele persane ale lui Xerxes de-abia ce fuseseră învinse de forța Eladei, aceasta a fost contribuția lui la înfrângerea barbarilor. Mai mult, victoria lui Hieron de la Kyma venea după o altă victorie, obținută la Himera, în Sicilia, unde cu șase ani mai înainte flota siracuzană învinsese decisiv, sub comanda predecesorului său, Gelon, celălalt dușman din vestul Mediteranei, Cartagina; se spune că victoria lui Gelon ar fi avut loc în aceeași zi ca una dintre cele mai mari victorii grecești împotriva perșilor, victoria de la Salamina.⁵³ Poetul grec Pindar, care a scris nu la mult timp după aceste evenimente, a folosit înfrângerea etruscilor la Kyma drept una dintre principalele teme ale odei pe care a compus-o în onoarea lui Hieron „din Etna, biruitor la întrecerea de care“:

Mă rog plecat ție, fiu al lui Kronos, liniște / Să fie-n casa feniciană, / Iar strigătul tyrenienilor de luptă să-nceteze, / Jalea semeției lor văzând-o: corăbiile de plâns în fața Kyme... / Și cum au fost de stăpânul syracusienilor constrânși la suferință. / Când le-aruncă de pe corăbiile iuți / În mare floarea oștirii, / Ellada scăpând din grea robie.⁵⁴

Hieron a închinat la Olympia un coif conic cu inscripția „Hieron, fiul lui Deinomenes, și siracuzanii, [dedicat] lui Zeus: [pradă] tireniană din Kyma“; astăzi coiful se află la British Museum. Totuși, încercarea lui Pindar de a-i lega pe etrusci de cartaginezi („strigătul de luptă al fenicienilor“) era anacronică. Nu se știe din ce motiv, relațiile dintre cartaginezi și etrusci începuseră deja să slăbească cu două decenii înainte de bătălia de la Kyma. Arheologii au constatat o întrerupere a importurilor etrusce în Cartagina, cu siguranță nu înainte de 550 și nu după 500 î.Hr.⁵⁵ Anaxilas din Rhegion, un aliat grec al Cartaginei, a construit în Strâmtoarea Messina fortificații, special pentru a împiedica un posibil atac etrusc asupra cetății lui. Pe cont propriu și fără sorți de izbândă, corăbiile etrusce s-au îndreptat către sud ca să atace insula Lipari, care încă funcționa – așa cum o făcuse din vremuri preistorice – drept centru de comerț ce lega vestul de estul Mediteranei.⁵⁶ La începutul secolului al V-lea î.Hr. așadar, etruscii erau din ce în ce mai izolați în vestul Mediteranei.

Cu toate că la sfârșitul secolului al V-lea î.Hr. corăbiile etrusce au revenit în acțiune, siracuzanii au reușit să obțină

acces pe tot cuprinsul Mării Tirenene. În 453–452 î.Hr., au atacat zona de coastă din largul cetății Caere și s-au instalat imediat pe insula Elba cea bogată în fier, unde au capturat mulți sclavi; până la urmă, piraților tirenieni li s-a plătit cu aceeași monedă.⁵⁷ Etruscii și-au păstrat dușmănia față de Siracuză până la izbucnirea Războiului Peloponesiac, despre care vom discuta într-un capitol viitor. Când au pornit propriile atacuri asupra Siracuzei, atenienii erau la curent cu această ostilitate.⁵⁸ În 413 î.Hr. etruscii au trimis trei corăbii mari de război la Siracuză în sprijinul flotei ateniene. Iar Tucidide a făcut o remarcă laconică în acest sens: „erau niște tirenieni care luptau din pricina dușmăniei lor față de Siracuză”⁵⁹. Erau puțini, dar au reușit cel puțin o dată să schimbe soarta bătăliei. Câteva veacuri mai târziu, cei din familia Spurinna, un clan de nobili din Tarquinia, au ridicat, cu mândrie, o inscripție latinească în cinstea strămoșilor lor, dintre care unul fusese comandant de navă în timpul campaniei siciliene din 413 î.Hr.⁶⁰

VI

LEGĂTURILE DINTRE GRECIA ȘI ETRURIA au fost stabilite prin intermediul unei cetăți din sudul Italiei faimoase datorită gustului pentru lux al locuitorilor ei. Până la distrugerea ei, în 510 î.Hr., în urma unor conflicte locale, cetatea Sybaris a fost marele centru de comerț unde produsele din Corint, din Ionia și de la Atena ajungeau înainte să fie transportate în Poseidonia (Paestum) și îmbarcate pe corăbiile etrusce.⁶¹ Sybaris era faimoasă, sau avea un prost renume, mai ales pentru relațiile ei de prietenie cu Etruria; potrivit lui Athenaios din Naucratis (care a trăit în secolul al II-lea d.Hr.), alianțele comerciale ale cetății se întindeau până departe în două direcții: spre nord, până-n Etruria, iar spre est, până-n Milet, pe coasta Asiei Mici:

Sibariții purtau mantale făcute din lână adusă din Milet, și așa a apărut prietenia dintre cele două cetăți. Sibariții îi prețuiau pe etrusci mai mult decât pe oricare alte populații din Italia, iar dintre popoarele din Orient îi preferau pe ionieni, fiindcă acestora, ca și lor, le plăcea luxul.⁶²

Grecii din apus erau un fel de intermediari: nu produsele lor îi interesau pe etrusci, ci produsele fraților lor din lumea egeeană.

Una dintre metodele prin care atenienii au reușit să-și mențină supremația în fața rivalilor a fost crearea unor noi

canale de comunicare atunci când cele vechi au devenit inaccesibile din pricina războaielor și a disputelor comerciale. Bătălia de la Kyma a fost începutul sfârșitului pentru talasocrația etruscilor în vestul Mediteranei. Marea Tireniană nu mai era lacul lor, ci au fost nevoiți s-o împartă cu cartaginezii, cu grecii din Graecia Magna și cu noii rivali precum romanii și volscii – care trăiau pe colinele din Italia centrală și care se dovediseră uimitor de versatili, reușind chiar să întreprindă propriile incursiuni de piraterie. Răspunsul etruscilor atunci când au început să piardă tot mai multe oportunități pe mare a fost să preia controlul asupra cetăților de pe uscat, inclusiv asupra Perugiei (mai înainte, o așezare a umbrienilor, înrudiți cu latinii), asupra Bolognei (anterior locuită de „villanovani“ foarte asemănători, din punct de vedere cultural, cu cei dintâi etrusci) și asupra cetăților din Valea Padului, precum Mantova.⁶³ Iar asta însemna deschiderea unor noi rute comerciale pe unde mărfurile din estul Mediteranei puteau ajunge, traversând peninsula, din porturi până pe țărmurile Adriaticii. Secolele al VII-lea și al VI-lea î.Hr. au fost o perioadă de extraordinară înflorire culturală a Regiunii Marche din Italia, mai ales pentru piceni, populație care primea, pe mare, influențe grecești, iar pe uscat, influențe etrusce.⁶⁴ Însă după anul 500 î.Hr. Adriatica a devenit principalul canal de comunicare cu teritoriile grecești; această rută era convenabilă pentru marinari, cu toate că presupunea și o călătorie costisitoare pe uscat, prin Apenini. Căci corăbiile puteau porni din Golful Corintic, evitând Insulele Ionice și făcând apel la coloniile grecești din Apollonia și Epidamnos, înainte să-și croiască drum, prin ținuturile picenilor, către Adria și Spina – porturi nou apărute în câmpiile mlăștinoase și-n zonele nisipoase din nord-estul Italiei, aproape de viitoarele orașe Ferrara și Ravenna. Exact așa cum, în Renaștere, ducii de Este aveau să se preocupe mult, la Ferrara, cu creșterea cailor de rasă, grecii din perioadele arhaică și clasică au fost atrași de această regiune pentru același motiv: caii de rasă crescuți aici.⁶⁵

Spina era fie o așezare întemeiată de etrusci unde apoi a sosit un val mare de emigranți greci, fie o așezare întemeiată de greci unde apoi a sosit un val mare de emigranți etrusci; populația ei era un amestec de etrusci, greci, veneți din nord-estul Italiei și varii alte populații. Se poate să fi fost portul exterior al unei cetăți de pe uscat, Felsina (Bologna etruscă): pe o stelă de la sfârșitul secolului al V-lea î.Hr. descoperită la Bologna este înfățișată o corabie de război care aparținea

unui membru al familiei Kaikna, din Felsina, însă e greu să ne dăm seama unde ar mai fi putut să-și acosteze corăbiile, în afară de porturile de la Adriatica, precum Spina. Spina și Adria le-au oferit grecilor și etruscilor foarte mulți sclavi italici și celtici; iar numărul acestora a crescut, probabil, atunci când coloniștii etrusci din Valea Padului s-au înfruntat cu invadatorii celți veniți din Alpi. Spina fusese proiectată pe un model tip rețea, cel mai des folosit de etrusci, dar canalele ei de apă, care duceau toate către mare, o făceau să arate ca un soi de Venetie greco-etruscă. Arheologii au deschis mai bine de 4 000 de morminte în necropola acestei cetăți, de unde au recuperat foarte multe vase, datând inclusiv din secolul al V-lea și de la începutul secolului al IV-lea î.Hr., deci din perioada în care legătura cu Atena încă nu fusese întreruptă, iar locuitorii din Spina încă nu erau nevoiți să apeleze la ceramica de calitate inferioară ieșită din cuptoarele de olărit etrusce.⁶⁶ Terenul agricol aluvionar din Delta Padului era foarte productiv, însă problema cu solurile aluvionare e lipsa stabilității, încât în secolul al IV-lea î.Hr., când au început s-o ia la vale, cetatea a alunecat din ce în ce mai departe de mare. Între timp, incursiunile celtice în Italia, care au culminat cu un atac asupra Romei în 390 î.Hr., aproape că au devastat regiunea, unde, de altfel, invadatorii s-au așezat imediat.⁶⁷ Așadar perioada de înflorire a portului Spina a fost relativ scurtă, dar strălucitoare. Momentul ei de proeminență a fost parte dintr-un proces mai extins în urma căruia întreaga Adriatică s-a transformat într-o piață de desfacere în care mărfurile grecești se găseau din abundență.

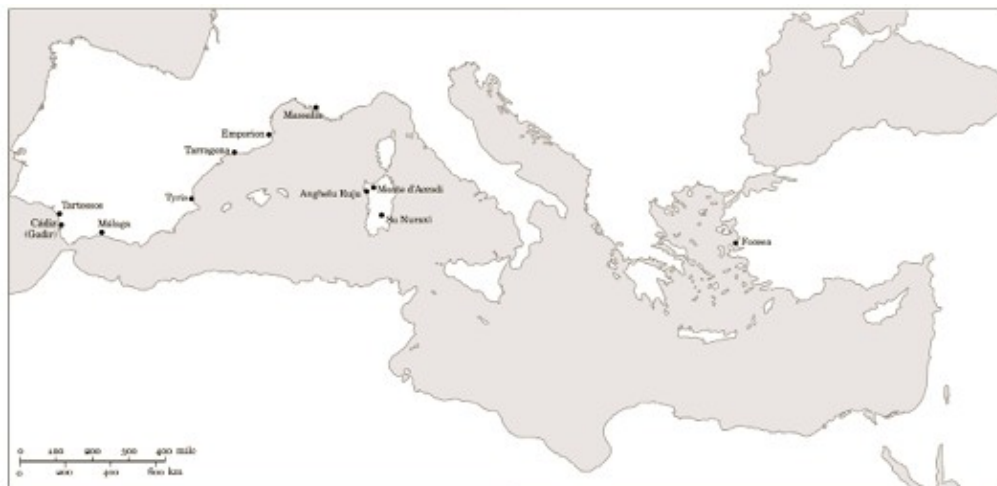
Așadar apariția și dezvoltarea cetăților etrusce au reprezentat mai mult decât un fenomen caracteristic Mării Tirenene; la acea vreme, și Adriatica era deschisă mișcărilor de populație și de mărfuri. Alături de greci și de fenicieni, etruscii au adus și ei noi mode în Mediterana, ajutând la crearea unor noi interconexiuni pe tot cuprinsul mării.

Către Grădina Hesperidelor
1000 î.Hr.–400 î.Hr.

I

EFECTELE CONTACTULUI CU ESTUL MEDITERANEI au fost numeroase și felurite în spațiul pe care astăzi îl numim Italia. Cultura greacă a pătruns în viața cotidiană a populațiilor din Sicilia – sicanii, siculii și elimienii – mai încet decât în viața populațiilor din Toscana și din Lațium. În Sicilia, atât grecii, cât și cartaginezii s-au ținut departe de populațiile locale. Sardinia, bogată în minereuri, a fost, vreme de secole, leagănul unei vii civilizații, a cărei trăsătură specifică erau turnurile de piatră cunoscute sub numele de *nuraghi* – câteva mii de astfel de turnuri încă străjuiesc insula; aceste turnuri erau înconjurare, se crede, de sate prospere, care-și asigurau bunăstarea de pe urma bogatelor resurse agricole ale insulei. Primele *nuraghi* au fost construite pe la 1400 î.Hr., însă de-atunci altele noi au tot apărut, până prin Epoca Fierului.¹ În perioada miceniană, existaseră câteva contacte cu străinătatea, când negustorii mediteraneeni sosiseră pe insulă în căutare de cupru. Ne putem face o idee despre bunăstarea elitei locale în mileniul al II-lea î.Hr. dacă examinăm mormintele descoperite de arheologi la Anghelu Ruju, în apropiere de Alghero, în nord-vestul Sardiniei; acestea sunt printre cele mai bogate morminte de la sfârșitul Neoliticului și începutul Epocii Bronzului dezgropate în Europa de Vest și dau seamă de contactele pe care, la acea vreme, locuitorii le stabiliseră cu Spania, cu sudul Franței și cu estul Mediteranei.² Influența spaniolă se poate vedea examinând vasele în formă de clopot descoperite în acest sit. Un alt tip de legătură cu Spania era cea lingvistică. De la locuitorii Sardiniei nu ne-a rămas nici o mărturie scrisă, fie pentru că nu foloseau scrisul, fie pentru că utilizau materiale friabile care nu au supraviețuit. Dar toponimele, multe încă în uz, constituie dovezi relevante, la fel ca limba sardă – o formă aparte a latinei târzii în care, în numeroasele ei dialecte, au fost încorporate și câteva cuvinte prelatine. Se pare că populațiile nuragice vorbeau o limbă (limbi) ce se înrudea(u) cu basca – o limbă non-indo-europeană. Astfel, cuvântul sard pentru

„miel tânăr“, *bitti*, seamănă foarte mult cu un cuvânt basc pentru „capră tânără“, *bitin*.³ Acest lucru nu constituie neapărat o dovadă a unei migrații masive din Iberia către Sardinia, cât mai degrabă o dovadă a existenței unui grup de limbi vest-mediteraneene ai căror vorbitori se găseau în Spania, în sudul Franței, în câteva insule din vestul Mediteranei și în anumite părți din Africa de Nord.

Încă din mileniul al II-lea î.Hr. locuitorii din Sardinia își îngropau morții în impresionante morminte săpate-n stâncă, cioplite astfel încât să semene cu casele celor vii; aceste morminte erau alcătuite din mai multe încăperi legate între ele prin coridoare și decorate cu ușori, cornișe și alte elemente sculptate în piatră care imitau, probabil, accesoriile de lemn din locuințele celor vii. În Sardinia de astăzi aceste morminte au primit denumirea *domus de janas*, „casele zânelor“. Însă locuitorii Sardiniei antice au construit și impresionante lăcașuri sacre, precum cele de la Monte d'Accoddi, din nord, în apropiere de Sassari, unde, probabil prin secolul al XV-lea î.Hr., au ridicat, la capătul unei rampe imense, o piramidă trunchiată, folosită poate drept lăcaș de cult.

Cele mai multe *nuraghi* se găsesc departe de coastă; multe se aflau în vârf de colină și tot ce știm despre ele pare să sugereze că aveau, în principal, scop de apărare: păzeau acele locuri de hoții de oi, de corsari și mai ales de vecinii dificili din Sardinia; funcționau, de asemenea, și pe post de seifuri în care puteau fi depozitate cuprul și bronzul, fie în formă brută, fie prelucrat și modelat – diverse figurine și piese de armament. Un bun exemplu ar fi imensul complex de la Su Naraxi, în Barumini (sudul Sardiniei), care a înflorit în secolele VIII–VI î.Hr.; la Su Naraxi se găseau un castel și aproximativ șaizeci de adăposturi cu fundație de piatră,

ridicate în jurul unei piațete centrale. Una dintre construcții, foarte mare, pare să fi fost o cameră de consiliu, înăuntrul căreia se găseau o bancă de piatră și nișe pentru lămpi. Su Nuraxi, atacat și distrus de cartaginezi, care-și aveau baza la Cagliari, nu departe spre sud, a fost reconstruit în secolul al V-lea și – judecând după numeroasele obiecte de teracotă, bronz și fier descoperite acolo – a redevenit un centru prosper.⁴ Su Nuraxi era, se pare, o societate extrem de fragmentată, în care orice stăpân, fie el și mărunț, își avea propriul castel. Influențele din Fenicia, din Cartagina și din Etruria au pătruns încet, nefiind vorba de o civilizație care s-a transformat rapid și fulminant datorită contactului cu străinătatea, precum s-au transformat, de exemplu, primii etrusci când au luat contact cu grecii și cu fenicienii.⁵ Interacțiunile cu Italia, Spania și Africa au fost mai subtile, iar societatea sardă pare să fi fost foarte conservatoare – *nuraghi* au fost construite până târziu în secolul al III-lea, când dușmani le erau adesea nu doar cartaginezii, ci și romanii. Nenumăratele turnuri, scări, culoare secrete și creneluri descoperite în situri ca Palmavera, în apropiere de Alghero, datând de pe la 750 î.Hr., precum și satele fortificate grupate la poalele acelor *nuraghi* dau mărturie despre o vreme în care invadatorii fenicieni începuseră să se așeze în Sardinia și în care, așadar, era nevoie de construcții tot mai sofisticate pentru a le face față dușmanilor tot mai sofisticăți. Cultele religioase din Sardinia antică sunt de asemenea o dovadă pentru caracterul conservator al acelei societăți; acolo, zeii grecilor sau ai fenicienilor n-au căpătat întâietatea, iar locuitorii insulei venerau mai ales fântânile sfinte și taurii.⁶

Sarzii n-au fost o societate urbană. Așezările lor tipice erau satele din jurul castelelor. În Sardinia, doar fenicienii și cartaginezii au ridicat orașe. Totuși, faptul că relațiile dintre cartaginezi și sarzi au fost, la răstimpuri, dificile nu a dus la izolarea civilizației nuragice de restul lumii. Unul dintre produsele exotice pe care le importau era chihlimbarul, care, pe o rută rămasă necunoscută, călătorea din Baltica până-n Su Nuraxi. Aurul nu prezenta prea mare interes pentru sarzi, iar resursele de argint din sudul Sardiniei aveau să fie exploatate masiv abia în secolul al XIV-lea d.Hr. Cele mai vechi obiecte de ceramică grecească descoperite în Sardinia (în afară de câteva fragmente de ceramică miceniană) datează din secolul al VIII-lea. A mai fost descoperit și un vas ionian care pare să fi ajuns la Su Nuraxi în secolul al VII-lea. Ne putem face o idee despre cât de puternice erau

legăturile sarzilor cu străinătatea dacă luăm în seamă faptul că ceramică de Corint a fost descoperită doar în situri din sudul Sardiniei, pe când ceramică etruscă (inclusiv imitații de vase grecești) a fost descoperită pe tot cuprinsul insulei.⁷ Pentru sarzi, aceste obiecte erau, desigur, exotice și foarte atrăgătoare, și le puteau cumpăra foarte ușor, cu lingouri de cupru.

Pentru sarzi nu era o problemă să găsească cupru, ci să-l transforme într-un aliaj mai greu, bronzul, căci trebuiau să importe cositor din Spania și din sudul Franței. Iar din bronz sarzii au realizat statuete a căror influență a fost durabilă în timp și-n spațiu: figurinele umane cu picioare lungi au atras, de exemplu, atenția sculptorului Giacometti (secolul XX), după ce, cu secole bune în urmă, îi fascinaseră și pe lucrătorii în metal din Vetulonia, unde erau produse, adesea de către meșteșugari sarzi, propriile figurine cu membre lungi. Câteva sute de astfel de statuete ni s-au păstrat chiar din Sardinia, datând din secolele VIII–VI î.Hr. Ele par să zugrăvească o lume aievea, cu luptători, arcași, meșteșugari și păstori, figurinele feminine fiind mai rare decât cele masculine. Uneori, înfățișau și animale, iar ocazional, probabil și zei, folosind aceste statuete în cultele locale.⁸ Figurinele ne oferă dovezi directe ale existenței navigației, căci în porturile etrusce au fost descoperite numeroase machete de corăbii, dintre care cele mai vechi par să dateze din secolul al VIII-lea: una are prova în formă de cap de căprioară și copastiile ornamentate cu diverse animale și păsări; o alta, macheta unei corăbii cu fundul rotunjit, este împodobită cu o figurină ce înfățișează o maimuță ghemuită, animal pe care cartaginezii îl aduseseră, probabil, tocmai din Africa.⁹

II

GRECII DIN SUDUL ITALIEI au fost un fel de punte de legătură între grecii din Ionia, Attica și Pelopones și noile orașe care apăruseră în Etruria. Tot la fel, Massalia – o colonie ioniană îndepărtată, situată pe locul Marsiliei de astăzi – a fost punte de legătură între lumea greacă din metropole și coastele extrem-vestice ale Mediteranei.¹⁰ Din nou, foceneii au fost pionieri, întemeindu-și așezări pe coastele Asiei Mici pe la 600 î.Hr.; aproape 600 de coloniști au sosit atunci, și nu după multă vreme s-au căsătorit cu membri ai populației locale. Marsilia timpurie s-a dezvoltat foarte rapid, iar teritoriul ei se întindea, în secolul al VI-lea,

pe circa cincizeci de hectare.¹¹ Dar adevărata perioadă de glorie a orașului a fost prima jumătate de secol din existența sa. La mijlocul secolului al VI-lea, invazia perșilor în Ionia i-a determinat pe foceeni să emigreze cât au putut mai departe de inamicii perși. Herodot relatează că perșii pretinseseră ca unul dintre bastioanele Foceei să fie dăruit și o clădire din oraș să fie cedată în mod simbolic satrapului Persiei. Foceenii au trimis vorbă că sunt de acord cu propunerea, dar că ar dori un răgaz de o zi în care să se hotărască; însă de fapt au folosit acel răgaz ca să-și încarce pe corăbii toate bunurile și să pornească pe mare, prin Chios, până departe spre vest – mai întâi până-n Corsica, apoi până-n Massalia. Și astfel i-au cedat regelui Persiei un oraș pustiu.¹²

Toate astea n-au făcut din Massalia un cuib de iredentiști ionieni. Ci dimpotrivă, Massalia era un oraș cu totul special, ai cărui locuitori au reușit să se ferească atunci când compatrioții lor purtau lupte cu etruscii; lucru explicabil, dacă ne gândim la relațiile strânse pe care masalioții le întrețineau cu popoarele din vestul Mediteranei – nu doar cu etruscii, ci și cu cartaginezii din Africa și din Spania și cu mai puțin sofisticații liguri, care locuiau în nord-vestul Italiei și în sudul Franței.¹³ Massalia devenise o zonă de contact cu popoarele celtice din vestul Europei, astfel încât ceramica grecească și etruscă și alte mărfuri au pătruns și mai la nord de Massalia, până-n inima Galiei. Între timp, grecii, etruscii și cartaginezii făceau negoț cot la cot în regiune; Pech Maho, despre care am mai amintit, era folosit de negustorii cartaginezi drept zonă comercială, dar cu siguranță era vizitat și de alții, după cum reiese clar dintr-o inscripție etruscă scrijelită pe o bucată de plumb descoperită acolo. Însă, mai degrabă decât plumbul, ceea ce-i atrăgea pe negustori în sudul Franței era cositorul, fiindcă tot căutau căi de acces către resursele de cositor din nord-vestul Franței și chiar din Britania, la care ajunseseră marinarii fenicieni din Cádiz. Obiectele grecești și etrusce din bronz și din ceramică descoperite pe cursul Senei, mai ales un masiv crater grecesc de bronz găsit la Vix, datând de pe la 530 î.Hr., ne ajută să ne facem o idee despre rutele foarte lungi pe care le parcurgeau mărfurile (și nu neapărat negustorii) până să ajungă în Galia.¹⁴ Acest imens vas pentru depozitarea vinului ne amintește că negoțul cu vin era una dintre principalele surse ale puterii Massaliei. Într-un asemenea vas încăpeau până la 100 de litri de lichid, iar grecii obișnuiau să amestece o măsură de vin cu două măsuri de apă. Într-

adevăr, secolul al VI-lea a fost secolul de aur al comerțului grecesc în vestul îndepărtat. În ciuda faptului că o colonie ioniană din Corsica a fost distrusă de etrusci și cartaginezi imediat după ce se formase, o vreme au mai tot răsărit mici așezări la Málaga și în alte locuri din sudul Spaniei, dar cel mai ilustru exemplu rămâne așezarea Emporion, emporiul prin excelență, cunoscută astăzi sub numele de Empúries. În apropiere, negustorii din Rhodos au fost, probabil, cei care au întemeiat așezarea numită Rhode – astăzi Roses, în Catalonia.

Massalia și-a menținut multă vreme legăturile cu estul Mediteranei, căci acolo era mare nevoie de cositor, folosit în turnătoriile de bronz. În decursul săpăturilor arheologice de la Marsilia au fost descoperite mari cantități de ceramică grecească de secol VI, provenită din Eubeea, Corint, Atena, Sparta, Ionia și din învecinata Etrurie. De altfel, negustorii bogați din Massalia au închinat și ei la Delphi un tezaur.¹⁵ Aceasta nu era vreo colonie periferică și lipsită de importanță. Cultura din sudul Franței fusese elenizată. Un scriitor latin târziu, Iustinus, a rezumat cuvintele unui autor dinaintea lui, Trogus Pompeius (ale cărui *Istorii filipice* sunt astăzi pierdute), după cum urmează:

De la locuitorii Massaliei galii au învățat un mod de viață mai civilizat și au lăsat deoparte sau măcar și-au mai cizelat grosolănia; tot de la ei au învățat să-și cultive ogoarele și să-și împrejmuiască cetățile cu ziduri. Tot atunci, au deprins obiceiul de a trăi supuși legilor, nu violenței; și au mai învățat cum să îngrijească vița-de-vie și cum să planteze măslini; iar asupra oamenilor și a lucrurilor s-a așternut o asemenea lumină, încât s-ar fi zis că nu Grecia imigrase în Galia, ci Galia fusese strămutată în Grecia.¹⁶

Desigur, acest encomion a fost scris multe secole mai târziu și nu e sigur deloc că grecii au fost, într-adevăr, cei care au adus în zonă măslini și viță-de-vie.¹⁷ Totuși, trebuie spus limpede că grecii și etruscii au dezvoltat exploatarea intensivă a viilor și au introdus o tehnologie mai avansată de tescuire a măslinelor și de producere a vinului. Sir John Boardman a subliniat că „primul vin băut în Burgundia a fost vin grecesc adus din Marsilia“, iar carafele de vin ateniene, feniciene și etrusce descoperite în multe situri din Languedoc și Provența sunt argumente care vin în sprijinul afirmației lui Boardman.¹⁸ Iustinus avea dreptate: n-a fost nevoie de o campanie de cucerire în stil roman pentru a pune această regiune pe orbita culturală a Greciei.

Ca și în alte regiuni din vestul Mediteranei, și aici perioada din preajma anului 500 î.Hr. a marcat o tranziție importantă. În parte, aceasta a fost rezultatul tensiunilor politice din ce în ce mai puternice dintre greci și etrusci, care au dus la șubrezirea legăturilor comerciale pe tot cuprinsul Mării Tirenene. În aceeași perioadă, centrele culturale din nordul și estul Franței (regiune cunoscută sub numele de cultura Hallstatt) au căzut într-un con de umbră, iar ținuturile celtice dinspre răsărit au devenit miezul unei noi și foarte vii culturi continentale, așa-numita cultură La Tène, puternic influențată de etrusci, prin trecătorile din Alpii de Est. Și astfel, rutele comerciale care legau Mediterana de nordul Europei s-au deplasat către est, iar în Valea Ronului a dispărut cererea de produse mediteraneene de lux.¹⁹ În Massalia ajungea așadar din ce în ce mai puțină ceramică atică, cu toate că mai apoi, la sfârșitul secolului, comerțul cu ceramică s-a revigorat. Însă, lucru mult mai important, grecii din Marsilia n-au mai reușit să trimită vin și produse de lux către continent, în vreme ce departe în vest, de-a lungul coastei Spaniei, cartaginezii controlau mersul comerțului. Am arătat deja că, în lumea greacă, răspunsul la toată această situație a fost că negustorii au început să folosească din ce în ce mai mult o rută prin Adriatica la capătul căreia ajungeau în nou întemeiatul oraș Spina. Toate pierderile Marsiliei s-au transformat așadar în câștig pentru Spina. Un alt răspuns a fost transformarea Massaliei în oraș-mamă pentru o nouă generație de colonii întemeiate de-a lungul țărmurilor în Provența și Languedoc – de exemplu Agde, deși e posibil ca ramificația cea mai cunoscută a ei, Nikaia (Nisa), să fi fost întemeiată abia mai târziu, în secolul al III-lea.²⁰

III

UNUL DINTRE CELE MAI SPECTACULOASE cazuri de elenizare a fost cel al Spaniei. În literatura greacă arhaică, de exemplu în scrierile lui Hesiod, ținuturile cele mai vestice din Mediterana erau sălașul unor creaturi fantastice, precum monstrul cu trei capete Geryon; tot acolo se afla misterioasa Grădină a Hesperidelor, iar lângă Coloanele lui Hercule Atlas ținea cerul pe umeri.²¹ Așa cum am arătat deja, fenicienii au ajuns primii în această regiune și au întemeiat o așezare importantă dincolo de Mediterana, la Cádiz. Dintre greci, focenii și vecinii lor au fost, din nou, pionieri, începând cu marinarul Kolaïos din Samos, la sfârșitul secolului al VII-lea; se spune chiar că regele din Tartessos i-

ar fi invitat pe foceni să se așeze în ținuturile lui.²² Însă din greșală, așa cum avea să reiasă mai târziu din cursul evenimentelor, au ajuns în Corsica. Prezența grecească – coloniști și negustori – în Spania secolelor VI–IV a fost mai degrabă limitată, în comparație cu prezența cartagineză, și nu e clar nici astăzi dacă grecii îi vedeau pe cartaginezi ca pe niște rivali: grecii din Emporion făceau cu ei negoț cu metale, iar monedele care se băteau în Emporion în secolul al IV-lea combinau motivele cartagineze cu cele din Sicilia grecească. Locuitorii din Emporion au recrutat, probabil, mercenari pentru a-i angaja în armata cartagineză care lupta cu grecii din Sicilia; Emporion nu a încercat nici să creeze un teritoriu vast pe care să-l aibă sub control direct. Bunăstarea orașului provenea nu atât din exploatarea resurselor locale, cât din legăturile cu ținuturile din sudul Spaniei bogate în metale, legături mediate de negustorii cartaginezi.²³ Și totuși, influența culturală a grecilor a întrecut-o cu ușurință pe cea a Cartaginei. Cu toate că unele centre grecești din Catalonia înfloreau în continuare, cele din Andaluzia, precum Mainake, în apropiere de Málaga de astăzi, au dispărut curând, iar regiunea a trecut din nou în sfera de influență a fenicienilor. Tartessos cel bogat în argint și-a atins apogeul dezvoltării probabil pe la anul 500 î.Hr., însă în regiune mai erau o grămadă de alte oportunități, iar cartaginezii au continuat să cucerească victorie după victorie în vestul Mediteranei, semnând, în 509, un tratat cu nou întemeiata Romă, tratat prin care, políticos, dar ferm, romanilor și aliaților li se interzicea să intre în regiunile întinse ale Mediteranei de vest.

Încercările de a închide mările sunt adesea contraproductive, fiindcă lasă loc pirateriei și în plus sunt greu de realizat. Cel mai probabil încă înainte ca punii să fi luat în stăpânire Spania, un marinar grec a întocmit un manual de navigație, *Periplus*, în care prezenta coastele Spaniei, începând din Galicia, trecând prin Strâmtoarea Gibraltar și ajungând, de-a lungul coastei, până-n Marsilia, care trebuie că-i era locul de baștină. Cu siguranță, scopul lui era să descrie în detaliu ruta de acces către resursele de cositor din Galicia. A fost precursorul faimosului marinar grec Pytheas din Marsilia, care în secolul al IV-lea a descoperit ruta maritimă până-n Britania.²⁴ Lucrarea aceasta din secolul al VI-lea î.Hr., sau poate un pic mai târzie, a supraviețuit și a fost încorporată într-un poem latinesc plin de stângăcii compus de un scriitor păgân de la sfârșitul secolului al IV-lea d.Hr. pe nume Avienus.²⁵ Avienus tot

repetă că în textul vechi pe care l-a folosit este descris un loc de pe coasta spaniolă care între timp s-a transformat într-o ruină; aşadar avem de-a face cu un amestec de materiale antice şi observaţii ale unor călători mai târzii pe care Avienus i-a citit de asemenea. Faptul că unele oraşe, precum colonia grecească Rhodos, sunt omise sugerează că la vremea la care marinarul grec şi-a scris *Periplul* acestea nu fuseseră încă întemeiate, fiind totodată mărturie şi pentru vechimea mare a textului. Avienus vorbeşte pe larg despre Tartessos, care şi-a atins apogeul dezvoltării în secolul al V-lea î.Hr., identificându-l, convins că informaţia e corectă, cu Cádizul şi precizând: „acum e mic, acum e abandonat, acum e doar un morman de ruine“²⁶; tot el descrie negoţul locuitorilor din Tartessos cu vecinii lor şi momentul în care cartaginezii au ajuns în acel ținut, vorbind şi despre un munte semeţ bogat în cositor, loc de mare interes pentru negustori.²⁷ Textul conţine şi referiri la oraşele feniciene decăzute din sudul Spaniei – aşadar ne putem da seama că precursorul lui Avienus a călătorit, pe la sfârşitul secolului al VI-lea, până dincolo de acele aşezări –, precum şi precizarea că la acea vreme unele aşezări feniciene erau ocupate de coloniştii cartaginezi.²⁸ Trecând un text grecesc în vers latinesc şi adăugând material din surse mai târzii, Avienus a creat un soi de palimpsest, din care astăzi ne e foarte greu să discernem diversele straturi.²⁹ Avienus descrie, într-adevăr, două centre de colonizare importante din regiune, Tartagona şi Valencia, cunoscute de el sub numele de Tyris (care a supravieţuit în numele râului Turia, ce până de curând curgea prin centrul Valenciei), însă atunci când pomeneşte de Barcelona, al cărei nume e de origine cartagineză, se referă la ea ca la o aşezare întemeiată destul de târziu. Vorbind de popoare aprige care locuiau de-a lungul coastei spaniole şi care trăiau cu lapte şi brânză, „precum fiarele“, Avienus reuşeşte să contureze imaginea unei mari varietăţi de populaţii denumite generic popoarele iberice, imagine confirmată de mărturiile arheologice care ne arată că nu a existat o singură (şi unitară) „naţiune“ iberică, ci mai multe triburi şi state mici.³⁰

Grecii şi cartaginezii au întreţinut legături strânse cu popoarele iberice. Astfel a apărut o civilizaţie care a atins un nivel foarte înalt în artele frumoase, a construit oraşe mari şi a adoptat scrisul. Civilizaţia iberică nu s-a bucurat de prea mare atenţie în afara Spaniei, în ciuda faptului că ibericii ajunseseră la un nivel de rafinament pe care, dintre popoarele din vestul Mediteranei, doar etruscii au reuşit să-l

depășească.³¹ Aceste popoare sunt al doilea exemplu grăitor pentru pătrunderea culturii grecești și feniciene în occident, la capătul unor lungi rute de comerț și de migrație, și pentru modul în care, în arta sculpturii în piatră și a prelucrării metalelor, aceste influențe culturale s-au întrepătruns cu talentul băștinașilor. Însă ibericii sunt mult mai greu de identificat decât etruscii, care și-au dezvoltat un simț al solidarității ca popor unitar, luându-și ei înșiși numele *Rasna*. Între ibericii din Andaluzia, cei de pe țărmul Valenciei și cei din Catalonia erau numeroase diferențe culturale. Existau multe triburi, dar fără unitate politică. Nu e limpede nici măcar dacă toate vorbeau aceeași limbă sau limbi înrudite, chiar dacă, dintre limbile care au supraviețuit, basca și berbera par să fie cele mai apropiate de vechile graiuri iberice. Pe continent, ibericii s-au amestecat cu alte populații, denumite generic – nu doar de cercetătorii moderni, ci și de Avienus – populații celtice (un termen foarte vag, dar care evidențiază tradiții culturale continentale, și nu mediteraneene).³² Termenul „iberic“ este așadar un fel de generalizare, referindu-se la o mare diversitate de populații din secolele VII–II î.Hr. trăitoare într-o lume instabilă politic în care cartaginezii, grecii și, în cele din urmă, romanii au reușit să pătrundă ca negustori și cuceritori.

La fel ca în Sicilia și în sudul Italiei, locuitorii așezărilor grecești, precum cei din Emporion, stăteau departe de populația autohtonă, dar cu timpul, în urma căsătoriilor mixte și a altor tipuri de legături, în orașe populația era din ce în ce mai amestecată. Nu departe de Emporion, la Ullastret, se găsea un oraș iberic important, împrejmuit cu patru porți masive și întinzându-se, în secolul al IV-lea, pe mai bine de 40 000 de metri pătrați. Însă nu trebuie să ne imaginăm că relațiile dintre iberici și coloniști erau în mod inerent ostile. Vom arăta, prin câteva exemple, în ce fel au reușit ibericii să combine lecțiile învățate de la greci și de la alții cu expresiile propriei identități. Cu toate că în sud-vestul Spaniei existau unele variații, ibericii de pretutindeni foloseau același tip de scriere, multe dintre caractere fiind, cu siguranță, inspirate din alfabetul grecesc – nu din cel fenician. În mod straniu, după ce au ajuns la un alfabet propriu, ibericii i-au adăugat și câteva simboluri silabice, *ba*, *be*, *bi*, *bo*, *bu* și la fel pentru literele „c“ și „d“, iar apoi, lucru și mai ciudat, inventivitatea celor care au născocit această scriere a secat. Două trăsături esențiale ale Spaniei moderne au apărut drept rezultat al influenței exercitate de

greci asupra ibericilor: vița-de-vie și măslinii au căpătat tot mai multă popularitate, cu toate că, de exemplu, poetul latin Marțial critica vinurile catalane considerându-le de foarte proastă calitate; în orice caz, ibericii au preferat dintotdeauna berea, și adesea importau vinuri mai bune din Etruria.³³

Un alt exemplu de împrumut cultural poate fi observat examinând mormintele din vechea Spanie: ibericii preferau incinerarea. La Tutugi, în Andaluzia, arheologii au scos la iveală multe morminte datând din secolul al V-lea și de mai târziu: de la simple depozite de urne până la tumuli somptuoși cu mai multe încăperi și coridoare, pe ai căror pereți se mai vedeau încă urme de picturi. Printre motivele arhitectonice folosite erau și coloane de sprijin decorate în stil ionic. Aceste morminte imense, care adăposteau, desigur, osemintele membrilor elitei, amintesc de mormintele din Etruria, sugerând astfel influențe venite din Italia. Exista, la fel ca în Italia și în unele părți din estul Mediteranei, și practica de a-i îngropa pe cei bogați și faimoși cu impresionante obiecte funerare alături: într-un mormânt cu trei încăperi scos la iveală la Toya s-au găsit, de exemplu, găleți de bronz, giuvaiere și un car.³⁴ Un al treilea exemplu de amestec al trăsăturilor autohtone cu influențele venite din exterior poate fi găsit în sculptură. Lucrând cu piatră de var, artiștii iberici au confecționat impresionante reprezentări aproape în mărime naturală de tauri, cai și căprioare, redând extrem de realist principalele trăsături ale respectivelor animale; preferatele lor erau altoreliefurile și e posibil ca multe dintre sculpturile care au supraviețuit să fi fost decorațiuni exterioare ale templelor și ale altor lăcașuri de cult.³⁵ Influența stilurilor grecești s-a simțit treptat și a dat naștere, până la urmă, unui stil care nu pare să fi fost întru totul grecesc. Acest lucru e valabil chiar și pentru secolul al IV-lea î.Hr., data probabilă la care a fost realizată cea mai celebră sculptură iberică, *Dama de Elche*, bustul unei preotese sau zeițe care poartă bijuterii extrem de sofisticate. Chiar dacă pe chipul ei se regăsesc în mare parte trăsăturile modelelor grecești clasice, restul statuetei se aseamănă mult cu alte siluete de femei în mărime naturală scoase la iveală de arheologi în Spania.³⁶ Printre bijuteriile ei, de asemenea, pot fi recunoscute diverse modele cartagineze.³⁷ Însă stilul veșmintelor, atât la bustul din Elche, cât și la alte sculpturi similare, reflectă canoanele iberice. Ibericilor nu le plăcea atât de mult precum grecilor și etruscilor să portretizeze corpul uman nud: pe un singur vas iberic se găsește o pictură

cu un bărbat gol, iar acest vas a fost descoperit la Emporion, unde trăiau mai mult greci.³⁸

Ceramica dă seamă de legăturile comerciale existente și, în cazul vaselor pictate, dezvăluie influențele culturale, reflectate fie prin stilurile iconografice, fie prin interesul pe care popoarele băștinașe l-ar fi manifestat față de zeii și eroii greci. Spre deosebire de popoarele din Italia, ibericii nu s-au lăsat copleșiți de ideile religioase ale grecilor și fenicienilor, cu toate că de-a lungul coastei arheologii au descoperit urme ale unor culte comune închinat Demetrei, lui Astarte și altor zei străini; de exemplu, o statueta de alabastru descoperită într-un mormânt la Tutugi este, în mod clar, reprezentarea unei zeițe feniciene.³⁹ În domeniul picturii pe vase, ibericii s-au dovedit deosebit de originali și nu au copiat pur și simplu modelele grecești, așa cum au făcut adesea etruscii. Pe vasele cu figuri negre descoperite la Liria, în apropiere de Valencia, sunt reprezentate scene de dans și de război; siluetele de oameni sunt scoase în evidență într-un stil curgător semiabstract care relevă imediat un puternic simț al mișcării, iar spațiile goale sunt umplute mai toate cu bucle, spirale, modele florale și orice alte ornamentații care nu lăsau loc impresiei de vid.⁴⁰ În Andaluzia, modelele geometrice inspirate din modelele grecești de secol VI î.Hr. au dăinuit până târziu în secolul al IV-lea, însă adaptate astfel încât să satisfacă gusturile cumpărătorilor iberici – dragostea pentru păsări și animale, ca și pentru frunzișuri. Așadar nu exista un singur „stil iberic“, însă ibericii le datorau grecilor câteva idei fundamentale, încercând apoi să adapteze ei înșiși tot ce aduceau corăbiile grecești și feniciene din estul Mediteranei.

Ibericii s-au făcut cunoscuți dincolo de granițele Spaniei nu doar ca negustori, ci și ca soldați reductabili. Au fost recrutați de tiranul Himerei, în Sicilia, în anul 480 î.Hr., însă au luptat, la sfârșitul secolului al V-lea, și în armatele cartagineze care au atacat orașele grecești din Sicilia; după ce Cartagina a fost înfrântă de tiranul Siracuzei în anul 395, mulți soldați au intrat în serviciul lui; aceștia apar menționați chiar și într-una dintre comediile lui Aristofan, compusă la acea vreme, stârnind râsul fiindcă se spunea că erau foarte păroși. Celebrele lor săbii *falcata* erau adaptări ale modelelor grecești și etrusce pe care învățaseră să le mânuiască câtă vreme serviseră drept mercenari.⁴¹ Plata și prăzile de pe urma războaielor purtate cu străinii trebuie să-i fi îmbogățit pe mulți în Iberia și astfel ne putem explica opulența unora dintre mormintele iberice. Pe de altă parte, se

știe astăzi că adevărata sursă de prosperitate a ibericilor au fost resursele naturale ale Spaniei, mai ales metalele. Ibericii erau poziționați cum nu se poate mai bine pentru a obține beneficii de pe urma traficului comercial dinspre Spania continentală către zona de coastă, căci pe acolo treceau corăbiile care erau încărcate în Gadir și în alte porturi de la Atlantic și care apoi, prin Gibraltar, ajungeau să parcurgă ruta descrisă de Avienus. Întreaga Mediterană era acum străbătută de vase grecești, etrusce sau cartagineze; popoarele din vestul îndepărtat erau subiect de glume la Atena din vremea lui Aristofan, iar popoarele de la Apus priveau înspre Grecia, mai întâi înspre Corint și mai târziu înspre Atena, ca înspre centrul suprem al stilului și al modei.

Talasocrațiile
550 î.Hr.–400 î.Hr.

I

AR FI FOST DE AȘTEPTAT CA ZONELE DE COASTĂ ale Mediteranei să joace rolul de limită naturală a expansiunii imperiale inițiate de marile puteri din Orientul Mijlociu – hitiții, Asiria, chiar și Egiptul faraonic. Asirienii au tot încercat să intimideze Ciprul ca să-l supună, la fel cum au făcut și egiptenii, fiindcă resursele prețioase de cositor și de diverse alte metale care se găseau acolo nu puteau fi ignorate. Însă nici o încercare de a dobândi supremația asupra Mediteranei de est n-a fost pe măsura cuceririlor făcute de perși în Anatolia și în Levant de-a lungul secolului al VI-lea î.Hr. și a încercării perșilor de a cوتropi Grecia; înfrângerea Persiei a fost sărbătorită drept cea mai mare victorie grecească de după căderea Troiei. Era vorba de o realizare nu doar militară, ci și politică, căci multe cetăți din Grecia se aliaseră, iar insulele din Marea Egee au colaborat luptând împotriva perșilor – a fost solicitat până și ajutorul Siracuzei (cu toate că a ținut piept unei amenințări venite din partea Cartaginei, instigată probabil de Persia). Grecii au celebrat victoria ridicând mai multe monumente triumfale, precum șarpele de bronz de la Delphi, care astăzi se găsește în Hipodromul de la Istanbul; pe acea coloană șerpuită grecii au inscripționat numele celor treizeci și una de cetăți care au ajutat la respingerea perșilor în celebra bătălie de la Plateea (479 î.Hr.), și lista nu era completă.¹ Tot atunci a fost înființat un „consiliu al coaliției elene“, iar numele de eleni, inițial atribuit de Homer tovarășilor lui Ahile, începea să fie din ce în ce mai mult folosit cu referire la o identitate comună exprimată prin limbă, prin cultul zeilor și prin stilul de viață.² Istoria care a luat naștere astfel – întâmplări relatate cel mai răsunător și mai spiritual de Herodot – a fost cea a felului în care grecii și-au apărut libertatea împotriva tiraniei persane. În tragedia sa *Perșii*, jucată la Atena în 472 î.Hr., Eschil afirma că viitorul Eladei avea să depindă în mod direct de soarta cetății sale natale:

REGINA ATOSSA: Spune unde, în toată lumea asta plină de oameni, se găsește o cetate numită Atena?

CORIFEUL: Departe tare, unde Stăpânul nostru soarele apune și ultima lui străluminare pierde.

REGINA ATOSSA: Și ținutul acesta aflat atât de departe spre apus îl râvnește fiul meu drept pradă?

CORIFEUL: Întocmai, căci, odată ce Atena e a lui, Elada-ntreagă e nevoie să i se supună.³

E discutabil însă dacă grecii luptau într-adevăr pentru libertate împotriva tiraniei persane. La sfârșitul secolului al V-lea, în timpul Războiului Peloponesiac, când încleștarea dintre ei atinsese apogeul, spartanii și atenienii tot încercau, pe rând, să le intre în grații perșilor; așadar supunerea față de regele perșilor nu a fost dintotdeauna văzută ca un act josnic. Pe măsură ce a tot fost repovestită, istoria aceasta a căpătat și mai multă amploare, mai întâi datorită lui Herodot, iar apoi, mult mai târziu, în perioada romană, datorită lui Plutarh, care a alcătuit biografiile celor mai iluștri oameni de stat atenieni și spartani. Imense oștiri conduse de regele perșilor au invadat Grecia; și totuși, printre soldați erau și mulți greci, care, din voia lor sau nu, au fost nevoiți să lupte împotriva altor greci. Stăpânirea persană pricinuia din timp în timp neplăceri precum colectarea taxelor și recrutarea trupelor, însă politica lor generală era să lase destul de multă libertate acelor cetăți care le plăteau fără să se împotrivescă un tribut simplu de pământ și apă.

Din perspectiva grecilor, problema persană a început în 546, odată cu distrugerea și cucerirea regatului Lidiei, al

căruia conducător, Croesus, era vestit pentru bogăția lui. Regele perșilor, Cyrus, a invitat cetățile grecești din Ionia, care depindeau nominal de regatul Lidiei, să i se alăture pentru a-i înfrânge pe lidieni, însă ionienii s-au arătat interesați de propunere abia după ce Lidia deja căzuse, când, deci, era deja prea târziu: de aceea, Cyrus n-a mai fost dispus să le ofere ionienilor condițiile ușoare sub care trăiseră câtă vreme fuseseră supuși nominali ai Lidiei. Unii s-au conformat și s-au văzut obligați să trimită trupe; sub Cyrus, jugul era încă ușor de dus, dar sub regii care i-au urmat obligațiile au devenit din ce în ce mai numeroase, fiindcă aceștia aveau nevoie de fonduri ca să-și finanțeze grandioasele campanii de război. Cetățenii din alte orașe au primit sfatul grecilor din Elada și au emigrat în masă, mai ales focenii. Miltiade, care avea să ajungă un general renumit în serviciul atenian, a pornit pe mare, din Focea, cu cinci corăbii, o mână de refugiați și toate avuțiile din cetatea sa; din nefericire, una dintre corăbii a fost capturată de piratii fenicieni. La vremea aceea, cu mult mai importante pentru perși erau ținuturile marilor imperii din Orientul Mijlociu. Căderea Babilonului în mâinile lui Cyrus (anul 539), povestită în Biblie în cartea prorocului Daniel, a fost urmată, în 525, de căderea Egiptului în mâinile fiului lui Cyrus, Cambyses; între timp, perșii au supus cetățile feniciene. Însă pentru fenicieni aceste evenimente nu s-au dovedit a fi chiar o catastrofă. Perșii au readus la viață rutele comerciale care treceau prin Tir și Sidon, ocolind Ionia. Fenicienii asigurau grosul flotei militare a perșilor în Mediterana, cu toate că grecii ionieni produceau și ei, probabil, corăbii pentru flota regală. Pe la anul 525, o căpetenie ioniană, Polycrates din Samos, care s-a aliat cu Cambyses, a reușit să mobilizeze o sută de pentecontere (corăbii manevrate de cincizeci de vâslași) și patruzeci de trireme (corăbii cu trei rânduri de vâsle dispuse pe trei niveluri); fenicienii construiau și ei astfel de ambarcațiuni, ba chiar au trimis două sute de trireme împotriva insulei Naxos, în 499.⁴ Cu alte cuvinte, a fost nevoie de mii de marinari pentru a forma echipajul flotei, și cel mai probabil Polykrates a luat brațe de muncă nu doar din Samos. Herodot se întreba chiar dacă nu cumva acest personaj putea fi comparat cu talasocratul Minos.⁵

Cetățile grecești din Cirenaica au acceptat suzeranitatea perșilor după căderea Egiptului, așa încât Imperiul Persan se întindea acum până departe în ținutul care astăzi este Libia; Cartaginei, ca și altor cetăți feniciene, victoriile perșilor par

să-i fi fost pe plac. Asta nu înseamnă că perșii căutau să dobândească supremația în Mediterana. Grecii le-au sugerat fraților lor din Sicilia că și insula lor se afla în pericol. Și totuși, regiunea din Europa care-i îngrijora cel mai mult pe perși nu era Grecia, ci marele grup de ținuturi care astăzi formează Ucraina, ținuturi locuite pe atunci de sciții nomazi, pe care și grecii, și perșii îi priveau ca pe niște barbari sălbatici; regele Darius al Persiei a condus o campanie militară împotriva lor în anul 513. Câțiva greci și alții de felurite origini le făceau probleme perșilor în nordul Egeei, iar perșii au răspuns cu brutalitate, ocupând insula Lemnos în 509 și masacrându-i pe mulți dintre locuitori. Perșii urmăreau, lacomi, să obțină controlul în Eubeea, insulă faimoasă pentru resursele ei naturale.⁶ Începând din 499, Ionia a fost cuprinsă de frământări și revolte, unele susținute chiar de cetățile din Grecia, revolte ce au dus la represalii violente din partea marinarilor perși, care-și vărsau astfel prin sânge și jafuri ranchiuna față de rivalii lor greci. Și totuși, după ce revoltele ioniene s-au mai domolit, perșii s-au arătat surprinzător de prudenți, acceptând guvernări democratice și încercând să înlăture o sursă importantă de tensiuni între cetăți solicitându-le să încheie tratate comerciale unele cu altele. Marele Rege al perșilor era conștient de responsabilitatea pe care-o avea în fața zeului său Ahura Mazda de a se arăta îndurător cu supușii și de a încuraja stabilitatea. Chiar și așa, Ionia nu și-a mai recăpătat niciodată prosperitatea.⁷

II

ANUL 486, în care Xerxes a devenit rege, a marcat o schimbare radicală în politica perșilor: s-a trecut de la tolerarea, chiar dacă anevoioasă, a disidenților la reprimarea viguroasă a tuturor inamicilor Persiei; Marele Rege intenționa să-i pedepsească pe greci fiindcă îi sprijiniseră pe rebelii ionieni. Fenicienii și egiptenii au primit ordin să furnizeze o cantitate mare de funii groase cu ajutorul cărora să poată fi înjghebate două poduri din bărci peste Helespont; aceste funii trebuie să fi fost extraordinar de rezistente ca să facă față curenților puternici. Fiindcă o flotă fusese deja aproape complet distrusă în apropiere de promontoriul Muntelui Athos, regele a ordonat să fie săpat un canal la baza promontoriului, în istm; și porunca i-a fost împlinită. Iar din loc în loc de-a lungul rutei pe care avea s-o străbată armata prin Tracia au fost amplasate depozite de hrană. Grecii și-au dat seama imediat că aveau să poarte războiul

atât pe mare, cât și pe uscat, așa încât spartanilor li s-a încredințat comanda supremă a forțelor navale – o dovadă în plus că forța maritimă a Spartei n-ar trebui niciodată subestimată. Deloc surprinzător, mulți greci au fost tentați să se „medizeze“, să se supună mezilor și perșilor înainte ca oștirile lui Xerxes să le distrugă cetățile și să-i înrobească pe cetățeni. Oracolul Pythiei de la Delphi i-a îndemnat pe atenieni să plece din ținuturile natale și să migreze către apus; când i-au fost cerute lămuriri, a făcut câteva referiri vagi la niște Ziduri de Lemn înăuntrul cărora aveau să fie în siguranță și care aveau să supraviețuiască în urma asalturilor perșilor, sugerând de asemenea că ceva cumplit avea să se întâmple la Salamina, nu departe de Atena către vest.

Momentul cel mai dramatic al campaniei pe uscat a fost bătălia din strâmtoarea de la Termopile, în 480 î.Hr., când trei sute de bravi spartani au luptat până la moarte împotriva forțelor inamice care i-au copleșit; după această victorie, perșii s-au năpustit către nordul și estul Greciei, iar Atena, pustie, a fost prădată, inclusiv vechile temple de pe Acropolă.⁸ Campania pe mare le-a fost mult mai favorabilă grecilor, căci flota perșilor era compusă în majoritate din trireme feniciene, foarte rapide și ușoare, împotriva cărora grecii au mobilizat propriile trireme, mai grele și mai rezistente. Fenicienii păreau să fie în avantaj potrivit cifrelor, însă grecii cunoșteau mările mult mai bine.⁹ Ținând piept flotei perșilor la Salamina, în 480 î.Hr., aliații greci au reușit să întârzie dezastrul care părea aproape inevitabil: momentul în care perșii aveau să cucerească aproape întreg Peloponesul. Salamina e o insulă despărțită de zona de uscat a Atticii printr-o strâmtoare foarte îngustă la est, unde flotele s-au aflat față-n față, și printr-o strâmtoare puțin mai largă dincolo de golful dinspre Eleusis, la vest. Cu mai mult de 200 de vase de transport maritim (unii cercetători susțin că ar fi fost chiar 380), grecii, în majoritate atenieni, au înfruntat între 600 și 1 200 de corăbii inamice; au fost nevoiți, așadar, să-i atragă pe fenicieni în strâmtoarea mai îngustă dintre Salamina și țărmul grecesc și să-i țină blocați acolo.¹⁰ Și au reușit să facă asta, printr-un vicleșug demn de Odiseu: o iscodă ateniană i-a anunțat pe perși că grecii plănuiau să pornească pe furiș către vest imediat ce avea să se lase întunericul. Fenicienii au fost trimiși deci să patruleze ieșirea dinspre vest. Însă grecii au rămas pe loc și, la ivirea zorilor, patrulele trimise să blocheze ieșirea grecilor au fost uimite să vadă că era liniște și nimic nu se întâmplase. Între timp, grecii au început lupta cu restul flotei

feniciene, care rămăsese în strâmtoarea de est. Corăbiile corintiene au întins pânzele și au gonit până-n strâmtoarea de vest către Eleusis, atrăgându-i astfel ca un magnet pe dușmani, care însă bineînțeles că n-au mai fost în stare să-și manevreze corăbiile în locul acela atât de îngust. În tot acest răstimp, Marele Rege Xerxes ședea pe un tron de aur pe înălțimile la poalele cărora se întindea Golful Salamis, așteptând să vadă spectacolul agreabil al unei zile victorioase pentru flota persană. În loc de asta, regele a văzut cum două sute de corăbii feniciene și multe alte corăbii persane au fost scufundate sau capturate, în vreme ce grecii au pierdut doar vreo patruzeci de corăbii.¹¹ Grecii ionieni aflați în serviciul persan au evitat înfruntarea cu congenerii lor de pe uscat și s-au îndepărtat repede cu corăbiile. A fost o victorie foarte ciudată: flota persană n-a fost zdrobită – probabil în jur de o mie de corăbii felurite erau încă la apă, iar o întreagă armată persană se afla în apropiere. Însă în urma bătăliei de la Salamina s-a dovedit că Xerxes n-avea să cucerească prea repede sudul Greciei. Spartanii și atenienii erau stăpâni peste Marea Egee și o salvaseră de la a fi transformată în mare persană. Victoria pe uscat de la Plateea, din anul următor, a confirmat o dată-n plus că marea coaliție grecească era invincibilă. Ajustând puțin calendarul, curând grecii s-au putut mândri că, în aceeași zi cu victoria de la Salamina, siracuzanii conduși de Gelon i-au înfrânt o dată pentru totdeauna pe cartaginezii care încercau să cucerească Sicilia. E posibil ca punii să fi pornit acea invazie în încercarea de a crea un al doilea front pentru Persia și pentru aliații ei fenicieni. Desigur, ideea că perșii fuseseră înfrânți și în est, și în vest le-a mers drept la inimă grecilor.

Războiul Persan a confirmat înalta moralitate a spartanilor, eroii înfrânți la Termopile, și a atenienilor, care, după ce și-au sacrificat cetatea lăsând-o pustie în mâinile perșilor, au obținut o mare victorie pe mările Atticii. Atât Atena, cât și Sparta au mai triumfat după aceea și în alte bătălii navale, mai ales la Samos, insulă pe care au eliberat-o de sub stăpânirea persană, și în apropiere, la promontoriul Mykale, unde, în anul 479, au reușit să incendieze flota persană și au ajutat la înăbușirea revoltelor din Ionia. Xerxes a rămas, astfel, cu mai puțin decât avea la început; Eschil l-a zugrăvit drept o figură tragică, un om care și-a propus mai mult decât era în stare să obțină, sfidând astfel zeii greci și abătând mânia lor și asupra perșilor, și asupra grecilor.

Eschil mai spune apăsător și că principiul fundamental pentru care luptaseră grecii era libertatea:

Se pune în mișcare mai întâi aripa dreaptă, în bună rânduială,
Navă lângă navă, apoi întreaga flotă pornește înainte.
Se auzea în preajmă o chemare înmulțită:
„Purcedeți, fii ai grecilor, eliberați pământul patriei,
Eliberați-vă copiii și femeile,
Lăcașurile zeilor la care vi s-au închinat părinții,
Mormintele străbunilor!
Aceasta-i lupta pentru tot și toate!”¹²

III

ATENA, SPECTACULOS RECONSTRUITĂ, devenise acum apărătoarea înfocată a democrației (democrație ce le era înăscută doar bărbaților liberi care alcătuiau corpul cetățenesc, nu și metecilor ori străinilor). Devenise și centrul unui soi de imperiu local, folosindu-și flota pentru a menține controlul asupra insulelor din Marea Egee.¹³ Sparta în schimb căuta să-și păstreze supremația în sudul Peloponesului, unde o mică elită formată din soldați spartani foarte bine instruiți (hopliții) conducea o populație mult mai numeroasă formată din persoane care aparțineau statului fără să fie cetățeni (iloiții) și aliați liberi, dar fără drepturi politice (perieci). Sparta era „doar o adunătură de sate” – scria Tucidide –, fără monumente grandioase, în vreme ce Atena – credea el –, datorită monumentelor ei impunătoare, lăsa impresia că este de două ori mai puternică decât era în realitate.¹⁴

Culte religioase au fost cele care au unificat imperiul atenian ce tocmai se năștea. Cel mai puternic cult era cel închinat zeului Apollo pe insula sacră Delos. Delos se află pe la mijlocul lanțului Insulelor Ciclade, cam la jumătatea drumului peste Marea Egee, ajungându-se ușor la ea din ținuturile locuite de grecii ionieni: insula Samos la est-nord-est, insula Chios la nord-nord-est. Faimosul pirat Polykrates din Samos a fost foarte interesat de Delos și a închinat insula Rheneia, aflată în apropiere, lui Apollo din Delos; nu cu mult înainte de anul morții, 522 î.Hr., a construit un lanț uriaș cu care voia să lege Rheneia de Delos.¹⁵ Delosul le-a atras atenția și locuitorilor altor câteva insule vecine, de exemplu naxienilor, care au așezat în Delos o terasă sculptată („Terasa Leilor”), făcută din marmura pentru care insula Naxos era faimoasă. Luând parte la cultul lui Apollo din Delos, ionienii își exprimau solidaritatea cu congenerii

lor greci de pe tot cuprinsul Egeei. Cultul lui Apollo presupunea nu doar sacrificii, ci și sărbători în decursul cărora aveau loc întreceri sportive, reprezentații corale și dansuri; Tucidide citează un poem arhaic dedicat zeului Phoebus-Apollo:

Și altă dată te-ai desfățat în suflet, Apollon, la Delos,
Unde se adună ionienii cu haine care ating pământul,
Cu soțiile și copiii la reședința ta,
Unde, cinstindu-te cu întreceri de pugilat, de dans și de cântec
Se bucură când rânduiesc întrecerile.¹⁶

Un centru de cult în mijlocul Mării Egee a fost, desigur, locul potrivit în care, în anul 477 î.Hr., a fost înființată, prin legături de jurământ, o coalitie de cetăți grecești – Liga Deliană; scopul ei mărturisit era să mențină presiunea asupra perșilor după retragerea lui Xerxes. Se pare că atenienii au fost cei care au venit cu ideea ca Delosul să devină cartierul general al Ligii. Astfel, nu doar că era recunoscut caracterul sacru al locului, dar era și un mod de a distra atenția de la faptul că Atena deținea, de fapt, supremația în ligă. La început, tezaurul a fost dus în sanctuarul atenian din Delos, însă în 454 a fost transferat la Atena, căci la acea vreme deja devenise evident că Liga Deliană era un instrument al politicii ateniene – atenienii numiseră toți administratorii ligii, care de fapt trebuiau aleși din Ionia și din insulele Mării Egee.¹⁷ Atenienii credeau în natura sacră a Ligii și o exploatau din plin.

Democrația de acasă și imperiul din exterior au fost foarte rar privite ca două ipostaze aflate în dezacord; motto-ul istoricului Sir John Seeley era *imperium et libertas*, „imperiul și libertate”.¹⁸ Atenienii știau foarte bine de ce aveau nevoie de un imperiu: desigur, nu doar ca să-și țină pe perși la distanță. Cetatea avea nevoie să atragă resurse importante pentru a-și asigura supraviețuirea; existau multe locuri din care puteau face rost de provizii și, la fel, destule locuri transformate în poziții de apărare de-a lungul rutelor ce duceau la sursele de provizii. Cea mai mare provocare era obținerea accesului către proviziile de grâne. Există păreri diverse despre cât de mare era Atena în secolul al V-lea î.Hr.; o estimare aproape de realitate, pentru sfârșitul secolului al V-lea, ar fi 337 000 de locuitori în Atena și în teritoriile stăpânite de ea în Attica.¹⁹ Toți acei oameni nu puteau fi hrăniți folosindu-se doar resursele locale. Cu toate că ogoarele nu păreau, la prima vedere, mănoase, în unele zone din Attica a fost practică o agricultură intensivă, iar

Aristofan a descris marea varietate de produse pe care atenienii le puteau cumpăra din zonele rurale din împrejurimi: castraveți, struguri, miere, smochine, napi, reușind chiar să crească anumite culturi când sezonul lor deja trecuse, încât nici nu mai știai ce anotimp al anului era.²⁰ Dar sursele din perioada clasică indică faptul că Attica putea hrăni aproximativ 84 000 de oameni din resursele proprii – în orice caz, nu mai mult de 106 000.²¹ Așadar Atena importa grâne ca să-și asigure traiul, mare parte din ele venind tocmai din Eubeea, din zona Mării Negre (Pontos) și din Sicilia. Cam jumătate din proviziile de grâne proveneau deci din import; existau chiar transportatori și comercianți de cereale (desigur, țintă a multe critici) care aveau grijă ca în cetate să nu se sufere de foame.

Retorul Isocrate, care a scris pe la 380 î.Hr., i-a descris pe așa-numiții *klerouchoi*, colonizatori atenieni trimiși în teritoriile stăpânite de Atena pentru a administra pământurile de unde cetatea își obținea proviziile. Era nevoie de asemenea administratori fiindcă „aveam, în raport cu numărul cetățenilor noștri, un teritoriu foarte mic, însă un imperiu uriaș; nu doar că aveam de două ori mai multe corăbii de război decât toate celelalte state laolaltă, dar acestea erau suficient de puternice încât să înfrunte de două ori pe atâtea corăbii”²². Tot Isocrate sublinia importanța insulei Eubeea – „aveam asupra acesteia mai mult control decât asupra propriului nostru stat” –, căci încă din 506 î.Hr. atenienii luaseră în stăpânire pământurile marilor familii din Chalcis și le împărțiseră la 4000 de cetățeni, după care, șazeci de ani mai târziu, aceleași terenuri au fost redistribuite de Pericle.²³ Totuși, în 411, aproape de sfârșitul dezastruosului Război Peloponesiac, Eubeea a scăpat de sub controlul atenian; Tucidide afirma că „Eubeea le fusese atenienilor mult mai de folos chiar și decât Attica”, iar pierderea Eubeei a stârnit panică mai mare chiar și decât înfrângerea suferită în Sicilia, regiune care era pentru atenieni un grâнар important.²⁴

Teoria general acceptată potrivit căreia Marea Neagră a fost dintotdeauna sursa principală de grâne se bazează pe surse din secolul al IV-lea și de mai târziu.²⁵ Înainte de această dată, referirile la grânele din Marea Neagră sunt doar ocazionale, pomenindu-se de exemplu de anul ciudat în care a fost penurie de provizii în Egeea. Evident, Atena avea surse de aprovizionare pe tot cuprinsul Egeei, în Tracia, în Lemnos, în Eubeea și în Lesbos, unde pământurile lucrate de

20 000 de locuitori ai insulei le-au fost împărțite unui număr de 3 000 de beneficiari atenieni, care apoi le-au permis vechilor proprietari ai pământurilor să locuiască în continuare acolo, drept robi ai lor.²⁶ Toate acestea ne conduc către concluzia că pe atunci se practica un comerț cu grâne sistematic și bine organizat, realizare a politicii ateniene pentru a evita dependența nesigură de proviziile pe care reușeau sau nu să le procure negustorii în Egeea sau în afara ei.²⁷ Principalii beneficiari ai acestui sistem erau cetățenii bogați cărora li se dăduseră pământuri în ținuturile de dincolo de mare (*chóra*) aflate sub stăpânirea imperiului atenian.²⁸

IV

ATENA NU TOLERA NESUPUNEREA, și când naxienii au încercat să se elibereze, în 470, a impus dări în bani în locul corăbiilor pe care le trimitea înainte Naxosul; această măsură a fost extinsă apoi, aplicându-se mai multor aliați ai Atenei, iar drept mărturie a modului în care Atena înțelegea să-și impună autoritatea în Egeea ni s-au păstrat numeroase registre și liste cu plata aceluia tribut. Însă pe lângă Liga Deliană mai exista și o Ligă Peloponesiacă, care cuprindea orașele din sudul Greciei și era dominată de Sparta. Tucidide prezintă diferența dintre cele două ligi:

Spartanii nu-i puneau pe aliații lor să le plătească tribut, dar aveau grijă ca aceștia să fie guvernați de oligarhii care să servească interesele Spartei. Atena, pe de altă parte, luase în stăpânire, de-a lungul timpului, flotele aliaților ei (cu excepția flotelor insulelor Chios și Lesbos), după care le-a impus, în loc, dări și contribuții în bani.²⁹

Așadar Sparta colabora cu aliații ei, în vreme ce Atena își impunea autoritatea asupra supușilor. Pe de altă parte, aliații Atenei erau impresionați de succesele pe care le repurta cetatea aflată la conducere, adesea chiar și mult în afara hotarelor Greciei – atenienii știau bine că puteau folosi victoriile obținute în străinătate pentru a-și impune hegemonia în Egeea. În 466, sub conducerea comandantului atenian Kimon, aliații au zdrobit flota persană, care număra două sute de corăbii, în largul coastei Asiei Mici, la gurile râului Eurymedon. Aliații s-au luptat vitejește cu perșii, trimițând ei înșiși două sute de corăbii în Egipt în sprijinul unei revolte împotriva stăpânirii persane (459), revoltă care s-a încheiat totuși cu o înfrângere umilitoare. Zece ani mai târziu, Liga Deliană și-a trimis flota, sub comanda lui Kimon, ca să se alăture revoltei din Cipru, insulă aflată tot

sub stăpânire persană. Între timp, Atena hărțuia rivalii și rebelii, înăsprind strânsoarea asupra Eubeei, dar, în 446, a încheiat și pacea cu cel mai de temut rival în lupta pentru impunerea hegemoniei – Sparta. Cum Sparta și Atena aveau, fiecare, propriile obsesii – Atena ținând cu dinții de posesiunile ei din Egeea, iar Sparta căutând să-și mențină supremația în Pelopones –, sferele lor de interes nu erau greu de separat. Adevăratele greutăți aveau să apară atunci când orașe mai mici au atras Atena și Sparta în diversele lor încăierări.

Izbucnirea Războiului Peloponesiac poate fi pusă pe seama unor evenimente petrecute în Adriatică, într-un oraș mic, dar aflat în poziție strategică, întemeiat la marginea ținutului locuit de iliri: Epidamnos. Era punct de escală pe ruta comercială – din ce în ce mai importantă – pe care se transportau mărfurile dinspre Golful Corintic către coloniile etrusce și grecești Spina și Adria, o rută asupra căreia Atena manifesta un interes deosebit. Epidamnosul fusese întemeiat de coloniștii corintieni din Kerkyra (Corfu); era, așadar, un fel de nepot al Corintului și, ca multe alte orașe grecești, era dezbinat de lupte permanente între facțiunile aristocrate și cele democratice (436–435 î.Hr.). Democrații, sub împresurarea aristocraților și a aliaților lor barbari, ilirii, au cerut ajutor Kerkyrei; însă locuitorii din Kerkyra s-au arătat complet lipsiți de interes să se amestece.³⁰ Se considerau o forță navală respectabilă, deținând o sută douăzeci de corăbii (a doua flotă ca mărime după cea a Atenei), aflată în competiție pe mare cu cetatea-mamă, Corint, cu care de altfel, în mod hotărât, aveau relații reci: corintienii erau convinși că cei din Kerkyra nu le arătau respectul ce i s-ar fi cuvenit unei cetăți-mamă, în vreme ce locuitorii din Kerkyra susțineau că „puterea lor financiară de la acea vreme îi făcea egali cu cele mai bogate state din Elada, iar resursele lor militare erau cu mult mai mari decât ale Corintului”.³¹ Relațiile s-au deteriorat și mai mult atunci când Corintul a răspuns la apelul nepoților săi din Epidamnos și a trimis coloniști care să ajute cetatea aflată sub asediu.³² Și astfel, un conflict aparent fără rost a izbucnit între Corint și Kerkyra în legătură cu intervenția Corintului într-o zonă maritimă despre care cei din Kerkyra erau convinși că e sub stăpânirea lor. Kerkyra a cerut ajutor Atenei, considerând că, folosindu-și puternica ei flotă, Atena ar putea bloca inițiativa ambițioasă a Corintului; „Corintul – spuneau cei din Kerkyra – ne-a atacat pe noi mai întâi, pentru ca după aceea să vă atace și pe voi.”³³ Kerkyra a cerut deci să fie primită

printre aliații Atenei, cu toate că știa prea bine că, potrivit termenilor tratatelor încă în vigoare dintre Sparta și Atena – prin care se dorea menținerea echilibrului între Liga Deliană și Liga Peloponesiacă –, cererea aceasta avea să fie socotită o acțiune nepotrivită:

În Elada sunt trei puteri navale importante – Atena, Kerkyra și Corintul. Dacă Corintul obține controlul asupra noastră mai întâi, iar voi lăsați ca flota noastră militară să se unească cu a lui, va trebui să luptați împotriva flotelor reunite ale Kerkyrei și Peloponesului. Însă dacă ne primiți drept aliați veți intra în război având și corăbiile noastre, și pe ale voastre.³⁴

Judecând după aceste cuvinte, toți se așteptau ca războiul să izbucnească. În 433 atenienii au mobilizat și trimis corăbii în ajutorul Kerkyrei, vase care s-au îndreptat spre Sybota (situată între Kerkyra și țărmul Greciei), unde 150 de corăbii din Corint și din cetățile aliate s-au înfruntat cu 110 corăbii din Kerkyra. Flota ateniană a avut asupra inamicilor mai ales un impact de natură psihologică: escadra ateniană a ajuns când lupta era deja în toi și, la vederea ei, flota corintiană s-a retras în grabă, convinsă fiind că o flotă ateniană și mai mare avea să sosească în urma celei dintâi – dar asta, de fapt, nu s-a întâmplat. Precaută, Sparta s-a ținut departe de toate aceste evenimente.³⁵

Tucidide era interesat de război și de politică, mai ales de rațiunile din spatele deciziilor politice ale statelor grecești din timpul conflictului dintre Atena și Sparta. Însă rămân multe mistere pe care nici chiar el n-a reușit să le dezlege: de ce și-ar fi dorit atenienii, care construiseră un adevărat imperiu în Egeea, să se implice într-un conflict izbucnit în ape de la vest de Grecia – în mările Ionică și Adriatică; și cât au cumpănit interesele comerciale ale Atenei, Corintului și Kerkyrei în decizia de a porni la război. Corintienii și atenienii nu erau atât de orbi încât să nu-și dea seama de noile oportunități de afaceri care începeau să se întrevadă în Adriatica în secolul al V-lea î.Hr. Cu siguranță tot rațiuni de natură financiară au stat și în spatele unei alte decizii a Sfatului atenian: asedierea Potideei, o colonie corintiană (și aliat al Atenei) din peninsula halkidiană, nu departe de Salonicul de astăzi; Thessalia oferea acces la câteva dintre ținuturile cultivate cu cereale din care Atena își procura proviziile, iar dacă ar fi obținut controlul asupra Thessaliei atenienii ar fi putut controla și insulele din nordul Egeei (precum Lemnos), asupra cărora deja își exercitau dominația. Între timp, Liga Peloponesiacă se confrunta cu din ce în ce mai multe nemulțumiri și plângeri la adresa

Atenei, chiar și din partea aliaților acesteia: Eghina, insula aflată între Attica și Pelopones, protesta cu privire la prezența unei garnizoane ateniene, compromițându-și astfel autonomia.³⁶ Cu alte cuvinte, ceilalți greci erau martori la acțiunile Atenei prin care aceasta își transforma vechiul sistem de alianțe într-un imperiu și se întrebau nedumeriți cum și când avea să se sfârșească tot acel proces. Spartanii au decis că era nevoie să dea tonul; mulți locuitori ai Spartei n-aveau nici o tragere de inimă să meargă la război și, când chestiunea a fost supusă la vot în Adunare, n-a fost prea clar cine vocifera mai tare – cei care se pronunțau în favoarea războiului, sau cei care cereau pacea.³⁷

În prima fază a conflictului dintre Atena și Sparta, așa-numitul Război Arhidamic (431–421 î.Hr.), Atena a reușit să-și demonstreze măiestria superioară pe mare; în 428, atenienii au răspuns în forță unei răscoale din Lesbos, care se iscase când cetățenii din principalul oraș de pe insulă, Mitilene, conspiraseră pentru a alunga stăpânirea ateniană de pe insulă și își măriseră flota militară.³⁸ Cei din Mitilene au transmis deci Spartei că atenienii „sunt destul de îngrijorați văzându-ne flota, la gândul că s-ar putea urni ca o mare forță și că s-ar alătura flotei voastre sau a unei alte puteri; astfel, dacă ne acordați sprijinul vostru deplin veți câștiga de partea voastră un stat care deține o flotă imensă (ajutor care vouă v-ar fi cel mai de folos)“.³⁹ Cei din Pelopones i-au primit imediat în liga lor pe aliații din Mitilene; însă asta nu a salvat Mitilene mai târziu, când a fost recucerită de Atena. În faimoasa, sau infama, dezbatere care a urmat, poate fi detectat deja parfumul unic și inconfundabil al democrației ateniene: atenienii au fost de acord cu propunerea nemiloasă a generalilor (precum Kleon) de a-i ucide pe toți locuitorii de sex masculin din Mitilene și de a lua în sclavie toate femeile și toți copiii. O triremă a fost trimisă imediat în Lesbos pentru a pune în aplicare acest decret. Totuși, atenienii au tot chibzuit și s-au tot răzgândit, încât până la urmă au trimis o a doua triremă care să anuleze sentința. Cea de-a doua triremă a gonit după prima, a tot încercat, fără succes, s-o prindă din urmă, însă a reușit să ajungă la timp pentru a salva întreaga populație. Așadar asta însemna imperiul; cum rebelii nu renunțau, atenienii au început, treptat, să-și priveze de independență aliații, încetând să-i mai trateze drept egali lor.

Războiul Peloponesiac a însemnat imense pierderi de vieți omenești, pricinuite atât de felurite boli, cât și de pura cruzime a oamenilor. Ciuma, poate chiar ciuma bubonică, s-

a abătut asupra Greciei în anul 430 și a făcut ravagii la Atena. Rutele maritime din Mediterana au fost dintotdeauna căi propice pentru propagarea pandemiilor, așa cum aveau să dovedească mai târziu, în mod dramatic, două alte cazuri de ciumă – despre care avem mult mai multe informații: ciuma din timpul împăratului Iustinian, în secolul al VI-lea d.Hr., și Moartea Neagră din secolul al XIV-lea. Patologiei acestei boli nu i s-a acordat prea multă atenție, fiindcă era socotită a fi o pedeapsă trimisă de zei pentru păcatele oamenilor.

În 425, atenienii au încercat să aducă războiul în Pelopones stabilind o bază militară la Pylos, fosta capitală a lui Nestor, de unde puteau opri și prelua ei proviziile care de fapt trebuiau să ajungă în Sparta.⁴⁰ Drept urmare, 420 de hopliți spartani s-au pomenit izolați pe insula Sphacteria, în vecinătatea Pylosului, și pentru o vreme soarta lor a părut că avea să depindă de mersul războiului. Soldații aceia reprezentau, probabil, cam o zecime din elita armatei spartane, așa încât recuperarea lor era o chestiune de mare importanță pentru Sparta. Un armistițiu local între spartani și generalul atenian a avut drept urmare predarea flotei spartane din acele ape, în jur de șaiszeci de corăbii, luate ostatece de Atena până când negocierile între cele două părți aveau să se încheie. Toate acestea păreau să anunțe sfârșitul războiului; însă, când delegații spartani s-au aflat în fața Sfatului atenian, le-a fost cu neputință să accepte victoria dușmanilor lor.⁴¹ Așa că războiul a continuat, și un comandant atenian, Kleon, a surprins pe toată lumea mergând la Pylos în fruntea unui grup operativ de negociere și obținând capitularea hopliților din Sphacteria – ceea ce nu se întâmplase la Termopile.⁴²

Nu după multă vreme, războiul s-a extins și dincolo de Marea Egee și de apele din jurul Kerkyrei. Însă motivul pentru care atenienii au deschis un nou front în Sicilia în anul 427 rămâne un mister. Tucidide socotea că atenienii sperau să împiedice aprovizionarea cetăților din Pelopones cu grâne sosite din Sicilia și că începeau să se întrebe, totodată, „dacă nu cumva ar fi posibil să obțină ei controlul asupra Siciliei”.⁴³ Obișnuiți să dețină supremația în insule, atenienii nu și-au dat seama cât de mare era de fapt această insulă și câți rivali aveau în lupta pentru obținerea stăpânirii asupra ei: cartaginezii erau posibili rivali; siracuzanii erau o amenințare imediată, fiindcă erau coloniști doriene, bine înarmați cu o flotă mare care ar fi putut intra în război de partea Peloponesului.⁴⁴ Vechile acorduri și înțelegeri reveneau acum în prim-plan: potrivit lui Tucidide, coloniștii

sicilieni erau împărțiți, în mod clar, între ionieni, care sprijineau alianța ateniană, și doriene, care instinctiv sprijineau Sparta. Leontini, o colonie ioniană din estul Siciliei aflată în război cu Siracuza, a cerut ajutorul Atenei, iar atenienii au trimis acolo douăzeci de corăbii; încrederea în sine a atenienilor a crescut imediat datorită succeselor rapide pe care le-au obținut, inclusiv eliberarea coloniei Leontini și instalarea stăpânirii ateniene în Strâmtoarea Messina. Siracuza părea mai slabă decât ar fi fost de așteptat, iar Sicilia – o cucerire ușor de făcut. Însă această presupunere s-a dovedit ulterior a fi fost dezastruoasă.

În următoarea fază a conflictului dintre Atena și Sparta „problema siciliană” a devenit din nou de actualitate. Rețeaua ateniană de alianțe din Sicilia s-a extins pe tot cuprinsul insulei, încorporându-i inclusiv pe elimienii elenizați din vestul Siciliei. Locuitorii din Segesta (sau Egesta) tocmai începuseră să construiască minunatul templu care a supraviețuit până astăzi. Ei vedeau în Atena puterea care avea să-i apere de Siracuza și de aliații ei; când Selinous, oraș dorian din sud, a atacat Segesta, segestanii au trimis o delegație la Atena ca să ceară ajutor (416/415 î.Hr.). Selinous (Selinunte) este un alt oraș sicilian antic al cărui templu imens a supraviețuit până în zilele noastre. Ambasadorii segestani au avut grijă să sublinieze că evenimentele acelea erau doar începutul încercărilor Siracuzei și ale grecilor doriene de a obține hegemonia asupra întregii insule, ceea ce pare destul de plauzibil – mai mulți tirani ai Siracuzei aveau ambiții pan-siciliene. Toate aceste argumente nu făceau altceva decât să hrănească pofta atenienilor de a redeschide frontul din Sicilia.⁴⁵ Segesta era pregătită să-i plătească pe atenieni pentru ajutorul pe care aveau să i-l ofere, plănuiind să le trimită un dar generos de șaiszeci de talanți de argint nebătut în monede; ambasadorii atenieni la Segesta au fost ospătați și cinstiți cu vin din vase de aur și argint și s-au întors cu impresia că fuseseră pe o insulă neînchipuit de bogată și că o eventuală cucerire a ei ar servi foarte bine intereselor ateniene. Dar, iscușiți, segestanii nu făceau de fapt altceva decât să-și tot refolesească stocul relativ mic de veselă de lux, plimbând-o dintr-o casă în alta pe măsură ce ambasadorii atenieni treceau în vizită din gazdă-n gazdă.⁴⁶ Toate astea, însă, erau mai mult decât suficiente pentru a le stârni interesul lacomilor atenieni, și astfel Sfatul a votat pentru trimiterea a șaiszeci de corăbii către Sicilia; unul dintre comandanți era Alcibiade, susținător fervent al expediției în Sicilia, care mai târziu

avea să trădeze Atena și să treacă, fără rușine, când de partea Spartei, când de partea Persiei, pentru ca, spre sfârșitul războiului, să fie reprimat cu brațele deschise de Atena drept posibilul salvator al cetății.⁴⁷ Însă Alcibiade n-a mai avut ocazia să-și demonstreze valoarea; a fost acuzat de implicare într-o stranie acțiune de sacrilegiu – pângărirea și distrugerea pe timp de noapte a mai multe herme, sculpturi falice sub formă de stâlpi amplasați din loc în loc prin toată Atena. Dându-și seama că la Atena ar fi fost în mai mare pericol decât la Sparta, a dezertat imediat în tabăra dușmană.

În 415 atenienii au început în sfârșit asaltul asupra Siracuzei, un loc greu de biruit, fiindcă cetatea se afla pe un pînten care bloca intrarea în portul cel mare, în vreme ce către nord erau mlaștini, cariere de piatră și câmpuri deschise pe care cele două tabere adverse căutau să le împrejmuiască cu ziduri înalte – ziduri de apărare construite de siracuzani pentru a-i ține departe pe atenieni și ziduri de atac construite de atenieni pentru a împresura Siracuză și a-i secătui proviziile. Și totuși, aceste acțiuni nu erau întreprinse fără ajutor din afară: spartanii au trimis întăriri, iar atenienii au apelat la non-greci – la etrusci și la cartaginezi – pentru sprijin naval. Etruscii au trimis câteva corăbii, care și-au dovedit calitățile; cartaginezii s-au mulțumit să stea pe margine, căci pentru ei hegemonia ateniană în Sicilia era la fel de dezavantajoasă ca și cea siracuzană.⁴⁸ Sosirea unui comandant spartan, Gylippos, cu o mică flotă și cu armată a slăbit elanul atenienilor și, când a început lupta, flota siracuzană a rămas fermă pe poziții la intrarea în Marele Port și e posibil chiar să fi reușit să zdrobească flota militară ateniană (inclusiv întăririle care sosiseră de curând).⁴⁹ Au urmat, nu după mult, victorii dramatice pe uscat; 7 000 de soldați atenieni au fost capturați și duși la carierele de piatră din apropierea Siracuzei, unde au fost lăsați să zacă în căldură, astfel încât alte câteva mii dintre ei au murit de insolație și de foame. Mulți au fost trimiși în sclavie, cu toate că, potrivit lui Plutarh, unii reușeau să scape dacă se arătau în stare să recite versuri din tragediile lui Euripide, care grecilor din Sicilia le plăceau atât de mult.⁵⁰ Expediția siciliană s-a încheiat, așadar, cu un dezastru uman la fel de dureros precum ciuma; și a dat naștere, bineînțeles, unui dezastru politic: o teribilă pierdere a prestigiului, impresia că politica ateniană era lipsită de orice viziune și vestea că cel mai capabil politician atenian din generația lui, Alcibiade, fusese primit acum de spartani cu brațele deschise.

Pornind la război împotriva Siciliei în speranța că va putea opri aprovizionarea cu grâne a Peloponesului, Atena trecea acum printr-un adevărat coșmar: propriul flux al proviziilor de cereale era în pericol. În 411 spartanii au încercat să încheie o alianță cu Persia care, sperau ei, avea să aducă corăbiile feniciene în Egeea. Poziția perșilor era însă neclară, fiindcă aceștia duceau tratative și cu atenienii: pentru ei ar fi fost mai avantajos ca grecii să lupte unii împotriva altora până când aveau să obosească și să intre în impas, moment în care ei ar fi putut să pună mâna pe orice voiau. Așa că flota feniciană promisă Spartei în 411 n-a mai sosit niciodată; însă cei din Pelopones și-au folosit propriile resurse navale pentru a obține controlul asupra Helespontului și a instiga la revoltă cetatea Byzantion – punct strategic vital. Seria de bătălii navale din Helespont a demonstrat că în lupta dură pe mare avantajul flotei militare ateniene a provenit din lipsa de experiență a spartanilor; însă Atena nu și-a obținut cu ușurință victoriile și, dacă ar fi pierdut fie și o singură bătălie, probabil că ar fi pierdut întreg războiul.⁵¹ În 406, în bătălia navală din Insulele Arginuse, aflate între Chios și uscatul Asiei, atenienii au obținut o victorie spectaculoasă, pierzând doar douăzeci și cinci de corăbii din cele 155 cu care porniseră, însă după aceea au risipit imediat entuziasmul victoriei târându-i în proces pe comandanții flotei, sub acuzația de sacrilegiu, fiindcă nu reușiseră să recupereze din mare cadavrele marinarilor atenieni înecați.

Spartanii au știut cum să răspundă la înfrângere: au început să-și construiască o flotă proprie.⁵² Doar distrugând Attica n-ar fi reușit să iasă învingători; acesta era un război care trebuia câștigat pe mare. În secolul al VI-lea Sparta îl provocase deja pe Polycrates din Samos la o bătălie navală, iar atașamentul Spartei față de propria flotă militară nu trebuie subestimat; spartanii au reușit să-și mobilizeze aliații și supușii, folosindu-se de vâslași iloti. Unul dintre cei mai de succes generali ai lor din ultimele faze ale războiului cu Atena a fost comandantul naval (*nauarchos*) Lysandros, care era considerat într-atât de eficient, încât, când mandatul său a expirat și nu mai putea fi ales să servească drept *nauarchos*, a fost numit locțiitor al unui alt *nauarchos* și lăsat să-și ducă la bun sfârșit sarcina de a înfrânge Atena. El a fost cel care a pus capăt războiului, în urma bătăliei de la Aigospotami (405), unde a capturat sau a scufundat aproape întreaga flotă ateniană.⁵³ Atena a cerut pacea și imperiul ei s-a năruit; Sparta devenise acum noua putere imperială elenă,

chiar dacă fusese nevoită să lupte din greu și pe uscat, și pe mare în primii ani ai secolului al IV-lea pentru a-și obține și afirma supremația.⁵⁴

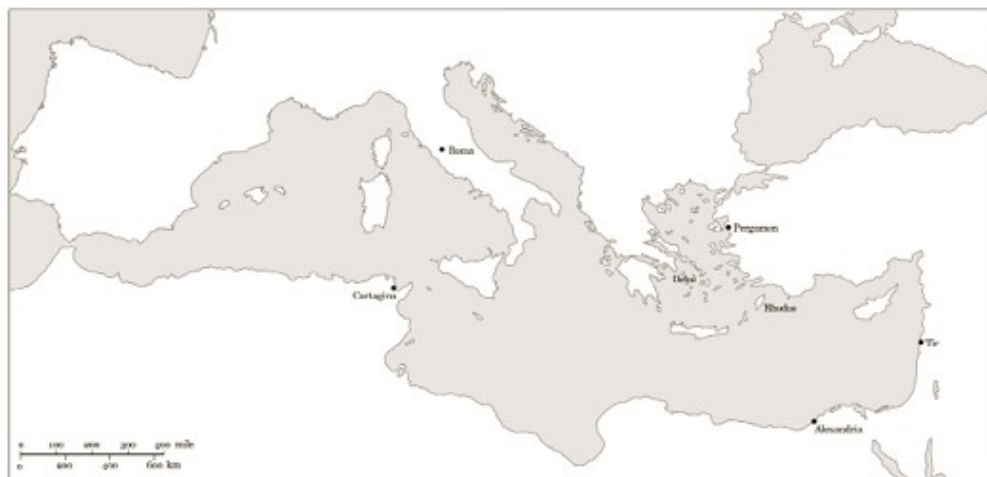
Războiul Peloponesiac a determinat, așadar, transformarea Mării Egee dintr-un lac atenian într-un lac spartan. Însă acest război a avut repercusiuni dure și în Adriatica și în Sicilia. A fost un război în care ambițiile imperiale s-au întrepătruns, până la urmă, cu interesele de natură economică, mai ales în problema obținerii controlului asupra rutelor pe care erau transportate proviziile de grâne către Atena și către alte cetăți din Sicilia, din Egeea și din Marea Neagră. Și totuși, la sfârșitul secolului al IV-lea, epoca cetăților-state stătea să se încheie; geografia politică și economică a estului Mediteranei, inclusiv fluxul de grâne, s-a schimbat în mod decisiv după cuceririle unui rege macedonean obsedat de propria descendență divină. Mai mult, tot în apus avea să aibă loc și următoarea mare luptă pentru supremația asupra Mediteranei, când Cartagina a început să se confrunte cu rivali din ce în ce mai puternici ai propriei hegemonii locale. Două cetăți de pe coasta africană, Cartagina și Alexandria, aveau să domine istoria politică și culturală a Mediteranei vreme de două secole.

Farul Mediteranei
350 î.Hr.–100 î.Hr.

I

ÎN 333 Î.HR. ALEXANDRU III, regele Macedoniei, ale cărui pretenții că ar fi grec erau tratate cu oarecare scepticism la Atena, a pornit să se răzbune pe regii persani care în secolele anterioare fuseseră o amenințare atât de mare asupra Greciei, și a făcut-o zdrobind o imensă armată persană în bătălia de la Issos, dincolo de Porțile Ciliciei. Și totuși, nu l-a urmat pe regele persan, Darius III, până-n inima Persiei. Înțelegea foarte bine nevoia de a anihila puterea persană de-a lungul țărmurilor Mediteranei, așa încât a mășăluit către sud prin Siria și Palestina, unde n-a cruțat nici o cetate feniciană dintre cele care în trecut îi încredințaseră Persiei propriile flote; Tirul i-a rezistat vreme de șapte luni – spre amarnica sa mânie –, chiar și după ce Alexandru a construit celebrul dig care de-atunci și până-n ziua de azi unește cetatea insulară cu țărmul. Odată ce Tirul a fost cucerit, majoritatea locuitorilor au fost măcelăriți, înrobiți sau crucificați.¹ Regele a ocolit Ierusalimul, alegând drumul prin Gaza, fiindcă adevărata lui țintă, la acea vreme, era Egiptul, condus de satrapi persani de mai bine de două sute de ani – de pe vremea lui Cambyzes –, iar momentul în care a cucerit acel ținut a adus schimbări radicale nu doar în Egipt, ci și în tot estul Mediteranei. În urma victoriei lui Alexandru, orientarea Egiptului s-a schimbat cu totul: privea acum mai degrabă spre exterior – spre Mediterana – decât spre interior – deci spre Valea Nilului.² În 331 î.Hr. a hotărât să întemeieze o cetate la marginea Egiptului, în punctul său cel mai vestic, pe un pinten de calcar despărțit de ținuturile aluvionare din interior printr-un lac cu apă dulce – o cetate învecinată cu Egiptul mai degrabă decât făcând parte din el, după cum arată și numele pe care l-a primit mai târziu în documentele romane, *Alexandria ad Aegyptum*, „Alexandria din drumul către [sau „din apropiere de”] Egipt“. Această percepție cum că Alexandria era mai degrabă o cetate din Mediterana decât o cetate a Egiptului avea să persiste vreme de mai bine de două milenii, până la expulzarea comunităților străine care locuiau acolo, în secolul XX. În

toată această perioadă însă, Alexandria a fost cea mai măreață cetate din Mediterana.

Printre lucrurile care-l motivau pe Alexandru se afla, desigur, și dorința de a fi glorificat.³ Recent, fusese încoronat drept faraon în vechea capitală a Egiptului de Jos, Memphis, și, după ce vizitase Alexandria, avusese o așa-zisă întrevvedere cu zeul suprem, Ammon; de aceea, îi plăcea să creadă că e mai degrabă fiul zeului Ammon decât fiul mărețului rege Filip II al Macedoniei, ale cărui cuceriri în Grecia puseseră de fapt bazele a ceea ce avea să devină imperiul lui Alexandru. Acesta din urmă era obsedat de epopeile homerice, ba chiar (potrivit lui Plutarh) Homer îi apărea în vise și îi reamintea un fragment din *Odissea* care descria o insulă din largul coastei Egiptului numită Pharos, dotată cu un port foarte mare și frumos. Alexandru a înțeles imediat ce importanță putea ajunge să capete Alexandria odată transformată în centru de comerț, iar biograful lui, Arrianus, notează că regele era foarte dornic să ducă la bun sfârșit organizarea ei ca atare: din păcate, n-a avut la îndemână suficientă cretă cu care să traseze pe sol o linie împrejmuitoare marcând viitoarele ziduri ale cetății, așa că arhitecții lui Alexandru i-au sugerat să folosească în loc de cretă făină de orz, chiar dacă pe aceasta trebuia s-o ia din proviziile pe care le aveau cu ei soldații macedoneni. Până la urmă, stolurile de păsări care au ciugulit făina au marcat granițele cetății.⁴ La fel ca și în alte cetăți noi din lumea mediteraneeană, străzile au fost așezate sub formă de caroiaj care, în mare parte, s-a păstrat până astăzi, chiar dacă drumurile largi din Alexandria antică s-au îngustat mult, iar din orașul vechi de deasupra nivelului mării a supraviețuit foarte puțin – practic nimic din oraș așa cum arăta el la sfârșitul secolului al IV-lea î.Hr. Ceea ce impresiona la

această cetate era perfecțiunea proporțiilor ei: trei mii (cinci kilometri) de la vest la est și cam jumătate din această dimensiune de la nord la sud: un oraș lung și îngust, despre care se spunea că seamănă, ca formă, cu o manta grecească, sau *chlamys*.⁵ Porturile ieșeau în evidență în planul cetății, fiind despărțite unul de celălalt de un dig lung care unea noul oraș cu insula Pharos, despre care scrisese Homer.

Nu după multă vreme, Alexandru a lăsat în urmă Egiptul, mărșăluind triumfător prin Persia către India, și a murit în Babilon la opt ani după ce întemeiasse Alexandria, în vârstă de doar treizeci și doi de ani.⁶ Odată cu el a murit și visul lui de a întemeia un imperiu eleno-persan care să aducă laolaltă culturile avansate a două națiuni mărețe, iar imperiul lui a fost împărțit între trei generali rivali, în Macedonia și Grecia, Siria și Orient, și Egipt. Dinastia de generali care a luat în stăpânire Egiptul a fost cea care a împlinit până la urmă visul lui Alexandru de a întemeia o mare cetate la hotarele Egiptului. Ptolemeu I Soter („Salvatorul”) și-a atribuit singur puterea și titlul de faraon, reunind în stilul lui de a domni ideile elene și egiptene cu privire la conducere și guvernare; statuile Ptolemeilor îi reprezentau în stilul clasic pur, ca faraoni (singura concesie fiind uneori coafurile grecești), iar faraonii construiau temple pentru zeii egipteni în stilurile egiptene arhaice.⁷ Ptolemeii căpătaseră și obiceiul de a se căsători cu propriile surori, așa cum făcuseră și faraonii multă vreme înaintea lor, o practică pe care grecii nu au adoptat-o. Însă Alexandria devenise și unul dintre centrele cele mai vii ale unei culturi grecești revigorată care s-a răspândit pe tot cuprinsul Mediteranei. Trăsătura distinctivă a culturii „elenistice” este că nu a reprezentat doar apanajul grecilor; stilurile artistice elenistice au ajuns până-n Cartagina și Etruria, iar ideile elenistice i-au captivat deopotrivă pe israeliți, pe sirieni și pe egipteni. Cultura elenistică a fost adeseori tratată ca o formă populară degradată a culturii clasice din Atena antică, o cultură caracterizată de stiluri flamboiante în artă și arhitectură – un fel de baroc grecesc antic. Și totuși, lumea elenistică – și în particular Alexandria (mai degrabă decât Elada însăși) – a dat naștere unora dintre cele mai faimoase nume din știința și cultura greacă: matematicianul Euclid, inventatorul Arhimede, comedograful Menandru, urmați, în perioada romană timpurie, de filozoful evreu alexandrin Filon și de fizicianul Galenus. Alexandria a avut o importanță majoră în răspândirea acestei noi și extrem de deschise versiuni a

culturii grecești pe tot cuprinsul Mediteranei; a devenit astfel farul culturii mediteraneene.

Cu totul impresionant era amestecul de inovație și tradiție din politica religioasă a Ptolemeilor. Cei dintâi Ptolemei au fost bărbați de o extraordinară ambiție, energie și curiozitate, deschiși către multe culturi și cu vederi largi în modul lor de a conduce economia egipteană. În vremea lor, mai degrabă decât în vremea lui Alexandru cel Mare, s-a transformat Alexandria într-un oraș plin de viață. Ptolemeu I Soter (mort în 283/282) și Ptolemeu II Filadelful (mort în 246) au adus la Alexandria o populație mixtă de greci, sirieni, egipteni și evrei. Mulți evrei au ajuns în cetate ca soldați loiali, majoritatea fermecați de personalitatea lui Alexandru cel Mare; „Alexandru“ a rămas, de altfel, pentru totdeauna un nume favorit printre evrei. Acești evrei aveau, desigur, un cult propriu, cu totul aparte, iar Ptolemeii nu doreau să se amestece în nici un fel în treburile lor; o regiune destul de întinsă din estul Alexandriei, cunoscută ca Delta, a devenit încet-încet locul unde se concentra mai toată activitatea evreiască, și acolo a apărut cea dintâi așezare evreiască importantă de pe țărmurile Mediteranei. Vechii israeliți erau, în mare măsură, un popor de țărani legați de pământ, robiți și împresurați de filistenii și de alte popoare care trăiau de-a lungul coastelor. Din acest motiv ei n-au apărut pregnant, până la acel moment, în istoria Mediteranei. Însă odată cu întemeierea Alexandriei credințele și cultura evreilor au început să se răspândească, încet-încet, pe tot cuprinsul Mediteranei. Philon a evidențiat rolul lui Moise ca legiuitor și a subliniat valoarea etică deosebită a poruncilor divine transmise de acesta urmașilor. Puternicul mesaj etic combinat cu un sistem de legi foarte bine structurat, laolaltă cu atracția intelectuală pe care o reprezenta monoteismul au adus către iudaism, în următoarele câteva secole, un număr tot mai mare de convertiți și simpatizanți. Mai târziu, tradiția evreiască avea să caracterizeze această perioadă drept o epocă de opoziție, adesea violentă, între elenism și iudaism, care a culminat cu revolta macabeilor împotriva conducătorilor Seleucizi din Siria și Palestina în secolul al II-lea î.Hr. Și totuși, în mod evident, acei conducători n-au reușit să sprijine la rândul-le tradiția respectului pentru iudaism pe care rivalii lor ptolemeici din Egipt au înțeles-o atât de bine: Seleucizii au încercat să pună capăt practicilor evreiești precum circumcizia și să aducă la Templu ofrande păgâne. Sărbătoarea Hanukkah, care comemorează revolta evreilor, ajunsese să fie tratată ca o celebrare a respingerii

definitive a tradiției elene. Revolta era, desigur, și o expresie a sentimentelor antielene, însă tocmai aceste sentimente dau seama despre cât de elenizați ajunseseră de fapt majoritatea evreilor – criticați pentru că participau sau asistau la jocurile elene și pentru că învățau filozofia greacă. Greaca, mai degrabă decât aramaica (graiul evreilor din Palestina), era limba atât de răspândită printre evreii alexandrini, încât, așa cum vom vedea, a fost întocmită până și o versiune grecească a Bibliei. Mai mult, în primele două secole de existență a Alexandriei, grecii și evreii trăiau laolaltă în bună pace. Evreii îi pomeneau pe Ptolemei în inscripțiile dedicatorii din numeroasele lor sinagogi, lăudându-le cu înfocare dinastia, însă fără să accepte afirmația care se auzea adesea prin templele păgâne cum că Ptolemeii erau „divini”.⁸

Restului populației, și în special grecilor, Ptolemeu I i-a oferit un nou cult, cel al zeului Sarapis. Sarapis era, în parte, de origine egipteană, o combinație între zeul taur Apis și zeul înviat Osiris (de unde, într-adevăr, numele [O]sir-apis). Dar Sarapis căpătase și multe dintre caracteristicile zeilor greci: câteva atribute ale lui Dionysos, ale lui Zeus și chiar – în paralel cu atributele lui Osiris – ale lui Hades, zeul Lumii subpământene. Era de asemenea asociat și zeului grec numit Vindecătorul, Asclepios. Era adesea reprezentat ducând pe cap o măsură de cereale, care simboliza legătura lui cu rodnicia Egiptului și cu bogăția din ce în ce mai mare a comerțului cu grâne care se desfășura acolo. Această figură extrem de eclectică putea fi deci reprezentată la fel de bine atât în stil grecesc, cât și în stil egiptean.⁹ Când Ptolemeii au ridicat un mare templu închinat lui Sarapis, numit Serapeion sau Serapaeum, pe locul unde presupuneau ei că s-ar fi născut zeul, la Memphis, acest templu a fost împodobit cu sculpturi descrise ca „fiind realizate în stilul grecesc pur”, cu toate că un alt Serapeion, cel din Alexandria, era înconjurat de sfîncși realizați în cel mai pur stil egiptean, dintre care mulți au supraviețuit până astăzi. Sarapis a ajuns până la urmă foarte popular la Alexandria: „Operațiunea de a crea o zeitate nouă, oricât de bizară ni s-ar părea nouă astăzi, probabil că la vremea aceea nu a părut deloc așa.”¹⁰ Fiindcă grecii nu considerau că zeii lor erau exclusiv eleni și acceptau faptul că aceștia își făceau apariția și se manifestau, sub diverse chipuri, la mai multe popoare. Așadar, inventarea zeului Sarapis a făcut parte dintr-un proces prin care zeii egipteni au fost adaptați la noii practicanți, grecii. Întrebarea pe care și-o puneau grecii nu era „Cu ce sunt zeii voștri diferiți de ai noștri?”, ci „Prin ce sunt zeii voștri

asemenea cu ai noștri?“. Natura eclectică a lui Sarapis reflecta, de asemenea, intuiția că de fapt nu existau diferențe chiar atât de mari între cei doisprezece zei olimpici și că personificarea lor (de exemplu în epopeile lui Homer) era o metodă de a înțelege și a pune ordine într-o multitudine de atribute divine – atitudine vădită și de încercările de a-l transforma pe Sarapis în venerabilul senior dintr-o triadă de zei greci sau egipteni. Toate acestea au culminat odată cu încercările (mult mai târzii) de a-l reprezenta pe Sarapis drept unicul și adevăratul Zeu al Universului, aflat în conflict deschis cu creștinii din Alexandria.¹¹

II

CEA DE-A DOUA INOVAȚIE importantă realizată în timpul lui Ptolemeu I și Ptolemeu II a fost construirea marelui far de pe insula Pharos; cuvântul „Pharos“ a supraviețuit în greacă, în latină și în limbile romanice cu înțelesul de „far“. A fost imediat recunoscut drept una dintre marile minuni ale lumii, alături de Colosul din Rhodos, despre care putem spune pe scurt: ambele monumente preamăreau gloria cetăților în care se aflau, însă dădeau mărturie și despre cum gloria aceea fusese obținută în mare măsură de pe urma comerțului. Farul s-a regăsit încă de la început în planurile după care urma să fie construită Alexandria; lucrul a început în 297 î.Hr., iar construirea Farului s-a încheiat abia în 283. În parte, a fost construit din nevoie: aproape de țărm se găseau multe bancuri de nisip și aluviuni, invizibile pe timp de noapte și greu de detectat ziua. Era esențial ca drumul care ducea către intrarea în Alexandria să devină din ce în ce mai sigur, dacă se dorea ca orașul să-și folosească la maximum potențialul de important centru de comerț al întregii Mediterane. Masiva construcție comandată de Ptolemei se înălța 135 de metri deasupra valurilor; Farul avea trei niveluri, baza lui era de formă pătrată și se încheia în partea de sus cu o platformă pe care era așezat un turn octogonal, gol pe dinăuntru, având în vârf o colonadă circulară, care la rândul-i purta în capăt o imensă statuie a lui Zeus. Niște oglinzi uriașe reflectau lumina până departe în largul mării – la o distanță de aproximativ patruzeci de mile marine. Rămâne un mister modul în care era iluminat Farul. Fiindcă, deși părți din construcție au fost ulterior refolosite pentru fortăreața mamelucă – mai mică, dar impresionantă și ea –, construită la sfârșitul secolului al XV-lea pe locul unde fusese Farul, și cu toate că, scoase la iveală în urma săpăturilor arheologice subacvatice, câteva

fragmente mari din construcție pot fi astăzi văzute și studiate, aspectul exact și modul de funcționare al Farului rămân încă o necunoscută.

Construirea Farului și a întregii Alexandrii a fost posibilă, într-adevăr, doar pentru că Ptolemeii reușiseră să intre în posesia unor resurse imense. Marea lor realizare a fost nu doar că au capitalizat acele resurse, ci și că le-au multiplicat, pe măsură ce Alexandria și-a dezvoltat din ce în ce mai mult activitatea comercială. De fapt, unii cercetători au subliniat că bunăstarea Alexandriei era asigurată din hinterlandul egiptean în aceeași măsură ca sau poate chiar mai mult decât din Mediterana: geograful Strabon era de părere că „importurile către cetate sosite prin canale erau mult mai numeroase decât cele sosite pe mare“, cu toate că el a scris la câteva secole după epoca de aur a lui Ptolemeu I și Ptolemeu II, la începutul secolului I d.Hr.¹² Cetatea era deschisă către două zări, legând Egiptul de Mediterana ca niciodată până atunci; iar legăturile cu ținuturile de dincolo de Mediterana – prin Marea Roșie, până-n India – i-au asigurat Alexandriei poziția de principal centru de comerț între Oceanul Indian și Mediterana, poziție pe care avea să și-o mențină, cu doar foarte puține întreruperi, vreme de două milenii. Ptolemeii știau foarte bine cum să susțină și să întărească forța economiei alexandrine și egiptene. Știau, de asemenea, că stăpânirea căilor mării nu depindea doar de Alexandria. Se luptau din greu să aducă și cetățile din Fenicia sub stăpânirea lor, cu prețul conflictului care izbucnise astfel între ei și rivalii lor, Seleucizii. Dacă voiau să întrețină o flotă mereu pregătită de acțiune, erau nevoiți să-și extindă dominația politică mult dincolo de Egipt, până-n ținuturile bogate în chereștea: Cipru, Liban și sudul Anatoliei; de altfel, fără o asemenea flotă n-ar fi avut cum să stăpânească acele ținuturi.¹³ Și astfel a început un soi de competiție navală, în care creștea văzând cu ochii nu doar mărimea flotei egiptene și a celei siriene, ci și mărimea corăbiilor care le alcătuiau. În secolul al IV-lea ambele tabere au reușit, în unele momente, să mobilizeze chiar și mai mult de 300 de corăbii, iar șantierele navale feniciene au transformat cedrii Libanului într-o flotă trainică pentru regii Seleucizi; sub Ptolemeu II, o flotă alcătuită din 336 de corăbii de război includea 224 de cvadrireme, trireme și ambarcațiuni mai mici, însă și numeroase nave-gigant – 17 cvincvireme și alte corăbii încă și mai mari identificate după numărul de vâslași care se presupune că stăteau pe fiecare bancă: 5 de câte șase, 37 de câte șapte, 30 de câte nouă, 14

de câte unsprezece, și tot așa până la 2 imense de câte treizeci. Mai târziu, Ptolemeu IV Philopator (mort în 204) avea să construiască o corabie cu bănci de câte patruzeci de vâslași, care era, probabil, un uriaș catamaran.¹⁴ Nu știm cu certitudine dacă acesta era numărul real de vâslași sau dacă indica doar faptul că era vorba de niște „corăbii mai mari decât cele mai mari corăbii imaginabile”. „Catamaranul” lui Ptolemeu IV nu a intrat niciodată în război și probabil că nava nici nu era potrivită pentru așa ceva; pe de altă parte, o asemenea corabie ilustra din plin bunăstarea și măreția faraonilor greci ai Egiptului. Avea mai bine de 130 de metri în lungime și mai mult de 16 metri în lățime, iar despre echipaj se spune că număra peste 4 000 de vâslași și peste 3 000 de marinari (cu tot cu echipajul auxiliar). Numai ca să asiguri hrana și apa pentru un asemenea echipaj, era nevoie de o mică flotă de bărci care să transporte proviziile.¹⁵ Și totuși, dimensiunile mari nu erau singurul lucru impresionant din aspectul acelor corăbii. Pintenul unei corăbii din secolul al II-lea î.Hr. descoperit pe fundul mării în apropiere de Atlit, în Israel, măsoară doi metri și un sfert în lungime și cântărește 465 de kilograme.¹⁶

În afară de cherestea pentru flotă, Ptolemeii mai trebuiau să găsească și resurse de aur, argint, cositor și fier, însă fierul, în mod misterios, fusese neglijat în Egipt în vremea în care, secole de-a rândul, hitiții, filistenii, grecii și cartaginezii confecționaseră enorme cantități de arme, echipamente și unelte de fier. Poate că asta s-a datorat faptului că solul egiptean devenea atât de maleabil după revărsările Nilului, încât nu prea mai era nevoie de pluguri grele de fier. Pe de altă parte, exista totuși o înfloritoare industrie a prelucrării metalelor, iar exportul de veselă de aur, argint și bronz devenise unul dintre atuurile Alexandriei, alături de exportul de țesături, ceramică și – o specialitate a cetății – sticlărie.¹⁷ Papirusul era o altă specialitate egipteană care avea mare cerere în ținuturile învecinate încă din vremea lui Wenamon, în secolul al XI-lea î.Hr.; acum, papirusul egiptean era chiar mai larg răspândit, pe tot cuprinsul Mediteranei. Una dintre cele mai entuziaste piețe de desfacere pentru aceste mărfuri era Cartagina, care folosea etalonul de greutate ptolemeic pentru propriile monede; Cartagina era prețioasă pentru Ptolemei, fiindcă argintul din Spania și din Sardinia era transportat prin această cetate.¹⁸ Relații strânse existau și cu Rhodosul, care, în secolul al III-lea î.Hr., era un centru de comerț la fel de important ca Alexandria. Așadar Alexandria se impusese ca

unul dintre cele mai mari centre de afaceri din întreaga Mediterană; puterea ei se sprijinea nu doar pe extraordinarele realizări ale celor dintâi Ptolemei, ci și pe rapida ei integrare în rețeaua comercială elenistică.

Unul dintre administratorii regelui Ptolemeu II, pe nume Apollonios, apare într-o serie de papirusuri din deșertul egiptean. Printre acestea este și o declarație pentru mărfurile încărcate pe o corabie, datând de pe la mijlocul secolului al III-lea î.Hr. – o încărcătură trimisă pentru gospodăria lui Apollonios, din Siria către Alexandria –, papirus din care aflăm multe informații despre bogăția și varietatea mărfurilor cu care se făcea negoț la acea vreme: nuci din zona Mării Negre, un produs la mare căutare pe rutele comerciale din Mediterana; brânză de Chios; ulei de măsline, smochine, miere, bureți și lână. Pe corabie mai erau, de asemenea, carne de mistreț, alte soiuri de vânat și carne de capră. Dar cea mai mare parte a încărcăturii consta în vin – 138 de amfore standard și 6 amfore mici cu vin obișnuit și 5 amfore standard plus 15 amfore mici cu vin dulce pentru desert.¹⁹ Tot acest comerț era atent și cu precizie taxat. Ptolemeii moșteniseră de la faraoni un sistem foarte strict de control al comerțului, de la care n-aveau nici o intenție să se abată. Corăbiile acostau fiecare în portul în care fusese stabilit să acosteze, iar încărcăturile lor erau atent verificate. Acest sistem antic de taxe comerciale a funcționat până târziu, în vremea romanilor, a bizantinilor și a arabilor: erau taxe *ad valorem* (pe valoare adăugată), reprezentând un procent din valoarea estimată a încărcăturii, uneori până la 50 la sută (la vin și la untdelemn), alteori doar o treime sau un sfert; taxele erau colectate nu doar în porturi, ci și în stațiile de taxare interne amplasate de-a lungul Nilului, când mărfurile erau aduse pe fluviu la Alexandria.²⁰ Cu toate că aceste taxe făceau ca mărfurile să ajungă pe cheiurile din Alexandria la un preț mai mare, cererea pentru cerealele egiptene și pentru celelalte produse era atât de mare, încât acele mărfuri își găseau foarte repede cumpărători în estul Mediteranei. În plus, alexandrinii au profitat din plin de pe urma poziției lor de intermediari în fluxul comercial care lega Oceanul Indian și Marea Mediterană. Chiar dacă și în trecut, la Naukratis și în alte părți, negustorii greci reușiseră să pătrundă și să se integreze în acest flux comercial, acum contactele lor erau cu mult mai extinse. Aurul, tămâia și smirna erau trei dintre produsele foarte apreciate care erau aduse pe Marea Roșie. În 270/269 Ptolemeu II Filadelful a redeschis un canal care

unea Delta Nilului cu lacurile de la vest de Sinai (astăzi traversate de Canalul Suez) și a deschis o rută maritimă prin Marea Roșie. Mărfurile indiene au ajuns, încet-încet, lucruri obișnuite la Alexandria, în vreme ce Ptolemeii au profitat de faptul că aveau acces la elefanții africani și indieni și i-au cumpărat pentru propria armată.²¹ Un alt papirus egiptean descoperit conține lista cu încărcătura de pe o corabie numită *Hermapollo*, care ajunsese din India având la bord 60 de cutii cu nard, 5 tone de mirodenii de tot soiul și 235 de tone de fildeș și abanos.²² Și astfel s-au pus bazele imensului comerț mediteraneean cu mirodenii, iar Alexandria avea să rămână centrul lui cel mai important chiar și după ce, la sfârșitul secolului al XV-lea, portughezii au deschis ruta comercială către Indii prin Capul Bunei Speranțe.

Totuși, produsul pe care Alexandria îl comercializa cu cel mai mare succes erau cerealele. Și asta, în parte, și pentru ca orașului însuși să-i poată fi asigurată hrana. Au fost construite canale care legau lacul Mereotis, de lângă Alexandria, cu Delta Nilului, pentru ca accesul la grâne să nu mai fie o problemă. Însă Ptolemeii știau foarte bine și că pe piețele internaționale va fi întotdeauna nevoie de cereale; Atena putea face rost de grâne din Bosfor, dar Rhodosul era dornic să cumpere grâu egiptean, inclusiv pentru numeroșii lui parteneri comerciali.²³ Ptolemeii s-au trezit dintr-odată deținând o poziție extrem de puternică și de favorabilă fiindcă moșteniseră o orânduire potrivit căreia majoritatea pământului egiptean era posesiune a faraonului. Așadar aveau justificarea necesară pentru a-i împovăra pe țărani cu plata unei rente enorme și pentru a pretinde aproape jumătate din tot ce se producea, căci după revărsările Nilului ogoarele erau atât de fertile, încât o asemenea cerere nu era chiar exagerată. Noi oportunități s-au ivit și pe piața de export: o serie de invazii ale triburilor celtice și scitice în Marea Neagră puneau în pericol sursele de provizii și rutele de transport al proviziilor pe care Atena și alte cetăți grecești se bazau pentru a-și procura hrana. Dându-și seama că au șanse mari să se îmbogățească de pe urma comerțului cu cereale, Ptolemeii s-au străduit să mărească mult calitatea și cantitatea producției de cereale. De asemenea, au extins suprafețele cultivate și au încurajat folosirea uneltelor de fier ca metodă de creștere a eficienței și a câștigurilor: „folosirea pe scară atât de largă a fierului în agricultura egipteană aproape că a dus la o adevărată revoluție”²⁴. Sistemul de irigații a fost îmbunătățit, iar printre dispozitivele folosite pentru udarea pământurilor s-a aflat și o invenție a lui

Arhimede: celebrul lui șurub, care câștigase întâietate față de egipteanul *fellahin* și care în acele vremuri era cunoscut sub numele de *kochlias* sau „melcul”.²⁵ Perșii au fost cei care au introdus un nou soi de grâu, superior soiurilor egiptene tradiționale, iar avantajele acestui nou soi s-au vădit cât Alexandru era încă în viață. Zonele cultivate cu viță-de-vie au fost extinse mult pe țărmurile la care avea ieșire Alexandria și se pare că exista pe atunci și o producție considerabilă de vinuri de calitate; dar și mai mult, probabil, se dezvoltase o industrie a untdelemnului, încă dinainte ca măslinii ptolemeici să se fi răspândit în tot Egiptul. Făcând toate acestea, Ptolemeii au asigurat o prosperitate care avea să dureze până în perioada bizantină.

III

PTOLEMEII ÎȘI CHELTUIAU cu mare ușurință câștigurile. Glorificarea dinastiei a fost obținută capturând cadavrul lui Alexandru cel Mare în timp ce era purtat prin Siria și îngropându-l cu mare fast undeva în centrul Alexandriei (alexandrinii și-au făcut apoi vreme îndelungată de lucru tot încercând să găsească locul exact în care fusese înmormântat). Dar Alexandria era un oraș foarte viu, iar clădirile ei cele mai mari erau, deloc surprinzător, cele din anexele imensului complex al palatului, aflate în zona de nord. Acolo Ptolemeii înființaseră două instituții aflate în legătură una cu cealaltă care le statorniceau profunda aplecare către studiu și învățătură și, în același timp, ambiția lor ca toate lucrurile pe care le făceau să fie cele mai mari și cele mai bune: Mouseionul, sau „Muzeul”, și Biblioteca din Alexandria, unde papirusul din Egipt a fost folosit pentru a alcătui cea mai mare colecție de texte scrise pe care a cunoscut-o lumea vreodată. Ideea unui Mouseion, un sanctuar închinat Muzelor, nu era nouă (la Atena existau, drept sursă de inspirație, multe asemenea construcții, iar Ptolemeu I a avut ca sfătuitor un învățat atenian, pe nume Demetrios din Phaleron), însă dimensiunile construcției, longevitatea și influența ei au fost cu totul impresionante. Mouseionul nu era doar un centru de cult în care erau cultivate, cu eleganță și rafinament, muzica, filozofia și artele. Era un adevărat Institut de Studii Avansate, un All Souls College⁸, unde învățații, nefiind nevoiți să predea prea mult, se puteau dedica literaturii, științei și filozofiei. Potrivit lui Strabon, exista acolo chiar și un soi de salon, iar membrii luau masa împreună mereu; această instituție

primise din partea regelui un așezământ și un preot care se afla în fruntea comunității.²⁶

8. All Souls College sau The College of All Souls of the Faithful Departed, colegiu la Oxford, înființat de Henric VI și Henry Chichele (fellow al New College și arhiepiscop de Canterbury), în 1438. Astăzi, colegiul este în primul rând o instituție de cercetare academică (păstrând însă puternice legături și cu viața publică), cu interes deosebit pentru științele socio-umane și teoretice, găzduind, totodată, o impresionantă bibliotecă. (N. tr.)

A doua mare instituție de studiu și învățământ, Biblioteca, este și ea învăluită în mister. Nu era o bibliotecă publică, cu toate că orice cărturar serios avea acces acolo – ba mai mult, existau încăperi-anexe în care învățații puteau să organizeze dezbateri și să lucreze împreună. Înființarea instituției s-a datorat unei hotărâri a lui Ptolemeu I de a „dota biblioteca cu scrieri din lumea-ntreagă, atâta vreme cât acestea erau demne de o atenție deosebită”²⁷. Chiar dacă s-a afirmat că Mouseionul era orientat mai degrabă către învățătura în limba greacă, e limpede că Biblioteca, în orice caz, își extinsese interesul mult dincolo de lumea greacă, cu toate că, cel mai probabil, majoritatea textelor non-grecești erau traduse înainte să fie depozitate în bibliotecă – cronicile ale faraonilor egipteni, Biblia ebraică, povești indiene. Sub conducerea lui Demetrios din Phaleron (cca 350–cca 280) și a pricepuților lui succesori, Biblioteca a fost amplasată undeva în interiorul marelui complex al palatului Ptolemeilor, cu toate că, nu după mult timp, a apărut și o „bibliotecă-fică”, Serapeionul, care era, se pare, mai accesibilă, chiar dacă avea în colecțiile sale cam de zece ori mai puține cărți decât biblioteca principală, 42 800 de suluri de papyrus față de 400 000 de cărți „amestecate” și 90 000 de cărți „neamestecate” din depozitul central.²⁸ Unele dintre suluri conțineau mai multe texte, dar lucrările mai mari (despre care poetul alexandrin Callimah a spus faimoasele cuvinte *mega biblion, mega kakon* – „carte mare, rău mare”) erau împărțite în mai multe suluri separate. Mărturiile de care dispunem sugerează totuși că aspectul legat de calitate era la concurență cu cel legat de cantitate. Ptolemeii erau hotărâți să pună mâna pe cele mai bune texte ale marilor autori: i-au îmbrobodit pe atenieni să le trimită exemplarele-etalon ale tragediilor lui Eschil, Sofocle și Euripide pentru a fi copiate, însă de fapt nu li le-au mai returnat niciodată, cu toate că astfel au pierdut o sumă imensă în argint lăsată drept zălog.²⁹ Între timp învățații de la Mouseion și-au folosit energia mai ales pentru clasificarea și editarea operelor

marilor poeți ai Greciei arhaice și clasice, precum Sappho și Pindar, neglijându-i atât pe autorii clasici mai puțin cunoscuți, dar foarte valoroși, cât și pe propriii contemporani talentați, precum Callimah, ale căror lucrări au trebuit adesea reconstituite din mici fragmente de papirus descoperite în deșerturile din Egipt.³⁰ Așadar, Mouseionul și Biblioteca au avut o importanță crucială în alcătuirea canonului marilor scriitori clasici și în sanctificarea Greciei arhaice și clasice drept epoca de aur a producției literare, în dauna Alexandriei elenistice înseși.

Ar fi o greșeală să subapreciem producțiile literare ale Alexandriei ptolemeice. Callimah din Cirene și Apollonios din Rhodos s-au numărat printre învățații Bibliotecii din Alexandria, iar Callimah a pus la punct un sistem de catalogare pentru Bibliotecă. Însă amândoi au scris și lucrări de o importanță nepieritoare: Callimah era faimos pentru epigramele sale, în vreme ce principala contribuție a lui Apollonios a fost o epopee în stil homeric, *Argonauticele*, în care istorisește peripețiile lui Iason în căutarea Lânii de Aur și povestea lui de dragoste cu Medeea. Dar stilul lui nu parodia stilul lui Homer: avea o neobișnuită abilitate de a prezenta evenimentele de parcă ar fi fost martor la ele, adresându-se audienței în mod direct, iar stilul lui mai degrabă prețios și înflorit are un farmec aparte. În descrierea pe care o face apelor Mediteranei pe care se presupune că le-ar fi străbătut Iason și sistemului de râuri din Europa se simte influența geografilor și etnografilor alexandrini contemporani cu autorul, cu toate că de fapt Apollonios n-a reușit niciodată să scape de sub influența geografiei homerice, lucru pentru care comentatorii romani l-au luat în râs, scoțându-i în evidență greșelile.³¹

Biblioteca din Alexandria era unică în ce privește mărimea și exhaustivitatea, dar își avea rivalii ei. Regii din Pergam, de pe coasta Asiei Mici, au adunat și ei multe cărți, înființându-și propria bibliotecă; se spune că, din dorința aprigă ca Biblioteca din Pergam să nu se dezvolte, Ptolemeu II a impus embargo pe exportul de papirus către Pergam. Dar bibliotecarii din Pergam au găsit o soluție: foloseau pergament făcut din piei de animale (*pergamemon*) drept suprafață și material pentru scris.³² Pe de altă parte, colecțiile alexandrine s-au îmbogățit rapid, după care au început încet-încet să scadă. Uzura, sustragerea ilicită a unor suluri cu texte (împrumutul era interzis) și perioadele în care manuscrisele au fost neglijate au făcut ca, chiar și dacă Iulius Caesar n-ar fi incendiat câteva depozite cu cărți de pe

cheiul Alexandriei – probabil niște depozite auxiliare ale Bibliotecii –, perioada de glorie a Bibliotecii din Alexandria să se încheie la un moment dat.³³ Chiar dacă distrugerea Bibliotecii este în general pusă pe seama invaziei arabe din 642 d.Hr., principala teorie acceptată astăzi de majoritatea cercetătorilor este că, încă dinainte de acea invazie, mai rămăsese prea puțin de distrus din Bibliotecă, drept care astăzi, din păcate, nu ni s-a păstrat nici măcar un singur text scris original din toată acea măreață bibliotecă.³⁴

Cele mai clare dovezi că Ptolemeii n-au fost deloc închiși la înțelepciunea altor popoare sunt numeroasele mărturii ale autorilor antici despre faptul că Ptolemeu II a comandat o traducere a Bibliei ebraice.³⁵ O poveste celebră spune că șaptezeci și doi de învățați evrei au fost trimiși la Alexandria de Marele Preot din Ierusalim, au fost închiși în șaptezeci și două de odăi și li s-a cerut să traducă Pentateuhul, izolați complet unul de altul. Au ieșit de acolo cu șaptezeci și două de traduceri identice, „Septuaginta”.³⁶ De fapt, Septuaginta a apărut treptat, de-a lungul a mai multe decenii, și a venit în întâmpinarea nevoilor de cunoaștere nu doar ale iscoditorilor Ptolemei și ale învățaților lor, ci și ale evreilor alexandrini, printre care erau din ce în ce mai mulți vorbitori de limba greacă; nu se știe sigur dacă marele filozof Philon stăpânea bine ebraica. În mod interesant, Septuaginta avea la bază un text ebraic care, în unele locuri, era diferit de textul standard, „masoretic”, al Bibliei ebraice păstrat de evrei și conținea fragmente apocrife înlăturate din Biblia evreilor. O parte dintre aceste fragmente, precum cărțile cunoscute sub numele de „Înțelepciunea lui Solomon”, vădesc puternice influențe din filozofia elenistică – o dovadă în plus că evreii din Alexandria nu erau ruși de cultura elenistică, ci o îmbrățișau cu entuziasm. Septuaginta a fost una dintre contribuțiile esențiale ale Alexandriei în istoria culturală a Mediteranei, fiind adoptată de creștinii din Constantinopol drept text al Vechiului Testament; într-adevăr, creștinismul bizantin a păstrat mult mai mult din cultura evreiască alexandrină decât evreii înșiși, inclusiv voluminoasele lucrări ale lui Philon.

Ar fi ușor să alcătuim un catalog al celor mai destoinici învățați greci care au studiat în Alexandria ptolemeică. Unii dintre cei mai influenți au fost totodată și cei mai obscuri: de exemplu, Euclid a fost o persoană în carne și oase, sau un grup de matematicieni? În secolul al III-lea î.Hr., Eratostene, care a măsurat cu o remarcabilă precizie diametrul Pământului, a fost bibliotecar la Alexandria; un alt om de

știință și savant inovator a fost Aristarh, care și-a dat seama că Pământul este cel care se învâрте în jurul Soarelui, și nu invers, chiar dacă nu a fost luat în serios când și-a expus această teorie, iar influența lui a pălit în perioada romană, când un alt alexandrin, Claudius Ptolemeu, a publicat propria descriere a Pământului – cu la fel de multă influență –, descriere în care Pământul rămânea în centrul Universului. La Alexandria a existat și o foarte vie tradiție medicală; înțelegerea corpului omenesc a fost îmbunătățită prin practica autopsiei, dar și prin practica disecării de vii a prizonierilor condamnați la moarte. Probabil că Arhimede a petrecut în Egipt doar foarte puțin timp din lunga lui viață (287–212 î.Hr.), dar a păstrat mereu legătura cu matematicienii alexandrini precum Eratostene.³⁷ Cariera lui ne amintește de fascinația pe care o exercita curtea Ptolemeilor cu toate mașinăriile ei ingenioase. Una dintre aceste mașinării și invenții a fost scoasă la iveală de arheologi de pe fundul Mării Mediterane în largul insulei Antikythera și pare să fie un model mecanic al Universului.³⁸ Știința alexandrină a fost de interes nu doar pe plan local. Descoperirile și invențiile multora dintre acești savanți au dăinuit veacuri în șir, vădindu-și importanța, și reprezintă dovezi în plus ale extraordinarei vitalități a culturii elenistice, cultură a cărei capitală s-a statornicit, singură, Alexandria.

IV

ALEXANDRIA NU POATE FI PRIVITĂ SEPARAT de restul lumii elenistice. Succesul ei comercial a depins de legăturile pe care le-a menținut cu estul Mediteranei și cu apusul – până departe în Cartagina, dacă nu chiar și dincolo de ea. Dar în Mediterana de est mai exista un loc care umplea golul ivit în urma declinului Atenei în calitatea ei de mare putere maritimă și comercială: Rhodosul, a cărui aristocrație insulară de origine grecească a reușit să-și păstreze independența în lupta cu rivalii chiar dacă lumea de dincolo de insulă a fost destul de repede împărțită de generali macedoneni între ei. Locuitorii din Rhodos au reușit să reziste unei încercări a regelui seleucid Demetrios de a cuceri insula, în anul 305; Demetrios a luat cu el 40 000 de soldați din Siria și a tot hărțuit și atacat Rhodosul vreme de un an, însă până la urmă fermitatea și curajul locuitorilor l-au determinat să abandoneze – prima dintr-un lung șir de faimoase încercări de asediere a Rhodosului. Această victorie a fost sărbătorită prin construirea unei statui

gigantice a zeului-soare Helios, care străjuia în portul insulei – celebrul Colos din Rhodos, terminat pe la 280 î.Hr. Rhodienii au reușit chiar să-și impună stăpânirea teritorială asupra insulelor din estul Mării Egee și pe coasta Asiei Mici, care deveniseră o sursă importantă de bunuri și forță de muncă.³⁹ Aveau mare nevoie de forță de muncă fiindcă își construiseră o flotă mare și făcuseră eforturi însemnate ca să elibereze mările de pirați, a căror apariție fusese consecința inevitabilă a declinului forței maritime ateniene. În 206–203 î.Hr. rhodienii s-au străduit din greu să alunge pirații stabiliți în Creta.⁴⁰ Ei se ghidau după principiul că marea pe care navigau nu trebuie să se afle sub stăpânirea unei puteri unice, astfel încât scopul lor era să mențină un echilibru între forțele rivale. Așadar, cu toate că întrețineau bucurii legături comerciale și politice strânse cu Egiptul ptolemeic, erau gata să-i ajute și pe Seleucizi dacă flota militară egipteană avea să încerce să ia în stăpânire estul Mediteranei. Rhodienii au obținut toate acestea fără să se căzneasce, în mod ridicol, să-și construiască tot felul de corăbii uriașe, care le plăceau atât de mult Ptolemeilor și Seleucizilor. Corabia preferată a rhodienilor era *triemiolia*, o variantă a triremei care putea înainta, simultan, și prin forța pânzelor, și prin forța vâslelor, fiind astfel o corabie ideală pentru a-i alunga pe pirați; rhodienii foloseau, de asemenea, o formă timpurie de „foc grecesc”, făclii incendiare pe care le aruncau din vârful catargelor direct pe puntea corăbiilor inamice.⁴¹

Cu toate că Ptolemeii construiseră o flotă de război impunătoare, traficul comercial din Alexandria era controlat de corăbiile rhodiene, care puteau ajunge în Egipt în doar trei sau patru zile dacă aveau vânt bun, iar la întoarcere în Rhodos, chiar și iarna, străbăteau mările la fel de bine, chiar dacă cu o viteză mult mai mică.⁴² Diodor din Sicilia scria: „rhodienii aveau cele mai mari câștiguri de pe urma negustorilor care-și duceau mărfurile pe mare până-n Egipt”; tot el adăuga: „s-ar putea spune chiar că cetatea lor era susținută de acel imperiu”.⁴³ Rhodienii preluau cea mai mare parte din cerealele trimise către nord, iar din Rhodos plecau către Egipt mari cantități de vin, fiindcă rhodienii cultivaseră viță-de-vie peste tot pe insulă; drept dovezi fizice ale acestui comerț ni s-au păstrat toartele ștanțate a peste 100 000 de amfore rhodiene, descoperite la Alexandria și în împrejurimile ei.⁴⁴ Asemenea vase pentru vin au fost descoperite și în situri de pe tot cuprinsul Egeei, până-n zona

Mării Negre, și către apus, la Cartagina și în Sicilia. Sursele antice menționează o cifră estimativă a valorii anuale a comerțului rhodian pe la anul 200 î.Hr.: 50 000 000 de drahme, cu 2 la sută taxă percepută pe toate mărfurile care intrau sau ieșeau din cetate, ceea ce însemna cam 1 000 000 de drahme anual.⁴⁵ În estul și centrul Mediteranei exista o întreagă rețea de bancheri rhodieni; ei acordau credite, alimentând astfel rețelele comerciale din Mediterana. Etaloanele de greutate ale monedelor rhodiene au fost adoptate de orașele și insulele din întreaga Egee. Toate acestea i-au adus Rhodosului mai degrabă apreciere decât dușmănie: când insula a fost devastată de un cutremur în anul 227 sau 226 î.Hr., a primit sprijin de la conducătorii din Sicilia, Egipt, Asia Mică și Siria.

Celălalt mare centru comercial și bancar din lumea elenistică a fost insula Delos, folosită la început de rhodieni pe post de birou de deconturi pentru comerțul lor local.⁴⁶ Începând din 168 î.Hr., romanii, care, imprudenți, se războieră cu regele Macedoniei până când ajunseseră într-o situație fără ieșire, au început să se amestece în rețelele comerciale din Egeea. Au început să-i trateze pe rhodieni nu ca pe niște aliați (și ca pe niște valoroși parteneri comerciali), ci ca pe locuitorii unei insule-satelit, insulă de la care pretindeau să-și pună flota în serviciul Romei pentru a o sprijini în conflictul cu regii Macedoniei. Drept pedeapsă față de lipsa de entuziasm a rhodienilor, Senatul Roman și-a încurajat un aliat mai docil, Atena, să se ocupe de Delos, cu două condiții: populația de pe insulă trebuia alungată, iar insula trebuia să funcționeze ca un port liber. Delosul a fost repopulat de o comunitate de negustori, dintre care mulți erau veniți din sudul Italiei, aceștia din urmă asigurând, menținând și dezvoltând legăturile cu occidentul; populația de pe insulă crescuse, pe la anul 100 î.Hr., potrivit estimărilor, până la circa 30 000 de locuitori. În Rhodos afacerile nu mai mergeau, ceea ce a dus la un declin sever al insulei; se pare că venitul din activități comerciale al Rhodosului a scăzut atunci rapid la 15 000 de drahme. Între timp, succesul comercial al Delosului a întărit și faima deja mare a sanctuarului aflat pe insulă. Săpăturile arheologice de la Delos au scos la iveală vaste zone comerciale, care nu erau întărite, fiindcă erau protejate prin însuși caracterul sacru al insulei. Existau numeroase *agorai* sau piețe pentru negustorii italieni, în care se găseau nu doar colonade, porticuri, prăvălii și birouri, ci și altare închinare principalelor zei ai comerțului, precum Poseidon, stăpânul

mărilor, sau Hermes, mesagerul zeilor. Italienii au încurajat comerțul cu parfumuri și alifii, și astfel s-au creat legături indirecte, prin intermediul Siriei, cu rutele comerciale nabateene, pe unde se ajungea la tămâia și mirtul din Arabia. Mergea foarte bine și comerțul cu sclavi, în majoritate victime ale pirateriei care, la sfârșitul secolului al II-lea î.Hr., ajunsese o amenințare din ce în ce mai mare, odată cu reapariția piraiților cilicieni în est (desigur, o urmare a declinului Rhodosului, care în trecut reușise să scape mările Anatoliei de piraiți). În perioada romană Delosul era, potrivit descrierilor, „cel mai mare emporiu din lume”.⁴⁷

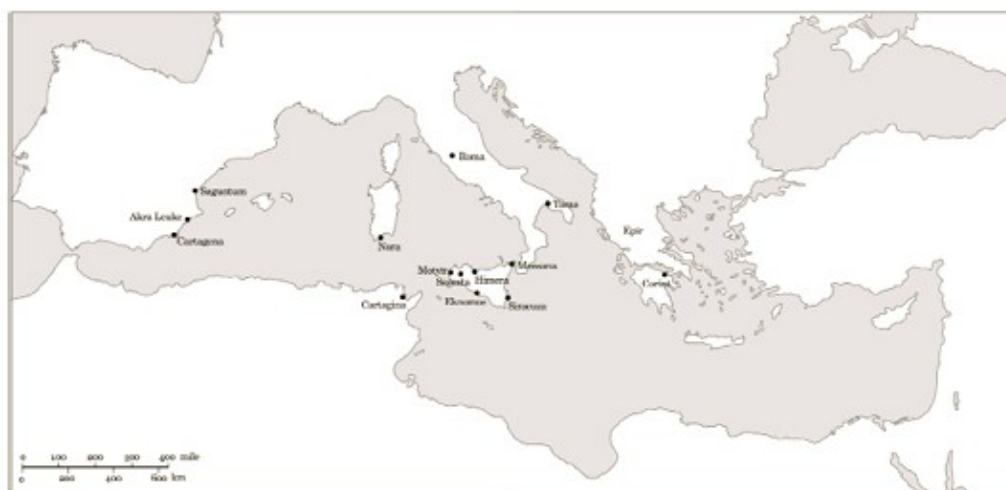
Cu toate că Delosul și-a construit prosperitatea, într-o oarecare măsură, pe necazurile Rhodosului, succesul acestei insule este o dovadă în plus a modului în care, de-a lungul secolelor al III-lea și al II-lea î.Hr., rețelele de comerț și de afaceri din estul Mediteranei s-au integrat din ce în ce mai mult într-un sistem coerent și bine condus, mai întâi sub hegemonia Rhodosului și apoi sub cea a Delosului. Delosul a adus noi parteneri, lărgind rețeaua prin includerea negustorilor din Puteoli, în Golful Napoli. Lumea elenistică era împărțită, din punct de vedere politic, în trei mari unități – Grecia, Siria și Egiptul –, și totuși la orizont se întrevedea o unică, imensă, zonă comercială. Un singur element lipsea: marea cetate Cartagina dispăruse de pe hartă pe la mijlocul secolului al II-lea î.Hr. Așa că acum trebuie să ne întoarcem în timp și să vedem cum s-a întâmplat asta și cum de, încă înainte de anul 100 î.Hr., necizelații provinciali de la Roma au ajuns să ia în stăpânire chiar și mările grecești.

„Cartagina trebuie distrusă!“

400 î.Hr.–146 î.Hr.

I

PE CÂND RĂZBOIUL DINTRE ATENA ȘI SPARTA era în toi, alte multe conflicte izbucniseră între cetățile grecești din apus, în lupta lor pentru supraviețuire. Cartagina era, în zona ei din Mediterana, o putere maritimă la fel de mare pe cât era Atena în răsărit. În anul 415, cartaginezii au stat pe margine privind cum atenienii atacă Siracuza. Își dădeau foarte bine seama că grecii erau dezbinați și deci prea ocupați cu încăierările lor ca să se mai preocupe și de centrele de comerț feniciene din Sicilia. Din punctul lor de vedere, orice reușea să slăbească puterea grecească în Sicilia era bine-venit. Pe de altă parte, distrugerea puterii ateniene dăduse naștere unei noi probleme, căreia cartaginezii n-au întârziat să-i găsească rezolvare. Nu era prima dată când siracuzanii amenințau să preia controlul asupra insulei. Totuși, adevărații scandalagii s-au dovedit a fi, încă o dată, locuitorii elimienii din Segesta, care, nemulțumiți de prăpădul abătut asupra lor după ce-i chemaseră în ajutor pe atenieni, apelau acum la Cartagina, de la care cereau sprijin împotriva vechilor lor rivali, grecii din Selinunte. Cartaginezii aveau multe motive pentru care să accepte să ajute Segesta. Aceasta se afla într-o regiune plină de colonii punice, de fapt feniciene, dintre care cele mai importante erau Panormos (Palermo) și Motya. În 410, când segestanii s-au oferit să intre sub autoritatea Cartaginei ca să primească în schimb de la ea protecție, Adunarea cartagineză și-a dat imediat seama că venise vremea ca cetatea să-și consolideze stăpânirea asupra vestului Siciliei.¹ Momentul în care segestanii au cerut sprijinul Cartaginei a fost decisiv în trecerea de la o fragilă confederație de aliați și centre de comerț condusă de Cartagina la un imperiu cartaginez printre ai cărui supuși se numărau nu doar prietenii fenicieni, ci și toate celelalte popoare cucerite – „libienii“, cum erau numiți de scriitorii greci berberii din Africa de Nord, elimienii, siculii și sicanii din Sicilia, fără să-i mai amintim pe sarzi și pe iberici.

Printre membrii elitei cartagineze, mai existau și alți factori, de natură personală, care puteau determina schimbări, căci cetatea era, la vremea aceea, controlată de un grup de dinastii puternice cu autoritate absolută în Senat. Cum se povestește, un cartaginez care s-a făcut repede remarcat, pe numele lui Hannibal, ajunsese să-i urască înverșunat pe toți grecii după ce bunicul său, Hamilcar, a fost ucis în bătălia de la Himera, din 480 î.Hr., împotriva armatei siracuzane. În urma unei victorii obținute ușor în anul 410, sub conducerea redutabilului Hannibal, selinuntienii au fost alungați de pe teritoriul segestan, după care, în 409, a avut loc o a doua mare invazie, cu trupe aduse din sudul Italiei, din Africa de Nord, din Grecia și din Iberia. Într-o lucrare care este, într-un fel, continuarea istorisirilor lui Tucidide, Xenofon povestește că Hannibal adusesese cu el 100 000 de soldați, probabil dublu față de câți au fost în realitate.² Cu ajutorul unor complicate arme de asediu asemănătoare cu cele folosite de fenicienii din Orientul Apropiat, zidurile cetății Selinunte au fost năruite după doar nouă zile. Locuitorii au plătit un preț atroce pentru încercările lor de rezistență: 16 000 de selinuntieni au fost trecuți prin sabie, iar 5 000 au fost înrobiți. A urmat imediat prădarea cetății Himera, unde 3 000 de prizonieri bărbați au fost sacrificați, pentru a răzbuna moartea bunicului lui Hannibal, pe locul în care acesta fusese ucis în anul 480.³ Cartaginezii nu doar că și-au dat frâu liber furiei, ci erau hotărâți acum și să-și asigure confortabil stăpânirea asupra celei mai mari părți din Sicilia în detrimentul Siracuzei. Acesta nu era totuși un război „etnic” al fenicienilor împotriva grecilor: cartaginezii au trimis o ambasadă la Atena, iar atenienii, aflându-se la vremea aceea aproape de sfârșitul războiului cu Sparta, s-au arătat foarte binevoitori

cu cartaginezii, fiindcă doreau să atragă de partea lor cât mai mulți aliați.⁴ Atena și Cartagina puteau obține beneficii și de pe urma comerțului pe care aveau să-l facă împreună, odată ce în lumea greacă se va fi așternut din nou pacea.

Apoi, în 407, cartaginezii au imbarcat 120 000 de soldați pe 120 de trireme, dacă dăm crezare relatării mai degrabă neverosimile a lui Xenofon, și au invadat vestul Siciliei; chiar și având la dispoziție asemenea forțe, a durat șapte luni până ce, înfometată, cetatea Akragas (Agrigent) a capitulat. Orașul a fost spoliat de cele mai valoroase opere de artă, printre care se afla și un taur de bronz înăuntrul căruia – se spunea – un tiran al Agrigentului din secolul al VI-lea își arsese victimele.⁵ Aceste achiziții le-au deschis cartaginezilor gustul pentru stilurile grecești; cu siguranță, în secolul al III-lea arta și arhitectura grecească erau deja dominante la Cartagina. Vestul Siciliei era acum sub controlul direct al Cartaginei, care începea să-și întoarcă privirea și spre răsărit, în special spre Gela, cetate aflată pe coasta de sud ce avea să-i deschidă calea către Siracuza. Locuitorii din Gela au fugit. Siracuzanii, văzând o înfrângere după alta suferite de greci, s-au grăbit să ceară pacea, iar cartaginezii, care cheltuiau sume imense pentru armata și flota lor, au acceptat-o degrabă, în termeni destul de generoși. Cuceririle din vestul și sud-estul Siciliei aveau să rămână sub controlul lor, însă populația grecească a primit permisiunea să se întoarcă, în vreme ce zona de est a Siciliei, cu populația ei formată din greci și siculi, avea să rămână independentă față de Cartagina, care-și atinsese deja principalele obiective.

O victimă clară a întregului conflict a fost democrația. Siracuza ajunsese, încă o dată, sub stăpânirea unui tiran longeviv, Dionysios I (mort în 367), primul dintr-o dinastie extrem de temută. Există o poveste despre un tiran sicilian care, știind cât era de disprețuit și detestat de supuși, a fost foarte uimit ca într-o bună zi să afle că o bătrână închina cu regularitate rugăciuni în templul din cetate pentru sănătatea lui. Tirantul a chemat-o și a întrebat-o de ce făcea asta. Iar femeia i-a răspuns, fără teamă, că-l socotea un despot neîndurător; însă își amintea de vremurile îndepărtate ale tinereții ei, în care tiranul de atunci, cu toate că se arătase nemilos, fusese urmat la tron de un conducător încă și mai rău, iar după acesta, de încă unul, chiar mai cumplit. Așa că, i-a spus bătrâna, se ruga pentru viața tiranului, știind că, dacă ar fi murit, ar fi fost urmat la tron de un despot de-o cruzime neînchipuită. Tirantul a fost într-atât de impresionat

de răspunsul sincer al femeii, încât i-a dăruit o pungă plină cu galbeni. Toți acei tirani se bizuiau pe forța brută și nu pretindeau deloc că guvernează ca niște monarhi constituționali. Dar erau totodată și oameni cu gust și cu o cultură aleasă; o generație anterioară de tirani sicilieni câștigase respectul și laudele poetului Pindar, iar noua generație se îngrijea de filozofi precum Platon, care a vizitat Siracuza în 388 sau 387, unde, după cum se spune, s-a întors apoi de mai multe ori, în speranța de a-i ghida pe succesorii lui Dionysios I către niște politici construite în mod corect pe baza principiilor platoniciene.⁶ Cu toate că cea mai mare parte din impresionanta corespondență dintre Platon și conducătorii Siracuzei este astăzi considerată a fi fost scrisă, de fapt, într-o epocă mai târzie, povestea legăturilor lui Platon cu curtea siracuzană ne reamintește faptul că nu doar mărfurile grecești, ci și ideile grecești călătoreau, la acea vreme, pe tot cuprinsul Mediteranei.

Tiranul Dionysios I a fost cel care a făcut pace cu Cartagina; dar tot el a fost și cel care a reaprins conflictul cu Cartagina, mai târziu, în 398, luând cu forța Motya, cetatea pe care o cuceriseră fenicienii în vestul Siciliei. Locuitorii au fost masacrați și nici măcar femeile și copiii n-au fost cruțați, ci au ajuns imediat pe piețele de sclavi; negustorii greci care trăiau acolo au fost crucificați ca trădători.⁷ Acesta a fost sfârșitul istoriei cetății Motya, dar începutul unui conflict încă și mai aprig, care a făcut ca, până la urmă, o imensă flotă cartagineză să ajungă, în anul 396, în portul din Siracuza. Din nou, orașul era amenințat cu distrugerea; din nou, siracuzanii au profitat de pe urma poziționării portului lor ca să nimicească flota inamică și în același timp, pe uscat, să atace și forțele pedestre ale dușmanilor. Văzând că e pe cale să fie înfrânt, Himilcon, comandantul cartaginez, a făcut o înțelegere secretă cu Dionysios și a evacuat, salvându-i, cât a putut mai mulți soldați originari din Cartagina, abandonându-și însă aliații iberici, siculi și libieni. Ibericii cei păroși, mercenari profesioniști, au fost înglobați în forțele armate siracuzane. Lucru și mai grav, în regiunile din Africa de Nord aflate sub stăpânire cartagineză era din ce în ce mai multă rumoare și, pentru o vreme, părea că însăși Cartagina avea să fie copleșită de mulțimea de sclavi și răzvrătiți care se adunase pe locul Tunisului de astăzi, nu departe de Cartagina. Rebelii s-au risipit până la urmă, însă Cartagina a trecut printr-un cutremur politic. Singura soluție era să cedeze către tiranul Siracuzei cetățile grecești câștigate în virtutea precedentului tratat de pace, cu

toate că umilința n-avea să fie deplină: așezările punice rămâneau sub stăpânire cartagineză. Dionysios își abătuse atenția de la acestea conducând incursiuni în alte locuri din Mediterana – în 384 a atacat Pyrgoi, portul exterior al cetății etrusce Caere, luând cu el, locul odată cucerit, un tezaur imens evaluat la aproximativ 1 500 de talanți, sumă cu care putea plăti o armată însemnată. Avea, probabil, nevoie și de faima pe care i-o aducea această victorie, fiindcă atleții trimiși de el la Jocurile Olimpice din acel an fuseseră batjocoriți drept reprezentanți ai unui tiran cu nimic mai bun decât regele perșilor. Dionysios n-a căutat să întemeieze un imperiu siracuzan, ci să-și impună, fără scrupule, propria autoritate și putere, atitudine pe care atenienii au aprobat-o în mod tacit atunci când i s-au adresat cu numele de „*archon* (arhonte, conducător) al Siciliei“.⁸ Și-a manifestat în mod evident intenția și interesul de a reîncepe lupta pentru obținerea stăpânirii asupra Siciliei și seria de noi conflicte dintre Siracuză și Cartagina din anul 375 a culminat cu pierderea unei întregi armate cartagineze – 15 000 de soldați, dintre care două treimi au fost uciși, iar o treime au fost aruncați în sclavie. Cartagina a ripostat și s-a răzbunat înfrângându-l pe Dionysios și ucigând 14 000 de soldați siracuzani. Rezultatul a fost că, până la urmă, Cartagina a reușit să-și păstreze supremația asupra regiunilor din vestul Siciliei pe care le stăpânea de multă vreme și chiar și-a recăpătat stăpânirea asupra unora dintre cetățile grecești cucerite de Hannibal.

II

ÎN CIUDA RELAȚIILOR MEREU OSTILE DINTRE CARTAGINA ȘI SIRACUZA, rezultatul tuturor acestor războaie a fost că, de fapt, Cartagina s-a apropiat foarte mult de lumea grecească. Cetatea se despărțise acum, din toate punctele de vedere, de Fenicia; și nu știm sigur cât de intens era comerțul pe care Cartagina îl întreținea cu Tirul și Sidonul la sfârșitul secolului al IV-lea, în comparație cu puternicele legături pe care Cartagina le reînnoase cu cetățile grecești din Elada, din Sicilia și din Italia. Zeul cartaginez Melqart era identificat cu Heracles. Cartaginezii erau convinși că îi aduseseră o mare jignire zeiței Demeter prădându-i unul dintre templele din Sicilia, așa că au importat cultul ei la Cartagina, încercând chiar să officieze ritualurile de la templu potrivit tipicului grecesc, cu ajutorul grecilor care locuiau în cetate.⁹ Cartaginezii au învățat limba greacă – la un moment dat, când relațiile dintre greci și

cartaginezi erau foarte proaste, li s-a interzis să mai învețe și să mai vorbească greaca, o dovadă clară că aceasta devenise a doua limbă vorbită de elita locală, după punică. Membrii acestei elite exploatau în mod activ solul fertil de-a lungul coastei Africii de Nord, deținând adesea, nu departe de acea zonă, moșii bogate, unde aveau grâne, fructe și vin din belșug. Orașele mai mici întemeiate de fenicieni de-a lungul coastei africane erau acum cetăți supuse. Se încheiau din ce în ce mai multe căsătorii între cartaginezi și populația locală, o practică de la care nu se abăteau nici familiile cartagineze conducătoare, care se înrudeau uneori cu membri ai familiilor regilor berberi din regiune sau chiar cu membri ai familiilor grecești de vază din Sicilia. Cartagina ajunsese un oraș cosmopolit, cu mai bine de 200 000 de locuitori, probabil, cu vaste suburbii și cu porturi comerciale și navale.

De-a lungul secolului al IV-lea, cartaginezii au supravegheat îndeaproape Siracuza. Au purtat, de asemenea, lupte aprige pentru a obține supremația pe mările dintre Africa și Sicilia, ca și asupra insulei. În 344–343, când amiralul corintian Timoleon a devenit salvatorul Siracuzei, toată lumea și-a dat seama cât de valoroasă era de fapt strâmtoarea. Acest amiral ajunsese faimos și fiindcă organizase o conspirație ca să-și ucidă fratele și să ajungă tiran al Corintului în locul lui. Plutarh povestește că Timoleon și-a acoperit fața și a plâns amarnic în vreme ce ceilalți doi conspiratori i-au ucis fratele.¹⁰ Timoleon părea așadar un aliat ideal pentru nobilii siracuzani nemulțumiți de politicile lipsite de scrupule ale dinastiei tiranului Dionysios. Încă de când Corintul a întemeiat Siracuza, toată lumea și-a dat seama că de fapt Corintul avea să rămână mereu locul în care se putea merge pentru a cere ajutor, chiar dacă acesta nu mai era una dintre principalele forțe politice și economice ale lumii grecești și putea oferi doar o flotă foarte mică. Cartagina a trimis corăbii care să întâmpine și să blocheze flota cu care sosea Timoleon, însă acesta a reușit cumva să se strecoare, iar Cartagina s-a trezit astfel târâtă într-un nou război devastator: 3 000 de cartaginezi au murit în luptă în anul 341, în vestul Siciliei, iar generalul cartaginez, Hasdrubal, a fost crucificat când s-a întors acasă – pedeapsa obișnuită pentru incompetență pe câmpul de luptă. Cartagina nu și-a pierdut ținuturile din vestul Siciliei aflate sub stăpânirea ei, însă Timoleon s-a proclamat conducător al insulei, având grijă ca în aproape fiecare cetate grecească să fie instaurat un sistem de guvernare aristocratică. Apoi, vreme de două decenii, tiranii n-au mai fost la modă; și,

lucru mai important, grecii sicilieni păreau că înțeleseseră cât de important este să fie uniți și să colaboreze.¹¹

Pe vremea lui Plutarh, care a murit în anul 120 d.Hr., Timoleon era aclamat drept eroul iubit de zei care „stârpise tirania din rădăcini” și eliberase Sicilia de sub stăpânirea punilor barbari. În realitate, Timoleon nu era cu mult diferit de tiranii de dinaintea lui. Preluase puterea cu ajutorul mercenarilor și, înlăturându-i pe ceilalți tirani mărunți de pe insulă, își afirma, de fapt, atât de disputata supremație asupra Siracuzei. Un lucru bun la el a fost că a avut bunul-simț de a se retrage de la conducere la bătrânețe, suferind de cataractă și respectat de locuitorii Siracuzei. Celălalt lucru care i-a salvat imaginea a fost că în timpul conducerii lui s-a petrecut o revigorare a economiei aproape în întreaga Sicilie. Multe cetăți au fost reconstruite, inclusiv cele care fuseseră devastate de războaiele cu Cartagina: Akragas (Agrigentul) și Gela, de exemplu, au revenit la viață; nu mai puțin important, mici centre populate de greci au crescut și s-au dezvoltat mult. Scornavacche, în sud-estul Siciliei, este locul unde existase un mic oraș grecesc care în 405 fusese distrus în urma unui atac al siculilor, dar care acum ajunsese un centru important de industrie a ceramicii.¹² Această renaștere a fost opera noilor coloniști, dar și a vechii populații siculo-grecești. Timoleon a adus, probabil, peste 60 000 de coloniști chiar din Grecia și din cetățile grecești din sudul Italiei. Comerțul cu cereale dintre Sicilia și Atena ajunsese, la sfârșitul secolului al IV-lea, din ce în ce mai constant; dacă judecăm după numărul mare de monede corintiene datând din aceeași perioadă descoperite în Sicilia, se pare că existau legături comerciale deosebit de puternice între cetățile din Marea Ionică și Corint, fiindcă prin Corint treceau toate produsele agricole siciliene care erau transportate în Grecia.¹³ Ar fi o greșală să punem acest nou val de prosperitate doar pe seama eforturilor lui Timoleon. Secolul al IV-lea a fost momentul unei mai extinse revigorări a comerțului în centrul Mediteranei. Ciurma care izbucnise în timpul Războiului Peloponesiac aproape că trecuse, iar populația își revenea încet-încet. Atât Cartagina, cât și cetățile grecești din Sicilia avuseseră parte de îndelungi perioade de pace, suficiente pentru a-și restabili legăturile comerciale cu orientul și occidentul. Cartagina, de pildă, se bucura de legături comerciale strânse cu Atena și obținea beneficii, de asemenea, de pe urma legăturilor cu Spania.

Ultimul conflict major dintre Cartagina și Siracuza a izbucnit în anul 311. Hamilcar, comandantul cartaginez din vestul Siciliei, a avut de înfruntat un inamic redutabil, Agathokles, care a reușit să răstoarne sistemul de guvernământ instituit de Timoleon și să se proclame tiran al Siracuzei. Agathokles, ca și predecesorii săi, urmărea să pună toată sau cea mai mare parte din Sicilia sub stăpânirea Siracuzei. Hamilcar se gândea în schimb că cel mai mult ar servi interesele Cartaginei o înțelegere prin care Siracuza să preia controlul în estul și centrul Siciliei; cartaginezii vedeau, cu îngrijorare, cum Agathokles era din ce în ce mai interesat de cetatea Akragas, care se afla nu departe de propriile lor așezări din vestul Siciliei. În 311 Agathokles a mășăluit împreună cu o armată imensă către Akragas, însă o flotă cartagineză formată din cincizeci sau șaiszeci de corăbii a reușit să ajungă la timp și să-l alunge pe Agathokles. În anul următor, Hamilcar a debarcat cu 14 000 de oameni (de fapt doar unul din șapte era cetățean al Cartaginei) și apoi a măturat totul în cale în Sicilia, ajutat de forțele locale nemulțumite de ambițiile lui Agathokles. Tiranul Siracuzei și-a dat imediat seama că nu mai avea nici o ieșire și că pierduse războiul în Sicilia. Posesiunile lui au trecut în stăpânirea Siracuzei. Însă tot îi mai rămăsese ceva: banii și trupele – 3 000 de mercenari greci și alți 3 000 de mercenari etrusci, samniți și celți aduși din Italia. Dacă-i adăugăm și pe cei 8 000 de oameni pe care îi recrutase dintre localnici, constatăm că adunase forțe cât pentru o flotă de șaiszeci de corăbii de război; iar în august 310 î.Hr. flota aceasta a ajuns pe coasta din apropierea Cartaginei, după ce a reușit să treacă de o barieră formată din vase cartagineze. Neînfricat și de o cutezanță sfidătoare, Agathokles și-a debarcat oamenii, și-a incendiat corăbiile (fiindcă nu avea oameni care ar fi putut rămâne să le păzească) și și-a condus trupele în marș către Cartagina, așezându-și tabăra în apropiere, pe locul unde azi se află Tunisul.¹⁴ Asta însemna că de fapt Cartagina se afla sub asediul siracuzanilor exact în timp ce Siracuza se afla sub asediul cartaginezilor.

Cum avea foarte ușor acces la mare, Cartagina era imposibil de încercuit și cucerit fără forțe navale serioase, așa că nici măcar când Agathokles a reușit să cucerească zona de coastă nord-africană încă nu își asigurase și capitularea cetății. Și totuși, probabil Cartagina a fost foarte afectată după ce și-a pierdut ogoarele mănoase și livezile. În momentul în care Agathokles a debarcat și a pornit la atac pe uscat împotriva cartaginezilor, aliații lui libieni au dezertat –

în jur de 10 000 de soldați –, iar 3 000 dintre mercenarii săi italieni și greci au fost uciși pe câmpul de luptă. După cum bine s-a spus, Agathokles „nu era pe măsura lui Alexandru nici ca iscusință, nici ca resurse”.¹⁵ Însă măcar înțelegea că venise vremea să facă pace și, în mod previzibil, din acel moment harta Siciliei a revenit la vechiul ei aspect, cu Cartagina stăpânind peste capătul vestic și grecii păstrând conducerea asupra zonelor de est și centru.¹⁶ Surprinzător, această înfrângere nu a însemnat sfârșitul carierei lui Agathokles. El și-a afirmat puterea în calitate de „rege al Siciliei” luându-și acest titlu nou și neobișnuit din dorința de a-i imita pe regii greci care, începând cu Filip și Alexandru ai Macedoniei, se proclamaseră conducători ai estului Mediteranei. Și a început să-și îndrepte ambițiile imperiale spre alte regiuni, mai ales spre Adriatica, măritându-și fiica cu regele Pyrrhus al Epirului – văr cu Alexandru cel Mare și general de mare talent, la fel ca acesta – și încheind astfel o alianță cu el; o altă alianță a încheiat-o cu Ptolemeii, conducătorii Egiptului. A luat în stăpânire insulele Kerkyra și Lefkada din Marea Ionică și și-a extins conducerea și asupra sudului Italiei, zonă pe care a copleșit-o de două ori. Și totuși, Agathokles n-a lăsat nici o moștenire concretă: n-a reușit să întemeieze o dinastie, așa cum sperase, iar imperiul lui maritim n-a supraviețuit după ce a fost asasinat în 289 î.Hr.¹⁷

Adevărata moștenire a lui Agathokles a fost faptul că cel mai aprig dușman al lui, Cartagina, a supraviețuit și a continuat să prospere. Mai mult, romanii au cerut o reînnoire a tratatului lor comercial cu Cartagina, încheiat în anul 509 î.Hr. În vreme ce, în 509, cartaginezii încă îi vedeau pe romani doar ca pe niște vecini destul de folositori ai prietenilor lor etruscii, acum ei aveau de-a face cu o mare putere din Italia, putere care, peste doar câteva generații, avea să încerce să scoată cu totul Cartagina în afara Siciliei. Ca să putem înțelege toate aceste evoluții trebuie, din nou, să ne întoarcem în timp.

III

LA ANUL 300 Î.HR., PROEMINENȚA și, desigur, întâietatea Romei în Peninsula Italică era rezultatul războaielor purtate pe uscat; Roma nu avea nici o ambiție să ajungă o mare putere navală, iar tratatele cu Cartagina, reînnoite în 348 î.Hr., arată că romanii care au străbătut mările au călătorit ca negustori, nu ca oameni de arme. Aceste tratate ofereau garanții că ei n-aveau să se abată în

regiunile aflate în sfera de influență cartagineză, mai ales în Sicilia, cu toate că în vremurile de foamete aprigă, de exemplu în 493, cerealele au fost aduse la Roma tocmai din Sicilia.¹⁸ Principala preocupare a celor dintâi romani a fost să înfrângă popoarele vecine, precum volszii, care coborâseră din Apenini în speranța de a se așeza în ținuturile întinse din Latium, la sud de Roma. Romanii au mai avut de înfruntat și o altă mare amenințare, în 390 î.Hr., venită din partea invadatorilor gali, de care i-a salvat, în vreme de noapte, în urma unui episod ajuns celebru, un stol de găște guralive. Relațiile cu etruscii, a căror cultură i-a influențat pe romani în mare măsură, au fost mult mai complexe, însă distrugerea din temelii a uneia dintre cele mai importante cetăți etrusce, Veii, în 396 î.Hr., a marcat o primă etapă a procesului de cucerire și supunere a ținuturilor etrusce sudice.¹⁹ După căderea cetății Veii, unde se putea ajunge pe jos de la Roma, restul cetăților etrusce n-au mai fost distruse, ci incluse în rețeaua de teritorii stăpânite de romani; după ce a fost înfrântă, în 253, bogata cetate Caere a devenit un aliat subordonat al Romei și a pierdut controlul asupra unei părți din zona ei de coastă, inclusiv asupra portului Pyrgoi, unde în trecut se adunaseră și se așezaseră mulți negustori greci și cartaginezi. Așadar nu e o coincidență faptul că, la doar câteva decenii după ce își începuseră cuceririle și expansiunea de-a lungul coastei de sud a Etruriei, romanii au reușit să-și construiască flote imense și să înfrângă flotele militare cartagineze în largul Siciliei. Pe lângă faptul că obținuseră controlul asupra multor centre de pe coasta Etruriei, romanii au început apoi să-și dezvolte propriul port exterior, Ostia, cu toate că rolul lui inițial fusese acela de canal pe unde mărfurile și proviziile din Magna Graecia și din Etruria ajungeau, pe Tibru, la Roma.²⁰

Corăbiile comerciale veneau și plecau, dar flota militară romană pare să fi apărut aproape de nicăieri, gata înarmată. Romanii au răspuns cu pasivitate la amenințările venite de pe mare: în 338 î.Hr. pirății volszi din Antium (Anzio), de pe coasta latină, au atacat gurile Tibrului, dar au fost învinși și alungați, iar romanii au dus cu ei înapoi acasă, drept trofee, *rostra* – rostrurile sau pintenii corăbiilor pe care le distruseseră. Aceste *rostra* au fost expuse în Forul Roman, pe podiumul de unde se țineau discursuri, ceea ce explică faptul că termenul *rostrum*, rostru, înseamnă până astăzi și platformă, podium de pe care cineva poate ține un discurs.²¹ Câțiva ani mai târziu, pe la 320 î.Hr., un tratat cu cetatea Taras, din sudul Italiei, întemeiată de coloniștii spartani,

stipula că corăbiile romane nu aveau voie să intre în golful Taranto, delimitând așadar sfera de influență tarentină și protejând interesele comerciale ale cetății care ajunsese pe vremea aceea să dețină supremația în sudul Italiei și să conducă „Liga cetăților italiote”.²² Deși ar fi de așteptat ca tratatul să fi statornicit și relații de prietenie, explicația mai probabilă pentru această înțelegere ar fi că de fapt campaniile militare pe uscat ale romanilor împotriva samniților și a altor dușmani aduseseră oștirile romane din ce în ce mai aproape de cetățile grecești; drept urmare, trebuiau stabilite și trasate pe hartă niște limite. Tratatele, contractele și celelalte tipuri de documente legale menționează adesea situații posibile, dar nu imediate și nici măcar reale, iar până astăzi încă nu s-au descoperit dovezi că Roma ar fi căutat să-și înarmeze flote imense, cu toate că în 311 *duumviri navales*, literal „doi bărbați navali”, au fost desemnați să construiască o *classis*, o flotă, și să se asigure că aceasta e menținută în stare bună de funcționare.²³ Dar era, probabil, o flotă mică.

Războiul cu samniții a împins armatele romane tot mai departe către sud, în strădaniile lor de a încercui vastele și puternicele oștiri samnite. În 282 î.Hr., când zece corăbii sub comandă romană au ajuns până la urmă în Golful Taranto, acestea au fost atacate de grecii din Taras, iar romanii au pierdut jumătate din flotilă; fără să se dea bătăuți, romanii și-au așezat o garnizoană în orașul Thourioi (Thurii), care se afla tot în Golful Taranto și care ceruse ajutorul Romei împotriva atacurilor pornite de locuitorii din hinterlandul lucanic. Cetatea Taras nu s-a arătat ostilă față de Roma fiindcă s-ar fi temut de pericolul de pe mare, căci cele zece corăbii romane nu însemnau nimic față de sutele de corăbii pe care le puteau mobiliza cetățile maritime grecești; adevărata amenințare era faptul că prezența romană pe uscat avea să dezbină Liga Italiotă și să stârnească cetățile grecești din sudul Italiei una împotriva alteia.²⁴ Frica de Roma i-a determinat pe tarentini să-și îndrepte privirile către Adriatica și să ceară ajutorul regelui Pyrrhus al Epirului; acesta se pretindea urmaș al lui Ahile, așa încât ecourile Războiului Troian se simțeau din plin în campania lui împotriva Romei, care, la vremea aceea, deja se lăuda că fusese întemeiată de urmașii troianului Eneas. Nu e sigur dacă regele Pyrrhus se vedea pe sine drept viitorul stăpân al Mediteranei, întemeind un imperiu apusean la fel de vast precum cel pe care vărul său, Alexandru, îl crease în Răsărit; se poate ca el să fi râvnit doar recompensele pe care grecii de la apus erau dispuși să

le ofere în schimbul unei asemenea armate impresionante de mercenari, organizată în falange și dotată cu elefanți. Așa cum se temeau tarentinii, cetățile din sudul Italiei au ales să i se alăture Romei, dar, unele, și lui Pyrrhus, iar când Pyrrhus a înaintat în Italia câteva dintre cetățile care până atunci sprijiniseră Roma și-au schimbat dintr-odată, oportuniste, opțiunea. Pyrrhus a deținut controlul asupra sudului și centrului Italiei între 280 și 275 î.Hr.; însă victoriile lui i-au adus prea puține beneficii, așa încât, la doar câțiva ani după ce Pyrrhus, exasperat, s-a retras, Roma a luat în stăpânire Tarasul. Cetățile grecești din sudul Italiei au continuat să-și vadă de treburi, făcând uneori pe plac Romei (de exemplu, în cazul baterii unor monede pe care a fost înfățișat chipul zeiței Roma).²⁵ Romanii nici n-au dorit și nici n-au fost în stare să stăpânească peste orașele din zonele sudice îndepărtate atâta vreme cât s-au considerat o mare putere pe uscat adânc înrădăcinată în Latium. Și-au întemeiat și ei câteva așezări: Paestum – la sud de Napoli, Cosa – în Etruria – și Ariminum (Rimini) erau cetăți de coastă care aveau drept misiune apărarea căilor de comunicare pe uscat și pe mare de-a lungul țărmurilor Italiei, dar mai ales zonele continentale, de exemplu hotarele ținutului samnit, care aveau să devină mai târziu colonia Beneventum (Benevento).²⁶

Războaiele Punice au scos Roma din carapacea ei italică. Cartagina intrase și ea în război împotriva lui Pyrrhus și a obținut o importantă victorie navală în anul 276 î.Hr., scufundându-i două treimi din flotă (formată din peste o sută de corăbii).²⁷ Primul Război Punic a fost purtat în Sicilia și în Africa și a avut drept rezultat, pentru prima dată, extinderea influenței romane în largul mării; cel de-al Doilea Război Punic (în majoritate, campanii pe uscat) i-a purtat pe romani în Spania, cu toate că principalul câmp de bătaie a fost Italia însăși, mai ales după invazia lui Hannibal prin Alpi; cel de-al Treilea Război Punic, foarte scurt, a adus implicarea din ce în ce mai puternică a Romei în treburile din Africa și s-a încheiat cu distrugerea Cartaginei în anul 146 î.Hr. Straniu e că, cel puțin la început, romanii nu aveau intenții și scopuri prea clare. Romanii nu porniseră să distrugă din temelii Cartagina; dimpotrivă, aveau vechi tratate încheiate cu această cetate și la mijloc nu se afla nici un conflict de interese evident.²⁸ Între primul și al doilea război a fost un răstimp de pace în care relațiile dintre Roma și Cartagina, dacă nu chiar și încrederea reciprocă, se îmbunătățiseră. Și totuși, la sfârșitul războaielor Roma s-a ridicat drept o mare

putere mediteraneeana, extinzându-și stăpânirea nu doar peste Cartagina, cetatea învinsă și ajunsă o ruină, ci și, în același an, peste mare parte din Grecia. Acesta este, poate, un alt exemplu de imperiu dobândit „într-un moment de neatenție“. Roma a început să-și construiască o imensă flotă de război doar atunci când și-a dat seama că acest lucru era esențial pentru a câștiga Primul Război Punic. Ambele cetăți au fost implicate, înainte vreme, într-o serie de conflicte printre care și unele dintre cele mai mari bătălii navale din Antichitate, soldate cu zeci de mii de victime atât pe uscat, cât și pe mare. Nu degeaba au comparat istoricii izbucnirea Războaielor Punice cu Primul Război Mondial, când, iarăși, o serie de incidente aproape fără importanță au iscat o scânteie de la care până la urmă s-a aprins focul ce a cuprins regiuni atât de întinse.²⁹ La fel cum Primul Război Mondial a fost mult mai mult decât un conflict între Germania și alianța anglo-franceză, Războaiele Punice au fost mult mai mult decât un conflict între Cartagina și Roma, fiindcă nu la mult timp după izbucnirea războiului au apărut și alte interese: orașele iberice, regii nord-africani, căpeteniile din Sardinia și, în decursul Primului Război Punic, cetățile grecești din Sicilia. În oștirile pe care Hannibal le-a condus împotriva Romei erau și recruți gali, etrusci și samniți; iar în flotele pe care Roma le-a trimis împotriva cartaginezilor se găseau și foarte multe – probabil marea majoritate – corăbii furnizate de greci și de alți aliați din centrul și sudul Italiei. Dacă dăm acestor războaie numele de „războaie punice“ afirmăm, în mod eronat, că majoritatea conflictelor s-au desfășurat pe fondul unei vechi și neîntrerupte rivalități de moarte între Cartagina și Roma.³⁰

IV

ISTORICII ANTICI ERAU UIMIȚI de durata, intensitatea și brutalitatea Războaielor Punice. Polibiu, istoricul grec care a fost martor la ascensiunea Romei, beneficia de patronajul unuia dintre generalii din Războaiele Punice și era de părere că Primul Război Punic a fost cel mai mare război purtat vreodată. Durata acestui război – din 264 până în 241 î.Hr. – o depășise cu mult pe cea a Războiului Troian, iar cel de-al Doilea Război Punic (218–201) a fost de asemenea lung și istovitor, lăsând în urma lui un dezastru pentru toată agricultura.³¹ Războiul cu Cartagina a început cu neînțelegerile iscate departe de Roma, dar nici una din cele două mari cetăți nu și-a dat seama că ar fi fost în interesul lor să intervină în acele neînțelegeri. Criza a început când

Messina, cetate aflată în vârful cizmei italiice, a fost atacată și cucerită de un grup de mercenari din Campania care mai înainte îl slujiseră pe Agathokles, tiranul Siracuzei, și care erau cunoscuți sub numele de mamertini, sau „oamenii zeului Marte“. Aceștia au ajuns în regiune pe la anul 280 î.Hr. și, de capul lor, au făcut o mulțime de fărădelegi, atacând orașele din estul Siciliei; romanii s-au trezit implicați și ei în acele acțiuni, fiindcă avuseseră atât de mare succes în propriile campanii din Italia, încât ajunseseră până la Rhegion (Reggio), cetate grecească situată chiar vizavi de Messina, și o cuceriseră în anul 270. Așadar Sicilia intrase deja în vizorul romanilor; dar asta nu înseamnă că intenționau să cucerească insula. Când noul conducător al Siracuzei, Hieron, i-a înfrânt pe mamertini în luptă, mercenarii s-au speriat și au trimis mesageri atât la Roma, cât și la Cartagina, cerând ajutor militar. Hieron era o forță care trebuia luată în considerare; avea legături comerciale și diplomatice cu Ptolemeii, în Egipt, și, urmând o veche și ilustră tradiție, nu doar că patrona Jocurile Olimpice, ci chiar concura la unele probe.³² Din fericire, o flotă cartagineză se afla în apropiere, pe insula Lipari, iar amiralul ei i-a convins pe mamertini să-l lase să așeze o garnizoană cartagineză în Messina.³³

Mamertinilor nu le plăcea să fie la cheremul nimănui, așa că nu după mult s-au răzgândit; s-au întors către Roma, cerând sprijin împotriva cartaginezilor. Dar Senatul n-a fost ușor de convins că Roma ar trebui să se implice într-un conflict izbucnit dincolo de peninsulă. Polibiu spune că mulți romani se temeau că, astfel, cartaginezii aveau să ia complet în stăpânire Sicilia, după care aveau să înceapă să se amestece și în treburile Italiei.³⁴ Potrivit uneia dintre versiuni, Senatul nu dorea să ia o hotărâre, așa încât o adunare populară a votat pentru implicarea în război. Chiar și așa, acesta nu era un război împotriva Cartaginei. Generalul roman trimis în Sicilia l-a atacat pe Hieron, cum o făcuseră și cartaginezii. Misiunea lui era să apere Messina de dușmanii mamertinilor. Ideea că de fapt generalul intenționa să cucerească Sicilia și să alunge de pe insulă forțele punice nu are nici o noimă. Scopul lui era să restabilească echilibrul de puteri în regiune. Probabil că, de fapt, mamertinii au reușit să alunge singuri garnizoana cartagineză din Messina; apoi, odată ajuns acasă, comandantul cartaginez a fost crucificat *pour encourager les autres*². Romanilor le-a fost greu să pătrundă prin Strâmtoarea Messina, iar pe insula Lipari se afla o flotă

cartagineză foarte puternică – în plus, generalul roman nu avea deloc experiență pe marea învolburată dintre Italia și Sicilia; așadar, deloc surprinzător, ajutorul direct acordat de romani mamertinilor a fost destul de haotic. Când în sfârșit a ajuns, generalul n-a reușit altceva decât să-l împingă pe tiranul Hieron al Siracuzei să încheie o alianță necinstită cu Cartagina. Acțiunile romanilor au fost apoi împiedicate de faptul că duceau mare lipsă de corăbii. Comandantul lor, Appius Claudius, a cerut ajutor de la Taras, Velia, Napoli și alte cetăți grecești pentru a încropi o flotă alcătuită din trireme și pentecontere (cu câte cincizeci de vâslași).³⁵ Se spune că după ce au zdrobit flota romană, cartaginezii au trimis la Roma un mesaj arogant: ori acceptați înțelegerea pe care v-o propunem, ori n-o să mai puteți nici măcar să vă spălați pe mâini în mare.³⁶ Chiar și așa, Cartagina spera că va obține pacea.

9. În limba franceză, în original: „pentru a-i încuraja pe alții“ – referire ironică la o acțiune (de pildă o execuție) care, prin puterea exemplului, era menită să-i constrângă pe alții să se supună. (N. tr.)

Romanii erau prea mândri ca să dea atenție unei asemenea amenințări și, pe la 263–262 î.Hr., aveau deja în Sicilia cel puțin 40 000 de oameni înarmați și gata de luptă. Hieron al Siracuzei a fost impresionat de asta și a hotărât să-l sprijine pe cel care părea că va ieși învingător, trecând de partea Romei, după ce multă vreme fusese de partea Cartaginei (hotărâre pentru care probabil a primit și o recompensă generoasă). Și mai important, romanii reușiseră să găsească o soluție pentru a transporta pe mare mulți soldați deodată – soldați care nu erau toți romani sau de neam latin, ci și recruți din rândul popoarelor aliate din Italia, în vreme ce și în tabăra cartagineză din Agrigent se găseau foarte mulți mercenari iberici, gali și liguri.³⁷ Roma a ieșit învingătoare, a jefuit cetatea, i-a vândut ca sclavi pe toți cei 25 000 de locuitori și a pornit să împlinească ceea ce acum părea un plan realist: să-i alunge pe cartaginezi din Sicilia.³⁸ Și totuși, asta nu înseamnă că Roma se vedea deja stăpâna unei Sicilii coloniale. Ambițiile ei erau mult mai modeste. Roma era mulțumită atâta timp cât avea garantat accesul la grânele din Sicilia, căci populația ei crescuse nemaipomenit de mult. Oricât au disprețuit optimații romani din generațiile următoare viața dedicată comerțului, existau puternice motive de natură comercială pentru care războiul trebuia continuat, odată ce începuseră să se întrevadă șansele de a fi câștigat.³⁹

Roma avea nevoie de o flotă de război adecvată. Polibiu scrie că doar din acel moment au început romanii să-și construiască propria flotă.⁴⁰ Tot atunci s-a produs și importanta ruptură de o practică veche: romanii au încetat să se mai bazeze pe corăbiile furnizate de aliații greci sau de clienții etrusci, trecând la o flotă de război care cuprindea cu mult mai mult decât cele zece sau douăzeci de corăbii de care se ocupau „cei doi bărbați navali”. Modul în care au obținut romanii această flotă rămâne un mister și mai mare decât modul în care și-au alcătuit spartanii flota. Sparta beneficia de experiența și iscusința cetăților grecești vecine, dintre care multe se aflau în sfera ei de influență. Acum, în 261 sau 260, se luase hotărârea că Roma trebuie să construiască o sută de cvincvireme și douăzeci de trireme. Romanii capturaseră o cvincviremă cartagineză și au folosit-o drept model.⁴¹ Rămân un mare mister și următoarele: cum și-au echipat și înarmat romanii flota pe care și-au construit-o, cum au dobândit principalele cunoștințe și deprinderi de navigație care aveau să-i ajute să străbată cu corăbiile toate locurile pline de capcane din mările Tireniană și Ionică, cum au reușit să asambleze puzzle-ul-mozaic de bârne și bucăți de cherestea de diferite forme și mărimi, cum, mai ales, au reușit așa ceva în doar șaiszeci de zile după ce le fusese adusă cherestea tăiată (așa cum avea să precizeze mai târziu Pliniu cel Bătrân) – având în vedere că folosirea lemnului aceleuia proaspăt tăiat și încă neuscat ar fi putut crea mari probleme când se zvânta și începea să se contracte. Polibiu remarca cu justețe că acele corăbii erau „prost construite și greu de urnit din loc”⁴². Soluțiile de etanșare și tachelajul trebuiau fie obținute, fie produse. Se spune că membrii echipajelor romane se antrenau din greu mai întâi pe uscat, vâslașii deprinzând tehnica și dezvoltându-și rezistența înainte să cuteze să pornească pe mare. Dovezi în plus care fac plauzibilă ipoteza construirii în timp record a flotei romane au apărut când au fost descoperite resturile unei corăbii de război cartagineze pe ale cărei bârne se zăresc litere din alfabetul punic (litere care țineau și loc de cifre) – dovadă că la Cartagina corăbiile erau probabil asamblate potrivit unor indicații numerice. Nu știm dacă liniile de asamblare romane se aflau la Ostia sau în cetățile grecești din sudul Italiei, dar în orice caz asamblarea a fost o operațiune extrem de costisitoare. După ce la început ezitase îndelung, acum Roma se angaja fără rezerve în războiul cu Cartagina; și totuși, romanii nu aveau încă în minte niște

obiective clare. Dar purtarea acelui război devenise o chestiune de onoare.

Rămâne o problemă deschisă și dacă această flotă a fost sau nu eficientă. Prima încercare de a o folosi, la Lipari, a fost un dezastru; comandantul roman a fost reținut în portul insulei Lipari, iar echipajul lui s-a speriat atât de tare, încât a fugit. Totuși, nu după mult timp a urmat o victorie în aceleași ape, la Mylai, victorie înlesnită de o invenție: un instrument de apucat care n-a avut viață lungă, dar a rămas faimos, denumit *korax* – „corbul“. Acest instrument consta într-o rampă ce putea fi ridicată și orientată în mai multe direcții, compensând lipsa de maniabilitate a corăbiilor romane; sub rampă se găsea un țărș greu și ascuțit făcut din fier, care nu doar că agăța ca o gheară corabia inamică, dar îi și tăia adânc puntea.⁴³ Scopul era ca marinarii romani să poată ajunge la bordul corăbiilor cartagineze, pentru ca acolo să facă ce știau ei mai bine, să lupte corp la corp. Romanii încă nu se încredeau în mare și căutau să transforme bătăliile navale purtate cu ajutorul vaselor cu pinte într-un fel de bătălie pe uscat în care punțile corăbiilor deveneau câmp de luptă pentru soldații înarmați. Ambele părți veneau, de la an la an, cu flote tot mai mari și mai amenințătoare. Polibiu spune că, în marea bătălie navală din anul 256 de la Ecnomus, în vestul Siciliei, 230 de corăbii romane au înfruntat în jur de 350 (mai probabil 200) de corăbii cartagineze și 150 000 de soldați; aceasta a fost „probabil cea mai mare bătălie navală din istorie“.⁴⁴ Mai târziu, în timpul aceluiași război, într-o bătălie crucială purtată în largul Insulelor Egadice, la vest de Sicilia, în anul 241, numărul de corăbii și de oameni a fost doar cu puțin mai mic, ceea ce înseamnă că, în ciuda îngrozitoarelor distrugerii provocate de bătăliile în sine și de furtuni și în pofida deteriorării inerente pe care o sufereau corăbiile ținute prea mult timp la apă, șantierele navale lucrau la potențial maxim pentru a înlocui tot ce se strica sau se pierdea. Cifra indicată, anume sute de corăbii, este, cu siguranță, impresionantă și neegalată în secolele următoare, și totuși, confuzia cu privire la aceste numere care se regăsește la mai toți autorii clasici ne arată cât de ușor se puteau exagera și pe vremea aceea. Istoricii moderni au fost și ei fermecați de acele cifre, care de fapt capătă un sens doar dacă sunt înțelese ca făcând referire la totalul corăbiilor, nu doar la triremele și cvincviremele foarte la modă pe atunci – adăugând la socoteală și vasele de transport care duceau soldați, cai, dar mai ales provizii,

fiindcă corăbiile de război nu puteau rezista mai mult de două-trei zile fără apă proaspătă și provizii generoase de hrană (asemenea provizii de hrană suplimentare mai erau, în general, de găsit și la negustorii care, nu lipsiți de un interes anume, rămâneau neutri și își așezau mărfurile pe țărm în apropiere de locurile unde se desfășurau diversele bătălii, în speranța de a obține câștiguri rapide).

În mare măsură datorită acelei *korax*, bătălia de la Eknomos a fost un mare triumf al romanilor. Flota romană a învățat foarte repede și cum să se grupeze mai bine în poziție de luptă, anume formând escadrile compacte și foarte apropiate unele de altele; dar s-au confruntat cu mari dificultăți în a ține rândurile strânse în iureșul bătăliei. Aceste formații de luptă trebuiau, cu siguranță, să imite modelul formațiilor de luptă romane folosite în mod obișnuit pe uscat, oferindu-le romanilor un avantaj asupra flotei cartagineze, ale cărei corăbii erau mai răsfirate fiindcă amiralii puni contau pe ușurința cu care vasele lor puteau fi manevrate și puteau porni în urmărirea dușmanilor. Cartaginezii aveau avantajul vitezei și preferau să coboare rapid pe puntea laterală sau chiar la pupa corăbiilor inamice, pintenându-i și înecându-i pe dușmani; la Eknomos, flota cartagineză intenționa probabil să încercuiască flota romană și s-o lovească decisiv de pe margini și din spate.⁴⁵ Cu alte cuvinte, bătălia de la Eknomos este importantă în istoria strategiilor navale nu doar datorită numărului de corăbii și de marinari, ci reprezintă și un exemplu uimitor de ciocnire între două flote de război cu concepții foarte diferite despre metodele prin care trebuia purtată o bătălie pe mare.⁴⁶

Victoria de la Eknomos i-a deschis flotei romane calea prin strâmtoarea siciliană și i-a oferit Romei drum liber către Africa. Planul cel mai important era acum invadarea ținuturilor din miezul imperiului cartaginez. Dar, atacând Cartagina, romanii nu s-au gândit nici o clipă că aveau s-o și cucerească, și cu atât mai puțin că aveau s-o distrugă complet. În anul 256 o flotă romană a debarcat mai bine de 15 000 de oameni la Aspis, puțin mai la est de Cartagina, iar soldații au năvălit în fermele și orașele din apropiere, luând, după câte se spune, 20 000 de sclavi, cu toate că mulți dintre aceștia erau prizonieri romani sau de neam italic care acum puteau fi eliberați. Dar romanii nu au reușit să-și mențină poziția în Africa și, alungați, au pornit înapoi pe mare în iulie 255, readucând în Sicilia cel puțin 364 de corăbii.⁴⁷ Aici, lipsa de experiență pe mare le-a pricinuit romanilor un dezastru cu mult mai groaznic decât le-ar fi

putut aduce vreodată flota cartagineză. Comandanții romani au nesocotit sfatul cârmacilor, care, desigur, nu erau romani și care îi avertizaseră insistent că nu era deloc sigur să navigheze aproape de țărmul sicilian într-o perioadă din an cunoscută pentru furtunile ei neașteptate și violente. Dar romanii voiau să-și afirme poziția și să intimideze orașele aflate de-a lungul coastei de sud a Siciliei, pentru ca acestea să capituleze. Furtunile puternice au aruncat multă apă peste bordul corăbiilor lungi și joase ale romanilor și le-au scufundat pe toate, mai puțin optzeci, singurele care au supraviețuit din toată acea flotă uriașă; de asemenea, 100 000 de oameni s-au înecat, aproximativ 15 la sută din totalul efectivelor militare din Italia: „un dezastru mai cumplit ca acesta nu s-a pomenit niciodată, nici pe mare, nici pe uscat“, spune Polibiu.⁴⁸

Actul final al războiului a fost bătălia navală din anul 241 î.Hr. din largul Insulelor Egadice, la vest de Sicilia, bătălie în care flota romană, acum reconstruită, a scufundat sau a capturat cam 120 de corăbii cartagineze; Cartagina și-a dat atunci seama că trebuia neapărat să ceară pacea. Roma a cerut daune consistente, fără să susțină însă că, din acel moment, Cartagina nu mai avea dreptul să existe. Cetății înfrânte i s-a cerut să plătească o despăgubire de optzeci de tone de argint (3 200 de talanți) de-a lungul a zece ani și, mai important, să renunțe la interesele din Sicilia și de pe insulele din largul Siciliei. Cartagina a promis, de asemenea, să nu trimită corăbii de război în apele italiene și să nu-l atace pe Hieron al Siracuzei, trădătorul care acum era un aliat puternic al Romei.⁴⁹ Într-adevăr, principalul beneficiar al victoriei era Hieron, căruia romanii îi încredințaseră supravegherea zilnică a activității din Sicilia. Roma nu avea nici o dorință de a-și extinde stăpânirea directă asupra Siciliei. Scopurile războiului fuseseră stabilite încet și treptat, dar chiar și la sfârșit Roma nu a prevăzut nimic mai mult decât neutralizarea Cartaginei. Bineînțeles, flota comercială cartagineză și-a continuat călătoriile regulate pe tot cuprinsul Mediteranei, fiindcă era obligată să facă asta dacă intenționa să-i poată plăti Romei imensa sumă în argint pe care aceasta o pretindea.

V

AM ZĂBOVIT MAI MULT asupra Primului Război Punic fiindcă acest conflict marchează momentul în care a apărut prima flotă romană. Al Doilea Război Punic, după cum au căzut de acord și istoricii antici, a fost o consecință firească

a celui dintâi. După ce a fost înfrântă, Cartagina a fost supusă unei presiuni din ce în ce mai mari din partea conducătorilor din Numidia, din hinterlandul Africii de Nord, și s-a confruntat și cu o rebeliune în rândul armatei de mercenari care-și avea taberele în Sicilia. Mercenarii i-au ucis pe comandantul cartaginez și pe toți cartaginezii pe care i-au mai găsit pe insulă și, când în Sicilia au fost trimise trupe suplimentare care să înăbușe revolta, acestea s-au alăturat, până la urmă, rebeliunii. Totuși, la un moment dat mercenarii au fost alungați, au ajuns în Etruria și au cerut ajutor Romei, ajutor pe care Senatul s-a arătat dispus să li-l ofere. Romanii erau foarte nemulțumiți din pricină că, în urma acestei revolte, Cartagina arestase 500 de neguțatori italieni care-i sprijiniseră, într-ascuns, pe cei răzvrățiți. Cartagina și-ar fi dorit, desigur, să-și restabilească autoritatea asupra zonelor din Sardinia pe care le stăpânea înainte, dar, confrunțați cu hotărârea romanilor, cartaginezii au dat înapoi, astfel încât în anul 238 nu doar că au trimis la Roma 1200 de talanți de argint, ci au cedat chiar și Sardinia.⁵⁰ Așadar, Roma își stabilise, foarte repede, pretențiile asupra celor mai mari două insule din Mediterana, iar Sardinia o obținuse aproape numai prin amenințări. Cartagina era mult prea obosită ca să mai protesteze. E îndoielnic dacă Roma ar fi putut să ridice pretenții asupra a mai mult de câteva porturi și centre de coastă frecventate de negustorii punici. Sardinia era de necucerit, cu sutele ei de comunități adunate, sub conducerea unor căpetenii independente, în jurul acelor *nuraghi*. Sarzii nu erau mai cooperanți cu romanii decât erau cu cartaginezii; așa că Roma a trebuit să aștepte până în 177 î.Hr. ca să obțină o victorie decisivă asupra sarzilor.⁵¹ Roma era interesată mai ales de poziția strategică a Sardiniei, care-i putea garanta controlul asupra mărilor tireniene; nu insula o doreau cu ardoare, ci zonele ei de coastă, cu porturi sigure, fără pirați și fără corăbii de război punice, porturi din care propria flotă putea face rost și de provizii. Așadar, Roma începuse deja să-și creeze o strategie a prezenței ei în lumea mediteraneeană, bazată, în mod deliberat, pe principiul deținerii controlului pe mări.

VI

FAPTUL CĂ ROMANII puseseră mâna pe Sicilia și Sardinia – sau că, mai degrabă, Cartagina fusese alungată de pe acele insule – i-a determinat pe cartaginezi să-și îndrepte atenția către apus. Cartagina nu mai rămăsese decât cu

Malta, Ibiza și câteva mici centre de comerț din Africa de Nord și din sudul Spaniei. În Spania, Hamilcar Barca a întemeiat un imperiu care a întrecut cu mult, ca dimensiuni și ca aspirații, rețeaua de așezări comerciale creată de fenicieni cu multe secole înainte. Hamilcar căuta să obțină stăpânirea pe uscat; dar întrebarea pe care și-au pus-o inclusiv istoricii antici este: voia stăpânire personală, sau prin aceasta dorea să facă posibilă o nouă expansiune a cartaginezilor, care astfel ar fi putut ajunge să pună mâna și pe minele de argint din vechiul Tartessos? Probabil adevărul era undeva la mijloc. Familia lui Hamilcar, Barcizii, era foarte puternică la Cartagina, cu toate că sistemul ei de guvernământ republican și modul în care își folosea autoritatea nu au rămas necontestate. Cercetătorii încă nu s-au pus de acord dacă pe monedele în stil grecesc bătute în coloniile spaniole ale Cartaginei era reprezentat chipul unui zeu, precum cel al lui Melqart, sau chipul încununat al unui conducător în stil elenistic; fiecare dintre Barcizi a fost tentat să se închipuie un nou Alexandru, iar întreaga familie încerca astfel să instaureze o monarhie teritorială în apus.⁵² O poveste celebră, dar legendară poate, ne arată limpede că Hamilcar era hotărât să scoată Cartagina de sub jugul roman: înainte să plece spre Spania în 237 î.Hr., Hamilcar a pregătit un sacrificiu pentru zeul Baal Hamon și, chemându-l lângă el pe mezinul său, Hannibal, i-a cerut să pună mâna pe vita de jertfă și să jure că „niciodată nu le va arăta bunăvoință romanilor“.⁵³

Deloc surprinzător, Hamilcar s-a concentrat mai întâi să obțină controlul asupra regiunilor bogate în resurse de argint din sudul Spaniei. Ca și în Sardinia, ideea de a obține „controlul“ trebuia pusă în practică cu grijă. Așa că Hamilcar a încheiat alianțe cu căpeteniile iberice și celtibere și și-a mărit, treptat, armatele, astfel încât în 228 î.Hr. a avut la dispoziție pe câmpul de bătălie probabil cam 56 000 de soldați. Cealaltă metodă prin care Barcizii au încercat să obțină controlul (vreme de mai multe generații, căci lui Hamilcar i-au urmat, în Spania, mai întâi ginerele – Hasdrubal – și apoi, după asasinarea lui Hasdrubal, propriul fiu – Hannibal) a fost întemeierea de cetăți. Hamilcar a întemeiat Akra Leuke, despre care în general se crede că se afla pe locul orașului Alicante de astăzi, iar pe la 227 î.Hr. Hasdrubal s-a gândit să întemeieze o cetate mai departe către apus, de-a lungul coastei, și mai aproape de resursele de argint. În mod straniu, cartaginezii nu erau deloc inventivi când trebuiau să născocescă nume de oameni și

de locuri; aveau nenumărați Hannibali și Hasdrubali. Iar Hasdrubal și-a numit noua cetate simplu: „Noua Cetate“, *Qart Hadasht*, cunoscută astăzi sub numele de Cartagena, cu toate că, încă de pe vremea lui Polibiu, pentru a evita confuzia cu cetatea-mamă, istoricii făceau adesea referire la ea numind-o Noua Cartagină, „Noua Cetate Nouă“.⁵⁴ Hasdrubal s-a asigurat că-și face simțită prezența construindu-și un palat măreț pe vârful unuia dintre dealurile pe care era situată cetatea. Lucru și mai important, la Cartagena se putea ajunge foarte ușor din Africa de Nord, iar asta a transformat-o într-un punct-cheie din lanțul de porturi și garnizoane care legau Cartagina de Spania.

Înfruntarea dintre Cartagina și Roma a avut loc, de fapt, în nordul Spaniei, la Saguntum, de-a lungul coastei din dreptul Valenciei de astăzi. După un lung asediu, la sfârșitul anului 219 Hannibal a prădat acest oraș, care se afla sub protecție romană. Faptul că romanii s-au arătat interesați de un loc atât de îndepărtat de sfera lor politică și comercială sugerează că-i îngrijorau deja cei optsprezece ani în care Cartagina își consolidase tot mai mult poziția în Spania. Încă o dată, adevăratul motiv de dispută a fost de natură strategică: romanii nu voiau să fie întrecuți de cartaginezi, așa că au refuzat să le permită să-și întărească poziția atât de mult încât să se poată stabili din nou în Sardinia sau în Sicilia. Mai înainte, Hasdrubal se alăturase înțelegerii dintre Roma și Cartagina cu privire la părțile din Spania care aveau să se afle sub autoritatea punilor – astfel, cartaginezii aveau să rămână la sud de fluviul Ebru, care se găsea destul de departe de Saguntum, spre nord.⁵⁵ Roma și-a dat imediat seama că era cazul să intervină ca să preîntâmpine revigorarea puterii cartagineze. În acest context, când Hannibal a pornit cu armata prin Alpi și a adus războiul la porțile Romei, el a încercat de fapt, foarte inspirat, să abată conflictul departe și de Spania Barcizilor, și de mărire în care Cartagina fusese învinsă cu douăzeci și trei de ani înainte. Asta nu i-a împiedicat pe romani să atace Spania, conduși de Gnaeus Publius Scipio, care avea sub comanda sa nu mai puțin de 25 000 de soldați și care ajunsese în Spania pe mare, acostând în vechiul centru de comerț Emporion. Scipio a reușit să câștige înfruntarea navală cu Cartagina, însă flota lui era mică, în comparație cu cea care luptase în Primul Război Punic: în jur de treizeci și cinci de corăbii sub comandă romană. Totuși, nu după mult timp, dezertarea aliaților lor celtiberi i-a lăsat pe romani cu totul descoperiți.

Un alt nou teatru de război a fost nordul Greciei. Conducătorul Macedoniei, Filip V, a fost atât de impresionat de marea victorie obținută de Hannibal în fața romanilor la Cannae, în sudul Italiei (216 î.Hr.), încât a ridicat și el armele împotriva Romei. Roma s-a văzut astfel în imposibilitatea de a lupta pe atâtea fronturi deodată, iar Filip a obținut mai multe victorii în apele din largul coastei Albaniei. Încă o dată, romanii vedeau problema macedoneană din perspectiva strategiei lor din Italia. Îngrijorați că ar putea pierde controlul asupra coastei de sud a Adriaticii, au trimis o armată la Brundisium (Brindisi) ca să preîntâmpine pericolul debarcării macedonene.⁵⁶ Macedonenii au rezistat atacului și Roma nu i-a putut determina să capituleze. Roma începea astfel să-și dea seama că puterea sa din ce în ce mai mare în Mediterana o adusesse în contact și chiar în conflict cu vecini cărora mai înainte nu le acordase atenție.

Cicero a scris așa despre Sicilia: „a fost prima piatră prețioasă din coroana noastră imperială, primul loc care a putut fi numit provincie“. Căci romanii începuseră, la acea vreme, să considere că nu le mai era de nici un folos să-și exercite doar puterea imperială informală în zone precum Sicilia. Hieron al Siracuzei a fost tratat cu onoruri și i s-a permis să facă o vizită de stat la Roma în anul 237; în mod semnificativ, acesta le-a adus romanilor 200 000 de banițe de cereale din Sicilia. I s-au dat în stăpânire sudul și estul Siciliei, dar în 227 nordul și vestul, care fuseseră scena câtorva dintre cele mai aprige confruntări navale cu Cartagina, au fost puse sub autoritatea pretorilor romani; garnizoanele militare și flotele stăteau în loc pe insulă, dar trebuiau hrănite, iar corăbiile de război care patrulau prin centrul Mediteranei aveau și ele nevoie de provizii de hrană. În consecință, romanii au hotărât să pună la punct mai multe sisteme formale de impozitare a grânelor. Problemele au început în 215, după moartea bătrânului Hieron, iar conflictul a izbucnit la Siracuză.⁵⁷ Facțiunile din oraș ostile față de Roma doreau o alianță punică în speranța că aceasta va reuși să-i asigure Siracuzei (lucru foarte puțin probabil) dominația asupra întregii insule, ca și cum Cartagina n-ar fi așteptat nici un câștig din asta.⁵⁸ În mod remarcabil, Cartagina a reușit să se instaleze din nou pe insulă, cu zeci de mii de soldați; iar Akragas a devenit una dintre cele mai importante așezări punică. Însă romanii și-au dezlănțuit toată forța armatelor și a flotei lor împotriva Siracuzei, în anul 213. Siracuză era, de departe, cel mai mare oraș de pe insulă

și sursa noilor dificultăți cu care se confruntau romanii. Când aceștia din urmă au încercat să blocheze portul, corăbiile lor au stat atât de distanțate între ele, încât flota cartagineză a trecut de ele nestigherită, cu toate că în 212 încercarea cartaginezilor de a ajunge la Siracuza cu un convoi imens de 700 de corăbii comerciale sub protecția a 150 de vase de război s-a dovedit, deloc surprinzător, mult prea ambițioasă. Și totuși, la acea vreme blocadele navale erau aproape imposibil de realizat, mai ales împotriva unei cetăți care dispunea de un port larg și lungi diguri de apărare. Siracuzanii și cartaginezii au făcut bucăți flota romană, beneficiind de ajutorul faimosului Arhimede, care a născocit, bucuros, noi dispozitive – cu care corăbiile romane erau săltate direct din apă, după ce erau zdruncinate atât de tare, încât tot echipajul se rostogolea în mare – și niște oglinzi care reflectau razele arzătoare ale soarelui sicilian direct pe scândurile corăbiilor inamice, până când acestea luau foc. Până la urmă, totuși, tenacitatea romanilor a dus la cucerirea Siracuzei în 212, când, se spune, a fost ucis și Arhimede, chiar în timp ce desena în nisip schița unei noi invenții de-ale lui.⁵⁹ Anul următor, Akragas le-a fost smulsă cartaginezilor, iar după încă un an Roma se lăuda deja că în Sicilia nu mai rămăsese nici picior de cartaginez.⁶⁰ Beneficiile de pe urma acestor cuceriri n-au fost doar de natură militară și politică, ci și de natură culturală: Siracuza a fost spoliată de toate comorile, iar sculpturile grecești au fost purtate în triumf până la Roma, și astfel gustul romanilor pentru cultura mult superioară a elenilor a crescut semnificativ.

Războiul a continuat vreme de încă un deceniu, iar soarta lui s-a decis în urma evenimentelor din afara Siciliei, cu toate că, fără acele victorii din Sicilia, mult din ceea ce Roma a reușit să obțină după aceea ar fi fost imposibil de realizat. În vest, în anul 209, Publius Cornelius Scipio a cucerit Noua Cartagină imediat după ce a reușit să străbată pe jos cu soldații săi marea lagună care mărginea cetatea. Totuși, ostilitățile s-au concentrat, din ce în ce mai mult, spre Africa, unde romanii l-au învins, până la urmă, pe Hannibal în bătălia de la Zama, din 202 î.Hr.; după mulți ani în care a cutreierat și a adus prăpăd în stânga și-n dreapta prin toată peninsula, acesta nu a reușit totuși să-și îndeplinească obiectivele cu care pornise spre Italia. Faptul că romanii au fost în stare să transporte mii de oameni din Sicilia în Africa a fost crucial, chiar dacă și alianțele cu regii numizi au avut un rol hotărâtor în succesele obținute de romani. De fapt,

Roma câștigase supremația pe mare, iar acest lucru a fost statornicit și prin ultimul și cel mai umilitor tratat încheiat cu Cartagina, prin care acesteia din urmă i se permitea să păstreze doar zece trireme – deci nici măcar imensele cvincvireme pentru care ajunsese faimoasă. Cinci sute de corăbii de război – după cum povestește Titus Livius – au fost luate de romani din marele port circular al Cartaginei, pentru a fi arse. Romanii au pretins, din nou, dări imense; în plus, Cartagina a fost lăsată fără toate posesiunile ei din afara Africii, precum și fără câteva ținuturi africane, care le-au fost date în stăpânire numizilor. Ținuturile spaniole pe care Hamilcar Barca le dobândise cu atâta trudă au fost cedate de asemenea Romei. Cartaginei i s-a interzis și să mai lupte în războaiele din afara Africii, fiind practic redusă la statutul de stat-client al Romei. Astfel de termeni le-au mai fost impuși de-a lungul vremii diverșilor vecini italici, însă Cartagina, în urma tuturor acelor renunțări, a fost de-a dreptul secătuită.⁶¹ Încă o dată Roma ajunsese într-o poziție de supremație, fără ca măcar să-și fi propus să obțină o asemenea întâietate.

VII

CHIAR ȘI DUPĂ VICTORIA împotriva lui Hannibal, Romei îi mai rămăseseră încă multe probleme nerezolvate în centrul Mediteranei. Astfel că a mai purtat alte două războaie cu macedonenii, care au fost obligați, până la urmă, să accepte protectoratul roman; mai la sud, Roma s-a războit și cu Liga Etoliană, în Grecia centrală; mai la est, a luptat împotriva armatelor conduse de Seleucizi – generalii greci care câștigaseră puterea în Siria după moartea lui Alexandru cel Mare.⁶² În 187 î.Hr., Roma își extinsese accesul din ținuturile din Spania care le aparținuseră înainte Barcizilor, peste Mediterana, până în Levant. Mai existau încă potențiali rivali, precum Ptolemeii, în Egipt, cu flotele lor imense, însă, pentru prima oară, întreaga Mediterană simțea din plin influența politică puternică a unui singur stat, Republica Romană. În decursul tuturor acestor conflicte Cartagina a rămas deoparte și a respectat întru totul condițiile umiltoare ale tratatului încheiat cu Roma. Cartaginezii și-au cedat de bunăvoie cele câteva corăbii de război care le mai rămăseseră și le-au trimis în luptă, în Războiul Sirian, pe mărele stăpânite odinioară de strămoșii lor îndepărtați. De asemenea, le-au trimis armatelor și flotelor romane provizii de grâne adunate de pe moșiile ce se întindeau dincolo de orizont, departe de Cartagina.⁶³ În 151

În anul 149 î.Hr. cartaginezii au terminat de plătit și dărilor pe care le datorau Romei. Și exact în momentul acela a izbucnit conflictul lor cu regele octogenar al Numidiei, Masinissa. Cartaginezii se credeau, de-acum, scăpați de sub jugul roman, așa încât au luat singuri hotărârea să-l atace pe Masinissa. Dar romanii nu erau tocmai de aceeași părere. O Cartagină prosperă, renăscută, în stare să-și aleagă singură politicile era acum văzută drept o amenințare indirectă pentru supremația pe care romanii reușiseră să și-o impună aproape pe tot cuprinsul Mediteranei, chiar dacă nu se întrevedea nici o amenințare directă asupra posesiunilor romane din Sicilia, Sardinia sau Spania. După o vizită la Cartagina în calitate de mediator oficial între cartaginezi și regele Masinissa, ultratradiționalistul Cato s-a întors de acolo cu convingerea obsesivă că viitorul Romei avea să fie sigur doar dacă cetatea aceea era anihilată. În mod constant, el acuza Cartagina în discursurile ținute în fața Senatului Roman și nu uita ca, la sfârșitul fiecărui discurs – chiar dacă unele nu aveau nici o legătură cu Cartagina –, să pronunțe cuvintele rămase celebre: *Ceterum autem censeo Carthaginem esse delendam* – „De asemenea, eu sunt de părere că Cartagina trebuie distrusă”.⁶⁴ Și astfel au început hărțuierile. Mai întâi, Cartaginei i s-a cerut să pună la dispoziție un număr de ostatici, ceea ce a și făcut, după care i s-a cerut să-și pună la dispoziție tot armamentul, inclusiv 2 000 de catapulte, ceea ce, din nou, a făcut. Însă cea de-a treia cerere a Romei era pur și simplu inacceptabilă: cartaginezii trebuiau să plece cu toții din cetate, în interiorul continentului și să se așeze la cel puțin cincisprezece kilometri depărtare, într-un loc pe care erau liberi să și-l aleagă.⁶⁵ Dacă romanii credeau că era un gest generos din partea lor să-i lase pe cartaginezi să-și aleagă locul unde să trăiască, se înșelau amarnic. Bineînțeles, cartaginezii au refuzat să se supună, și astfel a izbucnit un nou război; după cum se înțelegea limpede și din cea de-a treia cerere a romanilor, acesta, spre deosebire de toate celelalte confruntări de dinainte, era un război pentru supraviețuirea Cartaginei. Sub comanda lui Scipio Aemilianus, fiul vitreg al faimosului Scipio care-l înfruntase pe Hannibal, forțele armate romane s-au îndreptat direct spre Africa de Nord. De data asta nu mai era vorba de o dispută departe de cetate, în Sicilia sau în Spania, care se aflau acum în afara sferei de influență – mult restrânsă – a Cartaginei. Cu toate că, în mod impresionant, cartaginezii au reușit, cu o extraordinară energie, să-și construiască o nouă flotă de război, cetatea a

fost încercuită de pe mare și asediată pe uscat și a căzut definitiv în mâinile romanilor în primăvara anului 146. Scipio a vândut ca sclavi toți locuitorii și a arat mare parte din oraș (există chiar o legendă care spune că a pus sare în pământ ca să se asigure că n-avea să mai răsară vreodată o nouă Cartagină).

Războaiele Punice au durat aproape 120 de ani. Importanța lor s-a întins mult dincolo de vestul și centrul Mediteranei: în anul în care Cartagina a fost distrusă, Roma și-a consolidat și stăpânirea asupra Greciei, deschizând astfel perspectiva unor înfruntări dure cu conducătorii Egiptului și ai Siriei pentru dominația asupra estului Mediteranei. La sfârșitul a mai bine de două decenii de lupte cu ligile de cetăți macedonene și apoi grecești, Corintul a fost și el cucerit, tot în 146 î.Hr. Corintul era considerat centrul opoziției față de Roma, însă, datorită celor două porturi mari de care dispunea, atracțiile lui comerciale erau de netăgăduit. Întreaga cetate a fost jefuită fără milă, ca pradă. Toată populația a fost aruncată în sclavie. Mărețele și, în multe cazuri, străvechile ei opere de artă au fost vândute la licitație. Nenumărate corăbii cu sculpturi și picturi au fost descărcate la Roma, ceea ce a dus la o creștere și mai mare a interesului nobililor pentru arta grecească. Consecințele culturale ale distrugerii unei cetăți au fost, așadar, dintre cele mai diverse. Civilizația punică a dăinuit, în chip de cultură populară a Africii de Nord, mult după căderea Cartaginei, în vreme ce civilizația greacă s-a răspândit către apus după căderea Corintului.⁶⁶ Dar aceste războaie au rămas în conștiința romanilor în cu totul alte feluri. Scriind în timpul lui Octavian Augustus, Vergiliu a istorisit încurcata poveste de dragoste dintre Didona, regina întemeietoare a cetății Cartagina, și Eneas, refugiatul troian. Era, conform poveștii, o relație tumultuoasă care nu și-ar fi găsit rezolvarea dacă, pe rugul funerar, Cartagina Didonei, simbolizată prin însuși trupul reginei, n-ar fi fost distrusă prin foc:

Casele-n larmă sunt toate, cu plânset și *vai!* de femeie.
Jalea dă zvon pân' la ceruri, adâncă, sub mii de suspine,
Parcă, de tot în ruină, Carthagina, Tyrul cel antic
Se prăbușeau sub năvala dușmanilor, prinse de flăcări
'Naltele culmi și palaturi fiind, și la zei, și la oameni!⁶⁷

I

RELAȚIA DINTRE ROMA ȘI MEDITERANA începuse deja să se schimbe în mod semnificativ înainte de căderea Cartaginei și a Corintului. Această relație căpătase două forme. În primul rând, o relație politică: încă dinaintea celui de-al Treilea Război Punic devenise clar că sfera de influență romană se întindea, la apus, până în Spania, iar în răsărit, până în Rhodos, chiar și în perioadele în care Senatul Roman nu și-a exercitat stăpânirea directă asupra zonelor de coastă și a insulelor. În al doilea rând, era o relație comercială, prin care se creaseră legături din ce în ce mai strânse între negustorii romani și cam toate regiunile din Mediterana. Și totuși, membrii Senatului și negustorii erau două categorii de oameni complet diferite. Ca și eroilor lui Homer, nobililor romani le plăcea să se laude că ei nu își mânăjiseră niciodată mâinile făcând negoț, pe care-l asociau cu înșelăciunea, delapidarea și necinstea. Cum ar fi putut un negustor să obțină profit fără minciuni, înșelătorii și mită? Negustorii bogați erau escroci de succes; averea lor depindea de riscurile pe care și le asumau și de noroc.¹ Această atitudine condescendentă nu i-a împiedicat totuși pe mulți romani – nici chiar pe cei mai aleși, precum Cato cel Bătrân sau Cicero – să se implice în activități comerciale, care însă, bineînțeles, se desfășurau prin agenți și intermediari – majoritatea, romani într-un nou sens al termenului.

Cum obținuse controlul asupra întregii Italii, Roma le-a oferit statutul de aliați cetățenilor din multe orașe care ajunseseră sub stăpânirea ei și, de asemenea, și-a întemeiat propriile colonii cu veterani ai armatei. „Romanitatea” însemna așadar din ce în ce mai mult altceva decât simplul trai la Roma; în plus, doar o parte din populația orașului era formată din cetățeni romani în adevăratul sens al cuvântului, care aveau dreptul să voteze, un drept refuzat femeilor și sclavilor. Probabil că în secolul I î.Hr. la Roma trăiau cam 200 000 de sclavi, deci cam o cincime din populația totală. Modul lor de trai reprezintă o parte importantă din istoria etnică a Mediteranei.

Prizonierii aduși de la Cartagina și din Corint au fost probabil puși să muncească pe ogoare, fiind nevoiți să îndure un trai greu, departe de casă și nemaștiind nimic de soarta soțiilor și copiilor lor. Prizonierii iberici au fost duși să muncească în minele de argint din sudul Spaniei, în condiții cumplite. Dar aceia care dovedeau înzestrări puteau servi ca profesori de greacă în casele nobililor sau ca agenți comerciali ai stăpânilor lor, fiind chiar trimiși în călătorii de negoț pe mare (în ciuda riscului ca aceștia să se facă nevăzuți prin bordelurile din Alexandria). Adunând fonduri în *peculium*, un fel de pușculiță a sclavului – cu toate că, după lege, ca toate celelalte bunuri ale sclavului, și această pușculiță era tot proprietatea stăpânului –, sclavul putea, până la urmă, să ajungă să-și cumpere libertatea; alteori, unii stăpâni recunoscători își eliberau sclavii preferați – adesea prin testament. Libertății reușeau uneori să se îmbogățească, făcându-se bancheri sau negustori, și să se bucure de majoritatea beneficiilor presupuse de calitatea de cetățean roman. Și astfel, la Roma populația de imigranți greci, sirieni, africani, spanioli a crescut din ce în ce mai mult și nu e deloc surprinzător că greaca, limba standard de

comunicare din estul Mediteranei, devenise și limba folosită zi de zi în multe dintre cartierele Romei. Poetul Lucan, care a scris în secolul I d.Hr., bombănea: „populația din oraș nu mai e formată din cei născuți la Roma, ci din pleava omenirii: așa un talmeș-balmeș de rase și neamuri, încât, nici dac-am fi vrut, n-am fi putut avea parte de un război *civil*“⁶². Snobismul lui mirosea și a ură de sine: se născuse la Córdoba, în sudul Spaniei, și fusese adus la Roma de mic copil. Deja până și în rândurile senatorilor se găseau fii de liberti, pe lângă etrusci, samniți și latini de familie bună.³ Plaut, autor de comedii, și-a garnisit una dintre piese – pline, în general, de negustori vicleni și de sclavi isteți – cu câteva pasaje în limba punică vorbită în Africa de Nord. Amestecul de limbi a devenit și mai mare atunci când, atrași de oraș și de porturile lui exterioare, mulți negustori străini au sosit la Roma: tirieni, fiindcă în vremea lui Augustus negustorii din marea – cândva – cetate feniciană își recăpătaseră locul lor important în comerțul mediteraneean; evrei, printre care în acea perioadă erau și mulți marinari și încărcători de corăbii; italieni din sud, fiindcă, așa cum vom vedea mai târziu, Golful Napoli avea un rol special în sistemul roman de aprovizionare. Sintagma „negustor roman“ înseamnă așadar „negustor aflat sub protecția Romei“ mai degrabă decât „negustor de origine romană“.

Influența Romei asupra Mării Mediterane a depins de trei factori: proviziile cu care se asigura hrana pentru un oraș atât de mare, porturile prin care aceste provizii puteau ajunge în oraș și protecția asigurată negustorilor din oraș – înfrângerea piratilor care, prin prezența lor în estul Mediteranei, amenințau stabilitatea rețelelor comerciale construite în jurul Alexandriei, al Delosului și al altor parteneri ai Romei.

II

PIRAȚII PORNESC MEREU în căutare de bogății. Comerțul înfloritor din secolul al II-lea î.Hr. crease condiții ideale pentru ca până și piratii să prospere, mai ales pentru că nici rhodienii, nici delienii nu aveau forța maritimă necesară ca să curețe estul Mediteranei de corăbiile tâlharilor – cu atât mai puțin după ce Rhodosul a intrat în declin. Piratii pricinuiau pagube și în occident, și în orient. În 123–121 î.Hr. Metellus „Balearicus“ și-a căpătat porecla după ce a reușit să înlăture o formă de piraterie deosebit de dăunătoare practică în Insulele Baleare, pe atunci aflate sub stăpânire romană: piratii aceia tot străbăteau mările pe

niște bărci mici aproape cât plutele, dar se dovedeau a fi o pacoste imensă.⁴ După ce capitala punică a fost distrusă, n-au mai fost negustori cartaginezi care să păzească ordinea pe acele mări. Romanii au început atunci să-și dea seama că aveau și ei responsabilități, pe care le-au luat imediat în serios. În 74 î.Hr. tânărul patrician Gaius Iulius Caesar a fost capturat de pirați în timp ce călătorea spre Rhodos, unde mergea să studieze retorica (era un om foarte învățat). Cum era o pradă pentru care puteau cere o răscumpărare grasă, pirații l-au tratat onorabil, însă, chiar înainte să fie eliberat, Caesar a avut curajul să le promită, mai în glumă, mai în serios, că o să se întoarcă și o să-i distrugă. Și chiar a adunat o flotilă, i-a capturat, la rândul-i, pe cei care-l capturasera și i-a crucificat. Și, cum ei fuseseră atât de politicoși, a poruncit, foarte amabil și el, ca înainte să fie ridicați pe cruci să li se taie și gâtul.⁵ Nenumărate flote mici și agile făceau tot mereu incursiuni de jaf pe rutele de transport pornind din bazele aflate în Creta, în Italia și pe țărmurile stâncoase din sud-estul Turciei – zona extrem de abruptă și accidentată care primise un nume pe potrivă, „Cilicia Aspră“, și care se întindea chiar la nord de Cipru și la câțiva kilometri est de Rhodos. Cum comerțul din cetățile etrusce, cândva mărețe, se afla de mult în declin, proprietarii de corăbii din Etruria au adoptat metode mai puțin ortodoxe de a obține profit. O inscripție din Rhodos, de exemplu, amintește moartea celor trei fii ai lui Timakrates, uciși în timpul luptelor cu pirații tirenieni care terorizau estul Mediteranei.⁶ Uneori, chiar flotele militare trimiteau corsari care să patruleze pe mări și să urmărească anumiți dușmani. Asta a făcut și Nabis, regele Spartei, pe la anul 200 î.Hr., încheind o alianță necinstită cu pirații cretani care atacau corăbiile ce transportau provizii către Roma.⁷ Generalii romani rebeli din Sicilia, precum Sextus Pompeius, fiul faimosului Pompei, și-au trimis propriile corăbii și au încercat să deturneze proviziile de grâne destinate Romei, ceea ce Sextus Pompeius a și reușit cu ușurință – avea sub stăpânirea lui și Sicilia, și Sardinia.⁸ Conducătorii insulelor și ai porturilor de coastă au cerut taxe de tranzit de la corăbiile comerciale care treceau prin apele lor și au răspuns cu violență la orice nesupunere. Pirații aveau nevoie de locuri sigure în care să-și descarce banii, bunurile și sclavii pe care îi capturau, așa că depindeau de bunăvoința și colaborarea locuitorilor din câteva porturi mai mici, precum Attaleia, care atrăgeau tot felul de hoți, escroci, traficanți și pungași. Pirații cilicieni au reușit să formeze comunități întregi pe versanții estici ai Munților

Taurus. Aceștia vorbeau limba luviană și trăiau în comunități organizate în clanuri, în care bărbații și femeile aveau importanță și drepturi egale, și conduse de bătrâni sau *tyrannoi*.⁹ Echipajele de pe corăbiile piraților erau formate din munteni care migraseră pe coastă și se refugiaseră pe acele corăbii, cu toate că n-ar fi putut deprinde arta marinăriei fără să fi primit mult ajutor de la marinarii din Side și din Attaleia, de pe coastă. Potrivit geografului Strabo, locuitorii din Side le-au permis piraților cilicieni să organizeze târguri de sclavi pe chei, deși știau bine că prizonierii erau de fapt oameni născuți liberi.¹⁰ Plutarh descrie bărcile acestor pirați, atât de ușoare, dar folosite cu atâta eficiență:

...Își făceau un renume prin prădăciunile făcute și se făleau cu micile catarge de aur, de la spatele corabiei, cu pânze de purpură, cu vâsle care aveau capetele late de argint. Flaute, psalmi și beții pe întreg țărmul mării...¹¹

În 67 î.Hr. pirații ajunseseră deja până la porțile Romei, atacând portul Ostiei și coastele Italiei.¹² Iar Plutarh adaugă:

Puterea aceasta a piraților se întinsese pe toată partea mării din jurul nostru, încât devenise cu totul nenavigabilă și inaccesibilă pentru orice fel de negoț. Mai ales acest lucru i-a determinat pe romani, care se stinseseră de foame în for și se așteptau la o mare criză, să-l trimită pe Pompeius ca să elibereze marea de pirați.¹³

Pompei se remarcase deja (sau își făcuse dușmani – în funcție de tabăra pe care o susținea fiecare) în timpul luptelor pentru putere de la Roma.¹⁴ Dorea să ofere o soluție care avea să pună capăt o dată pentru totdeauna problemei legate de piraterie. În 66 î.Hr. a împărțit Mediterana în treisprezece zone, fiecare dintre ele urmând să fie curățată în mod sistematic de pirați. Mai întâi, s-a ocupat de problema piraților care bântuiau apele din apropiere de Roma, alungându-i cu totul din Marea Tireniană. A mers cu o flotă în Sicilia, în Africa de Nord și în Sardinia, așezând garnizoane în locurile pe care Cicero le numea „cele trei grânare ale statului” și garantând astfel inclusiv siguranța Romei.¹⁵ Se spune că toată această lucrare ar fi durat patruzeci de zile. După care Pompei s-a pregătit să se năpustească asupra Ciliciei; însă veștile despre toate realizările lui de la apus au ajuns în Cilicia înaintea flotei sale, așa încât, imediat ce a apărut în apropierea orașelor ciliciene de coastă, acestea i s-au predat. Posibilitățile de a

lupta pe mare și pe uscat erau destul de limitate.¹⁶ Pompei ajunsese în Cilicia probabil cu cincizeci de corăbii de război și cincizeci de transportoare: așadar o flotă nu prea mare, însă vasele ușoare ale cilicienilor oricum n-aveau cum să-i țină piept într-o eventuală bătălie, iar Poporul Roman votase să-i fie trimise încă 500 de corăbii dacă avea nevoie de ele.¹⁷ Scopul lui Pompei nu era să ucidă toți pirații, ci să pună capăt pirateriei: în loc să-și massacreze inamicii, el a fost de acord ca aceștia doar să se predea, după care i-a recolonizat în altă parte, oferindu-le ținuturi agricole.¹⁸ Senatul se oferise să-l sprijine pe Pompei vreme de trei ani; campania lui a durat de fapt doar trei luni. Așadar pirateria era mai degrabă doar o mică neplăcere, și nu o mare năpastă care amenința rutele de aprovizionare ale Romei.

Pompei a folosit războiul împotriva piraților drept o trambulină care-l ajuta să instaureze dominația romană asupra Siriei și a Palestinei, a căror stabilitate putea fi asigurată în două feluri: cu ajutorul armatei romane și cu condiția ca regii locali să accepte că o alianță cu Roma le-ar fi garantat cel mai bine autoritatea.¹⁹ Pompei nu intenționa, totuși, să transforme Orientul în unica lui stăpânire. Dominația romană asupra estului Mediteranei a fost un efect secundar al violentelor războaie civile care l-au aruncat pe marele Pompei în luptă împotriva lui Iulius Caesar, pe Brutus atât împotriva lui Marc Antoniu, cât și împotriva lui Octavian, iar pe Marc Antoniu împotriva lui Octavian, care avea să devină Caesar Augustus. În 48 î.Hr. partizanii lui Pompei și cei ai lui Gaius Iulius Caesar s-au înfruntat în luptă la Pharsalus, în nord-estul Greciei („asta au vrut ei“, comenta Caesar privind-și dușmanii cum mor).²⁰ Pompei a fugit în Egipt; atras într-o capcană, a fost înjunghiat mortal chiar când ajunsese pe țărmul pe care el credea că va fi în siguranță. Singurul teritoriu vast din estul Mediteranei care mai rămăsese în afara stăpânirii romane era Egiptul: „o pierdere dacă era distrus, un risc dacă era anexat, o problemă dacă trebuia guvernat“.²¹ Pornit cu furie în urmărirea lui Pompei, Iulius Caesar a ajuns la două zile după ce rivalul său fusese ucis; totuși, și-a dat imediat seama că avea acum ocazia să consolideze puterea și influența romană în Egipt oferindu-i sprijin fermecătoarei, inteligentei și viclenei (chiar dacă nu atât de frumoasă pe cât se spune) regine Cleopatra, care lupta pentru putere cu fratele ei, regele Ptolemeu XIII. După cum se știe, Caesar și-a atins scopurile asaltând Alexandria și a fost acuzat că a distrus toată sau

mare parte din marea Bibliotecă de acolo. A reușit să instaleze permanent trupe romane în Egipt, sub pretext că acestea urmau s-o apere pe regina încă independentă. Fie că a cucerit sau nu cu adevărat Egiptul, e sigur că regina Cleopatra l-a cucerit pe el, după care aceasta a născut un băiat, pe nume Ptolemeu Caesar, pe care regina l-a luat cu ea la Roma și pe care mai toată lumea l-a considerat fiul lui Caesar. Imaginea unui general roman al cărui fiu ar fi putut deveni următorul faraon al Egiptului i-a neliniștit pe politicienii romani, fiindcă le confirma că și Caesar avea ambiții imperiale – chiar dacă majoritatea istoricilor sunt de părere că „Caesar a fost asasinat pentru ceea ce era, nu pentru ceea ce ar fi putut ajunge”.²²

După asasinarea lui Caesar în 44 î.Hr., rivalitățile dintre politicienii romani amenințau să scoată, încă o dată, Egiptul din sfera de influență romană. Cu toate că moștenitorul lui Caesar, Octavian, și prietenul lui Caesar, Marc Antoniu, i-au răzbunat moartea măcelărindu-i asasinii, în 42 î.Hr., în bătălia de la Philippi, aproape de țărmurile nordice ale Mării Egee, relațiile dintre ei doi s-au deteriorat apoi din ce în ce mai mult. Conducătorii victorioși s-au desemnat pe ei înșiși triumviri și au împărțit între ei lumea romană: Octavian a luat în stăpânire apusul, Marc Antoniu – Egiptul și răsăritul, iar Lepidus – Africa. Cei trei doreau astfel nu atât să rupă în trei posesiunile Romei, cât să impună noul regim și să reorganizeze provinciile. Marc Antoniu i-a dat Cleopatrei în stăpânire mai multe cetăți feniciene, câteva orașe din Cilicia „Aspră” și întreg Ciprul (anexat în 58 î.Hr.). Cilicia era foarte valoroasă, fiindcă, vreme îndelungată, fusese folosită drept sursă de cherestea, ca și Fenicia și Ciprul. Cu toate acestea, Antoniu a fost și el, ca și alt roman de seamă dinaintea lui, sedus de farmecele Cleopatrei, iar detractorii lui susțineau că acesta se visa următorul rege al Egiptului. Sau poate că dorința lui era ca Alexandria să devină noua capitală a unui imperiu pan-mediteraneeu? După o campanie victorioasă împotriva armenilor, a mărșăluit într-o procesiune triumfală pe străzile din Alexandria, eveniment de care locuitorii de acolo nu mai avuseseră parte niciodată până atunci.²³ După momentul acesta, neîncrederea și suspiciunile dintre Octavian și Antoniu au devenit din ce în ce mai evidente, iar lupta lor pentru putere s-a transformat într-un război deschis.

Octavian a obținut cea mai mare victorie publică în 31 î.Hr., nu în Egipt, ci în nord-vestul Greciei, pe mare, la Actium, în apropiere de Insulele Ionice. Antoniu avea o flotă

mult mai mare decât a lui Octavian și o bună rută de aprovizionare până în Egipt; în schimb ducea lipsă de loialitate din partea celor pe care îi credea aliații săi: aceștia au dezertat rând pe rând și, în fața unei blocade realizate de corăbiile lui Octavian, Antoniu n-a mai avut altceva de făcut decât să scape cu fuga către Alexandria, cu cele patruzeci de corăbii pe care le mai salvase.²⁴ Nu putem ști sigur dacă aceasta a fost într-adevăr o mare bătălie, însă Octavian era pe deplin conștient de extraordinara ei valoare propagandistică.

Iată-l pe-Augustus, de-aici pe italicici ducându-i el, Caesar,
Cu senatori și poporul roman, cu Penații și zeii,
Sus stând, pe pupa-i înaltă, iar tâmpla de-un nimb i-e cuprinsă,
Flăcări aprinse, când sus, tocma-n slavă, i-e steaua străbună.

Iar de cealaltă parte se află netrebnicul de Antoniu:

Dincoace, barbari-având, și-ntre arme ce nu-s de o seamă,
Vine Antoniu, ce-a-nfrânt Aurora și Roșia Mare –
Duce Egiptul cu sine și răsăriteana urdie,
Bactria cea de pe urmă... și-a lui Egipteană – soție!
(*Sequitur, nefas, Aegyptia coniunx*).²⁵

Înfruntarea de la Actium a fost, așadar, sărbătorită apoi milenii de-a rândul drept una dintre bătăliile decisive din istoria lumii. Rezultatul ei: Octavian a obținut din nou în întreaga Italie faima și sprijinul de care dusesese lipsă multă vreme; victoria lui a făcut ca estul Mediteranei să rămână legat de Roma pentru următoarele trei veacuri, până când la Constantinopol a fost întemeiată o Nouă Romă, instaurându-se astfel un nou echilibru de puteri.

Antoniu a mai supraviețuit un an în Egipt, până când armatele lui Octavian au năvălit dinspre răsărit și apus; înfrânt în bătălie, s-a sinucis, iar la doar câteva zile după aceea Cleopatra, ultimul dintre faraoni, a făcut același gest. Nu mai contează dacă într-adevăr s-a otrăvit cu veninul unei vipere, acesta e doar un detaliu. Important e că Octavian ajunsese acum stăpânul Egiptului și că a înțeles imediat pe ce moștenire pusese mâna. Avea să domnească precum un faraon, păstrând, cu orice preț, Egiptul drept stăpânirea lui personală și guvernând prin viceregi direct răspunzători în fața lui, și nu în fața Senatului și Poporului Roman, care, în teorie, aveau dreptul să-și exercite în Egipt autoritatea absolută.²⁶ Octavian știa foarte bine că cea mai mare comoară a Egiptului nu erau smaraldele sau purpura, ci spicele de grâu ale Nilului.

Războiul împotriva pirateriei, luptele pentru dobândirea unor mari suprafețe cu terenuri agricole în estul Mediteranei și războaiele civile de la Roma au avut așadar consecințe politice și economice dramatice pentru lumea mediteraneeană. Din acel moment, romanii au devenit garanții și păzitorii siguranței pe mare, din Strâmtoarea Gibraltar până pe coastele Egiptului, Siriei și Asiei Mici. Și astfel s-a încheiat transformarea întregii Mediterane într-un lac roman. Procesul durase 116 ani. Prima lui fază a ținut de la căderea Cartaginei și a Corintului până la campania din Cilicia, din 66 î.Hr. Cea de-a doua fază, mult mai scurtă, a luat sfârșit în momentul în care Octavian a dobândit Egiptul. După ce și-a învins rivalii, Octavian s-a proclamat Caesar Augustus, *Princeps* sau conducător unic al lumii romane. Victoria lui în războaiele civile este adesea considerată momentul în care a fost instaurată o nouă ordine, odată cu nașterea Romei imperiale, la care a contribuit mult și ajutorul poezilor și istoricilor de propagandă precum Vergiliu, Horațiu și Titus Livius. Dar noua ordine imperială a fost creată și datorită extinderii stăpânirii romane până departe în Egipt. Mediterana devenise așadar *mare nostrum*, „marea noastră“, dar acel „a noastră“ făcea referire la o Romă cu mult mai vastă decât ceea ce îndeobște se înțelegea prin sintagma Senatul și Poporul Roman, *Senatus Populusque Romanus*. Cetățenii romani, libertzii, sclavii și aliații mișunau pe tot cuprinsul Mediteranei: negustori, soldați și prizonieri se intersectau străbătând mările încolo și-ncolo. Toți duceau cu ei o cultură predominant elenistică, care pătrunsese adânc și la Roma (poezii și dramaturgia precum Vergiliu, Plaut și Terențiu au preluat multe concepte, subiecte și forme metrice grecești); era o cultură în care își făcuseră loc din ce în ce mai multe teme de origine orientală, de mult obișnuite pe străzile din Alexandria, însă doar acum intrate în uzul curent la Roma: cultul zeiței Isis, descris de Apuleius în romanul său burlesc *Măgarul de aur*; cultul Dumnezeului lui Israel, adus la Roma de negustorii și prizonierii evrei înainte de anul 70 d.Hr., când romanii au distrus Ierusalimul. În centrul întregii rețele se afla, desigur, Roma, un oraș ca un furnicar cosmopolit, cu milioane de locuitori care trebuiau hrăniți. Dobândirea Egiptului le-a asigurat romanilor proviziile de grâne și a devenit astfel garanția pentru popularitatea stăpânirii imperiale.

III

COMERȚUL CU CEREALE nu era doar o sursă de profit pentru negustorii de la Roma. În anul 5 î.Hr. Caesar Augustus a împărțit grâu la 320 000 de cetățeni bărbați și, cu mândrie, a ținut să consemneze acest lucru într-o măreață inscripție publică ce amintea victoriile și realizările lui, fiindcă a câștiga și a păstra bunăvoința romanilor era la fel de important ca a obține victorii pe mare și pe uscat.²⁷ Începea acum epoca „pâine și circ“, iar grija față de Poporul Roman era o artă pe care mulți împărați romani au înțeles-o și au mânuit-o foarte bine (de fapt, pâinea coaptă a început să fie împărțită oamenilor abia din secolul al III-lea d.Hr., când împăratul Aurelian a înlocuit grâul cu pâinea).²⁸ La sfârșitul secolului I î.Hr. Roma deținea controlul asupra unora dintre cele mai importante surse de cereale din Mediterana: pe acelea din Sicilia, Sardinia și Africa, protejate mereu de Pompei cu atâta grijă. Probabil că unul dintre efecte a fost scăderea numărului de culturi de cereale din centrul Italiei: la sfârșitul secolului al II-lea î.Hr., tribunul roman Tiberius Gracchus se plângea deja că Etruria fusese abandonată în favoarea imenselor moșii unde marii proprietari obțineau profit mai mult de pe urma turmelor decât de pe urma pământurilor lor.²⁹ Roma nu mai depindea acum de clima capricioasă din Italia pentru a-și obține proviziile de hrană, dar nu-i era deloc ușor nici să păstreze, de la depărtare, controlul asupra Siciliei și Sardiniei, după cum a dovedit-o și conflictul cu rebelul comandant Sextus Pompeius. Au fost create sisteme de schimb din ce în ce mai complicate pentru a asigura fluxul proviziilor de grâu și al celorlalte produse către Roma. Când Augustus a schimbat cu totul fața orașului, iar pe Colina Palatină au apărut palate grandioase, a început să crească din ce în ce mai mult și cererea pentru produse de lux – mătăsuri, parfumuri, fildeș din Oceanul Indian, desăvârșite sculpturi grecești, sticlărie, piese de metal moarat din estul Mediteranei. Mai înainte, în 129 î.Hr., Ptolemeu VIII, rege al Egiptului, a primit vizita unei delegații romane conduse de Scipio, cuceritorul Cartaginei, și a reușit să-și contrarieze oaspeții apărând la petrecerile opulente organizate în cinstea lor îmbrăcat doar într-o tunică transparentă de mătase (probabil adusă din China), prin care romanii îi puteau vedea nu doar silueta solidă, ci și organele genitale. Dar sobrietatea lui Scipio deja nu mai era la modă printre nobilii romani.³⁰ Până și Cato cel Bătrân (mort în 149 î.Hr.), care era la fel de sobru ca Scipio, obișnuia să cumpere 2 la sută din acțiunile afacerilor de transport maritim, investindu-și banii într-o serie de curse

comerciale în care îl trimitea drept agent al său pe libertul preferat, Quintius.³¹

După momentul în care Delosul a devenit un port liber (168–167 î.Hr.) și până în secolul al II-lea d.Hr. s-a înregistrat o creștere imensă a traficului maritim. După cum am arătat deja, problema legată de piraterie ajunsese aproape insignifiantă după anul 69 î.Hr.: călătoriile pe mare erau din ce în ce mai sigure. Lucru interesant, majoritatea corăbiilor celor mai mari (de la 250 de tone în sus) datează din secolele II și I î.Hr., pe când cele mai multe corăbii, indiferent de perioadă, puteau transporta maximum 75 de tone. Corăbiile mai mari, care transportau corpurile de gardă formate din soldați înarmați, reușeau să se apere mult mai bine de pirăți, chiar dacă nu erau la fel de rapide precum ambarcațiunile mai mici. Iar când pirateria a dispărut, corăbiile mai mici au devenit tot mai populare. Acestea puteau transporta cel mult 1 500 de amfore, în vreme ce pe corăbiile mai mari, ale căror dimensiuni nici n-au fost de fapt întrecute până pe la sfârșitul Evului Mediu, încăpeau 6 000 de amfore sau chiar mai multe.³² Uniformitatea mărfurilor transportate pe aceste corăbii indică existența unor fluxuri comerciale regulate: cam jumătate dintre corăbii transportau mereu un singur tip de încărcătură, fie că era vorba de vin, de untdelemn sau de cereale. Produsele vrac (vărsate) erau transportate în cantități și mai mari pe tot cuprinsul Mediteranei. Zonele de coastă cu acces la porturi se specializau uneori pe anumite produse pentru care solul lor era potrivit, lăsând aprovizionarea regulată cu alimente de bază în seama negustorilor itineranți. Siguranța lor era garantată de *pax romana*, pacea romană instaurată după înlăturarea pirateriei și după extinderea stăpânirii romane asupra întregii Mediterane.

Micul port Cosa, aflat pe un promontoriu din largul coastei etrusce, ne oferă o impresionantă mărturie despre circulația mărfurilor la acea vreme. Din atelierele sale ieșeau mii de amfore, activitate încurajată și susținută de o celebră familie de nobili romani de la începuturile epocii imperiale, Sestii, care și-au transformat orașul natal într-un centru industrial de succes. Multe amfore de Cosa au fost descoperite pe o epavă găsită la Grand-Congloué, în apropiere de Marsilia: majoritatea celor 1 200 de vase erau ștanțate cu literele SES, însemnul familiei. O altă epavă, descoperită sub cea dintâi, datează din 190–180 î.Hr. și conținea amfore din Rhodos și din alte orașe din Egeea, precum și mari cantități de veselă produsă în sudul Italiei,

care urmau să ajungă în sudul Galiei sau în Spania. Asemenea articole ajungeau uneori și pe continent, până în regiuni foarte îndepărtate, cu toate că în general alimentele aduse vrac erau consumate în sau în apropiere de zonele de coastă, fiindcă – în afară de cazul în care puteau fi aduse pe râuri – era extrem de greu și foarte scump să fie transportate pe continent. Transportul maritim era incomparabil mai ieftin decât transportul pe uscat, problemă cu care – așa cum vom vedea – s-a confruntat chiar și o cetate aflată atât de aproape de mare precum Roma.³³

Cerealele erau pe atunci alimentul de bază, mai ales *Triticum durum*, grâul arnăut, din Sicilia, Sardinia, Africa și Egipt (arnăutul era mai uscat, și nu atât de moale, așa încât se păstra mai bine), chiar dacă cunoscătorii preferau *siligo*, un grâu moale făcut din alac.³⁴ O dietă care avea în centru pâinea doar umplea burțile, așa că această dietă era îmbogățită cu *companaticum* („ceva cu pâine“) format din brânză, pește sau legume. Legumele, în afară de cele murate, se stricau repede și nu prea puteau fi transportate departe, însă pentru brânză, untdelemn și vin se găseau piețe de desfacere pe tot cuprinsul Mediteranei, în vreme ce carnea în saramură, transportată pe mare, era în general rezervată armatei romane.³⁵ Din ce în ce mai popular ajunsese *garum*-ul, un sos urât mirositor făcut din măruntaie de pește, care era turnat în amfore și vândut în toată Mediterana. Săpăturile arheologice întreprinse la Barcelona, în apropiere de catedrală, au scos la iveală o fabrică ce producea *garum*, aflată printre alte clădiri dintr-un oraș (de mărime medie) de epocă imperială.³⁶ Dacă aveau vânt bun, corăbiile puteau ajunge de la Roma la Alexandria cam în zece zile, parcurgând aproximativ 1 600 de kilometri; dacă vremea era nefavorabilă, drumul de întoarcere putea dura chiar și de șase ori mai mult, chiar dacă transportatorii încercau de obicei să nu facă mai mult de trei săptămâni. Nu era deloc recomandat să navighezi de pe la mijlocul lui septembrie până pe la începutul lui noiembrie și din martie până la sfârșitul lui mai. Acest „sezon închis“ s-a păstrat, în mare măsură, până târziu în Evul Mediu.³⁷

În Faptele Apostolilor, Pavel din Tars descrie cu tablouri foarte vii o călătorie pe mare plină de pericole pe timp de iarnă. Pavel, un prizonier al romanilor, a fost imbarcat pe o corabie alexandrină care transporta cereale și care plecase din Myra (de pe coasta sudică a Anatoliei) îndreptându-se spre Italia; călătoria a fost făcută spre sfârșitul sezonului de navigație, corabia a fost mult întârziată de vânturile

nefavorabile, iar când a ajuns în largul Cretei marea s-a învolburat periculos. În loc să rămână peste iarnă în Creta, căpitanul, nesăbuit, s-a aventurat pe mare în vreme de furtună, iar corabia i-a fost purtată și aruncată încolo și-ncă pe valuri uriașe vreme de două săptămâni. Până la urmă, membrii echipajului „au ușurat corabia aruncând tot grâul peste bord în mare“. Marinarii au reușit astfel să cârmească și să ajungă până pe insula Melita (Malta), însă, când au atins țărmul, corabia s-a făcut bucăți. Pavel spune că „barbarii“ care locuiau pe insulă s-au purtat bine cu călătorii sosiți de departe; nimeni nu a murit, însă Pavel și toți ceilalți au rămas blocați pe insula Malta vreme de trei luni. Tradiția malteză spune că, în timpul acesta, Pavel i-a convertit la creștinism pe toți locuitorii insulei; în schimb Pavel scrie despre maltezi că erau superstițioși și primitivi – când l-a vindecat pe tatăl bolnav al guvernatorului insulei, oamenii locului l-au luat drept un zeu. Imediat ce vremea și condițiile pe mare s-au îmbunătățit, cu toții s-au imbarcat pe o altă corabie de la Alexandria, care rămăsese și ea pe insulă toată iarna, și au plecat; astfel, Pavel a ajuns după aceea la Siracuza, în Reggio (în vârful sudic al cizmei italice) și apoi – la o zi distanță de Reggio – în portul din Puteoli, în Golful Napoli, unde prima corabie care transporta cereale probabil că ar fi trebuit să ajungă de la bun început; de acolo Pavel a pornit spre Roma (și, potrivit tradiției creștine, spre propria moarte prin decapitare).³⁸

În mod surprinzător, guvernarea romană nu a construit o flotă comercială de stat precum cele care aveau să apară mai târziu în republica venețiană medievală; majoritatea negustorilor care duceau cereale la Roma ca să le vândă erau comercianți particulari, chiar dacă unii adunau grâne de pe domeniile personale ale împăratului aflate în Egipt sau prin alte părți.³⁹ Pe la anul 200 d.Hr., corăbiile cu cereale aveau un deplasament mediu de 340 până la 400 de tone, ceea ce le permitea să transporte cam 50 000 de *modii* sau măsuri de cereale (o tonă însemna în jur de 150 de *modii*); câteva dintre corăbii ajungeau și la 1 000 de tone, dar, cum am arătat deja, existau și nenumărate corăbii mai mici care efectuau curse pe mare. Roma avea probabil nevoie de aproximativ 40 de milioane de măsuri de cereale anual, așa încât trebuia ca între primăvara și toamna fiecărui an la Roma să ajungă încărcătura de pe 800 de corăbii de mărime medie. În secolul I d.Hr., Flavius Iosephus afirma că Africa furniza grâne suficiente pentru opt luni din an, iar Egiptul, grâne suficiente pentru restul de patru luni.⁴⁰ Așadar, o

cantitate totală mai mult decât suficientă pentru a acoperi cele 12 000 000 de măsuri de cereale care trebuiau împărțite gratuit celor 200 000 de cetățeni romani bărbați.⁴¹ Partea centrală a Africii de Nord alimentase Roma cu provizii de cereale încă de la sfârșitul celui de-al Doilea Război Punic, iar călătoriile scurte și rapide de-acolo până-n Italia erau, în sine, mult mai sigure decât cursele lungi de la Alexandria la Roma.⁴²

Foarte mulți negustori călătoreau din orașele exportatoare de cereale de pe coasta Africii de Nord către Ostia, unde se adunau sub porticul cunoscut astăzi sub numele de Piazzale delle Corporazioni.⁴³ Solul Africii nu se uscăse și nu se erodase încă, ci era foarte fertil datorită unui ciclu ideal în care iernile ploioase erau urmate de veri secetoase.⁴⁴ Împăratul însuși vedea în asta extraordinare oportunități: Nero a confiscat pământurile a șase dintre cei mai mari proprietari, iar Pliniu cel Bătrân spune că tot el ar fi dobândit și jumătate din Provincia Africa (în mare, Tunisia de astăzi).⁴⁵ Iar partea aceea din Africa a fost transformată dintr-o regiune bogată care în primul rând asigura proviziile propriilor orașe, mai ales pe cele necesare Cartaginei, într-o regiune care asigura proviziile pentru zone mult mai vaste din centrul Mediteranei, mai ales pentru Roma și pentru restul Italiei. În această rețea au fost incluse nu doar ținuturi aflate sub stăpânire romană, ci și teritoriile regilor independenți din Mauretania, în vreme ce la Roma mai ajungeau și alte produse din Africa: smochine (Cato cel Bătrân afirma că acestea ajungeau la Roma în cel mult trei zile), trufe și rodii pentru mesele îmbelșugate ale romanilor mai bogați; lei și leopardi pentru amfiteatrele romane.⁴⁶ Începând din secolul al II-lea d.Hr., împărații i-au încurajat pe țăranii africani să se așeze în ținuturile de la marginile imperiului, căci producția italiană se afla în declin și nu mai era suficientă nici măcar pentru populația italică, darămite pentru tot restul imperiului. Funcționarii de stat ai lui Hadrian din Africa de Nord scriau: „Caesar al nostru, în neobositul său zel cu care veghează la nevoile supușilor săi, a ordonat ca toate pământurile propice pentru măslini, viță-de-vie și cereale să fie imediat însămânțate și cultivate”.⁴⁷ Se practicau deja irigațiile și îndiguirile, pentru a aduna și a redistribui apa din ploile de iarnă, iar sistemul pus la punct în acea vreme a fost abandonat abia în secolul al XI-lea, în urma invaziilor arabe; tot atunci a înflorit și o economie agricolă mixtă, ca și industria ceramicii – „articolele de

ceramică africană roșie mată“ exportate dincolo de mare ne furnizează mărturii importante despre metodele după care se desfășura comerțul în perioada târzie a Imperiului Roman.⁴⁸ Intensificarea și comercializarea produselor agricole africane au fost așadar rezultatul unor inițiative romane. După ce puterea și influența romană s-au răspândit pe tot cuprinsul mării, Mediterana devenise o zonă unitară de schimburi comerciale.

Din perspectiva fiscului imperial, cerealele din Egipt aveau unele avantaje față de cele din Africa. Acestea nu erau trimise doar la Roma, căci Egiptul a continuat să aprovizioneze și zone întinse din estul Mediteranei și al Egeei. Alexandria era considerată o sursă de încredere, pe care o asigurau revărsările anuale ale Nilului, în vreme ce proviziile de cereale venite din regiunile în care astăzi se află Marocul, Algeria, Tunisia și Libia erau adesea nesigure și trebuiau adunate din mai multe centre.⁴⁹ Lucrul cel mai important, proviziile de cereale ale Imperiului Roman nu au depins de o sursă unică și nesigură într-o epocă în care din când în când foametea lovea până și ținuturile fertile precum Sicilia; chiar și în Egipt au fost câteva – rare – perioade de foamete cruntă.⁵⁰ Odată ce romanii au dobândit accesul la rezervele de cereale din întreaga Mediterană, n-au mai avut grija unor asemenea lipsuri. Roma avea hrană suficientă; iar împărații au bătut monede care înfățișau, spre amintire, distribuirea de cereale. În 64–66, Nero a făcut și el referire directă la proviziile de cereale pe câteva monede pe care le-a bătut în acei ani – monede de bronz foarte elegante (cum de altfel ne-am fi și așteptat din partea celui care se proclamase arbitru al bunului-gust). Zeița Ceres e reprezentată ținând în mâini spice de grâu și stând cu fața la un alt personaj, Annona („Recolta“), care ține în mâini un corn al abundenței; la mijloc între cele două se află un altar pe care fusese așezată o măsură de cereale, iar în fundal se zărește pupa unei corăbii de cereale.⁵¹

IV

ODATĂ CE GRÂNELE, untdelemnul și vinul au ajuns în Italia, ele au trebuit cumva aduse la Roma, dar, cum aceasta se găsea cam la cincisprezece kilometri de mare, se ajungea greu acolo, fiindcă drumul pe Tibru era anevoios din pricina meandrelor fluviului, iar orașul în sine ducea lipsă de porturi bune. În epoca lui Augustus, soluția găsită a fost următoarea: cerealele erau aduse mai întâi în Golful Napoli, în portul

mare și bine apărat din Puteoli, astăzi Pozzuoli – o suburbie a orașului Napoli. De acolo grânele erau încărcate pe corăbii mici care le transportau pe Tibru până pe coasta Campaniei și a Latiumului, căci între Cosa (din Etruria) și Gaeta (la granița dintre Latium și Campania) nu existau porturi bune. De aceea, Nero (mort în 68 d.Hr.) a plănuit construirea unui imens canal suficient de larg încât două cvincvireme să poată trece una pe lângă alta, canal care urma să lege portul Ostia cu Golful Napoli, pentru a scăpa de călătoriile greoaie și uneori periculoase de-a lungul coastei italice. Când acest proiect măreț s-a împotmolit, porturile de la gurile Tibrului au avut ocazia să se dezvolte, mai ales Ostia, ale cărei vaste ruine care au supraviețuit până astăzi sunt o mărturie a faptului că întreținea legături comerciale cu Africa, cu Galia și cu Orientul; însă despre Ostia vom vorbi puțin mai departe.

La Puteoli se afla din timp când urmau să sosească flote încărcate cu grâne:

Astăzi ne apărură pe neașteptate corăbiile alexandrine, care sunt de obicei trimise mai înainte și anunță sosirea flotei care le urmează. Li se zice „mesagerele“ și ivirea lor e un prilej de bucurie în Campania. Toată lumea se află pe digul de la Puteoli și-n marea mulțime de nave recunoaște pe cele din Alexandria după pânze.⁵²

Acest lucru era posibil fiindcă flotele alexandrine destinate transportului de cereale erau alcătuite dintr-un tip aparte de corăbii cu pânze, „și numai acestea pot să-și desfacă pânzele mici pe care în larg și le întind toate corăbiile“. Împăratul Gaius Caligula (mort în 41 d.Hr.) era foarte mândru de flota alexandrină cu baza la Puteoli și l-a împiedicat pe prințul evreu Irod Agrippa să se întoarcă în Iudeea prin Brindisi, Grecia și Siria, forțându-l să se imbarce pe o corabie din Puteoli – căpitanii de nave din Alexandria erau faimoși pentru că își cârmeau corăbiile de parcă ar fi fost conducători de care. La câteva zile de la plecarea din Puteoli, Irod Agrippa a ajuns în Egipt.⁵³ Puteoli a ajuns celebru pentru cimentul lui, făcut din cenușă vulcanică și folosit la fabricarea betonului în toată Italia. Lucrul cel mai important, acest ciment era folosit și pentru construirea unor debarcadere și cheiuri în care să încapă chiar și cele mai mari corăbii.⁵⁴ Puteoli era deja un centru de comerț cu produse de lux precum marmura grecească sau papirusul și sticla egiptene când Egiptul a căzut în mâinile romanilor. Negustorii din Puteoli făceau comerț și în Delos, unde se adunaseră deja foarte mulți negustori din sudul Italiei.

Legăturile cu Delosul au făcut ca mulți sclavi să ajungă în Italia trecând prin Puteoli. Ca și la Roma, la Puteoli se adunase o populație extrem de amestecată, cu mici colonii de comercianți fenicieni din Tir, de nabateeni din deșerturile de dincolo de Palestina, de egipteni care au introdus cultul zeului Sarapis.⁵⁵ Fenicienii fuseseră cândva o mare forță la Puteoli, însă în 174 d.Hr. au traversat o perioadă de criză, când au hotărât să le scrie edililor din Tir cerându-le să le plătească imensa chirie pe care o datorau pentru birourile și magazinele lor, spații care, spuneau ei, erau mai mari decât cele acordate negustorilor de alte nații:

Înainte vreme tirienii care locuiesc la Puteoli reușeau să-l susțină și să-l apere singuri; erau mulți și bogați. Dar acum am mai rămas foarte puțini și avem multe datorii și cheltuieli pentru sacrificiile închinat zeilor poporului nostru, căroră le-am construit temple aici; și nu avem suficiente resurse ca să plătim chiria pentru corăbiile noastre care staționează în port, anume suma de 100 000 de denari pe an.⁵⁶

Negustorii care „făceau comerț în Alexandria, în Asia și în Siria“ au construit un templu și în cinstea lui Jupiter, a Iunonei și a Minervei.⁵⁷ Au fost ridicate, de asemenea, edificii publice luxoase, pe cheltuiala celor mai bogate familii din cetate. Puteoli era, probabil, orașul din Campania în care (deși nu-l numește) Petroniu, scriitor de la curtea lui Nero, și-a plasat acțiunea scandalosului său roman *Satyricon*. Unul dintre personajele principale, Trimalchio, este un libert care a făcut avere pe mare, apoi a pierdut-o („Neptun mi-a înghițit 30 000 000 de sesterți într-o singură zi“), apoi a luat-o din nou de la capăt, ajungând până la urmă să renunțe la comerț, de bogat ce ajunsese – cu o avere ce număra multe milioane de sesterți.⁵⁸

Chiar dacă nu știm sigur dacă la Puteoli au existat cu adevărat liberti care să fi avut atât de mare succes precum personajul de roman Trimalchio, există dovezi clare care ne arată că libertii jucau un rol foarte important în afacerile din port. De exemplu, un număr impresionant de tăblițe de ceară descoperite la Pompeii conțin mărturii despre afacerile familiei Sulpicii, bancheri din Puteoli; 127 de documente ni s-au păstrat, majoritatea datând din perioada 35 d.Hr.–55 d.Hr.⁵⁹ Unul dintre documente este un împrumut de o mie de denari acordat lui Menelaus, un grec născut liber, din Caria (în Asia Mică), de către sclavul Primus, agent al negustorului Publius Attius Severus. Numele lui Severus mai apare și în cu totul alt loc: ștanțat pe niște amfore care conțineau sos de pește exportat din Peninsula Iberică spre

Roma. Menelaus deținea propria corabie pentru mărfuri, iar împrumutul era, probabil, un avans plătit pentru transportul unui lot de *garum* de la Puteoli la Roma.⁶⁰ Toate acestea arată cât de bine era integrat portul Puteoli în vasta lume mediteraneeană – patrie pentru un căpitan de corabie grec, care întreținea legături strânse cu un foarte bogat negustor roman de sos de pește spaniol. Prezența unui sclav care, departe de orașul său natal, Roma, își desfășura activitatea în calitate de agent de încredere al lui Severus nu era deloc neobișnuită. Bancherii greci din perioada de înflorire a Atenei se familiarizaseră cu unele dintre practicile și tehnicile bancare adoptate la Puteoli. Un lucru inedit e modul în care acele operațiuni ajunseseră acum să fie folosite pe tot cuprinsul Mediteranei, de la fabricile de *garum* din Spania și până-n Egipt. Creditele nu reprezentau doar un împrumut în monedă forte sau în produse de bază: cuvântul „credit“ (însemnând în limba latină „el crede“) implică și noțiunea de încredere. Colaborarea și încrederea erau mult mai ușor de obținut și mult mai eficiente în epoca păcii romane.

Cu ajutorul cerealelor și-a obținut Puteoli, de fapt, bunăstarea; estimările arată că, la acea vreme, prin port treceau cam 100 000 de tone de grâne anual.⁶¹ Lucrul cu cerealele însemna o grămadă de sarcini pentru sclavi și pentru muncitorii plătiți: fie că grânele erau încărcate în saci sau vărsate în diverse recipiente, ele trebuiau descărcate în porturile din Italia unde soseau și apoi încărcate la loc pe corăbii sau barje mai mici cu care erau transportate la Roma. Mai întâi erau verificate din punct de vedere calitativ și, desigur, impozitate. Trebuiau depozitate fie în porturi, fie chiar la Roma, iar depozitarea cerealelor nu era o operațiune simplă, fiindcă acestea trebuiau protejate de mușgaiul periculos, de insecte și de șoareci, ceea ce înseamnă că trebuiau aerisite și păstrate la temperatura potrivită.⁶² Negustorii de cereale închiriau diverse încăperi din depozitele de mărfuri, dintre care multe erau imense: grânarul Horrea Galbana, de la Roma, avea mai bine de 140 de încăperi la parter, iar grânarul Grandi Horrea, de la Ostia (pe coastă), oferea la parter 60 de încăperi.⁶³ Poziția portului Puteoli era foarte avantajoasă și pentru aceia care căutau o piață de desfacere pentru produsele de lux din Orient, precum mărfurile indiene aduse prin Alexandria, fiindcă pe acolo se ajungea la reședințele de vară ale aristocrației senatoriale – la Baiae, Herculaneum și Stabiae; Puteoli se afla aproape de Napoli – la acea vreme, încă, un oraș

prosper – și de orașele mai mici din jurul acestuia, precum Pompeii.

Ostia, aflată la gurile Tibrului, a preluat treptat conducerea, devenind, în locul orașului Puteoli, principalul port de escală pentru corăbiile care transportau mărfurile destinate Romei. Portul a fost întemeiat cândva prin secolul al V-lea î.Hr., când Roma și Veii se luptau pentru a obține controlul asupra salinelor de la gurile Tibrului, însă Ostia a rămas multă vreme un loc nu cu mult mai mare decât o radă dintr-un estuar. În timpul domniei lui Augustus și a lui Tiberius s-au desfășurat multe programe de construcții, însă abia în timpul lui Claudius s-au făcut eforturi mari pentru a oferi facilități portuare aproape de Roma, iar în anul 42 d.Hr., la doar trei kilometri nord de Tibru, a început construirea unui nou port, cunoscut sub numele simplu de Portus. Scopul era nu atât surclasarea portului Puteoli, cât asigurarea accesului Romei în condiții bune la proviziile de cereale. Din păcate, digurile și cheiurile lui Claudius s-au dovedit a fi prost făcute și nefolositoare: în 62 d.Hr., 200 de corăbii din port au fost distruse de o furtună neașteptată. După un secol, împăratul Traian a consolidat Portusul din Ostia construind un port hexagonal mult mai sigur și mai impresionant în interiorul portului lui Claudius. În timpul succesorului său, Hadrian, au fost refăcute și modernizate și multe zone întinse în care se aflau depozite și prăvălii. Ostia era plină de blocuri de cărămidă, cu locuințe pe mai multe etaje – pe la începutul secolului al IV-lea, avea deja un aer burghez, iar mulți dintre imigranții mai săraci care ajunseseră în port au fost nevoiți să plece către Roma, unde se găseau locuințe mai ieftine.⁶⁴

V

DUPĂ CE OCTAVIAN A PRELUAT PUTEREA, toate țărmurile Mediteranei și toate insulele erau deja sub stăpânire romană sau în sfera de influență romană: Mediterana devenise, într-adevăr, *mare nostrum*.⁶⁵ Victoria lui Octavian a fost începutul unei lungi și impresionante perioade (mai bine de 200 de ani) de pace în Mediterana. Desigur, au mai existat scurte perioade de tulburări pricinuite de pirați, de exemplu în vestul îndepărtat al Africii de Nord, unde pirații mauri aveau spațiu de acțiune, fiindcă era o zonă în care autoritatea romană era destul de slabă: în 171–172 d.Hr. pirații mauri au atacat Spania și Africa, iar împăratul, Marcus Aurelius, a mărit flota pentru ca aceasta să poată țină piept pericolelor. Însă în general, când forțele

navale romane s-au angajat în război, au făcut-o departe de Mediterana, fiindcă aveau flote mari și puternice chiar și în Britania și de-a lungul Rinului și al Dunării, unde încercau să-i țină la distanță pe năvălitorii germanici. Nici măcar instabilitatea din inima imperiului nu a tulburat prea mult pacea Mediteranei. În agitatul „an al celor patru împărați“, 68–69 d.Hr., anul de după sinuciderea lui Nero, împăratul Otho a recrutat mii de marinari care urmau să stăvilească pericolul adus de rivalul și posibilul său înlocuitor, Vitellius. Otho se baza pe sprijinul a două corăbii militare italiene, cu bazele la Ravenna și la Misenum, foarte aproape de Puteoli. Cel care a obținut victoria finală în 69, Vespasian, a folosit și el forța navală romană, însă cu totul altfel: de la baza sa din Egipt, mai întâi a blocat și interceptat fluxul de cereale către Roma, iar apoi, când s-a apropiat el însuși de Roma, a împărțit, cu generozitate, proviziile de hrană Poporului Roman, subminându-l astfel complet pe Vitellius.⁶⁶ Mai târziu, împărații au folosit flotele militare ori de câte ori armatele romane au trebuit transportate, de exemplu în Africa, pentru a înăbuși diverse revolte locale. Traian a trimis flote în Cirenaica, Egipt și Siria pentru a curma o mare revoltă evreiască în 115–116.⁶⁷ Marinarii erau uneori nevoiți să lupte pe uscat după ce ajungeau în locurile spre care porniseră, însă marile bătălii navale de felul celor din Războaiele Punice ajunseseră la acea vreme doar subiecte pentru literatură, și nicidecum evenimente în care marinarii se puteau aștepta oricând să fie implicați.

Nu e deloc surprinzător că flota militară romană a primit mult mai puțină atenție decât cea greacă sau decât neobositul, necruțătorul braț al statului – armata romană. Ipoteza general acceptată astăzi este că de fapt flota militară romană n-a avut prea multe de făcut în epoca vestitei *pax romana*. Serviciul în flota militară nu era cotate atât de bine precum cel în slujba armatei. În secolul al II-lea, de exemplu, un soldat legionar s-a transferat, la cererea lui, în flota militară; fusese pedepsit pentru comportament inacceptabil.⁶⁸ Și totuși, pentru mulți soldați serviciul în cadrul flotei militare era o mândrie. Dintr-un papirus egiptean de la începutul secolului al II-lea d.Hr. aflăm că un anume Sempronius a fost mândrit să audă că fiul său Gaius fusese convins să nu se înroleze în flota militară, așa cum avea în intenție: „Vezi să nu te lași până la urmă convins, fiindcă altfel n-o să te mai numești fiul meu... Ai face bine să intri într-un serviciu onorabil.“⁶⁹ Dar recrutarea în flota militară avea consecințe sociale importante. Marinarii din

Mediterraneană călătoreau pe tot cuprinsul lumii romane, inclusiv oameni din regiuni continentale precum Panonia (pe cursul Dunării); foarte mulți dintre aceștia erau greci (lucru deloc surprinzător) și egipteni – nu doar greci stabiliți în Egipt, ci și oameni născuți acolo, din părinți egipteni. Toți acești navigatori au adus cu ei și propriii zei, iar Sarapis era venerat de mulți marinari din flota militară romană, fie că aceștia erau sau nu de origine egipteană: „Sarapis e stăpânul mărilor și îi călăuzește atât pe negustori, cât și pe soldați.”⁷⁰ Amestecul de zei era ceva foarte obișnuit în lumea romană. Dar existau deja și presiuni într-o cu totul altă direcție. Intrând într-un serviciu în care latina era limba conducătorilor, recruții au căutat să se latinizeze și să se romanizeze, luându-și chiar și nume romane:

Apion îl salută pe Epimachos, tatăl și stăpânul lui. Înainte de toate, mă rog să fii sănătos și să-ți meargă bine tot timpul, ducând-o bine alături de sora mea, de fiica ei și de fratele meu. Aduc mulțumiri Stăpânului Sarapis pentru că m-a salvat o dată când am fost în mare pericol pe mare... Îți trimit un mic portret al meu făcut de Eukremon. Numele meu este acum Antonius Maximus.⁷¹

Câțiva ani mai târziu, acest soldat s-a căsătorit și a avut trei copii, doi cu nume roman și unul cu nume grecesc; în acel moment, lui „Antonius Maximus” nu prea îi mai păsa de Sarapis, fiindcă se ruga pentru sănătatea și bunăstarea surorii lui la „zeii de aici”.⁷²

Flota militară romană a avut mai puțin prestigiu fiindcă era mai degrabă o forță de poliție decât o forță de luptă. Existența ei garanta siguranța rutelor maritime civile, cu toate că pentru corăbiile comerciale nu erau trimise escorte militare – în parte pentru că acestea erau administrate de persoane private, în parte pentru că arareori era nevoie de asemenea măsuri. Prezența discretă a unor flote la Misenum (aproape de Napoli), la Ravenna și într-o serie de așezări de coastă precum Forum Iulii (Fréjus) – în Provența – era suficientă pentru a garanta securitatea acelor zone. Cartagina, reconstruită în 29 d.Hr. pe post de centru de comerț și administrație cunoscut sub numele oficial *Colonia Iulia Concordia Carthago*, nu era folosită de flota militară, deși devenise principalul oraș roman din Africa de Nord (surclasând Alexandria).⁷³ Totuși, exista o prezență navală romană în Cezareea, către vest, fiindcă dincolo de această provincie se găsea Mauritania, o regiune adeseori turbulentă.⁷⁴ Asta însemna *pax romana* pentru Mediterana: nu era atât un proces activ prin care rivalii erau distruși, iar

învingătorii își instaurau pacea – „au distrus totul și au numit asta pace“, după cum afirma ironic Tacit despre armatele romane din nordul Europei –, cât o prezență benefică. Roma a fost mereu foarte conștientă – cel puțin până pe la mijlocul secolului al III-lea – că avea nevoie ca flota să fie menținută în stare foarte bună de funcționare. Corăbiile erau, în majoritate, tradiționalele cvadrireme și cvincvireme de la sfârșitul lumii clasice; nu avem dovezi că, până în perioada bizantină, s-ar fi petrecut vreo înnoire semnificativă în domeniul construcției de corăbii, așa încât flotele militare romane s-au confruntat mereu cu problemele obișnuite ale ambarcațiunilor cu copastie mică, ce nu măsurau, în general, mai mult de patru metri deasupra apei: nu făceau față pe mările învolburate și nu puteau călători pe timp de iarnă.⁷⁵ Flota avea de asemenea drept sarcină să escorteze oficialitățile atunci când călătoreau prin imperiu, însă (spre deosebire de corăbiile medievale) aceste galere nu erau folosite și pe post de corăbii comerciale, în parte din pricina aspectului lor și în parte fiindcă împăratul nu dorea să fie confundat cu un negustor de rând.

Ideea de a transforma Misenum și Ravenna în principalele două centre de comandă își are originea în vremea lui Augustus.⁷⁶ Misenum era postul de control pentru operațiunile din vestul Mediteranei, dar influența lui se întindea mult mai departe către est. După ce corăbiile cu cereale din Egipt ajungeau la Puteoli, deci în portul vecin, Misenum veghea la toate mișcările de pe acea rută maritimă. Un lac de pe continent, dincolo de Misenum, a fost dragat și legat de zona de coastă, pentru ca flota să aibă un port interior sigur; și imediat în jurul portului au apărut multe vile ale romanilor bogați; Tiberius însuși și-a petrecut câteva din ultimele zile de viață acolo.⁷⁷ Pe de altă parte, de la Ravenna erau trimise și flote care să supravegheze coasta dalmată, zonă folosită dintotdeauna de pirați și tâlhari drept ascunzătoare; tot în sarcina acelor flote cădea și supravegherea Mării Egee. Ravenna era înconjurată de lagune (actuala linie de țărm se află la câțiva kilometri distanță de cea din vechime) și de aceea nu era tocmai locul potrivit pentru un port, așa încât portul orașului a fost construit cam la trei kilometri distanță, într-un loc numit, simplu, Classis, adică „Flota“; Classis era legat de Ravenna printr-un canal. Acest port este înfățișat în mozaicurile de la Ravenna din secolul al VI-lea, ceea ce dovedește că și-a păstrat vreme îndelungată prestigiul și importanța; tot ce a mai supraviețuit astăzi din gloria portului Classis este

biserica Sant' Apollinare in Classe, datând tot din secolul al VI-lea și decorată cu multe asemenea mozaicuri.⁷⁸ Abilitatea cu care au reușit romanii să supravegheze neobosit întreaga Mediterană, mai ales din posturile de comandă aflate în Marea Tireniană și în nordul Adriaticii, este impresionantă.

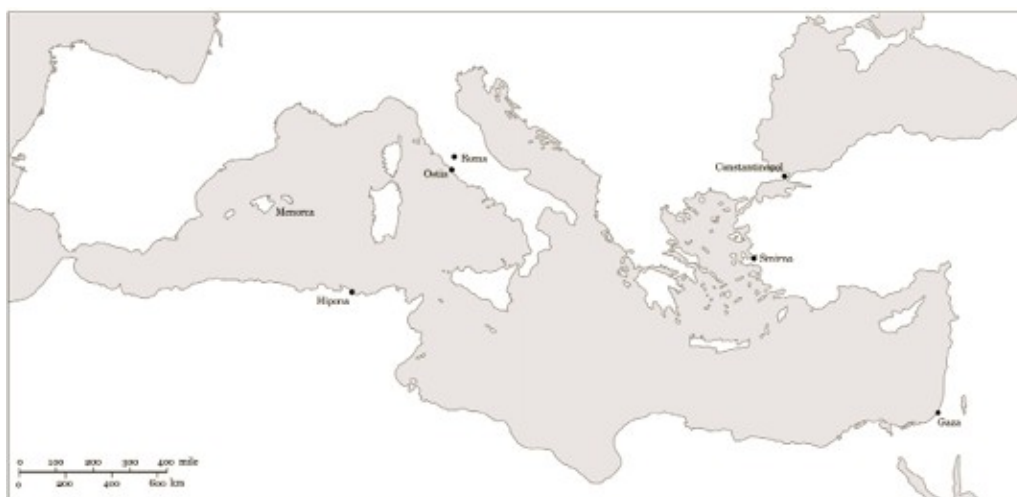
Cel mai probabil, un negustor din secolul al II-lea se va fi întrebat dacă exista ceva care ar fi putut zdruncina unitatea Mediteranei. Avea unitate politică, sub conducerea Romei; unitate economică, ceea ce le permitea comercianților să călătorească încolo și-ncolo prin toată Mediterana fără nici un fel de piedici; unitate culturală, dominată de cultura elenistică, fie de expresie latină, fie de expresie grecească; în multe privințe, și o unitate religioasă, sau mai degrabă unitate în diversitate, căci popoarele din Mediterana își împrumutau zeii unele de la altele, cu excepția evreilor și a creștinilor. Stăpânirea unică asupra acelei *mare nostrum* a asigurat libertatea de mișcare și a făcut ca în Mediterana să apară un amestec de culturi nemaivăzut niciodată până atunci și nici de atunci încolo.

Credințe vechi și noi
1 d.Hr.–450 d.Hr.

I

CA ÎN ORICE ORAȘ-PORT din lumea romană, și populația din Ostia era foarte amestecată. În 1961, în timpul lucrărilor la un drum care urma să lege Roma de noua ei poartă către lume – aeroportul Fiumicino –, arheologii au făcut, la periferia portului Ostia, o descoperire extraordinară: sinagoga din Ostia, cea mai veche clădire de sinagogă care a supraviețuit în Europa. Cea mai timpurie parte a construcției datează din secolul I d.Hr., însă clădirea a fost restaurată sau reconstruită parțial în secolul al IV-lea. A fost folosită fără întrerupere pentru rugăciunile evreiești vreme de cel puțin 300 de ani. O inscripție din secolul al II-lea amintește de chivotul ce fusese construit pentru păstrarea sularilor ce conțineau Legea, pe cheltuiala unui anume Mindis Faustos; inscripția este, în principal, în limba greacă, cu câteva cuvinte latinești, căci evreii de la Roma, care întrețineau legături strânse cu Orientul, au continuat să folosească greaca drept limbă de fiecare zi. Clădirea sinagogii și anexele ei se întind pe 856 de metri pătrați și toate indiciile ne conduc către concluzia că aceasta era cea mai mare sinagogă a comunității prospere de sute de evrei care locuia în oraș. Pe lângă sinagogă, în secolul al IV-lea în incinta complexului se mai găseau și un cuptor, probabil pentru coacerea pâinii nedospite pentru Paștele evreiesc, și o baie rituală. Mai existau acolo și încăperi laterale, folosite probabil pentru școală și pentru întrunirile consiliului evreiesc și ale tribunalului rabinic. O arhitravă sculptată înfățișa marele sfeșnic care se aflase în Templu, cornul de berbec în care se sufla de Anul Nou și simbolurile Sărbătorii Corturilor, lămâiul și ramura de finic împodobită.¹ Însă iudaismul nu era singura religie răsăriteană care avea mulți adepți la Ostia. Un mic templu de cărămidă din altă zonă a orașului a fost identificat drept un sanctuar al zeului Sarapis. În incinta lui se găsea o curte pavată cu un mozaic în alb și negru înfățișând scene de pe Nil. Multe inscripții fac referire la cultul zeiței Isis; mai existau și numeroase sanctuare ale lui Mithra, zeu care avea mare trecere în rândul armatei

romane; se spune că, în timpul extazelor lor dezlănțuite, adepții zeiței-mamă Cybele, care era venerată și la Ostia, se castrau singuri.²

Purtate de-a lungul rutelor comerciale, străvechile sisteme de credință au fost mutate în Italia și în alte ținuturi din Iudeea sau de pe cursul Nilului și au fost preschimbate prin contactul cu cultura elenistică din estul Mediteranei. Uneori oamenii au călătorit pe tot întinsul Mediteranei ducând cu ei o credință nouă mai degrabă decât una veche. Pavel din Tars s-a lovit de multe greutăți în drumul său către Roma și în aceeași cetate se crease un fel de linie de succesiune care ducea înapoi în timp până la un alt călător din Orient, frate întru credință cu Pavel: Simon Petru. În decursul călătoriilor sale în Siria, Asia Mică, Grecia și Italia, Pavel a predicat despre un om care era aclamat de mulțimi drept Mesia al evreilor, dar care de fapt era însuși Dumnezeu întrupat. Astfel, în Mediterana fuseseră deja sădite semințele unei mari revoluții religioase, semințe care apoi au crescut încet, dar sigur.

II

CELE DOUĂ SCHIMBĂRI MAJORE ale Mediteranei din perioada târzie a Imperiului Roman s-au produs în urma invaziilor germanice și în urma adoptării creștinismului drept religie oficială a împăraților romani. Creștinarea s-a petrecut încet, cu puternice opoziții din partea păgânilor și a evreilor. Cultele orientale s-au răspândit foarte ușor pe tot cuprinsul Mediteranei, însă nici iudaismul, nici creștinismul nu puteau fi comparate cu cultele păgâne, după cum foarte bine știau și romanii. Evreii și creștinii erau văzuți ca „atei“, în sensul că negau vehement tocmai existența zeilor păgâni.

Refuzau să-i închine sacrificii împăratului zeificat. Și totuși, pe măsură ce au dobândit tot mai multă putere în Mediterana, romanii au avut grijă să-i trateze pe evrei ca pe o excepție; evreii acceptau să-i închine sacrificii Dumnezeului lor în cinstea împăratului și se știa despre ei că aveau, prin urmare, un fel cu totul aparte de a-și dovedi loialitatea. Toți ceilalți supuși erau obligați să-i aducă sacrificiile cerute împăratului zeificat, iar refuzul creștinilor de a face asta i-a aruncat în afara legii și i-a expus la riscul morții violente în amfiteatru. Predicând cu înfocare cuvântul lui Hristos dincolo de comunitatea evreiască, Sfântul Apostol Pavel și urmașii lui creaseră o comunitate din ce în ce mai numeroasă de creștini pe care romanii nu-i mai puteau considera o simplă ramură a poporului evreu. Acești creștini nu mai respectau nici obiceiurile evreiești: acum inima trebuia circumcisă, nu trupul, iar a nu mânca porc ajunsese să însemne a nu te comporta ca un porc. Persecuțiile în sine i-au întărit pe creștini și mai mult: i-au transformat în martiri pe cei uciși de romani și, lepădând ideea evreiască potrivit căreia osemintele morților erau necurate, au început să venereze moaștele martirilor. În viziunea câtorva credincioși entuziaști, chiar și suferințele acelor martiri erau de fapt o închipuire, fiindcă de fapt Hristos îi întărea și îi făcea să nu mai simtă durerea provocată de colții leilor feroși, în vreme ce alții găseau bucurie în durere și în suferință, fiindcă astfel dovedeau că în sfârșit câștigaseră mila lui Hristos și răsplata vieții veșnice.³

Cu toate că, în general, evreilor li se garanta dreptul de a-și practica religia, politica romană nu era consecventă. De exemplu, drept pedeapsă pentru o înșelăciune comisă la Roma de patru escroci care susțineau că adunaseră bani pentru Templu, împăratul Tiberius alungase deja 4 000 de evrei romani în Sardinia, regiune în care erau aruncați de obicei exilații. Una dintre victimele acestor escroci era soția unui senator, care (ca în multe alte cazuri) simpatiza cu iudaismul. Claudius a fost de acord să le redea evreilor de la Alexandria drepturile cetățenești pe care le pierduseră în vremea împăratului nebun Gaius Caligula, însă nu s-au păstrat dovezi că într-adevăr comunitățile evreiești din diaspora formaseră o opoziție unită față de cei care dețineau puterea; tulburările și revoltele de pe străzile Alexandriei erau rezultatul neînțelegerilor care se instalaseră de mult între evrei și greci, nu al politicii guvernamentale, care, în opinia grecilor, îi favoriza mult prea mult pe evrei. Totuși,

presiunile la care au fost supuși evreii din Palestina au dus la răspândirea – forțată sau de bunăvoie – a evreilor pe tot cuprinsul Mediteranei. Din perspectiva istoriei mediteraneene, importanța momentului în care împăratul Titus a distrus Marele Templu în anul 70 d.Hr. și a celui în care Hadrian a distrus întreg Ierusalimul în 131 d.Hr. constă în chiar simplul cuvânt „diaspora“. E foarte puțin probabil, după cum a arătat și istoricul evreu Flavius Iosephus, ca romanii să fi avut în intenție să distrugă Templul evreilor atunci când au înăbușit revolta evreiască din anul 70; însă, odată ce lăcașul de cult a fost ars din temelii și jefuit, noul împărat, Vespasian, și fiul său Titus și-au dat imediat seama de avantajul politic pe care li l-ar fi adus o ceremonie triumfală în timpul căreia puteau etala comorile luate drept pradă din Templu; așa că Titus a putut comemora apoi această procesiune pe faimoasele reliefuri dinăuntru Arcului lui Titus, monument care poate fi încă văzut la capătul dinspre apus al Forului Roman.⁴ Foarte mulți sclavi evrei au fost deportați în Italia și dincolo de ea.

Lucrul neobișnuit a fost că Roma nu le-a permis evreilor să-și reia ritualurile sacrificiale la Ierusalim. Distrugerea Templului nu însemna și distrugerea completă a imensului sanctuar și a curților lui împodobite cu colonade (mare parte din zidurile de împrejmuire au supraviețuit până astăzi). În urma unor reparații însemnate, restaurarea cultului ar fi putut începe. Bunul și bătrânul împărat Nerva (mort în 98) s-a învoit să-i scutească pe evrei de o taxă specială care le fusese impusă după Războiul Iudaic și se părea că restaurarea cultului nu era departe.⁵ Dar succesorul său, împăratul-soldat Traian, a adoptat o politică dură, iar la sfârșitul domniei lui a înăbușit necruțător revoltele evreiești din Siria, Egipt și Cirenaica (115–116): când evreii s-au risipit prin toată Mediterana, tensiunile care înainte nu depășeau Palestina și Alexandria s-au extins mult dincolo de acele regiuni. Se pare că în Palestina era destul de liniște în timpul acestor revolte. Succesorul lui Traian, Hadrian, a găsit o soluție intransigentă: a reconstruit Ierusalimul ca pe un oraș închinat lui Jupiter Capitolinus, sub numele de Aelia Capitolina, iar bărbaților circumciși nu le-a mai dat voie să intre în oraș. Hadrian pornise cu furie asupra evreilor și a Dumnezeului lui Israel, în total dezacord cu respectul pe care, în mod tradițional, romanii îl acordau altor religii. Revolta care a urmat în Palestina în 132–136 a fost curajoasă, însă fără nici o speranță de izbândă; succeselor pe termen scurt, inclusiv reclădirea Ierusalimului și poate chiar

și restaurarea riturilor sacrificiale, le-au pus capăt până la urmă o imensă înfrângere și cruntele masacre făcute de armatele lui Hadrian, în care și-au pierdut viața nu mai puțin de 600 000 de evrei.⁶ Încă o dată, aceste evenimente au avut un impact cu mult mai mare în Mediterana: foarte mulți evrei au fost împrăștiați spre apus, ca sclavi sau ca fugari; cu siguranță, în Spania secolului următor trăiau deja mulți evrei.⁷ Efectele înfrângerii de la Ierusalim n-au fost doar politice și demografice. Iudaismul își preschimba deja înfățișarea spre sfârșitul epocii Templului, când secte precum cea a fariseilor au contestat autoritatea vechii preoțimi de la Templu. Pierderea Templului a împins și mai departe toate aceste transformări, inițiate și supravegheate de rabini, care erau mai degrabă învățați laici decât preoți de la Templu; iar sinagoga, care în sine nu era o noutate, a devenit centrul studiilor și rugăciunilor evreiești.

Persecutarea creștinilor cunoscuse de asemenea mai multe valuri. În secolul I d.Hr., Nero dăduse vina pe creștini pentru focul devastator care, de fapt, i-a dat ocazia să reconstruiască mari părți din Roma poleindu-le aur și măreție. La mijlocul secolului al III-lea împărații au reînceput persecutare creștinilor în tot imperiul. Împăratul Decius a fost cinstit în portul Cosa din Toscana drept *restitutor sacrorum*, „restauratorul lucrurilor sacre“, probabil o referire la frenetica lui vânătoare de creștini. O modalitate de a scăpa de persecuție era, pentru creștini, să facă compromisuri de fațadă, venerând în public zeii romani, dar păstrându-și credința în spatele ușilor închise. Dezacordul față de această soluție și, chiar mai grav, contestarea legitimității ordinelor preoțești ale celor care „înmănaseră“ (*donaverunt*) scripturile autorităților romane au dus la acuzații dure și la schisme: Biserica Donatistă, activă în Africa în secolul al IV-lea, s-a proclamat, în fața împăciuitorilor, deținătoarea unică a adevăratei credințe. O altă cale de ieșire din dilema în care îi aruncaseră autoritățile romane a fost pentru creștini să se prefacă a fi evrei: „sinagogă sâmbăta, biserică duminică“, o poziție condamnată în câteva predici antievreiești dure rostite la Antiohia în anii 390.⁸ La acea vreme, desigur, creștinii deja izbândiseră, însă pe tot cuprinsul Mediteranei granițele dintre creștinism și iudaism erau mult mai puțin limpezi pentru observatorii din afară (inclusiv pentru mulți evrei și creștini) decât vor să ne lase să înțelegem profeții furioși ai religiei creștine oficiale¹⁰, precum Sfântul Ciprian. Înfierarea iudaismului s-a născut dintr-un sentiment al permanenței

competiții acerbe cu această religie, și nu dintr-o dorință de a-i răpune pe cei care se aflau deja la pământ. Nici una din cele două tabere n-a arătat îndurare. Și totuși, publicul larg nu era prea interesat de punctele subtile din doctrină, ci era atras mai degrabă de codurile etice și de aspirațiile religioase ale celor două religii, care, de fapt, nu erau foarte diferite – iubirea față de aproape, speranța că Dumnezeu îți va oferi răsplata măcar în viața de apoi, dacă nu pe lumea asta. Mulți evrei erau probabil destul de liberali când venea vorba să respecte și să pună în practică legile religiei lor, legi care încă erau modificate și îmbunătățite până în cele mai mici detalii în academiile din Babilonia, iar acest lucru a făcut ca oamenii să se poată mișca cu mult mai multă ușurință între diversele religii și secte.

¹⁰. Aici și în toate locurile unde autorul folosește, în original, cuvântul *Orthodox/ Orthodoxy* în sintagme precum *Orthodox Christianity, Orthodox Church, Orthodox belief, (proto-)Orthodox/non-Orthodox factions* etc. am ales să nu traducem acest cuvânt prin românescul „ortodox“, ci prin echivalentele lui (religia creștină oficială, biserica creștină oficială, credința oficială/dreapta-credință, sectele (proto-)creștine oficiale/sectele pseudo-creștine sau eretice etc.) pentru a evita confuzia cu sensul pe care îl deține astăzi cuvântul: Biserica Ortodoxă – cunoscută și ca Biserica Ortodoxă Răsăriteană sau Biserica Greco-Ortodoxă (a cărei prezență este dominantă în zonele care s-au aflat în spațiul cultural al imperiilor bizantin și rus) – prin opoziție cu alte multe biserici creștine care își consideră, și ele, propriile învățături ca fiind drepte sau chiar singurele drepte. (N. tr.)

Într-o relatare despre viața și procesul martirului creștin Pionius, care a murit la Smirna în timpul persecuțiilor ordonate de împăratul Decius, apar multe referiri la „grecii, evreii și femeile“ care au format o mulțime ostilă în piețele publice din Smirna atunci când el a fost arestat; Pionius a refuzat să ia parte la cultul păgân într-o perioadă în care și evreii, și păgânii își țineau sărbătorile (probabil sărbătoarea evreiască Purim și Dionisiile păgâne – ambele, sărbători în timpul cărora beția era mai mult decât permisă). La asemenea ocazii, sărbătorile evreilor se contopeau pe nesimțite cu cele ale păgânilor, oricât de multe interdicții rabinice existau.⁹ La Smirna și în alte locuri trăiau comunități evreiești mari și respectate care atrăgeau mulți acoliți și convertiți, ca și „oameni cu frica lui Dumnezeu“ care urmau riturile evreiești fără să se convertească, astfel încât populația evreiască era, din punct de vedere etnic, destul de amestecată.¹⁰

Pentru mulți creștini, la fel de supărătoare ca succesul evreilor era și prezența creștinilor eretici. Desigur, cei pe care unii îi considerau eretici erau considerați de alții creștini. Și totuși, probabil că existau, într-adevăr, și mișcări foarte radicale. Lângă crucea pe care era răstignit Pionius era o alta pe care se afla un adept al sectei marcioniților, o mișcare de origine creștină care susținea că Dumnezeu evreilor era de fapt Satana și care nu recunoștea Biblia ebraică.¹¹ În ciuda tuturor neînțelegerilor cu evreii, majoritatea creștinilor acceptau Biblia ebraică și nu căutau să aducă modificări textului; fiindcă găsiseră în ea profeții despre venirea lui Hristos, o prețuiau mult, însă o citeau și o interpretau altfel decât evreii. Pentru Sfântul Augustin (mort în 430), evreii erau păstrătorii cărților sfinte, având rolul de servitori cărora li se poruncise să se îngrijească de proprietatea stăpânilor lor, în ciuda faptului că, de fapt, nu înțelegeau prea bine ce anume aveau în grijă.¹²

Evreii și creștinii s-au întâlnit și pe întinsul Mării Mediterane. Foarte mulți evrei erau proprietari de corăbii. Printre porturile în care ajungeau adesea evreii se număra și Gaza. Însă printre rabini existau controverse dacă evreii din Gaza puteau sau nu să ia parte la marele târg local organizat în cinstea unui zeu grec – controverse care, încă o dată, ne arată cât de firave erau uneori granițele între comunitățile evreiești și cele creștine la sfârșitul lumii elenistice și romane.¹³ Și totuși, unii marinari evrei au fost foarte scrupuloși în a respecta aceste granițe. În 404 un episcop din Asia Mică a plecat pe mare din Alexandria, unde evreii aveau propria breaslă de *navicularii*, deținând destul de multe corăbii cu care-și făceau treaba. Căpitanul corabiei pe care s-a îmbarcat episcopul era Amarantus, el și echipajul lui fiind evrei, pe care episcopul îi cam lua în râs; dar într-o vineri, după lăsarea întinericului, când căpitanul a lăsat corabia să plutească în derivă, episcopul s-a temut mult pentru viața lui. Era ajunul Sabatului, seară în care, după câte spunea căpitanul, n-avea voie să navigheze decât dacă pasagerii ar fi fost în pericol de moarte. Într-un asemenea caz, toate legile evreiești s-ar fi anulat. Toate informațiile care s-au păstrat despre corabia aceea ne fac să ne întrebăm cum de, până la urmă, a ajuns cu bine la destinație: i se rupsese tachelajul, așa încât pânzele nu mai puteau fi desfăcute și ridicate, iar căpitanul vânduse ancora de rezervă. În aceeași perioadă, discuțiile dintre rabini consemnate în Talmud arată că pentru evrei devenise ceva foarte obișnuit să străbată Marea cea Mare. Pe lângă

dezbatere pe marginea chestiunilor de drept comercial, rabinii mai aveau de stabilit și dacă era sau nu legal ca evreii să călătorească pe mare în ziua Sabatului și care erau acțiunile permise în ziua odihnei (de exemplu, colectarea apei sau plimbarea pe puntea corabiei).¹⁴

III

SE CREDE ÎNDEOBȘTE că împăratul Constantin s-a convertit la creștinism după victoria pe care a obținut-o în fața rivalului său Maxențiu în bătălia de la Podul Milvius (chiar la porțile Romei), în octombrie 312; după această victorie, i-a mai luat încă treisprezece ani până să se proclame unicul stăpân al Imperiului Roman. De fapt, a fost botezat abia pe patul de moarte, în 337, însă prin Edictul de la Milano, din 313, a ridicat interdicția practicării religiei creștine, iar Noua Romă, pe care împăratul a așezat-o la Constantinopol, avea să devină un oraș creștin, nepângărit cu temple păgâne. Constantin (deși nu era teolog) a condus și a mediat lucrările unui tensionat Conciliu bisericesc la Niceea, în 325, conciliu care a încercat să tranșeze problemele teologice foarte dificile legate de natura Treimii; rezultatul a fost o mare schismă în sânul Bisericii, care era deja, oricum, dezbinată, cu toate că, începând din acel moment, Crezul de la Niceea a devenit baza creștinismului ca religie oficială. Împăratul se proclama „episcop al tuturor celor din afara Bisericii”; dar era, de asemenea, *pontifex maximus*, întâi-stătătorul imperiului. Fie pentru că și-a dat seama că schimbările religioase trebuie să fie treptate, fie pentru că inclusiv el făcea multe confuzii între ideile păgâne și cele creștine, Constantin a acordat importanță egală practicilor păgâne și celor creștine; de exemplu, în mod ciudat, la ceremoniile dedicatorii pentru întemeierea Noii Rome crucea lui Hristos a fost așezată deasupra carului Zeului-Soare. În Vechea Romă, arcul lui de triumf, bogat ornamentat, care a supraviețuit până astăzi, nu făcea nici o referire la noua lui credință, față de care, în orice caz, senatorii erau ostili. Dar tot Constantin a pus și fundațiile măreței biserici creștine închinată Sfântului Petru, săpând fără milă pe locul unde se afla un cimitir păgân ale cărui ruine zac acum îngropate sub bazilica renascentistă a Sfântului Petru. Un alt exemplu de contradicție: monedele lui Constantin aveau inscripția SOL INVICTVS, „soarele neînvins”. Tot Constantin a interzis – stabilind drept pedeapsă pentru încălcarea interdicției moartea – folosirea în scopuri private a vestiților *haruspices*, prezicători etrusci

care citeau viitorul în măruntaiele vitelor de sacrificiu, dar în schimb a poruncit ca acești prezicători să fie consultați dacă cumva un fulger ar fi trăsnet vreunul dintre palatele imperiale de la Roma. Au existat și încercări de a-i împăca pe păgâni cu creștinii: armata a primit ordin să rostească rugăciuni adresate zeului care le adusese victoria împăratului și evlavioșilor săi fii, fără însă a se preciza cine era zeul cu pricina. Schimbările se petreceau încet și din motive de natură practică; cultul împăratului avea foarte mulți adepți, iar un conducător care fusese vreme de aproape douăzeci de ani angajat într-o luptă pentru putere nu-i putea elibera atât de ușor pe acești adepți păgâni ai lui de un cult care simboliza puternica lor loialitate față de împăratul zeificat.¹⁵

E de la sine înțeles că politicile lui Constantin au ușurat enorm de mult răspândirea creștinismului pe tot cuprinsul Mediteranei. Au existat totuși și unele dificultăți. Una dintre problemele cu care s-a confruntat „organizarea” imperială era apariția sectelor pseudo-creștine (eretice) care nu recunoșteau rezoluțiile Conciliului de la Niceea dictate de Constantin: monofiziții – în Siria și în Egipt (mai ales Biserica Coptă) –, arianiștii – în rândul popoarelor barbare de pe teritoriul Europei –, toate – biserici alternative care, din perspectiva Bisericii Creștine oficiale, negau faptul că în interiorul Treimii Tatăl și Fiul aveau roluri egale. Pe lângă aceste secte mai existau și nenumărate grupări mai mici, precum marcioniții și donatiștii, ale căror neînțelegeri cu vecinii lor creștini începuseră încă dinainte ca împăratul Constantin să fi proclamat creștinismul drept religie oficială a imperiului. Toate aceste mișcări erau reprezentate și în spațiul mediteraneean, „călătorind” încolo și-ncoace uneori prin intermediul mercenarilor și năvălitorilor barbari, alteori prin intermediul pelerinilor și al creștinilor care fugeau de persecuție, pe vremea când, de exemplu la Cartagina sau în Antiohia sau la Alexandria, bisericile încercau să răzbată și să iasă triumfătoare zdrobindu-se una pe alta.

O altă problemă era persistența credințelor păgâne. Doar unul dintre succesorii lui Constantin, pitorescul Iulian, s-a lepădat de creștinism. Iulian a studiat filozofia neoplatonică la Atena, iar în 360, când a ajuns împărat, își întorsese deja fața de la creștinism. Pentru că disprețuia această religie, a răspuns favorabil la solicitarea evreilor de a li se permite să aducă din nou jertfe la Ierusalim și de a redeschide templele păgâne.¹⁶ Scopul lui era să înființeze o „biserică” păgână care să aibă propriul întâi-stătător; acesta era un fals

compliment adus episcopilor creștini, care își creaseră, pentru propria religie, un sistem complex de organizare pe tot cuprinsul imperiului.¹⁷ Domnia lui Iulian a fost scurtă și dominată de războaiele din Orient cu perșii; dar păgânismul nu s-a stins imediat după aceea. Abia în secolul al VI-lea, când Iustinian I a desființat vechile școli și academii de la Atena, studierea textelor filozofice din perspectivă păgână a luat sfârșit. „Păgânismul“ însemna nu un set de credințe, ci culte (religii) locale foarte variate, sincretice, schimbătoare, fără un crez anume și fără texte revelate de divinitate.¹⁸ Creștinismului i-a fost greu să înfrângă toate aceste culte păgâne, în ciuda faptului că noul cod etic pe care îl oferea creștinismul câștigase repede interesul multor oameni, fiindcă accentul cădea pe lucrarea caritabilă, și a faptului că scopul declarat al creștinismului era să-i câștige „și pe evrei, și pe greci, fie ei sclavi sau oameni liberi“. În multe locuri, cultele creștine au înglobat și elemente păgâne, iar mulți zei locali au fost transformați în sfinți creștini (de exemplu, imaginea sfinților războinici răsăriteni are foarte multe în comun cu imaginea lui Heracles). Granița dintre păgân și creștin nu era deloc bine conturată, iar cultele păgâne au rămas multă vreme foarte puternice în cadrul comunităților locale de la țărmurile Mediteranei: pe la anul 700, pe vremea invaziilor islamice, aceste comunități aveau o poziție foarte bine consolidată în Africa de Nord și în Spania.

O modalitate foarte violentă prin care necreștinii au fost descurajați a fost distrugerea templelor și sinagogilor acestora. Pe la anul 400, Gaza era un port viu și un centru intelectual care câștigase mult de pe urma poziției lui: se afla pe ruta comercială care lega Mediterana – prin orașele Beer Șeva și Petra – de orașele nabateene din deșerturile Arabiei.¹⁹ Ordinele imperiale prin care templele din Gaza urmau să fie închise au fost ignorate și în acest port, și în multe alte locuri; interesele locale aveau prioritate în fața ordinelor trimise de la Constantinopol, iar majoritatea locuitorilor din Gaza au rămas păgâni.²⁰ Porfir, episcopul din regiune, care ducea o viață de ascet, a fost supus la umilința de a sluji într-o singură biserică, în vreme ce păgânii își venerau divinitățile într-un număr mare de temple imense, închinare Soarelui, Afroditei, Atenei și unui zeu cunoscut sub numele de Marnas – o ipostază a lui Zeus –, al cărui templu, Marneionul, era cu deosebire grandios: o construcție circulară, bombată, înconjurată de două rânduri de colonade. Când Porfir s-a plâns cu privire la această situație patriarhului de la Constantinopol, teribilul Ioan Chrysostom,

acesta a emis un ordin prin care mărețul templu trebuia închis; însă trimisul împăratului a fost mituit și a permis ca Marneionul să rămână deschis. Prin urmare, Porfir s-a văzut silit să apeleze la împăratul însuși; și astfel, în anul 402, în Gaza au debarcat mai multe trupe imperiale. Vreme de zece zile, acestea au ars și au demolat toate templele mai mici, confiscându-le comorile. Apoi și-au îndreptat atenția către Marneion, unde păgânii au încercat să apere templul baricadându-se în spatele porților lui mărețe. Dar soldații imperiali au uns porțile cu untură și cu smoală și le-au dat foc, după care au jefuit templul și au curățat orașul de toți idolii pe care i-au întâlnit în cale. Împărăteasa Eudoxia a trimis fonduri pentru ca pe locul unde mai înainte fusese Marneionul să fie construită o mare biserică și, spre mânia păgânilor, dalele de marmură recuperate din Marneion au fost refolosite în pavajul acestei noi biserici, așa că păgânii trebuiau să pășească pe rămășițele vechiului lor sanctuar. Eudoxia a mai trimis și treizeci și două de coloane de marmură verde de Eubeea, iar biserica a fost târnosită în 407, în ziua de Paști. În vremea aceea, mulți păgâni s-au convertit, potrivit hagiografului lui Porfir.²¹ Și păgânii au recurs la violență: la un moment dat, Porfir a fost nevoit să scape cu fuga peste acoperișurile plate din Gaza (o fi fost el ascet, dar n-avea deloc vocație de martir).²² Creștinismul era doar una dintre religiile din Gaza, un oraș în care se găseau și foarte mulți păgâni, evrei și samariteni, iar creștinii nu erau acolo nici cei mai numeroși, nici cei mai puternici. Însă avantajul lor era că puteau solicita oricând sancțiuni oficiale; iar avantajul păgânilor și al evreilor erau dimensiunile imense ale imperiului. În general, ceea ce se întâmpla în Gaza sau în Insulele Baleare îi scăpa din vedere Constantinopolului.

IV

A TREIA DIFICULTATE în calea răspândirii creștinismului a fost insistența cu care iudaismul continua să-și afirme propria poziție. Cercetătorii moderni tind să susțină că, după ce Titus și Hadrian au distrus Ierusalimul și după ce Constantin a ales drept religie creștinismul, iudaismul și-a pierdut orice forță. Și totuși, iudaismul continua să impresioneze prin vechimea lui. Nici codul etic pe care-l propunea nu era foarte diferit de cel creștin: „să nu le faci altora ce ție nu-ți place; la asta se reduce toată Legea, iar restul nu sunt decât comentarii“, cum spunea Hillel cel Bătrân, faimosul rabin contemporan cu Isus. Convingerile au

fost mereu bine-veniți în sânul creștinismului (inclusiv sclavii, care adesea erau convinși să se convertească), fără să se fi ținut prea mult cont cât de bine informați erau sau cât de atent respectau legea și tradiția în care intrau.²³ Așadar nu e nici o surpriză că luptele pentru supremație între iudaism și creștinism au continuat, în lumea mediteraneeană, până târziu în secolul al V-lea. Împărații creștini au încercat să pună capăt practicii circumciziei în rândul sclavilor și să-i înlăture de la putere pe evrei. Prezentând iudaismul drept o religie lipsită de orice putere, legislația imperială de la începutul secolului al V-lea le interzicea evreilor să-și construiască noi sinagogi, permițându-le însă să păstreze tot ce aveau la momentul acela.²⁴ Iudaismul avea să se prăbușească, la propriu.

Ne putem face o idee limpede despre cum arăta bătălia pentru suflete în regiunile îndepărtate ale Mediteranei examinând o scrisoare impresionantă a lui Severus, episcop de Menorca și prieten al Sfântului Augustin, în care descrie convertirea în masă a 540 de evrei din Menorca în anul 418 d.Hr.²⁵ Severus spunea răspicat că evreii erau cea mai puternică grupare a societății din Menorca, totuși un loc lipsit de prea mare influență: „cel mai prăpădit ținut dintre toate, din pricină că e foarte mic, foarte secetos și foarte sălbatic“. Evreii erau grupați în partea de est a insulei, la Magona, astăzi Maó sau Mahón, în vreme ce creștinii se găseau în vest, la Jamona, astăzi Ciutadella; Severus afirmă că evreii nu aveau cum (din punct de vedere fizic) să supraviețuiască la Jamona – au încercat, dar au fost răpuși de boală sau chiar de furia fulgerelor. În orice caz, figurile cele mai importante de pe insulă erau evrei, mai ales Theodorus, „care era locuitor de frunte atât datorită bogăției, cât și pentru că era respectat de toată lumea, nu doar printre evrei, ci și printre creștini“ la Magona.²⁶ Fratele mai mic al lui Theodorus, Meletius, s-a căsătorit cu Artemisia, fiica lui Litorius, un important conducător militar care avea să devină adjunctul lui Flavius Aetius, cel mai faimos general roman din secolul al V-lea, și să conducă armatele de mercenari huni care au obținut victoria în Galia.²⁷ Asta nu înseamnă că Litorius era evreu, mai ales că legislația imperială în vigoare la acea vreme nu permitea ca o asemenea funcție înaltă să-i fie atribuită unui evreu; oricare ar fi fost religia cu care simpatiza el, fiica lui a devenit adepta riturilor evreiești. Severus insistă intenționat asupra tensiunilor dintre evreii și creștinii de pe insulă, deși, în mod limpede, până în anul 400 relațiile dintre comunitățile din

regiune au fost destul de pașnice. Severus vorbește de „vechiul nostru obicei de a ne face repede prieteni“ și „de a rămâne atașați de ei vreme îndelungată“, cu toate că afirmă răspicat și că acest comportament era, de fapt, păcătos.²⁸ Legile adoptate la Constantinopol nu i-au înlăturat de la conducere pe Theodorus și pe membrii familiei lui de evrei.

Acestea au fost vremuri extrem de schimbătoare în vestul Mediteranei. Alaric, căpetenia goților, a jefuit Roma în 410; după aceea oștile vizigote au copleșit Spania, iar alte popoare barbare – vandalii, suebii, alanii – au pătruns și ele în Imperiul Roman de Apus. Nici unul dintre aceste grupuri nu ajunsese încă o mare putere navală, însă chiar și la Menorca se simțea din plin apropierea unui mare pericol. În 416, când osemintele recent descoperite ale Sfântului Ștefan au fost aduse la Menorca, printre creștinii din Magona, care se pretindeau a fi gazde pentru acele oseminte, s-a stârnit un imens val de entuziasm.²⁹ Sfântul Ștefan era „cel dintâi martir“ al creștinilor, privit drept „primul care pornise războiul în numele Domnului împotriva evreilor“; așa că a fost purtat în procesiune prin Mediterana, de la Ierusalim, unde de curând îi fuseseră descoperite osemintele, până în Spania și în Africa de Nord. Iar Menorca a fost popasul în care sfântul a stârnit o adevărată revoluție.³⁰ Descoperirea osemintelor Sfântului Ștefan a fost exploatată de creștinii de la Ierusalim pentru a mări presiunea asupra evreilor de acolo; cu puțin înainte ca osemintele să fie găsite, Gamaliel, patriarhul evreilor de la Ierusalim, fusese depozdat de funcția care îi asigura în mod tradițional întâietatea – corespondentul unui prefect imperial – și i se ordonase să nu mai permită circumcizia celor ce se converteau și construirea de noi sinagogi. Se spune că în 414 patriarhul de la Alexandria i-ar fi alungat pe evrei din cetatea sa; tot la acea vreme, în estul Mediteranei mulți oameni au fost forțați să se convertească și multe sinagogi au fost închise.³¹ După ce moaștele Sfântului Ștefan au ajuns la Menorca, populația creștină de acolo a căpătat încredere. Creștinii (inclusiv Severus) și evreul Theodorus începuseră să viseze lucruri despre care episcopul știa că, cel mai probabil, preziceau apropiata convertire a evreilor. Peste tot domnea o atmosferă apocaliptică: nu cumva convertirea evreilor avea să vestească A Doua Venire a lui Hristos pe pământ? Severus a scris:

Poate că vremea prorocită de Apostol a venit într-adevăr, vremea în care toate neamurile vor veni împotriva lui Israel, iar Împăratul împăraților și

Domnul domnilor va coborî pentru a salva pe poporul Său Israel. Și poate că Domnul voia ca această scânteie să se aprindă de la marginile pământului, pentru ca toată suflarea de pe pământ să se facă vâlvătaie de la această scânteie a dragostei ca să mistuie prin foc pădurea necredinței.³²

Metodele folosite de creștini n-au fost deloc delicate. Evreii au fost acuzați că ridicaseră armele împotriva lor. Pe 2 februarie 417, creștinii s-au adunat la Jamona și au mărșăluit de-a lungul insulei, cam 45 de kilometri, dar ni se dau asigurări că nu le-a fost deloc greu să facă o asemenea călătorie, căci au avut mereu în minte scopul lor măreț. Severus a solicitat accesul în sinagogă, sub pretextul că avea să caute arme, și, cu mari reticențe, a fost primit înăutru; însă, înainte să înceapă inspecția, violențele au și izbucnit. Creștinii au năvălit în sinagogă și i-au dat foc, având grijă ca între timp să pună mâna pe toate lucrurile de preț – argintul (pe care mai târziu l-au restituit) și sulurile care conțineau Tora (pe care au hotărât să le păstreze). Armele s-au dovedit a fi fost doar o invenție. Iar Severus recunoaște că răzbunarea împotriva evreilor a început-o un creștin hoț, „stăpânit nu de iubirea pentru Hristos, ci de iubirea pentru jafuri“. A doua zi s-a convertit primul evreu, pe nume Ruben; restul evreilor au deliberat vreme de trei zile, timp în care Theodorus a încercat să-i convingă pe creștini de adevărul ambelor religii, fiind, până la urmă, înfrânt cu argumente atât de natură teologică, cât și de natură practică, fiindcă Ruben l-a îndemnat astfel: „dacă vrei cu adevărat să fii ferit de pericole și respectat și bogat, trebuie să crezi în Hristos“. Theodorus s-a hotărât astfel să se creștineze doar dacă cea mai mare parte a poporului său avea să-l urmeze în fața cristelniței, ceea ce s-a și întâmplat.³³ Unii au mai amânat gestul: sora vitregă a lui Theodorus, Artemisia, a fugit într-o peșteră, ca să-și poată păstra credința, după ce soțul ei se convertise; dar într-o bună zi, când roaba ei i-a adus apă, iar aceasta a căpătat dintr-odată gust de miere, și-a dat seama că tocmai trăise o minune, așa că s-a creștinat și ea.³⁴

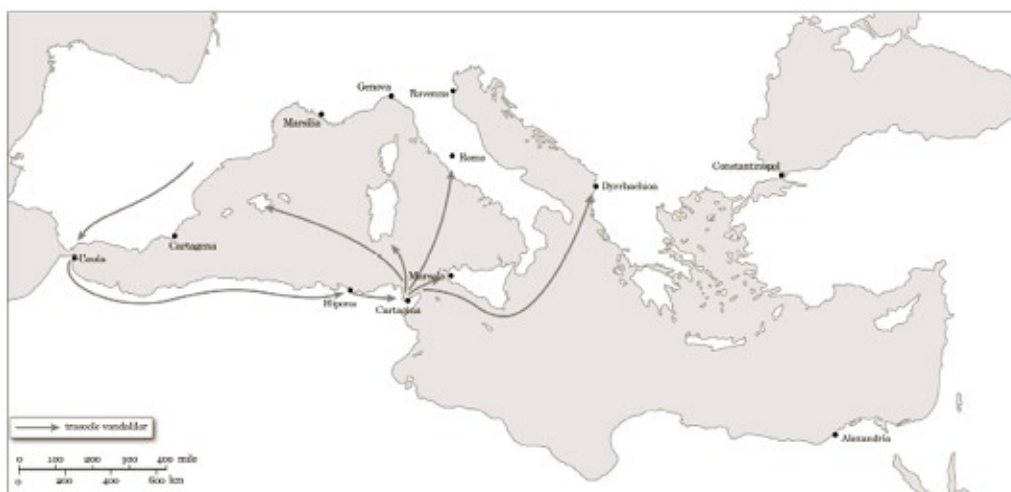
Cum Severus este singura sursă care oferă informații despre aceste întâmplări, e greu să pătrundem dincolo de ceea ce ne spune el. În relatarea lui există câteva lucruri frapante: importanța pe plan politic a evreilor și rolul de frunte jucat de evreice. Cât despre faptul că nici chiar lungul marș de la Jamona până la Magona n-ar fi avut de fapt la bază intenții agresive, o mărturie în acest sens este remarca lui Severus cum că evreii s-au alăturat și ei marșului „cu o

minunată bunătate“ atunci când i-au auzit pe creștini cântând Psalmul 9.³⁵ Așadar se impune nu doar concluzia că evreii și creștinii avuseseră relații bune înainte ca moaștele Sfântului Ștefan să ajungă la Menorca, ci și aceea că granițele dintre iudaism și creștinism fuseseră foarte subțiri, și că tocmai acest lucru n-a fost pe placul episcopilor. Evreii din Menorca au fost siliți prin violență să se convertească; însă relațiile bune care existau acolo de mult între evrei și creștini au mai înmuiat șocul acelei convertiri forțate.³⁶ Monoteismul, așa cum se conturase el după Conciliul de la Niceea, începea să triumfe în Mediterana, dar caracterul lui exclusivist i-a determinat nu doar pe păgâni, ci și pe monoteiștii cu alte convingeri să se așeze în linie de bătaie, gata de luptă.

10
Dez-integrarea
400–600

I

ÎNCĂ DE LA APARIȚIA CELEBREI CĂRȚI a lui Edward Gibbon *Istoria declinului și a prăbușirii Imperiului Roman*, istoricii au tot încercat să răspundă la întrebările următoare: de ce, când și dacă într-adevăr acest măreț Imperiu Roman a căzut. Cineva a scos în evidență faptul că până acum au fost avansate cel puțin 210 explicații posibile, unele dintre ele de-a dreptul ridicole („semitizarea“, homosexualitatea, pierderea virilității).¹ Ipoteza conform căreia invaziile barbare ar fi distrus Roma – atât cetatea, cât și imperiul – nu mai era în vogă la un moment dat, după care a ajuns din nou la modă.² Unii istorici au afirmat cu hotărâre că întregul concept de „cădere a Romei“ are la bază o neînțelegere și au subliniat că moștenirea romană a cunoscut o lungă continuitate.³ Și totuși, dintr-o perspectivă mediteraneeană, e foarte limpede că unitatea de care s-a bucurat multă vreme Marea cea Mare s-a năruit pe la anul 800. Iar din acel moment a început procesul de dezintegrare, care a durat câteva veacuri în șir și a suscitat, din nou, nenumărate ipoteze asupra cauzelor acestui fenomen: neamurile germanice barbare din secolul al V-lea și de mai târziu, cuceritorii arabi din secolul al VII-lea, Carol cel Mare și armatele lui france din secolul al VIII-lea, fără să mai pomenim de luptele interne pentru putere dintre generalii romani, fie că aceștia căutau să obțină stăpânirea pe plan local sau însăși coroana întregului imperiu. Evident, nu a existat o singură „cauză“ a declinului Romei, ci tocmai acumularea a zeci de probleme a pus capăt vechii orânduiri și, totodată, celei de-a „doua Mediterane“.

În lunga perioadă dintre anul 400 și anul 800, Mediterana s-a scindat atât din punct de vedere economic, cât și din punct de vedere politic: împărații romani și-au dat seama că sarcina de a guverna ținuturile mediteraneene și vastele regiuni europene de la vest de Rin și de la sud de Dunăre depășea puterea unui singur om. Dioclețian, care și-a început domnia în 284, și-a stabilit baza în răsărit, la Nicomedia, și a lăsat guvernarea și administrarea imperiului în mâinile unui grup de co-împărați, mai întâi un alt „Augustus” în răsărit, iar apoi, din 293 până în 305, încă doi delegați sau „Cezari”, sistem cunoscut sub numele de tetrarhie.⁴ Reședința lui de la Nicomedia era în sine o anticipare a deciziei lui Constantin din 330 de a întemeia o „Nouă Romă”; după ce a privit și către locul în care cândva se aflase marea cetate Troia, de unde poporul roman se mândrea că-și trage originile, Dioclețian a ales până la urmă emporiul Byzantion, cu portul lui cel mare și cu poziția lui strategică pe ruta comercială care lega Marea Neagră de Mediterana. Cealaltă schimbare majoră și neașteptată care s-a petrecut a fost, desigur, momentul în care Constantin a recunoscut creștinismul drept religie oficială a imperiului, după veacuri întregi în care această religie fusese practică doar pe ascuns.

Italia a rămas baza împăraților din apus până în 476, când ultimul dintre ei, care, în mod potrivit, se numea Romulus, „micul împărat” (Augustulus), a fost detronat de comandantul germanic Odoacru. Dar centrul de putere se mutase deja în răsărit, și asta pentru a recunoaște noile realități economice din Mediterana: în răsărit lumea comercială a perioadelor elenistică și ptolemeică încă era înfloritoare, cu porturi active precum Alexandria, Gaza și Efes, unite prin strânse legături de comerț și prin cultura lor comună – cultura greacă. Cu toate că ar fi o abordare

simplistă să comparăm un Răsărit predominant urban cu un Apus predominant rural – căci majoritatea ținuturilor din est erau încă populate de agricultori și păstori –, putem spune că numărul mare de orașe de pe țărmurile estice ale Mediteranei și multitudinea de îndeletniciri agricole din Răsărit au pus bazele unei economii mult mai complexe. Țesăturile bogate datând de la sfârșitul perioadei romane din Egipt pot fi încă admirate în muzeele lumii, iar produsele de lux circulau în cantități mai mari prin estul Siciliei. Modelul de distribuție a produselor de bază s-a schimbat de asemenea. Una dintre urmările întemeierii Constantinopolului a fost că cerealele aduse din Egipt erau acum redirecționate dinspre Vechea Romă către Noua Romă.⁵ În 330 aceasta părea să fie o schimbare destul de inofensivă. Africa, în orice caz, asigura două treimi din necesarul de cereale al Romei. Era o zonă prosperă, iar Cartagina era la acea vreme cel mai mare oraș din Mediterana după Roma și Alexandria. Dacă (așa cum e foarte posibil) populația imperiului era în scădere la sfârșitul secolului al III-lea și în secolul al IV-lea, ca urmare a bolilor, puterea din ce în ce mai mare a provinciilor nord-africane era o garanție că, totuși, capitala Imperiului Roman de Apus avea să-și primească în continuare hrana. Senatorii și ordinele ecvestre romane și cartagineze și-au extins moșiile africane.⁶ Breslele proprietarilor de corăbii din tată-n fiu, sau *navicularii*, au fost puse sub protecție imperială; membrii au primit înlesniri fiscale și au fost primiți în ordinele ecvestre. Cu toate că fîscul imperial nu intervenea direct în gestionarea transportului maritim, faptul că *navicularii* se aflau sub patronajul lui era o garanție că fluxul de cereale rămânea activ.

Agricultorii africani țineau și ei la mare preț măslinii și vița-de-vie drept surse de câștig; regiunea a înflorit datorită exportului de untdelemn și vin către Italia și către multe alte zone. Articolele de „ceramică africană roșie mată” au devenit principalele obiecte de ceramică nu doar pentru Mediterana, ci și pentru regiunile continentale îndepărtate precum Galia sau chiar Britania. Dintre mărfurile exportate din Italia, la mare căutare erau cărămizile. Nu că africanii n-ar fi știut să le facă; dar cărămizile erau folosite cu mare succes drept balast pe corăbiile de cereale care se întorceau în Africa golate de toți sacii cu grâu.⁷ Aceea a fost o perioadă de maximă dezvoltare pentru Africa, cu precădere pentru Cartagina. Orașul era bine proiectat, cu o rețea de străzi așezate sub formă de carioaj, și avea multe clădiri frumoase

– cartaginezii erau încântați mai ales de amfiteatrul lor și n-au renunțat la jocuri nici măcar atunci când au fost amenințați de pericolul invaziilor barbare. Mândria orașului era portul, căci portul circular din vechea Cartagină fusese reconstruit, pe vremea lui Traian adăugându-i-se un frumos port exterior hexagonal – o copie a portului hexagonal pe care același împărat l-a construit la Portus, în apropiere de Ostia –, în ambele construcții putând fi recunoscută schița vechilor „porturi punice”.⁸

Africa era pe atunci și un loc foarte liniștit, în care domnea pacea. Începând din secolul al III-lea granițele exterioare ale imperiului fuseseră în permanență sub asaltul barbarilor; în îndepărtata Britanie „conții de pe țărmul saxon” au organizat apărarea în fața năvălitorilor germanici de pe tot întinsul Mării Nordului. Chiar și când hordurile de goți, suebi și alte populații germanice au mășăluit prin Galia, Italia și Spania în preajma anului 400 și chiar și după ce Roma însăși a fost jefuită în 410, Africa părea să fie, încă, o regiune sigură.⁹ Un faimos intelectual african, Augustin, care a ajuns episcop de Hipona și a murit în 430, a fost, după cum se spune, atât de zguduit de prădarea Romei, încât acest eveniment l-a inspirat să scrie lucrarea ce avea să devină capodopera lui, *Despre cetatea lui Dumnezeu*, în care descrie o „cetate” aflată în Rai întrecând cu mult efemera măreție pământească a Romei și a imperiului ei. Și totuși, Hipona și Cartagina, cel puțin, păreau să fie protejate de mare. Barbarii, se știe, erau foarte buni soldați, nu marinari iscusiți. Goții erau blocați în Italia și nu puteau nici măcar să treacă din Calabria în Sicilia. Alți barbari, vandalii și alanii, se îndreptau către apus, în munții din Spania. Așa încât părea că nici unii dintre ei nu puteau fi cu adevărat un pericol.

Vandalii erau de neam germanic și, pentru o vreme, au locuit în regiunea care astăzi face parte din sudul Poloniei; erau adepți ai arianismului, ca majoritatea populațiilor barbare, urmând un crez potrivit căruia în Treime Fiul nu era egal cu Tatăl și nici veșnic ca El, ci doar purcedea de la Tatăl. Chiar dacă între timp a ajuns un sinonim al distrugerii, cuvântul „vandalism” a fost folosit pentru prima dată abia în 1794, de un episcop francez care constata cu disperare distrugerile provocate de revoluționari.¹⁰ Vandalii au fost, desigur, foarte bucuroși să poată aduna averi, iar regii vandali s-au cam codit când a fost vorba să verse înapoi în circuitul economic tot aurul și argintul pe care-l strânseseră – proces cunoscut celor care studiază istoria economiei drept *tezaurizare*. Spre deosebire de ei, alanii își aveau obârșia în

Caucaz și migraseră în sud-estul Europei; vorbeau o limbă de sorginte iraniană, iar obiceiurile lor erau foarte diferite de cele ale vandalilor – de exemplu nu aveau sclavi. Aceste triburi barbare, straniu aliate, au pătruns în Spania și au împărțit-o între ele, însă în 416 au fost atacate și masacrate de Wallia, căpetenia goților, în numele unei alianțe nou încheiate cu Imperiul Roman, alianță care de altfel nu a avut viață lungă. Barbarii s-au priceput adesea mai mult să se lupte între ei decât să poarte război cu romanii. Se spune că vandalii din Baetica – în linii mari Andaluzia de astăzi – ar fi fost nimiciți aproape până la unul. Dar, după o asemenea înfrângere spectaculoasă, supraviețuitorii au fost nevoiți să-și caute alte ținuturi în care să se așeze. Scopul lor era să cucerească și să se stabilească într-un loc, nu să jefuiască și apoi să dispară imediat de acolo. Alegerea pe care au făcut-o, Africa, pare logică, de vreme ce se aflau atât de aproape de acea regiune. În vara anului 429, conduși de Genseric, regele lor șchiop, dar necruțător, au reușit să-și croiască drum prin Strâmtoarea Gibraltar.

Regiunea din jurul orașului Tanger, Mauritania Tingitana, era guvernată din Spania și era singura bază romană dintr-o zonă controlată în rest de regii mauri, a căror relație cu Roma se desfășurase, în general, în termeni buni și precauți. Roma considera această regiune mai puțin valoroasă decât alte părți din Africa de Nord și se mulțumea aici cu alianțe destul de vagi.¹¹ Genseric, de asemenea, era interesat mai degrabă să obțină controlul asupra celor mai bogate zone din Africa. Cartagina se afla într-un ținut al făgăduinței plin de grâu și de măslini, care părea încă și mai îmbelșugat decât sudul Spaniei.¹² Totuși, trebuia să treacă prin strâmtoare cu nu mai puțin de 180 000 de soldați, femei și copii (un număr care ne arată că povestea nimicirii aproape totale a vandalilor din Baetica e mult exagerată).¹³ Dar nu avea corăbii, iar multe dintre bărcile folosite în apele acelea abia puteau duce șaptezeci de oameni o dată. Dacă într-adevăr a reușit să adune laolaltă câteva sute de ambarcațiuni mai mici, probabil că și-a purtat oamenii prin strâmtoare vreme de o lună. Dar tot rămâne întrebarea de unde a făcut rost Genseric de toate acele bărci. Drumul lui prin Strâmtoarea Gibraltar l-a purtat până pe țărmul Atlanticului, de la Tarifa, cel mai sudic punct al Spaniei, până pe plajele dintre Tanger și Ceuta. Călătoria aceasta scurtă, repetată iarăși și iarăși peste niște ape care, chiar și vara, sunt adesea neprietenoase, i-a adus pe vandali și pe alani în Mauritania Tingitana, unde însă n-au zăbovit, ci și-au continuat marșul pe uscat către

răsărit și, după trei luni, au ajuns la Hipona, în mai sau iunie 430.¹⁴ Hipona a rezistat vreme de paisprezece luni, fiindcă vandalii nu aveau prea multă experiență în luptele de asediu, iar Hipona era foarte bine apărată de zidurile ei romane – un bun exemplu de precauție și prevedere, căci, în timpul lungilor ani de *pax romana*, mijloacele de apărare ale cetății ar fi putut fi foarte ușor neglijate. Printre cei care, aflându-se înăuntrul zidurilor cetății, supravegheau tot ce se întâmpla dincolo de ele se afla și episcopul cetății, Augustin, care a murit chiar în timpul asediului. Iar Augustin a putut medita la faptul că distrugerile pe care barbarii eretici le aduseseră la Roma amenințau acum să cuprindă și provincia lui.

Cucerirea Hiponei a fost urmată de instalarea unei noi orânduiri ariene, din pricina căreia aproape 500 de episcopi catolici au fost alungați din eparhiile lor – foarte mici, în unele cazuri – care adoptaseră învățăturile de credință ale Conciliului de la Niceea. Aceasta a fost o vădită abatere de la practica ariană tradițională de tolerare a catolicilor.¹⁵ A urmat cucerirea Cartaginei, însă acum Genseric s-a dovedit foarte răbdător; cetatea a căzut abia în 439, cu toate că la acea vreme ținuturile din jurul ei se aflau deja în mâinile vandalilor. Acest oraș a devenit astfel noua capitală a imperiului. Totuși, vandalii din Africa nu erau niște distrugători; ci dimpotrivă, datorau mult vechii orânduiri. Genseric își dădea bine seama că trebuia să fie mai mult decât un simplu rege peste poporul său – *rex Vandalorum et Alanorum*, „rege al vandalilor și al alanilor“, după cum suna titlul lui oficial.¹⁶ În 442, vandalii au încheiat un tratat cu romanii, prin care regele primea dreptul să-și exercite suveranitatea teritorială deplină.¹⁷ Nu avem dovezi că stăpânirea vandală a dus la un declin economic, chiar dacă mare parte din aurul pe care îl adunase Genseric a rămas în tezaurul lui. Programele de construcții și consolidări au continuat, iar la Cartagina au ajuns mulți negustori orientali, aducând cu ei monede bizantine; negustorii din Africa de Nord au călătorit în Orient, iar frumosul port comercial al Cartaginei a fost renovat.¹⁸ În timpul perioadei vandale s-a înregistrat și o creștere semnificativă a numărului de amfore din estul Mediteranei importate de Cartagina. Cartaginezii mâncau însă și din cele mai frumoase vase de ceramică roșie mată produse local. Faptul că cerealele din Africa de Nord nu mai erau rechiziționate pentru a fi exportate la Roma, ci erau preluate și vândute de negustorii locali a stimulat inițiativa economică.¹⁹ Vandalilor le plăceau mult mățăsurile

orientale, băile, ospetele și teatrele; le plăceau mult și jocurile de noroc. Se purtau ca niște adevărați protectori ai poeziei latine și erau la fel de puternic romanizați ca și goții care, stabilindu-se în Italia, au început înfrumusețarea Ravennei – centrul lor de guvernământ.²⁰ Ca și goții, totuși, și-au păstrat numele germanice (Gunthamund, Thrasamund etc.) din generație-n generație, cu toate că limba latină și, la scară mai mică, limba punică erau folosite drept *lingua franca* în Africa. Viața rurală n-a fost tulburată de cucerire, după cum se înțelege din impresionantele tăblițe de lemn cu arhive de stat din hinterlandul regatului vandal – așa-numitele tăblițe Albertini.²¹ Nu doar că vechiul sistem s-a menținut, ci și-a păstrat și tradiționala lui forță. Populația romană, punică și maură din nord-vestul Africii le-a asigurat vandalilor corăbiile și transportul maritim de care aveau nevoie pentru a susține statul vandal.²² Corăbiile erau folosite pentru comerț sau pentru transportarea trupelor, după cum era nevoie. În 533 regele Gelimer avea 120 de corăbii, pe care le-a trimis în Sardinia în speranța că va reuși să-l învingă pe guvernatorul rebel al insulei. Vandalii n-au avut trebuință de corăbii de război tradiționale; ci atunci când străbăteau mările pentru a cuceri alte ținuturi aveau nevoie doar să fie transportați împreună cu caii și armele lor.²³

Regatul vandal cuprindea nu doar provinciile africane ale Imperiului Roman. Chiar dinainte de invazia în Africa, vandalii năvăliseră de mai multe ori pe Insulele Baleare; iar în 455 le-au anexat.²⁴ Și astfel li s-au deschis noi oportunități, mai ales după moartea faimosului și puternicului general roman Aetius, în 454, și după asasinarea, în anul următor, a mult mai puțin abilului împărat roman al Imperiului de Apus Valentinian III.²⁵ Expediția lor cea mai temerară a fost în iunie 455, când armata vandală a ajuns la Roma. Scopul nu era un război sfânt arian împotriva catolicilor, ci jefuirea cetății: ostașii vandali aveau instrucțiuni nu să distrugă și să ucidă, ci să găsească și să pună mâna pe toate comorile, mai ales pe cele din tezaurul imperial. Și chiar au luat cu ei o pradă imensă, inclusiv foarte mulți sclavi (pe care i-au tratat cu dispreț, despărțind soți de soțiile lor, părinți de copiii lor). Potrivit unor mărturii, printre comorile capturate se aflau și imensul sfeșnic și alte multe vase de aur pe care Titus le confiscase din Templul de la Ierusalim și care au fost apoi păstrate la Cartagina drept trofee până când bizantinii au recucerit orașul în 534.²⁶ Genseric a mai jefuit și Corsica, în 455 sau

456, și a folosit-o drept sursă de unde se aproviziona cu lemn pentru propriile corăbii, iar episcopii catolici exilați s-au văzut nevoiți să muncească din greu ca tăietori de lemne pe insulă. În aceeași perioadă vandalii au încercat să cucerească și Sardinia, cu toate că au pierdut-o prin 468 și au recuperat-o abia prin 482. S-au stabilit pe insulă împreună cu maurii alungați din ținuturile lor africane – așa-numiții *Barbarikinoi* –, care au dat și numele munților sălbatici ai Barbagiei, din nord-estul Sardiniei. Vandalii nu s-au sfiit nici să încerce să cucerească și Sicilia, năvălind fără milă, încă din 440, în Strâmtoarea Siciliei, și apoi încă o dată în 461 sau 462, după care au continuat să atace insula an de an. Pentru o vreme, au reușit să preia controlul asupra Siciliei în defavoarea romanilor, însă cu puțin înainte de moartea lui Genseric (în 477, după o jumătate de veac de conducere războinică) au ajuns la o înțelegere cu generalul germanic Odoacru, care-l detronase pe ultimul împărat din Apus cu doar câteva luni mai înainte și care acum domnea ca rege peste toată Italia. Odoacru a plătit tribut pentru Sicilia, dar a lăsat doar capătul vestic din jurul orașului Marsala sub stăpânirea directă a vandalilor. Și totuși, o vreme se părea că vandalii aveau să obțină controlul asupra celor trei mari grânare din vestul Mediteranei: Africa, Sicilia și Sardinia.²⁷ Apoi, după ce vandalii au hotărât că obținuseră din Sicilia și din Italia tot ce-ar fi putut spera să obțină, au început să năvălească și pe coastele Greciei și Dalmației, distrugând Zakynthosul (în Insulele Ionice) în ultimii ani de domnie a lui Genseric.

Vandalii au creat un imperiu maritim cu un caracter întru totul aparte. Nu avem dovezi că ar fi încurajat pirateria în largul mărilor și nici că regii lor ar fi avut interese comerciale directe. Și au știut foarte bine că, atunci când au dobândit controlul asupra grânarelor imperiului, au pus mâna pe regiunile vitale pentru Roma; de aceea, e posibil ca perioadele de foamete din Italia de prin jurul anului 450 să fi fost agravate sau chiar cauzate de intervenția vandalilor în fluxul de cereale. Nu s-au angajat prea des în luptă cu flotele Imperiului Roman, fiindcă acest tip de război maritim fusese aproape cu totul abandonat la vremea respectivă (cu toate că prin anii 460 Genseric a reușit să distrugă două flote bizantine). Chiar dacă apogeul imperiului vandal a fost domnia întemeietorului său, Genseric, vandalii au rămas o forță importantă vreme de șaizeci de ani după moartea acestuia din 477. Pe la anul 500, ostrogoții arieni („goții răsăriteni“) stăpâneau Italia, vandalii arieni stăpâneau

Africa, iar vizigoții arieni („goții apuseni“) stăpâneau Spania și sudul Galiei. Geografia politică, umană (etnică) și religioasă a Mediteranei se schimbase decisiv în decursul a un secol și jumătate cât trecuse de la întemeierea Noii Rome. Iar procesul de dez-integrare era în plină desfășurare.

II

DEZINTEGRAREA TREBUIE ÎNȚELEASĂ în mai multe feluri. Ruptura dintre vestul și estul Mediteranei s-a produs în mod treptat și în ambele zone au existat mai multe momente de criză, de pe urma cărora regiunile răsăritene au avut mult de suferit, dar și-au revenit mai repede și mai hotărâtor decât Apusul. Epoca marilor invazii a avut consecințe dramatice și asupra statului bizantin timpuriu, dar în Apus urmarea a fost dispariția autorității imperiale, în vreme ce în Răsărit autoritatea imperială a rezistat marilor năvăliri ale goților, slavilor, perșilor și arabilor, care i-au purtat pe invadatori până la inexpugnabilele ziduri ale Constantinopolului din secolul al VII-lea. Mare parte din Grecia s-a aflat sub stăpânirea triburilor slave în secolul al VII-lea. Și totuși, economia întregii Mediterane era și ea sub asediu, dar din partea unui cu totul alt invadator. Anii 540 au fost anii ciumei, probabil ciurma bubonică și pneumonică ale cărei simptome au fost foarte asemănătoare cu cele ale Morții Negre ce avea să fie marea calamitate a secolului al XIV-lea.²⁸ Ca și Moartea Neagră, ciurma din vremea lui Iustinian a răpus foarte mulți oameni, probabil cam 30 la sută din populația Bizanțului, mai ales dintre locuitorii de la oraș. Iernile reci, dar uscate din estul Mediteranei au dus la lipsa apei potabile și a hranei și probabil cam același fel de schimbări climatice au făcut ca, în zonele răsăritene mai îndepărtate, ciurma să se răspândească din ținuturile estice ale Asiei, unde încă se manifesta o puternică epidemie, către apus.²⁹ Mai mult, pe la sfârșitul Imperiului Roman, o etapă de răcire bruscă a vremii a dus, probabil, la deteriorarea solului, în timp ce abandonarea terasamentelor construite pentru cultivarea viței-de-vie și a măslinilor a determinat probabil alunecări de teren și eroziune. Dar aici intervine o problemă de genul „ce a fost mai întâi: oul, sau găina?\": abandonarea viței-de-vie și a măslinilor a venit, probabil, în urma unei scăderi a cererii, iar aceasta trebuie să fi avut și ea o cauză. O altă explicație ar fi următoarea: din pricină că, având nevoie de tot mai multe cereale, imensa populație care trăia la marginile Mediteranei a supraexploatat solul, acesta a fost sărăcit de copaci și de orice alte elemente care-l

puteau susține, astfel încât suprafața solului, propice culturilor de plante, a alunecat și a fost purtată până la gurile râurilor, care au înghițit-o. O serie de accidente ecologice (căci oamenii de la vremea aceea n-aveau instrumente cu care să măsoare efectele acțiunilor lor asupra naturii) au distrus, așadar, pământurile de pe urma cărora trăiau, ceea ce a dus la foamete. Putem bănuși deci că scăderea populației din jurul Mediteranei a început încă dinainte să se fi abătut ciuma, care a lovit încă și mai puternic populația slăbită din pricina lipsei de imunitate la boală provocată de foamete și de epidemiile locale de boli mai puțin primejdioase.³⁰ Toate acestea pot părea mai degrabă simple teorii, însă avem destule dovezi, din Africa de Nord, Efes (în Asia Mică), Olympia (în Grecia), Nora (în Sardinia) și Luni (în nord-vestul Italiei), care ne arată că acest proces de colmatare a avut loc cu adevărat.³¹

În vremea împăratului bizantin Iustinian I (527–565), în ciuda răspândirii rapide a bolii, s-au făcut mari eforturi pentru restabilirea stăpânirii romane pe tot cuprinsul Mediteranei. Înainte ca ciuma să lovească, Iustinian deja recăstigase controlul asupra Cartaginei (în 534); iar banii au fost atunci cheltuiți în exces pentru înfrumusețarea orașului: în faimosul lui port circular a fost construit un nou portic și au fost ridicate noi ziduri și șanțuri, căci evenimentele care avuseseră loc cu un secol în urmă dovediseră că până și un oraș din Africa de Nord era vulnerabil în caz de atac pe uscat. Prăbușirea regatului vandal a fost urmată de Războaiele Gotice din Italia, sub conducerea lui Belizariu, strălucitul general al lui Iustinian; armatele bizantine s-au făcut stăpâne peste tot ce au găsit în cale în Sicilia și, la doar doi ani de la căderea Cartaginei, au cucerit și Napoli, printr-o viclenie bine cunoscută, pătrunzând în oraș printr-un tunel subteran. Iustinian dorea revigorarea Italiei, considerând-o o chestiune specială de onoare; Ravenna, care înainte vreme fusese baza regilor ostrogoți, a ajuns încă o dată centrul unde s-au stabilit oficialitățile imperiale, exarhii, iar portul ei, Classis, și-a recăpătat rolul de bază militară a flotei bizantine de război. Portul din Napoli a fost întărit, căci inamicii goți ai lui Iustinian rămăseseră plini de mânie după ce Belizariu recăstigase orașul pentru a-l pune din nou sub stăpânirea împăratului.³² Marea putere a Bizanțului s-a extins chiar și până la linia de coastă din jurul Genovei – primele semne de activitate economică într-o regiune care avea să devină unul dintre cele mai mari centre de comerț din Mediterana.³³ Cum nu-i era frică să lupte pe mai multe

fronturi deodată, Iustinian și-a condus armatele și în sudul Spaniei, reușind să câștige controlul asupra regiunii din jurul Cartagenei, în ciuda opoziției vizigoților. Odată ce și Sardinia și Insulele Baleare au ajuns sub stăpânire bizantină, a apărut un imens lanț de comunicare ce se întindea din ținuturile aflate în inima Bizanțului, către Ceuta, până în Strâmtoarea Gibraltar.

Încercarea lui Iustinian de a reface un Imperiu Roman panmediteraneean a secătuit resursele Constantinopolului într-o vreme în care orașul trecea printr-o mare criză economică. Italia era pe atunci devastată de război și de boală.³⁴ Au continuat și încercările optimiste de a îmbunătăți porturile și de a consolida sistemele de apărare din cetățile-port, în ciuda prăbușirii demografice de după marea ciumă. În speranța de a întări legăturile dintre Constantinopol și Italia, cetatea Dyrrhachion (vechiul Epidamnos) a fost înconjurată cu un șir impresionant de ziduri și turnuri, dintre care o parte au supraviețuit până astăzi. Dyrrhachion se afla la capătul drumului pe uscat care ducea la Constantinopol, Via Egnatia, dar și accesul pe mare spre Egeea a fost înlesnit prin lucrări similare în Corint, cu toate că mare parte din populația de acolo, deja în mare parte răpusă de ciumă, s-a retras pe insula Eghina, din Marea Egee.³⁵ De o poveste asemănătoare a avut parte și Cartagina. Lucrările portuare n-au garantat vitalitatea economică a cetății. Numărul de amfore orientale aduse la Cartagina a scăzut semnificativ după ce orașul a fost recuperat de bizantini. În mod paradoxal, pe măsură ce stăpânirea politică a fost impusă dinspre Răsărit, legăturile comerciale cu Răsăritul s-au deteriorat; în schimb, se poate ca declinul comerțului să fi fost rezultatul noilor încercări de a plasa negoțul cu cereale sub controlul statului.³⁶

Secolul al VI-lea a fost de asemenea o perioadă extrem de schimbătoare în estul Mediteranei; Efesul aproape că s-a prăbușit, la fel ca Atena și Delphi, chiar dacă Alexandria, de exemplu, a rămas un oraș viu, cu aproximativ 100 000 de locuitori, până pe la mijlocul secolului. Totuși, unele regiuni au avut parte de revitalizare: orașul Gortyna, din Creta, a fost împodobit cu clădiri noi și frumoase în secolul al VII-lea, după ce fusese zguduit de un mare cutremur, și a devenit astfel centrul unei industrii ceramice de mare succes. Un avantaj de care se bucurau atât Creta, cât și Ciprul era că invaziile slave nu ajunseseră până pe aceste insule. Cantitățile mari de monede de aur datând de la începutul secolului al VII-lea atestă că cele două regiuni s-au bucurat

de prosperitate neîntreruptă. Mai multe insule din Marea Egee, precum Samos și Chios, au primit în sânul lor oameni care fugiseră din calea slavilor și au fost revigorate de noii coloniști sosiți acolo într-o vreme când prin alte locuri populația era în scădere.³⁷ „Legea Maritimă din Rhodos“ s-a transformat în cod oficial de legi maritime atât în Bizanț, cât și dincolo de el.³⁸ Pe lângă barbarii nordici, Bizanțul s-a confruntat cu pericolul complex al vechilor rivali din lumea grecească, împărații perși. Invaziile lor au avut consecințe devastatoare asupra orașelor de pe coastele Mediteranei. Sardis a fost, până în 616, o impunătoare capitală de provincie, cu străzi pavate cu marmură, porticuri și una dintre cele mai mari sinagogi din Mediterana; după ce perșii au distrus cetatea, din ea n-a mai rămas decât un morman de ruine arse și n-a mai fost reconstruită niciodată. Pergamul, odinioară faimos pentru impresionanta lui bibliotecă, a avut parte de o soartă asemănătoare.³⁹

În ciuda tuturor acestor dezastre, unele dintre vechile rețele comerciale au rămas active, ba chiar au fost revigorate. După ce stăpânirea bizantină a fost reinstaurată în regiune, grânele din Valea Padului erau încărcate în portul Classis și exportate. Napoli, pe de altă parte, avea legături din ce în ce mai slabe cu Africa, de unde, cândva demult, importa mari cantități de cereale. Acest lucru a reieșit și din faptul că, în urma săpăturilor arheologice din straturile de secol VI ale orașului Napoli, au fost descoperite foarte puține piese de ceramică africană (care înainte vreme se găseau din belșug).⁴⁰ Decăderea ceramicii africane roșii mate s-a petrecut atunci când la Napoli au început să ajungă cantități însemnate de ceramică din estul Mediteranei, inclusiv amfore din Samos, una dintre insulele care înfloriseră în vreme ce Grecia continentală suferea o prăbușire catastrofală sub stăpânirea slavă.⁴¹ De fapt, pe la anul 600 ceramica de Samos a apărut și la Roma, Ravenna, Siracuza și Cartagina, așa încât putem deduce că legăturile dintre estul Mediteranei și ținuturile recent recuperate din Italia și din Africa au fost, în mod evident, menținute și poate chiar întărite. Sudul Italiei și Sicilia și-au păstrat legăturile strânse cu străinătatea, iar conducătorii lombarzi din sudul Italiei au reușit chiar să bată monede de aur. Adriatica era la vremea aceea un lac bizantin periferic și tot în această perioadă pot fi găsite primele semne ale apariției unui grup de porturi mlăștinoase în zonele ei cele mai mărginașe – comunitățile din care mai târziu avea să se dezvolte Venetia. Mai către vest condițiile erau mult mai

dificile. De exemplu, orașul Luni a decăzut brusc și nu și-a mai revenit niciodată. Pe la anul 600, locuitorii deja nu mai puteau bate decât monede de plumb.⁴² Mai existau încă slabe legături între Genova și Bizanț, dar acestea erau, probabil, mai mult de natură politică decât de natură comercială. Marsilia în schimb și-a păstrat locul de frunte printre centrele de comerț din vestul Mediteranei, însă era doar o palidă umbră a impunătoarei cetăți grecești de demult. În secolul al VI-lea a scăzut mult și numărul de amfore orientale, așa încât pe la anul 600 mai rămăseseră doar un sfert din câte se găseau pe la anul 500; iar în secolul al VII-lea aceste amfore au dispărut cu totul. Pe de altă parte, amforele africane au fost din nou la mare căutare în secolul al VI-lea, așa încât comerțul pe distanțe medii din vestul Mediteranei a continuat, prin intermediul Marsiliei. Nici contactele cu Răsăritul nu încetaseră cu totul. Episcopul Grigorie de Tours, cronicar al neîndurătorilor și sălbaticilor regi merovingieni ai Galiei, pomeneste de vinul adus din porturile siro-palestinienne Gaza și Laodiceea.⁴³ Dovezi că această afirmație era adevărată au fost descoperite pe epava unei corăbii datând din vremea lui Grigorie găsită de arheologi în apropiere de Port Cros, în largul coastei de sud a Franței: nenumărate amfore de vin din Egeea și din Gaza.⁴⁴

De-a lungul timpului au mai fost descoperite încă vreo optzeci de epave datând din aceeași perioadă. Pe la anul 600, o corabie care transporta smoală, ceramică din Africa de Nord, amfore din Gaza și urcioare pe care se văd inscripții cu litere grecești s-a scufundat în largul coastei de sud a Franței; ambarcațiunea era foarte prost construită, cu bordaj subțire de lemn și cu articulații care nu se îmbinau cum trebuie, așa încât nu e de mirare că s-a scufundat. Nu era o corabie mare; avea un deplasament de sub 50 de tone și putea transporta maximum 8 000 de măsuri de grâu, infim față de capacitatea unei corăbii romane pentru cereale.⁴⁵ Corăbiile din secolele al VI-lea și al VII-lea erau mai mici decât predecesoarele lor romane. O epavă descoperită în largul Turciei, la Yassı Ada, datând cam de pe la 626, fusese construită cu ajutorul unor cuie mai subțiri decât ar fi folosit romanii; deși cu un deplasament mai mare de 50 de tone, era o corabie construită în pripă, „care putea rezista doar atât cât să scoată un profit frumușel”.⁴⁶ În schimb avea o bucătărie bine amenajată, cu acoperiș de țiglă, iar obiectele găsite acolo – boluri, farfurii și cupe – sugerează că ambarcațiunea provenea din Egeea sau de la Constantinopol.⁴⁷ Din când în

când s-au mai scufundat și corăbii cu încărcături mult mai scumpe: epava de la Marzameni, în Sicilia, datează de pe la 540 și transporta cam 300 de tone de marmură verde și albă. Corabia avea drept încărcătură ornamentațiile cu care urma să fie împodobită o întreagă biserică, asemănătoare cu ornamentațiile care se găseau în bisericile din Ravenna și din Libia. Aceste piese scumpe erau trimise peste mare ca să vestească de fapt uniformitatea religioasă: un unic stil de decorare a bisericilor avea să reflecte o unică teologie sub autoritatea unicului împărat, Iustinian cel Mare.⁴⁸ Epavele descoperite în estul Mediteranei indică existența în zonă a unor legături mai puternice, care uneau insulele și zonele de coastă. De exemplu, o corabie naufragiată în largul coastei de sud-vest a Turciei, la Iskandil Burnu, datând de la sfârșitul secolului al VI-lea, transporta vin din Gaza și un obiect care a fost identificat drept o oală cu capac, pentru mâncare cușer, așa că e foarte posibil ca acea corabie să fi aparținut unui evreu (ca în povestea lui Amarantus, căpitanul evreu de la începutul secolului al V-lea).⁴⁹

Făcând un scurt bilanț al Bizanțului timpuriu, avem atât dovezi ale unei severe crize economice, cât și dovezi ale unei neîntrerupte vitalități – aceasta din urmă, vizibilă mai ales în insulele din estul Mediteranei. Așa ceva era de așteptat după cutremurul demografic pricinuit de ciuma bubonică. Harta comercială a Mediteranei a fost redesenată, pe măsură ce vechile centre au dispărut, iar cele noi au devenit din ce în ce mai puternice. Mediterana bizantină s-a hrănit din activitatea principalelor centre vii din punct de vedere economic care mai supraviețuiseră și astfel a fost posibilă puternica revigorare din secolele al VIII-lea și al IX-lea. Mai spre apus, această revigorare s-a produs mult mai încet și mult mai greu.

PARTEA A III-A
A treia Mediterană
600–1350

1
Albii mediteraneene
600–900

I

ÎN SECOLUL AL VI-LEA, UNITATEA zonei mediteraneene fusese deja distrusă. Mediterana nu mai era *mare nostrum*, nici din punct de vedere politic, nici din punct de vedere comercial. Au existat tentative de a arăta că unitatea fundamentală a Mediteranei, cel puțin ca spațiu comercial, a supraviețuit până în timpul cuceririlor islamice din secolul al VII-lea (culminând cu invadarea Spaniei în 711) sau chiar până când imperiul franc al incestuosului criminal în masă Carol cel Mare a pus stăpânire pe Italia și Catalonia.¹ De asemenea, au existat tentative de a arăta că refacerea zonei mediteraneene a început cu mult mai devreme decât au presupus ultimele generații de istorici și că era în plină desfășurare în secolul al X-lea sau chiar al IX-lea.² E greu de contestat acest lucru în cazul Bizanțului, care părea că-și revine, sau în cazul teritoriilor islamice, care se întindeau, la acea dată, din Siria și Egipt până în Spania și Portugalia, dar rămân semne de întrebare legate de partea de vest a Mediteranei. Aproape că nu e o exagerare să spunem că unii istorici constată un declin în aceleași momente în care alții înregistrează un progres. Din aceste constatări putem deduce în mod logic că exista o variație foarte mare între regiuni; dar rămâne întrebarea când anume și-a pierdut zona mediteraneeană unitatea – dacă și-a pierdut-o – și când anume și-a recuperat-o. La fel cum în Antichitate integrarea Mediteranei într-o unică zonă comercială, și ulterior într-o unică zonă politică, durase secole întregi, de la epoca întunecată a secolului al X-lea î.Hr. până la nașterea Imperiului Roman, în perioada celei de-a „treia Mediterane” procesul de integrare a fost extrem de lent. Integrarea politică totală nu a mai fost obținută niciodată, în ciuda eforturilor cuceritorilor arabi și, mai târziu, ale celor turci.

Deși Bizanțul pierduse numeroase teritorii de uscat, în favoarea slavilor și a altor inamici, imperiul a păstrat totuși câteva posesiuni valoroase. Sicilia, părți din sudul Italiei, Cipru și insulele din Marea Egee au rămas sub conducerea Imperiului Bizantin, care a extras bogății din minele de aur și de argint aflate în unele din aceste teritorii.³ Chiar și Sardinia și Mallorca se aflau sub stăpânire bizantină, dar nu e clar dacă mai exista încă o rețea funcțională de comunicare de-a lungul Mării Mediterane. Constantinopolul și-a menținut controlul asupra Egiptului, sursa principală de aprovizionare cu cereale, în ciuda faptului că orașul se micșorase vizibil. Negustori „sirieni“, alături de cei evrei, au fost menționați în cronicile din vestul Europei, demonstrând perpetuarea rolului jucat de descendenții fenicienilor în rețelele comerciale care traversau Mediterana. Imperiul Bizantin și-a dat seama că este amenințat serios nu numai de popoarele barbare din nord, ci și de dușmanii din est. Dar, în ciuda ocupației de scurtă durată a Ierusalimului de către persani, la începutul secolului al VII-lea, nu persanii au fost cei care au năruit puterea bizantină în Siria și Egipt.

Departe, de-a lungul rutelor comerciale traversate de negustorii sirieni în căutarea parfumurilor și a mirodeniilor ce se vindeau în Mediterana, dincolo de teritoriile deșertice ale nabateenilor, puțin în interior față de coastele estice ale Mării Roșii, lua naștere o putere religioasă și politică ce avea să schimbe definitiv relațiile dintre țărmurile de nord și de sud ale Mării Mediterane. În timpul lui Mahomed (mort în 632), țelul musulmanilor era să obțină convertirea popoarelor păgâne din Arabia și supunerea sau convertirea triburilor evreiești arabe. Unificarea triburilor sub stindardul Islamului (însemnând „supunere“ – dacă nu față de Allah, măcar față de cei care îl venerau pe Allah) a fost urmată de o

mobilizare extraordinară de energie militară și politică, sub primii „loctiitori“ sau califi care i-au urmat lui Mahomed și ale căror armate au cucerit Ierusalimul și Siria în doar câțiva ani de la moartea sa, înainte de a năvăli în Egipt sub comanda lui ‘Amr ibn al-’As în 641. Desigur, ibn al-’As avea deja neînțelegeri cu stăpânul său, califul. Deși unitatea absolută a lui Dumnezeu era dogma islamului, unitatea adeptilor săi s-a destrămat repede.

Islamul nu s-a născut în Mediterana, dar a interacționat încă de la început cu religiile monoteiste rivale din zona Mării Mediterane, iudaismul și creștinismul (a interacționat și cu păgânismul, însă doar în sens negativ, din moment ce musulmanii refuzau să tolereze alte religii în afara iudaismului, a creștinismului și a zoroastrismului din Persia). Islamul a reușit să câștige adepți printre creștinii din Siria, întrucât mulți dintre ei erau membri nemulțumiți ai bisericilor care propovăduiau monofizismul, persecutate de Biserica de orientare greacă. Doctrina monofiziților, potrivit căreia Isus nu avea rol egal în Sfânta Treime, ci era Fiul întrupat al lui Dumnezeu, a făcut, probabil, în timp, islamul mai atrăgător pentru acești creștini, având în vedere că musulmanii îl socoteau pe Isus, sau Isa, cel mai mare profet după Mahomed și recunoșteau nașterea din Fecioară, subliniind, în același timp, că dimensiunea lui Isa era doar umană.⁴ Alte practici ale islamismului corespundeau obiceiurilor evreiești, în mod special interdicția privind consumul de carne de porc, rugăciunile zilnice în conformitate cu practica (de cinci ori pe zi la islamici, de trei ori pe zi la evrei) și lipsa unei caste preoțești responsabile cu ritualurile religioase, acesta fiind un lucru care dispăruse, practic, din iudaismul de după distrugerea Templului. În viziunea musulmanilor, Biblia ebraică și Noul Testament erau texte deformatе, din care fusese eliminată profeția privind venirea celui mai mare profet; pe de altă parte, se admitea faptul că evreii și creștinii, „popoarele Cărții“, venerau același zeu ca și musulmanii. Din această viziune s-a născut conceptul de *dhimmi*, desemnând populațiile de creștini și evrei cărora li se garanta dreptul de a-și practica propria religie după ce erau cucerite, în schimbul plății impozitului pe cap de locuitor, denumit *jizyah*, atâta vreme cât nu încercau să-i convertească pe musulmani la credința lor. Într-adevăr, impozitele plătite de *dhimmi* au devenit unul dintre pilonii de rezistență ai statului islamic. Scutită de serviciul militar, la care aveau dreptul doar musulmanii, populația *dhimmi* susținea sistemul militar prin impozitele

pe care le plătea. De aceea, convertirea rapidă a tuturor coptilor din Egipt și a tuturor berberilor din Africa de Nord avea să ridice probleme. Sistemul de impozite al califatului a fost astfel slăbit. Era firesc ca islamul să adopte o atitudine tolerantă față de *dhimmi*, care erau, ca să-l cităm pe Bernard Lewis, „cetățeni de mână a doua, și totuși cetățeni“. Cu alte cuvinte, erau considerați o parte integrantă din populație, și nu o minoritate străină – reprezentau chiar o majoritate în afara Arabiei, în secolele al VII-lea și al VIII-lea, de-a lungul coastelor Siriei, în Egipt și în îndepărtata Spanie, precum și în teritoriile estice precum Persia.

Cucerirea Egiptului de către o armată arabă de aproximativ 12 000 de soldați a fost mai ușoară datorită ostilității coptilor față de Bizanțul ortodox. Efectul imediat asupra Constantinopolului a fost pierderea rutei care îi aproviziona cu cereale, de la Nil, pe toți cetățenii Noii Rome. Mai târziu, în 674 și 717, Constantinopolul avea să se confrunte cu asediile arabe, dar pentru moment arabii au rămas în Africa și priveau din Egipt nu spre Mediterana, ci mai la sud, spre Nubia: ocuparea teritoriilor din apropiere de Marea Roșie le-ar fi permis să consolideze cucerirea Arabiei. Principala țintă a expansiunii arabe, imediat după moartea lui Mahomed, o reprezentau Irakul și Iranul, având în vedere că Persia era cea mai mare putere din regiune, chiar în nordul Arabiei. Scopul lor inițial nu era, așadar, să creeze un imperiu care să se întindă de-a lungul întregii coaste de sud a Mediteranei. Cuceririle mediteraneene au fost o chestiune secundară. Abia după ce au fost înfrânți de mai multe ori în Nubia, arabii s-au întors spre vest, către cetatea Cirenaica, pătrunzând în teritoriile triburilor berbere.⁵

Aceasta s-a dovedit a fi o decizie înțeleaptă. Deși Cirenaica și Provincia Africa rămăseseră sub stăpânire bizantină, exista pericolul ca ele să devină baze într-un război de recuperare a Egiptului. Pentru a evita acest lucru, arabii trebuiau să obțină controlul coastelor și porturilor din nordul Africii, și acest lucru era posibil numai cu ajutorul unor mari contingente proaspăt sosite din Yemen, și chiar cu ajutorul berberilor, populația nativă din nordul Africii, constând într-o combinație de locuitori romanizați ai orașelor și triburi rurale de diferite credințe. Arabii aveau, de asemenea, nevoie de o flotă, și o victorie navală „arabă“ împotriva bizantinilor din Rhodos, încă din 654, poate însemna doar că avuseseră succes în închirierea unor echipaje locale creștine: bătălia navală a constat, probabil, dintr-o luptă între greci, de o parte, și greci, sirieni și copti,

de cealaltă parte. Legăturile cu berberii nu erau întotdeauna ușoare: triburile berbere păgâne se converteau la islam, și apoi reveneau la vechile credințe de îndată ce arabii dispăreau în zare; se spune că un anumit trib a fost convertit la islam de douăsprezece ori.⁶ Exista, de asemenea, un mare număr de berberi creștini și berberi evrei, și regina Kahina, posibil berberă evreică, era pomenită ca o războinică îndrăzneță.⁷ Convertirea la islam a nordului berber al Africii, în secolul al VII-lea, a fost rapidă, ușoară și instabilă, dar a fost destul pentru a aduce trupele berbere în căutarea prăzii, pe măsură ce armatele islamice începuseră să se confrunte cu țințele adevărate din jurul orașului bizantin Cartagina. Începând cu anii 660, ei au pus stăpânire pe orașele mai mici ale vechii Provinciilor Romane Africa, sau, așa cum o numeau ei, Ifriqiya, și au întemeiat un oraș de garnizoană propriu, retras față de Mediterana, la Qayrawan, fiind mai interesați de pământurile din vecinătatea sa, unde puteau să-și ducă la pășunat cămilele, decât de explorarea mării. În 698, înconjurată dinspre uscat și lipsită de ajutorul potrivit din partea Constantinopolului, Cartagina a fost asediată de o armată arabă de 40 000 de soldați aduși din Siria și din alte părți, alături de care au luptat aproximativ 12 000 de berberi. Cucerirea Cartaginei de către arabi, mai degrabă decât cucerirea ei de către romani, cu aproape 750 de ani înainte, a dus la sfârșitul istoriei sale extraordinare ca nod comercial și ca imperiu. Arabii nu voiau s-o folosească și au construit un nou oraș în apropiere, Tunis. Bizanțul pierduse încă unul din teritoriile sale cele mai bogate; rămășițele Spaniei cucerite de Iustinian fuseseră absorbite deja de vizigoți, în jurul anului 630, și bizantinii nu mai aveau decât o autoritate slabă asupra Ceutei, Mallorcăi și Sardiniei. În fapt, puterea bizantină în vestul Mediteranei se risipise.

II

CUCERIRILE ISLAMICE reprezintă un paradox pentru istoricii Mediteranei. Pe de-o parte, aceste cuceriri au destrămat unitatea Mediteranei, pe de altă parte, islamul a fost cel care a pus bazele creării unei noi unități a zonei mediteraneene, deși nu pe toată suprafața mării, având în vedere că rețelele comerciale și de comunicație islamice erau limitate, în principal, la țărmurile de sud și de est ale mării. S-au dezvoltat legături comerciale strânse cu Constantinopolul, Asia Mică și partea bizantină a Mării Egee, dar și cu câteva porturi italiene care se aflau sub o

suzeranitate bizantină destul de permisivă, în special Veneția și Amalfi; însă locuitorii Galiei de sud și ai Italiei au avut de-a face cu marinarii musulmani mai mult sub neplăcuta formă a năvălitorilor în căutare de sclavi. Sclavii au devenit principala marfă care era transportată între Europa occidentală și lumea islamică, de obicei pe apele Mediteranei (dar s-au dezvoltat și rute terestre care transportau sclavi dinspre estul Europei spre Spania, trecând prin niște clinici de castrare aflate în mănăstirile din Flandra). Persistența pirateriei poate fi o dovadă că negoțul a continuat, pentru că nu are nici un sens să fii pirat dacă n-ai pe cine să jefuiești; dar majoritatea victimelor „sarazinilor” erau probabil oameni de uscat atacați pe coastele de sud ale Italiei și ale Franței de către invadatorii în căutare de sclavi. S-a remarcat absența a alte trei mărfuri: papirusul, aurul și stofele de lux, după multe secole în care se presupune că au fost articole de comerț esențiale. Plecând de la dispariția lor, marele istoric belgian Henri Pirenne a afirmat că secolele al VII-lea și al VIII-lea au marcat despărțirea fundamentală de Antichitate, în zona mediteraneeană; comerțul a fost redus la minimum.⁸ Din moment ce aproape tot papirusul era produs în Egipt, dispariția acestui produs antic din vestul Europei și înlocuirea lui cu pergamente produse local ar putea să indice faptul că papirusul nu mai era comercializat de-a lungul Mediteranei. Papalitatea era una din puținele instituții care a continuat să folosească papirusul chiar până în secolul al X-lea sau al XI-lea, iar Roma avea avantajul de a se afla în vecinătatea porturilor încă funcționale din Golful Napoli și Golful Salerno, care aveau legături și cu Constantinopolul, și cu teritoriile musulmane.

Există totuși dovezi că negoțul a continuat să rămână activ, chiar dacă nu mai era așa de intens. În 716, regele franc al Galiei, Chilperic II, a acordat călugărilor de la mănăstirea din Corbie scutiri de impozite consistente și le-a permis să importe papirus și alte bunuri din est prin portul Fos-sur-Mer din Delta Rinului, deși nu făcea decât să confirme privilegiile mai vechi, așa că asta nu demonstrează că negoțul prin portul Fos era încă viu.⁹ În zilele sale de prosperitate, portul Fos servea transportului spre nord, din Spania, nu numai a pieilor și a papirusului (cincizeci de teste în fiecare an), ci și a 10 000 de livre de untdelemn, 30 de butoiașe cu sos de pește, din cel rău mirositor, 30 de livre de piper, de cinci ori mai mult chimion și cantități uriașe de smochine, migdale și măslinae, presupunând că toate aceste cantități au sosit vreodată la destinație.¹⁰ Așa cum s-a văzut,

Marsilia, în apropiere, era unul din puținele porturi din nord-vestul Mediteranei care nu dispăruseră cu totul. Cercetările arheologice demonstrează că orașul chiar s-a dezvoltat în secolul al VI-lea, și că legăturile cu Cartagina și regiunea cartagineză au rămas puternice după anul 600. A existat chiar și o emisiune monetară locală, cu monede de aur, dovadă a legăturilor mediteraneene, dacă ținem cont că nu exista nici o sursă de aur importantă în vestul Europei.¹¹ Dar, către sfârșitul secolului al VII-lea, Marsilia ajunsese într-o situație dificilă. Cucerirea Cartaginei de către arabi a însemnat pierderea legăturilor cu Africa. Proviziiile de aur s-au consumat și monedele n-au mai putut fi bătute, având în vedere că nu mai soseau amfore din răsărit.

Un grup de negustori evrei aventurieri, poligloți, numiți *Radhaniyyah*, sau „radhaniți“, a fost descris de scriitorul arab ibn Khurdadbih¹², din secolul al IX-lea. El a enumerat patru rute pe care călătoreau acești negustori, pe uscat prin Galia și trecând de Praga spre regatul bulgarilor albi care se întindea pe teritorii vaste, deschise, la nordul Mării Negre, sau pe mare, din Provența în Egipt și apoi pe Marea Roșie, către India, sau o rută din Antiohia, în Levant, spre Irak, India, insula Ceylon și din nou pe mare spre Orientul Îndepărtat. Pe de altă parte, unii negustori au pornit din Spania și s-au îndreptat spre Levant parcurgând coasta nord-africană, o rută mai ușor de urmat pe uscat decât pe apă, din cauza bancurilor de nisip și a curenților de aer și de apă nefavorabili.¹³ Negustorii radhaniți care se întorceau din Delta Nilului puteau să se imbarce spre Constantinopol sau puteau să caute o cale de întoarcere în Galia. Aceste descrieri ale rutelor lor îi înfățișează pe radhaniți ca pe niște negustori de mirodenii, transportând condimente, parfumuri și leacuri, deși contactele lor din nord le permiteau să aducă arme de fier, blănuri și sclavi în sud, în zona mediteraneeană, unde cumpărătorii musulmani duceau lipsă de fier și erau bucuroși să cumpere săbii din nord.¹⁴ Pe lângă radhaniți, mai existau mulți alți negustori de sclavi, creștini și musulmani; în anul 961, existau 13 750 de *Saqaliba*, sclavi slavi, care trăiau în Córdoba musulmană. Războiul dintre germanici și slavi din teritoriile wenzilor, în zona care reprezintă acum Germania de Est, a asigurat o sursă bogată și constantă de prizonieri, și termenii *sclavus* și „sclav“ amintesc de originea slavă a multora din acești robi. Au sosit și în Siria și Egipt sclavi din zonele de frontieră slavă, alături de cerchezi aduși de la Marea Neagră.¹⁵ Deși îngrozitoare, soarta acestor sclavi, chiar și a celor care suportau trauma

castrării, nu era întotdeauna comparabilă cu soarta numărului mare de sclavi transportați peste Atlantic către America, câteva secole mai târziu. Tinerii voinici nu erau castrați, ci intrau în garda din Córdoba a emirului, câteodată avansând până la un grad militar înalt. Pe de altă parte, femeile puteau intra în lumea închisă a haremului, iar băieții frumoși ajungeau în posesia prinților pederastați. Un negustor care pare să fi fost radhanit este Abraham din Zaragoza, un evreu spaniol care beneficia de protecția personală a împăratului franc Ludovic cel Pios. El a fost activ în jurul anului 828 și a fost scutit de plata impozitului; a avut permisiunea explicită de a cumpăra sclavi străini și de a-i vinde pe teritoriile francilor, dar în 846 negustorii evrei au fost acuzați de către arhiepiscopul din Lyon de a nu fi căutat provizii mai departe de orașele din Provența și de a fi vândut sclavi creștini cumpărătorilor din Córdoba.¹⁶

În timp ce forța maritimă romană se bazase pe stârpirea pirateriei, forța navală musulmană se baza pe practicarea pirateriei. Tocmai prin asta a devenit atrăgător serviciul în flota mahomedană pentru greci, copti, berberi și spanioli, care asigurau, fără îndoială, echipajul vaselor. Flota comercială din vest era ținta de voie a piraților din serviciul conducătorilor musulmani. Un scriitor arab din secolul al IX-lea a descris cum navele creștine de pe Marea Mediterană puteau fi considerate ținte legitime ale piraților musulmani, atunci când navele se îndreptau spre alte teritorii creștine; dacă o navă era capturată și căpitanul ei susținea că el călătorește sub protecția unui conducător mahomedan, de exemplu un emir andaluzian, i se putea cere o dovadă scrisă.¹⁷ Deși invazia Spaniei, în 711, de către armatele arabe și berbere, implicase puține operațiuni navale – în afară de operațiunea crucială de traversare a Strâmtorii Gibraltar –, pe parcursul secolului al VIII-lea flotele musulmane au devenit tot mai puternice în vestul Mediteranei. O izbucnire a pirateriei după căderea Cartaginei, în 698, a fost destul de ușor reprimată de forța navală bizantină, dar faptul că Bizanțul își pierduse controlul real asupra mărilor din vestul Siciliei le-a dat flotelor musulmane mână liberă asupra insulelor și coastelor care încă recunoșteau, chiar și vag, suzeranitatea bizantină: Insulele Baleare, Sardinia, coasta Liguriei.¹⁸

Securitatea acestei regiuni s-a diminuat serios în jurul anului 800. Pe întreaga suprafață de vest a Mării Mediterane au izbucnit atacuri maritime. Aceste evenimente sunt în general redată ca o luptă pentru a stăvili invadatorii arabi

care încercau să pună stăpânire pe insulele mediteraneene. Cu toate acestea, navele musulmane erau mai interesate, de multe ori, în obținerea prăzii (inclusiv prizonieri, pe care îi scoteau la vânzare) decât în tentativa de a extinde stăpânirea islamului. Și creștinii erau dornici să ia sclavi și să obțină capturi, deși se aflau mai mult în defensivă. Mai mult decât atât, tocmai fiindcă exista acum o mare putere în vest, dispusă să țină piept navelor musulmane, tensiunea a crescut și pirații au devenit mai îndrăzneți ca oricând. În 798, navele arabe au atacat Insulele Baleare, pe care nu le avuseseră în vedere în atacul inițial asupra Spaniei. Știind că orașul Constantinopol nu avea capacitatea de a le oferi nici un ajutor, locuitorii din Baleare au apelat la conducătorul Galiei și al Italiei de Nord, Carol cel Mare, pe care l-au recunoscut drept noul lor stăpân. Carol cel Mare a trimis ajutoare și arabii au fost respinși la următorul atac asupra Insulelor.¹⁹ Regele i-a cerut fiului său, Ludovic, să construiască o flotă pentru apărarea Deltei Rinului și a condus noi lupte de apărare pe coastă pentru a proteja porturile din sudul Franței și din nord-vestul Italiei. Hadumar, contele franc al Genevei, a condus o flotă împotriva arabilor care invadau Corsica și a fost răpus în luptă. Confruntările au continuat atât în apele din Sardinia, cât și din Corsica, și un amiral franc pe nume Burchard a distrus treisprezece corăbii inamice. Între timp, venețienii controlau apele din jurul Siciliei și de lângă Africa de Nord (mulți alții aveau să li se alăture în curând), și vasele lor sau alte vase din serviciul bizantin au obținut victorii importante împotriva navelor din al-Andalus, Spania islamică. Treisprezece nave arabe care au atacat insula Lampedusa, mică, dar importantă din punct de vedere strategic, poziționată între Sicilia și Africa, au fost distruse de bizantini în 812. În scurtă vreme, locuitorii din nordul Africii au considerat că lucrurile merseseră destul de departe și au semnat un armistițiu de zece ani cu Gregorios, conducătorul Siciliei bizantine.²⁰ Navele creștine stăpâneau acum vestul Siciliei, în timp ce bizantinii câștigaseră un răgaz foarte necesar în Mediterana centrală – atacurile arabilor asupra Siciliei și Calabriei produseseeră multă pagubă în orașele și satele expuse de pe coastă.

Din nefericire pentru bizantini, musulmanii au hotărât că voiau mai mult de la Sicilia decât sclavi și prăzi, și au declanșat o invazie, în 827, care a adus, treptat, întreaga insulă sub comanda emirilor aghlabizi din Africa de Nord. Ei și-au reluat atacurile asupra insulelor Sardinia și Corsica iar francii au ripostat cu un atac naval ambițios asupra

coastei africane. Problema era că flota francă nu avea o bază permanentă și, deși câștigase mai multe bătălii, o singură înfrângere, la Sousse, a fost suficientă pentru a-i forța pe franci să părăsească Africa. În orice caz, gloria Imperiului Carolingian trecuse odată cu moartea lui Carol cel Mare, în 814, și succesorul său, Ludovic cel Pios, a trebuit să-și abată atenția de la vestul Mediteranei din cauza rivalităților interne. În jurul anului 840, arabii erau liberi să atace Marsilia, Arles și Roma. Spre rușinea atât a bizantinilor, cât și a francilor, care-și revendicau, în egală măsură, dominația asupra sudului Italiei, o navă musulmană a ocupat portul Bari, în 847, punând bazele unui emirat care a rezistat până în 871, când, în cele din urmă, francii și bizantinii au învățat să coopereze suficient de mult încât să-i elimine pe musulmani.²¹ După mai multe tentative în secolul al IX-lea, pirații musulmani au reușit să înființeze, în secolul al X-lea, mai multe baze de-a lungul coastei Provenței și puțin mai departe de mare, la Fraxinet (în satul La Garde-Freinet). Prezența piraților arabi pune în mare pericol comerțul creștinilor din Provența, asigurându-le, totodată, musulmanilor provizii de sclavi și de prăzi de război.²²

III

BIZANTINII AU AVUT ATÂT SUCESE, cât și eșecuri în fața avansului musulmanilor. După ce au rezistat atacurilor arabe asupra Constantinopolului în anul 718, și-au mobilizat flota la începutul secolului al VIII-lea, însă revoltele locale, mai ales cele din Sicilia, puneau în pericol controlul lor asupra rutelor maritime de pe Marea Mediterană. Încă din secolul al VI-lea, flota bizantinilor fusese dominată de *dromôn*, o variantă a galerei de război care, în timp, a crescut în dimensiuni, dar a devenit nava de război clasică folosită pe apele Mediteranei până în secolul al XII-lea. Caracteristicile acestui vas erau următoarele: era folosită o velă latină, în locul unei pânze de navigație pătrate, băncile vâslașilor erau poziționate sub nivelul punții principale și (posibil) construcția cocii vasului se făcea pornind de la un schelet. La început, aceste vase aveau o echipă mică de cincizeci de vâslași, câte unul pe fiecare parte (fiind astfel numite „monoreme“), dar s-au transformat în bireme, vase pe care fiecare vâslă era manipulată de câte o pereche de vâslași, însumând până la o sută cincizeci de oameni.²³ Flota musulmană, echipată cu nave asemănătoare, se confrunta cu probleme mari: zonele de mică adâncime, stâncile și bancurile de nisip ale țărmului nord-african împiedicau

deplasarea vaselor pe coastă, de la est la vest. Arabii erau obligați să navigheze de la insulă la insulă, spre nord, și acesta – alături de piraterie și procurarea de sclavi – a fost unul dintre motivele pentru care navele musulmane au pătruns amenințător în apele din zona Insulelor Baleare, Sardiniei și Siciliei.²⁴ A spune că navele bizantine „își apărau apele teritoriale“ reprezintă doar o descriere sumară a modului în care vasele operau: era esențial ca galerele să aibă acces pașnic la porturile de unde puteau să-și ia provizii, pentru a putea să patruleze eficient pe o anumită zonă din mare. A deține controlul de la distanță, prin intermediul flotelor trimise din centrul Bizanțului, era imposibil, și cea mai bună soluție era înființarea unor baze bizantine pe frontiera maritimă.²⁵ Bizantinii au reușit să păstreze controlul asupra apelor din nordul Cretei și al Ciprului (pe care le-au pierdut, pentru o vreme, în fața arabilor). Au putut, astfel, să păstreze căile de comunicație în Marea Egee, și chiar puțin mai departe, dar situația era mult mai tensionată la marginea Imperiului Bizantin, și în special în Marea Adriatică.

Dificultățile lor în zonă au fost create nu atât de arabi, care au ocupat orașul Bari mai târziu, cât mai ales de franci, care stăpâneau, către sfârșitul secolului al VIII-lea, porțiuni mari din Italia, inclusiv fosta Provincie Bizantină sau Exarhatul (din anul 751), a cărei capitală se afla la Ravenna. Armatele francilor erau încă active în apropiere de Marea Adriatică în jurul anului 790, când Carol cel Mare a nimicit marele și bogatul imperiu al avarilor, anexând Imperiului Carolingian regiuni mari din actualele țări Slovenia, Ungaria și din nordul Balcanilor. În 791, francii au luat în posesie Istria, peninsula stâncoasă din nordul Mării Adriatice care se afla încă sub stăpânire bizantină, din punct de vedere oficial.²⁶ Aceste campanii au dus la o confruntare directă a intereselor francilor și bizantinilor. Ostilitatea dintre franci și bizantini a fost amplificată de încoronarea lui Carol cel Mare ca împărat roman al părții de vest, în ziua de Crăciun a anului 800, la Roma, chiar dacă noul împărat nu a luat în serios evenimentul, considerându-l lipsit de importanță. Imperiul Bizantin a rămas foarte susceptibil în legătură cu revendicarea lui de a fi adevăratul succesor al Imperiului Roman, până la dezmembrarea sa, în 1453. Vestea că împăratul Carol cel Mare ar fi avut de gând să cucerească Sicilia a adus și mai multă neliniște. El părea chiar să conspire cu Harun ar-Rashid, califul abbasid al Bagdadului, care i-a trimis un elefant în semn de prețuire, precum și

cheile de la Biserica Sfântului Mormânt din Ierusalim, asupra căreia bizantinii își revendicau autoritatea protectoare.

De la Constantinopol, Marea Adriatică era văzută ca prima linie de apărare în fața armatelor și navelor dușmanilor care încercau să pătrundă în inima Bizanțului. Apărarea zonei Via Egnatia, drumul care se întindea de la Dyrrhachion la Thessalonika, avea o motivație militară, care mergea dincolo de importanța sa ca rută comercială.²⁷ Astfel, bizantinii au făcut eforturi să apere coastele dalmată și albaneză în fața francilor, slavilor, arabilor și a altor invadatori și corsari. În ciuda faptului că mozaicuri timpurii superbe, aparținând culturii bizantine, au supraviețuit în orașe precum Poreč, în Istria, aceasta era o regiune în care biserica de tip latin era dominantă și unde se vorbea o formă de latină vulgară, care a evoluat în limba dalmată, acum dispărută.²⁸ Influența bizantină s-a manifestat și asupra coastei italiene a părții de nord a Mării Adriatice, întinzându-se într-un uriaș semicerc peste lagunele și ținuturile mlăștinoase din Grado și în jos, pe malul italian, pe lângă o serie de bancuri de nisip, sau *lidi*, până la portul Comacchio, nu departe de Ravenna, mai la nord. Pentru că, prin pierderea exarhatului de Ravenna, Bizanțul nu pierduse în întregime stăpânirea italiană, și, chiar dacă această zonă era locuită mai mult de pești decât de oameni, și producea mai multă sare decât grâu, s-a dovedit a avea o valoare nebănuită.

Aceasta era o lume nesigură, în care apa și nămolul se luptau pentru supremație. Era locul în care râurile Piave, Pad și Adige, alături de alte râuri mici, își depuneau aluviunile. După cum relatează scriitorul Casiodor, din secolul al VI-lea, primii locuitori ai acestor ținuturi mlăștinoase trăiau „ca păsările de apă, acum pe mare, acum pe uscat“, și avutul lor consta doar din pește și sare, deși recunoștea faptul că, dintr-un anumit punct de vedere, sarea era mai valoroasă decât aurul: căci toată lumea are nevoie de sare, dar probabil există oameni care nu au nevoie de aur. Casiodor îi idealiza pe locuitorii mlaștinilor, spunând că „ei împart aceeași mâncare și au case asemănătoare, încât nu pot să fie invidioși pe locuințele celorlalți și sunt lipsiți de viciile care domină lumea“.²⁹ Invaziile barbare au transformat zona, nu prin cucerirea lagunelor, ci prin transformarea lor într-un loc de refugiu pentru cei care scăpau din fața armatelor neamului germanic al longobarzilor. Această imigrare nu a avut loc dintr-odată, dar câteva sate s-au format la

Comacchio, Eraclea, Jesolo, Torcello și un grup de insule mici de lângă „malul înalt” sau Rivo Alto, mai târziu prescurtat Rialto. În comunitatea mică din Torcello existau ateliere de sticlărie, încă din secolul al VII-lea. Conducătorii longobarzi le-au acordat privilegii locuitorilor din Comacchio, probabil încă din anul 715. O insulă, Grado, a devenit reședința unui patriarh foarte nobil a cărui autoritate bisericească s-a răspândit asupra tuturor lagunelor, deși a crescut numărul episcopilor personali – orice așezare, de orice dimensiune, avea un episcop, și au început să fie construite biserici impresionante în secolele al VIII-lea și al IX-lea, drept dovadă a dezvoltării comerțului.³⁰ La fel ca în Dalmația, episcopii urmau ritualul latin, deși din punct de vedere politic erau supuși Constantinopolului. Înaintea căderii exarhatului bizantin, locuitorii săi contau pe Ravenna pentru consiliere politică directă și protecție militară, și, încă din 697, exarhul a numit un comandant militar, numit *dux*, pentru a apăra lagunele.³¹ După prăbușirea exarhatului din 751, valoarea lagunelor consta, în mod paradoxal, în depărtarea la care se găseau. Ele reprezentau o afirmare cu putere a prezenței continue a adevăratului Imperiu Roman în nordul Italiei.

Drept urmare a sosirii francilor în Italia, spre sfârșitul secolului al VIII-lea, locuitorii lagunelor au fost tentați să-i arate loialitate noului împărat roman, Carol cel Mare. Armatele lui se aflau în apropiere și a putut să-i atragă cu promisiuni privind privilegiile comerciale în Lombardia și mai departe. Mai mult decât atât, francii își câștigaseră respectul prin interesul lor față de cultura clasică; începuseră să-și netezească marginile aspre ale identității lor barbare. În lagune și în Dalmația au apărut grupuri care erau fie de partea francilor, fie de partea bizantinilor. La începutul secolului al IX-lea, bizantinii erau hotărâți să-și păstreze poziția și au trimis o flotă în nordul Mării Adriatice, luptându-se cu francii pe mare. În anul 807, bizantinii au recuperat majoritatea lagunelor, și doi ani mai târziu au asaltat portul Comacchio, încă loial francilor. Acest lucru a avut efectul nefericit de a atrage o armată și o flotă francă spre regiune, conduse de fiul lui Carol cel Mare, Pepin, rege al Italiei. Pepin a alungat flota bizantină, lagunele rămânând astfel expuse în mod primejdios, și a asediat canalul Malamocco, sperând să ajungă la Rivo Alto și la așezările din lagună; relatările sunt diferite, dar se pare că nu a reușit. Cronica de secol XIV a dogelui Andrea Dandolo descrie cum locuitorii îi bombardau pe franci cu pâine pentru a

demonstra că atacurile nu-i afectează și că încă mai aveau destul de mâncare, o poveste asociată cu atât de multe asedii, încât nu i se poate da crezare.³² Atât francii, cât și bizantinii considerau acest război o distragere a atenției de la lucruri mai importante și voiau să facă pace. Carol cel Mare a înțeles că dacă ceda, putea să-și asigure recunoașterea sa, obținută cu greu, ca împărat, de către bizantini. În 812 a apărut o formulă care respecta drepturile bizantinilor de suzeranitate asupra lagunelor, dar le cerea locuitorilor să le plătească francilor un tribut anual de treizeci și șase de livre de argint și să le ofere ajutor pe mare împotriva slavilor din Dalmația. Plata tributului nu era o problemă, pentru că pacea le-a adus acces privilegiat la piețele din Italia, și acest colț al Mării Adriatice putea să funcționeze ca un canal de comunicație între vestul Europei și Bizanț, bucurându-se de protecția imperiilor atât din est, cât și din vest. Aceasta era o situație unică, de care negustorii au profitat din plin.

Din lagune și din războiul de pe Marea Adriatică purtat cu împăratul Carol cel Mare s-a născut orașul Veneția, ca entitate fizică, politică și comercială. Conflictul cu francii i-a încurajat pe oamenii împrăștiați din lagună să se adune pe un grup de insule care să poată fi apărat, ferit printr-un banc lung de nisip de invadatorii de pe mare, dar suficient de departe de coastă pentru a-i descuraja pe cotropitorii de pe uscat. Încetul cu încetul, venețienii s-au așezat pe insulele cele mai apropiate de Rialto, și au început să bată adânc piloni de lemn în pământul plin de apă și să construiască locuințe de lemn din bușteni aduși din Istria. Veneția timpurie nu era un oraș din marmură și nu avea nici măcar un episcop propriu – cel mai apropiat episcop locuia pe insula Castello, la marginea de est a așezărilor din jurul zonei Rialto.³³ Venețienii erau la fel de pricepuți în a conduce bărcile cu pânze și luntrile prin delta fluviului Pad, pe cât erau de pricepuți în a naviga pe Marea Adriatică, dar au apărut câteva familii care și-au impus controlul asupra funcției de *dux*, sau doge, în special familii care dețineau ferme în ținuturile de pe continent, pentru că Veneția nu era încă atât de dominată de comerț încât elitele sale să-și piardă interesul în a lucra pământul.³⁴

Cu toate acestea, chiar înainte ca Veneția să înceapă să se închege într-un singur oraș, începuseră să se dezvolte legăturile comerciale cu zone foarte îndepărtate. În timp ce comerțul cu sare, pește și bușteni nu trebuie subestimat, venețienii și-au asumat rolul de antreprenori în negoțul limitat cu bunuri de lux care se desfășura între est și vest.

Existau puțini concurenți: în secolul al VIII-lea, chiar și Roma primea puține lucruri din cealaltă parte a Mării Mediterane. Volumul importurilor de lux era mic, dar profiturile erau mari, datorită riscurilor și a rarității bunurilor pe care le aduceau venețienii: mătăsuri, bijuterii, obiecte din aur, oseminte de sfinți.³⁵ Le vindeau aceste lucruri mai departe prinților longobarzi, regilor franci și episcopilor iubitori de lux, mai ales în Valea Padului și în zonele învecinate. Au fost găsite monede bizantine și uneori arabe în zone din nordul Mării Adriatice. Un tezaur de monede datând din timpul războiului naval bizantino-franc a fost descoperit lângă Bologna, aproape de râul Reno, unul dintre cursurile de apă care se varsă în lagune. E un sac amestecat de monede din aur de proveniență bizantină, islamică și din sudul Italiei; monedele bizantine sunt din Constantinopol iar aurul islamic cuprinde piese din Egipt și Africa de Nord. Acest lucru indică faptul că banii au fost transportați pe o corabie de un negustor cu relații de partea cealaltă a Mării Mediterane. Vase venețiene erau însărcinate uneori să transporte ambasadori care mergeau la sau se întorceau de la Constantinopol.³⁶ Acum că Marsilia era în declin, Veneția devenise principalul port prin care se păstra contactul cu estul Mediteranei – din punct de vedere comercial, diplomatic și ecleziastic.

Dintre toți călătorii care au ajuns la Veneția, din est, de departe cel mai faimos a fost un iudeu mort de mult timp, numit Marcu, căruia i se atribuia scrierea uneia dintre Evanghelii și întemeierea Bisericii din Alexandria. În anii 828–829, niște negustori venețieni care ajunseseră în Alexandria au îndesat rămășițele lui într-un butoi, au acoperit oasele sfinte cu carne de porc și au trecut prin vamă cu încărcătura lor, pentru că funcționarii musulmani refuzau să verifice mărfurile aflate sub carnea de porc – dacă un hoț de moaște reușea în stratagema sa, acesta era un semn clar că sfântul respectiv încuviința.³⁷ Sfântul Marcu a fost așezat într-o capelă ridicată lângă locuința dogelui, cu toate că doar în secolul al XI-lea capela a fost mărită substanțial, pentru a crea bazilica măreață care până în secolul al XIX-lea nu a fost catedrală, ci capela dogelui. Acest lucru nu numai că a transformat Veneția într-un centru de pelerinaj, în detrimentul Alexandriei, ci a însemnat și faptul că Veneția își însușea o parte din identitatea antică a Alexandriei ca unul din locurile tradiționale ale creștinismului.³⁸ Datorită legăturilor sale strânse cu Constantinopolul, Veneția căuta, de asemenea, să susțină cultura bizantină în mijlocul trecutei

fale a Imperiului Roman de Apus. Venețienii începeau să creeze nu doar un oraș deosebit, construit pe apă, ci și o cultură și o organizare politică specifice, suspendate între Europa vestică, Bizanț și Islam.

IV

FAPTUL CĂ VENETIA și, puțin mai târziu, Amalfi au devenit principalele centre ale comunicației restrânse între est și vest arată cât de mult fusese întreruptă continuitatea. Acestea erau orașe noi. Dimensiunea prăbușirii în fostul Imperiu Roman fusese atât de mare, încât vechile centre comerciale ale Mediteranei de vest au dispărut de pe harta comercială. Acest lucru nu era valabil și în estul Mediteranei, unde Alexandria a supraviețuit crizei din secolul al VI-lea și a rămas un centru comercial puternic după ce islamicii au cucerit Egiptul. La sfârșitul secolului al VIII-lea, deja sunt semne de redresare generală în Bizanț, dar vestul se refăcea mai încet și dispăruseră contactele intense peste Marea Mediterană care se dezvoltaseră când Roma domina întreaga mare. Sub stăpânirea Romei, aceste contacte fuseseră mai mult decât comerciale: idei religioase au circulat din răsărit către capitala imperiului; au fost copiate stiluri de artă; au fost aduși soldați și sclavi, din locurile lor de baștină foarte îndepărtate. În Evul Mediu încă se mai aduceau sclavi, deși în număr mai mic, însă influențele culturale dinspre est spre vest au căpătat un caracter exotic, sub forma unor daruri de la curtea Constantinopolului trimise pe mări nesigure către curtea vreunui rege barbar, dacă puteau să treacă de navele piraților sau să supraviețuiască furtunilor.

Când istoricii au încercat să calculeze afluența de trafic pe Marea Mediterană în acel moment, au fost nevoiți să admită că exista un trafic mult mai scăzut în secolul al VIII-lea decât în veacul al IX-lea, și acest lucru nu pare să fie doar rezultatul dispariției izvoarelor scrise din secolul al VIII-lea, din moment ce dovezile naufragiilor din acea perioadă sunt, de asemenea, mai puține.³⁹ Din 410 deplasări în aceste două secole asupra cărora avem mărturii, doar un sfert datează din secolul al VIII-lea, și acestea includ drumuri făcute de misionari, pelerini, refugiați și ambasadori, de multe ori aflați în călătorii speciale. Pot fi identificate doar douăzeci și două de transporturi comerciale; negustorii musulmani nu voiau să pătrundă pe teritoriile necredincioșilor, și cei despre care avem informații sunt fie evrei, fie sirieni, chiar dacă acești termeni ajunseseră în cele din urmă aproape sinonimi

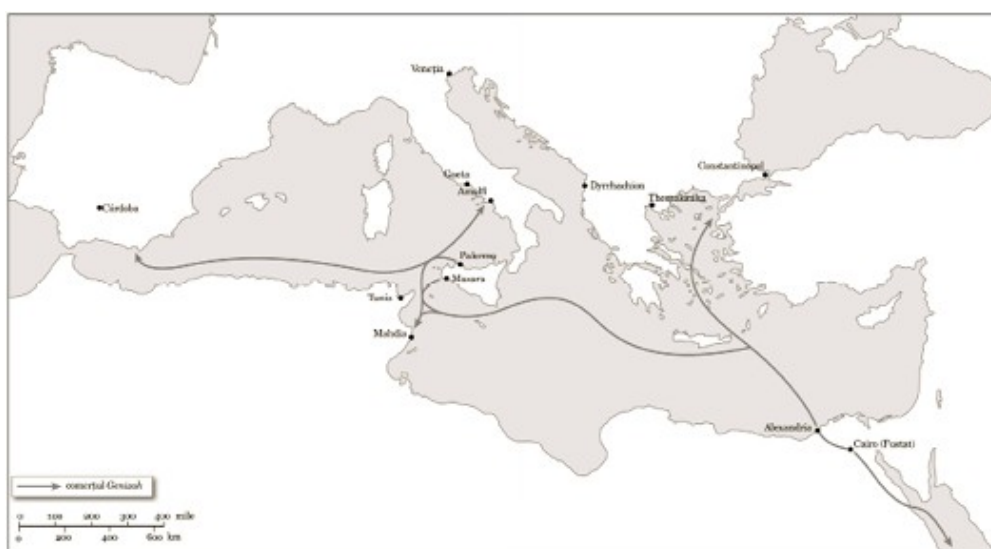
cu „neguțător”⁴⁰. Ambasadorii circulau între vestul Europei și Bizanț, în speranța de a dezvolta contactele politice, comerciale, ecleziastice și culturale, având în vedere că aceste contacte nu erau înfloritoare. Deși au fost găsite în vestul Europei monede arabe din secolele al VIII-lea și al IX-lea, acestea au sosit în cantități mai mari la sfârșitul secolului al VIII-lea, când Carol cel Mare croia drum pentru noua sa stăpânire francă ce se întindea până în nordul Spaniei și în sudul Italiei, iar monedele bizantine au început să apară în număr mai mare doar de la jumătatea secolului al IX-lea.⁴¹ De fapt, multe dintre aceste monede arabe erau europene, fiind produse în Spania mahomedană.

Refacerea contactelor dintre teritoriile din estul și vestul Mediteranei, precum și dintre țărmurile ei de nord și de sud, depindea de activitățile unor grupuri de negustori care reușeau să circule pe mare nestingheriți. Diferiți factori influențau capacitatea lor de a face acest lucru: identitatea lor religioasă, mecanismele legale pe care le foloseau pentru a controla riscurile și a-și asigura profitul, abilitatea lor de a comunica unul cu altul la distanțe mari. În secolul al X-lea, s-au format astfel de grupuri atât în zonele islamice, cât și în anumite părți ale Italiei.

Traversarea hotarelor dintre creștinătate și islam 900–1050

I

EXTINDEREA DOMINAȚIEI MUSULMANE în Maroc, Spania și în cele din urmă în Sicilia însemna că jumătatea de sud a Mării Mediterane devenise un lac condus de musulmani, oferind noi oportunități extraordinare pentru comerț. Negustorii evrei apar menționați cel mai des în documentele vremii. Nu se știe dacă acest lucru e o consecință a păstrării mai multor dovezi legate de ei, sau dacă aveau mai mult succes decât coptii și creștinii sirieni sau decât musulmanii din orașele din Africa de Nord, Spania și Egipt. Există motive să credem că negustorii care nu erau musulmani aveau un avantaj deosebit. Musulmanii erau constrânși de legile de guvernare, care le interziceau să trăiască sau măcar să facă negoț pe teritoriile necredincioșilor. De-a lungul secolelor, asta însemna că stăpânii orașelor musulmane din Mediterana le deschideau ușile negustorilor creștini și evrei, dar locuitorii musulmani ai acelor orașe se fereau să se aventureze în Italia, Catalonia sau Provența.

Motivul pentru care se știe atât de multe despre comerțianții evrei este că sute de scrisori și de documente

comerciale au supraviețuit în colecția cunoscută sub numele de *Genizah* de la Cairo. La mijlocul secolului al VII-lea, invadatorii arabi ai Egiptului și-au stabilit baza la Fustat (care înseamnă „șanț“), la marginea modernului Cairo, și doar mai târziu și-au mutat capitala în împrejurimile măreței cetăți a Noului Cairo.¹ Vechiul Cairo, sau Fustat, a devenit baza populației iudaice și copte a orașului; în secolul al XI-lea, un grup de evrei a reconstruit sinagoga Ben Ezra, care cuprindea la etaj un depozit, sau *Genizah*, accesibil numai cu o scară mobilă, în care aruncau și îndesau hârtiile și manuscrisele de care nu mai aveau nevoie. Evreii voiau să evite distrugerea oricărui lucru care conținea numele lui Dumnezeu; extrapolând, ei nu distrugeau nimic scris cu caractere ebraice. Pe bună dreptate s-a spus că această colecție *Genizah* este „opusul unei arhive“, pentru că scopul înființării ei era mai degrabă să se arunce documente fără să fie distruse, de fapt îngropându-le deasupra pământului, decât crearea unei încăperi accesibile care să poată fi utilizată pentru referințe sistematice.² Aceste manuscrise au ajuns în atenția specialiștilor în 1896, când două cercetătoare scoțiene au adus la Cambridge ceea ce părea să fie textul ebraic al Cărții Învățăturii lui Ieșua Ben Sira, sau Eclesiastul, cunoscut anterior numai din versiunea greacă păstrată în Septuaginta, și atribuită de evrei (și mai târziu de protestanți) textelor apocrife, necanonice. Fie că era vorba de un original ebraic, pierdut, sau de o traducere în ebraică dintr-un original grec, era o descoperire extraordinară. La Cambridge, dr. Solomon Schechter, specialist în studiul Talmudului, a fost atât de entuziasmat, încât s-a dus la Cairo și a negociat achiziționarea conținutului din depozitul sinagogii, aducând cu el aproape trei sferturi din toate manuscrisele, adeseori fragmente mici de texte rupte, călcate în picioare, mototolite, amestecate atât de tare încât a fost nevoie de o sută de ani pentru a le pune în ordine (alte fragmente fuseseră deja vândute bucată cu bucată la piață și au sfârșit prin a fi împrăștiate de la Sankt Petersburg la New York).³ Acest *Genizah* conținea un număr mare de scrisori comerciale (de multe ori, vai!, nedatate), dar și corespondență cu scrisul de mână al multor personalități evreiești din acea perioadă, dintre care se detașează Moise Maimonide, filozoful spaniol, și Iuda Halevi, poetul spaniol.⁴

Până la cercetarea scrisorilor comerciale din *Genizah*, informația despre viața economică în lumea islamică medievală trebuia adunată cu greu din referințele prezente în cronici, înregistrările cazurilor juridice și dovezile

arheologice. Așadar, la fel de importantă ca descoperirea și conservarea acestui material a fost decizia luată de Shlomo Dov Goitein (care trăia în Israel și ulterior s-a mutat la Princeton) de a cerceta acest material în speranța de a reconstitui viața socială și economică a ceea ce el numea „o societate mediteraneeană”. Această sintagmă impune întrebarea cât de tipici erau „evreii din *Genizah*” pentru societățile de comercianți din lumea mediteraneeană, în perioada pentru care au supraviețuit cele mai multe dovezi, aproximativ 950–1150. Nu este sigur nici măcar dacă membrii sinagogii Ben Ezra erau reprezentativi pentru evreii din Egipt. Sinagoga lor urma vechea liturghie „palestiniană”, premergătoare liturghiei folosite mai târziu de evrei în Italia și în Germania. O altă sinagogă servea intereselor evreilor „babilonieni”, care îi includeau nu numai pe evreii irakieni, ci și pe toți aceia care urmau această liturghie concurentă, mai ales pe evreii sefarzi din Iberia. Existau, de asemenea, mulți evrei karaiți în Egipt, care nu recunoșteau autoritatea Talmudului, și existau și câțiva samariteni. Totuși, copleșindu-i cu onoruri, evreii sinagogii Ben Ezra au convins mulți evrei bogați tunisieni care locuiau în Fustat să li se alăture. Așa s-ar putea explica de ce documentele din *Genizah* conțin mai multe informații despre legăturile peste Marea Mediterană cu Tunisia și Sicilia, decât cu Spania sau cu Irak.

II

DOCUMENTELE DIN *GENIZAH* nu înregistrează doar detalii despre viața celor care locuiau la Fustat. Acești evrei corespundau cu familia, cu prietenii și agenții comerciali din majoritatea țărilor din jurul Mediteranei, inclusiv al-Andalus, Sicilia și Bizanț, deși exista un contact limitat cu orașele creștine din Vest.⁵ Există multe referințe la negustori musulmani, cărora li se încredințau adesea mărfuri pentru a fi transportate pe uscat (pe coasta Africii de Nord era un trafic foarte intens, pe uscat)aceasta deoarece mulți evrei aveau rezerve în a călători pe uscat de Sabat; lucru greu de evitat atunci când însoțeai o caravană. Să călătorești pe mare, de Sabat, era mai ușor, atâta vreme cât nu porneai în călătorie chiar în ziua Sabatului.⁶ Poate că acest amănunt simplu, preferința lor religioasă pentru călătoriile pe mare, i-a transformat pe evreii menționați în *Genizah* în negustori atât de întreprinzători, dispuși să traverseze Marea Mediterană. Ei au întemeiat o societate unită, cu propriile sale elite și cu obiceiurile sale, creând punți peste

M Mediterana— se făceau alianțe matrimoniale între familii din Fustat și din Palermo, iar unii negustori aveau case, și chiar soții, în mai multe porturi. Anvergura acestor contacte reiese dintr-o scrisoare din secolul al XI-lea trimisă din Fustat. Un anume ibn Yiju îi scria fratelui său, Iosif, din Sicilia, oferindu-i fiului acestuia mâna fiicei sale și anunțându-l că singurul său fiu murise cât timp ibn Yiju fusese plecat departe, în Yemen.⁷ Aceasta era, așadar, o societate mediteraneeană caracteristică, dar care privea dincolo de hotarele Mediteranei, întrucât Egiptul juca rolul unei punți între sfera comercială mediteraneeană și cea din Oceanul Indian, cu care era conectat printr-un drum scurt pe uscat către portul Aydhab de la Marea Roșie. Negustorii coordonau rețele comerciale extinse care legau vestul Mării Mediterane de Yemen și de India. Mirodeniile din Orient erau aduse în Mediterana prin Egipt.

Evreii din *Genizah* se plasau minunat pentru a putea profita de noua prosperitate care se năștea în zonele musulmane ale Mediteranei. Egiptul era centrala economică a regiunii. Alexandria a renăscut ca nod comercial și de comunicații pe mare; Cairo s-a dezvoltat ca veriga principală în lanțul care lega Alexandria de Marea Roșie, prin intermediul Nilului și al deșertului. De asemenea, Cairo a devenit capitală când dinastia Fatimizilor și-a mutat baza la est de Tunisia, în Cairo, în anul 969, unde s-au înscăunat califi, revendicând drepturile califilor rivali din dinastia Abbasizilor, în Bagdad, și a Omeyyazilor, în Córdoba. Califii Fatimizi erau știți, dar erau conștienți că domneau peste o populație care cuprindea mai mulți musulmani sunniți și mulți creștini copti și evrei, pe care îi tratau, în general, cu respect. Când au arborat steagul šiit, au făcut-o pentru a-și impune autoritatea față de rivalii lor sunniți din Mediterana și din Est. Dinastia Fatimizilor și-a câștigat întâietatea în Orientul Mijlociu transportând mărfurile către Marea Roșie prin Egipt și obținând un profit frumos, reflectat în emisia monedelor de aur. Acest lucru a fost obținut în detrimentul dinastiei Abbasizilor, care trăise foarte bine, în trecut, de pe urma rutelor comerciale care urmau cursul dintre Golful Persic și fluviile Tigru și Eufrat, și acum își vedeau monedele de aur scăzând în valoare și profiturile micșorându-se. Negustorii din *Genizah* au putut să exploateze aceste rute pe Marea Roșie, când vindeau produse de lux aduse din Orient clienților lor din Mediterana.⁸

Acești comercianți evrei s-au specializat în anumite mărfuri: ei nu s-au implicat semnificativ în comerțul cu cereale. Cu toate acestea, trebuie să fi existat un comerț cu cereale foarte activ, pentru că unul din efectele majore ale creării lumii islamice a fost începutul renașterii orașelor din Levant și din Africa de Nord – într-adevăr, unele din ele erau baze noi, orașe garnizoană precum Fustat și Qayrawan, porturi prin care era transportat aurul Saharei, ca Mahdia (al-Mahdiyyah) și Tunis. Mulți locuitori ai orașelor contau pe alimente de bază și materii prime aduse din exterior, în acest fel fiind asigurate inclusiv fibrele textile și metalele de care aveau nevoie pentru industriile lor. Grupuri specializate de artizani au apărut în număr mare în orașe, producând bunuri pentru export și cumpărând alimente aduse de departe. Tunisienii au ajuns să depindă de cerealele aduse din Sicilia, dar ei (sau negustorii din *Genizah*, acționând în numele lor) exportau pânză de in și țesături din bumbac, acestea fiind fabricate adesea chiar din bumbacul neprelucrat adus din Sicilia. Această simbioză între teritorii separate de Mediterana se întâlnea de jur împrejurul mării: Spania islamică obținea cereale din Maroc și le vindea marocanilor produse finite – din materiale textile, ceramică sau metal. Când condițiile au fost prielnice, egiptenii s-au îndreptat, așa cum o făcuseră și în secolele anterioare, către Ciprul bizantin și către Asia Mică, pentru a obține lemnul care le lipsea atât de mult.⁹

Negustorii din *Genizah* au profitat din plin de oportunitățile create de dezvoltarea economică. Nemulțumiți de instrumentele comerciale prevăzute în legea evreiască, ei urmau, în general, practicile comerciale musulmane, care atribuiuau riscul unei acțiuni comerciale comanditarului de acasă, mai degrabă decât intermediarului responsabil cu transportul, așa cum cereau rabinii.¹⁰ Asta însemna că negustorii mai tineri puteau să facă o carieră ca intermediari sau comisionari ai celor mai importanți comercianți, fără să se teamă de o sărăcire totală dacă afacerea lor eșua.¹¹ Erau folosite metode sofisticate pentru transferul plăților dintr-o parte în alta a Mediteranei: erau cunoscute diferite tipuri de certificate de garanție, polițe și cecuri, care erau esențiale dacă negustorii care călătoreau voiau să rezolve socotelile, să achiziționeze mărfuri, când aveau nevoie, și să achite cheltuielile.¹² Ei făceau comerț intens cu in și cu mătase și adesea sulurile de mătase erau folosite ca o formă de investiție, puse la păstrat până venea timpul potrivit să se obțină niște bani pe ele. Inul provenea din Egipt și era dus în

Sicilia și Tunisia, în timp ce mătasea provenea uneori din Spania și Sicilia; în Sicilia se făceau imitații de mătase persană – practica imitării mărcii originale era des întâlnită în lumea islamică, și trebuie privită nu ca un act de falsificare, ci ca un semn de respect.¹³ Negustorii din *Genizah* erau specialiști în a distinge diferite categorii de mătase și știau că cea mai bună mătase spaniolă putea să le aducă un venit de 33 de dinari pe livra de material, la portul de import din Egipt, în timp ce mătasea siciliană de proastă calitate putea să ajungă și sub 2 dinari pe livră.¹⁴ Inul se comercializa în cantități mult mai mari, și filat, și nefilat, și mai era un tip de material făcut parțial din in care chiar a fost numit după Fustat – „fustian“, un termen pe care negustorii italieni l-au adoptat pentru țesăturile din in și bumbac realizate oriunde, chiar și în Germania, și care va fi preluat în limbile europene moderne.

Lumea negustorilor din *Genizah* se întindea până la marginea de vest a lumii cunoscute. Deși al-Andalus, Spania islamică, nu era un punct central în afacerea dezvoltată de negustorii *Genizah*, există totuși multe referințe la asociații ai lor care își aveau obârșia în Spania. Unii dintre aceștia, numiți *al-Andalusi*, sau *ha-Sefardi*, „spaniolii“, se mutau din loc în loc în jurul Mediteranei, cum ar fi familia lui Iacob al-Andalusi, care locuia în Sicilia, Tunisia și Egipt, la mijlocul secolului al XI-lea.¹⁵ Marele negustor Halfon ben Nethanel se afla în Spania între anii 1128–1130, apoi în India în intervalul 1132–1134, și din nou în al-Andalus în 1138 și 1139.¹⁶ Sicilia era unul din nodurile rețelei comercianților menționați în *Genizah*. Când a fost cucerită de musulmani, în secolul al IX-lea, primul oraș care a cedat în fața invadatorilor a fost Mazara, în vestul insulei. A devenit marele port de destinație pentru mărfurile trimise din Egipt, iar ambarcațiuni mici obișnuiau să transporte mărfuri din partea cealaltă, din Mahdia și alte porturi tunisiene; odată sosite în Mazara, mărfurile erau încărcate pe vase mai mari pentru a fi expediate în est. Unele dintre navele care călătoreau între al-Andalus, Sicilia și Egipt erau mari; în jurul anului 1050, zece nave mari, fiecare dintre ele transportând aproximativ 500 de pasageri, au ajuns în Palermo, din Alexandria. În Mazara exista o piață faimoasă a inului din Egipt și negustorii egipteni așteptau cu nerăbdare să afle care erau prețurile acolo, astfel încât să știe cât în mai trebuia trimis în vest. În cealaltă direcție călătorea mătasea, folosită mult la trusourile mireselor egiptene, alături de multe alte textile de calitate: perne, cuverturi,

covoare și un obiect numit *mandil*, sau mantilă, care acoperea părul miresei.¹⁷ Sicilia avea suprafețe mari de pământ lăsate pentru pășunat, și nu e de mirare că pielea de bună calitate, uneori cu foiță de argint aurit, și brânza de oaie erau printre exporturile cele mai apreciate ale insulei.¹⁸ Brânza era transportată tocmai până în Egipt, chiar dacă o parte din ea era proaspătă.

Asta nu înseamnă că totul era calm în Sicilia musulmană; bizantinii atacau estul Siciliei (împăratul era hotărât să recupereze această podoabă pentru Constantinopol) și se dădeau lupte între emiri rivali. O scrisoare plină de amărăciune trimisă în Egipt, la începutul secolului al XI-lea, descrie experiențele nefericite ale unui anume Iosif ben Samuel în timpul unui nou atac al bizantinilor asupra Siciliei. El se născuse în Tunisia, dar locuia în Egipt, unde se căsătorise; avea și o casă în Palermo. În urma unui naufragiu, a ajuns pe coasta Africii de Nord, dezbrăcat și fără un ban. Din fericire, a găsit un evreu în Tripoli care îi datora niște bani, cu care și-a cumpărat haine noi și a pornit într-o călătorie către casa lui din Palermo, pentru a constata că un vecin o dăduse între timp. Se plângea că nu avea bani să-l aducă în fața justiției pe acest om. Totuși, a reușit să trimită zece livre de mătase în Egipt, împreună cu un pumn de monede de aur. Era dispus să treacă prin furcile caudine ale navelor bizantine; voia să se întoarcă în Egipt, să își ia soția și fiul și să-i aducă la Palermo, dar se întreba dacă soția lui va fi de acord, sau dacă nu cumva va trebui să divorțeze de ea. Se obișnuia ca negustorii care călătoreau să întocmească o scrisoare condițională de divorț pentru cazul în care mureau fără martori și soțiile lor erau lăsate în uitare, împiedicate de legea evreiască să se recăsătorească. Acest divorț putea să se înfăptuiască acum, dacă ea voia, dar Iosif protesta, susținând că el își iubea soția și că scrisese scrisoarea de divorț numai din frică de Dumnezeu și fiindcă se temea de soarta pe care ar fi putut s-o aibă peste mări. El continua, plin de durere:

O, Doamne, o, Doamne, Domnul meu, și băiețelul meu! Ai grijă de el, cu atenția Ta extraordinară, pe care o cunosc atât de bine. Când va fi mai în putere, fă să petreacă timp cu un profesor.¹⁹

Documentele din colecția *Genizah* sunt bogate în informații legate de navigație. Majoritatea proprietarilor de vase erau musulmani. Era bine să te îmbarci devreme și să-ți supraveghezi încărcătura înainte de plecarea vasului; exista obiceiul să te îmbarci cu o zi înainte de plecare și să petreci

noaptea respectivă afundat în rugăciune și scriind scrisorile și instrucțiunile de ultim moment. Desigur, un orar strict era de neconceput și era posibil ca navele să fie nevoite să rămână în port din cauza furtunilor, veștilor despre pirați sau chiar a intervenției autorităților, cum s-a întâmplat într-un caz în care o navă din portul Palermo ce urma să plece spre Spania, la sfârșitul sezonului de navigație, a fost confiscată de stăpânire și toți pasagerii au fost abandonați pe coastă întreaga iarnă. Un călător se plângea că a fost reținut în Palermo „legat de mâini și de picioare” – a nu se citi literal. Durata unei călătorii era, de asemenea, imprevizibilă; în 1062 o corabie a călătorit de la Alexandria la Mazara în șaptesprezece zile, dar o altă scrisoare descrie o întreagă săptămână petrecută cu scurte escale, din loc în loc, pe măsură ce un negustor pe nume Perahya Yiju încerca să navigheze de la Palermo la Messina (care îi dis plăcea profund și pe care o considera mizerabilă). I-a luat mai mult de două luni unei corăbii mici să ajungă de la Alexandria la Almería; un alt vas a avut nevoie de cincizeci de zile pentru a ajunge la Palermo, dar se putea ajunge acolo și în treisprezece zile.²⁰ Pasagerii își aduceau propriile așternuturi de pat, tacâmuri și vase, iar uneori dormeau culcați pe marfa lor, ceea ce, dacă transportau în, nu era așa de lipsit de confort; nu existau cabine și în timpul călătoriei toată lumea stătea pe punte. Apar puține informații în scrisori legate de mâncare, dar probabil că era foarte simplă.²¹ Goitein considera că naufragiile erau rare – au fost reținute de istorici pentru că descrierile lor sunt, inevitabil, expresive. Vasele soseau la destinație și oamenii despre care se vorbește în *Genizah* nu se temeau de mare. Probabil că era la fel de periculos cum era să călătorești pe uscat. Când navigau pe coasta Africii de Nord, căpitaniii vaselor încercau să nu piardă din vedere țărmul, și existau turnuri de veghe care monitorizau mișcarea vaselor, s-ar părea că pentru siguranța acestora, și nu doar pentru a controla intrările în vamă. Se trimiteau mesaje înapoi în Alexandria, care confirmau deplasarea navelor, și oamenii de afaceri primeau vești cum că navele lor călătoresc cu bine.²²

Există dovezi din plin referitoare la circulația cărților și a cărturarilor – evrei, după cum o arată aceste mărturii, dezvăluindu-ne cum rutele comerciale transportau și idei, nu numai în. În jurul anului 1007, a fost trimisă de la Maroc la Bagdad o întrebare privitoare la o chestiune religioasă, prin intermediul negustorilor musulmani care călătoreau spre est cu o caravană de cămile.²³ Ceea ce puteau să facă evreii

puteau foarte ușor să facă și musulmanii, și texte din lucrări grecești de medicină și filozofie s-au strecurat în sudul Spaniei, peste întinderea de ape a Mediteranei. E adevărat că nimeni nu înțelegea textele medicale ale lui Dioskorides când au ajuns la Córdoba, în secolul al X-lea; totuși, se spune că doctorul califului, evreul Hasday ibn Shaprut, ar fi lucrat cu un călugăr grec și împreună au realizat o versiune în limba arabă. Un anumit grad de unitate economică, culturală și religioasă fusese obținut de-a lungul liniei care unea Spania cu Egiptul și cu Siria. În ciuda diviziunilor de sectă dintre șiiți și sunniți și a divergențelor politice între dinastiile Omeyyazilor, Fatimizilor și Abbasizilor, teritoriile islamului interacționau în domeniile comercial și cultural. La acest lucru a contribuit mișcarea constantă a pelerinilor musulmani pe Marea Mediterană, în drumul lor spre Mecca, ca și activitatea negustorilor de diferite credințe. Cei care au fost lăsați deoparte în mare măsură au fost locuitorii din Europa de Vest creștină. În secolele al X-lea și al XI-lea, negustorii latini din Italia și din Provența încă se aventurau cu prudență în aceste ape. Numai un mic număr de orașe creștine își trimiteau navele pe mările musulmane, știind că secretul succesului era colaborarea cu adversarul musulman. Unul din aceste orașe era Veneția, a cărei istorie timpurie a fost deja analizată. Altul era portul Amalfi, la fel de deosebit prin poziția sa neverosimilă, agățat de munții din Peninsula Sorentină.

III

AMALFI E UNUL DIN MARILE MISTERE ale istoriei Mediteranei. Dacă vreun oraș din sudul Romei s-ar fi remarcat drept un mare centru comercial italian, cu siguranță ar fi fost bogatul Napoli, care avea o industrie a pânzei de in, acces spre interiorul țării și proporții perfecte; mai mult decât atât, Napoli avea o istorie comercială consecventă, după ce trecuse printr-o perioadă de recesiune, pe parcursul secolelor al VI-lea și al VII-lea, dar nu se prăbușise. Și cu toate acestea, de-a lungul secolelor de ascensiune a orașului, aproximativ între anii 850 și 1100, Amalfi a depășit Napoli ca nod comercial internațional, chiar dacă era lipsit de istorie, fiind format în jurul unui turn de veghe în secolele al VI-lea și al VII-lea.²⁴ Cu o singură stradă principală șerpuiind în sus și cu ganguri mici care se afundă printre clădirile sale, Amalfi părea un rival fără perspective al Veneției.²⁵ Era aproape imposibil să prinzi vânt favorabil dimineața și din această cauză navigația trebuie să fi fost foarte constrânsă.²⁶

Toate astea i-au făcut pe unii istorici să vorbească despre „mitul Amalfi“ și să respingă descrierea făcută orașului de către scriitori creștini, evrei și în mod special musulmani drept marele centru comercial al vestului, în secolele al X-lea și al XI-lea. Un istoric italian a descris Amalfi ca pe un oraș „fără negustori”: din această perspectivă, locuitorii orașului își cultivau viile și grădinile pe pantele stâncoase și priveau comerțul doar ca pe un mijloc de a câștiga un venit suplimentar.²⁷ Totuși, construirea unor corăbii capabile să ajungă pe alte continente era o afacere costisitoare și a creat impulsul pentru dezvoltarea comercială.

Micul Amalfi e doar o parte din poveste. Titulatura „amalfitan“ era de fapt o marcă, referindu-se generic la o mulțime de negustori și marinari din tot sudul Italiei, în special la locuitorii dintr-un grup de orașe mici de pe culmile Peninsulei Sorentine. Suspendate deasupra orașului Amalfi, fără porturi proprii, Ravello și Scala își trimiteau negustorii, pe mare în corăbiile deținute de Amalfi; Atrani se află la o distanță de cinci minute de mers pe jos de Amalfi, fiind separat de acesta printr-un afloriment; satele Maiori și Minori sunt situate pe scurtul drum de pe coastă ce duce la Salerno; Cetara a devenit o localitate de pescari. Pe scurt, tot țărmul de sud al Peninsulei Sorentine, de la Positano la mareața mănăstire Santissima Trinità, din La Cava, înființată în 1025, era considerat „Amalfi“. Analogia cu Veneția în mlaștinile sale este mai potrivită decât pare. Veneția a luat naștere dintr-un grup de comunități mici, izolate de apa mării, mai degrabă decât de munți abrupti și povârnișuri greu accesibile, toate acestea dând locurilor un caracter inexpugnabil. Ambele comunități considerau că s-au format ca adăposturi pentru refugiați în fața invaziilor barbare. Amalfi, sub conducerea ducilor care – ca și dogele din Veneția – recunoșteau vag autoritatea bizantină îndepărtată, forma un oraș risipit, fragmentat. Într-o perioadă de atacuri ale sarazinilor din Africa de Nord, această dispunere neomogenă i-a oferit o rezistență similară cu cea a venețienilor împrăștiați prin lagune.

Primele semne că amalfitanii erau capabili să lanseze o forță navală pot fi găsite încă din anul 812, când au fost somați, alături de marinarii din Gaeta, un alt oraș care a devenit activ în comerțul mediteraneeu, de către guvernatorul bizantin al Siciliei să reziste incursiunilor musulmane care ajunseseră tocmai în insulele Ischia și Ponza, situate în largul mării. Pericolul a crescut în momentul în care armatele musulmane au invadat Sicilia iar

navele musulmane au lansat cu obrăznicie un atac tocmai până la Roma, jefuind atât bazilica San Pietro, cât și bazilica Sfântul Pavel din Afara Zidurilor; trei ani mai târziu, o flotă din sudul Italiei a reușit, cu greutate, să înfrângă dușmanul într-o bătălie navală de lângă Ostia, și timp de mai multe secole acest eveniment a fost considerat salvarea Romei – fiind reprezentat în frescele lui Rafael din palatul de la Vatican, pentru că patronul său, Leon X, avea același nume cu papa care domnea în momentul victoriei, Leon IV.²⁸ Papa a încercat să atragă orașul Amalfi de partea sa și i-a acordat acces gratuit la porturile Romei. Dar ce sens avea – probabil că s-au întrebat negustorii săi – să desfășoare comerț cu Roma, când ei aveau nevoie în primul rând să pătrundă în Sicilia, Tunisia și în zone mai îndepărtate, în căutarea produselor de lux pe care curtea papală din Roma încă le râvnea. Așa că locuitorii din Amalfi și din Gaeta au încheiat un târg cu musulmanii, în ciuda amenințărilor de excomunicare ale papei, și acest lucru le-a adus salvarea materială, dacă nu și spirituală. În anul 906, consulul din Gaeta deținea monede din aur, argint și bronz, bijuterii, mătase și accesorii din marmură pentru o biserică, precum și terenuri și animale, toate acestea fiind menționate în testamentul său.²⁹ Amalfitanii aprovizionau, de asemenea, marea abație de la Monte Cassino, mama mănăstirilor benedictine, pe teritoriul continental din sudul Italiei, acționând ca reprezentanți ai ei pe teritorii îndepărtate precum Ierusalimul. Erau patronii unei mănăstiri benedictine situate între mănăstirile sfinte de pe Muntele Athos, într-un moment în care Biserica greacă și cea latină păstrau o aparență a relațiilor amicale.

Conducătorii de la Constantinopol erau bucuroși să emită, din depărtare, scrisori grandilocvente care confereau anumite titluri, cum ar fi cel de *protospatarius* (teoretic, titlul unui comandant militar), ducelui din Amalfi și altor locuitori de seamă.³⁰ În orice caz, exista o familie, Pantaleon, care avea trecere la împărat. În secolul al XI-lea, un membru al familiei Pantaleon a adus niște seturi minunate de uși de bronz la abația din Monte Cassino, la catedrala din Amalfi și la bazilica Sfântul Pavel din Afara Zidurilor.³¹ Acestea erau doar un exemplu al magnificelor produse de lux pe care familia Pantaleon le aducea din est. Locuitorii din Amalfi voiau să aibă pe teritoriul bizantin baze de unde să poată face negoț, și dețineau cheiuri și depozite în Constantinopol, în secolul al X-lea.³² Pe țărmul celălalt al Mării Adriatice, amalfitanii, împreună cu venețienii, erau principalii locuitori

ai cetății bizantine extrem de bine fortificate de la Dyrrhachion.³³ Atât negustorii venețieni, cât și cei din Amalfi erau nerăbdători să profite de marele drum care mergea de la Dyrrhachion la Constantinopol, prin Thessalonika.

Amalfi a lăsat o amprentă durabilă și mai departe în est, în teritoriul stăpânit de dinastia Fatimizilor. Oamenii din Amalfi au înființat un sanatoriu în Ierusalim, un oraș care oferea puține beneficii comerciale, în afara comerțului cu moaște din ce în ce mai neverosimile. Dar amalfitanii, în calitate de reprezentanți ai abației de la Monte Cassino, au oferit posibilitatea călugărilor benedictini de a acorda ajutor pelerinilor care plecau din Europa, în număr tot mai mare – de multe ori din porturile din sudul Italiei – spre Țara Sfântă. Acest azil s-a dezvoltat, dintr-un lăcaș mic, în Ordinul Cavalerilor Ospitalieri ai Sfântului Ioan de Ierusalim, iar călugării săi luptători au apărut mai târziu insulele Rhodos și Malta de turci. O filiație neîntreruptă se întinde din secolul al XI-lea până la Ordinul Suveran Militar de Malta, care are acum reședința la Roma.³⁴ O legendă povestește că amalfitanii erau în Ierusalim când acesta a fost asediat de armatele Primei Cruciade, în 1099. În momentul în care li s-a poruncit de către musulmani să arunce cu pietre spre mulțimea de cruciați, ei au fost obligați să se supună; ca prin minune, pietrele s-au transformat în pâini, în zbor, și au potolit foamea armatei creștine. Adevărul era, desigur, că amalfitanii aveau de câștigat când evitau să se implice în conflictele dintre creștini și musulmani.

În secolul al X-lea exista o colonie a amalfitanilor în Fustat; în 996, aceștia au fost acuzați că puseseră foc pe docurile califilor din dinastia Fatimizilor și aproximativ 160 de negustori italieni au fost omorâți în revolta care a urmat.³⁵ Trăind în Fustat, amalfitanii au stabilit relații strânse cu negustorii evrei și uneori apare menționat un loc numit „Malf” în scrisorile descoperite în *Genizah*. Negustorii din *Genizah* călătoreau spre Amalfi pentru a vinde piper. Lăsând la o parte pogromul, legăturile cu membrii dinastiei Fatimizilor le-au adus bunăstare amalfitanilor.³⁶ Ei au putut să bată o monedă de aur creată din topirea profiturilor obținute în urma comerțului lor în Africa.

Vestul era în plină redresare, aducând profit celor care erau dispuși să facă un târg cu inamicul musulman, precum amalfitanii. Pe de altă parte, alte două orașe italiene, Genova și Pisa, începeau să demonstreze că o politică mai agresivă aducea beneficii și mai mari.

Marea cea Mare se schimbă 1000–1100

I

ASCENSIUNEA ORAȘELOR PISA ȘI GENOVA este aproape la fel de misterioasă ca ascensiunea orașului Amalfi, și misterul este adâncit de succesul neașteptat al acestor orașe în curățarea vestului Mării Mediterane de pirăți și în crearea unor rute comerciale susținute de colonii de negustori și de coloniști, departe în est, până în Țara Sfântă, Egipt și Bizanț. Pisa și Genova aveau configurații extrem de diferite. Genova fusese reședința unui guvernator bizantin în secolul al VII-lea, dar după aceea au urmat două sau trei sute de ani de liniște, întrerupte brutal de jefuirea orașului de către corsarii sarazini din Africa de Nord, în anii 934 și 935.¹ Localitatea nu are resurse importante; este cocoțată pe un versant al Alpilor Ligurici și e izolată de câmpiile producătoare de cereale. Produsele privilegiate ale coastei sale sunt vinul, castanele, plantele medicinale și uleiul de măsline, și din aceste ierburi și acest untdelemn Genova a perfecționat sosul cu busuioc cunoscut sub numele de *pesto*, un produs care se potrivește sărăciei, mai degrabă decât bogăției. Portul său a devenit complet funcțional pe la sfârșitul Evului Mediu, după multe secole de îmbunătățiri, dar navele sale erau cel mai bine protejate de vreme rea când erau trase pe țărmurile nisipoase, la vest sau la est de Genova, unde au și fost asamblate cele mai multe dintre ele.² Genova nu era un centru industrial, cu excepția construcțiilor navale. Genovezii trebuiau să se lupte să supraviețuiască și au început să vadă călătoriile comerciale ca pe o soluție pentru supraviețuirea orașului. Pe măsură ce orașul se dezvolta, creștea și dependența de stocurile externe de grâu, pastramă și brânză. Din aceste începuturi modeste a apărut una din cele mai ambițioase rețele comerciale din lumea preindustrială.

Pisa arăta destul de diferit. Orașul se întinde de o parte și de alta a râului Arno, la o distanță de câțiva kilometri de mare; vărsarea râului în mare, cu zonele lui nămolose, mlăștinoase, a privat Pisa de un port bun. Calitățile sale cele mai mari constau în câmpiile întinse care se întindeau până pe coastă, sădite cu cereale și, mai aproape de țarm, cu turme de oi care asigurau lână, piei, carne și produse lactate pentru locuitorii din Pisa. Aceștia aveau mai puține motive să fie îngrijorați în legătură cu hrana lor decât cei din Genova. Pe de altă parte, coasta toscană joasă era mai expusă decât Liguria cea muntoasă în fața corsarilor din ascunzătorile musulmane aflate în Provența sau Sardinia, și, până în momentul în care locuitorii din Pisa au avut prima flotă, dușmanul lor principal îl reprezentau musulmanii. În anul 982, navele din Pisa s-au alăturat armatei împăratului german Otto II, în marșul ei spre sud, înspre Calabria, sperând să poată pune capăt incursiunilor musulmane în Sicilia. În următorul secol, Pisa și Genova s-au concentrat asupra curățării Mării Tirenene de pirații sarazini. Era limpede că, pentru a obține acest lucru, cele două orașe trebuiau să stabilească poziții de comandă în Sardinia, așa că Pisa și Genova au răspuns imediat, în forță, sosirii în Sardinia, în 1013, a armatei și flotei comandantului musulman Mujahid, conducătorul ținuturilor Dénia și Mallorca.³ Autoritatea lui Mujahid nu ajunsese, aproape sigur, mai departe de câteva baze din Sardinia, fie că el năzuia sau nu să cucerească toată insula. Alungarea lui Mujahid din Sardinia, dusă la bun sfârșit în anul 1016, a sporit cu mult receptarea locuitorilor din Pisa și din Genova ca reprezentanți ai sfântului război creștin împotriva inamicului musulman. Echilibrul de forțe între creștini și musulmani se schimba încet; puterea centrală din teritoriile

musulmane se fragmenta tot mai mult, iar flotele din Pisa și din Genova au profitat de ocazie.

II

CU CÂT CUNOȘTEAU MAI BINE locuitorii celor două orașe Sardinia, cu atât mai mult înțelegeau că era valoroasă în sine. Pe insulă se creșteau multe oi și, prin secolul al XII-lea, cei din Genova și Pisa au început să considere Sardinia o prelungire a regiunilor lor rurale, numite *contado*. Există o producție mare de cereale, de calitate medie; în sud erau lagune mari care puteau fi transformate în saline; genovezii și locuitorii din Pisa nu au avut nici un scrupul să-i înrobească pe sarzi, pe care îi considerau primitivi. Acești sarzi vorbeau o formă de latină târzie, păstrată în documente amănunțite referitoare la bunuri, care enumerau oile, bovinele și caii unei societăți care se schimbaseră incredibil de puțin din timpul construcțiilor de tip *nuraghi*. Sardinia rămăsese o societate pastorală care își întorcea privirea de la mare: era insulară, dar nu era cu adevărat mediteraneeană. Instituțiile politice și religioase erau arhaice. Regi mărunți, sau „juzi“, apăruseră în secolul al X-lea ca ultimii reprezentanți ai puterii bizantine, acum apuse. Dar Bizanțul dăinuia în altă formă. Bisericele de pe insulă urmau o versiune a ritului grec și, înainte de 1100, cel puțin unele dintre ele erau construite în stilul grecesc, cruciform. Papalitatea a protestat vehement împotriva acestor obiceiuri și a sprijinit sosirea călugărilor de pe teritoriul continental, inclusiv călugări benedictini de la Monte Cassino.⁴ Toate aceste schimbări au dus la transformarea stilului de viață în Sardinia; membrii familiilor mai importante, așa-numitele *maiores*, au luat în căsătorie locuitori din Pisa sau din Genova și puteau acum să cumpere cu ușurință produse de pe continent, având în vedere că până și vasele de bucătărie se importau. Dar nivelul de trai al țăranilor sarzi a rămas extrem de scăzut; ei sufereau de diverse boli, aveau o dietă săracăcioasă și o mortalitate crescută. Asta însemna mai puține guri de hrănit și mai multe cereale pentru export. Există un singur cuvânt care poate să descrie felul în care Pisa și Genova au tratat Sardinia: exploatare.

În secolul al XII-lea, genovezii trimiteau regulat nave pe insula ale cărei produse ieftine, dar vitale asigurau o recuperare sigură a investițiilor. Oricine avea niște bani puși deoparte – de exemplu văduvele cu o moștenire modestă – putea să investească, în siguranță, cinci-zece lire de argint, genoveze, într-o expediție comercială în Sardinia și să spere

să i se întoarcă șase-douăsprezece lire, câteva luni mai târziu.⁵ Sardinia le-a oferit celor din Pisa și Genova prima lor experiență colonială. Cele două orașe încercau să mențină controlul câștigând loialitatea juzilor. În jurul anului 1100, acest lucru se obținea de multe ori prin intermediul marilor biserici ale celor două orașe. Mariano Torchitorio, judele orașului Cagliari, din sud, a dăruit bisericii San Lorenzo din Genova pământuri în sudul Sardiniei. Dar era un om prevăzător: a avut grijă ca și Pisa să primească niște cadouri.⁶ Chiar și așa, învrăjbirea relațiilor dintre cele două orașe nu dădea rezultate decât pe termen scurt. Pisa și Genova erau prea puternice pentru a li se putea împotrivi. Locuitorii Pisei au construit catedrale și mănăstiri în stilul lor caracteristic de arhitectură, frapant, cu exteriorul acoperit de benzi din marmură albă și neagră; nu se putea face o afirmare mai clară a ascendenței orașului Pisa. Biserica Santa Trinità di Saccargia, construită la începutul secolului al XII-lea, este un exemplu tipic, din nordul Sardiniei, al acestei arhitecturi, fațadele și lateralele clădirii arătând ca o zebură. Locuitorii din Pisa și Genova au fost cei care au construit primele orașe bine fortificate, de la construcțiile de tip *nuraghi* încoace: în zona condusă de judele din Cagliari, pisanezii au ocupat dealul abrupt cunoscut sub numele de Castello, care încă domină orașul Cagliari, înconjurându-l cu ziduri înalte și făcând din el o incintă unde soldații și negustorii din Pisa puteau să locuiască în siguranță. Înființarea cetății Alghero, în nord-vestul Sardiniei, în jurul anului 1102, e pusă pe seama familiei Doria din Genova. În secolele al XII-lea și al XIII-lea, Genova și Pisa și-au putut consolida autoritatea asupra Sardiniei, în ciuda tentativelor papilor și sfinților împărați romani de a pretinde că Sardinia era proprietatea lor (cel puțin teoretic). Cu toate acestea, conta cine era acolo, la fața locului. Problema era că atât Genova, cât și Pisa năzuiau să guverneze cât mai mult din insulă, fiecare pentru sine. Rezultatul a fost un conflict înverșunat între cele două orașe. Cel mai des ajungeau la război din cauza Sardiniei, și nu a dezacordurilor din Italia continentală. La anul 1200, apele din jurul Sardiniei fuseseră deja curățate, în mare parte, de pirații musulmani; dar existau o mulțime de pirați italieni – cei din Pisa jefuindu-i pe genovezi și invers.

III

UNUL DINTRE MOTIVELE pentru care Pisa și Genova au putut să-și lanseze propriile lor flote a fost prăbușirea

autorității centrale în Italia de Nord. „Regatul Italiei“ avea puțin mai mult decât o existență teoretică și conducătorul său era, din secolul al X-lea, regele german care era îndreptățit, de asemenea, să revendice coroana Imperiului Roman de Apus, reînviat în 962, odată cu încoronarea lui Otto I, de către papă. Puterea viconților imperiali locali a slăbit; guvernarea de zi cu zi a acestor orașe a ajuns în mâna aristocraților. La începutul secolului al XII-lea, ei au început să se organizeze în comunități autonome – istoricii folosesc termenii „comună“ și „oraș-republică“, dar au îmbrățișat o mulțime de termeni, inclusiv „companie“ (*compagna*), în Genova, care însemna, ad litteram, „cei care mănâncă pâine (*pane*) împreună“. Într-adevăr, forma de guvernământ a Genovei, după 1100, semăna cu administrarea unui parteneriat comercial. *Compagna* a fost înființată pe termen scurt, doar pentru câțiva ani, pentru a găsi soluții la probleme specifice, cum ar fi construcția unei flote pentru cruciadă sau tensiunile politice care se sfârșeau uneori, în Genova, prin asasinat sau lupte de stradă. Comuna era, în anumite privințe, o instituție publică, incluzând întreaga comunitate, dar din alt punct de vedere, foarte important, era o asociație privată, deși distincția dintre „public“ și „privat“ nu era clară în mințile genovezilor din secolul al XII-lea. Orașul era presărat cu enclave private, proprietatea mănăstirilor sau a nobililor, mici porțiuni de teritoriu privilegiat care au fost aduse, încetul cu încetul, sub controlul celor care conduceau *compagna*. Aceștia și-au luat titlul răsunător de „consul“, dovedind că erau familiarizați cu modelul republican roman, deși existau nu mai puțin de șase consuli când a fost înființată prima *compagna*.⁷ La fel ca în Roma antică, sistemul electoral era manipulat cu grijă de cei care dețineau cu adevărat puterea, și în această perioadă ei proveneau întotdeauna din clasa nobililor.⁸

Acești nobili au creat imperiul comercial al Genovei, și o evoluție asemănătoare a fost înregistrată și în Pisa. Întrebarea dificilă este cine erau aceștia; nu ne referim la numele lor, cum ar fi Doria sau Spinola, în Genova, sau Visconti și Alliata, în Pisa, nume care sunt consemnate neconținut – ci întrebarea e dacă bogăția și puterea lor proveneau din comerț sau de pe uscat. Comunele italiene au adunat mica nobilime a regiunii din jurul unui oraș, care se stabilise definitiv în acel loc, cu mult timp în urmă, alături de o mulțime de oameni proaspăt înstăriți al căror statut depindea de averea făcută din comerț, din atelierele de țesături sau din afacerile bancare. Pe la începutul secolului al

XII-lea, în Pisa și în Genova aceste grupuri s-au amestecat prin alianțe matrimoniale aducătoare de venituri noi în familii cu vechime, care aveau nevoie de mai mulți bani peșin. Prestigiul de a intra într-o familie ai cărei membri au dobândit faimă pe câmpul de bătaie sau în luptele navale îi atrăgea pe cei mai bogați membri ai comunității comerciale. S-a născut un nou tip de coeziune. Această aristocrație nu era dispusă, în mod cert, să împartă puterea cu meșteșugarii și corăbierii care formau majoritatea cetățenilor. Apariția comunei nu însemna că orașele deveniseră republici democratice, ci mai degrabă că oligarhia triumfase – și, de aici, luptele înverșunate care se purtau între facțiuni, pe străzile din Genova. Și totuși, între aceste izbucniri de violență existau mai multe oportunități de a face bani ca niciodată. Membrii elitei investeau în comerțul peste mări, orientat spre destinații din ce în ce mai îndepărtate; cumpărau proprietăți în orașe, dar continuau să le administreze și pe cele din mediul rural, ba chiar să le extindă cumpărând terenuri pe celălalt țărm al mării, în Sardinia. Conducerea orașului nu se prea amesteca în aceste activități, cu excepția situațiilor în care alianțele internaționale afectau comerțul, iar aceste alianțe erau stabilite de aceiași oameni care dominau breasla comercială.⁹

Acestea erau direcțiile care se puteau constata în toată Italia de Nord, în jurul anului 1100, chiar dacă Pisa și Genova au fost printre primele orașe care au format o comună aristocrată. Dezvoltarea orașelor din interior, mai ales în marea câmpie lombardă, a avut un efect important asupra acțiunilor din Mediterana, întrucât orașele au devenit centre ale cererii de produse de lux aduse de peste mări, în timp ce membrii lor de seamă animau producția de țesături și obiecte din metal de calitate sporită, care puteau fi transportate peste Marea Mediterană, în schimbul mățăsurilor și al mirodeniilor pe care le solicitau acum cei din elită. Genova, Pisa și, în partea estică a Italiei, Veneția au început să furnizeze bunuri unor consumatori cu care generația mai bătrână de negustori din Amalfi nu reușise să stabilească un contact strâns și regulat. Mai mult decât atât, aceste orașe au început să privească dincolo de Alpi. Reședințele și orașele din sudul Germaniei au primit bucuroase bunurile care soseau prin Veneția și în secolul al XII-lea negustorii germani au sosit aici, punând bazele depozitului german, sau Fondaco dei Tedeschi, care va funcționa pe parcursul multor secole ca biroul comercial al negustorilor germani stabiliți în Veneția.¹⁰ Comercianții

genovezi au început să-și îndrepte pașii la nord de fluviul Ron, spre târgurile care începeau să apară în Champagne, de unde puteau să cumpere cele mai bune stofe flamande din lână, pe care să le transporte în jos pe Ron, spre Marea Mediterană. Se năștea o rețea vastă, concentrată pe comerțul maritim al orașelor Genova, Pisa și Veneția, dar cu ramificații care se întindeau în tot vestul Europei.

Această revoluție comercială a fost susținută de o dezvoltare spectaculoasă a procedeeleor comerciale și a metodelor de ținere a registrelor. Motivul pentru care se cunosc atâtea lucruri despre economia și societatea genoveze, în această perioadă, este că, începând din anul 1154, au supraviețuit volume ample care conțin contracte, testamente, vânzări de terenuri și alte tranzacții, înregistrate de notarii orașului.¹¹ Primul din aceste registre notariale păstrate este o carte masivă scrisă pe o hârtie groasă, netedă, adusă de la Alexandria de un anume Giovanni Scriba („Ioan Scribul“), printre clienții lui numărându-se cele mai puternice familii din Genova de la mijlocul secolului al XII-lea.¹² Procedeele comerciale au devenit din ce în ce mai sofisticate, lucru care a devenit necesar și din cauza dezaprobării publice manifestate de Biserica Catolică față de orice semăna a cămătărie, un termen al cărui înțeles varia foarte mult, de la dobândă exorbitantă, până la simple profituri comerciale. Trebuiau dezvoltate anumite mecanisme pentru a evita blamul ecleziastic, care putea duce, în forma lui cea mai severă, la excomunicare. Se puteau face împrumuturi într-o monedă, pentru a fi achitate în altă monedă, iar astfel dobânda era ascunsă în rata de schimb valutar. Însă adesea negustorii de înscriau în ceea ce ei numeau o *societas*, sau un „parteneriat“, în care un comanditar investea trei sferturi din suma totală și colegul (sau colega) lui investea un sfert, fiind, totodată, de acord să călătorească spre orice destinație s-ar fi stabilit și să facă negustorie acolo. La întoarcerea sa, profiturile s-ar fi împărțit în două. Era o bună metodă pentru un tânăr negustor să înceapă să adune bani, dar un alt tip de aranjament a devenit și mai frecvent: *commenda*, unde asociatul care călătorea nu investea nimic în afară de abilitățile și munca lui, și primea un sfert din profit. Aceste aranjamente au contribuit la răspândirea bunăstării dincolo de elita aristocrată; se forma o clasă de negustori dinamică, ambițioasă, fără teamă de pericolele de pe mare și de porturile din ținuturi străine.¹³ Negustorii din Genova și din

Pisa priveau spre țărmul celălalt al Mediteranei și identificau oportunități la fiecare pas.

IV

STĂPÂNIREA APELOR din apropiere de casă a fost experiența necesară care a anticipat organizarea unor acțiuni mai riscante și mai ambițioase în Bizanț și în teritoriile islamice. Veneția trebuia să curețe apele Mării Adriatice de flotele musulmane, în timp ce orașul Bari se afla în stăpânirea emirilor musulmani (între 847 și 871); în anul 880 a fost recompensată pentru eforturile sale cu un privilegiu oferit de împăratul Bizanțului, în semn de recunoștință. În 992, Veneția a mai venit o dată în ajutorul bizantinilor și cu această ocazie a primit o cesiune a drepturilor comerciale.¹⁴ Pisanezii și genovezii nu aveau un patron atât de puternic cum era împăratul grec, și se bizuiau doar pe propriile lor eforturi. În 1063, o flotă din Pisa a atacat portul orașului Palermo, aflat sub stăpânire musulmană, distrugând o serie de nave dușmane și capturând lanțul cel mare care se întindea pe toată lungimea portului, pentru a-i opri pe intruși. Nu au pătruns mai departe de chei, dar tot au luat cu ei o pradă bogată.¹⁵ Au folosit profiturile de pe urma atacului pentru a-L slăvi pe Dumnezeu, întrucât au donat o parte din câștig marelui catedrale Santa Maria pe care locuitorii din Pisa începeau să o construiască, și, dacă era ceva ce putea să indice bunăstarea tot mai mare a orașului, această minunată biserică din marmură.

Incursiunile pe care le-au făcut au creat impresia că erau angajați într-o luptă sfântă împotriva musulmanilor. Dumnezeu avea să le răsplătească eforturile cu victorii, pradă și cu beneficii spirituale – care nu erau încă foarte limpede definite. Nu exista o delimitare clară între recompensele materiale și cele spirituale. Acest lucru reiese din evenimentele petrecute în anul 1087, când genovezii și pisanezii au lansat un atac asupra orașului Mahdia, de pe coasta Tunisiei.¹⁶ Așezată pe un promontoriu, Mahdia fusese întemeiată de conducătorii din dinastia Fatimizilor, care în cele din urmă au luat în stăpânire Egiptul, și era unul din cele mai importante orașe prin care trecea pulberea de aur adunată din cotitura fluviului Niger, de dincolo de Timbuktu; transportat cu caravanele de-a lungul Saharei, aurul ajungea la Marea Mediterană și era pompat în economia teritoriilor islamice. Controlul asupra orașului Mahdia poate fi văzut și ca o soluție pentru a controla

Strâmtoarea Siciliei și pentru a avea acces liber la coridorul dintre estul și vestul Mării Mediterane. De aceea, Mahdia va rămâne mult timp ținta cuceritorilor creștini – regii normanzi, în secolul al XII-lea, cruciații francezi, în secolul al XIV-lea. Dar la sfârșitul secolului al XI-lea, orașul era pe culmile prosperității. Era frecventat de negustorii menționați în documentele din colecția *Genizah*, care vindeau acolo produse ca piperul adus din Orient și inul egiptean.¹⁷ Din 1062 până în 1108, Mahdia a fost condusă de un singur emir puternic, Tamin, care s-a îmbogățit nu numai din comerț, ci și din atacurile piratilor asupra orașelor Nicotera, în Calabria, și Mazara, în Sicilia.¹⁸ Era o adevărată pacoste pentru vecinii săi apropiați. Conducătorii dinastiei Fatimizilor au dezlănțuit, în mod nesăbuit, armatele beduinilor (Banu Hillal și Banu Sulaym), gândindu-se că vor putea aduce din nou Tunisia sub stăpânire egipteană. În cele din urmă, beduinii au amplificat cu totul dezordinea și au distrus în întregime regiunile rurale, astfel încât locuitorii din Africa de Nord au devenit dependenți de grânele siciliene, după atâtea secole în care Tunisia fusese grânarul Mediteranei.¹⁹ Potrivit unui scriitor arab de la începutul secolului al XIII-lea, ibn al-Athir, creștinii au încercat să-l coopteze pe Roger, contele normand al Siciliei, în campania lor împotriva cetății Mahdia (el petrecuse ultimul sfert de secol extinzând controlul creștinilor asupra insulei); dar Roger „și-a ridicat coapsa, a tras un mare pârț“ și s-a plâns de toate problemele care s-ar fi creat: „comerțul cu alimente va trece în mâinile lor, din mâinile sicilienilor, și eu o să pierd, în favoarea lor, tot profitul pe care-l fac în fiecare an din vânzarea grânelor“.²⁰

Chiar și fără Contele Roger, aliații italieni au fost dispuși să meargă înainte, în 1087. Papa Victor III i-a întâmpinat pe membrii expediției la Roma, unde aceștia au primit traiste de pelerin care arătau că vizitaseră mormântul Sfântului Petru. Lucrul acesta i-a stârnit pe istoricii moderni ai cruciadelor, care au susținut cu tărie, în mod just, că, începând cu predica Primei Cruciade, în 1095, cruciații erau considerați pelerini: „pelerinajele și războiul sfânt erau alăturate, în mod evident“.²¹ La fel ca în Palermo, italienii au făcut multe stricăciuni atacând Mahdia, dar nu au cucerit orașul și probabil că nici nu se așteptau să reușească asta. Cu prada pe care au luat-o au putut să plătească pentru construirea bisericii San Sisto în Cortevicchia, în centrul orașului Pisa, și au decorat fațada bisericii cu ceramică luată de la

Mahdia.²² Mai mult decât atât, pelerinii din Pisa au comandat un poem despre victorie, în latină. „Cântecul despre victoria celor din Pisa“ (*Carmen in victoriam Pisanorum*) este plin de imagini biblice care evocă lupta copiilor lui Israel cu vecinii lor păgâni. Locuitorii din Mahdia, *Madianiti*, au fost transformați, în viziunea poetului, în vechii midianiți, în timp ce războinicii pisanezi s-au înfățișat drept urmașii macabeilor și chiar ai lui Moise: „Iată! Încă o dată israeliții jefuiesc Egiptul și se bucură că l-au învins pe faraon; ei traversează Marea cea Mare ca și cum ar trece peste cel mai uscat pământ; Moise scoate apă din cea mai seacă piatră“.²³ Poemul creează o atmosferă febrilă în care cauza sfântă a luptei împotriva necredincioșilor ia locul considerațiilor pur comerciale.

Faptul că relațiile dintre pisanezi și musulmani nu erau întotdeauna ostile e dovedit de prezența ceramicii islamice în decorațiunile bisericilor din Pisa.²⁴ Aceste produse ceramice, smălțuite cu artă și decorate în culori vii, erau destul de diferite, ca stil, de articolele mai simple produse în vestul Europei, iar când erau inserate în exteriorul bisericilor luceau în soare ca niște bijuterii.²⁵ Castroanele de ceramică mari, sau *bacini*, fixate în turnurile și fațadele bisericilor din Pisa spun o poveste uimitoare nu numai despre război, dar și despre comerț și despre fascinația italienilor pentru obiectele aduse din Orient. Bisericile construite în secolul al XI-lea etalau în exterior obiecte egiptene din ceramică, de bună calitate. Existau vase aduse din Sicilia și din Tunisia înainte și mult după campania din Mahdia. Marocul trimitea la Pisa cantități mari de obiecte mai simple, din ceramică verde și maro, acoperite de un smalt albăstrui. Pisanezii s-au obișnuit atât de mult cu acest tip de decorațiuni, încât au continuat să introducă *bacini* în turnurile bisericilor mult timp după ce își dezvoltaseră propria lor industrie de ceramică smălțuită, în secolul al XIII-lea. Pentru că italienii nu au luat doar obiectele de la musulmani, ci și tehnologia, punând bazele industriei de ceramică maiolică din Renașterea italiană.

Un castron inserat în fațada bisericii San Piero a Grado, de lângă Pisa, înfățișează o corabie cu trei catarge, cu pânze triunghiulare, o provă foarte curbată și o pupă abruptă; aceasta este o corabie din Mallorca musulmană și desenul e foarte stilizat.²⁶ Chiar și așa, imaginea ne oferă o vagă idee despre tipul de nave masive care transportau mărfurile între Spania, Africa și Sicilia, în zilele de dominație musulmană asupra apelor din sudul Mării Mediterane. Ea corespunde descrierii unor vase de mare capacitate, cunoscute ca

qunbar, care transportau atât mărfuri grele, cât și pasageri, descrieri redată în scrisorile din *Genizah*.²⁷ Un alt *bacino* înfățișează o ambarcațiune mai mică, prevăzută cu vâsle, dar și cu o pânză, alături de o corabie cu două catarge, și aceasta ar putea fi o galерă rapidă, lungă, adâncă și suplă.²⁸ Încă o dată, scrisorile din *Genizah* ne vin în ajutor. Aici apar galerele ușoare numite *ghurab*; cuvântul desemnează lama ascuțită a unei săbii, ținând cont de abilitatea acestor vase de a străpunge valurile. La fel, ambarcațiunea lungă și cu bordaj îngust ar putea fi o *qarib*, o barjă de mare care putea să acopere distanța dintre Tunisia și Siria.²⁹

V

PROVOCĂRILE LA ADRESA DOMINAȚIEI MUSULMANE în Mediterana au atins pragul critic la sfârșitul secolului al XI-lea. Expansiunea creștinilor în zonele musulmane din Mediterana era în plină desfășurare în preajma anului 1060, ca urmare a invadării Siciliei de către armatele lui Robert Guiscard și ale fratelui său, Roger de Hauteville, cavaleri normanzi care își croiseră deja stăpâniri proprii în teritoriile longobarde și bizantine din sudul Italiei. În 1061, cu zece ani înainte de a prelua controlul orașului Bari, capitala provinciei bizantine cunoscute ca „Longobardia“, au fost tentați să traverseze Strâmtoarea Messina și să intervină în certurile înverșunate dintre cei trei emiri care stăpâneau Sicilia și care uitaseră complet de amenințarea normandă. Unul dintre acești emiri, ibn al-Hawas, își ținea propria soră în arest de protecție în orașul Enna, aflat pe vârful unei coline; era soția asuprită a puternicului și antipaticului emir din Catania, ibn ath-Thimnah, ale cărui încercări de o readuce cu forța eșuaseră. Ajuns la o stare de disperare, ibn ath-Thimnah i-a implorat pe normanzi să vină în ajutorul lui, iar Robert și Roger de Hauteville au fost de acord. Ei au sosit, cel puțin aparent, nu ca invadatori, ci ca aliați ai emirului din Catania, și s-au folosit de această înțelegere pentru a lua în stăpânire, treptat, întreaga insulă, începând cu capturarea cetății Messina și continuând cu cucerirea orașului Palermo, în 1072 (deși cucerirea nu a fost completă până când nu a căzut și Noto, în 1091). Capacitatea lor de a fi pus în mișcare oameni și cai, prin Strâmtoarea Messina, e uimitoare. Roger a devenit conte în Sicilia și s-a căsătorit cu o aristocrată din Savona, în nord-vestul Italiei; un mare număr de coloniști din Liguria și din alte părți ale Italiei au urmat-o în Sicilia, devenind cunoscuți sub numele de *Lombardi*. Cu această imigrație a

început procesul lent al latinizării Siciliei, iar vorbitori de dialecte înrudite cu limba vorbită în Liguria mai puteau fi încă găsiți, în secolul XX, în anumite orașe din estul Siciliei.³⁰

Cu toate acestea, caracterul insulei nu s-a schimbat prea repede. Pentru că mare parte din Sicilia, în secolul al XII-lea, a rămas patria unei populații amestecate de musulmani – majoritari în preajma anului 1100, greci – numeroși, dar într-o măsură puțin mai mică, și evrei – probabil 5% din toată populația, cu coloniștii latini – fie ei normanzi sau „lombarzi” – estimați la mai puțin de 1%. Grecii erau concentrați mai mult în nord-estul Siciliei, în regiunea din jurul vulcanului Etna, cunoscută sub numele de Val Demone, și în special în Messina, care a devenit principala cală de lansare din Sicilia normandă. Fiecare grup beneficia de o autonomie semnificativă: libertatea de a practica propria religie – care a fost păstrată cu sfințenie în „tratatele de capitulare” acordate orașelor cucerite cum ar fi Enna; aveau dreptul la propriile lor instanțe judecătorești pentru cazurile care apăreau între coreligionari; o garanție a protecției oferite de conte, cu condiția ca musulmanii și evreii să plătească un impozit numit *gesia*, care era, de fapt, o continuare a taxei *jizyah*, introduse de musulmani, ce trebuia achitată de neamurile Scripturii, doar că acum creștinii erau scutiți iar musulmanii erau obligați să plătească acest impozit.

Cucerirea de către Robert Guiscard a provinciei bizantine din sudul Italiei și a principatelor longobarde învecinate provocase, între timp, mânia nestăpânită a împăratului bizantin. Relația dintre papalitate și Biserica Ortodoxă Greacă se deteriorase constant în secolul al XI-lea, pe măsură ce papii începuseră să-și impună autoritatea asupra tuturor creștinilor iar victoriile normande amenințau să scoată sudul Italiei de sub suveranitatea Bisericii de orientare greacă. Cu toate că Marea Schismă din 1054 este adesea considerată momentul decisiv în separarea Apusului catolic de Răsăritul ortodox, evenimentele acelui an s-au succedat, de fapt, unui lung șir de conflicte: nunțul papal Umberto de Silva Candida a trântit pe altarul bisericii Hagia Sofia din Constantinopol o bulă de excomunicare adresată patriarhului din Constantinopol și suveranului său, împăratul. Cu abilitate, bizantinii răspândiseră de-a lungul timpului, echilibrat, populația latină și greacă în orașele de coastă din regiunea Apulia, unde episcopii latini erau adesea mai dispuși să recunoască autoritatea de la Constantinopol,

cel puțin în chestiunile politice, decât autoritatea conducătorilor din Occident, inclusiv a papei. Sosirea normanzilor i-a întors pe latini împotriva latinilor și pe greci împotriva grecilor; cucerirea de către normanzi a extremității inferioare a Italiei, Calabria, și apoi a Siciliei, a adus mii de greci sub stăpânirea fratelui lui Robert, Roger. După capitularea orașului Bari, în 1071, ostilitatea față de normanzi a crescut și mai mult, întrucât Robert plănuia invadarea teritoriilor bizantine de partea cealaltă a Mării Adriatice, față în față cu Italia. El considera cetatea Dyrrhachion și insulele din Marea Ionică o poartă de intrare prin care putea să pătrundă mult în teritoriul Imperiului Bizantin, cu ajutorul fiului său, Bohemond, un uriaș blond. Pentru a-și justifica atacul împotriva Bizanțului, Robert a pretins că acționa în numele împăratului Mihail Doukas, detronat și exilat; el a primit în anturajul său un călugăr fugăr despre care a declarat că ar fi fost Mihail. A defilat cu acest călugăr, gătit cu podoabe imperiale, prin fața zidurilor cetății Dyrrhachion, după care (așa cum pretinde istoricul Anna Comnena) „Mihail“ a fost rapid și vehement denunțat ca fiind un impostor de către cetățenii înșirați pe creasta zidurilor cetății. Era previzibil ca Anna să redea astfel situația, ea fiind fiica împăratului aflat la domnie, Alexios Comnenul, fondatorul unei dinastii puternice ale cărei succese police și militare au generat o renaștere substanțială în destinul Imperiului Bizantin. Anna bănuia, și e greu să nu-i dai dreptate, că Robert voia să obțină tronul de la Constantinopol. Atacul său asupra Albaniei a fost numai prima fază dintr-un război pe care intenționa să-l poarte de-a lungul drumului roman Via Egnatia, până în centrul Imperiului Bizantin.

Între anii 1081–1082, Robert a construit o flotă de nave cu capacitatea de a transporta turnuri de asediu masive, acoperite cu piei de animale, cu intenția de a lansa un atac naval asupra cetății Dyrrhachion, în timp ce Bohemond urma să avanseze pe uscat după ce debarca la Valona, mai jos, pe coastă. Era vară și apele mării ar fi trebuit să rămână liniștite, dar Anna Comnena povestește că Dumnezeu i-a ajutat pe bizantini trimițând o furtună puternică ce a împrăștiat și distrus flota lui Robert. Pe măsură ce norii se goleau, turnurile construite pe nave au fost îngreunate de pieile de animale îmbibate cu apă și s-au prăbușit pe punte. Navele s-au scufundat iar Robert și câțiva dintre oamenii lui au fost norocoși să supraviețuiască, aruncați pe țăr. Chiar și în fața unei asemenea nenorociri, încăpățânatul Robert

Guiscard nu a considerat că ar fi vorba despre o judecată divină și era hotărât să reia atacul.³¹ Și-a adunat forțele și a atacat cetatea Dyrrhachion, chiar aducând niște turnuri de asediu și mai mari, care depășeau înălțimea zidurilor. Aceste ziduri erau atât de solid construite, încât, potrivit scriitorilor bizantini, pe partea de sus a zidului puteau să treacă două care de luptă, unul pe lângă altul – o imagine care are legătură mai mult cu Homer decât cu realitățile arsenalului de război din secolul al XI-lea, din care dispăruseră de mult carele de luptă. Pentru că cetatea Dyrrhachion putea fi cucerită numai prin trădare și viclenie. În cele din urmă, un negustor din Amalfi a deschis porțile orașului în fața invadatorilor.³²

Împăratul Alexios a avut o soluție inteligentă la problema administrării unui război cu un dușman puternic la extremitatea vestică a imperiului său. Flota lui nu era capabilă să poarte și să câștige o bătălie la o distanță atât de mare de casă. Forța navală bizantină era reținută în Marea Egee, iar Imperiul Bizantin avea destul de multe probleme pe uscat: turcii selgiucizi atacau granița de est, în Asia Mică, slavii în Balcani, fără a mai vorbi de luptele de dezbinare care se duceau chiar la Constantinopol. Bizantinii preferau să folosească diplomația în locul luptei, dar, în mod evident, doar diplomația nu putea să-l îmblânzească pe Robert Guiscard. În schimb, diplomația a fost folosită în altă direcție, la Veneția, unde negustorii se temeau de conflictele ce ar fi putut să facă ieșirea la Marea Adriatică impracticabilă. O victorie normandă în Albania ar fi permis flotelor din sudul Italiei să controleze accesul la Marea Adriatică. Veneția prefera ca puterea care controla coasta vestică a sudului Mării Adriatice să nu controleze și coasta estică. Așa încât venețienii au fost de acord să ofere ajutor naval împotriva flotei lui Guiscard, la Dyrrhachion. Au pornit pe ape transportând grămezi de bârne grele cu piroane înfipite în ele și s-au năpustit asupra navelor dușmane, găurindu-le bordajul. În cele din urmă, bizantinii au recuperat cetatea Dyrrhachion și Robert (confruntându-se cu probleme acasă, în Italia) a fost forțat să se retragă, deși Bohemond a continuat, un timp, să facă ravagii în Albania. Când Robert a reluat atacul asupra Imperiului Bizantin era bătrân și bolnav și a murit în timpul acestei campanii, în 1085, în Kefalonia, în micul port Fiskardo, care încă poartă porecla lui Guiscard, „cel Șiret“. Deși împăratul Alexios și curtea sa au râsuflat ușurați la aflarea veștii, aceasta nu era

în nici un caz ultima încercare a conducătorilor din sudul Italiei de a invada Imperiul Bizantin prin Albania.

Între timp, venețienii au trimis mesageri la împăratul Alexios și, în anul 1082, acesta a emis o Bulă de Aur care i-a copleșit cu daruri, subliniind, în același timp, că erau supușii lui, *duli*. Cel mai prețios și mai controversat dintre cadourile lui a fost acordarea dreptului de a face comerț, degrevați de impozite, oriunde în Imperiul Bizantin cu excepția Mării Negre și a Ciprului. Împăratul voia să mențină rolul special jucat de Constantinopol ca legătură între Mediterana, de unde primea mirodenii și produse de lux, și Marea Neagră, de unde negustorii aduceau blănuri, chihlimbar și alte produse din nord. Venețienilor li s-au acordat chiar și diverse pământuri lângă Cornul de Aur, inclusiv un chei de descărcare și propria lor biserică (cu brutăria sa).³³ Privilegiul din 1082 a introdus un etalon de aur în Mediterana și, ori de câte ori orașele italiene negociau o alianță cu un partener comercial care avea nevoie de ajutor naval, aveau un model pe care să-l imite.

Există mai multe puncte de vedere cu privire la gradul în care economia Imperiului Bizantin a ajuns să fie dominată de venețieni și de alți negustori italieni. Pe termen lung, prezența italienilor a stimulat, probabil, producția bunurilor din agricultură și a stofelor, pentru export.³⁴ În mod clar, în jurul anului 1100, prezența venețienilor în Bizanț era încă foarte limitată. Principalele destinații ale negustorilor venețieni în lumea bizantină erau surprinzător de aproape de casă: cetatea Dyrrhachion, odată recuperată de la normanzi; orașul Corint, la care puteau să aibă acces fără să intre în Marea Egee, prin portul antic de la Lechaion, în Golful Corintic. De acolo, venețienii luau vin, untdelemn, sare și cereale pentru a le duce acasă, în orașul lor înfloritor, unde cererea pentru aceste produse alimentare destul de simple era mereu în creștere.³⁵ Pentru cei mai mulți negustori venețieni, orașul Constantinopol, cu mățăsurile lui, pietrele sale prețioase și obiectele din metal, se afla dincolo de orizont. Dar venețienii au început să se gândească să profite la maximum de privilegiile care le fuseseră acordate. Era o chestiune de drepturi, pentru că ei încă se mai considerau locuitori ai unei porțiuni îndepărtate a Imperiului Roman de Răsărit și se mândreau cu statutul lor de supuși imperiali: nu există dovadă mai clară a acestui fapt decât arhitectura și decorațiile bazilicii San Marco, care fusese reconstruită în a doua jumătate a secolului al XI-lea într-un stil bizantin asumat, inspirat de Biserica Sfinții Apostoli din

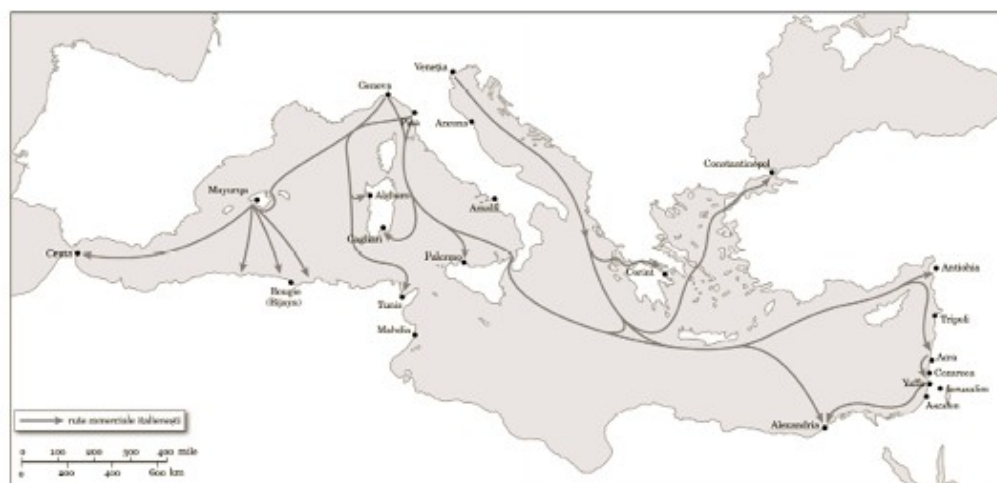
Constantinopol. Bazilica San Marco era proiectată să evoce o listă întreagă de legături cu Orientul, pentru că proclama de asemenea, cu mândrie, legătura sa cu Alexandria, scaunul patriarhal al sfântului ale cărui moaște le păstra.³⁶

Așadar, până la sfârșitul secolului al XI-lea, orașele Pisa și Genova se ridicaseră la luptă, din ce în ce mai eficiente, pentru a curăța vestul Mării Mediterane de pirații musulmani, și își organizaseră propria lor stăpânire în Sardinia; între timp, venețienii câștigaseră ceea ce urma să devină o poziție inegalabilă în Imperiul Bizantin. Dominația musulmană în Mediterana nu mai putea fi considerată indiscutabilă, în special din momentul în care armatele și corăbiile Primei Cruciade au început să se urnească.

„Răsplata pe care o va da Domnul“
1100–1200

I

ÎN ANUL 1095, PRIN PREDICA pe care a ținut-o la Clermont, în centrul Franței, papa Urban II a declanșat o mișcare ce va transforma harta politică, religioasă și economică a Mediteranei și a Europei. Tema discursului său era rușinea suportată de creștinătate, din următoarele cauze: persecuțiile la care erau supuși creștinii în Orientul musulman, înfrângerea armatelor creștine în fața turcilor și ocară ca Biserica Sfântului Mormânt din Ierusalim, locul Răstignirii și al Învierii lui Hristos, să se afle acum în mâinile necredincioșilor.¹ Ceea ce papa Urban intenționa să fie un discurs de mobilizare, menit să adune voluntari din sudul Franței care să meargă în est să-i ajute pe bizantini în lupta împotriva turcilor, a fost înțeles ca un apel către cavalerii creștinătății să înceteze lupta unul împotriva altuia (lucru care le puna în pericol sufletul) și să-și folosească forțele împotriva necredincioșilor, uniți într-un pelerinaj sfânt, sub arme, cu convingerea că cei care mureau în această măreață călătorie urmau să câștige mântuirea veșnică. Aici apărea ocazia de a înlocui actele de penitență, impuse de biserică, printr-un lucru pentru care nimeni nu era mai potrivit decât clasa cavalerilor – războiul, dar de data aceasta în slujba Domnului. Doar treptat a devenit doctrină oficială conceptul iertării tuturor păcatelor trecute celor care luau parte la o cruciadă. Dar ceea ce au înțeles oamenii din ce a oferit papa, în numele lui Hristos, a mers dincolo de formulările mai prudente ale avocaților canonici.

Ruta principală urmată de Prima Cruciadă a ocolit Marea Mediterană și a purtat armata pe uscat, prin Balcani și Anatolia; mulți cruciați nici n-au văzut marea decât la Strâmtoarea Bosfor, în Constantinopol, până când să ajungă în Siria, într-un număr mult diminuat din cauza războiului, a bolilor și a epuizării.² Și nici măcar în Orient ținta lor nu a fost vreun oraș maritim, ci Ierusalimul, așa încât cucerirea sa în anul 1099 a creat o enclavă izolată de mare – o problemă pe care nu puteau s-o rezolve decât navele italiene, așa cum se va vedea mai târziu. O altă forță a plecat din Apulia, unde fiul lui Robert Guiscard, Bohemond, adunase o armată. Bizantinii se temeau că el va voi să reia manevrele de cucerire a teritoriilor bizantine puse în practică de tatăl său, așa încât, când a ajuns la Constantinopol, au exercitat presiuni asupra lui să recunoască autoritatea împăratului și să devină vasalul său, sau *lizios*, un termen feudal din vest care a fost folosit pentru că era mai plauzibil ca Bohemond să respecte jurămintele făcute potrivit obiceiurilor lui natale, decât pe cele conforme cu legea bizantină. Când, în 1098, s-a declarat prinț al Antiohiei, un oraș pierdut de curând de bizantini în favoarea turcilor, curtea imperială a făcut toate eforturile pentru a afirma sus și tare că principatul său se afla sub suzeranitate bizantină. Era uimitor că o gloată mare de oameni, de multe ori prost înarmați, s-a dovedit capabilă să captureze cetatea Antiohia, în 1098, și orașul Ierusalim, în 1099, deși bizantinii erau mai dispuși să privească această întâmplare ca pe-o lovitură norocoasă tipic barbară, decât ca pe o victorie pusă la cale de Hristos. Văzut de la Constantinopol, rezultatul cruciadei nu era într-un tot negativ. Cavalerii veniți din vest se instalaseră în zone de frontieră sensibile, aflate între teritoriile bizantine și

pământurile disputate de turcii selgiucizi și califii dinastiei Fatimizilor.

Motivațiile religioase ale lui Bohemond în decizia de a se alătura cruciadei nu trebuie subestimate, dar el era un tip pragmatic: a înțeles că armatele cruciaților nu vor putea să păstreze nici o cucerire, fără să aibă acces la Marea Mediterană și fără ajutor naval din partea flotelor creștine capabile să protejeze liniile de alimentare din vest. De aceea, el avea nevoie să stabilească legături cu navele italiene. Putea să conteze pe entuziasmul care fusese generat la Genova și Pisa de veștile privind discursul papei Urban, redat genovezilor de episcopii din Grenoble și din Orange. Cetățenii din Genova au decis că era timpul să uite de neînțelegerile lor și să se unească într-o *compagna*, sub conducerea a șase consuli; scopul acestei *compagna* era în primul rând acela de a construi și a înarma nave pentru cruciadă. Istoricii au polemizat îndelung asupra faptului că genovezii priveau cruciada ca pe-o oportunitate de a face afaceri și încercau să obțină privilegii comerciale în teritoriile pe care cruciații le-ar fi cucerit, similare cu cele primite de venețieni, de curând, în Imperiul Bizantin. Cu toate astea, ei nu aveau cum să prevadă rezultatul cruciadei; erau dispuși să-și întrerupă activitățile comerciale și să-și investească toată energia în construirea unor flote care urmau, cel mai probabil, să fie pierdute departe, în bătălii și furtuni. Ceea ce-i motiva era fervoarea sfântă. Potrivit unui participant genovez la Prima Cruciadă, cronicarul Caffaro, chiar înainte de cruciadă, în 1083, o navă genoveză numită *Pomella* îi transportase pe Robert, conte de Flandra, și pe Godefroy de Bouillon, primul conducător latin al Ierusalimului, la Alexandria; de acolo, ei înaintaseră cu greu spre Sfântul Mormânt și începuseră să viseze să îl recupereze pentru creștinătate.³ Povestea era fantezie curată, dar exprima sentimentul trăit de aristocrații genovezi, că orașul lor era menit să joace un rol important în războiul pentru cucerirea Ierusalimului.

Douăsprezece galere și un vas mai mic au plecat din Genova în iulie 1097. Echipajul era format din aproximativ 1 200 de bărbați, o mare parte din populația bărbătească a orașului, având în vedere că populația totală a orașului Genova era, probabil, de numai 10 000 de oameni.⁴ Cumva flota a știut unde sunt cruciații și a luat contact cu ei în dreptul coastei nordice a Siriei. Antiohia se afla încă sub asediu iar flota genoveză a intrat în portul Sfântul Simeon, portul exterior al orașului, care funcționase ca o poartă spre

Mediterrana încă din Epoca Bronzului.⁵ După capitularea oraşului, în iunie 1098, Bohemond i-a răsplătit pe cruciaţi genovezi cu o biserică în Antiohia, treizeci de case în apropiere, un depozit şi o fântână, creând nucleul unei colonii comerciale.⁶ Această donaţie a fost prima din multele daruri pe care genovezii urmau să le primească în statele create de cruciaţi. La începutul verii din anul 1099, membrii unei importante familii genoveze, familia Embriachi, au ancorat la Yaffa, aducând ajutoare armatei de cruciaţi care asedia Ierusalimul – ei şi-au demontat propriile nave, transportând la Ierusalim lemnul din care erau construite, pentru a fi folosit la construirea maşinărilor de asediu. Şi apoi, în august 1100, douăzeci şi şase de galere şi patru nave cu provizii au plecat de la Genova transportând aproape 3 000 de bărbaţi.⁷ Ei au luat contact cu conducătorul francez al proaspăt creatului Regat al Ierusalimului, Balduin I, şi au început procesul lent de cucerire a unei fâşii din coastă, întrucât era esenţial să păstreze liniile de aprovizionare din vestul Europei către regatul aflat în luptă. Au jefuit oraşul antic de pe coastă Cezareea, în mai 1101.⁸ Când conducătorii genovezi au împărţit prada, au dat fiecărui marinar câte două livre de piper, ceea ce demonstrează cât de bogat în mirodenii putea să fie chiar şi un port minor din Levant. Au luat, de asemenea, o cupă mare, verde, care se afla în Marea Moschee din Cezareea, fiind convinşi că era potirul folosit la Cina Cea de Taină şi că era din smarald (o eroare rectificată câteva secole mai târziu, când cineva l-a scăpat şi s-a descoperit că era din sticlă).⁹ Având în vedere că pocalul e aproape sigur o piesă de calitate făcută de meşteşugari romani, datând din secolul I d.Hr., intuiţia lor privind originea sa nu a fost cu totul greşită. Obiectul a fost dus cu mare pompă la catedrala din Genova, unde e expus şi în ziua de azi, suscitând interesul ca unul din candidaţii la titlul de Sfântul Graal.¹⁰

Pocalul verde a fost probabil, pentru genovezi, un premiu la fel de mare ca oricare din privilegiile comerciale obţinute, toate acestea fiind sărbătorite în analele oraşului ca nişte semne ale recompensei divine. Genovezii au stabilit relaţii bune cu stăpânitorii fiecărui stat cruciat (Ierusalim, Tripoli, Antiohia), care aveau nevoie de ajutor pentru a obţine controlul asupra porturilor din Siria şi Palestina. În 1104, norocul lor a fost şi mai mult sporit de capturarea oraşului-port Acra, cu o radă portuară mulţumitoare şi cu acces bun spre interior. Pe parcursul următoarelor două secole, Acra a

funcționat ca bază principală a negustorilor italieni care făceau comerț cu Țara Sfântă. Genovezii dețineau documente care să ateste că stăpânitorii Ierusalimului le-au promis o treime din orașele care au fost cucerite cu ajutorul lor, până pe coasta Palestinei, deși nu toată lumea e convinsă că aceste documente sunt autentice; dacă nu e așa, ele sunt, oricum, o dovadă a ambițiilor mari ale genovezilor.¹¹ Li s-a promis chiar o treime din „Cetatea Babilon“, numele european uzual pentru Cairo, întrucât existau planuri constante de a invada și Egiptul condus de dinastia Fatimizilor. La toate acestea s-au adăugat scutiri legale care mergeau de la dreptul penal până la drepturile de proprietate, care îi separau pe genovezi de aplicarea de zi cu zi a justiției de către tribunalele regelui.¹² Genovezii au insistat să li se permită să ridice o inscripție în litere aurite, care să menționeze privilegiile lor speciale, în Biserica Sfântului Mormânt din Ierusalim. Indiferent dacă a fost realizată sau nu o astfel de inscripție, cererea unui astfel de document public arată cât de hotărâți erau genovezii să-și păstreze statutul extrateritorial special în Regatul Ierusalimului, care nu și-a creat niciodată o flotă puternică proprie.¹³

II

GENOVEZII AVEAU COMPETITORI. Și pisanezii erau entuziaști în privința cruciadei, trimițând o flotă, în 1099, sub conducerea arhiepiscopului lor, Daimbert. Au fost recompensați pentru ajutorul lor în cucerirea cetății Yaffa, în 1099, și au putut să-și întemeieze o bază comercială acolo.¹⁴ Cel mai greu s-au hotărât venețienii, dintre cele trei orașe italiene, să trimită ajutoare cruciaților. Venețienii erau conștienți că împăratul Bizanțului nu privea cu ochi buni sosirea la Constantinopol a hoardelor de cruciați din vest, flămânzi și prost echipați. De asemenea, ei nu voiau să-i expună riscurilor pe negustorii venețieni care făceau afaceri în Alexandria, oraș aflat sub stăpânirea dinastiei Fatimizilor. Cu toate acestea, văzând ce daruri le adusesese cruciada genovezilor, au trimis, în cele din urmă, două sute de vase spre Orient. Prima oprire a fost în micul și decăzutul oraș Mira, în sudul Asiei Mici, unde au săpat după osemintele Sfântului Nicolae, sfântul protector al marinarilor. Venețienii erau geloși că, în 1087, un grup de marinari din Bari reușise să plece pe furiș din Mira cu moaștele Sfântului Nicolae, în jurul cărora au ridicat o splendidă bazilică din piatră albă. Din acel moment orașul Bari, care era bine plasat ca punct

de plecare pentru pelerinii ce voiau să ajungă în Țara Sfântă, a devenit el însuși un centru important de pelerinaj. Venețienii au găsit suficiente rămășițe pământești ale sfântului cât să construiască în jurul lor biserica San Niccolò, pe cordonul litoral venețian.¹⁵ După Mira, și-au îndreptat din nou atenția spre cruciadă. Principala lor sarcină era să-i ajute pe cruciați să atace Haifa; jefuirea ei, în 1100, a fost însoțită de un masacru îngrozitor al populației musulmane și evreiești.¹⁶ Această cucerire le-a oferit cruciaților controlul asupra întregului golf ce se întindea de la Muntele Carmel la orașul Acra. Cea mai mare parte a coastei Palestinei era deja în mâinile lor în 1110, deși orașul Ascalon a rămas sub stăpânire egipteană tocmai până în anul 1153.¹⁷ Acest lucru a servit, de fapt, intereselor italienilor, întrucât navele lor erau necesare atâta timp cât mai existau forțe inamice pe coasta Țării Sfinte, și cu cât era mai mare nevoie de flotele lor, cu atât mai însemnate erau privilegiile pe care puteau spera să le obțină de la curtea regală din Ierusalim.

Italianii puteau să se felicite. Comerțul se dezvoltase în mod evident pe timp de pace, dar și pe timp de război existau oportunități excelente: capturarea prăzilor materiale și a sclavilor, proviziile de armament (adesea pentru ambele tabere), atacurile pirateresti asupra navelor dușmane. Cu toate acestea, nu era ușor să împaci sprijinul pentru regii latini din Ierusalim cu celelalte legături și angajamente, în special în Egipt și în Bizanț. Împăratul Bizanțului începuse să se întrebe dacă nu cumva le acordase venețienilor prea multe privilegii. În 1111, pisanezilor li s-a oferit un număr limitat de privilegii comerciale și apoi, în 1118, fiul și succesorul lui Alexios Comnenul, Ioan II, a refuzat să reînnoiască Bula de Aur acordată Veneției în 1082. N-ar fi trebuit să fie surprins de faptul că venețienii și-au îndreptat atenția în altă parte; ei au arătat mult entuziasm față de cruciadă și au răspuns unui apel pentru ajutor naval trimițând o flotă mare către Țara Sfântă. În 1123, la Ascalon, a fost trimisă pe fundul mării o bună parte din flota dinastiei Fatimizilor.¹⁸ Acest lucru le-a permis venețienilor să supună unei blocaje orașul Tir, care era încă în mâinile musulmanilor, dar a capitulat în anul următor. Aici venețienii s-au instalat într-o poziție deosebit de privilegiată, obținând nu numai o treime din oraș, ci și proprietăți în afara lui și dreptul la o biserică, o piață, o brutărie și o stradă în fiecare oraș la cucerirea căruia ar fi contribuit, pe viitor. Urmau să fie scutiți de orice taxă comercială; s-a proclamat ca „pe

orice teritoriu al regelui sau al baronilor săi, orice venețian va fi la fel de liber ca la Veneția“.¹⁹ Orașul Tir a devenit baza lor principală de pe coasta siro-palestiniană. Acest lucru nu a împiedicat flota dinastiei Fatimizilor să întreprindă incursiuni ocazionale, dar flota egipteană a înțeles că acum nu mai avea nici o bază de unde să poată primi provizii. La un moment dat, niște corăbieri egipteni care au încercat să acosteze pentru a-și face provizii de apă au fost alungați de arcașii loiali din regatul latin.²⁰ Egiptenii au pierdut accesul la pădurile Libanului, o resursă vitală, timp de milenii, pentru constructorii de nave din Levant. Deși bătălia navală de la Ascalon nu a însemnat distrugerea întregii flote a Fatimizilor, a marcat, totuși, o cotitură: navele musulmane nu mai puteau să conteste supremația flotelor creștine. Comanda culoarelor maritime din estul Mării Mediterane ajunsese în mâinile creștinilor din Pisa, Genova și Veneția. Participarea acestor orașe la primele cruciade le-a adus nu doar sferturi din cetățile aflate în Țara Sfântă, ci și dominația asupra mișcărilor de-a lungul unor porțiuni mari din Mediterana.

În cele din urmă, până și împăratul Bizanțului a înțeles că nu putea să stea în calea venețienilor. Cu părere de rău, le-a confirmat privilegiile, în 1126.²¹ Prezența venețienilor stimula economia Bizanțului.²² Chiar dacă venețienii nu plăteau nici un impozit fiscalului regal, supușii bizantini cu care aceștia făceau afaceri trebuiau să plătească și, pe termen lung, profitul din impozitul comercial a crescut, mai degrabă decât să scadă. Dar împărații nu puteau întotdeauna să vadă mai departe de preocupările fiscale urgente. Existența unui grup cu privilegii atât de mari, care nu plătea nici un impozit, a dat naștere xenofobiei.²³ În jurul anului 1140, împăratul Manuel I Comnenul a reluat atacul asupra venețienilor, adoptând tactici diferite: el a observat că italienii veniseră în număr mare în Constantinopol, unii dintre ei devenind rezidenți și integrându-se în viața orașului (*burgesioi*, sau *burghezie*), în timp ce alții, care erau mai dificili, veniseră doar ca să facă negoț de pe un mal pe celălalt al mării. El a creat o zonă închisă, lângă Cornul de Aur, luând înapoi pământurile unor negustori germani și francezi, astfel încât să creeze un cartier venețian și să îi controleze mai ușor pe negustorii italieni.

III

ASCENSIUNEA COMERCIANȚILOR din nordul Italiei a dus la eclipsarea altor grupuri de negustori care făcuseră afaceri cu succes în Mediterana, în secolul al XI-lea: locuitorii din Amalfi și neguțătorii menționați în colecția *Genizah*. Amalfi a pierdut favorurile acordate de curtea bizantină, iar negustorii săi stabiliți la Constantinopol au fost chiar constrânși să le plătească impozit venețienilor. Un motiv evident era acela că amalfitanii nu puteau să pună la dispoziție ceea ce oferea Veneția: o flotă mare, capabilă să înfrângă navele lui Robert Guiscard. Deși orașul Amalfi a reușit să rămână în general independent față de stăpânirea normandă până în 1131, statutul său în ochii bizantinilor a fost grav compromis de poziționarea atât de aproape de fortărețele cuceritorilor normanzi din sudul Italiei – Salerno se află la distanță de o scurtă plimbare cu barca.²⁴ Dar Amalfi conta încă. În 1127, orașele Amalfi și Pisa au încheiat un tratat de prietenie. Dar în 1135 pisanezii s-au alăturat unei invazii germane asupra regatului normand proaspăt înființat în sudul Italiei și în Sicilia. Regele Roger al Siciliei a permis navelor din Amalfi să părăsească portul și să atace orice vas inamic întâlnit în cale – nu există nici o îndoială că noii lui supuși visau să găsească negustori din Pisa rătăciți, încărcăți cu bunuri de valoare. În timp ce bărbații din Amalfi erau plecați, flota pisanezilor a pătruns în portul Amalfi și a jefuit orașul, obținând o pradă bogată; a atacat din nou în 1137.²⁵ Comerțul maritim al orașului Amalfi s-a restrâns la apele Mării Tirenene, incluzând Palermo, Messina și Sardinia, însă comerțul său pe uscat, din sudul Italiei, s-a dezvoltat frumos, așa încât multe orașe din interior, cum ar fi Benevento, au început să aibă mici nuclee de amalfitani.²⁶ În preajma anului 1400, Amalfi devenise o sursă de bunuri nepretențioase, dar esențiale, cum ar fi: vin, untdelemn, untură, lână și pânză de in, însă devenise cunoscut și pentru hârtia sa de calitate.²⁷ Dincolo de aceste schimbări, exista o continuitate uimitoare. Locuitorii din Amalfi au înțeles întotdeauna că marea nu era singura lor sursă de existență. Ei au continuat să cultive viță-de-vie pe pantele abrupte ale Peninsulei Sorentine, și nu se considerau doar negustori profesioniști.²⁸

Schimbările mai mari care afectau Mediterana în secolul al XII-lea au marginalizat orașul Amalfi; era așezat prea departe de noile centre comerciale din nordul Italiei și de pe partea cealaltă a Alpilor. Locuitorii din Genova, Pisa și Veneția puteau avea acces destul de ușor la Franța și Germania, fără a mai vorbi de câmpia lombardă, și au reușit

să pătrundă în marile orașe producătoare de textile de departe, din Flandra, astfel încât vânzarea de stofe flamande din lână, de bună calitate, cumpărătorilor din Egipt a devenit o sursă constantă de profit pentru genovezi. Amalfi reprezenta o clasă mai veche de negustori ambulanți, în care un număr mic de negustori transporta o cantitate limitată de bunuri de lux, foarte scumpe, aduse din marile centre de civilizație din lumea islamică și din Bizanț, pentru un număr la fel de mic de principii bogați și prelați din Europa de Vest. De aceea, membrii elitei din Amalfi, Ravello și din orașele învecinate au folosit cunoștințele de arhivare și contabilitate transmise de strămoșii lor pentru a intra în administrația civilă a regatului Siciliei, unde mulți dintre aceștia au avut cariere de succes. Această elită nu și-a pierdut gustul pentru motivele orientale. Familia Rufolo din Ravello a construit un palat în secolul al XIII-lea care împrumuta din stilurile arhitecturale islamice, iar catedrala din Amalfi, cu faimosul „Clastru al Paradisului“, evocă elemente atât din stilul islamic, cât și din cel bizantin.²⁹ Decizia de a împrumuta motive orientale nu indica o deschidere specială spre alte religii și culturi. La fel ca în Veneția, stilurile exotice proclamau bogăția, prestigiul și mândria familială, dar și nostalgia pentru zilele în care Amalfi (împreună cu Veneția) domina comunicațiile dintre Orient și Occident.

În aceeași perioadă a intrat în umbră un alt grup de comercianți și călători, negustorii menționați în documentele colecției *Genizah*. În jurul anului 1150, frecvența scrisorilor negustorești depozitate în arhiva de la Cairo a început să scadă³⁰; după 1200, chestiunile care nu erau legate de egipteni aproape că au dispărut din scrisori. Panorama vastă, care se întindea de la al-Andalus la Yemen și India, se restrângea acum la Valea și Delta Nilului. Dezastrele politice includeau ascensiunea sectei Almohad în Maroc și Spania, intolerantă față de evrei; printre refugiații evrei din Vestul dominat de această sectă se afla filozoful și medicul Moise Maimonide.³¹ Cu toate astea, cea mai mare dificultate cu care se confruntau negustorii menționați în *Genizah* era ascensiunea italienilor. Veneția și Genova descurajau stabilirea evreilor în aceste orașe – potrivit unui călător evreu spaniol, în Genova trăiau doar doi evrei în jurul anului 1160, care migraseră din regiunea Ceuta, aflată în Maroc.³² Pe măsură ce italienii obțineau un control tot mai mare asupra căilor de comunicație de-a lungul Mării Mediterane, și pe măsură ce flotele negustorilor musulmani deveneau expuse mai mult ca niciodată atacurilor creștinilor, vechile

rute maritime deveneau tot mai puțin atrăgătoare pentru negustorii din *Genizah*. Și pe măsură ce forța maritimă italiană creștea, chiar și rutele dintre Bizanț și Egipt, pe care negustorii *Genizah* călătoriseră în trecut, au căzut în mâinile proprietarilor italieni de nave, care beneficiau de privilegii oferite atât de împăratul bizantin, cât și de califii dinastiei Fatimizilor.

Mai exista un motiv important pentru care negustorii evrei au pierdut influența. La sfârșitul secolului al XII-lea a apărut un consorțiu de negustori musulmani cunoscuți sub numele de karimi, care a preluat comanda rutelor ce coborau prin Marea Roșie spre Yemen și India, rute de-a lungul cărora evreii fuseseră deosebit de activi pe parcursul ultimelor două secole. Aceste rute aprovizionau Mediterana: mirodenii și parfumuri orientale soseau în portul Aydhab, pe coasta egipteană a Mării Roșii, erau transportate pe uscat la Cairo și apoi cu vaporul, pe Nil, până la Alexandria. În urma încercărilor din anii 1180 ale unui cavaler cruciat rebel, Reynaud de Châtillon, de a lansa o flotă în Marea Roșie (în speranța de a asedia Medina și Mecca), Marea Roșie a fost închisă călătorilor care nu erau musulmani. Karimii au continuat să țină sub influența lor afacerile din zonă până la începutul secolului al XV-lea.³³ O asociere importantă, mediată de conducătorii Egiptului, i-a adus împreună pe italieni și pe karimi și a asigurat fluxul constant de piper și alte mirodenii spre Mediterana. Rețelele comerciale în care un singur negustor trebuia să călătorească pe distanțe foarte mari, cum ar fi din sudul Spaniei până în India, erau acum împărțite în două: sectorul mediteraneean era creștin, iar sectorul Oceanului Indian era musulman.

Conducătorii dinastiei Fatimizilor și succesorii lor, din dinastia Ayyubizilor (dintre care cel mai vestit a fost comandantul militar Saladin, de origine kurdă), au devenit tot mai interesați de profiturile pe care le puteau obține din comerț. Și asta nu dintr-un spirit mercantil, ci pentru că ei considerau că afacerile cu mirodenii, în mod special, puteau fi o sursă de fonduri care să le acopere cheltuielile de război. Timp de douăsprezece luni, în intervalul 1191–1192, taxa numită „cincime“ (*khums*) a adunat 28 613 dinari de aur de la negustorii creștini care făceau afaceri prin porturile de pe Nil. Asta înseamnă că exporturile prin aceste porturi ajungeau la mai mult de 100 000 de dinari, chiar și într-o perioadă dificilă – Saladin capturase Ierusalimul, a Treia Cruciadă începuse și orașele italiene, precum și cele catalane și cele din sudul Franței, își trimiteau flotele în Țara Sfântă.³⁴

În ciuda denumirii sale, taxa a fost ridicată la o valoare mai mare de o cincime pentru mirodenii precum chimenul, chimionul și coriandrul, conducătorii Egiptului fiind conștienți de interesul crescut al locuitorilor din vestul Europei pentru aceste produse. La sfârșitul secolului al XII-lea, un funcționar superior de vamă arab, numit al-Makhzumi, a alcătuit un ghid de impozitare în care a înregistrat mărfurile care treceau prin porturile egiptene. El descrie o gamă mult mai mare de produse decât cele menționate în scrisorile găsite în colecția *Genizah*: orașul Damietta exporta pui, cereale și alaun – acesta din urmă fiind un monopol al statului în Egipt. Alaunul era cerut în cantități tot mai mari de producătorii europeni de textile, care foloseau acest praf gri, mat, ca pe-un agent de fixare a vopselurilor și de curățare.³⁵ Egiptul era, de asemenea, o sursă de în, impozitat puternic de stat; de smaralde, asupra cărora statul impunea un control din ce în ce mai mare; de aur, jefuit din mormintele faraonilor; și de un medicament foarte apreciat, cunoscut în Vest sub numele de *mommia* – pudra unei substanțe folosite la îmbălsămare. În porturile din Delta Nilului se primea cherestea, care se găsea foarte puțin în Egipt; Alexandria primea fier, coral, untdelemn și șofran, aduse în Est de negustorii italieni.³⁶ Unele dintre aceste mărfuri puteau fi considerate materiale de război, iar curtea papală devenise tot mai îngrijorată de rolul flotelor din nordul Italiei în furnizarea de arme musulmanilor, în timp ce acționau ca – sau se dădeau drept – principala forță navală de apărare a Regatului Latin al Ierusalimului. Scriitorii arabi menționează un tip de scut numit *janawiyah*, adică „Genova“, sugerând că cel puțin o parte din aceste scuturi au fost aduse ilegal din Italia.³⁷

Din când în când, tensiunile acumulate izbucneau și negustorii italieni erau arestați, dar dinastiile Fatimizilor și Ayyubizilor nu puteau risca să-și submineze veniturile. La un moment dat, niște marinari din Pisa i-au atacat pe pasagerii musulmani aflați pe o navă de-a lor, i-au omorât pe bărbați și au înrobit femeile și copiii, furându-le și toată marfa. În replică, stăpânirea egipteană i-a trimis la închisoare pe pisanezii care se aflau în acel moment în Egipt. Curând după aceea, în perioada 1154–1155, negustorii din Pisa au trimis un ambasador la dinastia Fatimizilor, în Egipt. Situația a fost ameliorată și au obținut promisiunea unui permis de liberă trecere.³⁸ Negustorii din Pisa nu erau singurii care preferau Egiptul Țării Sfinte. Din aproape 400 de contracte comerciale venețiene care au

supraviețuit dinainte de 1171, nu e de mirare că mai mult de jumătate se referă la afaceri desfășurate în Constantinopol, dar șaptezeci și unu au legătură cu Egiptul, mai degrabă decât cu Regatul Latin de Ierusalim.³⁹ Acestea sunt doar câteva exemple de acte care au supraviețuit accidental, dintr-un mare număr de documente acum dispărute, în majoritatea lor, dar ele ne arată cât de puternică era atracția Orientului.

Nord-vestul Africii îi atrăgea, de asemenea, pe negustorii italieni, când nu aveau acces în Constantinopol, Alexandria, Acra sau Palermo din cauza neînțelegerilor cu conducătorii acestor orașe. Comercianții din Pisa și Genova au vizitat porturile din Magreb ca să facă rost de piei, lână, ceramică de calitate și, din Maroc, cantități din ce în ce mai mari de cereale. De mare valoare erau proviziile de aur, sub formă de pulbere de aur, care ajungeau în orașele din Magreb prin caravanele ce traversau deșertul Sahara.⁴⁰ La mijlocul secolului al XII-lea, aceste teritorii au ajuns sub stăpânirea intransigentei secte islamice Almohad. Aceasta avea propriul ei calif berber și era privită de sunniții musulmani (de pildă dinastia Almoravid, pe care o înlocuiseră) ca o erezie extremă. Caracteristica principală a acestei secte era o încercare de a reveni la ceea ce era considerat un Islam pur și natural, al cărui principiu fundamental era Unicitatea absolută a lui Dumnezeu – chiar și numirea atributelor sale, cum ar fi mila, însemna răstălmăcirea adevăratei naturi a lui Dumnezeu. Deși erau ostili față de grupurile lor minoritare de evrei și creștini, califii dinastiei Almohad din Spania și Africa de Nord îi primeau pe negustorii străini, pe care îi considerau o sursă de venit. În 1161, genovezii au trimis ambasadori la califul dinastiei Almohad din Maroc; s-a stabilit o pace de cincisprezece ani, genovezii au fost asigurați că pot să călătorească pe teritoriile stăpânite de calif, cu marfa lor, fără să li se provoace vreo neplăcere. În 1182, Ceuta primea 29% din comerțul genovez înregistrat, puțin mai mult decât Sicilia normandă, dar, dacă includem și orașele Bougie (actualul Béjaïa) și Tunis, înseamnă că Africa de Nord domina comerțul Genovei, cu aproape 37%.⁴¹

Genovezii au primit câte un *fonduk* – un depozit și un sediu de afaceri, cu spații pentru locuit – în Tunis, Bougie, Mahdia și alte orașe de pe coasta Africii de Nord. Clădirile din aceste așezări de afaceri care se mai văd și azi în Tunis sunt din secolul al XVII-lea și au aparținut negustorilor italieni, germani, austrieci și francezi.⁴² *Fonduk*-urile italienilor și ale catalanilor se puteau extinde în adevărate cartiere comerciale. Documentele notarului genovez Pietro

Battifoglio, din 1289, descriu o comunitate genoveză mare și activă, stabilită în Tunis, formată din negustori, soldați, preoți și femei decăzute, care se mândreau foarte mult cu taverna lor plină cu butoaie de vin, pe care chiar și califul se bucura să le poată impozita.

IV

PE BAZA ACESTOR CONTRACTE COMERCIALE poate fi reconstituită viața și cariera anumitor negustori genovezi și venețieni de succes. În vârful scărilor sociale se aflau marile familii patriciene, cum ar fi familia della Volta, din Genova, ai cărei membri se aflau adesea în poziția de consuli și care dirijau politica externă a republicii – dacă Genova să aibă parte de pace sau război cu Sicilia normandă, cu Bizanțul, cu musulmanii din Spania și așa mai departe. Având în vedere că ei erau, de asemenea, investitori activi în comerțul peste mare, acționau cu un avantaj crescut, fiind capabili să negocieze tratate politice care le aduceau dividende comerciale pe care erau nerăbdători să le valorifice.⁴³ Marile familii genoveze erau grupate în clanuri compacte, și interesul comun al clanului avea prioritate asupra intereselor individuale.⁴⁴ Prețul pe care îl plătea Genova era reprezentat de luptele puternice între facțiuni, deoarece clanurile rivale încercau să câștige conducerea consulatului și a altor poziții. La cealaltă extremă, patriciatul venețian reușea, în general, să țină conflictele sub control, acceptând autoritatea dogelui ca fiind primul între egali; din nou, familii mari precum Ziani, Tiepolo și Dandolo dominau atât funcțiile importante, cât și comerțul în destinații cu adevărat profitabile, cum ar fi Constantinopolul și Alexandria. Succesul lor a avut un efect secundar și asupra averilor unei clase de mijloc superioare, urbane, care includea mulți negustori de mare succes. Nu doar descendența îi deosebea pe membrii marilor familii patriciene de negustorii plebei; patricienii puteau, de asemenea, să apeleze la bunuri mult mai diverse, așa încât, dacă afacerile se diminuau pe timp de război, ei mai aveau venituri din proprietăți urbane și rurale sau din arendarea terenurilor. Poziția lor era mai puțin fragilă decât cea a negustorilor obișnuiți; aveau mai mult cheag. Așadar, în timp ce revoluția comercială a adus multe averi, a contribuit și la îmbogățirea mai accentuată a elitei și la întărirea, mai degrabă decât la slăbirea, poziției ei dominante în marile orașe maritime din Italia secolului al XII-lea.

Din documentele păstrate avem multe informații despre doi „oameni noi”. Romano Mairano, din Veneția, a început

de jos, în anii 1140, cu expediții comerciale în Grecia, operând mai ales din colonia venețiană de la Constantinopol.⁴⁵ Apoi s-a îndreptat spre destinații mai ambițioase, inclusiv Alexandria și Țara Sfântă. Cariera lui ne arată cum venețienii preluaseră rutele maritime care legau Bizanțul de teritoriile musulmane. Ei aveau, de asemenea, o activitate constantă în comerțul bizantin intern, păstrând contactul între Constantinopol și orașele grecești mai mici.⁴⁶ Până în 1158, Romano a prosperat mult, furnizând Cavalerilor Templieri din Țara Sfântă 50 000 de livre de fier. Nu era doar un simplu negustor, a devenit un proprietar de nave remarcabil. Norocul părea încă să-i mai suradă când împăratul bizantin s-a întors împotriva venețienilor, pe care Manuel I îi bănuia că l-ar fi susținut pe dușmanul lui, regele Siciliei, și pe care grecii îi invidiau tot mai mult pentru poziția puternică pe care o ocupau (sau se credea că o ocupă) în economia Imperiului Bizantin. Conștient de această stare de lucruri, Mairano a început să-și consolideze afacerea în Veneția, la sfârșitul anilor 1160. După ce a murit prima lui soție, s-a recăsătorit și a devenit și mai bogat datorită zestrei bogate a noii lui soții. Lucrând împreună cu Sebastiano Ziani, viitor doge, el a construit cea mai mare corabie din flota comercială venețiană, *Totus Mundus*, sau *Kosmos* (în greacă), cu care a navigat la Constantinopol. Părea că relațiile cu împăratul se îmbunătățesc, iar Manuel I a emis chiar și un decret în care declara că va spânzura pe oricine îi supăra pe venețieni. Dar scopul lui era să creeze un fals sentiment de siguranță, iar în martie 1171 împăratul a dezlănțuit o *Kristallnacht* împotriva venețienilor, știind că poate conta pe sprijinul popular. Mii de venețieni au fost arestați în locuințele lor, sute au fost omorâți și proprietățile lor au fost confiscate. Cei care au putut să scape și să ajungă pe chei, unde corabia *Kosmos* stătea gata de plecare, s-au protejat de săgețile aprinse și de pietrele aruncate cu catapulte acoperindu-se cu piei de animale muiate în oțet. *Kosmos* a reușit să ajungă în portul Acra, aducând vești despre dezastru, dar Romano Mairano pierduse toate celelalte bunuri ale lui și avea probabil datorii mari după construcția măreței sale corăbii. Doi ani mai târziu, navele lui au reapărut lângă orașul Ancona, care își proclamase supunerea față de Manuel Comnenul și era sub asediul rivalului lui Manuel, împăratul german Frederic Barbarossa. În mod firesc, venețienii l-au preferat de data aceasta pe Barbarossa, și nu pe Manuel, lăsând la o parte preocuparea lor că Ancona devenea un oraș rival, din punct de vedere

comercial, în Marea Adriatică. Ei au fost bucuroși să ajute la bombardarea Anconei, deși orașul a rezistat în fața atacurilor germane.⁴⁷

Acum Mairano avea în jur de cincizeci de ani, și a trebuit să-și refacă afacerile de la zero. Putea să facă acest lucru numai cerând iarăși ajutorul familiei aristocrate Ziani; fiul răposatului doge, Pietro, a investit 1 000 de lire în bani venețieni într-o călătorie pe care Romano voia s-o facă la Alexandria. Romano ducea cu el o mare încărcătură de chereștea, ignorând avertismentele papei cu privire la comerțul cu materiale de război. Întrucât relațiile dintre Veneția și Constantinopol erau atât de proaste, a trimis vase în Africa de Nord, Egipt și Regatul Ierusalimului, făcând comerț cu piper și cu alaun. A fost gata să se întoarcă la Constantinopol atunci când un nou împărat a anunțat reprimirea venețienilor în condiții foarte bune, în perioada 1187–1189. Chiar și la bătrânețe, Romano a continuat să investească în comerțul cu Egipt și cu Apulia, deși a rămas iarăși fără bani în 1201, când s-a împrumutat de la vărul său; a murit nu mult timp după aceea.⁴⁸ A fost, așadar, o carieră marcată de suișuri și coborâșuri, la fel de remarcabilă prin succesele sale cât și prin prăbușirea dezastruoasă a afacerilor și fuga sa dramatică, de la jumătatea carierei.

O altă carieră inegală a fost aceea a lui Solomon din Salerno. Deși venea din sudul Italiei, el făcea comerț de la Genova, unde, ca și Mairano, era apropiat de familiile patriciene.⁴⁹ Și el avea relații personale cu regele Siciliei, și se spune că era supusul lui fidel, sau *fidelis*. A arătat că vrea să fie considerat genovez când a cumpărat niște pământ în apropierea orașului și a încercat să înjghebe o alianță matrimonială între fiica sa și un membru al unei familii patriciene; își întorsese spatele către Salerno. Recunoștea că Salerno, Amalfi și alte orașe vecine fuseseră depășite cu mult de centrele comerciale mult mai agresive Genova, Pisa și Veneția, iar Genova a fost locul în care și-a făcut averea. A adus-o cu el din Salerno pe soția lui, Eliadar, care era un comerciant activ, întrucât nu exista nici o restricție în Genova la adresa femeilor care voiau să investească bani într-o expediție comercială. Solomon și Eliada făceau o pereche formidabilă, acționând pe întinderea întregii Mediterane. Ca și Romano Mairano, Solomon era dispus să călătorească în cele mai îndepărtate colțuri ale mării, în căutarea bogăției. Îl atrăgeau oportunități extraordinare în 1156, în Egipt, Sicilia și Occident. În vara acelui an a hotărât să profite de dispoziția mai deschisă a califilor din dinastia

Fatimizilor. A acceptat să călătorească în Alexandria în numele unei echipe de investitori, și apoi să urmeze cursul Nilului până la Cairo, unde urma să cumpere mirodenii orientale, inclusiv lac, o rășină care putea fi folosită ca lustru sau vopsea, și lemn-roșu (*Caesalpinia echinata*), sursa unui colorant roșu. Solomon avea, de asemenea, o mulțime de interese care-l mânau în alte părți. În același an încerca să recupereze două livre și două treimi de monede siciliene de aur, o sumă uriașă pentru acele timpuri, de la un genovez care se ascunsese cu banii în Sicilia, în timp ce ambasadorii genovezi negociau un tratat cu regele său.⁵⁰ A fost plecat aproape doi ani în Orient, lăsând-o pe Eliadar acasă, să gestioneze o rețea comercială triumfiulară care unea Genova, Fréjus și Palermo.

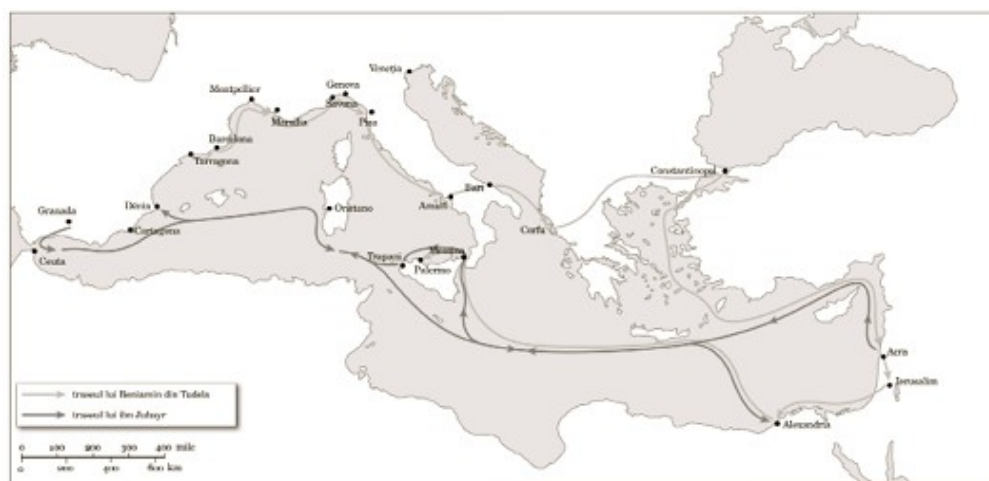
După întoarcerea lui din Orient, Solomon și-a îndreptat atenția către Vest, făcând comerț cu Mallorca și Spania, dar și cu Sicilia și țara lui favorită, Egipt, unde a investit sume foarte mari de bani. Un document descrie un drum ocolit pe care Solomon l-a comandat, specific pentru expedițiile mai ambițioase ale acelor vremuri: „în Spania, apoi la Sicilia sau Provența sau Genova, de la Provența la Genova sau Sicilia, sau dacă dorește de la Sicilia la Romania [Imperiul Bizantin] și apoi la Genova, sau de la Sicilia la Genova“.⁵¹ Marii patricieni genovezi investeau bani cu înflăcărare în expediția lui Solomon în Egipt, ignorând o clauză din documente care preciza că nava putea fi vândută în Egipt. Pentru că italienii nu numai că trimiteau lemn în șantierele navale din Alexandria, dar trimiteau și nave întregi, gata pentru a fi folosite în flota dinastiei Fatimizilor. Solomon era în culmea gloriei sale; deși era un venetic, fiica sa, Alda, a fost logodită cu fiul unui membru puternic al clanului Mallone. Solomon avea propriul lui notar care îi înregistra afacerile, iar documentele vorbesc cu generozitate despre „curtea lui Solomon“, sugerând că ducea un trai extravagant. Cu toate acestea, la fel ca Romano Mairano, depindea de schimbările politice, asupra cărora nu avea nici un control. Deși era prieten cu regele Siciliei din 1156, Genova a fost forțată, în 1162, să abandoneze o alianță care se dovedise foarte profitabilă, oferindu-i acces la cantități mari de grâu și de bumbac; împăratul german Frederic Barbarossa le sufla genovezilor în ceafă, iar aceștia au fost constrânși să se alătore armatei sale care invadea Sicilia. Ansaldo Mallone a anulat logodna avantajoasă dintre fiul său și fiica lui Solomon. Dintr-odată, imperiul comercial al lui Solomon și Eliadar părea foarte fragil.

Cu toate acestea, un contact restrâns cu Sicilia mai era încă posibil. În septembrie 1162, la câteva luni după ce genovezii au abandonat Sicilia în favoarea Germaniei, Solomon i-a primit pe emisarii unui distins sicilian musulman, ibn Hammud, conducătorul comunității musulmane din Sicilia, care i-a trimis un avans pentru protecția unui mantou din blană de hermină, a unor cupe din argint și altor bunuri valoroase. Un scriitor sicilian arab afirma în mod elocvent despre ibn Hammud: „nu poate îndura să-i ruginească banii“. Era foarte bogat: profitând de acuzațiile că era neloial, regele Siciliei l-a amendat cu 250 de lire de aur, o sumă uriașă.⁵² Astfel de contacte i-au permis lui Solomon să-și păstreze afacerea, dar împrejurările erau descurajante pentru cineva cu interesele și priceperea lui. Conflictele dintre Genova și regele Ierusalimului au descurajat comerțul cu Țara Sfântă, iar accesul la estul Mediteranei a fost îngreunat de separarea de regele Siciliei, ale cărui flote controlau rutele dintre vestul și estul Mării Mediterane. La fel ca alți negustori genovezi, Solomon și soția sa și-au îndreptat atenția dinspre est spre vestul mării, făcând comerț cu importantul port Bougie din zona care este acum Algeria. Solomon probabil că a murit în jurul anului 1170. Țelul lui de a pătrunde în patriciatul genovez printr-o alianță matrimonială a fost zădărnicit de evenimentele politice. Până când el și moștenitorii lui nu intrau în rândurile patriciatului, poziția lui rămânea vulnerabilă. Pământul pe care-l cumpărase lângă Genova valora numai 108 lire în bani genovezi de argint, iar averea lui consta mai mult în bani lichizi, împrumuturi, investiții și speculații, în timp ce averea aristocrației orașului era puternic înrădăcinată în proprietăți urbane și rurale. Tocmai acest lucru le dădea rezistența ce le lipsea oamenilor ca Solomon din Salerno și Romano Mairano. Și cu toate astea, tocmai prin colaborarea lor, patricienii și negustorii au creat revoluția comercială care se desfășura.

5
Cărări pe mare
1160–1185

I

NU EXISTĂ JURNALUL INTIME sau jurnale de bord ale căpitanilor de corăbii din secolul al XII-lea, dar există descrieri pline de viață ale călătoriilor de-a lungul Mării Mediterane, scrise de pelerini evrei și musulmani care navigau din Spania spre Orient. Beniamin din Tudela a fost un rabin dintr-un oraș din Navarra și a pornit în călătorie în jurul anului 1160.¹ Scopul jurnalului său era să descrie ținuturile Mediteranei, zone mari din Europa și Asia, tocmai până în China, în ebraică, pentru un public evreu, iar el a notat cu atenție numărul de evrei din fiecare oraș pe care l-a vizitat. Cartea lui relatează călătorii veritabile de-a lungul Mediteranei, prin Constantinopol și pe coasta Siriei, deși descrierile pe care le face zonelor mai îndepărtate, dincolo de Mediterana, se bazează în mod evident pe relatări și pe zvonuri, devenind tot mai fantastice pe măsură ce rabinul se lăsa pradă imaginației. Totuși, el a ajuns în mod cert la Ierusalim și își exprima uimirea în fața presupusului mormânt al regelui David, de pe Muntele Sion. Cum entuziasmul creștinilor față de Țara Sfântă devenea tot mai puternic, pelerinii evrei își îndreptau și ei atenția într-acolo, sub influența cruciaților pe care îi dezaprobau.² Traseul călătoriei lui Beniamin cobora de la Navarra prin Regatul Aragonului și de-a lungul fluviului Ebru, la Tarragona, unde masivele fortificații antice construite de „uriași și de greci“ l-au impresionat.³ De acolo, a mers mai departe la Barcelona, „un oraș mic și frumos“, plin de rabini înțelepți și de negustori din toate ținuturile, inclusiv din Grecia, Pisa, Genova, Sicilia, Alexandria, Țara Sfântă și Africa. Beniamin ne oferă dovezi prețioase și timpurii că Barcelona începea să dezvolte contacte de-a lungul Mediteranei.⁴ Un alt loc ce îi atrăgea pe negustorii din toată lumea, chiar și din Anglia, după spusele lui Beniamin, era Montpellier; „se găsesc acolo oameni de toate națiile, care fac afaceri prin intermediul genovezilor și al pisanezilor“.⁵

I-a luat rabinului patru zile să ajungă pe mare de la Marsilia la Genova.⁶ Genova, scria el, „e înconjurată de un zid și locuitorii ei nu sunt conduși de un rege, ci de juzi, pe care îi aleg după dorință“. El a subliniat, de asemenea, că genovezii „dețin comanda mărilor“. Se referea aici și la piraterie, nu numai la comerț, pentru că menționează atacurile genovezilor asupra teritoriilor musulmane și creștine (inclusiv Imperiul Bizantin) și se arată impresionat de prada pe care aceștia au adus-o. La distanță de două zile de navigat se afla Pisa, dar genovezii erau mereu în război cu locuitorii acestui oraș, care avea, după spusele lui, „zece mii“ de turnuri, din care oamenii se luptau.⁷ Beniamin a călătorit apoi la Bari, dar a găsit orașul părăsit, în urma distrugerii sale de către regele Wilhelm I, în 1156 (despre care vom afla mai multe lucruri mai încolo).⁸ A traversat marea spre Corfu, despre care spunea că se afla tot sub stăpânire siciliană în acel moment, și apoi, plin de energie, a început să meargă de-a lungul unor rute pe uscat, prin Teba către Constantinopol, întorcându-se la Marea Mediterană doar după ce a ajuns la Peninsula Gallipoli. De acolo, a navigat mai departe făcând escale scurte pe insulele din Marea Egee, și a ajuns în Cipru, unde a fost șocat de comportamentul unor „evrei eretici numiți *Epikursin* [epicurei], pe care israeliții i-au excomunicat de peste tot“, pentru că ziua de Sabat, la ei, excludea vineri noaptea și includea sâmbătă noaptea.⁹ Prezența lor ne reamintește că în estul Mediteranei încă se dezvoltă o mulțime de secte mici – în timp ce călătorea de-a lungul coastei Libanului, Beniamin a întâlnit o sectă și mai periculoasă, asasinii ismailiți, dar a putut să-i evite și să ajungă la Gibellet, una din bazele genoveze din Levant, guvernată, așa cum observă el corect, de un membru al familiei nobile Embriachi.

Rabinul a fost fascinat de templul antic pe care l-a descoperit acolo, cu o statuie așezată pe tron și două statuete feminine de fiecare parte a sa. Aceasta era o dovadă a practicilor păgâne antice cu care vechii israeliți rivalizaseră, dar el considera că există și păgâni contemporani: pornind la drum din nou, trebuia să treacă prin teritoriul stăpânit de războinicii druzi, pe care îi descrie ca pe niște păgâni nelegiuți, care probabil practicau incestul și făceau schimb de soții între ei.¹⁰

Beniamin a ajuns și în Egipt pe parcursul călătoriei lui, și a fost foarte impresionat de facilitățile portului din Alexandria: exista Farul, vizibil de la o depărtare de 100 de mile marine, și se găseau negustori din toată lumea: „din toate regatele creștine“, inclusiv Veneția, Toscana, Amalfi, Sicilia; din Grecia, Germania, Franța și Anglia; din Spania și Provența și din multe teritorii musulmane, cum ar fi al-Andalus și Magreb.¹¹ „Negustorii din India aduc acolo tot felul de mirodenii, iar negustorii din Edom [creștinătate] cumpără de la ei.“ Mai mult decât atât, „fiecare nație are un han al ei“. ¹² Beniamin s-a întors acasă pe la Sicilia, iar descrierea pe care o face gloriei de la curtea siciliană va fi redată în următorul capitol.

II

BENIAMIN POATE FI DESCRIS astăzi drept un anticar. Era fascinat de clădirile antice din Roma, Constantinopol și Ierusalim. Dorința lui nestăpânită de a enumera fiecare comunitate evreiască pe care o întâlnea era completată de un simț al detaliului și de o fascinație față de numeroasele popoare pe care le-a întâlnit. Când scria despre Țara Sfântă el se transforma, în mod previzibil, într-un ghid al sanctuarelor și mormintelor evreiești ale rabinilor din Ierusalim, Hebron și Tiberiada, și ignora locurile sfinte creștine. Scopul lui personal în această călătorie era mai degrabă să viziteze Țara Sfântă ca un pelerin, și totuși celelalte preocupări ale lui dominau. La fel se întâmpla și cu Muhammad ibn Ahmad ibn Jubayr, care a scris aproximativ douăzeci și cinci de ani mai târziu.¹³ El s-a născut în 1145 la Valencia, dar a devenit secretarul guvernatorului din Granada, care era fiul califului ‘Abd al-Mu’min, din dinastia Almohad. În ciuda apartenenței sale la secta Almohad, guvernatorului îi plăcea să consume băuturi alcoolice și a insistat, la un moment dat, ca ibn Jubayr să guste niște vin. Acesta era înspăimântat de ideea de a nu-și asculta stăpânul,

și a băut alcool pentru prima dată în viața lui. Dar când guvernatorul a înțeles cât îl afectase asta pe secretarul său, a umplut de șapte ori cupa cu monede de aur și i le-a dăruit acestuia.

Ibn Jubayr a hotărât că cel mai bun mod de a folosi acești bani era să acopere costurile unei călătorii la Mecca, și a pornit la drum în februarie 1183; a lipsit din Spania mai mult de doi ani.¹⁴ În Ceuta a găsit o corabie genoveză gata să pornească spre Alexandria. Prima parte a drumului a făcut-o întorcându-se pe coasta din al-Andalus, ajungând la Dénia, de unde vasul s-a îndreptat spre Ibiza, Mallorca și Menorca, ajungând în Sardinia la două săptămâni după ce plecase din Maroc: „a fost o călătorie de la un țărm la altul deosebită prin viteza ei”.¹⁵ Era, de asemenea, o călătorie care traversa granițele politice: de la Marocul condus de secta Almohad, la Insulele Baleare, conduse de sunniți din familia Almoravid, dușmanii îndârjiți ai dinastiei Almohad, și până în Sardinia, unde puterea navală a pisanezilor era suverană. Cu toate acestea, pericolul nu venea din partea oamenilor, ci a naturii. S-a iscat o furtună puternică, lângă Sardinia, dar în cele din urmă corabia lui ibn Jubayr a ajuns la Oristano, în vestul Sardiniei, unde câțiva pasageri au coborât să ia provizii; unul dintre ei, un musulman, a fost abătut după ce a văzut opt musulmani, bărbați și femei, care fuseseră scoși la vânzare, ca sclavi, în piață.¹⁶ Nava lui ibn Jubayr a profitat de un vânt favorabil pentru a ieși din port. Lucru care a fost o greșeală. O altă furtună s-a pornit, atât de puternică, încât corabia nu putea să-și folosească velele mari, iar una din ele a fost ruptă de vântul sălbatic, împreună cu una din vergile pe care erau prinse pânzele. „Atât căpitani creștini prezenți, cât și musulmanii care mai călătoriseră și trecuseră prin furtuni pe mare au spus că nu mai văzuseră niciodată în viața lor o asemenea vijelie. Descrierea pălește în fața realității”.¹⁷ Totuși, chiar și pe această vreme cumplită au reușit să-și atingă ținta, Sicilia, pentru că nava urma ceea ce se cheamă „ruta insulelor”, un traseu îndreptat spre vest care valorifica la maximum curenții și direcția vântului.¹⁸ Dacă ar fi așteptat, vânturile de iarnă din nord-vest ar fi avantajat călătoria lor, dar vremea de la începutul primăverii era imprevizibilă deoarece vânturile predominante își schimbau direcția.¹⁹ Au ocolit Sicilia, uitându-se la vulcanul Etna, și s-au îndreptat spre Creta, unde au ajuns pe timp de noapte, la aproximativ patru săptămâni după ce plecaseră din Ceuta. De acolo, au traversat porțiunea numită Marea Libiană, spre

Africa de Nord, și pe 29 martie au zărit în depărtare Farul din Alexandria. Întreaga călătorie a durat treizeci de zile, ceea ce nu era foarte mult comparativ cu călătoriile menționate în scrisorile din colecția *Genizah*.²⁰

A urmat un șir de necazuri atât pe uscat, cât și pe mare. Când au sosit în Alexandria, funcționarii vamali de aici au urcat pe vas și au notat detaliile personale ale fiecărui pasager și o listă cu toate mărfurile transportate. Musulmanilor li s-a cerut să plătească impozitul caritabil numit *zakat*, chiar dacă aveau asupra lor doar proviziile necesare pentru *hajj*. Un alt pasager distins, Ahmad ibn Hassan, un doctor din Granada, a fost condus sub pază la reședința stăpânirii pentru a fi chestionat despre situația din Apus și pentru a răspunde la întrebări legate de bunurile transportate pe vas. Această examinare a pasagerilor mai importanți era o procedură standard în porturile Mării Mediterane: ibn Jubayr a fost supus unui interogatoriu și mai sever când a ajuns la Palermo, pe drumul de întoarcere către Spania.²¹ Apoi, pasagerii au fost supuși unui control umilitor, excesiv de amănunțit, de către slujbașii vamali:

Clădirea vămii era plină ochi cu mărfuri. Toate bunurile lor, mari și mici, au fost controlate și aruncate în dezordine, în timp ce mâinile slujbașilor se vârau în beteliile lor în căutarea unor lucruri care ar fi putut fi strecurate acolo. Proprietarilor li s-a cerut apoi să jure că nu mai aveau nimic altceva decât ceea ce fusese deja găsit. În acest răstimp, din cauza talmeș-balmeșului de mâini și a îmbulzelii, multe lucruri au dispărut.²²

Numai de-ar fi fost toate astea aduse la cunoștința dreptului și milostivului sultan Saladin, se gândea ibn Jubayr, el ar fi pus capăt, cu siguranță, unui astfel de comportament.

Totuși, ibn Jubayr admira Alexandria foarte mult. Astăzi au mai supraviețuit foarte puține vestigii ale orașului antic sau medieval. Chiar și pe vremea lui ibn Jubayr, Alexandria subterană era mai impresionantă decât orașul de la suprafață: „clădirile de sub pământ sunt la fel cu cele de deasupra, chiar mai frumoase și mai rezistente“, cu fântâni și cursuri de apă care curg pe sub casele și aleile orașului. Pe străzi, a remarcat coloane înalte care „se înalță și umplu cerul și al căror scop sau motivul ridicării lor nimeni nu-l știe“; i s-a spus că erau folosite de filozofii din trecut, dar el era convins că făceau parte dintr-un observator astronomic. Amintirile legate de Biblioteca din Alexandria s-au transformat în legende. A fost extrem de impresionat de Far; la ultimul nivel al acestuia exista o moschee, iar ibn Jubayr

s-a dus acolo să se roage. A auzit că existau aproximativ 12 000 de moschei în Alexandria – cu alte cuvinte, foarte multe – iar preoții musulmani care slujeau acolo primeau salariile de la stat. Așa cum se cuvenea într-un oraș mareț al lumii islamice, în Alexandria era plin de școli religioase, sanatorii și băi publice; stăpânirea coordona un program în care bolnavii erau vizitați acasă și doctorii erau informați asupra stării lor, ei fiind responsabili cu îngrijirea pacienților. Două mii de pâini erau împărțite călătorilor zilnic. Când fondurile publice erau insuficiente pentru acest lucru, fondurile personale ale lui Saladin acopereau costurile.²³ Impozitele erau foarte mici, deși evreii și creștinii trebuiau să plătească impozitele standard *dhimmi*. Ibn Jubayr era, în mod ciudat, extrem de laudativ la adresa sultanului din dinastia Ayyubizilor, al cărui islam sunnit fusese într-un fel îndepărtat din credințele sectanților Almohad, și ale cărui relații cu stăpânirea Almohad erau dificile.

De la Alexandria, ibn Jubayr a călătorit în amonte pe fluviul Nil, către Marea Roșie și Mecca, și s-a întors la Marea Mediterană doar în septembrie 1184, îndreptându-se spre coastă de la Damasc, peste Înălțimile Golan, și ajungând la Acra, în Regatul Latin al Ierusalimului. A trecut prin teritorii locuite de musulmani, dar stăpânite de franci: localitatea Tibnin, spune el, „aparține scroafei numite regină care este mama porcului care este domn în Acra“, adică aparține Reginei Mamă a Regatului Latin al Ierusalimului.²⁴ Ferm hotărât să reziste ispitei, ibn Jubayr și ceilalți pelerini au intrat în Acra pe 18 septembrie, exprimându-și speranța arzătoare că Allah va distruge orașul. Și aici vizitatorii erau trimiși la Vamă, care avea o curte mare cu suficient spațiu pentru a adăposti caravanele sosite de curând; existau bănci de piatră pe care stăteau funcționarii creștini, dar ei vorbeau și scriau în arabă, înmuindu-și penele în călimări făcute din abanos ori din aur. Ei lucrau pentru un dregător care percepea impozitele și acesta îi plătea regelui o sumă mare de bani pentru concesiunea administrării vămii. Era o practică obișnuită în Mediterana medievală, iar clădirea pe care ibn Jubayr a vizitat-o era aproape sigur Khan al-‘Umdan, o construcție cu foarte multe arcade, proiectate în jurul unei curți, care încă se mai află lângă port, deși a fost reconstruită în mare măsură în perioada dominației turce.²⁵ La etaj era spațiu pentru depozitarea mărfurilor, după ce erau controlate, dar ofițerii vamali erau conștiincioși și verificau chiar și bagajele celor care declaraseră că nu transportă nici o marfă; spre deosebire de Alexandria, „toate

astea se făceau cu politețe și cu respect, fără severitate și nedreptate“.²⁶

Chiar și în 1184, Acra era un port important și a devenit și mai important după ce italienii și alți negustori europeni au fost copleșiți cu noi privilegii, începând cu anul 1190. Aceste daruri le-au fost făcute ca răsplată pentru ajutorul naval acordat în timpul crizei care a urmat după ce Saladin a capturat Ierusalimul și cea mai mare parte din regatul cruciaților, în 1187. Negustorii din Pisa au putut să-și mute afacerile de la Yaffa, care se afla prea departe în sud pentru a le aduce toate beneficiile comerțului levantin, mai la nord, în portul Acra, care avea legături bune cu orașul Damasc și cu interiorul continentului. Dar asta nu însemna că Acra ar fi avut un port deosebit de bun. Navele ancorau la intrarea în port iar acesta putea fi închis cu un lanț (ca majoritatea porturilor mediteraneene), iar marfa trebuia transportată cu bacul de pe țărm: „nu poate primi vasele mari, care trebuie să ancoreze în afara lui, doar navele mici izbutind să intre“. Când era vreme rea, corăbiile trebuiau trase pe uscat. Porturile bune nu erau o premisă obligatorie pentru negustorii medievali care își alegeau destinațiile comerciale – vezi, de asemenea, Barcelona, Pisa ori Messina. Cu toate acestea, lui ibn Jubayr i se părea că Acra, „în măreția sa, seamănă cu Constantinopolul“, referindu-se nu la mărimea portului, ci la felul în care negustorii musulmani și creștini se întâlneau acolo, sosind pe mare sau cu caravana, astfel încât „străzile și drumurile sale sunt strangulate de apăsarea oamenilor, și e greu să mai găsești un loc unde să pui piciorul“. Ca întotdeauna, ibn Jubayr nu uita să-și mascheze admirația pentru cele văzute cu imprecății: „necredința și lipsa de evlavie mistuiesc acolo pământul, și e plin de porci și de cruci“, porcii fiind creștinii destrăbălați, dar și animalele murdare. „Pute și totul e mizerabil, plin de gunoi și de excremente.“²⁷ Deplângea, desigur, transformarea moscheilor, de către cruciați, în biserici, dar a remarcat că în fosta Moschee de Vineri exista un colț pe care musulmanii aveau voie să-l folosească. Pentru că relațiile dintre coloniștii franci și populația locală era mai puțin încordată decât și-ar fi dorit ibn Jubayr, adept al sectei Almohad, sau cruciații nou veniți. Aceștia au fost uluiți de atitudinea cooperantă pe care au găsit-o. Cel mai mare șeic de Shaizar, oraș în nordul Siriei, Usama ibn Munqidh (1095–1188), a lăsat niște memorii ale timpului său care dezvăluie relații de prietenie dincolo de linia de demarcație între creștini și musulmani. A ajuns să cunoască bine un cavaler franc

despre care a scris: „era un prieten foarte apropiat și petrecea atât de mult timp cu mine încât a început să-mi spună «frate»“.²⁸ Francii din Regatul Ierusalimului au împrumutat puțin din cultura musulmană, comparativ cu contactele culturale intense care aveau loc în acest timp în Spania și în Sicilia, și, cu toate astea, s-a format o *convivencia* utilă. Ibn Jubayr era foarte tulburat de prezența musulmanilor în acest regat creștin. „Nu poate exista“, scria el, „nici o justificare în fața lui Dumnezeu pentru ca un musulman să stea într-o țară păgână, dacă nu doar trece prin ea, când drumul e liber în teritoriile musulmane.“²⁹

Cu toate astea, navigarea pe o corabie creștină era considerată cea mai sigură și mai de încredere, iar pentru a se întoarce în Apus, ibn Jubayr a ales o navă sub comanda unui corăbier genovez „care era perspicace în meseria sa și priceput la îndatoririle de căpitan de vas“. Scopul lor era să prindă vântul de est care sufla doar timp de două săptămâni, în octombrie, deoarece pentru restul anului, în afară de perioada de la jumătatea lui aprilie până la sfârșitul lui mai, vânturile dominante veneau din vest. Pe 6 octombrie 1184, ibn Jubayr și alți musulmani s-au îmbarcat pe vas, alături de 2 000 de pelerini creștini care veniseră de la Ierusalim, deși estimarea lui pare incredibil de mare pentru o singură navă. Creștinii și musulmanii împărțeau spațiul de pe punte, dar se evitau unul pe altul: „musulmanii și-au păstrat locuri separate de franci“ și ibn Jubayr își exprima speranța că Dumnezeu îi va elibera în curând, pe musulmani, de compania lor. El și ceilalți musulmani și-au încărcat mărfurile pe corabie și în răstimpul în care nava aștepta un vânt favorabil, se duceau în fiecare noapte pe uscat, să doarmă mai confortabil. Hotărârea de a proceda așa era să ducă la un dezastru. Pe 18 octombrie, vremea încă nu părea destul de bună pentru a se ridica ancora, iar ibn Jubayr era pe țărm, în patul lui, când nava a ieșit în larg. Disperați s-o ajungă din urmă, el și prietenii lui au închiriat o barcă mare, cu patru vâsle, și au pornit după corabia pe care se aflau, în fond, toate lucrurile lor și pentru care plătiseră călătoria. A fost un drum periculos, pe marea agitată, dar până la venirea serii au reușit să ajungă din urmă vasul genovez. Au avut cinci zile de vânt prielnic, avansând mult, până când a început să sufle un vânt din vest; căpitanul tot schimba direcția, încercând să evite stricăciunile, dar pe 27 octombrie vântul s-a abătut cu toată puterea asupra vasului și o vergă cu pânzele prinse de ea s-a rupt și s-a prăbușit în mare, însă marinarii au reușit să facă una nouă.³⁰ Când vântul s-a

potolit, mare era „un palat lustruit cu sticlă“, cuvinte pe care ibn Jubayr le cita din Coran.³¹ În noaptea de 1 noiembrie, creștinii celebrau Sărbătoarea Tuturor Sfinților; toți creștinii, tineri și bătrâni, bărbați și femei, țineau câte o lumânare aprinsă și ascultau rugăciuni și predici: „toată corabia, de sus până jos, era luminată de felinare aprinse“. ³² Încă o dată, ibn Jubayr a fost evident impresionat, dar, ca de obicei, nu voia să recunoască acest lucru.

Jurnalul lui ibn Jubayr ne oferă o descriere fără egal a modului în care se desfășura viața în timpul unei călătorii pe mare, în acea perioadă. El relatează cum creștinii sau musulmanii care mureau pe vas erau înmormântați în maniera tradițională, fiind lăsați în apa mării. Sub legea maritimă genoveză, căpitanul primea bunurile celui care murise pe mare: „nu există nici o modalitate prin care adevăratul moștenitor al celui mort să-și câștige moștenirea, și am fost foarte uimiți de acest lucru“. ³³ Corabia nu a făcut nici o oprire pentru aprovizionare și, în câteva zile, mulți pelerini de ambele credințe au rămas fără provizii. Cu toate astea, subliniază el, exista suficientă mâncare poaspătă de cumpărat pe vas, și „pe această corabie erai ca într-un oraș plin cu toate lucrurile necesare“. Se găseau pâine, apă, fructe (inclusiv pepeni, smochine, gutui și rodii), alune, năut, fasole, pește și multe altele; corăbierii genovezi experimentați erau conștienți că existau clienți pentru orice alimente ar fi putut încărca pe vas. Împinși de vânt spre o insulă aflată sub control bizantin, pasagerii au luat carne și pâine de la localnici. Corabia a trecut prin mai multe furtuni în drumul său pe lângă Creta și pasagerii au început să se teamă că vor fi nevoiți să petreacă iarna pe una din insulele grecești sau undeva pe coasta africană, presupunând că ar fi supraviețuit. De fapt, au fost aruncați de vânt înapoi pe insula Creta. Ibn Jubayr a fost impresionat și a citat niște versuri dintr-un poet arab care încep așa: „marea e amară, nesupusă“. ³⁴ Aflând că toamna exista o perioadă când puteai să călătorești în siguranță dinspre est spre vest, ibn Jubayr considera acum că:

toate modalitățile de a călători au anotimpul lor potrivit, iar călătoria pe mare ar trebui să se facă la timpul prielnic și în perioada recunoscută ca atare. Nimeni nu ar trebui să se aventureze în mod nesăbuit, pe timp de iarnă, așa cum am făcut noi. De la început și până la sfârșit, situația noastră e în mâinile lui Dumnezeu.³⁵

Pesimismul lui era nefondat. Nu după mult timp, alte cinci corăbii venind din Alexandria au apărut la orizont:

acest grup de vase a intrat în portul unei insule din Marea Ionică și a luat carne, untdelemn și pâine neagră arsă, preparată din grâu și orz, și totuși „oamenii se îmbulzeau pentru ea, în ciuda prețului ridicat – și chiar nu era nimic ieftin de vânzare – și îi mulțumeau lui Dumnezeu pentru ceea ce le dăruise”.³⁶

Când vasele au plecat din port, se apropia sfârșitul lui noiembrie; călătoria a devenit și mai dificilă pe măsură ce începea iarna. În sudul Italiei, „valurile umflate ne izbesc încontinuu, loviturile lor făcându-ți inima să sară din piept”. Dar au coborât pe uscat în Calabria, unde mulți dintre pasagerii creștini au hotărât că suferiseră destul, deoarece, pe lângă furtunile suportate, erau acum morți de foame. Ibn Jubayr și prietenii lui trăiau cu puțin mai mult de o livră de biscuiți umezi în fiecare zi. Cei care au coborât de pe vas le-au vândut celor rămași alimentele pe care le mai aveau, și musulmanii era dispuși să plătească chiar și un *dirham* de argint pentru un singur biscuit.³⁷ Ușurarea pe care au simțit-o când au ajuns aproape de Sicilia s-a risipit foarte curând. Strâmtoarea Messina clocotea, pentru că marea era înghesuită între continent și Sicilia. Vânturile puternice au împins nava către țărmul din apropiere de Messina și una din vele s-a înțepenit, astfel încât nu mai putea fi coborâtă; corabia a fost împinsă în față, spre apa prea puțin adâncă, cu vântul din spate, și chila ei a lovit fundul mării și s-a blocat. O cârmă s-a rupt: ancora nu folosea la nimic; toți cei de pe vas, musulmani și creștini deopotrivă, și-au pus viețile în mâinile Domnului. Anumiți pasageri cu statut social ridicat au fost duși la mal într-o barcă lungă, dar aceasta a fost zdrobită când a încercat să se întoarcă de la țărm. Au apărut bărci mai mici pentru a-i ajuta pe pasagerii aflați la nevoie, dar nu cu cele mai bune intenții: proprietarii lor cereau un preț mare pentru privilegiul de a fi salvat. Veștile despre naufragiu au ajuns la regele Siciliei, care sosise de curând la Messina să supravegheze construirea flotei lui de război, și regele a venit să se uite la corabie. Nemulțumit de comportamentul proprietarilor de bărci, a ordonat să li se împartă 100 de *tari* (mici monede din aur) ca să aducă la mal mai mulți musulmani care erau prea săraci să plătească prețul cerut. Ibn Jubayr s-a minunat în fața clarviziunii lui Dumnezeu, care l-a adus pe rege la Messina, lucru care „s-a dovedit o binecuvântare salvatoare pentru noi”.³⁸ Regele Wilhelm i-a salvat cu adevărat pe cei care rămăseseră pe punte, pentru că, a doua zi după ce corabia s-a împotmolit, s-a rupt în bucăți.

În ciuda experienței îngrozitoare prin care trecuse, ibn Jubayr a fost uluit de cât de accesibil era portul din Messina. Navele puteau înainta chiar până la țărm, și nu era nevoie de șlepuri ca să transporte pasagerii și marfa pe mal – singurul lucru necesar era o scândură. Navele erau „rânduite la chei precum caii priponiți de țărugi sau ținuți în grajduri”.³⁹ Totuși, pentru a ajunge în Andaluzia, el a trebuit să traverseze insula până la Trapani, unde a căutat o navă genoveză pregătită să se îndrepte spre Spania. În mod normal, acest lucru n-ar fi trebuit să fie o problemă, dar regele impusese un embargo pe toate navele: „se pare că pregătește o flotă, și nici o navă nu are voie să pornească pe mare până când flota lui nu a plecat. Să dea Domnul să-i fie planurile zădărnice și să nu-și atingă scopurile!” Cu timpul, martorul nostru și-a dat seama că destinatarul acestei flote era Imperiul Bizantin, pentru că toată lumea vorbea în Sicilia despre bărbatul tânăr pe care regele Wilhelm îl ținea la curtea sa și pe care intenționa să-l pună pe tronul bizantin, într-o reluare a planurilor lui Robert Guiscard, de cu un veac în urmă.⁴⁰ Embargoul era o problemă, dar se puteau influența slujbașii regelui, folosind metodele tradiționale. Ibn Jubayr a reușit să găsească un loc pe unul din cele trei vase care se îndreptau spre vest, iar proprietarii genovezi l-au mituit pe funcționarul regal, care a închis ochii la plecarea lor. Corăbiile au pornit pe 14 martie 1185. Trecând printre Insulele Egadice, în vestul Siciliei, au oprit în micul port Favignana, unde s-au intersectat cu vasul condus de genovezul Marco, transportând pelerini nord-africani din Alexandria, oameni pe care ibn Jubayr îi întâlnise în urmă cu câteva luni chiar la Mecca. S-au reîntâlnit prieteni vechi și au făcut un ospăț împreună. De data aceasta, patru nave au pornit spre Spania, dar vântul părea să le joace feste, întrucât au fost împinse spre Sardinia, apoi spre sud; în cele din urmă au mers cu viteză înainte, din nou pe lângă Sardinia, spre Ibiza, Dénia și Cartagena, unde ibn Jubayr a pus piciorul pe pământ spaniol din nou, ajungând în sfârșit acasă, la Granada, pe 25 aprilie 1185. Și-a încheiat povestirea cu următoarele cuvinte ostenite ale unui poet arab: „și-a aruncat lucrurile și a stat jos, cum face călătorul la sfârșitul călătoriei sale”.⁴¹

Ibn Jubayr a fost foarte ghinionist în privința vremii, iar naufragiul de la Messina nu era o calamitate care să se întâmple în fiecare zi. Cu siguranță el a exagerat pericolele pe care le-a înfruntat, precum și numărul și încercările celor de pe corabie. Cu toate acestea, în multe privințe, călătoria

lui a fost probabil tipică pentru timpul respectiv, în special folosirea navelor genoveze atât de către pelerinii creștini, cât și de cei musulmani. El scrie despre căpitani genovezi care „conduceau” corăbiile, dar aceste nave mari nu erau de obicei deținute de căpitan. Investitorii genovezi cumpărau acțiuni, de multe ori atât de puține, încât puteau ajunge la a șaizeci și patra parte, așa încât dreptul de proprietate asupra vaselor comerciale era destul de segmentat. Un investitor eficient împărțea riscurile și cumpăra acțiuni pe mai multe vase. Cuvântul folosit pentru aceste acțiuni era *loca*, „locuri”, și puteau fi vândute și moștenite la fel ca acțiunile din ziua de azi.⁴² Nu aveau un preț fix, pentru că navele erau diferite, și la fel era numărul acțiunilor în care se împărțea valoarea navei; acțiunile puteau fi cumpărate adesea cu aproximativ 30 de lire în bani genovezi, aceasta fiind o sumă pe care un genovez din clasa de mijloc putea s-o primească printr-o moștenire și se hotăra s-o investească pentru a face profit. Printre acționari exista și un număr mic de femei; foarte mulți acționari aparțineau conducerii orașului Genova, printre ei numărându-se și membrii celor mai importante familii din oraș, della Volta și Embriachi. Deținerea acestor acțiuni le aducea venit din taxele plătite de călători și din închirierea spațiului de depozitare negustorilor. Valoarea totală a acțiunilor putea varia de la 2 480 de lire, un exemplu de sumă mare din anul 1192, până la 90 de lire, sumă care se referea, cu siguranță, la o navă aproape complet uzată sau care necesita reparații majore.⁴³

Existau două categorii mari de vase. Galerele ușoare erau folosite în război și pentru transportul ambasadurilor în țări străine, dar, la fel ca în Antichitate, erau nepotrivite pentru apele agitate și trebuiau să urmeze linia țărmului, folosind vâslele ca pe-o forță auxiliară când nu era vânt puternic sau când intrau în port. Galerele aveau un catarg cu o singură velă latină și un cioc ascuțit sau o cange, mai degrabă decât un pinten, la proră. Echipajul număra între douăzeci și optzeci de vâslași, care erau cetățeni liberi. Mai degrabă decât să împartă o vâslă uriașă, cum se obișnuia începând cu secolul al XVI-lea, vâslașii stăteau câte doi pe o bancă, fiecare dintre ei manevrând câte o vâslă de mărime diferită, un sistem care a devenit cunoscut la Veneția sub numele de vâslit *alla sensile*.⁴⁴ Calitatea lor esențială era viteza; puteau depăși cu ușurință navele cu prora și pupa rotunjite. Multe galere erau deținute de persoane private, dar erau solicitate de Comună pe timp de război, probabil cu o despăgubire consistentă.⁴⁵ Documentele genoveze menționează vasele

pântecoase cunoscute cu denumirea simplă, latinească, pentru navă, *navis*, mult mai des decât menționează galerele, și nu spun prea multe despre ambarcațiunile mai mici, denumite *barca*, deoarece aceste corăbii făceau doar călătorii scurte, de-a lungul coastei sau până în Corsica sau Sardinia, puteau transporta puține mărfuri și se investeau puțini bani în ele.⁴⁶ Marile *naves* puteau să atingă 24 de metri în lungime și 7,5 metri în lățime. La începutul secolului al XIII-lea, puteau să aibă două sau chiar trei catarge cu velatură latină, deși ibn Jubayr ne arată clar că se ajustau la velatură pătrată dacă vântul o cerea. După anul 1200, aceste nave au început să fie mai înalte, cu două sau chiar trei punți, dar punțile inferioare erau foarte înghesuite și scopul era să se crească spațiul de depozitare și nu neapărat confortul călătorilor.⁴⁷ Cârma fixată pe etambou nu era încă folosită în Mediterana, unde avea în continuare mare răspândire rama de guvernare tradițională, preferată de greci și de etrusci. Nu se poate ști sigur cât rezistau vasele. Galerele romane solide avuseseră o viață lungă transportând cereale, dar vasele medievale erau construite mai superficial și era nevoie de multă atenție pentru carenajul și reparația lor.

Într-adevăr, majoritatea vaselor ajungeau la destinație în siguranță, deci investițiile în corăbii nu erau investiții proaste, dacă se puteau realiza mai multe călătorii. Asta înseamnă că orașele care trimiteau un număr mic de vase pe mare, precum Amalfi și Savona (nu departe de Genova), erau dezavantajate: negustorii lor nu puteau să-și extindă investițiile. Așa că unii dintre ei, ca Solomon din Salerno, s-au dus la Genova, Pisa sau Veneția și au înțeles că ar putea face afaceri mai bune acolo. Acest lucru a avut un efect multiplicator. Comerțul acestor state s-a dezvoltat foarte mult și potențialii rivali s-au dovedit incapabili să le facă față. Triumful celor din Genova și Pisa în partea lor din Mediterana a fost încununat de stăruința lor, la sfârșitul secolului al XII-lea, ca navele din porturile provensale care navigau către Levant să poată transporta doar pelerini și alți pasageri, nu și mărfuri.⁴⁸

Toată lumea era înghesuită pe punte împreună cu calabălăcul, iar călătorii dormeau sub cerul liber, folosindu-și bunurile pe post de perne și saltele. Din secolul al XIII-lea, mărfurile puteau fi depozitate sub punte și s-au construit cabine la fiecare capăt al corabiei, așa că exista acest spațiu la dispoziția celor dispuși să plătească pentru o călătorie mai confortabilă, la clasa întâi din Evul Mediu.⁴⁹ În aceste

condiții groaznice de călătorie pe mare, ceea ce îi mâna pe mulți dintre călători de partea cealaltă a Mării Mediterane era credința: credința pelerinilor, pentru care împrejurările potrivnice de pe mare erau un test de devotament care le câștiga binecuvântarea lui Dumnezeu; și încrederea negustorilor în capacitatea lor de a-și asuma riscuri calculate și de a ieși în câștig din expedițiile în ținuturile din sudul și estul Mării Mediterane, uneori pândite de pericole. Negustorii erau, de asemenea, conștienți că orice profit al lor, era posibil doar datorită lui Dumnezeu cel milostiv – era *proficuum quod deus dederit*, „răsplata pe care a dat-o Domnul“.

Căderea și ridicarea imperiilor 1130–1260

I

FLOTELE DIN PISA, GENOVA ȘI VENEȚIA nu erau singurele nave care străbăteau apele Italiei. Cucerirea Siciliei de către Roger I, „Marele Conte“, a fost finalizată în 1091. Sub stăpânire normandă, insula a înflorit: portul Messina atrăgea negustori latini, funcționând ca un loc de escală pe drumurile comerciale care uneau Genova și Pisa de Acra și Alexandria; ibn Jubayr îl numea „târgul negustorilor păgâni, centrul navelor din lumea întreagă“, și observa că era un arsenal mare, unde se construia flota siciliană.¹ Conducătorul păstra pentru folosul propriu o mare parte din catranul, fierul și oțelul produs pe teritoriul său, pentru că era esențial să controleze materia primă necesară construirii de nave.² Fiul lui Roger I, Roger II, nemilos și înzestrat, a pus stăpânire pe porțiuni mari din sudul Italiei, conduse de verii lui; la fel de important, a obținut nou creată coroană a Siciliei de la papă, în 1130. Era un om cu ambiții mediteraneene și se vedea un succesor al despoților greci, afirmând că nu era un uzurpator, ci conducătorul care va face să renască un regat antic.³ Apărea în public îmbrăcat în costum imperial bizantin sau în veșmânt de emir arab. A decorat capela palatului său cu frumoase mozaicuri grecești și cu un acoperiș superb, din lemn, lucrarea unor meșteșugari arabi. I-a comandat unui prinț refugiat din Ceuta, al-Idrisi, o geografie a lumii care să-i permită (cu harta ce o însoțea) să contemple Mediterana și lumea de dincolo de ea, în detalii extraordinare.

Propaganda era însoțită de acțiune. În perioada 1147–1148, în timpul celei de-a Doua Cruciade, și-a îndreptat atenția spre Imperiul Bizantin. Cruciada a fost convocată de papă în 1147, ca urmare a capitulării în fața musulmanilor a principatului cruciat al Edessei, în nordul Siriei; Roger și-a oferit flota, dar, sub presiunea dușmanului său, regele Conrad III al Germaniei, oferta lui nu a fost acceptată. Roger a găsit alte întrebunțări pentru flota sa. În 1148, a profitat de faptul că Manuel Comnenul, împăratul bizantin, era prins cu trecerea armatelor celei de-a Doua Cruciade pe teritoriul său. Flota lui Roger a ocupat Corfu și a atacat orașele Corint și Atena, în timp ce trupele lui pătrundeau pe uscat, furând din Teba zeci de războaie evreiești de țesut mătasea, care au fost puse în funcțiune în atelierele din palatul său. Un cronicar bizantin făcea următoarea observație elocventă despre galerele siciliene care se întorceau:

Dacă cineva ar fi văzut triremele siciliene încărcate cu atâtea obiecte frumoase, afundate până la vâsle, ar fi spus cu siguranță că nu erau nave de pirați, ci nave de negustori care transportau lucruri dintre cele mai diverse.⁴

În mod previzibil, a existat o reacție. Venețienii, alarmați că Roger controla acum ieșirea la Marea Adriatică, i-au trimis ajutor naval lui Manuel Comnenul, care nu a avut încotro și a trebuit să le reînnoiască privilegiile comerciale pe care le considera deja exagerate. Neîncrederea sa în venețieni a crescut când a primit rapoarte despre cum își petreceau timpul când cetatea Corfu era asediată: luând în răs înfățișarea oacheșă a lui Manuel, au îmbrăcat un negru african în straie somptuoase, l-au instalat pe una din navele amiral imperiale și au interpretat ironic ceremoniile sacre de la curtea bizantină.⁵ Fără de voie, Roger îi obliga pe

bizantini și pe venețieni să-și dea seama cât de mult se antipatizau reciproc. Atacurile lui Roger asupra Greciei erau incursiuni fulgerătoare, dar el intenționa să creeze un imperiu durabil și peste mări, în Africa de Nord.⁶ A știut să exploateze confuzia politică și economică de acolo: în timpul unei perioade de foamete cumplită, a folosit cerealele siciliene pentru a smulge recunoașterea autorității sale de la emirii africani, unul după altul, și a trimis o flotă împotriva orașului Tripoli, în 1146, capturându-l fără dificultate.⁷ Doi ani mai târziu, când al-Hasan, emirul din Mahdia, s-a dovedit nesupus, a lansat o flotă sub conducerea amiralului Gheorghe din Antiohia, un creștin grec foarte nestatornic, dar și foarte competent, care îl slujise înainte pe emirul din Mahdia. În largul micii insule Pantelleria, flota siciliană a întâlnit o navă din Mahdia și a descoperit că avea la bord porumbei călători. Gheorghe l-a forțat pe căpitan să trimită un mesaj către Mahdia în care să-i spună emirului că, deși o flotă siciliană pornise, într-adevăr, la drum, aceasta se îndrepta către Imperiul Bizantin. Al-Hasan a considerat acest lucru foarte plauzibil și s-a îngrozit când a văzut navele siciliene apărând la orizont, în zorii zilei de 22 iunie 1148. Emirul a fugit, orașul a fost cucerit cu ușurință și Gheorghe le-a permis trupelor sale să jefuiască în voie timp de două ore.

După aceea, a extins protecția regală asupra locuitorilor din Mahdia, și a asigurat chiar împrumuturi pentru negustorii locali, astfel încât comerțul să se poată relua cât mai repede. Au fost desemnați judecători din comunitatea locală, pentru a garanta că musulmanii puteau continua să trăiască după legile lor; au sosit negustori străini; a fost redată prosperitatea orașului. Roger considera această serie de cuceriri o primă etapă în întemeierea unui „regat al Africii” parțial creștinat. A încercat să așeze creștini în Mahdia, întrucât creștinismul dispăruse treptat de acolo, în ultimele cinci secole.⁸ Dar el avea și un plan strategic mai amplu, urmărind să câștige controlul asupra mărilor din jurul regatului său – în 1127, reocupase deja Malta (cucerită pentru prima oară de tatăl său, în 1090) și era nerăbdător să-și impună influența asupra insulelor din Marea Ionică, din vestul Greciei.⁹ Stăpânirea tuturor acestor puncte i-ar fi permis să creeze un *cordon sanitaire* naval în jurul regatului său, care să garanteze că flotele dușmane – fie venețiene, în serviciul Imperiului Bizantin, fie din Pisa, în slujba împăratului german – nu ar fi putut conduce o invazie asupra teritoriilor sale. Îl preocupau planurile unor campanii navale

asupra coastei Spaniei. În momentul morții sale, în 1154, era așadar pe punctul de a crea o mare talasocrație.¹⁰ Roger nu a navigat cu flota sa, dar a pus-o sub comanda administratorului-șef Gheorghe din Antiohia, care acum își etala titlul de „emir între emiri“. Mai târziu, în 1177, un anume William din Modica a fost numit emir, sau *amiratus*, al „norocitei flote regale“, și în acest sens specific naval a început să fie folosit cuvântul *amiratus*, sau „amiral“, în Franța, Spania și în alte părți, în secolul al XIII-lea. Era un termen cu etimologie arabo-siciliană care reflecta supremația flotei siciliene în Mediterana centrală, în secolul al XII-lea.¹¹

După 1154, fiul lui Roger, Wilhelm „cel Rău“, a fost mult mai puțin priceput în a păstra structura regatului decât tatăl său. Confruntându-se cu o invazie bizantină la Apulia, la care contribuia și flota venețiană, Wilhelm a dat, probabil, dovadă de înțelepciune când a recunoscut că stăpânirile africane nu puteau fi apărate. Orașele nord-africane au sesizat dificultățile cu care se confrunta Wilhelm acasă și și-au pus speranța în expansiunea rapidă a mișcării Almohad în Maroc; chiar califul Almohad a condus asaltul asupra cetății Mahdia, în 1159. În ianuarie 1160, luptătorii sectei Almohad au străpuns zidurile cetății, punându-i pe creștinii și evreii care trăiau acolo să aleagă între moarte și trecerea la islam.¹² Wilhelm a fost acuzat direct de această mare înfrângere, dar în realitate el (sau consilierii lui) au dat dovadă de diplomatie în relațiile externe. Wilhelm a stopat invazia bizantină și a ajuns la o înțelegere cu Manuel Comnenul, fiind prima dată când un împărat bizantin a recunoscut, cu obidă, este drept, legitimitatea regatului.

Chiar când genovezii, venețienii și cei din Pisa obținuseră controlul asupra rutelor întinse pe care circulau mărfurile și pelerinii între Occident și Orient, sicilienii au pus stăpânire pe coridoarele maritime esențiale dintre Marea Tireniană și Orient și Marea Adriatică și Orient. Supremația navală a Siciliei în aceste ape îi pune în încurcătură pe italienii din nord. Dacă nu voiau ca navele lor să fie la mila flotei siciliene, trebuiau să lege prietenie cu curtea de la Palermo. Totuși, ei erau permanent atrași în alte direcții de dorința lor de a-i îmbuna atât pe împăratul bizantin, cât și pe cel german. În 1156, genovezii au semnat un tratat cu regele Wilhelm I, despre care cronicarul orașului scria: „s-a spus pentru mult timp și peste tot, de către oameni înțelepți din toată lumea, că genovezii au primit mai mult decât au dat“. ¹³ Regele Wilhelm avea nevoie de o asigurare că genovezii nu-

și vor oferi flota dușmanilor lui, într-o invazie a regatului său.¹⁴ Genovezilor li s-au oferit reduceri de impozite pentru mărfurile aduse din Alexandria și din Țara Sfântă prin Messina, întrucât tratatul avea în vedere securitatea rutelor care duceau spre Orient, dar și dreptul de a exporta anumite produse din Sicilia. Deopotrivă, genovezii aveau nevoie de produsele din Sicilia. Pe măsură ce se dezvolta, orașul avea nevoie de tot mai multă hrană, iar grâul sicilian era mai bogat și de calitate mai bună decât cel din Sardinia, pentru care genovezii concureau, în orice caz, cu cei din Pisa. Tratatul descrie cum vor achiziționa genovezii grâu, pastramă de porc (din nord-vestul Siciliei, o regiune locuită în majoritate de creștini), lână, piei de miel și bumbac (provenind mai ales din zona din jurul orașului Agrigento).¹⁵ Timp de mai multe secole, Genova va depinde de cerealele din Sicilia, care se puteau cumpăra ieftin și se transportau, la costuri mici, în orașul lor înfloritor; iar aducând cantități mari de bumbac neprelucrat din Sicilia în nordul Italiei, genovezii au pus bazele unei industrii a bumbacului care se va dezvolta mult în Evul Mediu.¹⁶ O parte din cel mai bun bumbac provenea din Malta, care era condusă de regele Siciliei, iar bumbacul maltez apare deja consemnat la Genova în 1164.¹⁷ Treptat, comerțul insulei Sicilia a fost redirectionat, astfel încât legăturile cu Africa de Nord, de obicei strânse, au fost înlocuite de relațiile apropiate cu nordul Italiei. Aflată sub stăpânire normandă, Sicilia intra în rețeaua economică europeană. Deocamdată, era încă un teritoriu exotic unde negustorii puteau găsi nu numai cereale, ci și zahăr și plante de indigo, produse tradiționale ale Mediteranei islamice care au ieșit din uz după 1200, pentru a fi înlocuite de cantități tot mai mari de grâu, pe măsură ce agricultorii musulmani din zona Genovei se împușinau. Pentru că genovezii aduceau în Sicilia tot mai multă stofă de lână italiană și chiar flamandă, pentru a-și putea plăti grâul, bumbacul și celelalte bunuri, legăturile dintre nord și sud au devenit din ce în ce mai strânse și a început să se dezvolte o relație reciproc avantajoasă între nordul și sudul Italiei, în care Sicilia furniza materie primă și alimente, iar nordicii puneau la dispoziție produse finite. Conducătorul Siciliei, ca stăpân al unor mari moșii de cereale de pe insulă, a putut să facă o mare avere din bunurile sale modeste, dar de importanță vitală.¹⁸

Regele Wilhelm II „cel Bun“ (1166–1189) a acordat o atenție deosebită afacerilor mediteraneene mai extinse, valorificând existența unei flote mari și puternice. Și-a

extins autoritatea dincolo de Marea Adriatică, luând sub protecția sa orașul dalmat Dubrovnik (Ragusa), care începea să devină un port important.¹⁹ Dar el ținea mult mai departe de Marea Adriatică. În 1174, a lansat un atac masiv asupra Alexandriei, în Egipt; în 1182, a pornit către Mallorca, deși flota lui n-a obținut nimic. Trei ani mai târziu, Imperiul Bizantin era ținta lui, iar când a murit plănuia să trimită ajutoare statelor cruciate asediate. S-a considerat un luptător întru Hristos atât împotriva musulmanilor, cât și a grecilor. În campania lui cea mai ambițioasă, din 1185, a pătruns mult cu flota siciliană în Imperiul Bizantin. A putut să apeleze la ajutorul negustorilor din nordul Italiei pentru că în 1182, într-o izbucnire de violență încurajată deschis de noul împărat, Andronicos Comnenul, latinii din Constantinopol au fost masacrați. S-a aflat despre asta când o navă venețiană care intra în Marea Egee a întâlnit lângă Capul Malea alte vase venețiene, ale căror echipaje au strigat: „De ce vă opriți aici? Dacă nu fugiți sunteți cu toții morți, pentru că noi, împreună cu toți latinii, am fost exilați din Constantinopol.”²⁰ Cu toate astea, majoritatea victimelor masacrului erau din Pisa sau din Genova – venețienii erau încă prinși într-una din disputele lor veșnice cu Constantinopolul, și nu fuseseră mulți de față.

Prin 1185, Wilhelm a găsit pretextul de care avea nevoie: la curtea lui a sosit un impostor vagabond, care se pretindea un împărat detronat, iar Wilhelm a luat asupra sa sarcina nobilă de a-i reda acestui personaj neconvincător tronul imperial.²¹ Când a sosit timpul potrivit pentru acțiune, flota sa a urmat traseul stabilit de Robert Guiscard în urmă cu un secol: cetatea Dyrrhachion a fost cucerită și o armată a debarcat, pătrunzând până în orașul Thessalonika, care a fost capturat și prădat cu ajutorul flotei regale, trimisă pe după Peninsula Pelopones. Capitularea celui de-al doilea oraș ca importanță din Imperiul Bizantin i-a pus pe jar pe greci.²² Sicilienii s-au dovedit incapabili să păstreze Thessalonika, dar atacul lor a accentuat ura bizantinilor pentru locuitorii din Apus.²³ Dacă aspirațiile lui Wilhelm includeau întreaga Mediterană, ceea ce lipsea era durabilitatea. La acest capitol, italienii din nord se descurcau mult mai bine.

II

ULTIMII ANI AI SECOLULUI AL XII-LEA și începutul secolului al XIII-lea au adus o serie de dezastre politice care au schimbat geografia politică a Mediteranei pentru mult

timp, chiar dacă republicile maritime italiene au profitat de aceste schimbări pentru a obține un control tot mai sigur asupra coridoarelor Mării Mediterane. În 1169, regele Ierusalimului, Amaury, a făcut un calcul complet greșit când a decis să se alieze cu împăratul Manuel Comnenul în scopul de a ataca Egiptul condus de dinastia Fatimizilor. Manuel urma să pună la dispoziție o flotă bizantină masivă, ceea ce ne arată că, dacă aveau voință, bizantinii puteau totuși să adune un mare număr de vase. Amaury urma să mobilizeze armata francă și împreună ar fi atacat Delta Nilului și Cairo. În timpul evenimentelor, o armată francă a ajuns, într-adevăr, la Cairo, dar tentativele ei de a instala acolo un guvern-marionetă au declanșat o reacție adversă a populației. Fatimizii au fost răsturnați și Egiptul a devenit nu un aliat supus, ci centrul opoziției față de regatul latin.²⁴ În scurtă vreme, un nou sultan Ayyubid, Saladin, un musulman sunnit de origine kurdă, va vedea în lupta pentru cel de-al treilea oraș al Islamului în ordinea relevanței religioase o cauză care îi va uni pe musulmanii din Orientul Mijlociu împotriva francilor.²⁵ Amenințarea față de Ierusalimul condus de franci era cu atât mai mare cu cât Saladin combina stăpânirea asupra Siriei musulmane cu controlul asupra Egiptului, anulând strategia tradițională a francilor de a-i învrăjbi pe conducătorii Siriei împotriva Fatimizilor. În 1187, greaua înfrângere a unei armate france prost conduse, la Coarnele de la Hattin, lângă Tiberias, a condus la capturarea Ierusalimului și la cucerirea coastei Palestinei, inclusiv a marelui port Acra; numai orașul Tir a rezistat.

Reacția Apusului a fost fermă, dar nu a reușit să-și atingă scopul. A Treia Cruciadă, lansată în 1189, se baza mult pe puterea navală: vasele din Marsilia au contribuit la transportul armatei lui Richard I, rege al Angliei și duce de Normandia, spre Levant, trecând prin Sicilia – unde intervenția lui (legată în mare măsură de încercări josnice de a recupera zestrea soției lui, care fusese căsătorită cu răposatul rege Wilhelm II) a produs mișcări sociale și lupte între grecii și latinii din Messina. Richard a reușit să cucerească insula Cipru, care se afla în mâinile unui membru rebel al dinastiei Comnenilor, și în cele din urmă portul Acra a fost recuperat, împreună cu o fâșie de pământ de-a lungul coastei – în teritoriile pe care se află acum statele Israel și Liban –, dar nu și Ierusalimul. Străzile din Acra erau acum mai pline ca niciodată de marinari și negustori italieni: nevoia disperată de ajutor naval a conducătorilor franci i-a determinat pe aceștia să le ofere negustorilor străini

privilegii comerciale în Acra și Tir – negustorii din Marsilia, Montpellier și Barcelona au primit „Palatul Verde“, o clădire din Tir pe care s-o folosească drept bază a lor, precum și scutiri de la taxele vamale.²⁶

Acra a devenit un oraș divizat între mai mulți stăpâni, care își susțineau cu convingere drepturile: existau cartiere autonome pentru venețieni și pisanezi, aproape de port, și o importantă porțiune genoveză era vârată în spatele acestor două enclave. La mijlocul secolului al XIII-lea, cartierul venețian, înconjurat de ziduri, includea biserici închinat Sfântului Marcu și Sfântului Dimitrie; exista un *palazzo* pentru conducător, sau *bailli*, al comunității, un rezervor de apă, un *fonduk* cu șaisprezece prăvălii la parter, spații de depozitare pe trei niveluri și o locuință pentru preotul bisericii Sf. Marcu. Cartierele italiene erau foarte aglomerate – cel genovez se pare că avea aproximativ șaiszeci de case.²⁷ Între aceste comunități diferite a izbucnit conflictul armat: Războiul Sfântului Sabas (1256–1261) a început cu o ceartă asupra hotarului dintre cartierul genovez și cel venețian, care a scăpat de sub control și s-a terminat cu evacuarea genovezilor din Acra. Ei și-au mutat reședința în Tir, în timp ce venețienii, care fuseseră predominanți în Tir, s-au stabilit în număr și mai mare în Acra. Republicile rivale au devenit atât de obsedate unele de altele, încât păreau să ignore pericolul constant care venea de la dușmanii musulmani ai regatului, deși în această privință nu stăteau mai prost decât nobilii franci puși pe harță ai Orientului latin. Ordinele Militare al Templierilor și al Ospitalieri (sau al Cavalerilor Sfântului Ioan) dețineau, de asemenea, cartiere mari în Acra, și pretindeau la rândul lor autonomie politică.²⁸ Ținând seama de pământurile pe care li le cedase patriarhului Ierusalimului și altor seniori, nu mai rămăsese mult din orașul Acra pentru regele franc, dar el beneficia de venituri tot mai mari din impozitele comerciale – chiar și negustorii scutiți de dări trebuiau să facă afaceri cu negustorii din interior, care plăteau întreaga taxă, inclusiv un impozit standard constând în ceva mai mult de 11 procente din valoarea mărfii. Conducătorii medievali din Mediterana înțelegeau foarte bine că scăderea taxelor stimula comerțul, aducându-le un profit mai mare, nu mai mic.²⁹

Saladin era la fel de dornic precum rivalii săi franci să încurajeze vizitele italienilor. Erau pur și simplu prea valoroși ca sursă de venit – și, când nu-i vedea nimeni, de armament.³⁰ Egiptul cumpăra din ce în ce mai multe bunuri europene, în special țesături fine din Lombardia și Flandra.

Cererea nu era generată doar de dorința de a se îmbrăca în haine de lux și exotice (pentru un egiptean), adesea confecționate din stofele englezești cele mai bune și mai moi și colorate cu indigo scump adus din Orient sau cu *grana* spaniolă, o vopsea roșie asemănătoare cu cârmăzul. Industriile din Orientul Mijlociu erau în declin. Nu e foarte clar de ce s-a întâmplat acest lucru; Mediterana islamică era încă intens urbanizată și câteva orașe precum Cairo, Damasc și Alexandria erau foarte mari. Totuși, clar e că italienii au profitat de acest lucru.

Pisa a funcționat ca o poartă pentru alți negustori toscani care puteau să locuiască în cartierele pisaneze de peste mări atâta vreme cât se supuneau legilor din Pisa și plăteau taxele cerute rezidenților din Pisa în acele locuri; atunci erau considerați pisanezi și puteau să se bucure de scutirile pe care le acordase conducătorul local orașului Pisa. Un oraș bine amplasat pentru a-și vinde produsele în Orient era orașul cu multe turnuri San Gimignano, în interiorul zonei Toscana, care era cel mai mare centru de producție a șofranului din Apus. Șofranul, pregătit din staminele fragile ale unei plante erbacee, era un exemplu rar de condiment care putea fi produs la o calitate superioară în Occident față de teritoriile din Orient. Era folosit drept colorant, condiment și medicament iar producerea lui era foarte laborioasă: în consecință, era foarte scump.³¹ Negustorii din San Gimignano duceau acest produs la Acra și apoi pătrundeau în teritoriile musulmane, ajungând chiar până la Alep. Revoluția comercială declanșată de Genova, Pisa și Veneția începea să cuprindă locuitorii altor orașe, mai îndepărtate de coasta Mării Mediterane. Florența avea, de asemenea, mare succes: negustorii orașului făceau comerț ambulant cu textile de bună calitate, franceze și flamande, care erau prelucrate în atelierele sale, și mai târziu au început să producă propriile lor imitații excelente ale acestor materiale. Oamenii de afaceri florentini au început să acumuleze cantități mari de aur din comerțul lor în Tunis, Acra și în alte părți, nu doar din vânzarea stofelor, dar și din schimbul aurului pe argint, care era mai potrivit pentru plăți de valoare medie, dar se găsea în cantități foarte mici în vestul islamic. În 1252, atât genovezii, cât și florentinii aveau o rezervă de aur suficient de mare pentru a putea bate propriile lor monede de aur, primele care au apărut în Europa de Vest (în afară de Sicilia, sudul Italiei și anumite părți din Spania) de pe vremea lui Carol cel Mare.³² Prin 1300, prezența florinului din Florența în orice colț din

Mediterrana demonstra întâietatea italienilor și integrarea tot mai mare a Mării celei Mari într-o singură zonă comercială.

III

CHIAI MAI DRAMATICĂ decât prăbușirea dinastiei Fatimizilor a fost prăbușirea regatului Siciliei. Dacă Saladin a fost capabil să păstreze vechiul sistem de conducere, inclusiv exercitarea monopolurilor lucrative, Sicilia și sudul Italiei au căzut pradă baronilor nesățioși, care au creat o instabilitate uriașă în Mediterana centrală, în preajma anului 1190. În ciuda opoziției puternice din partea majorității baronilor sicilieni, împăratul german Henric VI de Hohenstaufen a invadat regatul, pe care îl revendică în numele soției sale (fiica regelui Roger II, născută după moartea acestuia), cu sprijinul oportunist al flotelor din Pisa și Genova.³³ A putut să se bucure de victoria lui doar trei ani, între 1194 și 1197, plănuiind, în tot acest timp, o cruciadă și un război pentru cucerirea orașului Constantinopol. Apoi, văduva lui, Constance, a încercat în ultimul an al vieții ei să-i redea Siciliei vechiul echilibru, dar dezintegrarea începuse deja: musulmanii se revoltau în vestul Siciliei și urmau să rămână răsculați timp de un sfert de secol. După moartea ei, fiul său cel mic, Frederic, a devenit jucăria facțiunilor rivale din Palermo, iar baronii și episcopii din sudul Italiei continentale au profitat de ocazie și au preluat terenuri ale Coroanei, fără să întâmpine o opoziție puternică.

Controlul apelor din jurul Siciliei a trecut în mâna piraților din nordul Italiei. Genovezii și pisanezii au decis să concretizeze câteva din promisiunile generoase pe care le făcuse împăratul Henric când i-a atras în această alianță. Genovezilor li se promisese stăpânirea asupra orașului Siracusa, așa că, în 1204, un pirat genovez, Alamanno da Costa, s-a înscăunat acolo drept „contele de Siracusa”. Navele pisanezilor erau permanent atacate, pe apele siciliene, de pirații genovezi, care acționau cu aprobarea Comunei genoveze.³⁴ Între timp, prietenul genovez al lui Alamanno, Henrico Pescatore („Pescarul”) s-a instalat drept contele de Malta. Henrico, contele de Malta, era unul din cei mai periculoși corsari din largul mării, cu propria flotilă și cu ambiții mari – în 1205 a trimis două galere și 300 de marinari genovezi și maltezi să dea atacuri pe apele grecești, unde au capturat două vase venețiene negustorești ce se îndreptau spre Constantinopol, încărcate cu bani, arme și 200 de baloturi de țesături europene. După ce au creat un incident internațional, au pătruns tocmai până la Tripoli, în

Liban, unde au asediat orașul până când contele său creștin a căzut la învoială, promițând drepturi comerciale pentru genovezi în schimbul ajutorului primit împotriva musulmanilor sirieni.³⁵ Realizările lui Henrico au fost puse în versuri de marele trubadur Peire Vidal, care se afla în anturajul său:

El este darnic și cutezător și galant, steaua genovezilor, și îi face pe toți dușmanii lui să tremure, pe mare și pe uscat... Și dragul meu fiu, contele Henrico, și-a învins toți dușmanii și e un adăpost sigur pentru prietenii săi, încât oricine dorește poate să vină sau să plece, fără ezitare sau frică.³⁶

Așadar, atunci când urmăreau să-și împlinească ambițiile personale, pirații genovezi încercau să obțină beneficii și pentru orașul natal, care era puțin probabil să-i abandoneze, dacă se considera că lucrează în interesul republicii.

Următoarea incursiune a lui Henrico, tentativa de a cuceri Creta, a venit ca urmare a prăbușirii unei alte mari puteri din Mediterana. După moartea lui Manuel I Comnenul, din 1180, disputele privitoare la succesiune au consumat energiile politice ale aristocrației bizantine; aceste energii fuseseră epuizate, în plus, de o mare victorie militară a turcilor la Myriokephalon, în Asia Mică, în urmă cu patru ani, bătălie din care Manuel fusese norocos să scape cu viață.³⁷ Pirații italieni și-au stabilit baze în Marea Egee; insula Corfu a căzut în mâinile unui pirat genovez care putea acum să atace navele venețiene care ieșeau din Marea Adriatică.³⁸ Pisanezii și genovezii erau nerăbdători să se răzbune pe greci pentru masacrul concetățenilor lor de la Constantinopol, din 1182, care a fost pomenit mai devreme în acest capitol.³⁹ Una din cele mai mari crime a fost comisă de piratul genovez Guglielmo Grasso, care era aliat cu un pirat din Pisa numit Fortis. După ce în 1187 au asediat insula Rhodos fără să suporte nici o consecință, au atacat o navă venețiană trimisă de Saladin la Isaac Anghelos, împăratul bizantin; pe lângă ambasadorii lui Saladin, nava transporta animale sălbatice, diferite tipuri de lemn, metale prețioase și un dar special de la sultan, un fragment din „adevărata cruce“. Pirații i-au omorât pe toți cei de pe vas, în afara unor negustori pisanezi și genovezi, și Fortis a pus mâna pe relicvă, urmând să străbată Marea Mediterană până la orașul înconjurat de stânci Bonifacio, în sudul insulei Corsica, deținută, la acea vreme, de conașionalii lui pisanezi. Genovezii erau convinși că erau mai îndreptățiți decât pisanezii să dețină adevărata cruce și au atacat Bonifacio, capturând atât relicva, cât și orașul, pe care l-au păstrat în

continuare și l-au folosit drept bază a operațiunilor lor comerciale în nordul Sardiniei.⁴⁰ Protestele Apusului față de atacul asupra emisarilor lui Saladin au fost puține, întrucât călătoria solilor săi era privită ca o dovadă că bizantinii și conducătorii dinastiei Ayyubid erau aliați împotriva Regatului Ierusalimului.

Criza a tulburat profund Bizanțul pe toate fronturile. În sud-estul Europei, puterea bizantină era disputată de comandanții războinici din Bulgaria și Serbia. Membrii familiei Comnenilor, care pierduseră controlul asupra coroanei imperiale, și-au înființat state de sine stătătoare în Trebizonda (Trabzon), pe malul Mării Negre, și în Cipru. Bizanțul era fragmentat chiar înainte de a fi cucerit. Când a fost plănuită o nouă cruciadă spre est, în 1202, s-a presupus că ținta ei va fi baza puterii economice a lui Saladin, Alexandria. Dacă orașul Alexandria putea fi capturat, putea fi, apoi, dat la schimb pentru orașele pierdute ale regatului Ierusalimului, sau putea fi folosit ca avanpost de pe care să fie distrusă puterea dinastiei Ayyubid. Povestea celei de-a Patra Cruciade a fost spusă de multe ori: cum cruciații au închiriat vase din Veneția; cum nu puteau plăti sumele care li s-au cerut, cum venețienii i-au convins să captureze Zara (Zadar), pe coasta dalmată, în schimbul plății; cum cruciații au hotărât, apoi, să înainteze spre Constantinopol, în speranța de a-l instala pe protejatul lor, Alexios Anghelos, pe tronul imperial; cum relațiile dintre cruciați, în principal venețieni, și greci s-au răcit spre anul 1203, pe măsură ce ostilitatea față de Alexios creștea în rândul grecilor; cum Alexios IV a fost răsturnat și cruciații au răspuns cu un asediu asupra orașului Constantinopol; și cum în aprilie 1204 marile ziduri ale cetății au fost escaladate și orașul socotit inexpugnabil a fost cucerit și apoi prădat în câteva zile.⁴¹ Venețienii au umplut tezaurul bazilicii San Marco cu cupe încrustate cu pietre prețioase, ulcioare din cristal de stâncă, manuscrise iluminate și cărți cu coperte aurite, relicve ale sfinților și alte obiecte minunate din prada luată din palatul imperial și din marile biserici ale orașului. Multe din aceste obiecte încă se află la bazilica San Marco, în special caii din bronz în mărime naturală de la Hipodromul din Constantinopol. Orașul Sfântului Marcu era acum noul Constantinopol, dar și noua Alexandrie.⁴²

Cei care au avut cel mai mult de profitat de pe urma căderii Constantinopolului au fost venețienii, care au pus stăpânire pe rutele comerciale ale Bizanțului și puteau acum să-și elimine rivalii după bunul lor plac. Imperiul era divizat:

Thessalonika și dreptul asupra insulei Creta i-au fost acordate unui conducător cruciat, aristocratul Bonifaciu de Montferrat, din nord-vestul Italiei, în timp ce coroana cetății Constantinopol a ajuns la Balduin, contele de Flandra. Câțiva principii greci au continuat să reziste în Asia Mică, la Nikaia (Nicaea), și în Balcanii de vest, la Epir. Împăratul Balduin trebuia să petreacă mult timp luptându-se cu bulgarii, resursele sale fiind limitate. Rămășițele statelor grecești luptau din răspuțuri să recupereze teritoriul din inima Bizanțului, iar imperiul latin de Constantinopol, sărăcit, a fost în cele din urmă dezmembrat de Mihail Paleologul, conducătorul orașului Nikaia, care a recâștigat orașul Constantinopol în 1261.⁴³ Veneția, pe de altă parte, s-a autoproclamat „domn peste un sfert și o jumătate dintr-un sfert din imperiul de Romania“ (adică Imperiul Bizantin). Partea venețiană a crescut, cel puțin teoretic, când Bonifaciu, care se afla sub presiune, la fel ca împăratul Balduin, a hotărât să strângă 1 000 de mărci de argint din vânzarea insulei Creta republicii. El nu controla propriu-zis insula, așa încât Veneția trebuia să o ia în stăpânire. Venețienii aveau motive bine întemeiate pentru a face acest lucru: insula se afla așezată pe circuitul rutelor către est și era o sursă de cereale, untdelemn și vin, cunoscută deja negustorilor venețieni.

Înainte ca venețienii să treacă la fapte, Henrico, contele de Malta, a lansat un atac naval ambițios asupra Cretei, urmărind să devină regele insulei, iar genovezii, care fuseseră excluși de la prada celei de-a Patra Cruciade, îl susțineau în secret. În 1206, contele a ocupat Candia (Heraklion) și paisprezece forturi de pe insulă. El a trimis, cu îndrăzneală, un sol la papa Inocețiu III, cerând să fie făcut rege al Cretei, însă papa nu a fost de acord. Genova pretinsese că nu era implicată în proiectul măreț al lui Henrico, dar a început să fie interesată direct începând cu 1208 și îi furniza nave, oameni și mâncare; nu după mult timp, genovezilor li s-au promis depozite, cuptoare, băi și biserici în orașele de pe insulă. După o primă reacție, venețienii au ripostat cu oameni și armament: un membru al nobilei familii Tiepolo a fost numit duce de Creta, o funcție care va servi adesea ca o perioadă pregătitoare pentru poziția de doge al Veneției. Genovezii nu aveau chef de un război lung cu Veneția și au semnat un tratat în 1212, deși a mai durat încă șase ani până să pună capăt pirateriei conților genovezi de Malta și Siracusa.⁴⁴ După asta, Henrico și-a oferit dezinvolt serviciile lui Frederic, rege al Siciliei și

(începând cu 1220) sfânt împărat roman, devenind amiralul acestuia; braconierul ajunsese administratorul oficial al domeniului de vânătoare.

Importanța acestui conflict scurt nu trebuie subestimată. Era prima mare confruntare între orașele Genova și Veneția, care au devenit rivale de-a lungul rutelor ce duceau spre Acra – unde, așa cum s-a văzut, s-au încăierat amarnic între 1256 și 1261. Genovezii erau profund iritați de controlul venețienilor asupra comerțului fostului Imperiu Bizantin, și nu e de mirare că și-au oferit ajutorul naval lui Mihail Paleologul atunci când acesta a recâștigat orașul Constantinopol în 1261, în schimbul unor privilegii consistente. Dar după 1212 Creta a ajuns în mâinile venețienilor și aceștia s-au trezit stăpâni peste o populație greacă ce nu iubea deloc republica (a existat o mare revoltă în 1363). Pe de altă parte, Veneția își asigurase liniile de aprovizionare în estul Mediteranei; treptat, grecii și venețienii au învățat să coopereze și s-a dezvoltat o cultură mixtă pe insulă, deoarece venețienii se căsătoreau cu nativi din Creta – chiar și granițele dintre creștinii ortodocși și cei catolici au fost astfel estompate.⁴⁵

IV

ÎN CIUDA ACESTOR INTERACȚIUNI LOCALE care se petreceau în Creta, e greu de estimat importanța comunităților italiene în dezvoltarea culturală din Orientul latin sau din Mediterana. Au fost descoperite câteva manuscrise lămuritoare din Regatul Ierusalimului din secolul al XIII-lea, care dovedesc că artiștii din est împrumutau imagistica bizantină în moduri asemănătoare cu cei din Toscana sau Sicilia. Căderea Constantinopolului în 1204 a adus mai multe obiecte bizantine în vest, accentuând influența bizantină asupra artei italiene și oferind, de asemenea, un mijloc prin care venețienii interesați de textele clasice le puteau obține și studia.⁴⁶ Motivele islamice erau de interes doar ca decorațiuni, și apăreau pe clădirile din Veneția și din sudul Italiei, dar curiozitatea față de cultura care le produsese era foarte limitată. Interesul față de culturile orientale era mai mult de ordin pragmatic. În Constantinopol, în secolul al XII-lea, existau câțiva traducători pisanezi ale căror strădanii de a traduce lucrări din filozofia greacă au depășit ceea ce probabil că reprezenta sarcina lor principală – traducerea corespondenței oficiale către și din Vest, în sau din latină. Iacob Pisanezul lucra ca interpret al împăratului Isaac Anghelos, în 1194.⁴⁷ Pisanezul

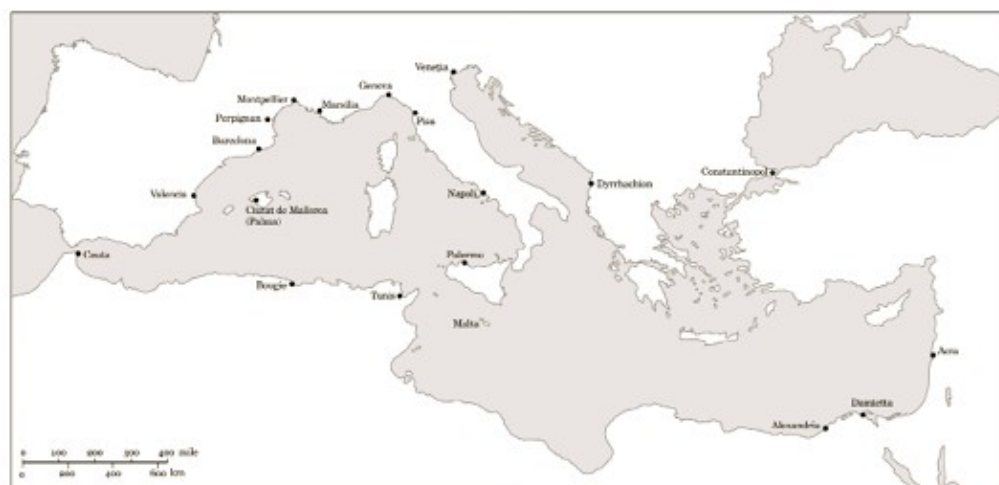
Maimon, fiul lui Wilhelm, al cărui nume ne indică obârșia mixtă, a ajutat la negocierile cu membrii dinastiei Almohad din Africa de Nord; secretarii pisanezi corespundau cu dinastia Almohad în arabă. Pisanezii au învățat chiar și câteva lecții utile de contabilitate, din Africa de Nord. Negustorul pisanez Leonardo Fibonacci a trăit o vreme în Bougie și a scris un tratat renumit despre cifrele arabe, la începutul secolului al XIII-lea.⁴⁸ Dar conservatorismul înăscut al notarilor a făcut ca socotelile să rămână o sarcină obositoare, efectuată în cifre romane.

Căile comerciale mediteraneene au transportat o serie de idei noi care urmau să aprindă sudul Franței pentru mai multe zeci de ani, după 1209. În secolul al XI-lea, împărații bizantini au înăbușit permanent erezia bogomilismului, care predica o viziune dualistă asupra universului, în care un Dumnezeu bun al unei împărății spirituale se lupta cu Satan, care stăpânea peste lumea cărnii. Istoricii au căutat să arate cum cruciații care treceau prin Constantinopol în timpul Primei și celei de-a Doua Cruciade, sau negustorii italieni din Pisa și din alte părți, au luat contact cu acești bogomili și au dus mai departe credința lor, în Europa, unde s-a transformat în erezia catară din Languedoc, în secolul al XII-lea.⁴⁹ Catarii italieni, în general mai moderați în doctrina lor, păreau să fi ajuns sub influența ereticilor din Balcani, care-și propagau ideile peste Marea Adriatică, prin Dubrovnik și localitățile învecinate. Cu toate acestea, dificultatea în ceea ce privește teza că aceste idei au ajuns în vestul Europei pe principalele rute maritime comerciale este că ideile nu au prins rădăcini în orașe-port: Montpellier era un centru important al comerțului mediteraneean, dar era considerat, în general, lipsit deeretici; la fel, e foarte greu să găsești catari genovezi. Genovezii și venețienii nu se prea potrivesc profilului catar. Genovezii erau prea ocupați să facă bani și să se grijească de nevoile trupești – *Genuensis, ergo mercator*, cum se spunea, adică „genovez, deci negustor“.

Negustori, mercenari și misionari 1220–1300

I

PRĂBUȘIREA IMPERIILOR din Mediterana centrală și de est a coincis cu dezintegrarea stăpânirii dinastiei Almohad, în vestul îndepărtat. Califii și-au pierdut entuziasmul pentru doctrinele extremiste ale sectei Almohad și au fost acuzați că au trădat principiile mișcării lor. În urma înfrângerii militare în fața regilor creștini ai Spaniei, la Las Navas de Tolosa, în 1212, califul se spune că ar fi fost strangulat de unul din sclavii săi. Teritoriile dinastiei Almohad din Spania și Tunisia au ajuns în mâinile unei noi generații de regi locali, care recunoșteau doar de formă doctrina Almohad. Conducătorii dinastiei Hafsid, care au luat în stăpânire orașul Tunis, s-au autoproclamat succesori la califatul deținut de secta Almohad, deși au făcut acest lucru mai mult ca să-și afirme legitimitatea, decât dintr-un sentiment de devotament față de doctrinele Almohad. Dinastia berberă a Marinizilor a înlăturat stăpânirea sectei Almohad în Maroc, la mijlocul secolului al XIII-lea, după o luptă lungă. În același timp, dinastia Nasrid s-a instalat la Granada, unde avea să stăpânească până în 1492; a aderat strict la islamul sunnit, nu la doctrina sectei Almohad. În secolul al XIII-lea a avut loc o transformare majoră în vestul Mediteranei, dominat de creștini: rivalitatea dintre Pisa și Genova asupra stăpânirii apelor din jurul insulelor Corsica și Sardinia a culminat cu înfrângerea orașului Pisa în bătălia de la Meloria și cu pierderea insulei Elba, bogată în fier, în 1284.¹ Deși pisanezii încă nu pierduseră controlul asupra porțiunilor mari din Sardinia pe care le stăpâneau, ba chiar au recuperat insula Elba, a apărut un nou rival pentru Pisa și Genova: nu o republică maritimă, ci un grup de orașe conduse de Barcelona și susținute de forța din ce în ce mai mare a regelui de Aragon, conte de Catalonia, Iacob I „Cuceritorul“.

Interesul pentru Mediterana al regilor Aragonului nu s-a făcut simțit până în secolul al XIII-lea. Conducători ai unui regat mic, muntos, care a răsturnat numai emiratul musulman de Zaragoza, în 1118, ei investeau multă energie în încercările de a se amesteca în regatele creștine Castilia și Navarra. Dar în 1134 regele Alfonso de Aragon, „cel Bătăios“, a murit, nelăsând nici un urmaș; fratele lui, un călugăr, a fost obligat să renunțe la sihăstrie și să zămislească un copil. A avut o fiică ce s-a măritat, în cele din urmă, cu contele de Barcelona. În consecință, ținutul Barcelonei și Regatul Aragonului au rămas unite începând cu mijlocul secolului al XII-lea, dar unitatea lor era una personală, reprezentată de conducător, care a rămas conte (aflat, teoretic, sub suzeranitatea regelui Franței) în Catalonia, și rege numai în ținutul muntos al Aragonului. Mai mult decât atât, atenția contelui de Barcelona era abătută de conflictele regionale din Catalonia, unde el era, în cel mai bun caz, primul între egali. Cu toate acestea, orizontul contelui se întindea dincolo de Catalonia, pentru că avea mai mulți aliați și vasali de partea cealaltă a Munților Pirinei, în Languedoc și Roussillon. În 1209, implicarea contelui-rege de Aragon-Catalonia (așa cum e numit adesea) în afacerile din sudul Franței a determinat atragerea lui în marea cruciadă promovată de papalitate împotriva ereticilor catari, Cruciada Albigensiană. Deși câțiva dintre vasalii din sudul Franței au fost acuzați de a fi protejat ereticii, sau chiar de a fi eretici ei înșiși, contele-rege Petru II a acordat prioritate obligațiilor lui de suzeran și a venit în ajutorul lor împotriva armatei invadatoare din nordul Franței, condusă de Simon de Montfort; Petru a fost omorât în bătălia de la Muret, lângă Toulouse, în 1213, lăsând un tânăr moștenitor,

Iacob, în Montpellier; aceste evenimente au destabilizat și mai mult Catalonia.²

Barcelona încă era, pe vremea lui Beniamin din Tudela, „o cetate mică și frumoasă“, deși el subliniază că în jurul anului 1160 era vizitată de negustori din Italia și din toată Mediterana.³ Totuși, acest moment era o scădere în evoluția Barcelonei, pentru că dacă vreun oraș spaniol de pe coasta Mediteranei părase în secolul al XI-lea că se afla pe punctul de a se dezvolta foarte mult, acesta era Barcelona, locuit de creștini.⁴ Sub conducerea conților săi activi și războinici, care își petreceau timpul amenințând și atacând regatele musulmane împrăștiate în sudul Spaniei, orașul primea un tribut bogat, furnizând aur economiei și încurajând oamenii de afaceri prosperi, precum Ricart Guillem, să investească în vii, livezi și alte proprietăți din partea vestică a orașului (aproape de zona modernă La Rambla). Ricart, fiul unui castelan, era în plină ascensiune în Barcelona: a luptat împotriva dificilului mercenar El Cid, în 1090, și s-a dus în Zaragoza musulmană să schimbe argint pe aur. Dar această perioadă de înflorire a Barcelonei a fost scurtă și a fost urmată de un îngheț lung; plățile tributului au încetat la sfârșitul secolului al XI-lea, după ce dinastia Almoravizilor s-a instalat în sudul Spaniei.⁵ Apoi, odată cu ascensiunea orașelor Pisa și Genova, Barcelona a fost marginalizată pentru că era localizată puțin mai departe de rutele străbătute de navele italiene când se îndreptau spre minunatele regiuni Ceuta și Bougie: acestea preferau să coboare pe lângă Mallorca și Ibiza și să ia contact cu coasta iberică la Dénia, pe pîntenul de uscat aflat puțin mai la sud de Valencia. Barcelona nu avea un port bun; portul excelent pe care-l vedem azi este o construcție modernă. Catalanii trebuiau încă să se bazeze pe flota genoveză când armata lor a atacat Tortosa, în 1148. Cu toate acestea, catalanii au început să-și construiască propriile flote mici, ridicând un șantier naval lângă Poarta Regomir din Barcelona, intrarea sudică a orașului, unde drumul care cobora de la catedrală dădea către plajă (această zonă se află acum în interiorul orașului, în partea de sud a „Cartierului Gotic“).⁶ Barcelona era, de asemenea, o capitală, în care palatul contelui-rege domina cartierul de nord-est. Pentru că, deși Barcelona a avut un sistem de guvernare stabil, nu a fost niciodată o republică liberă, iar întemeietorii orașului nu au avut libertatea de mișcare pe care o aveau pisanezii și genovezii.⁷ Dar acesta era unul din factorii care au determinat succesul Barcelonei.

În secolul al XIII-lea, interesele patricienilor și cele ale contelui-rege începeau să coincidă tot mai mult. Cu toții începuseră să devină conștienți de beneficiile comerțului internațional pe mare și ale campaniilor navale pe țărmul celălalt al Mării Mediterane.

II

ÎN DECURSUL PERIOADEI LUNGI în care Iacob I a fost minor, nefiind prezent în orașul mamei sale, Montpellier, marii seniori catalani s-au încăierat între ei: chiar și așa, drepturile regale nu erau complet subminate, pentru că printre susținătorii lui Iacob se numărau aristocrați precum contele de Roussillon, care considera că apărarea autorității regale îi va consolida propria lui poziție. În jurul anului 1220, tânărul rege era nerăbdător să devină cunoscut ca erou cruciat. A reluat vechile planuri de cucerire a cetății Mallorca, locuită de musulmani, care fusese stăpânită pentru puțină vreme de strămoșul lui, Ramon Berenguer III, în 1114, datorită ajutorului naval primit de la pisanezi. De această dată însă, regele a propus să atace Mallorca cu o flotă compusă din navele supușilor săi. Căci genovezii și pisanezii erau instalați confortabil în Mallorca, unde aveau baze comerciale, așa că nu erau interesați de planurile lui.⁸ Regele a început prin a-și consulta supușii la un banchet mare, în Terragona, oferit de un important proprietar de corăbii, Père Martell; acesta a lăudat expediția ca fiind justă și profitabilă:

Așa că purcede, considerăm că e drept să cucerești insula pentru două motive: primul, că și tu, și noi vom avea o putere mai mare; celălalt, că cei ce vor auzi de cucerire vor crede că e o minune să poți să iei pământuri și un regat în mijlocul mării, unde a binevoit Domnul să-l pună.⁹

Din acel moment, a fost clar că interesele regeluiși ale negustorilor coincideau.

Pe lângă navele catalane, regele Iacob mai putea mobiliza și resursele orașului Marsilia, deoarece conții din Provența erau membrii unei ramuri mai mici a dinastiei de Barcelona. În mai 1229, a adunat 150 de vase mari, alături de mult mai numeroase nave mici. Iacob susținea că „toată marea părea albă de pânze de corabie, atât era de mare flota”.¹⁰ După o traversare dificilă, catalanii și aliații lor au debarcat și au capturat, până la sfârșitul anului, capitala, Madina Mayurqa (pe care catalanii o numeau Ciutat de Mallorca, Palma modernă). Orașele catalane, precum și Marsilia și Montpellier, au fost recompensate pentru ajutorul lor prin

acordarea unor proprietăți urbane și terenuri în afara zidurilor cetății. Fiind conștient de sensibilitatea genovezilor și a pisanezilor, regele a acordat privilegii comerciale negustorilor italieni din Mallorca, deși ei se opuseseră expediției sale. Aceste gesturi au pus bazele dezvoltării comerciale a orașului Ciutat de Mallorca. Cu toate acestea, au mai trecut multe luni până când regele a putut să pună stăpânire pe restul insulei. În 1231, Iacob a determinat insula Menorca să se predea printr-o înșelătorie: și-a adunat trupele în estul Mallorcăi, astfel încât să poată fi în raza vizuală a celor din Menorca, iar în timpul nopții fiecărui soldat i s-a dat două torțe, așa încât musulmanii din Menorca, văzând flăcările în depărtare, au fost convinși că o armată uriașă era gata să-i atace și au trimis un mesaj de capitulare. Au plătit apoi un tribut anual în schimbul garantării dreptului de a se autoguverna și de a practica islamul.¹¹ Insula Ibiza a fost cucerită în 1235, într-o expediție privată aprobată de rege, dar organizată de episcopul de Tarragona.

Așa cum o arată cucerirea insulei Ibiza, Iacob era puțin interesat de afacerile interne ale acestor insule. El a fost bucuros să predea conducerea insulei Mallorca în mâinile unui principe iberic, Pedro de Portugalia, în schimbul unor teritorii de importanță strategică în Munții Pirinei, asupra cărora Pedro avea dreptul. Iacob își concentra încă atenția mai mult spre uscat, decât spre mare. Totuși, consecința campaniei lui în Mallorca a fost că Insulele Baleare au devenit brusc un avanpost al navelor creștine, iar Iacob și-a sărbătorit victoria redând faptele sale într-o autobiografie, prima astfel de lucrare scrisă de un rege medieval care ni s-a păstrat. Era scrisă în catalană, o limbă pe care negustorii și cuceritorii o purtau acum peste mare și pe coasta spaniolă, la Mallorca, și apoi, când Iacob a cucerit Valencia în 1238, în acest nou teritoriu creștin aflat sub stăpânirea sa. La sfârșitul vieții, întrucât regele avea doi fii, a decis să-i ofere celui mai mare, Petru, regiunile Aragon, Catalonia și Valencia, dar a creat un regat extins al insulei Mallorca pentru mezinul său, Iacob. Acest nou regat, care a durat din 1276 până în 1343, includea teritorii valoroase pe care Iacob le stăpânea pe partea franceză a Munților Pirinei: Roussillon, Cerdagne și Montpellier, un centru comercial important care lega Mediterana de nordul Franței. În mod premeditat sau nu, el crease un regat care avea să trăiască de pe urma mării.

Cuceririle au ridicat următoarea problemă: ce era de făcut cu populația musulmană. Iacob îi considera pe musulmani o valoare economică. În Mallorca, mulți au rămas, supuși

conducătorilor creștini. Comunitatea musulmană s-a disipat încet, unii emigrând, alții convertindu-se. Asta nu a făcut ca regiunea să rămână pustie: creștinii au migrat pe țărmul celălalt al mării, fie din Catalonia, fie din Provența, și structura populației insulei s-a schimbat rapid, așa încât, prin anul 1300, musulmanii reprezentau o minoritate înconjurată.¹² Pe de altă parte, în Valencia, regele a încercat să se prezinte ca un rege creștin peste un regat musulman: deși centrul orașului Valencia era lipsit de musulmani, s-a dezvoltat o suburbie musulmană înfloritoare și, de la un hotar la altul al vechiului regat musulman de Valencia, comunităților musulmane li se garanta dreptul de a-și urma propriile legi și propria religie și chiar (așa cum s-a întâmplat și în Menorca) de a le interzice evreilor și creștinilor să se stabilească în micile lor orașe și sate. Acestea erau centre de producție importante, adesea specializate în recoltele și meșteșugurile aduse de arabi în vest, la începuturile cuceririlor islamice: ceramică, cereale (inclusiv orez), fructe uscate și stofe de calitate erau disponibile și le aduceau regelui și proprietarilor nobili un venit valoros obținut din impozitul pe comerț, desfășurat pe uscat sau pe țărmul celălalt al Mării Mediterane.¹³ Acordurile de capitulare care le-au fost oferite musulmanilor uneori abia dacă indicau că fuseseră învinși; sunau aproape ca niște tratate între egali.¹⁴ Dar asta părea o metodă bună de a asigura stabilitatea, cel puțin până când musulmanii din Valencia s-au revoltat și le-au fost impuse condiții mai severe, în jurul anului 1260. Toleranța regală era reală, dar condiționată și fragilă.

Iacob a văzut un potențial aparte în evrei, chiar dacă majoritatea comunității evreiești din Barcelona nu era prea interesată de comerțul maritim (sau, contrar stereotipurilor simpliste, de cămătărie).¹⁵ Regele i-a invitat pe evreii din Catalonia, Provența și Africa de Nord să se stabilească în Mallorca. El avea mai ales în vedere un anume evreu din Sijilmasa, orașul din extremitatea nordică a Saharei unde soseau multe caravane care aduceau aur extras din cotitura fluviului Niger. Acesta era Solomon ben Ammar, un om activ în comerț și finanțe în preajma anului 1240, care a intrat în posesia unei proprietăți în Ciutat de Mallorca. Un astfel de personaj putea să pătrundă cu ușurință pe piața din Africa de Nord, transformând Mallorca într-un pod între Catalonia și Mediterana islamică. La fel ca mulți alți evrei din Spania, avea avantajul că vorbea fluent limba arabă. Așadar nu este o coincidență că, pe parcursul secolului

următor, evreii și cei convertiți de la iudaism care locuiau în Mallorca au înființat ateliere cartografice care utilizau informațiile geografice exacte ce proveneau atât din surse musulmane, cât și creștine, și au produs faimoasele portulane, hărți care uimesc prin acuratețea detaliilor cu care trasează coastele Mediteranei și mările din depărtare.¹⁶

Pe teritoriul Spaniei, întâlnirea dintre cele trei religii avraamice a luat diferite înfățișări. În Toledo, departe de coasta mării, pe teritoriul regatului Castiliei, regele Alfonso X susținea traducerea textelor scrise în limba arabă (inclusiv lucrări grecești traduse în arabă), folosind intermediari evrei. Pe țărmurile Mării Mediterane, astfel de activități erau mai limitate. Două întrebări esențiale îl frământau pe Iacob I de Aragon: una de natură practică – cum să păstreze controlul asupra unei populații musulmane care putea deveni combatantă, în Valencia și în alte teritorii pe care le stăpânea; și una de natură religioasă – dacă și cum să le ofere supușilor săi evrei și musulmani posibilitatea de a se converti la creștinism. Din moment ce avea beneficii enorme din impozitele speciale impuse acestor comunități, regele se confrunta cu aceeași dilemă pe care o avuseseră primii cuceritori musulmani ai țărmului sudic al Mediteranei: prea multe convertiri la creștinism ar fi aruncat în aer sistemul de impozitare. Așa că, atunci când insista ca supușii săi evrei să meargă la sinagogă să asculte predicile ținute de călugării misionari, era bucuros, în taină, că ei preferau să-i plătească o taxă specială pentru a fi scutiți de aceste cerințe. Și totuși, a făcut un gest public de susținere a călugărilor misionari. Ramon de Penyafort, magistrul general al Ordinului Dominican, acorda prioritate misiunilor adresate evreilor catalani și musulmanilor din Africa de Nord. Una din marile lui realizări a fost crearea școlilor de limbi străine, unde misionarii puteau să învețe arabă și ebraică la cel mai înalt nivel și puteau să studieze Talmudul și *hadith*-ul, astfel încât să-i poată combate pe rabini și pe imami pe teritoriul lor.¹⁷ În 1263, regele Iacob a fost gazda unei dezbateri publice în Barcelona, la care eminentul rabin Nahmanides, din Girona, și Pavel Creștinul, un evreu convertit, au polemizat puternic asupra venirii lui Mesia; fiecare tabără pretindea că avea dreptate, dar Nahmanides știa că din acel moment era un om urmărit și că va fi nevoit să părăsească Catalonia. Fugind la Acra, el și-a pierdut inelul cu sigiliu pe plajă. Acesta a fost găsit și se află azi expus la Muzeul Israelului din Ierusalim.¹⁸

Ceva din specificul întâlnirilor de zi cu zi între oameni de religii diferite se poate simți dintr-o relatare a unei a doua

dezbaterei, mai mică, între un evreu și un vestit negustor genovez, Ingheto Contardo, care a avut loc în depozitul genovez din Mallorca, în 1286. Se obișnuia ca un rabin din partea locului să vină în loggia genoveză pentru a polemiza cu partenerul său genovez. Contardo nu-l trata pe rabin ca pe un dușman, ci ca pe un prieten care avea nevoie de luminare și mântuire. El a spus că, dacă ar întâlni un evreu care îngheață de frig, ar accepta fără discuție să dea jos o cruce din lemn, să o rupă în bucăți și să-i dea foc pentru a face căldură.¹⁹ Evreul l-a luat pe Contardo peste picior cu următoarea întrebare: dacă Mesia a venit, de ce lumea se afla în război, și de ce genovezii se luptau atât de aprig cu pisanezii? Această perioadă de conflict înversunat ne oferă un fundal pe care putem încerca să înțelegem evoluția unui cabalist fermecător care a călătorit în susul și în josul Mediteranei și care avea cunoștințe despre misticismul creștin și musulman: Abraham ben Samuel Abulafia, născut în Zaragoza în anul ebraic 5000 (1239–1240).²⁰ Abulafia era preocupat de Apocalips – tema unui Mesia care s-ar fi putut revela în prezența papei fusese pomenită și în dezbaterile de la Barcelona, din 1263.²¹ El a călătorit de la un capăt la altul al Mediteranei. Plecând din sudul Italiei, a încercat să pătrundă dincolo de Acra în 1260, dar drumul său prin Țara Sfântă până la râul legendar Sambatyon, unde locuiau cele Douăsprezece Triburi Pierdute ale lui Israel, a fost blocat de luptele dintre franci, musulmani și mongoli. Abulafia s-a întors la Barcelona, dar a pornit cu nerăbdare la drum din nou, în jurul anului 1270, predicându-și învățăturile în orașele Patras și Teba din Grecia, stârnind mânia evreilor din Trani, în sudul Italiei, și îndreptându-se către curtea papală, unde intenționa să destăinuie misiunea sa mesianică, în tot acest timp scriind cărți profetice. În scrierile sale a dezvoltat un sistem cabalistic specific, extatic, caracterizat prin credința lui că literele alfabetului ebraic puteau fi folosite, în combinații elaborate, pentru a construi o cale spirituală către Dumnezeu. Era convins că putea să arate cum sufletul, cufundat în contemplarea lui Dumnezeu, își va părăsi înfățișarea materială și va participa la strălucirea inefabilă a lui Dumnezeu. Din fericire pentru el, papa a murit cu câteva zile înainte de audiența programată și (după o lună petrecută în închisoare, când a reușit numai să-i zăpăcească pe temnicerii lui franciscani) s-a întors în sudul Italiei și în Sicilia, înconjurat de ucenicii lui devotați; ultima lui apariție a fost pe insula Comino, dintre Malta și Gozo, în 1291, o perioadă în care era periculos să trăiești în acele ape.

Viața lui Abulafia demonstrează cum ideile religioase radicale erau diseminate prin călătoriile pe apele Mediteranei, câteodată promovate chiar de reformator, altă dată de adepții lui. Existența lui ne arată, de asemenea, cum erau împărtășite între mistici ideile despre cum să te apropii de Dumnezeu și cum se făceau schimburi de idei între adepții tuturor religiilor revelate. Un autor și misionar catalan prolific, Ramon Llull (1232–1316), a încercat să pună laolaltă credințele comune ale evreilor, creștinilor și musulmanilor, propriile lui teorii mistice și teologia Ordinului Sfintei Treimi, și a creat un sistem sau o „Artă” pe care a promovat-o de-a lungul Mediteranei, în călătorii la fel de ambițioase precum cele făcute de Abraham Abulafia. Llull provenea din ramura de Mallorca a unei familii respectate din Barcelona; în noua societate creată în Mallorca, a prosperat drept curtean regal, dar susținea că dusesse o viață de păcat și depravare; o experiență mistică pe Muntele Randa din Mallorca, în 1274, l-a convins că trebuie să-și folosească talentul pentru a converti necredincioșii.²² A încercat să învețe arabă și ebraică și a înființat o școală de limbi străine pentru misionari, la Miramar, în munții de pe insula Mallorca. A alcătuit sute de cărți și a vizitat Africa de Nord de câteva ori (doar pentru a fi expulzat deoarece l-a atacat pe Profet), dar nu există nici o dovadă că a convertit vreodată pe cineva. Poate că „Arta” lui era prea complicată pentru toată lumea, în afara unui grup restrâns de adepți. Pentru a explica această „Artă”, putem s-o considerăm o încercare de a clasifica tot ceea ce există și de a înțelege relațiile dintre aceste categorii. Astfel, el definește nouă „absoluturi” (deși numărul variază în lucrările sale), care includeau Bunătatea, Măreția, Puterea și Înțelepciunea, și nouă „relativități”, cum ar fi Începutul, Mijlocul și Sfârșitul. Abundența de coduri, diagrame și simboluri fac cărțile lui să pară impenetrabile la prima vedere, deși a scris, de asemenea, povestiri pe tema convertirii, adresându-se unui public mai larg.²³

Llull era diferit de ceilalți misionari creștini pentru că afirma că evreii, creștinii și musulmanii venerau același Dumnezeu, și s-a opus curentului tot mai puternic de a-i considera pe rivalii creștinătății adepții lui Satan. În *a sa Carte a păgânului și a celor trei înțelepți* a oferit o descriere în general corectă și bine informată a credințelor iudaismului, creștinismului și islamului și i-a permis unui interlocutor evreu să aducă dovezile existenței lui Dumnezeu. Cartea lui susține că „la fel cum avem un singur

Dumnezeu, un singur Creator, un singur Domn, ar trebui să avem și o singură credință, o singură religie, o singură sectă, un singur fel de a-L iubi și a-L respecta pe Dumnezeu, și ar trebui să ne iubim și să ne ajutăm unul pe altul”.²⁴ A încercat să pună în practică ceea ce predica. A scris un ghid scurt pentru negustorii care vizitau Alexandria și alte teritorii musulmane, precizând cum ar trebui aceștia să se angajeze în discuție cu locuitorii în legătură cu meritele comparative ale creștinătății și ale islamului. Dar negustorii erau mult mai interesați să se angajeze în discuții despre prețul piperului; în plus, știau că orice critică adusă islamului putea să determine arestarea sau deportarea lor, sau chiar execuția. Prima încercare a lui Llull de a traversa marea de la Genova în Africa, în 1293, a eșuat deoarece până și el și-a pierdut curajul. Își încărcase deja toate cărțile și alte bunuri pe corabie când a fost paralizat de frică și a refuzat să ridice ancora, indignându-i pe cei care fuseseră impresionați de vorbele lui frumoase. Totuși, curând după aceea, a pornit, într-adevăr, spre Tunis, și acolo i-a anunțat pe musulmani că era dispus să se convertească la credința lor dacă puteau să-l convingă de adevărul ei – un șiretlic pentru a-i atrage în dezbateri. Disputele sale verbale au atras atenția sultanului și a fost imbarcat pe o corabie genoveză, cu porunca fermă să nu se mai întoarcă niciodată, altfel urmând să fie condamnat la moarte. Astfel de amenințări la adresa misionarilor îi făceau adesea să viseze la martiriu.²⁵ După ce a propovăduit învățăturile sale la Napoli și în Cipru, Llull s-a întors în Africa de Nord în 1307, de data aceasta la Bougie, ducându-se în piață să denunțe islamul. Când a fost arestat, le-a spus autorităților: „adevăratul rob al lui Hristos, care a trăit adevărul credinței catolice, nu se va teme de pericolul morții fizice, când poate câștiga harul vieții spirituale pentru sufletele necredincioșilor”. Totuși, Ramon Llull câștigase simpatia negustorilor genovezi și catalani, care aveau ceva influență la curte și au avut grijă să nu fie executat. S-a întors la Tunis în 1314, într-o vreme când sultanul urma o stratagemă tradițională: pentru a-și întări poziția în fața rivalilor, căuta sprijinul catalanilor și a lansat zvonul că era interesat să se convertească la creștinism. Așa că Llull a fost în sfârșit primit cu brațele deschise, dar era bătrân și probabil că a murit pe o corabie care se întorcea la Mallorca, în primăvara lui 1316.²⁶

Sultanul era mai interesat de mercenari decât de misionari. Armata catalană i-a sprijinit pe conducătorii din Magreb, dar și regii de Aragon apreciau prezența lor: au

oferit o garanție că sultanii din Africa de Nord nu vor fi înșelați de rivalitățile crâncene care, așa cum se va vedea, zguduiau monarhiile creștine din vestul Mediteranei, la sfârșitul secolului al XIII-lea și începutul secolului al XIV-lea. Unii mercenari, cum era Henric, prințul de Castilia, erau aventurieri care nu reușiseră să își asigure teritorii în Europa.²⁷ Acesta nu era un fenomen nou. Către sfârșitul secolului al XI-lea, papa Grigore VII trimisese scrisori împăciuitoare emirilor din nordul Africii în speranța că vor avea în vedere necesitățile religioase ale soldaților creștini din armatele musulmane. În Spania, creștinii intrau în armatele musulmane și musulmanii intrau în cele creștine. Totuși, prin anul 1300, mercenarii făceau parte dintr-o strategie mai amplă care a transformat teritoriile din Africa de Nord în protectorate virtuale ale regatului de Aragon-Catalonia.

III

UN ALT DOMENIU în care catalanii erau specialiști era navigația. Pe la sfârșitul secolului al XIII-lea, navele catalane aveau o reputație bună în privința siguranței și fiabilității; dacă un negustor era în căutarea unei corăbii, să zicem în Palermo, pe care să-și încarce marfa, știa că ar fi bine să aleagă un vas catalan, precum nava trainică *Sanctus Franciscus*, deținută de Mateu Oliverdar, care se afla acolo în anul 1298.²⁸ Dacă genovezii preferau să împartă dreptul de proprietate asupra corăbiilor lor, catalanii dețineau adesea o navă în întregime. Ei închiriau spațiul de pe vas negustorilor de grâu sau comercianților de sclavi din Toscana și căutau oameni de afaceri bogați, care să fie interesați să năimească toată nava, sau o parte din ea.²⁹ Proprietarii de corăbii și negustorii din Barcelona se strecurau în locuri pe care italienii le dominau de mult timp. În jurul anului 1270, văduva din clasa de mijloc Maria de Malla, din Barcelona, făcea comerț cu Constantinopolul și Marea Egee, trimițându-și fiii să aducă mastic (ținut la mare preț ca gumă de mestecat); ea exporta țesături fine în Orient, inclusiv pânzeturi de la Châlons, din nordul Franței. Marea specialitate a familiei de Malla era comerțul cu blănuri, inclusiv blănuri de lupi și de vulpi.³⁰ Catalanilor li s-a acordat dreptul de a înființa *fonduk*-uri conduse de propriii lor consuli în Tunis, Bougie și în alte orașe din Africa de Nord. Se făceau profituri mari de pe urma consulatelor din străinătate. Iacob I a fost indignat când a descoperit, în 1259,

ce mică era chiria plătită lui de consulul catalan din Tunis și imediat a triplat-o.³¹ O altă țintă a expansiunii catalane era Alexandria; în preajma anului 1290, familia de Malla era acolo în căutare de semințe de in și de piper. În secolul al XIV-lea, regele Iacob II de Aragon a încercat să-l convingă pe sultanul Egiptului să-i acorde autoritate protectoare asupra unor locuri sfinte creștine din Palestina, iar sultanul i-a promis relicve ale Patimilor lui Hristos dacă va trimite „nave mari încărcate cu multe mărfuri”.³² Papalitatea, cu sprijinul aparent al regelui de Aragon, a încercat să interzică comerțul intens al catalanilor și italienilor în Egipt; cei care făceau comerț cu dușmanii musulmani urmau să fie excomunicați. Dar regele a avut grijă ca doi stareți catalani să decidă cine putea să-i grațieze pe negustorii care făceau afaceri în Egipt, în urma plății unei amenzi exorbitante. Aceste amenzi s-au transformat într-un impozit pe comerț și produceau venituri consistente: în 1302, impozitele din comerțul cu Alexandria însumau aproape jumătate din veniturile din Catalonia, înregistrate, ale regelui. Departe de a interzice comerțul, regii de Aragon au devenit complici în desfășurarea lui.³³

Catalanii voiau, bineînțeles, să conteste monopolul italienilor asupra comerțului cu mirodenii din Orient. Cu toate astea, adevărata lor putere stătea în rețeaua pe care o creaseră în vestul Mediteranei. Catalanii, pisanezii și genovezii se îmbulzeau pe străzile spațiosului cartier al străinilor din Tunis, o zonă de concesiune plină de *fondukuri*, taverne și biserici. Accesul la porturile din Africa de Nord însemna acces la rutele aurifere care traversau Sahara; în aceste teritorii, catalanii aduceau pânză de in și țesături de lână din Flandra și din nordul Franței, și, pe măsură ce propria lor industrie textilă s-a dezvoltat, după 1300, exportau țesături de bună calitate din Barcelona și Lleida. Aduceau, de asemenea, sare, care se găsea din plin pe insula catalană Ibiza, în sudul Sardiniei și în vestul Siciliei, dar lipsea în deșerturile din sud și uneori era folosită acolo ca valută în sine. Pe măsură ce Barcelona începuse să prospere, în secolul al XIII-lea, ei trebuiau să aibă grijă să fie suficiente provizii de mâncare pentru un oraș în dezvoltare. Imediat Sicilia a devenit centrul comerțului lor cu grâu, transportat în nave mari, încăpătoare, cu coca rotunjită, și au avut atât de mult succes încât, din 1260, au început să aprovizioneze și alte părți din Mediterana cu grâu sicilian: Tunis, care nu și-a revenit niciodată după devastarea regiunilor rurale din Africa de Nord de către triburile arabe,

în secolul al XI-lea; Genova și Pisa, de la care ar fi așteptat să-și asigure singure proviziile; orașele din Provența.³⁴ Un contract comercial din preajma anului 1280 stipula pur și simplu ca nava *Bonaventura*, care fusese de curând în portul Palermo, să navigheze spre Agrigento, unde urma să fie umplută cu „atât de mult grâu cât poate suporta și transporta corabia“.

Catalanii s-au specializat și într-un alt tip de transport: cel al sclavilor. Aceștia erau descriși în diferite variante: „negri“, „măslinii“ sau „albi“ și erau în general musulmani prizonieri din Africa de Nord. Erau puși la vânzare în Mallorca, Palermo și Valencia și trimiși să realizeze diverse treburile domestice în gospodăriile proprietarilor lor catalani sau italieni. În 1287, regele de Aragon a hotărât că locuitorii din Menorca erau vinovați de trădare, a declarat tratatul de capitulare din 1231 nul și a invadat insula, înrobând întreaga populație, care a fost apoi împrăștiată în întreaga Mediterană – pentru o perioadă, a existat un excedent pe piața de sclavi.³⁵ Sclavii cei mai norocoși și cu cele mai bune relații urmau să fie răscumpărați de coreligionarii lor – musulmanii, evreii și creștinii, cu toții au strâns fonduri pentru răscumpărarea fraților lor, și cele două ordine religioase, Ordinul Sfintei Treimi și Ordinul Mercedarian, bine reprezentate în Catalonia și Provența s-au specializat în răscumpărarea creștinilor care căzuseră în mâinile musulmanilor.³⁶ Imaginea tinerei femei agresate pe țărmurile din sudul Franței de corsari sarazini era o temă recurentă în romanele de dragoste medievale, dar catalanii erau gata să răspundă cu aceeași monedă; ei au pătruns cu forța în rețelele comerciale mediteraneene, prin piraterie ca și prin afaceri cinstite.

Între timp, navele din Mallorca asigurau un flux continuu de trafic spre Africa de Nord și Spania. Un număr uimitor de autorizații emise corăbierilor care voiau să plece din Mallorca în 1284 ne arată că navele plecau de pe insulă aproape în fiecare zi a anului, chiar și în mijlocul lui ianuarie, și nu exista un sezon închis, chiar dacă afacerile erau mai dinamice în lunile calde. Unele din aceste nave erau vase mici numite *barque*, echipate cu mai puțin de o duzină de oameni, care puteau să se strecoare rapid pe mare, până pe Spania continentală, de nenumărate ori. Mai reprezentativă era o navă mai mare, *leny*, însemnând literal „lemn“; acestea erau mai potrivite pentru drumurile puțin mai lungi pe apă, către Africa de Nord.³⁷ Corăbierii din Mallorca au fost și pionieri. În 1281, două nave genoveze și

un vas din Mallorca au ajuns în portul Londra, unde negustorii din Mallorca au încărcat pe navă 267 de baloturi de lână englezească de cea mai bună calitate; mallorcanii au continuat să facă un comerț regulat cu Anglia și pe parcursul secolului al XIV-lea. Fenicienii nu avuseseră probleme în a trece prin Strâmtoarea Gibraltar, cu destinația Tartessos, dar navele medievale se luptau cu afluxul de apă din Atlantic și cu ceața și vânturile din față, dintre Gibraltar și Ceuta. Se luptau, de asemenea, la propriu, cu stăpânii acestor țărmuri – berberii marinizi în Maroc și conducătorii dinastiei Nasrid din Granada, în sudul Spaniei. Acestea nu erau ape primitive și deschiderea rutelor navale din Mediterana era un triumf diplomatic și în egală măsură unul tehnic. Lâna neprelucrată și texturile flamande puteau fi acum aduse în Mediterana direct și destul de ieftin din nord, ajungând în atelierele din Florența, Barcelona și alte orașe unde lâna era procesată și textilele erau prelucrate. Alaunul, fixativul care se obținea cel mai ușor de la Focea, pe coasta Asiei Mici, putea fi transportat la atelierele de pânzeturi din Bruges, Ghent și Ypres, evitându-se astfel călătoria lungă, anevoioasă și costisitoare, pe uscat și pe râu, prin estul Franței sau al Germaniei. Navigarea pe Marea Mediterană și pe Oceanul Atlantic a început încet, încet să fie legată, chiar dacă existau crize constante și flotele de război ale catalanilor patrulau adesea strâmtoarele. La începutul secolului al XIV-lea, constructorii de nave mediteraneeni imitau forma largă, rotunjită a corăbiilor nordice, vase mari de transport de mărfuri care cutreierau Marea Baltică și Marea Nordului – au adoptat chiar și numele lor, *cocka*. Și pe coasta Marocului, navele catalane și genoveze au descoperit piețe pline de cereale, de care aveau atâta nevoie, și unde locuitorii erau interesați să cumpere textile italienești și catalane; în anii 1340, aceste nave pătrunseseră deja până în Insulele Canare, pe care negustorii din Mallorca au încercat (fără succes) să le cucerească.³⁸

În mod previzibil, negustorii din Mallorca, supuși regelui lor după 1276, au cerut să aibă proprii consuli și propriile *fonduk*-uri. Acesta a fost unul din numeroasele motive de tensiune dintre cei doi frați, Petru de Aragon și Iacob de Mallorca, ce împărțiseră regatul lui Iacob I. Marinarilor și negustorilor nu le-a luat mult să exploateze aceste tensiuni. În 1299, un escroc pe nume Pere de Grau, care deținea o navă, a fost acuzat că a furat o ladă cu scule de la un dulgher genovez în portul Trapani din vestul Siciliei. Ripostând prompt, Pere a afirmat că, de fapt, dulgherul îi furase o barcă

cu vâsle. Cazul a fost adus înaintea consulului catalan, dar Pere a criticat violent acest lucru: „acest consul nu are nici o jurisdicție asupra cetățenilor din Mallorca, doar asupra celor care se află sub stăpânirea regelui de Aragon“.³⁹ Pe cât de repede și-au extins catalanii rețeaua comercială de-a lungul Mediteranei, pe atât de repede amenința să se fărâme în bucăți.

IV

ACEASTĂ FRAGMENTARE s-a extins în toată Mediterana. La mijlocul secolului al XIII-lea, schimbările politice dramatice au schimbat încă o dată echilibrul regional de putere. Expedițiile cruciate au încercat să protejeze în zadar fâșia de coastă fragilă și îngustă, condusă de la Acra, ce își spunea Regatul Ierusalimului. Cu cât acesta devenea mai mic, cu atât mai mult era disputat între grupurile de baroni, pentru că monarhia era foarte slăbită și alte forțe religioase, inclusiv Comunele italiene și Ordinele Militare ale Ospitalierilor și Templierilor erau foarte puternice. Conducătorii din vest erau conștienți de pericolul pe care-l reprezenta Egiptul pentru regat și o serie de cruciade purtate pe mare aveau ca țintă Egiptul: a Cincea Cruciadă a câștigat pentru puțin timp controlul asupra orașului Damietta, în Delta Nilului, în perioada 1219–1221; Ludovic IX al Franței a implicat, de asemenea, Damietta într-o cruciadă dezastruoasă, în 1248; în ambele ocazii, cruciații sperau să dea cuceririle lor egiptene la schimb pentru Ierusalim, sau chiar să conducă și Egiptul și Țara Sfântă, un vis deșart. Cu toate acestea, atenția regilor creștini a fost distrasă, încetul cu încetul, de la cruciade de conflicte care se desfășurau mai aproape de casă, cum era lupta pentru Sicilia, care va fi discutată mai târziu în acest capitol. Era multă retorică legată de cruciade, dar se făceau puține expediții navale, și după 1248 perioada expedițiilor la scară mare către Țara Sfântă a luat sfârșit.⁴⁰ Comandanți militari proveniți din sclavi au preluat comanda în teritoriile conduse de dinastia Ayyubid, controlând Egiptul și Siria din 1250 până în 1517; acești mameluci au prelungit aranjamentele comerciale stabilite între negustorii italieni și stăpânirea egipteană, dar erau, în același timp, hotărâți să șteargă de pe hartă Regatul Latin al Ierusalimului. Orașul Acra a fost cucerit de mameluci în 1291 printr-un masacru îngrozitor, deși mulți refugiați s-au înghesuit pe ultimele nave care plecau și au ajuns în siguranță în Cipru. Acra a

dispărut ca centru al comerțului internațional și stăpânirea latină în est a fost încredințată regatului Cipru.

Am văzut deja că o consecință a celei de-a Patra Cruciade a fost un regim franc slab în orașul Constantinopol, pe care grecii din Nikaia l-au recuperat cu ajutor genovez în 1261 – răsplata pentru Genova constând în importante privilegii comerciale care includeau accesul la cerealele, sclavii, ceara și blănurile de la Marea Neagră. A avut loc o schimbare violentă și în Sicilia, unde Frederic II a reactivat și a revigorat sistemul de guvernare normand; una din realizările lui a fost reconstrucția flotei siciliene, pe care a lansat-o într-o campanie împotriva insulei Djerba din Africa de Nord, în 1235.⁴¹ Când papalitatea s-a opus stăpânirii sale combinate, în Germania, Sicilia și o parte din nordul Italiei, Frederic și-a folosit flota cu folos, în 1241, capturând o întreagă delegație de cardinali și episcopi care călătoreau la bordul unor nave genoveze spre Roma pentru a participa la un consiliu convocat de papă.⁴² Ca o ironie, amiralul lui Frederic era un alt genovez, Ansaldo de' Mari, pentru că genovezii erau împărțiți între a-i oferi sprijin și a i se opune lui Frederic. Dacă războaiele crâncene dintre Frederic și papalitate nu fac parte strict din istoria Mediteranei, anii care au urmat după moartea regelui survenită în 1250 au avut repercusiuni majore asupra Mediteranei ca întreg. În perioada 1266–1268, urmașii lui Frederic din Sicilia și sudul Italiei au fost înfrânți și a lipsit foarte puțin să fie exterminați de apărătorul papei, Carol, contele de Anjou și Provența și fratele regelui cruciat al Franței, Ludovic IX.

Carol a încercat să creeze un imperiu mediteraneeen, nu doar pentru el, ci pentru urmașii lui angevini. În centrul acestui imperiu, el vedea regatul Siciliei și sudul Italiei, înconjurat de un *cordon sanitaire* maritim, care asigura controlul asupra apelor dintre Sicilia și Africa și dintre sudul Italiei și Albania și Sardinia, în egală măsură. În tinerețe, contele obținuse deja Provența de la conducătorii din Aragon, căsătorindu-se cu o moștenitoare a regiunii; sub stăpânirea lui, patricienii rebeli din Marsilia au fost obligați să-i accepte autoritatea și portul a devenit marele lui arsenal.⁴³ A avut grijă ca fiul său, Filip, să fie ales rege al Sardiniei în 1269, în ciuda opoziției regelui Iacob I de Aragon.⁴⁴ A cumpărat dreptul pentru Regatul Ierusalimului, care devenea din ce în ce mai mic, de la prințesa Maria de Antiohia, în 1277, chiar dacă regele din Cipru avea o pretenție similară, general recunoscută. Carol se considera un cruciat împotriva musulmanilor, fie în Tunis, fie în est,

dar principala lui preocupare în răsărit era fostul Imperiu Bizantin. A revendicat teritoriile obținute în Albania de dinastia Hohenstaufen și a cucerit cetatea Dyrrhachion; apoi, cu aprobarea unui număr de conducători albanezi, și-a asumat titlul de „rege al Albaniei”.⁴⁵ După reîntoarcerea grecilor la Constantinopol, el visa să readucă dinastia francă înapoi pe tronul imperial pe care-l cucerise după a Patra Cruciadă și să câștige mâna împăratului franc pentru fiica lui. Era convins că împăratul grec, Mihail VIII Paleologul, nu era interesat cu adevărat în reunificarea bisericilor de orientări latină și greacă sub controlul papei. Pentru el, singurul mod prin care grecii schismatici puteau fi aduși sub autoritatea Romei era prin forță.

Carol plănuia să trimită, împreună cu venețienii, o flotă mare împotriva orașului Constantinopol; Dyrrhachion putea să constituie o bază din care să pătrundă mult în Imperiul Bizantin, de-a lungul drumului Via Egnatia. Vechile planuri de luptă ale lui Robert Guiscard și Wilhelm cel Bun erau scoase din sertar și șterse de praf. Carol a investit jumătate din veniturile lui bogate în construcția flotei care cuprindea între cincizeci și șaiszeci de galere și aproximativ alte treizeci de nave auxiliare. Aceste galere erau vase minunate, mari, solide și care se pare că puteau să navigheze în condiții de siguranță în largul mării.⁴⁶ Administrarea unei astfel de flote costa cel puțin 32 000 de uncii de aur, poate chiar 50 000 de uncii.⁴⁷ A fost un calcul extrem de greșit a ceea ce erau dispuși să accepte supușii săi, care plăteau impozite foarte mari. Oala sub presiune a dat în clocot. În Palermo, descendenții coloniștilor latini care migraseră spre insulă începând cu sfârșitul secolului al XI-lea s-au întors împotriva soldaților lui Carol de Anjou în marea răscoală a Vecerniilor Siciliene, în martie 1282.⁴⁸ Ei strigau „Moarte francezilor!”, dar ostilitatea lor se manifesta și față de grupul de birocrați din Amalfi și din Golful Napoli care, fiind excluși din comerțul mediteraneean de către genovezi și pisanezi, își folosiseră calitățile de contabili în sprijinul lui Frederic II, mai întâi, și apoi al lui Carol I.⁴⁹ Pasiunea lor pentru detaliile precise ale sistemului de impozitare le-a atras dușmănia elitelor siciliene. Rebelii au cucerit rapid insula, sperând că vor întemeia acolo o federație a republicilor libere. Respinși de papă, marele aliat al lui Carol, la care apelaseră cu naivitate, cerându-i sprijinul, rebelii s-au întors spre soțul nepoatei lui Frederic, ultima supraviețuitoare a dinastiei Hohenstaufen: regele Petru III de Aragon, fiul lui Iacob Cuceritorul.

În august 1282, s-a întâmplat ca Petru și flota lui să fie prin apropiere, într-o campanie despre care Petru afirma că făcea parte dintr-un război sfânt împotriva orașului Alcol din Africa de Nord. Dacă această acțiune era de fațadă, și de fapt Petru plănuia să atace Sicilia, acesta e un detaliu istoric îndelung disputat. Evenimentele din Palermo, începând cu revoltele care au izbucnit după ce un soldat francez îi făcuse avansuri sexuale unei tinere soții siciliene, păreau destul de neordonate, chiar haotice. Când a sosit în septembrie, Petru, sau mai degrabă soția lui, Constance, a câștigat sprijinul majorității elitei siciliene. El venea, în definitiv, să apere dreptul ei asupra Siciliei, și ar fi ocupat și sudul Italiei dacă locuitorii ei s-ar fi alăturat revoltei și dacă ar fi avut resursele necesare să înfrângă armatele bine finanțate ale lui Carol de Anjou (acesta beneficia de împrumuturi de la bancherii florentini, al căror sprijin garanta provizii de grâu din Apulia pentru orașul Florența, în curs de dezvoltare).⁵⁰ Membrii dinastiei de Anjou l-au convins pe regele Franței să atace regatul Aragonului în 1283 (un dezastru pentru Franța); conducătorii Aragonului susțineau facțiunile antipapale din Italia, asigurând un centru de loialitate în conflictul devastator dintre guelfii proangevini și ghibelinii proaragonezi din orașele Toscanei și Lombardiei.⁵¹ Rezultatul a fost o situație fără ieșire: în 1285, când atât Petru III, cât și Carol I muriseră, regele Aragonului deținea Sicilia și regele de Anjou deținea sudul Italiei, dar amândoi se autointitulau „regele Siciliei”. (Regatul continental este numit, în mod convențional, „regatul de Napoli“.) În ciuda încercărilor papei de a media conflictul, în 1302 și mai târziu, rivalitatea dintre angevini și aragonezi a continuat pe parcursul secolului al XIV-lea, consumând resurse financiare prețioase și din când în când izbucnind în exterior.

Lupta s-a purtat pe mare, dar și pe uscat. Carol de Anjou considera, probabil, mica flotă catalană drept un rival neînsemnat. Asta a fost o greșeală, mai ales după ce regele Petru l-a desemnat pe Roger de Lauria, un nobil din Calabria, amiral al flotei sale. Acesta a fost unul din cei mai mari comandanți navali din istoria Mediteranei, un nou Lysandros.⁵² Spre deosebire de flota catalană, compactă și bine coordonată, flota lui Carol era echipată impresionant, dar îi lipsea coeziunea; era formată dintr-un amestec pestrît de luptători din sudul Italiei, Pisa și Provența. În octombrie 1282, Roger de Lauria a nimicit flota lui Carol în dreptul coastei Calabriei, la Nicotera, capturând douăzeci de galere angevine și două pisaneze și determinându-l pe Carol să

treacă în defensivă, în sudul continental al Italiei.⁵³ În orice caz, dacă avea să recâștige vreodată Sicilia, Carol trebuia să controleze și Strâmtoarea Siciliei, care separă insula de Africa. Și aici a fost împiedicat de Roger de Lauria, iar bătălia s-a purtat pe apele de lângă Malta, care era disputată de o garnizoană angevină și o forță invadatoare aragoneză. În iunie 1283, o flotă provensală de optsprezece galere a sosit în ceea ce avea să devină Marele Port din Malta, dar a fost urmărită acolo de flota lui Lauria, de douăzeci și una de galere. Cele două flote s-au luptat toată ziua, iar pe la căderea serii angevinii au fost obligați să-și abandoneze multe nave și să sabordeze altele. La fel de mari au fost pierderile angevinilor: cam 3 500 de detașamente ale contelui de Anjou au fost ucise iar aragonezii au luat câteva sute de prizonieri, inclusiv nobili. Majoritatea victimelor erau probabil din Marsilia, oraș care se poate să-și fi pierdut aproape o cincime din populație în bătălie.⁵⁴ Când francezii au lansat atacul asupra Cataloniei, în 1283, flota catalană era din nou pregătită, capturând jumătate din flota franceză în dreptul orașului de coastă Roses. Roger de Lauria a afirmat: „nici o galera sau corabie și nici măcar vreun pește nu trece pe mare decât sub blazonul regelui de Aragon“.⁵⁵

Angevinii erau acum neputincioși în a-și apăra țămurile din sudul Italiei în fața raidurilor catalane constante, și pierderea supremației pe Marea Tireniană a fost confirmată în iunie 1284, când fiul lui Carol I, Carol, prințul de Salerno, a fost suficient de nesăbuit să conducă o flotă angevină împotriva lui Roger de Lauria, în apele de lângă Napoli. Mulți marinari napoletani știau că nu te poți lupta cu catalanii și a trebuit să fie amenințați cu moartea ca să se imbarce. De această dată, dezastrul s-a produs sub altă formă. Flota napoletană nu a fost distrusă, dar câteva galere provensale au fost capturate și la bordul uneia din ele se afla Carol de Salerno.⁵⁶ El va rămâne prizonierul aragonezilor până în anul 1289, chiar dacă tatăl său a murit în 1285 și (cel puțin în ochii angevinilor) el a devenit atunci rege al Siciliei și conte de Provența. În anii care au urmat, flota catalană și-a extins cu îndrăzneală operațiunile de-a lungul Mediteranei, atacând Cefalonia (aflată în posesia napoletanilor), Insulele Ciclade și Chiosul; insula Djerba și Kerkennah, în apropiere de coasta Tunisiei, au fost readuse sub controlul Siciliei. Nimeni nu putea să-i reziste lui Roger de Lauria. Seria lui neîntreruptă de victorii navale a făcut ca Sicilia să rămână în mâinile aragonezilor.

Mallorca era un alt soi de problemă. Petru III a fost de la început iritat de decizia tatălui său de a împărți teritoriile între regele de Aragon și regele de Mallorca. Când fratele său mai mic, Iacob II de Mallorca, a îmbrățișat, în mod perfid, cauza angevinilor, Petru a invadat regiunea Roussillon, a pătruns în palatul regal din Perpignan și, neputând intra în dormitorul fratelui său, pe care acesta îl încuiase, a izbit în ușă, mai să o dărâme, în timp ce Iacob se strecura afară printr-o gură de canal infectă și fugea prin ținut. Și-a recuperat coroana doar în 1298, prin mijlocirea papei.⁵⁷ Cu toate acestea, Petru a luat o decizie similară cu a tatălui său când a separat insula Sicilia, proaspăt cucerită, de celelalte teritorii ale sale, lăsând-o prin testament fiului său celui de-al doilea ca o entitate separată. Asta evidențiază un fapt nefiresc: sicilienii nu luptaseră pentru casa de Barcelona, ci pentru casa de Hohenstaufen. Mai mult decât atât, Sicilia era departe de casă și era dificil sau chiar imposibil de controlat de la Barcelona. Totuși, insula era cu siguranță dezirabilă. Cu mult înainte de Vecerniile Siciliene, negustorii catalani veneau în număr foarte mare la Palermo, Trapani și în alte porturi, în căutare de cereale și de bumbac. Totuși, scopul lui Petru era să răscumpere drepturile dinastice ale soției sale, și nu să apere interesele negustorilor săi. După moartea lui, oportunitățile pentru negustori au fost periclitate de conflictul dintre cei trei regi aragonezi – conducătorii regatelor Aragon-Catalonia, Mallorca și Sicilia.

În ciuda diviziunilor politice și a embargourilor ocazionale în lumea catalano-aragoneză, catalanii au obținut un loc alături de italieni. Ei au intrat în competiția pentru stăpânirea Mării Mediterane la momentul potrivit: genovezii, pisanezii și venețienii nu câștigaseră încă un control total asupra rutelor maritime când Barcelona a început să concureze pentru accesul în Africa, Sicilia și Orient. Catalanii aveau cunoștințe impresionante în arta navigației, inclusiv în cartografie. Dar aveau și un avantaj care le lipsea cu desăvârșire adversarilor lor: sub protecția regilor de Aragon, au câștigat acces ușor la curtea stăpânilor din Tunis, Tlemcen și Alexandria. Generațiile de mai târziu vor privi epoca lui Iacob Cuceritorul și Petru cel Mare ca pe evul eroic al Cataloniei.

Serrata – închidere
1291–1350

I

CAPITULAREA ORAȘULUI ACRA în 1291 a șocat vestul Europei, care însă făcuse prea puține ca să protejeze orașul în ultimele decenii. Au apărut o mulțime de planuri de a organiza expediții noi, și printre cei mai mari entuziaști era și Carol II de Napoli, după eliberarea lui din temnița catalană. Dar asta numai teoretic, căci era mult prea ocupat să încerce să-i înfrângă pe aragonezi pentru a fi capabil să lanseze o cruciadă, și nici nu avea resursele necesare să facă asta.¹ Negustorii italieni și-au diversificat investițiile pentru a face față la pierderea accesului către mătășurile și mirodeniile aduse din Orient, prin Acra. Veneția a preluat încetul cu încetul poziția de lider în Egipt, în timp ce genovezii s-au concentrat mai mult pe mărfurile voluminoase aduse din Marea Egee și Marea Neagră, în urma înființării unei colonii genoveze în Constantinopol, în 1261. Dar împărații bizantini erau precauți cu genovezii. Și ei îi preferau pe venețieni, deși într-o mai mică măsură, așa încât genovezii să nu creadă că pot face tot ce vor. Mihail VIII și fiul său, Andronicos II, le-au delimitat genovezilor terenul înalt din nordul Cornului de Aur, zona cunoscută drept Pera sau Galata, unde un turn genovez masiv încă domină orizontul din nordul Istanbulului; le-au acordat, totodată, dreptul la autoguvernare și colonia genoveză s-a dezvoltat atât de rapid, încât a trebuit foarte curând să fie mărită. Pe la mijlocul secolului al XIV-lea, veniturile din comerț ale coloniei genoveze Pera le-au depășit pe cele ale orașului grec Constantinopol într-o proporție de aproape șapte la unu. Acești împărați le-au predat, efectiv, genovezilor controlul asupra Mării Egee și Mării Negre, iar flota lui Mihail, compusă din aproximativ optzeci de nave, a fost desființată de fiul său. Se credea că Dumnezeu va proteja Constantinopolul drept răsplată pentru respingerea tuturor ispitirilor de a intra într-o uniune a Bisericii Ortodoxe sfinte cu rătăcita Biserică Catolică.²

Genovezii tolerau, în general, prezența venețienilor, pentru că un război ar fi afectat comerțul și ar fi consumat resurse valoroase. Uneori, cum s-a întâmplat în 1298, atacurile piraților dintr-o tabără declanșau o criză și orașele intrau, într-adevăr, în război. Bătălia de la Curzola (Korčula) din acel an a adus optzeci de galere genoveze împotriva a mai mult de nouăzeci de vase venețiene. Venețienii se simțeau acasă pe Marea Adriatică. Dar, datorită perseverenței, genovezii au ieșit victorioși și sute de venețieni au fost luați prizonieri, printre care se număra (se spune) și Marco Polo, care i-a dictat povestirile lui extraordinare despre China și Orient unui trubadur pisanez cu care împărțea celula în Genova.³ Adevărata poveste a familiei Polo nu era doar una de cutezanță – sau nesăbuiță –, o poveste a unor negustori venețieni de bijuterii care plecau spre Orientul Îndepărtat, prin Acra, însoțiți de tânărul Marco. Ascensiunea Imperiului Mongol în secolul al XIII-lea a condus la o reconfigurare a rutelor comerciale transasiatice și a deschis un drum ce aducea mătásurile orientale la țărmurile Mării Negre, deși coridoarele maritime de pe Oceanul Indian și Marea Roșie au continuat să funcționeze, aducând mirodenii din Indiile Orientale către Alexandria și Mediterana. De îndată ce au obținut accesul la Marea Neagră, în preajma anului 1260, genovezii și venețienii au încercat să pătrundă în acest comerț exotic, transasiatic. Fideli aparențelor, venețienii erau mai interesați în produsele scumpe, de lux, în timp ce genovezii se concentrau mai ales pe sclavi, cereale și fructe uscate, produse locale de pe țărmurile Mării Negre. Există, de asemenea, o cerere mare pentru ceara de bună calitate, pentru iluminarea bisericilor și palatelor din vestul Europei.

Genovezii au înființat o bază comercială de succes la Caffa, în Crimeea, în timp ce venețienii operau din orașul Tana, de lângă Marea Azov. În Caffa, genovezii adunau mii de sclavi, majoritatea cerchezi sau tătari; îi vindeau ca servitori în orașele italiene sau mamelucilor din Egipt, care îi recrutau în garda sultanului. Ideea genovezilor de a-i furniza dușmanului musulman trupe de elită a cauzat, în mod previzibil, alarmă și dezaprobare la curtea papală.

Genovezii expediau cereale pontice mult mai departe decât la Constantinopol, revigorând comerțul cu grâne din zona Mării Negre, care asigurase hrana pentru locuitorii Atenei antice. Pe măsură ce orașele italiene creșteau în dimensiuni, obțineau cerealele necesare de la distanțe tot mai mari de casă: Maroc, țărmurile Bulgariei și ale României, Peninsula Crimeea, Ucraina. Costurile de producție în aceste locuri erau cu mult mai mici decât în nordul Italiei așa încât, chiar și după ce se adăuga costul transportului, cerealele din aceste zone puteau fi puse la vânzare, acasă, la prețuri mai mici decât importurile din Sicilia sau Sardinia. Și de aceste importuri era în continuare mare nevoie. Genovezii distribuiau grâne din toate aceste surse în Mediterana: ei și catalanii alimentau orașul Tunis; ei transportau grâne din Sicilia în nordul Italiei.⁴ Florența era unul din orașele cu cerere constantă, dezvoltându-se acum ca un centru economic, de producție și finisare a textilelor. Deși se afla situată departe de mare, Florența depindea mult de Marea Mediterană pentru proviziile ei de lână și hrană; orașul stăpânea un teritoriu mic ce producea destul grâu pentru a hrăni locuitorii timp de numai cinci luni din cele douăsprezece. Solul din Toscana era în general sărăcăcios, iar cerealele locale nu se comparau cu grâul bogat în gluten care se importa din alte zone. O soluție o reprezentau împrumuturile regulate pe care orașul le dădea aliatului său, regele angevin de Napoli, care le oferea acces la grâul din Apulia, ce părea nesfârșit.⁵

Aceste creșteri reflectau schimbările majore în societatea și economia teritoriilor din jurul Mării Mediterane. Prin anul 1280 sau 1300, populația creștea și prețul la cereale creștea în paralel. Cazurile de foamete locală au devenit mai frecvente iar orașele trebuiau să caute la distanțe tot mai mari hrana de care aveau nevoie. Revoluția comercială din Europa a determinat o explozie a creșterii urbane, pentru că perspectivele de angajare în orașe îi atrăgeau pe lucrătorii din zonele rurale. Orașele au început să domine economia zonei mediteraneene din vestul Europei, mai mult ca

niciodată în istorie: Valencia, Mallorca, Barcelona, Perpignan, Narbonne, Montpellier, Aigues-Mortes, Marsilia, Savona, Genova, Pisa și Florența, cu florinii ei de aur, folosiți la scară mare și imitați, ca să numim centrele cele mai importante din arcul cel mare care se întindea de la teritoriile catalane la Toscana. Orașul Aigues-Mortes, bogat în sare, a cărui înfățișare s-a schimbat în mică măsură de la începutul secolului al XIV-lea, a fost fondat prin 1240 ca o poartă comercială către Mediterana pentru regatul Franței, care obținuse de curând controlul direct asupra regiunii Languedoc. Regele Ludovic IX privea cu îngrijorare dezvoltarea orașului Montpellier, un centru comercial, bancar și de producție care se afla, în cadrul unui angajament feudal complex, sub guvernarea regelui de Aragon. El spera să devieze afacerile către noul său port, în lagunele sărate, pe care l-a folosit și ca punct de plecare pentru cruciada sa dezastruoasă, din 1248. Între timp, Aigues-Mortes a devenit curând un port extern al orașului Montpellier, care a evitat controlul regelui Franței timp de încă un secol.⁶ Venețienii aveau propriile lor soluții la problema cum să-i hrănească pe cei 100 000 de locuitori ai orașului. Au încercat să direcționeze toate grânele care soseau în nordul Mării Adriatice spre oraș; venețienii aveau acces la ele primii, apoi ceea ce rămânea era redistribuit către vecinii înfometati precum Ravenna, Ferrara și Rimini. Ei încercau să transforme Marea Adriatică în ceea ce avea să se numească „Golful Venețian“. Venețienii au negociat dur cu Carol de Anjou și cu succesorii lui pentru a-și asigura accesul la grâul din Apulia și erau chiar pregătiți să-i ofere sprijin lui Carol I în campania împotriva Constantinopolului, care trebuia să pornească în 1282, anul Vecerniilor Siciliene.

Pe lângă hrană, marile vase cu fund rotunjit ale venețienilor și genovezilor transportau alaun din Asia Mică spre Apus; genovezii au creat la început niște enclave la marginea zonelor în care se producea alaunul și, scurt timp, pe coasta Asiei Mici, unde aventurierul genovez Benedetto Zaccaria a încercat să înființeze, în 1297, un „regat al Asiei“, iar apoi în apropiere, pe insula Chios, care a fost recucerită de un consorțiu de familii de negustori genovezi în 1346 (și a fost păstrată până în 1566). Chios nu numai că le oferea accesul la alaunul din Focea, ci producea, de asemenea, fructe uscate și mastic. Și mai important decât Chios era orașul Famagusta din Cipru, care umplea golul lăsat de căderea cetății Acra. Ciprul se afla sub stăpânirea familiei Lusignan, de origine franceză, deși majoritatea locuitorilor

de pe insulă erau greci bizantini. Conducătorii ei erau de multe ori implicați în luptele dintre facțiuni, dar dinastia a reușit să supraviețuiască încă două secole datorită prosperității pe care Ciprul o avea din comerțul său intens cu teritoriile vecine.⁷ Comunități mari de negustori străini au venit în vizită și s-au stabilit aici: Famagusta era baza negustorilor din: Veneția, Genova, Barcelona, Ancona, Narbonne, Messina, Montpellier, Marsilia și din alte părți; bisericile sale gotice acum în ruine stau mărturie pentru bogăția deținută de negustorii săi.⁸

Din Cipru, rutele comerciale s-au extins spre un alt regat creștin, Regatul Armean din Cilicia, pe coasta de sud-est a Turciei moderne. Negustorii vestici aprovizionau Armenia cu grâu, prin Cipru, și foloseau Armenia ca pe o poartă către rute comerciale exotice și greu accesibile care îi duceau departe de Mediterana, spre piețele de mătase din orașul persan Tabriz și chiar mai departe. Ciprul avea legături strânse cu Beirut, unde negustorii creștini sirieni acționau ca agenți ai oamenilor de afaceri din Ancona și Veneția, furnizându-le cantități uriașe de bumbac neprocesat pentru a fi transformat în pânzeturi în Italia și chiar în Germania, un semn clar că în Mediterana lua naștere un sistem economic unitar, traversând granițele dintre creștinătate și islam. O parte din postavul de bumbac ajungea în cele din urmă înapoi în Orient, pentru a fi vândut în Egipt și în Siria. Comerțul și politica se întretaiau în mod decisiv, în viziunea regilor din dinastia Lusignan. Când regele Petru I al Ciprului a lansat o cruciadă ambițioasă împotriva Alexandriei, în 1365, marele său plan includea stabilirea unei hegemonii creștine asupra porturilor din sudul Anatoliei (dintre care capturase deja două) și din Siria, dar o campanie de durată în Egipt era mai presus de resursele sale; expediția s-a transformat în jefuirea dezgustătoare a Alexandriei, confirmând că ceea ce fusese proclamat ca un război sfânt era motivat de considerente materiale. La scurt timp după întoarcerea sa în Cipru, regele Petru, care știa cum să-și facă dușmani, a fost omorât.⁹

II

SUPREMAȚIA COMERCIALĂ a negustorilor italieni și catalani se baza pe supremația lor navală. Marile vase cu pupa rotunjită puteau naviga liber de pe țărmurile creștine pe cele musulmane doar pentru că galere lungi, cu vâsle, patrulau mările. Galerele aveau lungimea de aproape opt ori mai mare decât lățimea și foloseau pentru deplasare atât

forța vâslelor, cât și pe cea a vântului. La vâsle, patru sau șase bărbați stăteau în linie, doi sau trei pentru fiecare vâslă. Ca nave comerciale, erau cele mai potrivite pentru transportul unor cantități mici de bunuri valoroase, cum ar fi condimentele, pentru că spațiul de depozitare era foarte redus. Erau rapide și ușor manevrabile, dar tot erau predispuse la a se inunda în largul mării, sfârșind prin a se scufunda. Pe măsură ce ruta către Flandra se dezvoltă, navele cu destinația în Atlantic au fost construite mai lungi, mai late și, cel mai important, mai înalte, așa încât noile „galere mari” puteau să înfrunte vânturile și curenții din Golful Biscaya.¹⁰ Navele cu pupa rotunjită includeau doar câteva nave venețiene și genoveze de mărimea vasului *Roccaforte*, construit în 1260: aceasta era o navă masivă de aproximativ 500 de tone, mai mult decât dublul deplasamentului majorității vaselor de acest tip.¹¹

Anumite flote, mai ales cele care navigau din Veneția spre Levant sau spre Flandra, se deplasau în convoi și aveau protecție armată (ceea ce venețienii numeau sistemul *muda*). Chiar și așa, atacurile violente ale piraților musulmani sau creștini puteau să întrerupă traficul pentru perioade lungi de timp. În 1297, o bandă rebelă din Genova, condusă de un membru al familiei Grimaldi, al cărui obicei de a purta glugă se spune că i-ar fi adus porecla „Călugărul”, a capturat zona stâncoasă Monaco, la extremitatea vestică a teritoriilor stăpânite de genovezi (de fapt, numele *Monoikos* provine de la coloniștii veniți din Focea, în Antichitate, și nu are nici o legătură cu termenul pentru călugăr, *monaco*). Marinarii din Monaco au rămas o problemă timp de mai multe zeci de ani, dându-se drept susținători ai regelui angevin de Napoli, Robert cel Înțelept, care devenise stăpân peste Genova în 1318. În 1336, pirații din Monaco au capturat două galere care se întorceau din Flandra încărcate cu mărfuri. Senatul a fost nevoit să suspende toate călătoriile spre Flandra, care nu au mai fost reluate timp de douăzeci de ani. Reprezentanții familiei Grimaldi nu și-au schimbat atitudinea, au rămas o problemă și sunt și azi conducători ai statului Monaco, deși au găsit mijloace puțin mai respectabile decât pirateria pentru a face bani.¹²

În timp ce comerțul a dat naștere unei clase de negustori plină de succes, a întărit, de asemenea, puterea familiilor patriciene. În Veneția, nobilimea controla rutele comerciale cele mai profitabile, lăsând în seama negustorilor din clasa de mijloc, cu vasele lor cu pupa rotunjită, comerțul cu cereale, sare și vin. Nu era tocmai clar cine se califica drept

nobil, deși existau niște familii vechi, cum ar fi Dandolo, care fuseseră în vârful scării sociale timp de secole. Întrebarea era cine trebuia lăsat să urce pe această scară, într-un moment de prosperitate tot mai mare, când mulți oameni noi se îmbogățiseră și pretindeau dreptul de a stabili încotro să se îndrepte convoaiele de galere și cu ce rege străin trebuiau semnate tratatele, decizii care erau luate (la începutul secolului al XIV-lea) de Senatul aristocrat. Soluția care a fost găsită în 1297 a fost limitarea membrilor Marelui Consiliu, din care se formau Senatul și înaltele comitete, la cei care erau deja membri și la descendenții lor – în jur de 200 de familii, multe dintre ele neamuri de negustori foarte importante, cum ar fi familia Tiepolo. Această „închidere“, sau *Serrata*, urma să fie finală, mai mult sau mai puțin, deși, în decursul timpului, anumite familii au fost admise în rândul nobilimii pe ușa din dos.¹³ *Serrata* a fost, așadar, o ocazie de a reafirma superioritatea aristocrației în politică, comerț și societate.

III

ȘI CATALANII SE BUCURAU DE SUCCES la începutul secolului al XIV-lea. Sfârșitul formal al Războiului Vecerniilor Siciliene în 1302 a redeschis rutele care uneau Sicilia, Mallorca și Barcelona. Cel mai important, regele Aragonului a decis să revendice dreptul asupra Sardiniei, pe care papa i-l acordase lui Iacob II de Aragon, în 1297, în schimbul Siciliei, spera papa.¹⁴ Fratele lui Iacob, Frederic, a reacționat agresiv, ținând de Sicilia în calitate de monarh independent al ei și doar în 1323 regele Alfonso IV a lansat o invazie asupra Sardiniei. Dacă motivațiile lui țineau în primul rând de continuitatea dinastiei, comunitatea de negustori catalani considera că avea foarte mult de câștigat din cucerirea unei insule atât de bogate în cereale, sare, brânză, piele și – cel mai important – argint.¹⁵ Cuceritorii aspiranți au uitat să ia în calcul veșnica rezistență a sarzilor nativi față de stăpânirea din exterior. Catalanii umpleau mai mult orașele, în special de-a lungul coastelor (urmașii lor vorbitori de catalană trăiesc și azi în Alghero) și îi țineau pe sarzi în afara zidurilor orașelor. În acest timp, genovezii și pisanezii considerau invazia catalană o încălcare a drepturilor lor de stăpânire. Pisanezilor li s-a permis, în cele din urmă, să dețină proprietăți în sudul Sardiniei, dar Pisa era o forță epuizată – nu cu mult timp înainte, orașul luase în considerare chiar supunerea voluntară în fața lui Iacob II de Aragon. Genovezii ridicau probleme mai serioase. Ei au

răspuns cu atacuri violente asupra navelor catalane, în timp ce catalanii au fost la fel de agresivi. Apele din jurul Sardiniei au devenit primejdioase. Sardinia era o insulă controversată – disputată între stăpânii ei aspiranți și locuitorii ei vechi, disputată de diferiții stăpâni care ar fi putut-o prelua. Spre sfârșitul secolului al XIV-lea, rezistența băștinașilor a culminat în crearea unui regat dinamic cu reședința la Arborea, în partea de centru-vest a insulei, a cărei regină, Eleonora, este renumită ca justițiară.¹⁶

Ca urmare a instalării pe tronul Aragonului a ambițiosului și mărunțului rege cunoscut drept Petru cel Ceremonios (Petru IV), în 1337, curtea aragoneză a început să dezvolte ceea ce s-ar putea numi o strategie imperială. La începutul domniei sale, el a hotărât să rezolve problema comportamentului vărului său din Mallorca. Regele Iacob III de Mallorca lăsa impresia unui instabil mintal. Era extrem de iritat de insistența lui Petru IV că regele Mallorcăi ar fi un vasal al regelui de Aragon, dar a venit la Barcelona să discute relația lor tensionată. Nava lui a acostat în fața zidurilor unui palat de pe malul mării și la insistențele lui a fost construit un pod acoperit, care ducea de la palat la navă; apoi, el a încercat să-l atragă pe Petru la bordul vasului și se zvonea că avea un plan nebunesc de a-l răpi pe regele Aragonului. Comunitatea de afaceri din Mallorca a resimțit toate aceste întâmplări drept istovitoare. Negustorii voiau și aveau nevoie să mențină legături strânse cu partenerii lor din Barcelona. A fost o ușurare când regele Aragonului l-a declarat pe Iacob nesupus și a capturat Mallorca în 1343; flota catalană cuprindea 116 nave, inclusiv douăzeci și două de galere.¹⁷ Iacob a murit la scurt timp, încercând să-și recupereze teritoriile pierdute. La sfârșitul vieții sale lungi (a domnit timp de cincizeci de ani), Petru încerca să negocieze o alianță matrimonială care ar fi readus Sicilia aragoneză acasă. Visul său imperial începea să devină realitate: în sfârșit, un „imperiu“ catalano-aragonez prindea viață, de pe urma căruia negustorii catalani sperau să aibă mult de câștigat. În 1380, Petru a explicat importanța acestor legături transmediteraneene, cugetând, în același timp, la necesitatea de a păstra controlul asupra insulei Sardinia, distrusă de război:

Dacă Sardinia e pierdută, va fi pierdută și Mallorca, pentru că hrana pe care Mallorca este obișnuită s-o primească de la Sicilia și Sardinia nu va mai sosi, și astfel teritoriul va rămâne lipsit de populație și va fi pierdut.¹⁸

Ieșea la iveală o rețea care unea Sicilia, Sardinia, Mallorca și Catalonia, în care insulele italiene furnizau regulat provizii esențiale de hrană pentru Mallorca și Barcelona.

Întreținerea flotei era o adevărată problemă. În secolul al XIII-lea a fost construit în Barcelona un mare arsenal, între ale cărui ziduri se găsește acum Muzeul Maritim. Aici marangozii lucrau la adăpost și cercuri mari de fier erau suspendate de boltă, permițându-le să folosească macarale și scripeți pentru ridicarea carenei. Dar costul pentru construcția unui arsenal în care să poată fi adăpostite douăzeci și cinci de galere a fost estimat de un consilier regal la 2 000 de uncii de aur, o sumă mai mare decât cea pe care și-o puteau permite regii Aragonului. Acest cost nu cuprindea și cheltuielile pentru menținerea vaselor în bună stare și pentru aprovizionarea marinarilor cu hrană, armament și alte echipamente. Dieta marinarilor la bordul galerelor catalane era invariabilă, constând în pesmeți, pastramă, brânză, fasole, untdelemn și vin, alături de năut și păstăi; principala diferență față de regimul alimentar al marinarilor genovezi, venețieni, napoletani, era proporția alimentelor: venețienii primeau mai puțin pesmet și brânză și mult mai multă pastramă, în timp ce flota napoletană era beată de atâta vin (oare astfel să se explice rezultatele proaste în bătălii?).¹⁹ Folosind usturoi, ceapă și mirodenii se putea obține o pastă suficient de gustoasă pentru a fi consumată cu pesmeți și se știa că usturoiul și ceapa te protejau față de anumite boli precum scorbutul. Biscuiții erau exact ceea ce ne spune denumirea lor: *biscoctus*, „copti de două ori“, așa încât erau tari, dar ușori, se puteau conserva bine și erau hrănitori.²⁰ Pare ciudată lipsa peștelui uscat. Acesta reprezenta o parte importantă din regimul alimentar din Barcelona; exista mult anșoa local, dar și pește adus din apele Atlanticului, mai ales în Postul Paștelui, când creștinii nu aveau voie să consume carne. Pe de altă parte, regele nu avea nici un motiv să cumpere pește când acesta se găsea din abundență sub carena vasului. Felurile de mâncare sărate duceau la o nevoie crescută de apă, ceea ce constituia o problemă constantă. Fiecare om avea nevoie de cel puțin opt litri de apă pe zi, mai ales când se vâslea pe arșiță. Navele puteau transporta mai mult de 5 000 de litri de apă, care devenea stătută ușor și trebuia purificată și aromată cu oțet. Dar proviziile trebuiau completate și, la fel ca în Antichitate, soluția era dată de apropierea frecvente de țărm.²¹ Gestionarea acestor probleme de aprovizionare era

una din sarcinile neplăcute pe care trebuia să le întreprindă amiralul. Acesta era mult mai mult decât un comandant naval.

Anumite zone din vestul Mediteranei erau inaccesibile. În jurul anului 1340, comanda asupra Strâmătorii Gibraltar era disputată între genovezi, catalani și marinizii din Maroc.²² Problema era cu atât mai mare cu cât exista teama unei invazii marocane în sudul Spaniei, o reluare a invaziilor declanșate de Maroc care au reprezentat o amenințare atât de mare asupra regatelor creștine din Iberia în secolele al XI-lea și al XII-lea. Din fericire pentru puterile creștine, regii musulmani din Granada erau în general la fel de dornici să evite dominația marinizilor ca și creștinii, dar, la sfârșitul anilor 1330, aceștia s-au aliat cu marocanii, punând în mare pericol trecerea prin Strâmtoarea Gibraltar. Așa cum făcuse și altă dată, regele Castiliei a încercat să obțină controlul asupra strâmătorii atacând Gibraltarul, dar a fost el însuși atacat de forțele musulmane și s-a retras cu mare reticență.²³ În 1340, flota castiliană a fost înfrântă, în largul Strâmătorii Gibraltar, de o flotă marocană refăcută, și a pierdut treizeci și două de nave de război. Șocul înfrângerii castilienilor creștini i-a determinat pe aragonezi să facă pace cu aceștia, cu care erau în relații conflictuale de mult timp. Regele Aragonului spera să pregătească pentru luptă cel puțin șaiszeci de galere, dar a fost nevoit să solicite fonduri parlamentarilor săi (membrii așa-numitelor *Corturi*); *Corturile* din Valencia au oferit douăzeci de galere și chiar și necooperantul rege al Mallorcăi a oferit cincisprezece. În timpul acesta, marocanii erau liberi să intre în Spania, dar castilienii, de data aceasta cu ajutorul portughezilor, au zdrobit o armată marocană în bătălia de la Salado, din sudul Spaniei, în octombrie 1340. Steagurile marinizilor purtate în bătălie, capturate de către castilienii, se află și azi în tezaurul catedralei din Toledo. Această victorie nu a pus totuși capăt războiului și detașamente de câte zece sau douăzeci de nave au fost trimise în mod constant către Strâmtoarea Gibraltar. Un număr destul de mic, în comparație cu cel al marocanilor, care reușiseră să trimită 250 de nave, inclusiv șaiszeci de galere, în 1340.²⁴ Războiul s-a sfârșit în 1344, când regele Alfonso XI de Castilia a pătruns în Algeciras, cu rezultatul că un rege creștin deținea partea din nord a strâmătorii, chiar dacă Gibraltarul din imediata vecinătate a rămas necucerit.²⁵

Activitatea navală a musulmanilor s-a reanimat și în estul Mediteranei. Într-o anumită măsură, aceasta era o reacție în

fața succeselor repurtate de creștini în apele din largul Turciei. În 1310, Cavalerii Ospitalieri, îndepărtați din Acra cu aproape două decenii mai devreme, au pornit din baza pe care o aveau la momentul respectiv, în Cipru, și au cucerit insula Rhodos, care fusese timp de mai mulți ani ținta atacurilor turcilor și care se afla din punct de vedere oficial sub suzeranitate bizantină.²⁶ Cavalerii Ospitalieri și-au stabilit acum baza în Rhodos, construind o flotă mare și implicându-se în acțiuni de piraterie. Au negociat, de asemenea, la nesfârșit, cu conducătorii vestici – regii din Franța, Napoli și din alte teritorii – în speranța de a obține ajutor pentru formarea unei uriașe flote cruciate. Dar scopul acestei flote nu mai era numai Țara Sfântă și statul mameluc din Egipt și Siria. Tot mai mult, atenția lor se concentra spre turci, a căror venire pe țărmurile din Asia Mică a schimbat regulile jocului: turcii pătrunseseră dincolo de cordonul bizantin stabilit de mult timp care îi închidea în podișul anatolian și, la fel cum Cavalerii Ospitalieri s-au adaptat la mare, așa au făcut și turcii, cu ajutorul efectivelor grecești atrase din flota imperială. Mihail VIII desființase flota bizantină în 1284 pentru a economisi bani, considerând că flotele italiene îl vor proteja și că era acum în siguranță față de Carol de Anjou care era prins în lupta împotriva rebelilor din Sicilia. Un număr de mici principate turcești au apărut de-a lungul coastei Asiei Mici, în mod special emiratul de Aydın, care se învecina cu Marea Egee. Din fericire pentru creștini, aceste emirate turcești pierdeau la fel de mult timp cu conflictele dintre ele pe cât pierdeau cu atacurile asupra pământurilor creștine. Chiar și în aceste condiții, emiratul Aydın devenise o amenințare importantă pentru vecinii săi, până în anul 1318, când emirul său, Umur Pașa, a intrat într-o alianță cu mercenarii catalani care dobândiseră controlul asupra Atenei cu câțiva ani în urmă și recunoșteau autoritatea oficială a regelui aragonez al Siciliei.²⁷ S-a format o alianță ciudată între acești catalani și turcii din Aydın, spre marea nemulțumire a venețienilor – insula Santorini, care era posesiunea feudală a unui nobil venețian, a fost atacată de două ori, iar venețienii se temeau că aliații ar putea să amenințe în continuare Creta.²⁸

Soluția în fața amenințării aduse de turci părea să stea într-o cruciadă navală bine finanțată și corect echipată, în care Cavalerii Ospitalieri, flotele italiene, angevinii din Napoli și francezii și-ar fi unit forțele pentru a obține controlul total asupra Mării Egee. Acest plan a fost compromis de ambițiile venețienilor și ale genovezilor, care

erau preocupați în special de protejarea rutelor lor comerciale și a posesiunilor pe care le aveau în zonă. O „Sfântă Alianță“ de flote apusene, la care a aderat și Venetia în cele din urmă, a curățat pentru moment Marea Egee de pirați, în 1334.²⁹ Dar problema nu s-a rezolvat și papa a lansat cu nerăbdare o altă cruciadă în urma căreia cetatea Smirna a fost cucerită de la Umur Pașa, în 1344. Cruciada de la Smirna a fost o reușită doar în aparență. Creștinii izbutiseră să adune o flotă de numai treizeci de galere: entuziasmul vestic fusese mai mult teoretic decât practic.³⁰ După ce au cucerit cetatea, pe care au păstrat-o, în mod uimitor, până când marele Timur a capturat-o în 1402, cruciații nu au reușit să cucerească interiorul țării și, astfel, un centru comercial valoros a fost transformat într-un oraș de garnizoană asediat. Cruciații erau lipsiți de resurse, acesta era adevărul. Conducători precum Robert cel Înțelept, regele angevin de Napoli, strângea de mult timp impozite pentru cruciadă și chiar echipa în mod constant flotele cruciate, dar acestea au fost apoi, ca prin minune, reorientate și folosite în războiul regelui împotriva genovezilor ghibelini sau împotriva aragonezilor din Sicilia.

Instabilitatea acestei regiuni a fost potențată de întărirea prezenței genoveze, ca urmare a cuceririi insulei Chios de către o societate pe acțiuni genoveză, în 1346; insula fost împărțită între investitorii genovezi și administrată de companie, sau *Mahona*. Principalele lor surse de profit erau alaunul, masticul și fructele uscate și nu erau dornici de alte expediții riscante ale flotelor vestice; chiar și Cavalerii Ospitalieri și-au pierdut treptat fervoarea de a participa la cruciade și au profitat de poziția favorabilă a insulei Rhodos pe rutele comerciale. Imediat la est, înfrângerea cetății Aydın a lăsat un gol de putere în Anatolia care a fost repede umplut de un grup de turci parveniți, ascunși în zona de nord-vest. Turcii osmanlâi sau otomani erau entuziaști ai războiului sfânt împotriva Bizanțului (ei au cucerit cetatea Nikaia în 1331), dar, la fel ca toți turcii în această perioadă, erau dispuși să-și ofere serviciile conducătorilor creștini care aveau nevoie de mercenari. Așa se face că împăratul grec Ioan VI Cantacuzino le-a permis să se stabilească în partea europeană a Strâmtoarei Dardanele, în Peninsula Gallipoli, primul lor cap de pod balcanic.

Ascensiunea flotelor creștine nu a rămas, așadar, fără provocări, chiar până la mijlocul secolului al XIV-lea. Catalanii se luptau să mobilizeze flote suficient de mari pe cât ar fi fost necesare dacă musulmanii cu care rivalizau

pentru dominația asupra Strâmătorii Gibraltar ar fi trebuit stăviliți. Chiar și așa, alianța dintre regele Aragonului și negustorii catalani crease o rețea bine alcătuită, capabilă să furnizeze teritoriilor din vestul Mediteranei atât produse de strictă necesitate, cât și produse de lux. În ciuda întreruperilor minore și a multelor momente rău prevestitoare, pacea s-a menținut între Genova și Veneția din 1299 până în 1350. Amiralii genovezi în căutarea unui război bun au găsit alți clienți. Ei îi slujiseră deja lui Frederic II în secolul al XIII-lea; prin 1300, îi învățau pe castilienii cum să-și mobilizeze flotele în Mediterana și în Atlantic și au pus bazele flotei portugheze. Dar au fost incapabili să-i reziste unui alt invadator ucigaș care s-a întors în Mediterana după șapte sau opt sute de ani.

IV

MOARTEA NEAGRĂ a fost considerată câteodată o formă naturală de control a expansiunii excesiv de rapide a economiei Europei și a teritoriilor mediteraneene în Evul Mediu Mijlociu: populația creștea atât de repede, încât exercita o presiune inadmisibilă asupra pământului, forțând creșterea prețului la cereale și epuizând producția alimentelor de lux precum ouăle și puii. S-a început cultivarea terenurilor periferice, care produceau o recoltă slabă; orice tulpină de cereală conta. Foametea lovea din ce în ce mai des, în special în zone intens urbanizate cum ar fi Toscana, deși penuria era cu mult mai mare în nordul Europei, în special începând cu Marea Foamete din 1315, care a avut un efect mic asupra zonelor din sudul Alpilor.³¹ Cu toate acestea, putem contura și o imagine mai optimistă. Până în 1340, populația scăzuse, cel puțin în vestul Europei și în Bizanț. Între 1329 și 1343, populația urbană a Mallorcăi se micșorase cu 23% și cifre asemănătoare pot fi obținute pentru orașele din Provența și din alte părți.³² Creșterea specializării a stimulat rețelele comerciale, aducând în orașe produse de strictă necesitate în schimbul unor produse comerciale. Încă din 1280, pisanezii au abandonat terenurile neproductive cu cereale de la gura râului Arno în favoarea creșterii oilor; ei comercializau pielea, carnea, brânza și lâna în schimbul cerealelor aduse de peste mări, pentru că nu există aproape nici o parte a oii care să nu poată fi valorificată. Micul oraș San Gimignano din Toscana, specializat în recolte de interes comercial precum șofranul și vinul, a fost capabil să întrețină o populație mai densă decât oricând altcândva înainte de secolul XX. Rețeaua sa

comercială s-a extins în Mediterana, unde, așa cum s-a văzut, negustorii săi vindeau șofranul local în regiuni atât de îndepărtate în răsărit precum orașul Alep. Această tendință de „comercializare“, vizibilă și în nordul Europei, a anticipat multe din dezvoltările care au urmat după Moartea Neagră.

Indiferent dacă economia se refăcea sau nu după criza din jurul anului 1340, Moartea Neagră a dezechilibrat Europa și lumea islamică. Dispariția a aproape jumătate din populația teritoriilor din jurul Mării Mediterane urma să producă efecte dramatice asupra vieții sociale, economice, religioase și politice a popoarelor mediteraneene. A fost și un șoc psihologic, nu doar unul economic.³³ Cu toate acestea, ciuma nu a produs o eră întunecată îndelungată, asemănătoare perioadelor sumbre care au marcat sfârșitul Epocii Bronzului și prăbușirea unității romane în Mediterana. Apariția ciumei accentuase problemele fostului Imperiu Roman și întârziase refacerea sa, dar nu a fost singura cauză a crizei majore care a urmat. Dar ciuma secolului al XIV-lea a fost principalul factor al transformărilor din Mediterana și din teritoriile mai îndepărtate, care au dus la crearea unei noi ordini.

Genovezii erau vinovați, fără să știe, de apariția Morții Negre în Mediterana. Ciuma bubonică a fost adusă la baza lor comercială de la Caffa, în Crimeea, nu de către negustori, ci de armatele mongole care au atacat Caffa în 1347.³⁴ Câteva nave italiene au reușit să fugă de războiul din Crimeea; ele au mers pe rutele ce duceau la Constantinopol, dar, chiar dacă echipajul navelor nu era infectat, existau pasageri clandestini la bord care erau contaminați: șobolanii negri, care se hrăneau cu cerealele ce umpleau calele flotelor de pe Marea Neagră și care erau purtători de purici de ciumă, paraziți aflați și în baloturile de pânză din depozitele navelor. În septembrie 1347, ciuma bubonică se dezlănțuise deja în capitala Imperiului Bizantin și, pe măsură ce locuitorii începeau să fugă, transportau infecția cu ei. O corabie încărcată cu sclavi a pornit către Alexandria de la Marea Neagră, transportând mai mult de 300 de persoane; potrivit istoricului arab al-Maqrizi, doar patruzeci și cinci de oameni mai erau în viață când corabia a ajuns în Egipt, și toți au murit la scurt timp.³⁵ Nu e de mirare că Alexandria a devenit un focar din care s-a răspândit ciuma bubonică în estul Mediteranei, infectând Gaza în primăvara lui 1348. Primul port din vestul Mediteranei care a fost infectat a fost Messina. Un istoric sicilian atribuia vina apariției bolii celor douăsprezece galere genoveze care, fugind din răsărit, au

sosit la Messina în octombrie 1347. Locuitorii orașului s-au împrăștiat în toată insula, ducând germenii cu ei, și infecția a traversat strâmtoarea până în orașul Reggio, ajungând la Napoli până în mai 1348.³⁶ În primăvara lui 1348, Moartea Neagră pusese deja stăpânire și pe Mallorca și de acolo s-a răspândit pe rutele comerciale clasice traversând lumea catalană, spre Perpignan, Barcelona și Valencia și în jos, spre regatul musulman al Granadei, ajungând în Almería până în mai 1348.³⁷ În aceeași lună, locuitorii Barcelonei au organizat o procesiune cu relicvele și statuile lor, implorând intervenția divină pentru a pune capăt ciumei; o astfel de procesiune a contribuit, în mod firesc, la răspândirea bolii, în loc să-i pună capăt.³⁸ Orașul Tunis a fost infectat în aprilie 1348, luând microbii cel mai probabil de la Sicilia, în timp ce o altă sursă de infecție se afla pe vasele catalane care plecau din Mallorca spre porturile din Maroc și Algeria.³⁹ Explozia urbană care a avut loc între secolele al XII-lea și al XIV-lea a făcut ca țarmurile vestice ale Mediteranei să fie la fel de vulnerabile în fața ciumei ca și orașele supraaglomerate din Orientul Mijlociu. Peste tot, ciuma făcea să dispară un număr uluitor de oameni: o treime până la jumătate din populație, posibil chiar 60% sau 70% în anumite zone din vestul Mediteranei, cum ar fi Catalonia.⁴⁰ Pe măsură ce se răspândea, devenea tot mai viguroasă, luând o formă pneumonică ce putea să omoare în câteva ore în urma unei infecții transmise pe calea aerului.

Pierderea a aproape jumătate din populația Europei și a Mediteranei a avut efecte dramatice asupra relațiilor economice. Cererea de alimente s-a micșorat semnificativ, chiar dacă printre consecințele imediate ale ciumei s-a numărat faptul că multă lume a ajuns înfometată; terenurile agricole din Sicilia și de aiurea au fost lăsate necultivate pentru că oamenii care ar fi trebuit să lucreze pământul erau morți sau împrăștiați. Populația marilor orașe comerciale a scăzut mult, pentru că boala se răspândea cu ușurință pe străzile și canalele din Genova, Veneția și din alte orașe comerciale.⁴¹ Moartea Neagră nu a apărut doar o dată: izbucniri repetate ale ciumei, în secolul al XIV-lea, au diminuat numărul populației din nou, exact când era pe punctul de a-și reveni; noi tipuri de ciumă i-au afectat în special pe tineri, pentru că generațiile mai vechi trăiseră pe timpul ciumei și dezvoltaseră o anumită rezistență. În secolul ulterior revoltei Vecerniilor, se pare că Sicilia a pierdut 60% din populație, care a scăzut de la 850 000 la

350 000 de locuitori; două evenimente de importanță majoră au fost ciuma din 1347 și o altă ciumă care s-a declanșat pe insulă în 1366.⁴² Nimic nu mai putea fi la fel după devastările și groaza aduse de Moartea Neagră. Cu toate acestea, ciuma, deși transformase Mediterana, nu a produs o criză îndelungată. Vechile instituții precum *fonduk*-urile negustorilor au supraviețuit; genovezii, venețienii și catalanii au continuat să se saboteze reciproc; creștinii făceau planuri elaborate pentru cruciade împotriva mamelucilor, a căror forță rămăsese neclintită, pentru moment. Dincolo de toate astea, s-au produs schimbări subtile, dar importante în modul în care operau vechile rețele și au apărut primele semne că o zonă comercială rivală se forma dincolo de Strâmtoarea Gibraltar. Din această redresare s-a născut a patra Mediterană, la sfârșitul secolului al XIV-lea.

PARTEA A IV-A
A patra Mediterană
1350–1830

1
Așa-ziși împărați romani
1350–1480

I

ODATĂ CU APARIȚIA CIUMEI și cu scăderea dramatică a populației, constrângerile asupra proviziilor de hrană din Mediterana s-au diminuat. Asta nu însemna că vechiul comerț mediteraneean cu cereale era pe cale de dispariție. De fapt, s-a dezvoltat: pe măsură ce terenurile de proastă calitate agricolă au fost abandonate și transformate în pășuni, și pe măsură ce alte zone au început să fie dedicate unor produse precum zahărul și materiile colorante, viața economică a teritoriilor din jurul Mării celei Mari s-a diversificat. Se pune accentul pe specializare și comerțul cu toate tipurile de mărfuri era astfel stimulat. Economia Mediteranei începea să prindă o nouă formă. S-au impus contactele locale: produse precum cherestea erau transportate pe coastele Cataloniei; lână era trimisă pe țărmul celălalt al Mării Adriatice, de la Apulia spre orașele înfloritoare ale Dalmației și de la Menorca (faimoasă pentru oile ei) în Toscana, unde în jurul anului 1400, „Neguțătorul din Prato“, Francesco di Marco Datini, avea grijă în mod obsesiv ca orice balot să fie înregistrat și toată corespondența să fie păstrată – aproximativ 150 000 de scrisori –, spre marele ajutor al istoricilor.¹ Unul din agenții săi din Ibiza se plângea: „acest pământ e nesănătos, pâinea e rea, vinul e rău – să mă ierte Dumnezeu, dar nimic nu e bun! Mă tem că aici o să sfârșesc“.² Dar exigențele profesionale veneau înaintea confortului personal.

Neguțatorul din Prato avea, de asemenea, agenți din Toscana trimiși în San Mateu, pe coasta spaniolă, de unde puteau să obțină cea mai bună lână aragoneză; în interiorul Spaniei, departe de coastă, oile cucereau podișul Meseta, pentru că milioane de animale pășteau pe terenurile înalte vara și pe podiș, iarna. Legăturile lui Datini ajungeau până în Magreb, iar în răsărit, până în Balcani și Marea Neagră. În preajma anului 1390, el a fost implicat în negoțul cu sclavi, într-o perioadă când cerchezii de la Marea Neagră și berberii din Africa de Nord erau vânduți în piețele de sclavi din Mallorca și Sicilia.³ Din teritoriile orientale de dincolo de Mediterana, el obținea indigo, lemn-roșu, piper, aloe, curcumă și ghimbir albastru, ca și bumbac, mastic și zahăr rafinat, din teritoriile Mării celei Mari. Din Spania și Maroc importa, în afară de cantități mari de lână neprelucrată, pene de struț, fildeș, orez, migdale și curmale. A comandat un serviciu de masă în Valencia, decorat, așa cum se obișnuia, cu blazonul său, și s-a supărat când a repetat comanda, câțiva ani mai târziu, și a constatat că nu fusese păstrată nici o înregistrare a desenului.⁴

Datini era un oligarh și nu era reprezentativ pentru un om de afaceri de la sfârșitul secolului al XIV-lea, dar cariera lui ilustrează perfect vitalitatea neîntreruptă a comerțului și a schimburilor. A reușit să administreze afaceri în condițiile cele mai potrivnice, chiar și când ducele de Milano umbla după pradă în jurul Toscanei, în 1402, măturând sub lovitura lui de pumn toate orașele importante, cu excepția Florenței. Negustorii mediteraneeni au știut întotdeauna cum să profite și de război, și de pace. Cu toate acestea, o schimbare importantă se produsese. La începutul secolului al XIV-lea, cele trei mari bănci florentine ale familiilor Bardi, Peruzzi și Acciaiuoli stabiliseră legături strânse cu regii din Napoli,

Cavalerii din Rhodos și conducătorii din interiorul Europei, care se bazau prea mult, cu toții, pe creditele pe care aceste bănci le ofereau; dar băncile s-au prăbușit în ajunul Morții Negre, când a devenit evident că acumulasera prea multe datorii riscante (în special împrumuturi acordate regelui Angliei). Băncile internaționale care le-au înlocuit în cele din urmă au avut grijă să nu acorde prea multe privilegii și efectuau operații modeste; acest lucru era valabil pentru Banca Medici, în ciuda puterii politice și a faimei de care se bucura familia deținătoare.⁵ O prudență mai mare asigura profituri stabile. Și ambițiile erau mai modeste: catalanii trimiteau mai puține galere până în Flandra și Anglia iar Marsilia, cândva un centru comercial important, și-a pierdut din însemnătate. Au apărut astfel noi structuri, legate de noi atitudini mentale.⁶ Viața urbană era stimulată nu numai de creșterea specializării, reflectată de dezvoltarea breslelor de meșteșugari, ci și de migrarea spre oraș a locuitorilor din mediul rural ale căror sate nu mai puteau funcționa din lipsă de mână de lucru. În Egipt, abandonarea pământurilor a dus la neglijarea lucrărilor de irigație care menținuseră stabilitatea ecologică a Deltei Nilului. Delta a sărăcit și plățile pentru muncă au scăzut, în timp ce pe țărmurile europene tindeau să crească din cauza disponibilității limitate a forței de muncă.⁷ Cu toate acestea, populația orașelor a crescut, în multe cazuri ajungând, până prin 1400, la nivelul la care era înainte de apariția ciumei, și acest lucru i-a încurajat pe genovezi, venețieni și catalani să continue explorarea depozitelor de cereale ale Mediteranei și ale Mării Negre.

Chiar dacă apariția ciumei a creat sentimentul că creștinii trebuiau să se căiască pentru păcatele lor, aceste păcate nu includeau cu siguranță luptele dintre ei: Veneția și Genova se atacau reciproc în anii 1350–1355, și din nou în anii 1378–1381 (Războiul din Chioggia). În ambele situații, cauza conflictului a fost dezacordul asupra accesului către Marea Neagră din Marea Egee. În timpul primului conflict, venețienii s-au aliat cu regele Aragonului, care concura cu genovezii pentru controlul Sardiniei. Venețienii și-au trimis flota în vestul Mediteranei, obținând o victorie împotriva genovezilor lângă orașul Alghero, în nordul Sardiniei, în 1353, în timp ce catalanii au trimis o flotă tocmai în Bosfor, pierzând un amiral în bătălie. Cu toate acestea, războiul nu a adus beneficii nici unei părți: Veneția a fost obligată să recunoască pierderea ducatului de Dalmația în favoarea Ungariei, după 350 de ani, iar Genova a sfârșit într-un război

civil – orașul a căzut sub stăpânirea seniorilor Visconti de Milano, care au stabilit că resursele genovezilor erau epuizate și au făcut pace cu o Veneție la fel de epuizată, în 1355.⁸

Când războiul a izbucnit din nou, în 1378, atenția s-a concentrat inițial asupra micii insule Tenedos, a cărei stăpânire se credea că garantează dominarea rutei ce trecea prin Strâmtoarea Dardanele. Cu doi ani mai devreme, un uzurpator bizantin donase insula genovezilor, în schimbul ajutorului acordat de aceștia, dar Veneția și-a asigurat promisiuni de la unul din rivalii săi că va obține controlul asupra insulei.⁹ Disponibilitatea Genovei și a Veneției de a se război între ele este cu atât mai surprinzătoare cu cât Moartea Neagră redusese cu mult numărul celor care puteau să lupte, iar venețienii trebuiau să recruteze un mare număr de vâslași din Dalmația. Mai existau și alte probleme serioase. Între aceste războaie, venețienii s-au confruntat cu o revoltă în Creta, în 1363, în care erau implicați nu doar nativii greci, ci și câțiva nobili venețieni, cum ar fi membrii măreței și vechii familii Gradenigo.¹⁰ Revolta a pus sub semnul întrebării rețeaua venețiană de aprovizionare, deoarece Creta era exploatată – sau supra-exploatată, așa cum reiese din aceste evenimente – pentru cerealele sale, vinul, untdelemnul și legumele sale, compensând lipsa unei suprafețe suficient de extinse în nord-estul Italiei. În timpul celor două războaie, Veneția și-a asumat riscuri serioase, într-un mod diferit și chiar mai periculos, când Genova și Veneția s-au ciocnit pe Marea Adriatică, pe care navele genoveze au îndrăznit să pătrundă foarte rar. În 1378–1380, Veneția a fost expusă periculos, într-o perioadă când regele Ungariei controla malul estic al Adriaticii. Veneția se confrunta cu veșnica problemă: ambițiile sale imperiale în estul Mediteranei puteau fi garantate numai dacă mărilor din apropierea Veneției erau stăpânite de republică.

Când genovezii au putut să solicite ajutorul regelui Ungariei și al seniorului de Padua, Carrara, vecinul Veneției, aceasta s-a trezit înconjurată. În 1379, genovezii au ars satele care se întindeau de-a lungul fâșiei litorale venețiene și forțele aliate au atacat orașul Chioggia, aflat la extremitatea sudică a lagunei. Aliații s-au lăudat că nu vor avea pace până când nu vor pune frâiele pe cei patru cai de bronz care se aflau deasupra porticului de la bazilica San Marco. Orașul se confrunta cu cel mai mare pericol de când Imperiul Carolingian asediase lagunele, la începutul secolului al IX-lea. Veneția a reușit să reziste atacului; în

cele din urmă, genovezii au fost cei care au căzut sub asediu, pentru că proviziile lor se epuizaseră. În iunie 1380, genovezii și-au dat seama că poziția lor era de nesuținut și au făcut pace. Un aspect important al acestui conflict este că venețienii au folosit foarte mult praf de pușcă, folosind tunuri montate pe teugele navelor lor. Comandantul genovez Pietro Doria a murit când o ghiulea a lovit un turn care s-a prăbușit peste el.¹¹

Istoricilor Veneției le-ar plăcea să clasifice Războiul din Chioggia drept o victorie venețiană, dar sosirea genovezilor pe țărmurile nisipoase ale litoralului venețian a reprezentat o umilință uriașă. Veneția a pierdut Tenedos, nu a reușit să recupereze Dalmația, a fost nevoită să recunoască drepturile genovezilor în Cipru (și astfel rolul genovezilor în comerțul cu zahăr) și chiar a trebuit să predea ducelui austriac colonia continentală Treviso, pierzând, așadar, terenurile cu cereale pe care le deținea în nord-estul Italiei – o umbră habsburgică avea să cadă asupra unor părți din nord-estul Italiei până la sfârșitul Primului Război Mondial.¹² Atât în urma războiului din 1350, cât și a celui din 1378, Veneția a avut mai mult de pierdut decât de câștigat, atât în ceea ce privește teritoriile, cât și reputația sa. Dar, pe cât de serioase erau aceste conflicte, ele nu reprezentau decât întreruperi dramatice ale relațiilor altfel destul de pașnice, având în vedere că vasele celor două orașe făceau comerț unele lângă altele în Marea Egee, în Constantinopol și mai departe, în teritoriile cu cereale din Crimeea. După 1381, cele două orașe au avut grijă să evite complicațiile, definindu-și sferile comerciale și interesele comerciale cu mare grijă: Veneția a rămas centrul principal al comerțului cu Levantul, trimițându-și galerele în Alexandria și Beirut, în căutarea condimentelor; genovezii erau mai interesați de cantitățile mari de bunuri transportate în vase cu pupa rotunjită – alaun, cereale și fructe uscate –, mergând în căutarea acestor produse în Asia Mică, Grecia și Marea Neagră; „coacăzele”¹¹ își luau numele de la Corint, iar statul grec independent Trebizond, pe coasta sudică a Mării Negre, era o sursă de alune fără rival. Nu se mai alerga după expedițiile comerciale ambițioase care, în preajma anului 1300, îi trimiseseră pe călătorii genovezi și venețieni departe, în Persia, și chiar până în China; negustorii au hotărât să se concentreze pe revigorarea legăturilor vitale din jurul mării.¹³

¹¹. Engl. „currants”. (N. tr.)

Un element de stabilitate îl reprezenta eficiența industrie venețiană de construcție de nave, cea mai mare industrie din oraș și probabil cea mai bine organizată din întreaga Mediterană. Arsenalul, care se afla lângă marele atelier de parame denumit Tana, era deja cunoscut la începutul secolului al XIV-lea, când Dante a auzit în adâncurile sale negre chiar ecourile Iadului.

Precum, pe șantiere, venețienii
fierb iarna toată în cazane smoală
și-apoi lipesc cu dânsa sumedenii
de crăpături la nave-a căror boală
e bătrânețea – și-ăstfel unu'-astupă
cu dop de câlți spărturile din cală,
un altul face corzi, altul se-ocupă
de pânzele care-au cedat furtunii...¹⁴

Exista un Arsenal Vechi, cu spațiu de andocare pentru douăsprezece galere, și un Arsenal Nou, de trei ori mai mare. La sfârșitul secolului al XIV-lea, se crease un sistem de producție eficient, sub comanda unui amiral: Arsenalul putea produce cam trei galere comerciale mari pe an, ceea ce nu poate părea mult, dar mărimea galerelor crescuse semnificativ de când voiajele către Levant și Flandra deveniseră mai regulate, începând cu anii 1340. Aceste galere mari erau trireme, echipate cu vele latine, care puteau avea o încărcătură de până la 150 de tone de marfă, dar transportau și echipaje foarte mari, chiar de 200 de marinari. Doar cetățenii venețieni puteau să încarce mărfuri pe aceste vase, care călătoreau în convoi, adesea însoțite de galere mai mici, înarmate, de-a lungul unor rute analizate cu atenție și aprobate de Senat; aveai nevoie de douăzeci și cinci de ani pentru a obține dreptul la cetățenie și, așa cum s-a văzut, călătoriile cele mai avantajoase, care făceau negoț cu mătăsuri și mirodenii, erau dominate de investițiile nobililor venețieni. Pentru mărfuri mai puțin valoroase, venețienii foloseau vase comerciale de tip cogă, cu pupa rotunjită și cu vele pătrate, construite în șantiere private și supuse unor restricții mai mici în ceea ce privește aspectul lor. Cea mai mare cogă cunoscută, din secolul al XV-lea, avea o lungime de aproape treizeci de metri și un deplasament de 720 de tone.¹⁵ Abilitățile în construcția vaselor erau egale de iscusința în navigație și Veneția concura cu Genova și cu Mallorca drept centru important de cartografie. Marinarii venețieni aveau, așadar, o mulțime de informații precise

despre coastele Mării Mediterane. Mai mult decât atât, odată cu întrebuițarea tot mai mare a busolei, era posibil să navighezi cu mai multă încredere și să extinzi sezonul de navigare aproape pe toată perioada anului.¹⁶

II

O INIȚIATIVĂ DE AFACERI care le oferea corăbierilor activitate era transportul pelerinilor în Țara Sfântă. Pierderea ultimelor avanposturi creștine din Palestina nu a pus capăt pelerinajelor: regii de Aragon concureau cu alții pentru a-și asigura vagi drepturi de protecție asupra locașurilor creștine din Țara Sfântă, iar sultanii mameluci știau că puteau să joace cartea Țării Sfinte când negociau înțelegerile politice și comerciale cu conducătorii occidentali. Pelerinajul era, și trebuia să fie, solicitant din punct de vedere fizic. Călugărul dominican Felix Fabri a călătorit în 1480 din Germania în Țara Sfântă și a lăsat o descriere relevantă a mirosurilor, disconfortului și a mizeriei de la bord: carne plină de viermi, apă nepotabilă, paraziți peste tot. A făcut drumul de întoarcere din Alexandria în afara sezonului, fiind expus vânturilor și valurilor care i-au epuizat pe pelerinii dinaintea lui, precum ibn Jubayr. Cu toate acestea, a învățat că cel mai bun loc de dormit era să se strecoare pe baloturile compacte cu mirodenii.¹⁷ Dar pelerinajul lua o nouă formă, cel puțin pentru un număr mic de oameni studioși. În 1358, Petrarca a fost invitat de un prieten, Giovanni Mandelli, să facă împreună o călătorie la Mormântul Sfânt. Hotărând că era mult mai sigur să rămână pe loc, Petrarca i-a acordat lui Mandelli privilegiul de a scrie o cărțuție în care descria itinerarul acestuia de la un țărm la altul al Mediteranei. Vorbea despre toate locurile pe care le vizitase Ulise, atrăgea atenția asupra templului Iunonei Lacinia din Crotona, în extremitatea sudică a Italiei, remarcă faptul că Cilicia era locul în care Pompei a învins bandele de pirați; își lua un scurt răgaz să contemple locul răstignirii lui Hristos („nu ai fi făcut un efort atât de mare pentru vreun alt motiv decât acela de a vedea cu ochii tăi... lucrurile pe care le-ai văzut deja cu mintea ta“); dar, în cele din urmă, l-a lăsat pe Mandelli nu în Ierusalim, ci în Alexandria, și nu printre saci cu mirodenii, ci lângă mormântul lui Alexandru și lângă urna lui Pompei.¹⁸ Turismul cultural pentru vizitarea unor locuri faimoase ale Antichității clasice era pe punctul de a începe. Au supraviețuit mai mult de patruzeci de manuscrise ale *Itinerarului* lui Petrarca, ceea ce ne arată cât a fost de popular, mai ales în secolul al XV-lea, în Napoli, pentru că

era plin cu informații despre obiectivele clasice de pe coasta de sud a Italiei și asta i-a atras pe cititori (mai mult decât interesul pentru locurile sfinte).

Turismul clasic propus de Petrarca a fost transformat în realitate în jurul anului 1420, de un negustor din Ancona care era transfigurat la vederea monumentelor clasice – mai întâi cele din orașul său și apoi cele din Mediterana. Cyriaco din Ancona avea și motivații politice: s-a prezentat în fața sultanului otoman, care nu și-a dat seama că unul din scopurile lui era să adune informații care ar fi putut fi folosite într-o cruciadă împotriva turcilor. Dar lui Cyriaco îi făcea o plăcere reală să viziteze ruinele epocii clasice și s-a dus la Delphi, unde, spre uimirea locuitorilor unei zone lăsate în paragină, a petrecut șase zile, în 1436, arătând entuziasm față de ceea ce el credea, în mod greșit, că era templul cel mai important, și față de teatru și de stadion, copiind inscripții și desenând planuri.¹⁹ Deși majoritatea celor interesați de epoca clasică preferau să rămână așezați confortabil în fotoliile lor, ca Petrarca, cariera lui Cyriaco ne arată că profilul călătorului mediteraneean nu mai era exclusiv religios sau comercial.

Doar foarte puțini din cei care călătoreau își asumau modul de viață al nativilor, adoptând religia și obiceiurile popoarelor care trăiau pe celălalt țărm al Mediteranei. Printre aceștia se numără și extraordinarul Anselm Turmeda, un călugăr din Mallorca ce a descoperit învățăturile islamului în Bologna și a călătorit în Africa de Nord, unde s-a convertit și a devenit un cunoscut învățat musulman de la începutul secolului al XV-lea, sub numele ‘Abdallah at-Tarjuman; mormântul lui încă se află în Tunis. Un secol mai târziu, învățatul și diplomatul al-Hasan ibn Muhammad al-Wazzan, sau Leon Africanul, născut în Granada, a fost luat prizonier de pirații creștini și dus la Roma, unde a devenit un protejat al papei Leon X și a scris o geografie a Africii: vorbim despre cineva care putea să redea unui public occidental realitățile fizice ale lumii islamice de dincolo de Marea Mediterană și care putea să se miște cu ușurință între islam și creștinism.²⁰

III

SOARTA REGILOR DE ARAGON și a regatelor în număr mare aflate sub stăpânirea lor ne oferă o perspectivă foarte bună asupra situației Mediteranei la sfârșitul secolului al XIV-lea și în secolul al XV-lea. Influența catalană s-a extins dincolo de Marea Mediterană, până în piețele de desfacere

din Alexandria și Rhodos, și, la sfârșitul secolului, regele de Aragon era o personalitate cunoscută atât în Peninsula Iberică, cât și în restul Europei. Martin cel Tânăr, fiul și moștenitorul regelui Martin de Aragon, s-a căsătorit cu moștenitoarea Siciliei după ce aceasta fusese, după toate probabilitățile, răpită și trimisă în Spania, oferindu-i o justificare puternică pentru a invada insula, în 1392; în secolul al XV-lea, insula a fost guvernată de viceregi, care răspundeau în fața membrilor parlamentului insulei, iar clasa regilor aragonezi tot mai ineficienți, care să conducă Sicilia, a dispărut. Evident că pacea le era prielnică sicilienilor și era, de asemenea, bună pentru cei care voiau să cumpere cerealele lor. Nobilii catalani au început să achiziționeze moșii vaste în Sicilia și să se stabilească acolo.²¹ Cea din urmă realizare a lui Martin cel Tânăr, înainte să fie doborât de malarie în Sardinia, a fost recăștigarea controlului catalano-aragonez asupra unor porțiuni mari și din Sardinia, după care influența culturii catalane a dominat, de exemplu în artă.²²

Noile ambiții ale conducătorilor din Aragon au fost demonstrate cel mai bine de Alfonso V, care a urcat pe tron în 1416 și urma să devină unul din cei mai mari monarhi ai secolului al XV-lea.²³ Descendența pe linie masculină a casei de Barcelona se stinsese, iar Alfonso provenea din dinastia de Castilia; cu toate acestea, el privea dincolo de hotarele Mediteranei și planurile sale includeau întreaga mare. La fel ca toți regii aragonezi, și-a câștigat o poreclă, iar porecla lui, Alfonso „cel Mărinimos“, îi reflectă perfect dorința de a fi perceput ca un patron generos, înzestrat cu calitățile princiare despre care citise în lucrările compatriotului său spaniol, Seneca, filozoful împăraților romani din Antichitate; pentru că Alfonso V era un cititor pasionat al textelor clasice, fiind foarte interesat în relatările eroice ale războiului antic. El știa că doi dintre împărații romani cei mai de succes, Traian și Hadrian, erau spanioli.²⁴ Alfonso își dorea să refacă Imperiul Roman în Mediterana, în fața amenințării tot mai mari a turcilor. La începutul domniei sale a atacat Corsica, pe care papalitatea o oferise regilor Aragonului în același timp cu Sardinia, cu mult timp în urmă, în 1297. Nu a reușit să obțină mai mult decât cetatea Calvi, dar campania sa demonstrează că ambițiile lui nu erau nicidecum limitate la teritoriile pe care le moștenise în Spania. Urmându-și visul imperial roman, el și-a concentrat atenția asupra Italiei, oferindu-și serviciile confuzei regine de Napoli, Ioana II, și chiar obținând promisiunea acesteia

că va fi numit moștenitorul ei (în ciuda unei pitorești vieți personale, regina nu avea nici un fiu). Din nefericire, Ioana II îi promisese și lui René de Anjou, duce de Anjou și conte de Provența, că îi va lăsa moștenire regatul ei tot mai instabil. *Le bon roi René* împărțea cu Alfonso pasiunea pentru cultura cavaleriească și patronajul artelor; de asemenea, aveau aceeași dorință de a acumula regate, deși până la sfârșitul vieții lui, în 1480, lui René nu-i rămăsese nici un regat, față de cele șase sau șapte regate și un principat pe care le stăpânea Alfonso când a murit, în 1458.²⁵ Bătălia intermitentă cu René pentru controlul sudului Italiei a durat douăzeci de ani și a consumat resurse importante ale regatului, pentru că întreținerea unei flote puternice era extrem de costisitoare. Rezervele financiare ale monarhiei erau periculos de mici și Alfonso a fost astfel forțat să meargă supus în fața parlamentarilor, dându-le ocazia să negocieze pentru privilegiile pe care le apreciau cel mai mult.²⁶ Din fericire, René de Anjou era și mai sărac, dar a reușit să mobilizeze flota genoveză: ostilitatea genovezilor față de catalani nu pălise de la invazia catalană a Sardiniei, un secol mai devreme.

Alfonso a trecut prin mari primejdii. În 1435 a condus flota sa împotriva genovezilor, lângă insula Ponza, dar a fost înfrânt, luat prizonier și dus la Genova. Genovezii au fost obligați să-l aducă pe prizonier în fața stăpânului lor, ducele de Milano, Filippo Maria Visconti, care a fost fermecat de Alfonso și a schimbat cursul evenimentelor când a decis să facă o alianță cu acesta. Ducele de Milano se gândea chiar să-i lase prin testament ducatul său lui Alfonso, ale cărui planuri pentru dominarea Italiei l-au distras de la problemele iberice. Războiul lung și costisitor cu René a culminat când Alfonso a pus stăpânire pe Napoli săpând niște tunele sub zidurile sale, în 1442. Chiar și după ce a fost izgonit din regatul de Napoli, pe care-l considerase întotdeauna al său, René a exercitat presiuni asupra aragonezilor cuceritori și Genova a rămas baza expedițiilor ostile asupra sudului Italiei, până în preajma anului 1460.²⁷ Nici campaniile italiene nu au încetat odată cu cucerirea regatului de Napoli. În 1448, Alfonso bătea la porțile statului Piombino, mic, dar foarte valoros din punct de vedere strategic, care includea insula Elba, bogată în fier, și care avea propria flotă, ce făcea negoț și întreprindea incursiuni tocmai până în Tunis.²⁸ Din Piombino putea să-și exercite controlul asupra mișcării navelor între Genova și Napoli, în timp ce orașul oferea, de asemenea, o bază de atac asupra Toscanei. Piombino s-a

dovedit a fi prea greu de cucerit, deși seniorul de Piombino începuse, cu înțelepciune, să plătească un tribut anual, sub forma unui pocal din aur, pentru a-și asigura bunăvoința lui Alfonso; în decursul anilor, bazele de pe toate coastele insulei Elba au ajuns sub stăpânirea aragonezilor, iar în secolul al XVI-lea sub control spaniol.²⁹ La jumătatea secolului al XV-lea, aproape toată Italia era împărțită între cinci mari puteri: Milano, Florența, Veneția, papalitatea și regele de Aragon. Deși regele de Aragon controla cea mai mare parte a teritoriului (chiar mai mult, dacă includem și cele două insule italiene), a fost nevoit să-și abandoneze visul de dominare a peninsulei când celelalte patru puteri au încheiat la Pacea de la Lodi, din 1454, la care a subscris și Alfonso un an mai târziu. Acest tratat a asigurat pacea (cu câteva întreruperi importante) pentru următoarea jumătate de secol și unul din scopurile sale era să redirecționeze energia semnatarilor către sarcina urgentă de a lupta împotriva turcilor.

Constantinopolul căzuse în fața lui Mehmet Cuceritorul cu un an înainte de semnarea păcii. Toate planurile de a opune rezistență atacurilor turcilor nu au dus la nimic; de fapt, turcii avansau cu o încredere tot mai mare prin Balcani. Deja din 1447 Alfonso îi promisesse ajutorul regelui Ungariei, Ioan Huniad. Alfonso a adunat trupele promise, numai că apoi le-a trimis să lupte în războiul său cu Toscana. Cu toate acestea, nu era chiar un cinic în ceea ce privește cruciada împotriva turcilor.³⁰ Alfonso se considera, cu mândrie, un rege salvator și un luptător întru Hristos – un nou cavaler Galahad, o temă prezentă în sculpturile minunate ale arcului lui de triumf din Napoli. El l-a susținut imediat pe Skanderbeg, marele rebel albanez, împotriva turcilor, pentru că pierderea Albaniei în fața otomanilor ar fi adus armatele și flotele acestora în apropiere de sudul Italiei.³¹ Ambițiile lui Alfonso mergeau până la Kastellórizo, o insulă micuță la est de insula Rhodos, care a devenit o bază pentru operațiunile navale aragoneze, departe, în estul Mediteranei (acum este cea mai îndepărtată posesiune a Greciei).³² Cu puțin timp înainte de căderea Constantinopolului, Alfonso și prințul grec Demetrios Paleologul făceau planuri să preia puterea în Constantinopol de la ultimul împărat bizantin, Constantin XI, iar Alfonso avea propriii lui viceregi în Pelopones. Aceste planuri mărețe de a-i învinge pe turci și de a recupera teritoriile din estul Mediteranei au fost comemorate după moartea lui Alfonso în romanul antrenant al lui Joannot Martorell,

Tirant lo Blanc.³³ În multe privințe, eroul lăudăros Tirant este un personaj în stilul lui Alfonso, sau mai degrabă personajul care și-ar fi dorit să devină regele, și (printre scenele explicite de dragoste) cartea era plină de sfaturi privitoare la cel mai bun mod de a înfrânge o armată turcă, dar și de a-i birui pe genovezii pe care Alfonso îi considera aliați secreți ai otomanilor.³⁴ În *Tirant lo Blanc*, armata genoveză încearcă să pună piedici armatei Cavalerilor Ospitalieri, care apără insula Rhodos în fața turcilor:

Excelența Voastră ar trebui să știe că doi călugări genovezi din ordinul nostru ne-au trădat, pentru că, la sfatul lor, mizerabilii de genovezi au trimis toate acele nave încărcate mai mult cu soldați decât cu marfă. Trădătorii din castelul nostru au înfăptuit un lucru murdar îndepărtând dinții din arbaletelor noastre și înlocuindu-i cu săpun și brânză.³⁵

Comportarea genovezilor în timpul ultimului atac asupra Constantinopolului, în 1453, a ridicat suspiciuni asemănătoare.³⁶

IV

PÂNĂ ÎN 1453, datorită unei administrații bune și a devotamentului față de cauza sfântă a *jihad*-ului, otomanii nimiciseră deja majoritatea statulețelor rivalilor turci aflate de-a lungul coastei Asiei Mici, mai ales fortăreața Aydın, stăpânită de pirați. În ciuda unei înfrângeri grele în fața războinicului central-asiatic Timur (Tamerlan) în 1402, otomanii și-au revenit repede. În preajma anului 1420, ei deveniseră deja iarăși activi în Balcani. Împăratul bizantin a vândut cetatea Thessalonika Venetiei, în 1423; dar, după ce tânjiseră atât de mult să o stăpânească, venețienii nu au fost capabili să o păstreze decât șapte ani, înainte de a o pierde în fața armatelor sultanului Murad II. Succesiunea tânărului Mehmet II a rezolvat disputa dintre sfetnicii destul de prevăzători care se opuneau unei expansiuni rapide, de teama unei lărgiri prea mari, și grupul mai aventuros al celor care îl considerau pe Mehmet conducătorul unui Imperiu Roman renăscut, controlat de turcii musulmani, care ar fi combinat concepte de stăpânire romano-bizantine, turcești și islamice. Scopul lui era de a reface și întregi Imperiul Roman, mai degrabă decât de a-l distruge. Secretarii lui greci emiteau documente care îl descriau drept Mehmet, *Basileus* și Monarh Absolut al Romanilor, titlu pe care îl folosiseră împărații bizantini.³⁷ Dar visul său imperial nu se mulțumea cu Noua Romă; el își dorea să devină și stăpânul

Vechii Rome. Intrigile politice au adus, de asemenea, problemele occidentale în atenția sa. Revolta lui Skanderbeg, în Albania, l-a făcut pe sultan să își dea seama că existau erori în tactica tradițională de a permite unor vasali creștini independenți să conducă teritoriile balcanice. Chiar și cei care fuseseră educați ca musulmani, la curtea otomană, ca Skanderbeg, puteau deveni trădători. Astfel, autoritatea otomană trebuia impusă direct și puterea otomană se strecura către țărmurile Mării Adriatice. Skanderbeg a murit în 1468, după care revolta albanezilor s-a stins; până în anul 1478, Mehmet obținuse controlul asupra orașului Valona (Vlora), pe coasta albaneză, și în decursul următoarelor luni a smuls de la venețieni orașul Scutari (Shkodra), dominat de castelul Rozafa, ridicat pe un deal stâncos.³⁸ Durazzo (Durrës), vechea cetate Dyrrhachion, a rămas în mâinile venețienilor până la începutul următorului secol, iar portul Kotor (Cattaro), aflat în fiordul din Muntenegru, se bucura de protecție venețiană; dar restul stăpânirii venețiene din această parte a Mării Adriatice a fost înghițită.³⁹

Venețienii fuseseră lipsiți de entuziasm față de Skanderbeg, îngrijorați că susținerea rebelilor le-ar fi compromis poziția comercială la Constantinopol. Dar pierderea coastei Albaniei a fost un preț mare, nu numai datorită importanței sale ca sursă de sare, ci și pentru că venețienii aveau nevoie să navigheze pe lângă țărmul albanez, când ieșeau din Marea Adriatică. Și rutele pe uscat, departe de coastă, erau apreciate, întrucât le ofereau acces la argint, la sclavi și la alte produse din zona muntoasă a Balcanilor. Dificultățile au fost accentuate de atacurile turcilor asupra bazelor navale venețiene din Marea Egee: insulele Lemnos și Negroponte au căzut în mâinile otomanilor. Fiind atentă la consecințe, Sublima Poartă (așa cum era numită adesea curtea otomană) le-a acordat în continuare venețienilor privilegii comerciale. Mesajul său era clar: otomanii puteau tolera negustorii creștini veniți de peste mări, la fel cum o făcuseră și conducătorii musulmani din jurul Mediteranei, de-a lungul secolelor; dar considerau dominația teritorială a venețienilor sau genovezilor în *Akdeniz*, sau Marea Albă, inacceptabilă.⁴⁰

Până la sfârșitul domniei sale, Mehmet era hotărât să înfrunte puterile creștine în Mediterana. Atenția turcilor era îndreptată, evident, asupra cartierului general al Cavalerilor Ospitalieri, printre altele, pe insula Rhodos, pe care o ocupaseră din 1310 și de unde lansaseră atacuri piraterești

asupra vaselor musulmane; ei obținuseră, de asemenea, controlul asupra unor popasuri de pe coasta Asiei Mici, în mod special orașul Bodrum, în care se afla un castel al Cavalerilor Ospitalieri, construit din pietrele marelui Mausoleu din Halicarnas. Rhodosul îl atrăgea și pe Mehmet, ca fiind una din cetățile faimoase ale lumii antice.⁴¹ Un constructor de tunuri saxon numit Meister Georg, care locuise în Istanbul, le-a oferit turcilor informații prețioase despre așezarea fortăreței; dar, în 1480, apărarea insulei Rhodos s-a dovedit prea puternică, chiar și pentru tunurile mari turcești, manevrate de cei mai mari specialiști. Nici una din părți n-a arătat milă: Cavalerii Ospitalieri au organizat misiuni pe timpul nopții și au adus în cetate capetele turcilor pe care îi omorâseră, arătându-le într-o procesiune prin oraș, pentru a-și încuraja apărătorii. Sătui de rezistența dârză, turcii au făcut pace cu Cavalerii, care au promis să nu mai atace navele turcești.⁴² Sultanii nu au uitat această înfrângere, dar insula Rhodos a rămas proprietatea Cavalerilor Sfântului Ioan pentru următorii patruzeci și doi de ani. Și nici europenii occidentali nu au uitat ce s-a întâmplat la Rhodos, pentru că acest eveniment a adus o încurajare într-un moment în care amenințarea turcilor era foarte mare. La scurt timp, o gravură în lemn care reda asediul a devenit un prim bestseller în Veneția, Ulm, Salamanca, Paris, Bruges și Londra.

În același timp, flotele turcești amenințau vestul Europei. Sudul Italiei era o țintă evidentă, din cauza apropierei ei de Albania și deoarece controlul otomanilor asupra ambelor părți ale intrării în Marea Adriatică ar fi forțat Veneția să se supună voinței sultanului. Veneția nu voia să pară că se opune turcilor. Când aceștia au atacat Otranto, în 1480, navele venețiene au contribuit la transportul trupelor turcești din Albania în Italia, deși acest lucru a fost dezaprobat la nivel oficial, chiar în Veneția. O sută patruzeci de nave otomane, transportând 18 000 de oameni, au traversat strâmtoarea, inclusiv patruzeci de galere. După ce locuitorii din Otranto au refuzat să se predea, comandantul turc, Gedik Ahmet Pașa, a spus explicit ce se va întâmpla cu supraviețuitorii și a intensificat atacul; orașul avea o apărare slabă și nu deținea nici un tun, iar rezultatul era previzibil. Când a cucerit orașul, Ahmet Pașa a omorât întreaga populație masculină, lăsând în viață 10 000 de oameni din aproape 22000; 8 000 de sclavi au fost trimiși în Albania, prin strâmtoare. Decanul de vârstă al episcopilor a fost omorât în altarul Catedralei din Otranto. Apoi, turcii s-au

răspândit prin regiunea sudică Apulia, atacând orașele vecine. Regele de Napoli, fiul lui Alfonso V, Ferrante, își trimisese armata în Toscana, dar de îndată ce trupele și vasele sale au fost gata, a putut să lanseze un contraatac cu succes. Chiar și când s-au retras, turcii și-au manifestat în mod explicit intenția de a se întoarce și de a cuceri porturile din Apulia, în timp ce zvonurile înfățișau deja o armată mare, pregătită să atace atât Italia, cât și Sicilia, din Albania.⁴³

Atacul asupra orașului Otranto a reprezentat un șoc uriaș pentru Europa occidentală. Toate puterile creștine din Mediterana și-au oferit ajutorul împotriva turcilor, în special Ferdinand II, rege de Aragon și văr al lui Ferrante de Napoli. Veneția era excepția izbitoare, pretinzând că era prea obosită după decenii de conflict cu armatele și flotele sultanului. Detașamentele turcești de atac începuseră să pătrundă în Friuli, o zonă din nord-estul Italiei aflată parțial sub dominație venețiană – și pe uscat, și pe mare, turcii erau amenințator de aproape, iar venețienii preferau împăcarea.⁴⁴ Consulul venețian din Apulia a fost sfătuit să-și exprime mulțumirea față de victoria creștinilor, câștigată de regele de Napoli, oral, și nu în scris; mesajele scrise erau, de multe ori, interceptate de spioni iar Serenissima Republică se temea că sultanul putea să vadă o scrisoare de felicitare furată și să acuze Veneția de atitudine ambivalentă.

Pericolul iminent al unui nou atac asupra sudului Italiei a dispărut când Mehmet a murit, în mai 1481. Avea doar patruzeci și nouă de ani. În timpul anilor care au urmat, conducătorii apuseni precum Carol VIII al Franței și Ferdinand de Aragon vor face din războiul împotriva turcilor o preocupare centrală a politicii lor. Acești monarhi considerau că, dacă ar fi controlat sudul Italiei, ar fi putut să pună mâna pe resursele de care aveau nevoie pentru o mare cruciadă și să folosească Apulia ca pe o platformă avantajoasă de lansare a atacurilor asupra teritoriilor otomane, care acum se aflau atât de aproape; amândoi aveau, de asemenea, revendicări discutabile asupra tronului de Napoli, fără a ține seama de prezența unei dinastii locale de origine aragoneză. Invazia lui Carol VIII asupra sudului Italiei, în 1494–1495, i-a adus stăpânirea regatului de Napoli, dar poziția lui s-a dovedit de nesusținut, și a trebuit să se retragă la scurt timp. Veneția se simțea acum amenințată din toate părțile. Cruciadele împotriva turcilor n-ar fi făcut decât să pună în pericol traficul pe apele din dreptul Albaniei otomane. Astfel, la sfârșitul secolului al

XV-lea, Veneția a preluat controlul unor porturi din Apulia pentru a-și asigura libertatea de mișcare prin strâmtoare.⁴⁵ În 1495, prin scene de masacru sângeros și violuri sălbatice, venețienii au capturat orașul Monopoli de la francezi; apoi l-au convins pe regele de Napoli, Ferrante II, să le cedeze orașele Trani, Brindisi și Otranto fără vărsare de sânge, și le-au păstrat până în 1509. Regele avea nevoie de aliați, iar ei aveau nevoie de produsele din Apulia: cereale, vin, sare, untdelemn, legume și salpetru pentru tunurile lor.⁴⁶ Cu toate acestea, pierderea cetății Durazzo în fața turcilor, în 1502, a lipsit Veneția de cel mai important punct de obținere de informații pe partea albaneză a strâmătorii. Ei tocmai construiseră noi fortificații, care stau și astăzi în picioare. Mediterana devenise împărțită în două: un răsărit otoman și un apus creștin. O întrebare evidentă se referea la tabăra care urma să câștige competiția; dar o altă întrebare era aceasta: ce putere creștină urma să domine apele Mediteranei de vest?

V

CÂTEVA PUNȚI AU FOST CREATE peste aceste două lumi. Curtea otomană era fascinată de cultura occidentală, un lucru firesc având în vedere revendicarea sa de a domni peste vechiul Imperiu Roman; între timp, europenii din vest încercau să-i înțeleagă pe turci și au continuat să achiziționeze bunuri exotice orientale.⁴⁷ Artistul Gentile Bellini a plecat de la Veneția la Constantinopol, unde a pictat un portret faimos al lui Mehmet II care se află acum la Galeria Națională din Londra.⁴⁸ Presiunea exercitată asupra Apusului era rareori întreruptă (poate doar când sultanii își concentrau atenția asupra Persiei, în locul Europei), dar otomanii și-au dat seama de importanța formării unei zone neutre între teritoriile lor și vestul Europei, zonă ai cărei negustori puteau să câștige accesul în lumile contrastante ale creștinătății apusene și ale turcilor. Această zonă era mica, dar activa republică comercială Dubrovnik, cunoscută europenilor occidentali ca Ragusa. Originile sale, la fel ca în cazul orașelor Veneția sau Amalfi, se află într-un grup de refugiați din fața invaziilor barbare, care au ocupat un promontoriu stâncos în sudul Dalmației, protejat printr-un lanț de munți de incursiunile slavilor. Ragusanilor de sorginte latină li s-a alăturat, la scurt timp, o populație de origine slavă, iar până la sfârșitul secolului al XII-lea orașul era bilingv, cu o parte din locuitori vorbind dialecte sudice

slave și cealaltă parte vorbind dalmata, o limbă romanică înrudită strâns cu italiană; în limba slavonă, locuitorilor li se spunea *dubrovčani*, „cei din păduri“. Deși au participat la negocieri cu prinți sârbi și bosniaci hotărâți, referitor la problemele interne, ragusanii aveau nevoie de protectori, pe care i-au găsit în regii normanzi de Sicilia și apoi în Veneția, care și-a consolidat autoritatea în sudul Dalmației după cea de-a Patra Cruciadă din 1202–1204.⁴⁹

După ce regele ungar a smuls Veneției Dalmația, în urma intervenției sale în războiul din 1350 dintre Veneția și Genova, orașul a intrat sub suzeranitate ungară (începând din 1358).⁵⁰ Acest lucru le-a permis ragusanilor să-și dezvolte propriile instituții și propria lor rețea comercială, fără prea multe intervenții externe. A apărut o elită comercială, capabilă să profite de accesul la interiorul Bosniei, bogat în argint și în sclavi; Dubrovnik a devenit principalul centru din regiune pentru achiziția sării.⁵¹ Cererea de argint în estul Mediteranei a fost întotdeauna mare, din cauza lipsei de resurse locale, iar negustorii ragusani au mers și mai departe, în teritoriile bizantine și turcești ale Orientului.⁵² Dubrovnikul a putut să profite mult de pe urma noilor oportunități ivite după Moartea Neagră. Comerțul local s-a dezvoltat – într-adevăr, fără grâul, untdelemnul, pastrama, vinul, fructele și legumele care erau aduse regulat din Apulia în Dalmația, nici Dubrovnikul, nici vecinii săi n-ar fi supraviețuit; chiar și peștele era importat din sudul Italiei, pe cât de neverosimil poate părea acest lucru într-un oraș maritim.⁵³ Exista foarte puțin pământ potrivit pentru a se cultiva ceva pe el. Un scriitor din secolul al XV-lea, Philippus de Diversis, a prezentat astfel principalele trăsături ale orașului său natal:

Cetatea Ragusa, din pricina sterilității sale, dar și din cauza numărului mare de locuitori, are un venit foarte mic, astfel încât nimeni nu poate trăi cu familia lui din proprietățile sale decât dacă are și alte venituri, și de aceea e nevoie să facă negoț.⁵⁴

El se simțea deranjat de implicarea elitei orașului în comerț, întrucât știa că elita Romei antice se ferise de așa ceva. Pe de altă parte, lipsa resurselor locale a stimulat dezvoltarea unor industrii importante: lâna brută din Italia și Spania era prelucrată în țesături de lână și, pe la mijlocul secolului al XVI-lea, Dubrovnikul devenise un important centru textil. Legătura cu orașele din sudul Italiei, de-a lungul Mării Adriatice, era de o importanță vitală.

Dubrovnikul le oferea regilor de Napoli informații prețioase despre ce se întâmpla în teritoriile otomane. În schimb, acești regi au contribuit la dispariția pirateriei pe Marea Adriatică și îi scuteau pe ragusani de taxele portuare.⁵⁵ Navele acestora aveau voie să domine apele din dreptul regiunii Apulia. Acesta era începutul unei etape de dezvoltare în care flota ragusană urma să devină una din cele mai mari flote comerciale din Mediterana; Dubrovnikul, și nu argonauții lui Iason, a introdus în limba engleză cuvântul *argosy*¹², o stâlcire a lui „Ragusa“. Un nobil ragusan, Benedetto Cotrugli, sau Kotruljević, a devenit administratorul unei monetării în Napoli, dar este mai cunoscut pentru micul său tratat despre arta comerțului, care definea calitățile comerciale ce garantau succesul. Printre sfaturile sale înțelepte adresate negustorilor se afla și acela că ar trebui să evite jocurile de noroc și jocurile de cărți, și nici n-ar trebui să bea sau să mănânce prea mult.⁵⁶

12. Engl. pentru navă, flotă, vas mare comercial. (N. tr.)

O republică maritimă care se afla la o distanță ce putea fi străbătută cu pasul de teritoriile conduse de mării prinți slavi nu avea cum să evite încercările lor de a se amesteca, și acesta este motivul pentru care ragusanii preferau să aibă protectori care locuiau la o distanță mai mare de orașul lor – chiar și turcii. Dificultățile s-au înmulțit la mijlocul secolului al XV-lea, când dușmanii – slavi și turci – s-au apropiat din mai multe direcții. Orașul era bine protejat de zidurile sale impresionante, care există și azi. Unul dintre dușmanii săi era Stjepan Vukčić, *herceg* (sau duce) al teritoriilor din spatele Dubrovnikului care au primit numele Herțegovina. Titlul său era confirmat de curtea otomană, deși el era liber în gândire și privea supunerea față de Sublima Poartă ca pe un mod de a-i garanta autoritatea, mai degrabă decât de a i-o compromite. A hotărât să strângă bani înființând un așezământ comercial care să depășească orașul Dubrovnik, după cum spera el, la Herceg Novi, la intrarea în Golful Kotor. Sursa profitului urma să fie dată nu de mărfurile exotice din Orient, ci de sare, comercializată prin Dubrovnik, în mod tradițional.⁵⁷ Ragusanii nu erau lipsiți de ambiții teritoriale. Ei voiau, desigur, să obțină Herceg Novi și chiar și orașul sârb Trebinje, puțin mai central în Herțegovina. În 1451, mesagerii ragusani au anunțat că recompensa pentru omorârea ducelui (care era și bănuț de eretic) era de 15 000 de ducați și ridicarea la rangul de nobil în Dubrovnik.

Această amenințare l-a speriat suficient de mult pe Vukčić încât să-l facă să-și retragă armatele de pe teritoriul Dubrovnikului, care însă a fost nevoit să se confrunte imediat cu o nouă amenințare, pentru că Mehmet Cuceritorul își extindea puterea, triumfător, asupra principatelor din Balcani. Așa că în 1458 ambasadorii ragusani s-au dus la curtea sultanului de la Skopje cu o ofertă de supunere, în schimbul căreia trăgeau nădejde să obțină confirmarea privilegiilor lor comerciale. A fost necesară o anumită negociere, dar din 1472 au început să trimită 10 000 de ducăți tribut anual – sumă care a continuat să crească.⁵⁸ Plățile regulate de tribut erau o garanție mai bună a siguranței decât zidurile masive ale cetății. A apărut o situație ciudată. Ragusanii făceau comerț cu teritoriile stăpânite de otomani, și totuși le ofereau ajutor dușmanilor turcilor – de pildă lui Skanderbeg, când a trecut din Albania în sudul Italiei, pentru a intra în serviciul regelui Ferrante de Napoli, care era asediat; ei au avut grijă de Vukčić când a fost depozat de turci, uitând dorința lor inițială de a-l nimici. Cu toate acestea, turcii au asuprit rareori Dubrovnikul, văzând destule avantaje în rolul său de intermediar comercial care aproviziona Sublima Poartă cu mărfuri și tribut. În preajma anului 1500, ragusanii au putut să profite de dificultatea în care se aflau venețienii, care se luptau să oprească avansul otomanilor de-a lungul coastei Albaniei. Veneția nu mai putea face negoț cu Constantinopolul, dar corăbiile ragusane puteau să-și arboreze steagul fără teamă pe apele stăpânite de turci și să transporte mărfuri între Orient și Occident. Lăsând la o parte tributul pe care îl plăteau sultanului otoman, locuitorii Dubrovnikului fluturau mitul libertății orașului lor, conținut în mottoul simplu LIBERTAS.

2

Schimbări în Occident 1391–1500

I

ÎN VREME CE RAGUSANII beneficiau de relația lor specială cu turcii, genovezii și venețienii erau ceva mai prudenți în a construi astfel de legături cu Poarta otomană. Deși sultanul era interesat de astfel de contacte, aceștia din urmă înțelegeau că zona Mediteranei de est devenea un spațiu din ce în ce mai periculos. Aceste dificultăți erau agravate și de disputele ocazionale dintre venețieni și sultanii mameluci ai Egiptului, care impuneau taxe tot mai mari pentru a-și susține astfel material regimul. Mamelucii reprezentau, de asemenea, și un pericol regional. În 1424–1426 aceștia au invadat Ciprul, luându-l cu ei pe regele Ianus, împreună cu alți 6 000 de captivi; o recompensă de 200 000 de ducăți le-a fost plătită pentru ca Ianus să fie eliberat și repus în drepturi, spunându-se despre acesta că nu a mai râs vreodată după acest episod. În 1444 ei au asediat insula Rhodos. În 1460, aceștia susțineau un pretendent la coroana Ciprului, trimițând optzeci de nave în direcția insulei, spre groaza lumii creștine, căci nimeni nu înțelegea de ce Iacob de Lusignan, un copil nelegitim, dorea să emită pretenții, apelând la ajutorul egiptenilor, la un tron pentru care nu era îndreptățit.¹

Pe măsură ce presiunea otomanilor și a mamelucilor asupra acestor zone devenea tot mai insuportabilă, genovezii

și rivalii lor și-au mutat interesul către Occident, achiziționând zahăr din Sicilia și Spania, și grâu din Sicilia și Maroc. La mijlocul secolului al XV-lea s-a produs o reală renaștere economică a Genovei, aparent în ciuda tuturor preconizărilor: orașul era încă epuizat de luptele interne, dar largi segmente ale populației aveau de câștigat de pe urma activităților de comerț și a investițiilor, generând astfel profit. Un interes deosebit îl prezentau acțiunile la noua bancă publică, Banco di San Giorgio, care a dobândit, în final, stăpânirea asupra insulei Corsica.² Pierderea accesului liber al genovezilor la minele de alaun din Foceea, în Asia Mică, a fost compensată de descoperirea, în 1464, a unor mine de alaun chiar la poalele Romei, la Tolfa; papa Pius II descria descoperirea drept „cea mai mare victorie împotriva turcilor“. Această descoperire reducea dependența față de otomani, dar nu micșora dependența celorlalți față de genovezi, care și-au îndreptat atenția către centrul Italiei, construind un nou monopol al alaunului acolo. Tehnologia producției de zahăr a călătorit către vest înaintea negustorilor, ceea ce făcea ca industria de zahăr din Orient să intre într-un declin.³ Mori de zahăr sofisticate, numite *trappeti*, au fost dezvoltate în Sicilia. În Valencia se putea cultiva trestia de zahăr în cea mai nordică regiune din Europa, și negustori din locuri îndepărtate, precum Germania, puneau bazele primelor plantații; nevoia de vase ceramice utilizate în procesarea zahărului brut făcea ca industria locală de ceramică să se dezvolte concomitent, făcând din Valencia un loc faimos pentru ceramica sa „hispano-morescă“, care poate fi găsită și astăzi în marile muzee contemporane.⁴ Atracția spre vest era atât de puternică, încât a trecut prin Strâmtoarea Gibraltar către Madeira, în jurul anului 1420, și apoi către Azore, Insulele Canare, Insulele Capului Verde și São Tomé – majoritatea fiind achiziții portugheze, deși capitalul și priceperea veneau de la genovezi, în timp ce primele stocuri de zahăr se spune că veniseră din Sicilia în Madeira.⁵

Punctele de oprire de pe drumul către Atlantic începeau să devină, și ele, importante. Granada, deși stat musulman până în 1492, a devenit un centru de operare pentru negustori genovezi, florentini și catalani, care vizitau cu regularitate Almería și Málaga, cumpărând mătăsuri, fructe uscate și ceramică. Este greu de imaginat cum s-ar fi putut menține la putere (și cum ar fi putut construi palate precum Alhambra) sultanii Nasrizi ai Granadei dacă nu s-ar fi bizuit pe sprijinul economic venit din partea negustorilor creștini. Deși voiau

să creadă că practicarea ferventă a credinței islamice este baza societății din Granada, aceștia înțelegeau și importanța fondurilor străine.⁶ Granada era neutralizată și de reușitele ocazionale ale regilor de Castilia în a impune sultanilor plata unui tribut. Războiul la graniță dintre Castilia și Granada nu avea să înceteze, deși părea că ia mai mult forma unui turnir de lungă durată, care reușea mai degrabă să creeze balade despre frumoase prințese maure, decât să cucerească teritorii.

Această stabilitate fragilă a fost pusă în pericol în august 1415, când portughezii au trimis 100 de nave împotriva Ceutei, capturând orașul după un scurt asediu, în timpul căruia fiul regelui, Henrico, cunoscut mai târziu sub numele de „Navigatorul“, a obținut ceea ce dorea. A fost o victorie remarcabilă: portughezii au subestimat curenții problematici din strâmtori și o parte din flotă a fost împinsă de furtunile de vară către Spania. Acest lucru i-a permis guvernatorului din Ceuta să câștige timp pentru a chema întăriri din Maroc, deși, în mod nesăbuit, a anulat ulterior solicitarea. Portughezii au oscilat între a-și urma planul inițial sau a ataca Gibraltarul, pe teritoriul Granadei; în multe privințe, Gibraltarul era o opțiune care se impunea, pentru că aparținuse când de Fez, când de Granada, în urma unei revolte din 1410. Dar Ceuta era mai mare, mult mai bogată, aflându-se într-o poziție mai accesibilă, suită pe o mică peninsulă ce face legătura între cea mai joasă înălțime a muntelui Monte Hacho și continentul african. Cucerirea sa i-a uimit pe ceilalți conducători europeni. Nimeni nu putea înțelege ce era în mintea curții portugheze. Uimirea acestora a fost sporită de taina portughezilor: toată lumea știa că ei construiau o flotă, angajând vase străine, dar, în mare, se presupunea că portughezii plănuiau să atace teritoriul Granadei, în ciuda insistenței castilienilor că atacurile asupra Granadei îi erau rezervate Castiliei.⁷

Astfel, portughezii au ajuns în Strâmtoarea Gibraltar ca o indezirabilă a patra putere, alături de Marocul Marinizilor, Granada Nasrizilor și Castilia. Chiar dacă portughezii aspirau la bogăția Ceutei, au eșuat în a o dobândi: negustorii musulmani evitau de-acum cetatea, care a devenit un oraș-fantomă populat, în principal, de o garnizoană portugheză și de condamnații trimiși aici să-și ispășească pedeapsa. Portughezii sperau, probabil, că această cucerire a Ceutei le va deschide accesul către câmpurile de grâne de pe coasta atlantică a Marocului, dar campania lor produsese efectul invers. Ceuta a devenit o piatră de moară ce atârna de gâtul

portughezilor. Cu toate acestea, erau prea mândri pentru a renunța la ea și chiar sperau să obțină mai multe teritorii marocane: în 1437, portughezii au încercat să cucerească orașul Tanger și au suferit o înfrângere umilitoare (mult mai târziu, în 1471, au ocupat totuși orașul). Fratele prințului Henrico, Fernando, a fost trimis la Fez ca ostatec, urmând să fie eliberat după ce portughezii returnau Ceuta; Henrico a fost de acord și apoi, spre rușinea lui eternă, nu și-a mai ținut promisiunea, așa încât fratele lui a fost lăsat să moară în închisoare.⁸ Rezultatul pe termen lung a fost că Ceuta a rămas sub stăpânirea portughezilor și, din 1668, a spaniolilor.⁹ Începând cu secolul al XVI-lea, când Luis de Camões a scris marele său poem epic despre expansiunea portugheză, *Lusiada*, cucerirea zonei Ceuta a fost considerată primul pas spre expansiunea portugheză de-a lungul coastei Africii:

Neliniștita Thetis căi deschide
și mii de păsări albe-i taie-argintul
spre unde-a pus hotar pe veci Alcide
în albe aripi vântu-și poartă-alintul...¹⁰

Evident, totuși, că portughezii nu puteau încă să prezică deschiderea rutelor comerciale care înconjurau Africa, spre India – posibilitatea pătrunderii în Oceanul Indian din Atlantic fusese respinsă cu îndârjire în *Geografia* lui Ptomeleu.

Mediterraneană, și nu oceanele îndepărtate, era ținta imediată a corăbierilor portughezi.¹¹ Una din trăsăturile marii restructurări care a urmat după Moartea Neagră a fost apariția unor noi centre de afaceri și a unor noi grupuri de comercianți; călătoriile celor care veneau în Mediterana din Oceanul Atlantic, așa cum erau portughezii, au devenit tot mai frecvente. Cea mai mare parte a acestui comerț a fost efectuată prin curse scurte, regulate, exploatate intens. Portughezii, bascii, negustorii din Cantabria și din Galicia organizau transporturi regulate de pește sărat tocmai în Valencia și Barcelona.¹² Existau și călătorii mai ambițioase, de lungă durată: o navă englezească e prezentă, conform mărturiilor, la Ibiza, în 1412; în 1468, regele Ferrante de Napoli a semnat un pact comercial cu Eduard IV al Angliei.¹³ Expediții englezești foarte ambițioase au fost lansate de negustorii din Bristol. În 1457, Robert Sturmy a pornit cu trei nave spre Levant, dar pe drumul de întoarcere genovezii i-au atacat vasele în dreptul insulei Malta, scufundând două

dintre ele. Când veștile despre acest atac au ajuns în Anglia, a avut loc un puternic protest public împotriva genovezilor, care blocau tentativele nord-europenilor de a concura în comerțul mediteranean. Primarul orașului Southampton a arestat în pripă toți genovezii pe care i-a putut găsi.¹⁴ Acestea erau începuturile violente ale legăturilor dintre Anglia și Mediterana, care urmau să transforme marea în secolele următoare.

Nu e nici o surpriză că navele franceze încercau să-și creeze o nișă în comerțul cu mirodenii către Alexandria, lansând navele din porturile de la Marea Mediterană.¹⁵ Jacques Cœur de Bourges, fiul unui blănar prosper, a călătorit în 1432 de la Narbonne la Alexandria și Damasc și a rămas fascinat de oportunitățile comerciale din Levant. A intrat în serviciul regal, unde talentul său a fost imediat remarcat, a fost supusul regelui Carol VII ca șeful intendenței, sau *argentier*, responsabil pentru aprovizionarea curții regale cu bunuri, inclusiv produse de lux; în perioada 1440–1450 a început să-și împlinească visul de a crea legături între Franța, pe de o parte, și Egipt și Africa de Nord, de cealaltă parte. El avea în subordine cel puțin patru galere și, potrivit unui scriitor contemporan, a fost „primul dintre toți francezii timpului său care a echipat și a armat gelere care, încărcate cu veșminte din lână și alte produse din atelierele franțuzești, călătoreau în susul și în josul coastelor Africii și Orientului”.¹⁶ A început să vadă localitatea Aigues-Mortes, prinsă în mlaștinile stătute de lângă Montpellier, ca pe cea mai potrivită bază pentru un ambițios program de construcție de nave; consiliul municipal al Barcelonei era îngrijorat că urma să devieze într-acolo comerțul cu mirodenii și că încerca să stabilească un monopol regal francez. Nu e prea clar dacă galerele franțuzești erau deținute de regele Franței sau de ambițiosul său *argentier*; poate că aceasta era o problemă mai puțin importantă, pentru că regele și bancherul său împărțeau profiturile. Rețeaua de agenți a lui Jacques Cœur a fost consolidată de încercările de a-i intra în grații depuse de sultanul mameluc al Egiptului, care îi îngăduia să facă negoț în termeni preferențiali. Jacques Cœur a fost considerat un reprezentant al mercantilismului, receptiv la avantajele politice ale unei strategii comerciale active pe Marea Mediterană.¹⁷ Succesul său i-a adus invidia, în timp ce contactele sale cu puterile străine, mergând de la sultanul mameluc la René de Anjou, conducătorul Provenței, păreau să indice că duce propria politică externă. În 1451, dușmanii

s-au întors împotriva sa; a fost arestat sub acuzația de delapidare și trădare, torturat și exilat. Deși rețeaua sa comercială nu a supraviețuit încarcerării sale, cariera lui Jacques Cœur demonstrează detaliat noile oportunități de care puteau să profite oamenii de afaceri ambițioși, la jumătatea secolului al XV-lea, în Mediterana.

II

TOATE VASELE care treceau prin Strâmtoarea Gibraltar trebuiau să-și croiască drum pe lângă marea stâncă. Aventurierii castilieni erau hotărâți să recupereze orașul, care aparținuse pentru scurt timp regatului Castiliei, în secolul al IV-lea. Astfel, în anul 1436, după un atac eșuat asupra Gibraltarului, contele de Niebla moare înecat, împreună cu cei patruzeci de compatrioți ai săi, în încercarea de a se retrage. Ca urmare a acestui atac, rămășițele pământești ale contelui au fost expuse într-o manieră rușinoasă, într-un coș de nuiel, numit *barcina* de către localnici. Una din intrările Gibraltarului poartă și astăzi acest nume.

Stânca a fost cucerită, în cele din urmă, de către ducele de Medina Sidonia, care a profitat de absența elitei responsabile cu apărarea orașului, plecată să-și aducă omagiile sultanului din Granada. Nobili foarte puternici înzestrați cu o masivă flotă militară, ducii de Medina Sidonia au considerat că puteau face tot ce poșteau în Gibraltar, chiar și în privința locuitorilor; așa că au decis să înlocuiască populația indigenă cu o nouă populație. Prin urmare, în 1474, circa 4 350 de *conversos*, noi convertiți la creștinism de origine iudaică, s-au stabilit în Gibraltar. Această mișcare îi avantaja pe noii locuitori, dat fiind faptul că în acest fel puteau scăpa de prigoana îndreptată împotriva lor de către autoritățile din Córdoba natală. Înțelegând necesitatea înrădăcinării lor aici, aceștia s-au oferit imediat să întrețină garnizoana orașului din propriile resurse. În scurt timp însă, ducele s-a convins că intenția reală a convertiților era aceea de a închina orașul regelui și reginei, drept recompensă pentru toleranța arătată lor. Plănuise o expediție împotriva regiunii portugheze Ceuta (atât de mare îi era dragostea față de vecinii creștini), dar și-a îndreptat flota spre Gibraltar, în schimb, pe care l-a recuperat cu ușurință. De data aceasta, *conversos* au fost cei nevoiți să părăsească orașul. Stânca a rămas în mâinile familiei de Medina Sidonia până în anul 1501, când regina Isabela a Castiliei a insistat ca acest avanpost să revină sub controlul regalității.¹⁸

Castilia avea, la acea dată, o coastă la Marea Mediterană destul de limitată din punct de vedere teritorial, constând în vechiul regat musulman al Murciei, cucerit în secolul al XIII-lea. În secolul al XV-lea, atât Castilia, cât și Aragonul asistau la intense perioade de revolte interne, toate acestea culminând în jurul anului 1470 cu bătălia aprigă pentru coroana Castiliei dintre regina Isabela și regele Portugaliei. Între timp, Isabela devenise soția lui Ferdinand II, rege al Aragonului și al Siciliei. Ca și coroana Castiliei, cea a Aragonului fusese obținută în urma unei sângeroase perioade de război civil. Regele Alfonso V de Aragon, mort în 1458, la Napoli, tratase regatul său din sudul Italiei ca pe o simplă provincie, dăruind-o, înaintea morții, fiului său nelegitim, Ferrante; toate celelalte posesiuni ale sale (cele aflate pe teritoriul spaniol, Insulele Baleare, Sardinia și Sicilia) i-au revenit fratelui lui Alfonso, Ioan, care devenise, prin căsătorie, și rege al Navarrei. Acesta a refuzat să cedeze Navarra moștenitorului de drept al provinciei, Carol, prinț de Viana, ai cărui susținători din Navarra, dar și din Catalonia, îl considerau un erou, imagine amplificată de moartea în circumstanțe neclare, cel mai probabil prin otrăvire. Războiul civil care a izbucnit în Navarra a anticipat războiul civil din Catalonia. Cauzele acestui conflict rezidă în tensiunile sociale dintre spațiul urban și cel rural, care își aveau baza în profunde schimbări economice rezultate după Moartea Neagră.¹⁹

În Barcelona, facțiunile populare cum ar fi gruparea intitulată *Busca* cereau micșorarea impozitelor, participare reprezentativă în cadrul guvernului local, limite rezonabile în ceea ce privea onorariile percepute de către avocați și medici, dar și restricții aplicate importului de haine venite din țările străine, precum și restricții asupra utilizării de nave străine.²⁰ Mesajul acestora (la care monarhia lipsită de fonduri rezona) a fost rezumat într-un singur cuvânt, *redreç*, „redresare economică”. *Busca* a câștigat puterea în consiliul orașenesc, dar s-a dovedit incapabilă să rezolve problemele orașului Barcelona. În timpul domniei lui Alfonso V, *Busca* se găsea în situația de a duce constant lupte pentru supremație cu rivala sa, *Biga*, un partid independent, format din vechi familii de patricieni. La izbucnirea războiului civil catalan, în 1462, orașul se afla, încă, puternic divizat între diversele interese ale acestor facțiuni. Și în Mallorca se afla o societate foarte dezbinată. În secolul al XV-lea, vorbim de o societate măcinată de repetate explozii la nivel politic, exprimate prin puternica rivalitate dintre locuitorii capitalei

și *forenses*, „intrușii“, denumire dată celor care locuiau pe insulă, dar în afara capitalei. Pe fondul absenței regelui Alfonso din teritoriile spaniole, acest conflict a devenit din ce în ce mai pronunțat; orașul Mallorca a fost asediat de către *forenses*. Mai mult decât atât, ciurma a continuat să decimeze populația insulei în a doua jumătate a secolului al XV-lea (în 1467, 1481 și în 1493).²¹

Însă imaginea nu era chiar atât de sumbră cum ar putea părea. În Mallorca, bogați mecena comandau impresionante opere de artă. Aceasta este perioada în care cetățenii orașelor Mallorca, Valencia, Barcelona și Perpignan au ridicat celebrele *llojjas*, sau „loggii“, ansambluri arhitecturale care găzduiau tribunalul comercial cunoscut sub numele de „Consulatul Mării“. Acest tribunal servea drept instituția abilitată spre a desfășura tot ceea ce însemna afaceri și activități conexe (înregistrarea contractelor de asigurare pentru călătoriile pe mare, vânzarea obligațiunilor sau schimburile monetare).²² Ceea ce a rămas în istorie ca fiind *llojja* din Mallorca, ridicată în jurul anului 1430, este opera reputatului arhitect catalan Guillem Sagrera, autorul celebrei săli grandioase a regelui Alfonso din masiva fortăreață Castelnuovo din Napoli, operă ce a purtat cu sine stilul goticului spaniol târziu și peste Mediterana. Maiestuosul proiect al *llojja*-ei lui Sagrera, cu imensele sale coloane, a fost urmat, parțial, atunci când arhitectul catalan Pere Compte a ridicat *llojja* din Valencia, între anii 1483 și 1498, edificiu care nu se lasă cu nimic mai prejos în comparație cu modelul urmat. O remarcabilă inscripție în limba latină, aflată în partea superioară a unuiu dintre pereții interiori ai *llojja*-ei din Valencia precizează următoarele:

Sunt o ilustră casă construită în cincisprezece ani. Concetățeni, bucurați-vă și vedeți ce lucru bun este să întreprinzi o afacere, atunci când aceasta nu dă naștere la minciuni, ci păstrează credința unui vecin în celălalt, când aceasta nu dă prilej înșelăciunii, și nu dă bani cu camătă. Neguțatorul care procedează corect va prospera și va avea parte de belșug, iar sufletul său se va bucura de viață eternă.

La prima vedere, nu pare că aceasta era o epocă a belșugului pentru regatul de Aragon.²³ Eșecurile bancare din anii 1380 au demobilizat orice fel de inițiative financiare, iar capitalul italian, descurajat în primele decade ale secolului, a început să domine comerțul de pe țărmul spaniol al Mediteranei.²⁴ Elita comerțului din Barcelona a devenit saturată de nesiguranța negoțului și de toate pericolele sale și a preferat tot mai mult să investească în obligațiuni, care

aveau câștiguri destul de sigure; aceste practici economice au fost încurajate și mai mult când a apărut o nouă bancă, *Taula de Canvi* („masa de schimb“), în cadrul *llogja*-ei din Barcelona, pe malul mării, în 1401. Mai mult decât atât, nevoile financiare ale regelui pentru a susține campaniile militare din Mediterana au golit treptat vistieriile sale spaniole. Și totuși, erau și vești bune. Rețeaua comercială a Coroanei Aragonului nu s-a dezintegrat; ba dimpotrivă, a căpătat o nouă vitalitate. Vasele plecau din Barcelona către bazinul estic al Mării Mediterane aproape an de an, între 1404 și 1464, și majoritatea erau catalane, nu străine. În anul 1411, unsprezece vase catalane au navigat către Levant, în 1432, șapte, iar în 1453, opt. Aceste cifre par mărunte, însă vasele erau trimise spre a aduce mărfuri de valoare, cum ar fi mirodeniile, care erau comercializate în cantități mici. După ce au construit cu mare grijă aceste relații comerciale cu Levantul, de-a lungul zecilor de ani, catalanii au ajuns să ocupe locul trei, după venețieni și genovezi, în marele negoț cu Levantul; ei făceau comerț în Beirut și au păstrat un consulat în Damasc.²⁵ Existau și curse regulate (în general cu vase străine) către Flandra și către Anglia.²⁶

Acestea erau rutele de vază urmate de marile galere, dar exista și un intens comerț făcut cu robuste vase de tip cogă, ce transportau cereale, fructe uscate, untdelemn, sare și sclavi. Au fost descoperite în arhive documente ce atestă peste 2 000 de călătorii efectuate din Barcelona între 1428 și 1493, cam un sfert către Sicilia, aproape 15% către Sardinia, și peste 10% către sudul Italiei, cu alte cuvinte, către posesiunile italiene ale Coroanei Aragonului. Și insula Rhodos era una din destinațiile navelor catalane (129 în această perioadă), căci nu era numai fortăreața Cavalerilor Ioaniți; era un nod important al rețelei de drumuri comerciale către destinații importante precum Turcia, Siria și Egipt.²⁷ Comerțul cu textile întreprins de catalani în sudul Italiei i se datora în mare măsură regelui Alfonso. După capturarea orașului Napoli, în 1442, acesta i-a exclus pe comercianții florentini care dominaseră afacerile sub domnia regilor angevini, înlocuindu-i cu comercianți catalani, spre bucuria acestora. În 1457, orașul aragonez Napoli era deja plin de negustori catalani, care ajunseseră să fie majoritari.²⁸ Aceștia reușiseră să inunde sudul Italiei cu materiale ieftine făcute din lână, încât regele Ferrante de Napoli, deși îi era nepot regelui de Aragon, a încercat să interzică importul acestor materiale în anul 1465.²⁹

Erau și alte schimbări subtile, dar importante, în caracteristicile generale ale comerțului catalan din secolul al XV-lea. Rețelele comerciale locale, bine integrate, au devenit din ce în ce mai importante; navele călătoreau pe distanțe mai mici, căutând să se aprovizioneze în destinații convenabile, cât mai apropiate. S-au înregistrat legături comerciale constante între micuțul orașel Tossa (numărând cam 300 de locuitori) și Barcelona, bazate pe transportul unor mari cantități de lemn din pădurile catalane către Barcelona.³⁰ O sursă și mai importantă de lemn o reprezenta orașul Matarò, a cărui biserică deținea o machetă remarcabilă de navă cu pupa rotunjită, cunoscută sub numele de *nau*, machetă păstrată în prezent la Rotterdam. Acest vas în miniatură stă mărturie a iscusinței catalanilor în construcția navelor în secolul al XV-lea.³¹ O altă linie activă de comerț, modestă, dar importantă, o constituia transportul de pește. Registrele fiscale din 1434 arată cum erau transportate marile cantități de sardină sărată, din Golful Biscaya până la Barcelona, în timpul Postului Mare al Paștelui; locuitorii Barcelonei erau, de asemenea, mari consumatori de ton, merluciu și anghilă. De-a lungul coastelor spaniole acostau nave aducând cu ele miere, untdelemn, lemn, metale, piei, pigmenți pentru vopsele – o diversitate de produse locale care reprezentau baza redresării economice după valurile de epidemii de ciumă.³²

După 1462, comerțul din Barcelona a fost afectat vreme de un deceniu de războiul civil catalan, dar, după anul 1472, redresarea a venit incredibil de repede.³³ În anii 1470 au fost numiți consuli pentru a veghea asupra activităților comerciale catalane, atât în porturi mari, cât și în micile porturi de la Marea Mediterană, precum și în câteva porturi de la Marea Adriatică, cum ar fi Veneția și Dubrovnik, Trapani, Siracusa și insula Malta din regatul Siciliei. Comercianți din Savoia, precum și negustori germani veneau să-și desfășoare activitățile în Barcelona. Existau, din nou, multe oportunități.³⁴ Și Mallorca a rămas surprinzător de vivace, în ciuda crizelor interne. Din Mallorca se răspândeau nave către Africa de Nord, Barcelona, Valencia, Napoli, Sardinia și, ocazional, până în locuri mai îndepărtate precum Alexandria și insula Rhodos. Din cele aproape 400 de călătorii între Mallorca și nordul Africii înregistrate în prima jumătate a secolului al XV-lea, circa 80% dintre nave erau din Mallorca. Ca și în secolele precedente, Mallorca rămânea un punct esențial pentru comerțul catalan în Africa de Nord, o piață, de altfel, râvnită

datorită accesului său la resurse de aur. Tot în Mallorca, negustorul evreu Astruch Xibili prospera ca agent de asigurări pentru comercianții din Spania continentală, sudul Franței și nordul Africii.³⁵ Aici, ca și în Barcelona, asigurările maritime erau luate din ce în ce mai serios, reflectând, de fapt, realitățile vremii: atacurile piraților musulmani îndreptate împotriva navelor creștine, conflictele dintre statele creștine și revoltele orășenești. Și totuși, interesant de remarcat sunt stăruința, și chiar optimismul celor care făceau afaceri pe mare în acea perioadă.

Un oraș care va repurta o adevărată explozie economică era Valencia, pe teritoriile Coroanei Aragonului. Reputatul istoric britanic John Elliott a scris astfel despre acest episod: „pentru Valencia, secolul al XV-lea a reprezentat epoca de aur“, o descriere exactă, dacă luăm în considerare emisia monedelor de aur, care a rămas „neclintită ca un giroscop“ pe durata secolului al XV-lea.³⁶ Orașul era rezidența favorită a regelui Alfonso V, înainte să abandoneze Spania pentru Italia, lucru reflectat de numeroasele opere de artă realizate și de ambițioase planuri arhitecturale. Valencia a jucat un rol important în dezvoltarea instituțiilor comerciale. În interiorul magnificei sale *lloja*, Consulii Mării, oficiali care dețineau statutul de judecători regali, se reuneau pentru a decide în cazuri ce țineau de dreptul maritim sau cel comercial. Aceștia erau aleși dintre „cei mai abili, competenți și experimentați“ membri ai comunității negustorești, și aveau ca îndatorire să emită decizii judecătorești rapide, fără ceremonii pompoase, imparțiale, atât pentru cei bogați, cât și pentru cei săraci. Însă ei preferau înțelegerile în afara tribunalului, pentru a asigura o atmosferă armonioasă între membrii comunității, mai degrabă decât să încurajeze confruntarea.³⁷ Consulatul Valenciei a devenit faimos în special datorită cuprinzătorului set de legi tipărit și răspândit în oraș, în anul 1494. Codul de legi viza probleme vechi în dreptul maritim:

Dacă vreo proprietate sau marfă suferă vreo distrugere cauzată de șobolani, la bordul vasului, și patronul a uitat să aducă o pisică pentru ca aceasta să păzească bunurile de dăunători, atunci acesta va plăti daunele; totuși, nu găsim nici o variantă în cazul în care pisicile ar fi fost pe vas la încărcarea mărfii, dar pe durata călătoriei acestea ar fi murit, lăsând ca șobolanii să prejudicieze încărcătura înainte ca vasul să acosteze pentru ca patronul să cumpere alte pisici. Dacă acesta achiziționează pisicile din primul port întâlnit în drumul său, aducându-le la bordul navei, atunci el nu poate fi tras la răspundere pe motiv de neglijență.³⁸

În timpul unei furtuni, căpitanul vasului avea obligația de a-i aduna pe toți comercianții aflați la bord, dacă era convins că vasul urma să se scufunde în caz că nu se arunca măcar o parte din încărcătură. El trebuia să spună:

„Domnilor, negustori, dacă nu vom ușura din încărcătură, noi înșine ne vom afla în pericol, împreună cu tot echipajul și întreaga marfă, riscând să pierdem totul. Dacă dumneavoastră, domnilor comercianți, consimțiți în a arunca peste bord o parte din marfă, atunci vom putea, cu ajutorul lui Dumnezeu, să salvăm întreg echipajul împreună cu cea mai mare parte din încărcătură...” E evident că este mult mai înțelept să renunți la o parte din încărcătură, decât să sacrifici viețile celorlalți, întreaga marfă, și chiar nava.³⁹

Principiul fundamental care rezidă din meticuloasa legislație a Consulatului Mării este acela că responsabilitățile celor două părți ale acordului trebuiesc recunoscute, și părțile protejate. Astfel, dacă comandantul navei stabilește o anumită dată de plecare cu un potențial pasager, și plecarea este amânată din diverse motive, acesta este obligat să îi returneze pasagerului întreaga sumă corespunzătoare taxei de transport, împreună cu o despăgubire pentru prejudiciul astfel produs. Dar pasagerii aveau și ei obligații potrivit codului, și nu în ultimul rând respectarea acestor reguli.⁴⁰ Dat fiind faptul că Valencia exporta ceramică de înaltă calitate (printre acestea numărându-se servicii de masă pentru regele Eduard IV al Angliei sau pentru familia de' Medici din Florența), nu este de mirare că erau plătiți docheri iscusiți pentru a încărca fragila ceramică la bordul navelor. Dacă făceau o treabă bună, și totuși mai existau obiecte sparte, comercianții, și nu proprietarul navei, erau cei trași la răspundere.⁴¹ Marinarii primeau carne în zilele de duminică, marțea și joia, și tocană în restul zilelor, iar seara primeau biscuitul marinăresc cu brânză, ceapă, sardine sau un alt fel de pește. Exista, de asemenea, și vin inclus în aceste rații, acesta provenind din stafidele sau chiar smochinele aduse la bordul navei (smochinele erau cufundate în apă pentru a produce o infuzie dulce, de culoare pământie).⁴²

Valencia a avut de câștigat de pe urma dificultăților prin care trecea Barcelona – criza băncilor, răfuiala politică dintre *Biga* și *Busca*, și, mai presus de toate, încercările repetate ale nobilimii din Barcelona de a înlătura bancherii străini ai orașului.⁴³ A mai beneficiat și de pe urma poziției sale mai avantajoase de-a lungul drumurilor comerciale care

legau nordul Italiei de Atlantic.⁴⁴ Galerele genoveze și cele florentine treceau pe lângă Ibiza, evitând astfel Barcelona. Acostând în Valencia, acestea puteau încărca produsele locale ale numeroasei – încă – populații musulmane din zona rurală a Valenciei, denumită *horta*: fructe uscate, zahăr și orez, alimente foarte apreciate la curtea engleză, acolo unde orezul se gătea cu carne de pui mărunțită, totul îndulcit cu zahăr, dând astfel un amestec alb cunoscut sub numele de „blancmange”.⁴⁵ Capitalul străin domina Valencia, stimulând viața economică și crescându-i avantajul în raport cu Barcelona, care era mai xenofobă. Comunitățile active ale genovezilor, milanezilor, venețienilor, toscanilor, flamanzilor și germanilor foloseau Valencia drept baza lor în partea vestică a Mediteranei.⁴⁶ Milanezii importau armament și alte bunuri din metal. Negustorii din Languedoc erau interesați de însemnatele cantități de lână aduse din podișul castilian, negoț purtat, în mare măsură, de evreii din Toledo.⁴⁷ Negustorii musulmani din Valencia făceau comerț cu regatul nasrid al Granadei.⁴⁸ Încercările pline de lăcomie ale regelui Ferdinand de a aplica impozite mari orașului au determinat încetinirea creșterii economice la sfârșitul secolului al XV-lea.⁴⁹ Și totuși, bilanțul pentru Coroana Aragonului este unul pozitiv, cu atât mai mult dacă punem la socoteală posesiunile italiene: Sicilia, bogată în grâu și zahăr, Sardinia, bogată în grâu și sare.⁵⁰ Federația regatelor catalan și aragonez a înflorit, beneficiind de pe urma restructurării economice radicale care a urmat Morții Negre.

III

A EXISTAT ȘI O CIUDĂȚENIE în ceea ce privește succesul Valenciei: lipsa unei comunități de evrei practicanți. O caracteristică unică a regatelor iberice în secolul al XV-lea, prin comparație cu alte state ale Europei apusene, era prezența în fiecare dintre regate a creștinilor, evreilor și musulmanilor. În Spania, relațiile de zi cu zi dintre cele trei comunități erau de multe ori cordiale, cu exemple de creștini participând la nunți musulmane sau evreiești, în vreme ce musulmanii și creștinii înființau ateliere de lucru comune în Valencia. Dar, la sfârșitul secolului al XIV-lea, această *convivencia* era înlocuită cu o atmosferă generală de neîncredere. Răspândirea Morții Negre a fost pusă pe seama evreilor, lucru ce a condus la atacuri violente împotriva acestora în Barcelona, dar și în alte orașe.⁵¹ Unul dintre efectele epidemiei de ciumă a fost

apariția unei noi clase de mijloc, ai cărei membri îi considerau uneori pe evrei rivali în afaceri. La sfârșitul secolului al XIV-lea, Ferran Martínez, arhidiacon de Eciija, în sudul Spaniei, predica cu intensă pasiune împotriva evreilor, încercând să demoleze sinagogi și să le fure manuscrisele și cărțile de valoare. Coroana castiliană s-a dovedit neputincioasă în fața forțelor dezlănțuite de el și astfel, în 1391, au izbucnit revolte populare în sprijinul său, în Sevilla, răspândindu-se spre nord și spre est în ținuturile aragoneze, însoțite de masacrări ale evreilor și de convertiri în masă.

Infecția a traversat vestul Mediteranei, conducând la atacuri asupra evreilor în Sicilia aragoneză, în 1392.⁵² În orașul Valencia, cartierul evreiesc a încetat să mai existe, căci numai 200 de evrei mărturisiți au supraviețuit omorului în masă sau convertirii celor 2 500 de evrei din oraș. Șocul a fost la fel de mare în Barcelona, unde evreii s-au stabilit încă din secolul al VIII-lea. Cartierul evreiesc, numit *Call*, situat în colțul nord-vestic al orașului vechi, a fost invadat și distrus. În Mallorca, un protest rural îndreptat împotriva unui locotenent-gubernator a scăpat de sub control și, în încercarea eșuată de a pătrunde în Castelul Bellver, aflat în afara orașului, țăranii s-au îndreptat către *Call*, ucigând mare parte dintre cei pe care i-au găsit acolo. Regele Ferdinand I de Aragon și papa Benedict XIII au organizat o dezbatere publică între evrei și creștini la Tortosa, în 1413–1414, creând astfel și mai multă tensiune între cele două grupuri. Aceasta nu era o dezbatere între doi parteneri egali, ci o ocazie în plus de a-i brutaliza și determina să se convertească pe mulți dintre liderii evrei.⁵³ Astfel, numărul evreilor care mărturiseau iudaismul, în teritoriile aragoneze, a scăzut, deși printre cei convertiți au existat mulți care practicau religia străbunilor în spatele ușilor închise. Această tăinuire avea să fie și mai importantă odată cu restabilirea Inchiziției, în jurul anului 1480, pe teritoriile regatelor spaniole. Viața evreilor în Aragon părea că se apropie de sfârșit, dar nu ca rezultat al expulzărilor în masă, ci ca urmare a presiunilor greu de suportat din Peninsula Iberică.

Convertirile în masă din anii 1391 și 1413–1414, păreau să arate că, sub presiune, majoritatea evreilor erau gata să renunțe la iudaism. După ascensiunea regelui Ferdinand II la tronul Aragonului, în 1479, el a revenit treptat la politicile dure ale bunicului și tizului său. Pentru a rezolva problema evreilor convertiți care își păstrasera practicile religioase străbune (numiți „marani“), el a resuscitat Inchiziția

aragoneză și a extins-o pe tot teritoriul Spaniei, lucru considerat chiar și de vechile familii creștine drept un instrument de intervenție regală.⁵⁴ Călugării dominicani care au condus Inchiziția au reușit să-l convingă pe Ferdinand că misiunea sa nu va fi încheiată decât în momentul în care convertiții vor fi separați total de evrei, prin îndepărtarea tuturor evreilor mărturisiți de pe teritoriul Spaniei.⁵⁵ Marea speranță a lui Ferdinand era că majoritatea evreilor vor alege varianta convertirii, nu a exodului (regele nu antipatiza evreii și arăta bunăvoință față de acei *conversos* sinceri). Și totuși, ca urmare a decretelor, evreii au migrat în masă. Mulți evrei, posibil în jur de 75 000, au abandonat Spania, majoritatea fiind din Castilia, având în vedere dispariția numeroaselor comunități catalane și aragoneze după frământările din 1391. Totuși, evreii spanioli din Aragon și Castilia au pornit în căutarea refugiului de pe țărmul Coroanei aragoneze.

Refugiații erau tratați în mod diferit, câteodată bine, alteori execrabil: nu avem nici un motiv să nu credem poveștile care vorbesc despre navele golite de evrei care au fost aruncați în mare de către căpitani și echipajele lor.⁵⁶ Sultanul din Maroc nu îi voia, astfel că opțiunea celui mai apropiat ținut, cel musulman, a fost înlăturată. Deși multe dintre vasele care i-au purtat pe mare erau genoveze, nici Genova nu era o soluție, întrucât nu încurajase niciodată formarea unor așezări evreiești în oraș: evreii care au ajuns pe țărmul genovez au fost lăsați să se stabilească într-o zonă stâncoasă, neprielnică pentru activități omenești; având de înfruntat o iarnă grea, mulți erau tentați să aleagă calea convertirii.⁵⁷ Soluția cea mai înțeleaptă era ca aceștia să se îndrepte către teritorii din sudul Italiei, acolo unde Ferrante, vărul lui Ferdinand, îi aștepta cu brațele deschise, având grijă ca slujbașii săi să verifice fiecare imigrant pentru a i se cunoaște calificarea, fie de meșteșugar, fie de comerciant, și cerând ca aceștia să fie tratați *humanamente*. Câteva luni mai târziu, Ferrante a primit un al doilea val de imigranți evrei, proveniți din Sicilia aragoneză, de unde fuseseră alungați în ciuda protestelor consiliului local din Palermo, care se temea de eventuale repercusiuni asupra activităților economice.⁵⁸ Ferdinand a rămas decis să alunge evreii, pe măsura ce cucerea noi teritorii peste mare – și i-a expulzat din Oran, în 1509, și din Napoli, în 1510.⁵⁹

Mai important decât numărul lor este impactul pe care exilații l-au avut asupra bazinului mediteranean. Mulți

dintre ei s-au dus în sudul Italiei, de unde, pe măsură ce erau din nou expulzați, s-au împrăștiat: unii au mers mai la nord, ajungând la curțile prinților din Ferrara și Mantova, care erau mai receptivi; alții au ajuns la Poarta otomană, unde sultanului nu-i venea să creadă norocul de a fi dobândit medici, comercianți și țesători atât de iscusiți. Un reprezentant francez la curtea otomană, în secolul al XVI-lea, scria astfel despre evrei:

au printre ei meșteșugari pricepuți în toate artele și meseriile, în special dintre maranii excluși și alungați din Spania și Portugalia, care, spre marea pierdere a creștinătății, i-au învățat pe turci diverse invenții, meșteșuguri și mașinării de război, precum și moduri de a produce artileriei, arcebuze, praf de pușcă, muniție; i-au ajutat, de asemenea, să facă primele tipărituri, lucru nemaivăzut până la acea vreme în acele locuri, punând în lumină diverse cărți în limbi diferite, precum greacă, latină, italiană, spaniolă, și chiar limba lor maternă, ebraica.⁶⁰

Otomanii, stăpânind zone vaste în care musulmanii erau o minoritate, au acceptat cu ușurință prezența evreilor pe teritoriile lor, impunându-le restricțiile obișnuite pentru cei cu statutul de *dhimmi*. Tesalonic (Thessalonika) a devenit un loc predilect pentru așezarea evreilor.

Mulți exilați au considerat expulzarea din Spania un semn că prigoana împotriva evreilor va înceta în curând, odată cu mântuirea evreilor conduși de Mesia. În acest sens, mulți evrei s-au întors pe meleagurile strămoșești, stabilindu-se în Safed, pe dealurile Galileii, unde intenționau să-și deschidă ateliere de țesut, alături de alte afaceri. Tot în această perioadă, ei se afundă din ce în ce mai mult în texte cabalistice, dând naștere la o poezie liturgică ce avea să fie propagată în tot bazinul mediteraneean, și nu numai. Unul dintre rabinii acelor timpuri, pe nume Iacob Berab, își croise drum din Maqueda, în apropierea orașului Toledo, până în Fez, apoi în Egipt și, într-un final, ajunsese la Safed, unde visa să reînvie vechiul consiliu evreiesc al înțelepților, Sanhedrin, ca un preludiu la Era Mesianică.⁶¹ Pe măsură ce exilații se îndreptau tot mai spre răsărit, aceștia duceau cu ei amintirile din Spania, numite, în ebraică, *Sepharad*. Mulți dintre acești evrei sefarzi au continuat să vorbească, timp de secole, spaniola de secol XV, pe care au răspândit-o în cadrul comunităților evreiești de pe teritoriile otomane și din nordul Africii – o limbă numită „ladino“, deși dobândise și elemente de vocabular din alte limbi, precum turca. Adoptarea pe scară largă a limbii „ladino“ printre evreii din bazinul mediteraneean făcea parte dintr-un act de

imperialism cultural prin care sefarzii își impuneau, de asemenea, liturghia și practicile specifice asupra evreilor din Grecia, Africa de Nord și mare parte din Italia. Sefarzii susțineau apăsător că erau descendenții echivalenților evreiești pentru *hidalgos* și că reprezentau aristocrația evreilor care trăiseră în lux și splendoare în Spania. Oare nu la aceștia se referea profetul Obadia când spunea „exilul Ierusalimului care este în Sefarad“?

În anul 1492 s-a petrecut și stingerea ultimei domnii musulmane în Spania, când Boabdil, rege al Granadei, a predat orașul, pe 2 ianuarie, regelui Ferdinand și reginei Isabela, după un lung și dureros război care nu a făcut decât să întărească suspiciunea asupra dubioasei revendicări asupra tronului Castiliei formulată de către Isabela. Tratatul de capitulare le conferea musulmanilor dreptul de a rămâne pe teritoriul fostului lor regat; dacă ar fi dorit să plece, toate costurile de transport urmau să fie suportate de către rege și regină. Doar în 1502 au fost expulzați din Granada și din alte orașe castiliene, ca urmare a unei revolte din Sierra Granada care avusese loc cu trei ani mai devreme. Cu toate acestea, nimic similar nu s-a petrecut pe teritoriile Coroanei Aragonului, a cărei populație musulmană predomina în regatul Valencia și în sudul Aragonului. Cel mai probabil o treime din populația regatului Valencia era musulmană în secolul al XV-lea, diminuându-se odată cu stabilirea familiilor creștine în număr tot mai mare și convertirea unor familii musulmane la credința dominantă. Celebrul tribunal al apei, care se mai întâlnește și astăzi, în fiecare zi de joi, în afara catedralei din Valencia, pentru a decide distribuția cantităților de apă pentru irigarea câmpurilor din jurul orașului, perpetuează câteva dintre principiile și metodele fermierilor arabi din Evul Mediu Târziu.⁶² Izolarea de lumea islamică, dar și pierderea elitelor, presupuneau, pentru musulmanii din Aragon și Valencia, o luptă permanentă de păstrare a valorilor islamice și a limbii arabe.⁶³ Ferdinand era un conducător pragmatic, în ciuda politicilor sale, dându-și seama că expulzarea musulmanilor ar conduce la depopulare și la haos economic în regatele a căror prosperitate fusese deja periclitată prin războiul civil de sub domnia tatălui său. Abia în 1525, la nouă ani după moartea sa, s-au întreprins eforturi de creștinare a fiecărui musulman spaniol și doar din 1609 „moriscii“, cum ajunsese să fie numiți, au fost expulzați fără milă din Spania.⁶⁴

ÎN REGATELE CASTILIEI ȘI GRANADEI, Ferdinand deținea un statut cvasi-egal cu cel al soției sale, Isabela, deși aceasta avea doar calitatea de consoartă. După moartea acesteia, în 1504, lui Ferdinand i-a fost refuzată regența Castiliei de către nobilimea curții, ani la rând, ceea ce l-a determinat să-și concentreze întreaga atenție și forță pentru revigorarea vechiului imperiu mediteraneean al unchiului său, Alfonso. Principala sa grijă a devenit legată de averile Coroanei Aragonului, considerând că, după moartea sa, Aragonul și Castilia vor urma, din nou, drumuri separate. Cu sprijinul „Marelui Căpitan“, strălucitul comandant militar Gonzalo Fernández de Córdoba, regele a reinstaurat stăpânirea aragoneză asupra orașului Napoli, în 1503, în urma unei scurte bătălii purtate cu armatele franceze, care se întorseseră în Italia sub conducerea regelui Ludovic XII, mai mult cu intenția de a revendica ducatul de Milano decât de a-i zdrobi pe turci.⁶⁵ Ca și în cazul regelui Alfonso, orașul Napoli nu reprezenta pentru Ferdinand un scop în sine: el urmărea un țel mesianic, acela de a conduce o cruciadă împotriva turcilor, pentru recuperarea Ierusalimului. În acest sens, regele a întreprins câteva expediții în est, cum a fost cea condusă de „Marele Căpitan“ în Chefalonia, nu foarte departe de călcâiul Italiei.⁶⁶ Aceste vise ale regelui erau stimulate și de insistențele excentricului navigator genovez Cristofor Columb, care îi promitea regelui destul aur provenit din Indii cât să-i asigure acestuia orice i-ar fi dorit inima.⁶⁷

Ferdinand prefera să-și vadă supușii catalani navigând mai degrabă pe Mediterana decât în apele Atlanticului, și aici a fost inspirat de ideea unchiului său, regele Alfonso, de a dezvolta o piață catalană comună, care să includă Sicilia, Sardinia, Napoli, Mallorca și nou-dobânditele posesiuni din Africa de Nord. În 1497, ducele de Medina Sidonia demonstrase deja cât de ușor s-a putut captura Melilla, oraș de pe coasta Marocului care a rămas până astăzi posesiune spaniolă. Cu ajutorul puternicului cardinal Cisneros, Ferdinand a cucerit orașul Oran în 1509, adăugându-l celorlalte posesiuni spaniole. Vârstnicul cardinal Cisneros, călare pe un catâr, fluturând o cruce de argint, conducea trupele spaniole, îndemnând soldații să lupte în numele lui Hristos. Înflăcărarea sa nu fusese diminuată de cucerirea Granadei, unde, în marele său dispreț față de Islam, poruncise entuziast să se facă focuri de tabără din cărți în arabă, privând astfel omenirea de vaste cunoștințe prețioase. Căderea orașului Oran a fost urmată de capturarea cetăților

Béjaïa și Tripoli în 1510.⁶⁸ Prezența garnizoanelor spaniole de-a lungul coastei nord-africane până aproape de Libia a întărit forța creștinilor în zona centrală și de vest a Mediteranei, dar, în același timp, a făcut ca adversarii musulmani din zonă să mizeze pe cucerirea orașelor aflate sub steag spaniol. Pe lângă dimensiunea prestigiului obținut de către Ferdinand în războiul său împotriva Islamului, exista și o dimensiune practică a ambițiilor sale africane. Controlul asupra coastei Magrebului avea să confere protecție vaselor catalane, și nu numai, care se îndreptau către Orient, nu atât pentru că acestea foloseau trasee de-a lungul țărmului african, cât pentru că se aflau în calea piraților musulmani.

Ferdinand a demonstrat cât de importantă era de fapt Mediterana în gândirea sa când, după moartea reginei Isabela, și-a petrecut luni întregi la Napoli încercând să pună pe picioare orașul după distrugerile lăsate de război. În scurt timp, s-a căsătorit cu destoinică și cultivată prințesă din Pirinei, Germaine de Foix, în speranța zămislirii unui moștenitor de sex masculin care să accedă la Coroana Aragonului⁶⁹. Însă acest lucru nu s-a întâmplat, planurile sale grandioase fiind compromise de stingerea stirpei pe linie bărbătească. Fiul lui Ferdinand și al Isabelei, Infantele Juan, a murit înaintea părinților săi. Iar Germaine de Foix nu a avut nici un fiu care să supraviețuiască. Atât regatul Castiliei, cât și Aragonul au trecut, așadar, din mâinile fiicei lui Ferdinand, cunoscută în istorie sub numele de Ioana cea Nebună, în cele ale nepotului său, prințul habsburgic Carol de Ghent.⁷⁰ Sub domnia lui Carol, puterea a fost mutată decisiv din Aragon înapoi în Castilia. Odată cu deschiderea drumurilor comerciale spre Lumea Nouă, Castilia, și, în special, Sevilla, a cunoscut o dezvoltare uluitoare, în timp ce rețeaua de drumuri comerciale ale catalanilor, din Mediterana, a devenit din ce în ce mai amorțită. Interesele clasice ale aragonezilor au continuat să fie reprezentate în Italia, însă castilienii au preluat tot mai mult puterea asupra imperiului mediteranean, guvernat cândva de la Barcelona și Valencia.⁷¹

Ligi sfinte și alianțe profane
1500–1550

I

RECONFIGURAREA HĂRȚII MEDITERANEI ca urmare a schimbărilor provocate de Moartea Neagră a reprezentat un proces lent. Pe lângă schimbările politice survenite în Mediterana, cu precădere expansiunea puterii otomane, evenimentele care au avut loc dincolo de Strâmtoarea Gibraltar urmau să transforme în mare măsură viața celor care trăiau pe țărmurile și insulele ei. Deschiderea către Atlantic începuse deja în deceniul premergător epidemiei de ciumă, odată cu primele călătorii de-a lungul coastei Africii către Insulele Canare, continuând cu descoperirea și stabilirea primelor așezări ale portughezilor în Madeira și în Insulele Azore, la începutul secolului al XV-lea.¹ Pe măsură ce plantațiile de zahăr se dezvoltau în Madeira, Flandra și alte părți din nordul Europei se puteau aproviziona utilizând o rută directă prin Atlantic cu unul din produsele cele mai costisitoare care fuseseră obținute înainte în Mediterana. Începând cu 1482, odată cu întemeierea fortăreței portugheze São Jorge da Mina („Mina“) în Africa de Vest, nu departe de Ecuator, aurul începea să ajungă în Europa pe o altă cale decât traversarea deșertului Sahara și porturile musulmane din Magreb; punerea în mișcare a acestui comerț prin Guineea compensa pentru eșecul legat de incapacitatea Ceutei de a plăti costurile de întreținere. Oceanul Atlantic devenea și o sursă de sclavi pentru stăpânii din Mediterana: băștinași din Insulele Canare, berberi de pe malul african și, din ce în ce mai numeroși, sclavi negri aduși la nord din Mină. Mulți dintre aceștia ajungeau în Valencia, Mallorca și în alte porturi mediteraneene, după ce treceau prin Lisabona.²

Sentimentul că navigația pe mare nu mai prezenta siguranță nu era lipsit de temei. Începând cu sfârșitul secolului al XV-lea, pirații cutreierau Mediterana atacând vase, coaste și insule, de unde se alegeau cu mii de sclavi anual.⁴ Printre ținuturile creștine cele mai afectate de pirații musulmani se numărau Calabria, Sicilia și Mallorca, regiuni care nu mai trăiseră astfel de raiduri din vremea sarazinilor, în secolele al IX-lea și al X-lea. Pirateria a început să se întindă ca o epidemie; controlul îndelungat al negustorilor italieni și catalani asupra mărilor începea să devină o amintire. Existau atât pirați creștini, cât și pirați musulmani; dintre cei creștini, cavalerii Ordinului Sfântului Ioan din insula Rhodos erau cei mai activi. Ei erau dedicați cauzei războiului sfânt împotriva Islamului, bazându-se pe proprietățile lor din Europa occidentală pentru a plăti cheltuielile de întreținere a șase galere bine echipate. Pe de altă parte, corsarii berberi au amenințat creștinătatea timp de trei secole. Buzuindu-se pe sprijinul Porții otomane, și-au stabilit baze sigure în Africa de Nord; sub comanda energică a unor comandanți talentați, au dus războiul dintre flotele creștine și musulmane până departe în vestul Mediteranei.⁵

Bazinul estic al Mediteranei a devenit un soi de lac otoman în timpul primului sfert al secolului al XVI-lea. O explicație evidentă pentru expansiunea otomană o reprezintă dorința de a răspândi credința islamică, iar sultanii nu i-au uitat pe strămoșii lor care luptaseră împotriva bizantinilor ca *ghazis*, soldați sfinți ai Islamului; cu toate acestea, în zona Balcanilor au preferat să îi lase pe creștini și pe evrei să-și păstreze credința, socotind, așa cum o făcuseră și califii arabi de la începutul Evului Mediu, că „popoarele Cărtii” erau o importantă sursă de venit provenit din taxe. Au căutat să protejeze comerțul, în parte deoarece voiau să-și aprovizioneze curtea magnifică și capitala bogată cu mătăsurii, bijuterii, aur și mărfuri mai modeste precum cerealele, dar și pentru că au înțeles că drumurile comerciale funcționale erau o altă sursă importantă în sporirea veniturilor – de unde și bunăvoința de a-i proteja pe ragusani și de a încheia tratate comerciale cu venețienii și genovezii.⁶ În alte teritorii, au încercat să-și impună voința. În 1516, armatele otomane i-au zdrobit pe mameluci în Siria, deschizând calea către ocuparea imediată și ușoară a Egiptului. Astfel, creștinii au rămas stăpâni peste o seamă de insule: în insulele din Marea Egee, diverși nobili italieni (ei înșiși, de multe ori, pirați) au fost jefuiți de turci timp de mai multe zeci de ani; Ciprul a rămas o posesiune venețiană și

insula Chios a rămas în mâinile genovezilor, dar insula Rhodos a fost supusă unui asediu lung și dur, în 1522. Cu această ocazie, noul sultan, Soliman I, avea să-și demonstreze calitățile militare. A fost prezent acolo pentru a răzbuna înfrângerea suferită la Rhodos, în 1480. Fortăreața fusese consolidată extrem de bine în așteptarea unui asediu otoman, însă apărarea zidurilor era asigurată de numai 300 de Cavaleri, deși mai erau și mulți alții cu ranguri inferioare. În ciuda vremii neprielnice, Soliman nu a vrut să renunțe la asediu și a determinat insula Rhodos să capituleze. Cavalerii s-au predat în decembrie 1522 și le-au fost oferite condiții generoase de capitulare, pentru că otomanii arătau uneori respect față de cei care luptaseră cu vitejie împotriva lor.⁷

Rămași fără casă, Cavalerii Ospitalieri au fost obligați să reînceapă lupta împotriva musulmanilor. Din fericire, Carol V (Quintul), împărat al Sfântului Imperiu Roman și stăpân al teritoriilor Coroanei Aragonului (inclusiv Sicilia), avea o soluție promptă. El le-a acordat Cavalerilor o carte de privilegii extraordinară, în martie 1530, prin care arăta că „rătăciseră timp de mai mulți ani“ în căutarea unei „reședințe stabile“; era gata să renunțe în favoarea lor la câteva dintre provinciile ce țineau de regatul Siciliei: Tripoli, situat pe coasta africană, Malta și Gozo. În schimbul recunoașterii suveranității Siciliei, ceea ce li se cerea era un șoim dăruit viceregelui Siciliei, la fiecare sărbătorire a Zilei Tuturor Sfinților. Ferdinand Catolicul instalase o garnizoană spaniolă la Tripoli în 1510, deși s-a dovedit dificil să reziste în fața constantelor amenințări din partea berberilor ce împresurau orașul.⁸ Pentru Carol, era important să mențină orașul Tripoli în mâini creștine; l-a pierdut în 1551, după care atenția lui s-a concentrat pe menținerea insulei Malta.

La o primă vedere, corsarii berberi păreau foarte diferiți față de Cavalerii Ioaniți, bine organizați. Cu toate acestea, și corsarii erau războinici care stăteau bine la capitolul experiență de luptă. Parte dintre aceștia erau de origine greacă, renegați care renunțaseră de bunăvoie la credința creștină; alții proveneau din Calabria, din Albania sau erau de origine evreiască, genoveză și chiar maghiară.⁹ Nu erau – sau cel puțin nu toți – psihopați rătăciți, interesați doar de pradă și distracție. Printre ei erau și navigatori iscusiți, precum Piri Reis, ale cărui hărți detaliate cu Mediterana și lumea mai îndepărtată ofereau Porții otomane informații precise, în era marilor descoperiri.¹⁰ Dar cel mai cunoscut corsar era Barbarossa, supranumit astfel de către occidentali datorită bărbii sale roșii. De fapt, personajul a fost creat

pornind de la doi pirați, Uruj sau Oruc și fratele său mai mic, Hizr sau Khizr. O mulțime de povești au fost țesute în jurul acestor pirați, multe dintre ele rămânând până astăzi puse sub semnul îndoielii. În general, se crede că cei doi frați s-au născut în Lesbos, în vremea lui Mehmet Cuceritorul, cel care a cucerit insula de la ducele său italian, Niccolò Giustiniani. Tatăl fraților fusese, cel mai probabil, creștin, servise în armata otomană ca ienicer și se căsătorise apoi cu o creștină, așezându-se la casa sa; făcea comerț cu ceramică în bazinul Mării Egee, până aproape de Constantinopol, în nord, luându-și deseori fiii cu el. În aceste călătorii și-au dezvoltat frații Barbarossa abilitățile lor de marinari. Într-una din călătorii, Uruj aduna chereștea din porturile din Anatolia, când a observat că nava sa era urmărită de galera *Sfânta Născătoare de Dumnezeu*, a Cavalerilor Ioaniți din Rhodos. Uruj a fost capturat și trimis ca sclav să tragă la ramele galerei, deși peste doi ani a fost răscumpărat, ceea ce era o practică obișnuită; cu toate acestea, a apărut o legendă despre evadarea sa eroică. A fost bucuros să se întoarcă pe mare, petrecându-și timpul, alături de Hizr, în apele dintre Spania și Magreb; se spune despre cei doi frați că ar fi ajutat mulți refugiați evrei și musulmani din Spania să treacă marea, în 1492.¹¹

Cei doi frați dispuneau de o galere ușoară, echipată cu aproape 100 de voluntari, toți aflați în căutarea pradei și a gloriei, stabilindu-și baza, în jurul anului 1502, în insula Djerba, care era de mult timp un cuib de pirați și scena bătăliilor între invadatorii creștini și apărătorii musulmani. Ca urmare a stabilirii unei relații bune cu orașul Tunis, operau în calitate de pirați autorizați ai sultanului dinastiei Hafsid. În 1504, au pornit către insula Elba, ale cărei mici golfulețe erau în avantajul corsarilor, și s-au năpustit asupra a două galere ce s-au dovedit a fi în slujba papei Iulius II, dar și asupra unei nave spaniole care avea la bord 300 de soldați și 60 de nobili aragonezi, având ca destinație orașul Napoli. Au învins cu ușurință galerele, ceea ce le-a adus o reputație de temut, devenind eroi în Tunis și inamici declarați ai Romei. În 1506, dețineau deja opt nave, iar succesul lor le adusese atâta faimă, încât sultanul otoman le-a acordat titlul onorific de „Protectori ai Credinței“, *khayr ad-din* sau, în turcă, „Hayrettin“. Se purta un război de uzură între corsarii musulmani și dușmanii lor creștini; aceștia nu erau doar marinari catalani și genovezi (fie negustori, fie corsari), ci și portughezi și spanioli care își impuneau constant prezența în forturile de pe coasta mediteraneeană și

cea atlantică a Marocului. În ciuda succeselor repurtate cu orașele Melilla și Oran, tot ce au mai putut cuceri spaniolii în Alger au fost doar niște stânci care apărau portul, pe care le-au fortificat cu tunuri în 1510, dar care nu puteau înlocui controlul asupra orașului.¹²

În timpul acestor conflicte, musulmanii dețineau un avantaj: acela că puteau oricând cere sprijin de la căpeteniile războinice aflate în vecinătatea orașului Tetuan din Maroc. Își petreceau verile călătorind pe mare, atacând Spania și luând mii de sclavi pe care îi foloseau la întărirea zidurilor de apărare ale orașului Tetuan. Hizr susținea că a capturat douăzeci și una de vase comerciale și 3 800 de sclavi creștini (inclusiv femei și copii) într-o singură lună. Cei doi frați asediau neîncetat insulele Mallorca, Menorca, Sardinia și Sicilia, iar impactul atacurilor lor poate fi măsurat în numărul orașelor și satelor care s-au mutat de pe coastele insulelor din vestul Mediteranei, unde erau expuse atacurilor, pentru fi reconstruite câțiva kilometri mai în interiorul uscatului.¹³ Despre Uruj se spunea că era capabil să muște din traheea victimelor asemenea unui bulldog furios, reputație sângeroasă de care se folosea pentru a-și atinge scopurile politice, ca un veritabil politician viclean. Și-a creat propriul regat, începând cu orașul Jijelli de pe coasta algeriană. Locuitorii orașului au fost impresionați când a capturat o galeră siciliană încărcată cu grâu într-un moment în care proviziile lor erau foarte limitate. I-au cerut să preia puterea și, în scurt timp, Uruj a dat o lovitură de stat în Alger. A exploatat criza succesorală din Tlemcen, un oraș important situat la mică distanță de mare, și s-a autoproclamat conducătorul acestui oraș în 1517. Toate aceste mișcări îi îngrijorau profund pe spaniolii din Oran, care duceau o politică de apropiere față de liderii locali.¹⁴ Noul conducător al Spaniei, Carol de Habsburg, a înțeles că este nevoie de mobilizarea trupelor în teritoriile sale din Africa de Nord. Din fericire, problema din Tlemcen a fost rezolvată de localnici, care l-au considerat pe Uruj un agent al Porții otomane; alungat, acesta a fost încercuit de trupele spaniole și ucis în bătălie.

Al doilea Barbarossa, Hizr, cunoscut mai ales sub numele de Hayrettin, a început să aibă o reputație și mai de temut decât cea a lui Uruj. Pentru a sublinia succesiunea la primul Barbarossa, care avea barba roșie, Hizr și-a vopsit și el barba în roșu. Și-a consolidat puterea asupra orașelor de pe coasta Magrebului, reușind să ia în 1529, de la spanioli, forturile aflate pe insulele de la intrarea spre Alger.¹⁵ În același an a

înving flotila spaniolă în dreptul insulei Formentera, din Insulele Baleare, la care avea acum acces ușor, capturând șapte galere cu tot cu căpitaniilor lor; enervându-se la un moment dat pe aceștia, a ordonat să fie hăcuți cu cuțite ascuțite.¹⁶ Algerul a devenit capitala lui Barbarossa, dar el a avut grijă să își asigure protecția sultanului. Era prea departe de Constantinopol pentru a-și menține autonomia, dar suficient de important pentru sultan încât să poată beneficia de sprijinul material al Sublimei Porți. Sultanii otomani erau nevoiți să-și concentreze atenția când spre Mediterana, când spre Balcani, când spre Persia, și luptele lor cu șahii Sefavizi din Orient îi distrăgeau adesea de la problemele din Mediterana. Însă ajutorul lui Hayrettin Barbarossa părea cea mai bună soluție în a-și asigura controlul în Mediterana, fără a-și consuma prea multe resurse în acest teatru de război. Pentru a întări acest sprijin, Barbarossa a primit titlul de emir al Algerului și îi plăcea să-și spună *kapudan pașa*, căpitan general. Sultanul Selim i-a trimis un stindard otoman, tunuri și muniții precum și 2 000 de ieniceri.

Până la începutul anilor 1530, Hayrettin câștigase deja încrederea lui Soliman, succesorul lui Selim, fiind chemat chiar la curtea din Constantinopol pentru a-l sfătui pe sultan cu privire la strategia turcilor în vestul Mediteranei, pentru că întrebarea cea mare era cât de multă presiune trebuiau să exercite aceștia asupra rivalilor lor spanioli. Se spune că marele vizir Ibrahim Pașa l-ar fi încurajat chiar pe Barbarossa să lanseze un atac asupra localității Fondi, pe coasta Italiei, la sud de Roma, în speranța de a o captura pe frumoasa văduvă Giulia Gonzaga, al cărei soț fusese seniorul regiunii. Potrivit legendei, ea a scăpat, pe jumătate despuiată, în timp ce turcii dărau porțile din Fondi, deși în realitate ea nici nu fusese în Fondi în acea noapte.¹⁷ Alarmat, viceregele din Napoli a văzut în acest episod o reluare a celor petrecute la Rhodos, acum însă sudul Italiei fiind cea din urmă frontieră în calea otomanilor.¹⁸ Deloc surprinzător, Hayrettin a fost cel trimis de sultan în fruntea unei flote, la Tunis, în 1534, când a izbucnit o luptă pentru succesiune în urma morții regelui din Tunis, cunoscut pentru suspiciunea sa față de turci. Barbarossa a dat un atac neașteptat asupra orașului, deși Carol Quintul a executat un contraatac, strângând rândurile în ciuda amenințărilor lui Barbarossa de a-i extermina pe cei 20 000 de sclavi creștini prinși înăuntrul orașului Tunis. Carol a recuperat Tunisul în 1535, încredințându-l, în mod pragmatic, celui mai tânăr fiu al fostului rege, deși a impus un tribut greu: 12 000 de

galbeni, doisprezece șoimi și șase armăsari falnici.¹⁹ Dar Carol s-a bucurat prea devreme de entuziasmul supușilor săi în urma acestei victorii. Câteva luni mai târziu, o flotilă a plecat din Alger și s-a îndreptat către Menorca, unde oamenii lui Barbarossa au arborat cu nerușinare steagurile spaniole și au intrat cu cinism în masivul port natural de la Mahón. Au jefuit orașul și au luat 1 800 de sclavi.²⁰

II

REAȚIA CREȘTINILOR la extinderea influenței turcești în vestul Mediteranei a luat două forme: confruntarea și adaptarea. Regele francez, Francisc I, s-a dovedit dispus să coopereze cu otomanii, fapt ce i-a scandalizat pe mulți dintre rivalii săi; însă în Spania lupta cu turcii era văzută ca o continuare și o acutizare a marii cruciade pe care creștinii o purtau de mult timp împotriva maurilor. Carol Quintul căuta „ajutor și îndrumare din partea Creatorului“, în speranța că ajutorul divin îl va ajuta să facă tot ce este „mai eficace împotriva lui Barbarossa“.²¹ Sub comanda amiralului genovez Andrea Doria a început, astfel, contraatacul creștin.²² Familia Doria dăduse mulți amirali genovezi străluciți în secolele precedente și Andrea era un spirit independent: a arătat acest lucru când a decis să nu participe personal la atacul întreprins de regele Francisc I asupra orașului Napoli, în 1528, și apoi a schimbat taberele, trecând de partea regelui Carol Quintul. Cel mai probabil, Andrea Doria s-a lăsat ademenit mai mult de bani decât de principii, în această alegere. Doria conducea propria flotă, deși avea acces la șantierele navale ale orașului său de proveniență; a angajat echipaje de voluntari, la care s-au adăugat câteva grupuri de condamnați; seria de succese repurtate l-au făcut popular printre voluntari, deși impusese un regim moral strict, care interzicea, printre altele, blasfemia.²³ În multe aspecte, Andrea Doria îi semăna lui Hayrettin Barbarossa, combinând un anumit grad de independență cu disponibilitatea de a lucra în sprijinul unei cauze. Trimis împotriva Greciei în 1532, acesta și-a demonstrat din plin valoarea în fața noului său stăpân prin executarea impecabilă a capturării bazei navale Coron, aflată în extremitatea sudică a Peloponesului. Doria a reușit să străpungă cordonul de nave turcești, plasându-și propriile trupe de partea cealaltă, spre uimirea inamicilor. În trecut, Coron și Modon erau „ochii imperiului venețian“, protejând drumurile comerciale care duceau spre Orient, prin Marea Ionică. Recuperarea

orașului Coron din mâinile turcilor a fost o victorie strategică semnificativă; Soliman a condus șaiszeci de galere în încercarea de a recuceri orașul, dar Doria le-a respins.²⁴

Îngrijorarea statelor creștine occidentale a crescut în 1537, când Soliman a trimis 25 000 de oameni sub comanda lui Hayrettin împotriva insulei Corfu. Un asediu al turcilor asupra insulei reprezenta o amenințare evidentă pentru Occident: otomanii ar fi dobândit o pistă de lansare pentru atacuri asupra Italiei și ar fi fost în poziția de a controla traficul pe Marea Adriatică. O Ligă Sfântă s-a format la Nisa, sub patronaj papal, aducându-i împreună pe genovezul Doria, pe spanioli și pe venețieni – cei care fuseseră întotdeauna atât de prudenți în relațiile lor cu Sublima Poartă. La începutul lui 1538, Hayrettin a răspuns cu o serie de atacuri asupra bazelor venețiene din estul Mării Mediterane, care includeau Nafplion și Monemvasia în Pelopones. Acesta nu era un război bazat pe strategia compromisului: luate împreună, insulele venețiene și stațiile de coastă confereau puncte de aprovizionare și protecție pentru navele occidentale. Otomanii susțineau că au cucerit douăzeci și cinci de insule din mâinile venețienilor, fie prin atacuri, fie prin impunerea tributului.²⁵ Impresia că Doria era, la urma urmei, propriul său stăpân a fost confirmată de prestația lui precaută, când masivele forțe ale Ligii Sfinte – care cuprindeau 36 de galere papale, 10 nave ale Cavalerilor Ioaniți, 50 de nave portugheze și 61 de nave genoveze – au întâlnit flota otomană comandată de Hayrettin, în bătălia de la Preveza, în dreptul insulei Corfu, la 28 septembrie 1538.²⁶ Când a văzut că flota occidentală suferea pierderi considerabile, s-a retras în loc să continue lupta. În calitate de genovez, Doria nu avea nici un interes în apărarea venețienilor și – deși era conștient de pericolul pe care îl reprezentau Soliman și Hayrettin – prioritatea lui era protejarea Mediteranei occidentale. Un cronicar francez al timpului îi compara pe Doria și Barbarossa cu doi lupi care nu se devorează, sau cu doi corbi care „nu își scot ochii unul altuia”.²⁷

III

REGELE FRANȚEI A OFERIT O SOLUȚIE DIFERITĂ cu privire la problema otomanilor. Francisc I era prins într-un conflict cu Carol Quintul datorită pretențiilor istorice pe care cei doi le aveau asupra diferitelor teritorii din Italia – ducatul de Milano, revendicat în trecut de către Ludovic XII, și

regatul Napoli, invadat în trecut atât de Carol VIII, cât și de Ludovic XII. Dacă regele Carol văzuse în cucerirea regatului Napoli, din 1495, primul pas în pornirea unei cruciade victorioase împotriva Constantinopolului și a Ierusalimului, Ludovic XII, care a domnit din 1498 până în 1515, privea către un orizont ceva mai îngust. El a lansat totuși o expediție navală în Lesbos, finalizată cu un dezastru care l-a vindecat de orice fel de ambiții în estul Mediteranei. S-a implicat în conflictele tot mai aprige din Genova în 1507, înăbușind o revoltă în oraș, dar scopul său era, încă o dată, să-și consolideze puterea în partea de nord-est a Italiei, mai degrabă decât să lanseze o mare expediție franceză împotriva turcilor. I-a subestimat lui Ferdinand de Aragon abilitatea de a mobiliza opoziția din nordul Italiei. Învins la Ravenna în 1511, Ludovic a fost nevoit să se retragă din Italia; cu toate acestea, succesorul său, Francisc I, a decis să răzbune Franța în fața dușmanilor săi Habsburgi, recuperând mai întâi orașul Milano și apoi dezvăluind planuri tot mai ambițioase, care au culminat cu umilitoarea înfrângere în bătălia de la Pavia, din 1525, când a căzut în mâinile inamicilor.²⁸ După eliberarea sa din închisoarea de la Madrid, Francisc s-a lepădat imediat de promisiunea de a trăi în pace alături de vecinii săi Habsburgi, căci toate teritoriile care înconjurau Franța îi juraseră credință regelui Carol Quintul. Unii din acești vecini nu îi erau chiar loiali lui Carol și Francisc avea mai puține motive să se teamă de o eventuală încercuire decât își imagina, dar știa, în același timp, că nu putea să-și urmeze visul de a întemeia un imperiu în Italia decât păstrând presiunea asupra Habsburgilor.²⁹

Regele francez a încercat să-și rezolve problemele cu statele creștine occidentale amestecându-se în războaiele mediteraneene dintre spanioli și turci.³⁰ În fond, scopul pentru care Francisc căuta o alianță cu turcii nu era obținerea păcii, ci crearea de intrigi. În 1520, a trimis un emisar la Tunis îndemnându-i pe corsari să „sporească dificultățile împăratului la Napoli“, un plan care demonstra puținul interes pe care Francisc îl avea pentru locuitorii din sudul Italiei, pe care aspira să-i conducă.³¹ Pentru moment, alianța dintre francezi și turci era secretă și o mare parte din intervențiile francezilor a avut loc în Balcani, unde agenți francezi încurajau diverși lideri războinici locali să participe alături de turci în atacuri împotriva habsburgilor. Francisc a trimis ambasadori la Soliman în 1529, dornic să se răzbune pe Andrea Doria pentru dezertarea amiralului; în același an, francezii au trimis tunuri care au fost folosite la deteriorarea

fortului spaniol de la intrarea în portul Algerului. Șapte ani mai târziu, Carol Quintul a aflat de o înțelegere între francezi și otomani pentru un atac simultan al tuturor stăpânirilor habsburgice. Carol a încercat să-l pună la punct pe Francisc solicitând de urgență înființarea unei Ligi Sfinte împotriva turcilor, pentru că, dacă această mișcare avea loc, regele francez era obligat să aleagă în mod public între unitatea creștină și o alianță cu turcii; ceea ce conta pentru Francisc era echilibrul de putere, iar el considera că otomanii puteau fi folosiți pentru a contrabalansa dominația habsburgică.³² Ne putem întreba cum ar fi reacționat Francisc dacă atacul lui Soliman asupra Vienei, din 1529, s-ar fi soldat cu o victorie. Un ambasador trimis la sultan în 1532 îi explica acestuia clar și răspicat intențiile francezilor: Soliman trebuia să se concentreze asupra Italiei, mai degrabă decât asupra Austriei și Ungariei. Francisc considera că trupele lui Soliman puteau să îi alunge pe Habsburgi din peninsulă, după care el ar fi pătruns sub stindardul lui Hristos în Italia, ca un salvator ales de Dumnezeu. Cu toate acestea, Soliman era din ce în ce mai preocupat de conflictul cu șahul Persiei și lăsase gestionarea războiului din Mediterana pe mâinile lui Hayrettin Barbarossa, în Africa de Nord, fapt perceput de către partea franceză drept un act de cinism pur. Prin 1533, alianța dintre cele două forțe nu mai reprezenta nici un secret: ambasadori din partea lui Hayrettin au fost primiți în Franța și câteva luni mai târziu au sosit unsprezece frumoase galere turcești, aducând emisari din partea sultanului însuși. Negocierile s-au finalizat cu un tratat comercial, „Capitulațiile“, care masca, de fapt, o alianță politică.³³

Francezii nu făceau nici efort în a-și masca sprijinul pentru turci. În 1537, douăsprezece galere franceze au pornit pe mare pentru a aproviziona 100 de nave otomane, colindând zona centrală a Mediteranei în căutarea flotei lui Hayrettin și evitând navele cavalerilor maltezi. În 1543, un ambasador francez se afla pe una dintre navele flotei lui Hayrettin când acesta prăda coastele din sudul Italiei, luând-o prizonieră pe fiica guvernatorului din Reggio. Sultanul s-a oferit chiar să îi împrumute regelui Franței navele lui Barbarossa. Flota lui Barbarossa a fost primită în Marsilia cu fanfară și sărbători publice. Pe lângă ospățul dat în cinstea marinei otomane, Francisc s-a oferit să aprovizioneze flota de război a lui Hayrettin așa încât „el să fie stăpânul mării“. Turcii s-au distrat apoi organizând raiduri de-a lungul coastei spre est, care nu erau posesiunile Franței, ci ale

ducelui de Savoia, vasal al împăratului: Nisa a fost asediată și călugărițele din Antibes înrobite.

Acesta era punctul în care avea să se petreacă cel mai curios lucru din istoria ciudatei alianțe franco-otomane. Francisc a deschis orașul Toulon vaselor turcești, invitându-i pe oamenii lui Hayrettin să petreacă iarna acolo. Regele i-a dăruit lui Barbarossa un ceas și o farfurie de argint. Treizeci de mii de soldați turci s-au împrăștiat prin oraș și prin suburbiile sale iar catedrala din Toulon a fost transformată în moschee. A fost deschisă o piață de sclavi pentru că turcii au continuat să ia în robie bărbați și femei din împrejurimile orașului, trimițând o parte din bărbați la galere. Moneda otomană a început să circule în locul celei franceze. Consiliul local s-a plâns că trupele turcești consumau prea multe mășline iar proviziile de alimente și combustibil erau pe sfârșite, într-o zonă nu foarte bogată în resurse naturale. Barbarossa era conștient de controversa pe care o iscaseră oamenii săi în Franța și era îngrijorat de epuizarea rapidă a proviziilor; l-a convins pe rege să-i dea 800 000 de monede *écu* de aur și a pornit mai departe, pe mare, în mai 1544. Jafurile au continuat însă pe o scară mai largă după ce Barbarossa a plecat din Toulon, convingând și flota franceză să i se alăture: orașul Talamone, pe coasta toscană, a fost predat; insula Ischia a fost distrusă în urma refuzului de a plăti tributul în bani, băieți și fete; la toate acestea a asistat, stingherit, și ambasadorul lui Francisc, le Paulin.³⁴ Ceva mai târziu în acel an 1544, Francisc a încheiat o pace rușinoasă cu Carol Quintul, promițând să-și unească forțele cu Spania împotriva turcilor, dar în realitate nici Francisc, nici succesorul său, regele Henric III, nu au avut nici o remușcare în a colabora cu flotele otomane, inclusiv cu corsarii berberi, pentru a ataca teritoriile dușmanului comun, Habsburgii. La finalul anilor 1550, de exemplu, flota Franței și cea a Algerului și-au unit forțele într-un atac comun asupra insulei Menorca, întotdeauna expusă și vulnerabilă, și asupra localității Sorrento, parte din provincia Napoli.

Nici Carol Quintul nu era într-atât de principial încât să refuze cooperarea ocazională cu conducătorii musulmani din Mediterana, mai ales cu stăpânii din Tunis. Veneția, de asemenea, avea o tradiție în păstrarea unei atitudini împăciuitoare față de otomani pentru a-și servi interesele comerciale. Neutralitatea Dubrovnikului era asigurată prin plata tributului către Sublima Poartă. Dar regele Francisc își urmărea propriile interese mai crâncen decât rivalii săi creștini, și o făcea în speranța că astfel va câștiga noi teritorii

în Italia și gloria de comandant militar. Carol Quintul era o figură mai sobră, atent în făurirea politicilor sale care erau, în bună măsură, reacționare: el era conștient de expansiunea Islamului în Mediterana în același timp cu expansiunea protestantismului în Europa, în timp ce Franța contesta supremația Sfântului Imperiu Roman și a regatelor spaniole care se aflau acum sub conducerea lui. Implicările sale politice au fost determinate de confruntările cu Soliman Magnificul și cu Martin Luther și succesorii săi. La abdicarea sa, în 1556, nu cu mult înainte să moară, raportul de forțe în Mediterana a rămas fragil. Trei evenimente petrecute în următorii șaisprezece ani urmau să confirme divizarea Mării celei Mari între un Occident parțial creștin și un Orient majoritar musulman: asediul asupra Maltei, cucerirea Ciprului de către otomani și bătălia de la Lepanto.

IV

ARUNCÂND O PRIVIRE asupra dispunerii forțelor navale în Mediterana secolului al XVI-lea se putea observa faptul că venirea otomanilor crease o nouă ordine care aducea aminte, cumva, de primele zile ale Islamului. Acum, când un imperiu musulman încerca încă o dată să se extindă atât pe uscat, cât și pe mare, flota musulmană câștigase controlul asupra apelor din estul Mediteranei și provoca flotele creștine din vestul Mediteranei prin intermediul delegaților săi, conducătorii berberi. Era o transformare uimitoare. După secole în care vasele musulmane exercitaseră un control nesigur asupra apelor din apropierea statelor islamice – flotele mamelucilor, în dreptul Egiptului și Siriei; vasele marocane în vestul îndepărtat; emirii turci în Marea Egee –, puterea maritimă islamică se extinsese pe scară largă.³⁵ Constantinopolul a devenit centrul de comandă al unei flote enorme, contrastând cu situația din perioada bizantină, când puterea navală fusese transferată în mâinile genovezilor și venețienilor. Amirali iscusiți au devenit experți în arta războiului pe mare. Aceasta nu era doar o forță de luptă; sultanii erau tot mai interesați în a-și aproviziona capitala atât cu grâul necesar pentru o populație aflată în creștere, cât și cu produse de lux pentru curtea imperială.³⁶ Între timp, în vest, puterea navală a spaniolilor ajunsese să se bazeze pe resursele italienilor. Majoritatea navelor „spaniole” care vor apărea evocate în următorul capitol, în luptele cu turcii din Malta și Lepanto, erau puse la dispoziție de posesiunile spaniole Napoli și Sicilia.³⁷ Arsenalul din Messina fusese activ secole de-a rândul; însă

rolul jucat de Sicilia și de sudul Italiei în lupta pentru supremația maritimă în Marea Mediterană nu mai fusese atât de important de când Carol de Anjou încercase să construiască un imperiu maritim în secolul al XIII-lea.

Pe lângă aceste schimbări, exista și conservatorism. Una dintre cele mai extraordinare particularități ale istoriei Mediteranei o reprezintă longevitatea galerei. Vasele, cu precădere cele construite de otomani din lemn verde, nu erau la fel de rezistente ca marile nave ale romanilor cu care aceștia transportau grânele în Antichitate. Dar modelul unei galere clasice a suferit modificări destul de mici de-a lungul timpului, dacă facem abstracție de modelele construite de venețieni, galere de mari dimensiuni, încete și greoaie, care trebuiau remorcate până în port și care erau derivate din marile galere comerciale utilizate în Evul Mediu Târziu pentru transportul mărfurilor către Flandra și Levant.³⁸ Lungimea unei galere spaniole putea să atingă aproximativ patruzeci de metri, lățimea, doar cinci sau șase metri, raportul fiind, în mare, de 8:1. La fel ca în Antichitate, existau o punte superioară, pe toată lungimea navei, și o punte inferioară, cu bănci pentru cei care trăgeau la vâsle. Un vas de mărimea celui descris ar fi avut 25 de astfel de bănci pe fiecare parte, iar pe o bancă încăpeau cinci vâslași.³⁹ Viteza de propulsie conferită de pânze era de asemenea utilizată când se putea, iar în vestul Mediteranei erau preferate pânzele mai mari, spre deosebire de Veneția sau de Imperiul Otoman. Aceste pânze erau, probabil, mai potrivite pentru navigația pe apele întinse ale bazinului vestic mediteraneean, însă în Marea Adriatică, Marea Ionică sau Marea Egee galerele urmau, de obicei, un traseu de la o insulă la alta și înaintau încet de-a lungul liniei de coastă foarte neregulată – exista chiar o intensă rețea de comunicații prin intermediul galerelor în partea otomană a Mării Egee.⁴⁰ Folosind velele, vasele căpătau o viteză respectabilă, atingând chiar și zece până la douăsprezece noduri, dar viteza obișnuită de navigație, cu un ritm normal de vâslire, era de trei noduri și putea fi dublată atunci când era necesar, în urmăriri sau retrageri. În mod evident, vâslașii nu puteau păstra viteze mari pentru mult timp; un stroc de douăzeci și șase de lovituri de vâslă pe minut nu putea fi susținut fizic decât pentru douăzeci de minute. Iar vechile probleme persistau: puntea de bord liber prea joasă, care se inunda cu ușurință atunci când vasul se afla în largul mării, și dificultatea aprovizionării vâslașilor cu apă și mâncare fără a face prea multe opriri pe drum.⁴¹ Aceste

probleme puteau fi rezolvate dacă vasele nu navigau prea departe de uscat pe timp de furtună, așa că galerele se țineau în preajma coastei. Și totuși, aceste vase aveau avantajul manevrabilității precise, deoarece nu erau dependente în întregime de capriciile vânturilor din Mediterana, echipajele experimentate putând să întoarcă navele chiar și în spații înguste.

Echipajele erau adesea compuse din sclavi și oameni liberi. Arta de a conduce un echipaj consta, desigur, în sublinierea importanței de a lucra în echipă. O practică frecventă era aceea de a amplasa vâslașii liberi lângă sclavi, unii lângă ceilalți; oamenii liberi aveau anumite privilegii și puteau fi folosiți pentru paza sclavilor, adesea legați cu lanțuri. Flotele otomane erau compuse fie din vase cu echipaje formate din voluntari, fie din vase cu echipaje compuse din sclavi. Un raport datând din secolul al XVI-lea face referire la o flotă alcătuită din 140 de nave, dintre care 40 erau compuse din echipaje de sclavi, 60 din recruți musulmani liberi, care primeau salariu, și alte 40 din voluntari creștini, care erau, de asemenea, plătiți; tot din această însemnare aflăm că în timp de război se recrutau doar musulmani liberi, deoarece aceștia puteau fi de încredere. Satele trebuiau să trimită recruți și să plătească pentru întreținerea acestora – câte un recrut pentru fiecare douăzeci până la treizeci de gospodării.⁴² Veneția chiar deținea propria *Milizia da Mar*, un organ guvernamental stabilit în 1545, însărcinat cu organizarea recrutării pentru Veneția și posesiunile sale; aproape 4 000 de vâslași se aflau în posesia breslelor și confreriilor venețiene și peste 10 000 de recruți se aflau înregistrați pentru a forma, în orice moment, echipaje pentru galere.⁴³ Atât vâslașii liberi, cât și sclavii erau supuși unei discipline stricte, indiferent dacă serveau pe nave creștine sau musulmane. Era esențial ca vâslașii să țină ritmul, susținând greutatea vâslei (unele galere aveau vâsle individuale, dar cele mai multe dintre ele aveau rame pentru cinci vâslași, fiind numite „cvincvireme“). Condițiile de la bord erau extrem de neplăcute în timpul deplasării: vâslașii erau nevoiți să se ușureze în locul unde stăteau, deși unii comandanți mai înțelegători se asigurau ca fecalele și celelalte mizerii să fie spălate la două zile. Între timp, aerul devenea rău mirositor. Exista un spațiu mic pentru depozitarea bunurilor și vâslașii se puteau ghemui, pentru a se odihni, sub bănci și prin colțuri. Sclavii în lanțuri nu aveau însă nici o șansă să scape cu viață dacă o galeră se umplea de apă și se scufunda;

aceasta a fost soarta unui mare număr de sclavi, de ambele părți, în timpul bătăliei de la Lepanto, din 1571. În timpul deplasării, mulți vâsleau aproape dezbrăcați; o altă problemă era deshidratarea pe mare, în timpul verilor fierbinți ale Mediteranei, și mulți vâslași mureau la postul lor, deși un căpitan cu un dram de minte pricepea că nu își putea permite să piardă vâslașii. Lucrul în schimburi însemna că vâslașii aveau timp să-și reîncarce bateriile. Aceia dintre vâslași care se dovedeau a fi mai cooperanți erau promovați în structura de comandă a vasului, fiind eliberați din activitatea ternă și mizerabilă de sub punte, pentru a se asigura de păstrarea ritmului de vâslire sau pentru alte sarcini importante. Imaginea vieții pe deplin nenorocită de pe galere ar trebui, până la un punct, modificată, deși ar fi, iarăși, eronat să prezentăm tratamentul la care erau supuși sclavii și chiar oamenii liberi de la vâsle într-o lumină pozitivă, dominată de respect. Cuvântul-cheie era disciplina de fier.

Sclavii de pe galerele otomane erau însemnați, având capetele rase, cu excepția sclavilor musulmani, care își lăsau să atârne o şuviță de păr; purtau o verigă de fier pe un picior, ca simbol al captivității. Toate aceste semne îi făceau ușor de recunoscut pe uscat, acolo unde își petreceau o mare parte a timpului. Deși călătoriile pe mare în timpul iernii nu erau rare (pentru transportul diverșilor ambasadori, atacuri fulgerătoare și nu numai), sclavii de pe galere erau lăsați pe uscat iarna și adesea erau implicați în activități care nu aveau nimic de-a face cu treburile marinărești, fiind, de exemplu, mână de lucru în ateliere și în grădini de zarzavaturi; unii dintre ei se apucau de comerț pe cont propriu, ceea ce contravenea legilor (cel puțin în cazul Venetiei), dar era esențial pentru ei dacă voiau să strângă bani pentru răscumpărarea libertății. Chiar și în timpul sezonului de navigație erau nevoiți să petreacă o perioadă de timp la țarm, în așteptarea ordinului de a porni pe mare, și li se puneau la dispoziție anumite cartiere, sau *bagni*, constând adesea în grote sau celule construite în interiorul zidurilor cetății, într-o zonă retrasă, rezervată strict lor, cu propriile prăvălii și piețe. Condițiile în aceste *bagni* variau de la tolerabile la mizere, violul homosexual fiind ceva la ordinea zilei. Pe de altă parte, puteai găsi și locuri destinate rugăciunii, cum ar fi moscheea din *bagno*-ul orașului Livorno sau spațiile dedicate slujbelor religioase în *bagno*-ul din Alger. Toleranța față de alte religii era contrabalansată de tendința de a trece la o altă religie, fapt des întâlnit în Africa de Nord, pentru a-ți răscumpăra libertatea; renegații creștini

au jucat un rol foarte important în flotele berbere, adesea obținând comanda flotei.⁴⁴

Se pare că vâslașii erau suficient de bine hrăniți pentru a-și îndeplini datoriile solicitante, hrana lor accentuând necesitatea deselor apropieri de coastă. În funcție de flotă, regimul lor alimentar varia, la fel ca în secolele precedente: de exemplu, în 1538, rația unui vâslaș, sau *ciurma*, de pe o galere siciliană a marinei spaniole cuprindea 26 de uncii din biscuiții navei, în fiecare zi, cu patru uncii de carne timp de trei zile pe săptămână, înlocuită de tocană (conținând în principal legume) pentru restul de patru zile. Vasele spaniole preferau năutul, cantitatea de carne oferită scăzând în timpul secolului al XVI-lea. În această perioadă, galerele căpătau dimensiuni din ce în ce mai mari, în vreme ce costul hranei creștea în Europa occidentală. Ceea ce a dus la costuri exorbitante de întreținere a galerelor în ultima parte a secolului al XVI-lea: „voracitatea unei galere mediteraneene de război, aidoma lăcomiei unui *Tyrannosaurus rex*, depășise capacitatea mediului ambiant de a o susține“.⁴⁵ Costurile enorme ale campaniilor otomane, în Balcani și în Persia, și, de cealaltă parte, ale spaniolilor în Țările de Jos, unde izbucniseră revolte sub domnia succesorului regelui Carol Quintul, severul său fiu Filip II, nu mai permiteau celor două mari flote militare să investească, fapt ce avea să le aducă într-un impas.

Akdeniz – bătălia pentru Marea Albă
1550–1571

I

JEAN DE VALETTE a fost un cavaler al Ordinului Sfântului Ioan care a condus raiduri ale sclavilor în vremea când Cavalerii Ospitalieri își aveau încă baza în insula Rhodos. La câțiva ani după evacuarea de pe insula Rhodos, la a cărei capitulare a și asistat, Jean de Valette a fost numit guvernator al orașului Tripoli, care le fusese acordat Cavalerilor Ioaniți, împreună cu insula Malta; apoi, în 1541, galera sa, *San Giovanni*, a avut o confruntare cu pirații turci iar guvernatorul a fost capturat și trimis ca sclav la galere, deși avea o vârstă destul de înaintată (pentru acele timpuri), patruzeci și șapte de ani. A supraviețuit umilintelor timp de un an, până când a fost eliberat datorită unui schimb de prizonieri efectuat între Cavalerii de Malta și turci. Întors în Malta, a avansat în ierarhia ordinului; era vestit pentru caracterul său coleric, dar și admirat drept un conducător curajos și impunător. Aceste calități îl recomandau drept un potențial lider al ordinului, într-un moment în care puterea otomană se apropia din ce în ce mai mult de Malta și de Sicilia. În 1546, Turgut sau Dragut, unul dintre cei mai abili comandanți navali din serviciul otomanilor, a ocupat orașul Mahdia, situat pe coasta tunisiană, pe care spaniolii l-au recucerit în 1550. Turgut s-a confruntat cu flota lui Andrea Doria în dreptul insulei Djerba, dar a reușit să îi scape printre degete acestuia; Turgut a navigat spre Malta și Gozo, pustiind cele două insule și îndreptându-se către asaltul victorios asupra orașului Tripoli, pe care creștinii l-au pierdut după patruzeci de ani de ocupație.¹ Spaniolii au încercat să restabilească echilibrul în favoarea lor și în 1560 au trimis o flotă constituită din aproape 100 de vase (jumătate dintre acestea fiind galere) în speranța de a captura, în sfârșit, Djerba. Andrea Doria ajunsese acum la o vârstă înaintată și comanda i-a fost încredințată, prin favoritism, moștenitorului și strănepotului său, Gian Andrea Doria, care s-a dovedit incapabil de a păstra o disciplină strictă în rândul căpitanilor săi, lucru esențial pentru a rezista în fața contraatacului forțelor otomane conduse de Piyale, un

tânăr și talentat amiral cu ascendență creștină. Se spune că ordinul dat de Piyale de a ridica pânzele și de scufunda flota spaniolă „a rămas drept una dintre cele mai neașteptate decizii din istoria navală”.² Puține galere spaniole au scăpat din dezastrul de la Djerba.³ Le-au trebuit ani mulți flotelor papale și siciliene să-și revină de pe urma acestei înfrângeri. Pe lângă pierderile materiale suferite, spaniolii și italienii au pierdut dintre cei mai de seamă ofițeri și marinari, dar și meseriași iscusiți (dogari, șefi de echipaj) – aproape 600 dintre cei mai buni oameni ai spaniolilor.⁴ Această victorie le-a întărit turcilor încrederea în ei înșiși, dar și în faptul că sunt pe punctul de a realiza ceva mareș.

În joc era chiar comanda asupra întregii Mediterane. Dacă un conducător și-ar fi propus să controleze coridorul dintre estul și vestul Mediteranei, trebuia să controleze strâmțorile siciliene. Odată cu pierderea orașului Tripoli, și cu autoritatea asupra Tunisiei pusă sub semnul îndoielii, apărarea Maltei devenea o chestiune crucială pentru creștinătate. Cronicarii otomani își exprimau nerăbdarea cu care așteptau ca sultanul să cucerească această „stâncă blestemată”, pentru ca traficul dintre Magreb și Marea Egee să se desfășoare mai ușor.⁵ Necesitatea de a cuceri Malta devenea tot mai mare în urma atacurilor din partea flotei piraților Ospitalieri. Dintre comandanții maltezi, cel mai cunoscut era Romegas. La începutul lunii iunie a anului 1564, acesta a condus un atac, din vestul Greciei, asupra unui mare galion turcesc, *Sultana*, care se îndrepta spre Veneția; Romegas și-a însușit mărfuri în valoare de 80 000 de ducați. Apoi, i-a capturat pe guvernatorii orașelor Cairo și Alexandria, dar și pe una dintre cele mai iubite doici a

haremului imperial, despre care se credea că are 107 ani. Drept urmare, Soliman și-a exprimat răspicat scopul:

Intenționez să cuceresc insula Malta și l-am numit pe Mustafa Pașa drept comandant al acestei campanii. Insula Malta servește drept sediu central pentru păgâni. Maltezii au blocat deja drumul folosit de pelerinii și comercianții musulmani, în partea de est a Mării Albe, către Egipt. Am ordonat ca Piyale Pașa să ia parte la această campanie, împreună cu Marina de Război Imperială.⁶

O flotă otomană masivă a pornit din Constantinopol la 30 martie 1565, cu convingerea că porțile Mediteranei de vest aveau să fie în curând descuiate; 170 de nave de război și peste 200 de vase de transport, purtând cu ele 30 000 de oameni, au virat spre țărmurile Maltei în ziua de 18 mai.⁷ La vederea liniei orizontului, albă de numărul pânzelor, oricine ar fi considerat că aceasta era o armată invincibilă.⁸ La acestea se adăugau și alte vase, sub comanda lui Turgut, care își avea baza în Tripoli. Cleștele otoman avea să zdrobească și să captureze Malta.

Că acest lucru nu s-a întâmplat până la urmă s-a datorat, în parte, deciziilor greșite luate de către comandanții turci și, în parte, devotamentului maltezilor înșiși, arătat noilor stăpâni, Cavalerii Ospitalieri. Nobilimea malteză s-a refugiat în palatele sale de piatră din vechea capitală de la Mdina, situată în centrul insulei. Dar maltezii de rang inferior au aderat cu entuziasm la cauza creștinătății, operând ca iscoade, înotând în ape primejdioase pentru a transmite mesaje garnizoanelor sub asediu. Conflictul s-a concentrat în zona Marelui Port și a gurilor de intrare. Capitala nouă, Valletta, a fost construită numai după asediu, iar pe locul unde se află acum era înainte un promontoriu stâncos, Muntele Sciberras, la capătul căruia se afla fortul Sfântul Elmo, apărat de ziduri destul de joase. Pe partea opusă fortului Sfântul Elmo, Cavalerii s-au instalat în vechiul port al Maltei, Vittoriosa, în prezent Birgu – unde își desfășurau traiul după cum o făcuseră și în Rhodos, construind cartiere pentru fiecare dintre diviziile lor, *langués*, în care era împărțit Ordinul Sfântului Ioan (*langue*-ul de Anglia, condus acum de o regină protestantă, putea întruni un singur Cavaler). Dincolo de capătul orașului Vittoriosa, masivul castel Sfântul Angelo străjuia deasupra portului. Vizavi se afla suburbia sa, Senglea, cele două fiind despărțite de un golfuleț îngust. Acestea erau, în bună parte, zone puternic fortificate, și nu este de mirare că turcii erau atrași de ele. Un soldat italian care a contribuit la apărarea Maltei,

Francisco Balbi di Corregio, și-a scris chiar memoriile din timpul asediului și a descris, după câte se pare cu destulă precizie, discuțiile dintre cei doi comandanți otomani, Mustafa Pașa, responsabil de forțele terestre, și mai tânărul Piyale, care conducea forțele navale. Balbi susținea deschis că, dacă sfatul dat de Mustafa cu privire la asediarea Mdinei ar fi fost pus în practică, „noi am fi fost cu siguranță pierduți, deoarece toate proviziile noastre veneau prin Mdina. Dar Bunul Dumnezeu nu a permis ca lucrurile să se petreacă așa, făcând ca prin voia Sa cei doi comandanți turci, în gelozia lor, să se contrazică violent unul cu celălalt – după cum am aflat de la cei care au dezertat”.⁹ În schimb, turcii au decis să atace fortul Sfântul Elmo, pe motiv că ar fi putut astfel să zdrobească apărarea Marelui Port de către Cavaleri, prin această mișcare pătrunzând și în micul golf nordic Marsamuscetto (canalul dintre Valetta modernă și Silema), unde sperau să poată acosta mare parte din flota lor. Erau plini de încredere. Sfântul Elmo avea să fie al lor în mai puțin de douăsprezece zile.

Turcii au subestimat însă hotărârea adversarilor lor și au fost luați prin surprindere de peisajul dezolant în care se găseau: o insulă stâncoasă, lipsită de umbra copacilor, care ar fi putut să le susțină numai cu mare greutate armata uriașă. Fortul Sfântul Elmo era apărat de 800 de trupe, aprovizionate din plin cu carne (inclusiv cu bovine vii), biscuiți, vin și brânză.¹⁰ Era atacat încontinuu; Cavalerii răspundeau atacului furtunos al turcilor prin folosirea cercurilor de la butoaie, pe care le aprindeau și le aruncau în mijlocul echipajelor de pe nave. Turcii au început să-și dea seama că Malta nu era atât de vulnerabilă precum își închipuiseră ei. Sfântul Elmo a rezistat în mod remarcabil până pe 23 iunie. Acest lucru se datora, parțial, dăruirii cu care Cavalerii căutau să apere cauza creștină. Erau dispuși să lupte până la moarte în mijlocul unor înspăimântătoare scene de măcel; Balbi mărturisea că apele Marelui Port erau înroșite de sânge. Optzeci și nouă de cavaleri creștini au murit pe durata asediului, ei fiind doar elita unei forțe mult mai însemnate: 1 500 de soldați francezi, italieni și spanioli au murit odată cu ei. Însă forțele otomane suferiseră pierderi mult mai serioase: aproximativ patru soldați turci morți pentru un soldat occidental.¹¹ Jean de Valette, devenit acum Mare Maestru, le ridica moralul soldaților prin permanenta sa prezență oriunde era nevoie, dând senzația că nu dormea niciodată. Navele creștine venite în ajutor din Sicilia nu au reușit să realizeze prea multe, deși, până la începutul lunii

iulie, 700 de oameni ai aliaților au putut să pătrundă în Vittoriosa. Pentru alungarea turcilor de pe insulă era nevoie de un ajutor mult mai numeros, dar marile curți europene nu conștientizau încă implicațiile unei victorii otomane. De Valette trimitea constant mesaje Siciliei prin care cerea ajutorul, dar regelui spaniol îi era prea teamă să nu își piardă flota, așa cum se întâmplase la Djerba. Uneori, regele Filip vedea conflictul doar prin ochii unui contabil, deși era foarte convins că avea datoria de a opri avansul otomanilor în Mediterana de est. Regele a acceptat totuși, într-un final, propunerea lui Don García de Toledo, viceregele Siciliei, de a trimite o armată numeroasă în Malta; dar slaba comunicare dintre Madrid și Palermo a accentuat întârzierea ajutorului, ca și numărul redus de galere disponibile în Sicilia (Don García a putut să adune doar douăzeci și cinci, spre sfârșitul lui iunie, urmând ca două luni mai târziu să adune 100).¹²

Căderea fortului Sfântul Elmo a făcut ca turcii să poată lansa atacul mult amânat asupra fortărețelor ioaniților Senglea și Vittoriosa, folosind tunurile pe care Mustafa Pașa le plasase pe un teren mai înalt, în spatele acestor orașe. Au urmat săptămâni de bombardamente intense și măcel îngrozitor. Pur și simplu apărătorii erau norocoși sau, în viziunea lor, Dumnezeu îi păzea atât pe ei, cât și insula. Într-un moment de disperare, la începutul lui august, un detașament maltez a devastat o tabără otomană de lângă Senglea. Cei pe care i-au omorât erau prea bolnavi să mai lupte, însă prăpădul pe care l-au produs a fost potențat și de presupunerea că ei ar fi fost mult așteptatele forțe siciliene venite în ajutorul Maltei. De fapt, ei plecaseră călare din Mdina, întorcându-se acolo ulterior; și, când turcii și-au trimis detașamentul lor în Mdina, au fost șocați să vadă cât de bine era apărată vechea capitală. Acest lucru și alte evenimente au declanșat și mai multe certuri între Piyale și Mustafa Pașa, după cum povestește Balbi. Piyale insista că auzise de sosirea unei mari flote creștine venite în ajutor. „Dacă așa stăteau lucrurile, el credea că era de datoria sa să salveze flota. «Sultanul», spunea el, «se gândește mult mai mult la o flotă decât la o armată precum aceasta.» Cu această replică, plecă.”¹³ Masacrul feroce a continuat pentru încă o lună, turcii punând mină pe sub construcții din Vittoriosa și transformând orașul într-un morman de moloz; Mustafa era umilit în scrisorile primite de la Soliman, prin care sultanul cerea informații despre asaltul care ar fi trebuit, după cum stăruia acesta, să ajungă deja la un victorios sfârșit.

Pentru scurtă vreme, a părut că norocul se întorsese de partea turcilor: furtunile târzii de vară făceau ca navele plecate din Sicilia să fie deviate într-un vast arc format între Siracuza, trecând de insula Pantelleria către Trapani, după care își croiau, în cele din urmă, drum către Gozo, ajungând în Malta pe 6 septembrie 1565. Veștile despre debarcarea sicilienilor au creat și mai multe dispute între Piyale și Mustafa Pașa:

După o prelungită și amară dezbateră, Mustafa a conchis că, după părerea sa, dacă era sigură debarcarea unei forțe de sprijin atât de puternică, atunci cea mai bună soluție era ca trupele lor să plece degrabă. Dar Piyale i-a răspuns: „Și ce scuză vei oferi sultanului, o, Mustafa? Dacă vei pleca fără a vedea măcar inamicul, nu îți va tăia capul? Dacă nu îi vei vedea, nici nu îi vei putea spune de ce forțe ai fugit.”¹⁴

Astfel, Mustafa a acceptat să rămână și să lupte, dar trupele sale nu i-au împărțit decizia: 10 000 de soldați sicilieni i-au pus pe fugă pe oamenii lui Mustafa, aproape de Mdina, iar trupele otomane au fugit către navele lui Piyale. Până pe 12 septembrie, toți turcii rămași în viață plecaseră deja. Mii au fost lăsați în urmă, în morminte improvizate pe Muntele Sciberras. Balbi raportează că 35 000 de soldați turci au murit în asediu, ceea ce ar reprezenta un număr mai mare decât totalul soldaților angajați inițial în atac.¹⁵

Impactul asediului Maltei asupra moralului occidentalilor nu trebuie subestimat. Vestea înfrângerii turcilor a ajuns la curtea papală o săptămână mai târziu. Papa a anunțat în fața publicului că victoria li se datorează lui Dumnezeu și Cavalerilor, fără să menționeze sprijinul din partea regelui Filip.¹⁶ Victoria din Malta întrerupea, astfel, o serie de înfrângeri în fața lui Soliman și a piraților berberi: pierderea insulei Rhodos, bătălia din Preveza, umilitoarea înfrângere de la Djerba. Spaniolii au prins forțe proaspete și au început să construiască o nouă flotă în Catalonia, în sudul Italiei și la Sicilia, fiind convinși că otomanii se vor reîntoarce cu altă armată; dar aveau acum energia și încrederea de a încerca să oprească un contraatac otoman, în loc să-l evite. Se pare că turcii priveau înfrângerea ca pe o inversare de situație incomodă, mai degrabă decât ca pe un sfârșit al autorității otomane în Mediterana. Sultanul se mai baza, încă, pe resurse însemnate de forțe omenești. De fapt, nu își pierduse nici întreaga flotă. Nici Piyale și nici Mustafa Pașa n-au fost descăpățânați, deși lui Mustafa i s-a luat poziția de comandă. Dar, în ciuda tuturor așteptărilor, Cavalerii Ospitalieri reușiseră să împiedice pătrunderea decisivă a otomanilor în

Mediterrana de vest. Desigur, turcii aveau deja aliați în acea zonă, printre emirii berberi care recunoscuseră suveranitatea otomană. Turcii sperau, de asemenea, să găsească aliați chiar pe teritoriul Spaniei, printre musulmanii convertiți, *moriscos*, sau morisci, dintre care mulți încă mai practicaau credința musulmană și erau iritați de încercările de a suprima „practicile maure“ în materie de religie și obiceiuri de zi cu zi. Acești morisci au pornit o revoltă, la sfârșitul anului 1568, dar au fost zdrobiți după numai doi ani de vărsare de sânge, în timpul cărora au primit ajutor din partea statelor berbere – lucru ușor, întrucât „în Spania acelor vremuri nu existau deloc galere, deoarece forțele regelui erau complet ocupate în alte locuri îndepărtate“.¹⁷ O reușită otomană ar fi plasat monarhia spaniolă pe o poziție defensivă în ceea ce considerau a fi spațiul lor maritim, în ciuda prezenței corsarilor musulmani. În schimb, Sublima Poartă și-a întors atenția către estul Mediteranei, examinând faptul că trei dintre cele mai importante insule, Chios, Cipru și Creta, erau, încă, posesiuni genoveze și venețiene.

II

CAVALERII ERAU IZOLAȚI în raport cu oamenii peste care domneau. Erau nobili francezi, spanioli și italieni; cel puțin la nivel oficial, nu zămisleau, iar din punct de vedere ierarhic, chiar și Cavalerul cel mai mic în rang era considerat mai important decât un nobil maltez.¹⁸ După 1565, au fost preamăriți ca fiind izbăvitorii creștinismului, iar tăria de caracter și hotărârea de care au dat dovadă în circumstanțe groaznice le-au câștigat respectul din Europa protestantă până în dușmănosul Constantinopol otoman. Totuși, poziția strategică a Maltei în inima Mediteranei era exprimată acum și altfel decât ca țintă pentru armatele și flota otomane. Venirea Cavalerilor și alegerea Vittoriosei, în detrimentul Mdinei, drept centru de guvernare au stimulat foarte mult viața a ceea ce fusese înainte un simplu port pescăresc. Pirateria fusese o sursă importantă de venit pentru cavaleri, încă din perioada când erau stabiliți în insula Rhodos, dar ei îi încurajau, de asemenea, pe căpitani maltezi să încerce să obțină permise de a avea nave sau vase private; le era îngăduită arborarea steagului Ordinului (o cruce albă pe fond roșu), dar erau obligați să-i plătească 10% din profituri Marelui Maestru. Cu toate acestea, echiparea unei nave care avea nevoie de tunuri era o afacere costisitoare; o flotilă a piraților putea cuprinde o combinație de nave deținute de Marele Maestru și vase ale piraților

locali.¹⁹ Corsari precum Romegas aduceau, adesea, navele capturate în Malta, scoțându-le la licitație.²⁰ Printre cele mai de preț capturi se aflau cele cu încărcătură de sclavi, care, dacă erau bărbați, puteau fi folosiți pentru galerele Cavalerilor. În Malta secolului al XVI-lea exista o piață de sclavi uriașă. Pe măsură ce portul Vittoriosa se dezvoltă, devenind un important punct de oprire în călătoriile transmediteraneene, navigatorii creștini se bazează din ce în ce mai mult pe această piață de sclavi pentru a înlocui captivii care mureau sau evadau pe durata călătoriei. Ca și în secolele precedente, exista și profitul obținut din răscumpărarea sclavilor care aveau pe cineva interesat de ei în țara de origine.²¹

Pe timp de relativă pace, maltezii făceau comerț în apele dimprejur, în special cele ale Siciliei, unde au avut loc peste 80% din călătoriile dinspre insulă între 1564, ajunul Marelui Asediu, și 1600. Din moment ce numărul acestor călătorii către Sicilia se ridica la aproape 4 700, intensitatea acestor activități comerciale devine destul de evidentă. Analele vremii ne informează, de asemenea, și despre efectuarea a peste 300 de voiaje către Marsilia, aproape 250 de călătorii spre Napoli, dar și ocazionale călătorii de negoț către Egipt, Siria, Libia, Constantinopol, Alger, Dalmația, până în îndepărtata Mare a Nordului, către Anglia sau Flandra. Între timp, însăși prezența Cavalerilor făcea din Malta unul dintre poli de atracție ai Mediteranei. Comercianți greci din Rhodos le urmăreau pașii. Dar, coborând ierarhic, existau și comercianți maltezi care contau prea puțin în afacerile internaționale, mici roțițe în marea mașinărie care distribuia hrană în întreaga Mediterană. Sătenii din Naxxar, Zebbug, dar și din alte zone de uscat investeau mici sume de galbeni în speculații comerciale al căror scop era acela de a aduce grâu sicilian în Malta. Un alt produs care se găsea foarte greu în Malta era lemnul, iar prezența cavalerilor era sinonimă cu o cerere mare de bușteni, deoarece aceștia erau, în primul rând, o forță navală.²² Abilitatea lor de a păstra insula aprovizionată cu lemn este aproape la fel de impresionantă precum mărețele proiecte de construcții inițiate de Jean de Valette, construcții care au rezultat în ceea ce vedem astăzi în Marele Port. În calitate de urmași ai Ordinului Ospitalier al Sfântului Ioan din Ierusalim, Cavalerii de Malta nu și-au uitat îndatorirea de a se îngriji de cei bolnavi: marele pavilion al infirmeriei lor era cel mai mare edificiu public din Europa, la începutul modernității. Grija pentru pacienții lor necesita provizii de ierburi, adesea

scumpe și exotice, și chiar de metale de lux: obiceiul servirii mâncării cu tacâmuri de argint nu reflecta nevoia de lux, ci ideea conform căreia argintul era mult mai igienic decât ceramica.

Malta nu era singurul loc din zona centrală a Mediteranei care trăia o dezvoltare economică fără precedent, în secolul al XVI-lea. Era perioada în care apăreau „porturile libere” pe fiecare țărm al Italiei. S-au dezvoltat două tipuri de porturi: acela unde oamenii de toate religiile și originile erau bine-veniți și protejați față de intervenția Inchiziției și porturile libere în sensul modern al cuvântului, acolo unde taxele erau reduse sau chiar abolite în vederea încurajării negoțului. Un exemplu bun pentru primul tip îl reprezintă Ancona, port situat în vestul Adriaticii, în cadrul Statelor Papale.²³ Cu toate că orașul se concentra pe schimburile trans-adriatice, în speță cu Dubrovnikul, Ancona a reușit să mențină un comerț transmediteraneean limitat în perioada Evului Mediu Târziu, fiind ținut, pe de-o parte, sub observație de venețienii dornici de monopol, pe de altă parte protejat de patronii papali din Ancona. În jurul anului 1500, doar două sau trei nave erau trimise spre Levant în fiecare an, întorcându-se cu mătase neprelucrată, bumbac, dar și cu mirodenii, produse care erau distribuite în restul zonei, atât prin Ancona, cât și prin Dubrovnik. Printre bunurile trimise din Ancona către Orient se aflau: săpunuri, untdelemn și vin, dar și țesături încărcate din Florența și din Siena, alături de un faimos produs secundar al afacerii cu țesături, hârtia de Fabriano, făcută din cârpe, conform unor tehnici pe care italienii le învățaseră din Orient – ca dovadă a înlocuirii, în secolul al XVI-lea, a tehnologiei provenite din Orient cu cea din Occident.²⁴ La acea dată, florentinii își concentrau comerțul estic cu țesături prin Ancona; acesta nu consta doar în mătăsuri și catifele produse în Florența, ci și în bunuri obținute din toată Europa occidentală: pânze de in provenite din Reims, transportate de-a lungul râurilor și drumurilor către Lyon, care devenise, între timp, un centru comercial înfloritor ce lega nordul de sudul Europei. Scopul era acela de a aproviziona piețele bogate din Constantinopol și Imperiul Otoman. Din anii 1520, florentinii au putut să facă afaceri aproape de casă, deoarece negustorii turci, ragusani, greci și evrei se adunau la Ancona, devenit rapid un port liber pentru toate naționalitățile și religiile. Comercianții evrei erau împărțiți în două grupuri: *Ponentini*, sefarzi din Mediterana de vest, descendenți ai convertiților marani (în unele cazuri aceștia încă mai erau, în mod teoretic, catolici,

fiind trecuți, în mod ambiguu, drept „portughezi“), și *Levantini*, sefarzi care se stabiliseră în Imperiul Otoman, făcând comerț în Constantinopol, Salonic și Smirna. Primul dintre grupuri acumulasă mai mult din elementele traiului occidental, pe când cel de-al doilea, obiceiurile orientale.

Din Balcani veneau mari cantități de piei de animale și, pe măsură ce Ancona creștea și devenea tot mai înfloritor, orașul a trebuit să apeleze la alte surse decât piețele italiene pentru proviziile de cereale – pe care ragusanii le-au oferit binevoitori din propriile surse de aprovizionare din Sicilia, sudul Italiei, Marea Egee și Albania (o sursă de mei).²⁵ Proviziile de cereale au început să fie supuse unor presiuni din ce în ce mai mari, spre sfârșitul secolului al XVI-lea: pământul era cedat pentru vii și plantații de măslini, ca urmare a micșorării numărului de locuitori în Italia și Peninsula Iberică, dar rezultatul inevitabil a fost acela că moșiile produceau grâne doar pentru consumul local, pierzând interesul de a aproviziona piața internațională. Acest lucru a pus probleme pentru acele comunități orășenești care puteau supraviețui doar importând hrana în surplus provenită din alte zone ale Mediteranei. Această problemă era doar una dintr-o serie întreagă de dificultăți care era pe cale să schimbe nu doar caracterul comerțului de-a lungul Mării celei Mari, ci și caracterul cultivării pământurilor de pe țărmurile sale.²⁶ În timp ce stocul de stofe florentine scădea, spre sfârșitul secolului al XVI-lea, ca urmare a luptelor politice din centrul Italiei, Ancona țintea tot mai departe, importând stofe de lână din îndepărtata Londră, stofe care treceau apoi spre Dubrovnik, Herceg Novi și Kotor, pentru a fi distribuite în zona Balcanilor.²⁷ Ridicarea Anconeii nu era, deci, un simplu fenomen dintr-un mic colț al Italiei. Orașul dezvoltase o întreagă rețea de „conexiuni“; cele mai concentrate erau în Marea Adriatică, dar se extindeau mult dincolo de acest spațiu. Ancona era o „adevărată frontieră“ între Islam și lumea creștină, un spațiu în care negustori de toate națiile se întâlneau față în față.²⁸

Partenerul de afaceri al Anconeii, orașul Dubrovnik, a atins cel mai înalt nivel al averilor acumulate exact în această perioadă de grele tensiuni între otomani și spanioli, pentru că Senatul său conducea cu agilitate relațiile cu cele două forțe navale. Plata tributului a continuat să curgă către Sublima Poartă, în timp ce nave ragusane au participat cu entuziasm, alături de Armada Spaniolă, la tentativa dezastruoasă a acesteia de a cuceri Anglia în 1588; „epava *Tobermory*“, găsită în Scoția, se presupune că era o navă din

Dubrovnik.²⁹ Faptul că o republică al cărei teritoriu consta într-un oraș înconjurat de ziduri putea susține o flotă de 180 de nave, încă de la începutul anilor 1530, era ceva extraordinar. Capacitatea totală a flotei, în anii 1580, era estimată la 40 000 de tone.³⁰ Orașul Dubrovnik beneficia de pe urma faptului că era atât un oraș catolic, cât și un vasal otoman. A început să-și deschidă porțile negustorilor care nu erau creștini. Ocrotitorii orașului au vrut, la început, să interzică stabilirea evreilor, întrucât numărul evreilor din oraș a început să crească în urma expulzărilor din Spania și din sudul Italiei, din anii 1500. Dar, pe la 1532, au început să vadă în negustorii evrei o legătură esențială cu Ancona, unde evreii fuseseră puternic încurajați să se stabilească. În acest context, ocrotitorii orașului au început să scadă taxele vamale pentru comercianții evrei, în speranța că le vor stimula afacerile. Printre numeroșii sefarzi stabiliți aici se numărau și medici. Un micuț ghetou a fost întemeiat în 1546, însă nu într-o zonă neplăcută sau îndepărtată, așa cum era cazul ghetoului din Veneția: era așezat în apropierea Palatului Sponza, care devenise sediul vămii, chiar lângă Stradun sau Placa, strada principală din Dubrovnik, foarte atractivă. Deși mare parte din zonă a fost reconstruită în 1667 în urma unui cutremur important, ghetoul, împreună cu sinagoga sa veche³¹, pot fi văzute și astăzi.

Dubrovnik a devenit un oraș cosmopolit. Aceasta era perioada sa de efervescentă culturală, în care studierea textelor în limba latină era dublată de dezvoltarea literaturii croate – autorul dramatic Marin Držić era influențat de dramaturgul antic latin Plaut și a devenit centrul atenției nu numai a naționaliștilor croați, ci și a sârbilor titoiști, care vedeau în el un vestitor al socialismului. Între timp, franciscanii și dominicanii strânseseră cărți pentru a crea biblioteci însemnate, care mai supraviețuiesc și astăzi. Stilurile artistice, în bună măsură dependente de cele ale italienilor și venețienilor, sunt o dovadă în plus a profunde influențe pe care cultura italiană a exercitat-o asupra celei croate.³² Italiana a continuat să fie limba oficială în administrație. Orașele-port ale Adriaticii (inclusiv Veneția) reprezentau spații unde cultura occidentală și cea orientală au creat un amestec caleidoscopic.

Dubrovnik privea atât spre mare, cât și spre uscat. Orașul era o sursă de pielărie adusă din interiorul Bosniei, importând piei din orașul vecin Trebinje și mai departe, din Mostar și Novi Pazar, dar locuitorii orașului aduceau piei și prin sud, de pe coasta Bulgariei, prin Marea Marmara,

Marea Egee și Marea Ionică.³³ Ragusanii erau mari specialiști în comerțul cu stofe de lână din Europa, la începutul secolului al XVI-lea (inclusiv stofe produse de ei, din lână provenită din Balcani), deși în a doua jumătate a secolului au fost nevoiți să-și direcționeze mare parte din comerțul cu lână către rutele comerciale pe uscat, din Balcani. Acesta era, în parte, rezultatul competiției cu venețienii, care și-au direcționat afacerile departe de Dubrovnik, către noul lor avanpost, orașul Split, aflat la mai mică depărtare. Cealaltă dificultate cu care se confruntau atât ragusanii, cât și venețienii era apariția competitorilor din Marea Nordului: olandezii și englezii, despre care vom vorbi în cele ce urmează.³⁴ Înfloritoarea colonie ragusană din Londra a pălit în a doua jumătate a secolului al XVI-lea din cauza nesiguranței care domnea pe apele din vestul Mediteranei; nici măcar neutralitatea ragusanilor nu îi proteja împotriva costurilor prohibitive destinate asigurărilor maritime.³⁵ O altă cauză pentru întreținerea acestui climat de tensiune era, după cum vom vedea mai departe, pirateria uscocilor, confrății croaților, care se foloseau de micile golfulețe și insule din apropierea nordului Dubrovnikului.

S-a constatat un declin în traficul naval, în secolul al XVI-lea, și a crescut importanța drumurilor comerciale pe uscat.³⁶ Fernard Braudel vedea acest fenomen, în mare măsură, ca o urmare firească a sfârșitului de secol XVI, însă această tendință începuse mai devreme, pe măsură ce orașele Ancona, Dubrovnik și alte câteva centre au devenit o interfață între lumea otomană și Europa occidentală, întrucât fiecare dintre tabere era însetată, pe timp de conflict, de bunurile celeilalte. Braudel sublinia ideea că un factor important a fost reproducerea în masă a catârilor în Cipru, Andaluzia, Napoli și în alte părți; dar asta ar fi însemnat (pentru a folosi o metaforă) să pui căruța înaintea calului. De ce ar fi devenit catării, mai degrabă decât vasele, mijloacele de transport preferate? Un răspuns este acela că securitatea pe mare scăzuse atât de mult, încât transportul pe uscat, perceput mult timp drept lent și costisitor, a dobândit un avantaj semnificativ în raport cu cel pe mare. De exemplu, la sfârșitul secolului al XVI-lea, mătasea neprelucrată era trimisă din Napoli în Livorno și apoi spre Germania și Flandra pe uscat. Dubrovnik a devenit din ce în ce mai implicat în afacerile din Balcani prin Bosnia și Herțegovina și mai puțin entuziast cu privire la transporturi către puncte îndepărtate, precum Anglia, Marea Neagră și Levantul.³⁷ Chiar și apariția unor noi centre comerciale pe malurile

M Mediteranei era văzută de Braudel drept dovada vitalității drumurilor pe uscat față de cele pe mare: dezvoltarea orașului Smirna, la începutul secolului al XVII-lea, care asigura, prin Anatolia, accesul la bogățiile Persiei; încercările venețienilor de a-și dezvolta comerțul prin Kotor și apoi de-a curmezișul „muntelui negru“ din Muntenegru. A fost remarcabilă propunerea refugiatului maran Daniel Rodriguez de a transforma Split în orașul principal al Veneției pe coasta de est a Adriaticii, ceea ce a dus la reconstrucția vechiului oraș și la crearea, până în 1600, a unui viguros centru comercial, specializat în produse orientale precum mătăsuri, covoare și ceară.³⁸ Otomanii au încuviințat entuziaști astfel de strategii, stabilind puncte de pază de-a lungul drumurilor comerciale ce treceau prin Balcani. Marile galere venețiene erau trimise acum doar pentru a întreprinde modeste călătorii, pe o distanță de o treime din Adriatica, către Split, în loc să mai pornească spre destinații mai îndrăznețe precum Alexandria sau Southampton; dar chiar și aceste călătorii scurte erau supuse adversităților generate de pirații croați.³⁹ Această preferință pentru rutele mai scurte, locale, începuse deja să apară după Moartea Neagră (cazurile din apele spaniole au fost deja citate anterior). Diminuarea rutelor lungi era un proces gradual; însă importanța Mării Mediterane ca mijloc de comunicare începea să scadă.⁴⁰

Spre deosebire de efectele războiului și ale pirateriei, deschiderea către Atlantic a fost un stimul extrem de important pentru economia țărilor din nordul Europei; secara adusă din zona Mării Baltice a devenit cel mai important produs comercializat în nord. Năpasta inflației în Spania și Europa de vest a fost uneori atribuită afluxului masiv de argint american, în această perioadă.⁴¹ A patra Mediterană nu a fost numai fracturată, ca rezultat al conflictului dintre otomani și Habsburgi, dar a fost și marginalizată, ca rezultat al viguroasei expansiuni a economiei din Atlantic. Și totuși, imaginea nu era atât de sumbră. Barcelona, de exemplu, nu fusese rasă de pe harta comercială, deși majoritatea relatărilor despre oraș par să-și piardă interesul odată cu sfârșitul zilelor sale de glorie medievală. Contractele pentru construcția de corăbii erau numeroase, pentru a satisface nevoile flotelor pornite împotriva turcilor și a corsarilor berberi. Stofele catalane și-au găsit o nouă piață de desfacere în Lumea Nouă. Comerțul Barcelonei e posibil chiar să se fi extins în secolul al XVI-lea, îndreptându-se, așa cum o indică tendințele vremii, spre interiorul Spaniei, în

detrimentul rutelor pe mare. Pe mare, negustorii din Genova și din sudul Franței au început să domine tranzacțiile care porneau din Barcelona, iar genovezii controlau comerțul din insulele Mediteranei de vest, acolo unde catalanii ocupaseră prima poziție timp de trei secole. Existau voci care cereau excluderea genovezilor din Barcelona, în 1591, deși ostilitatea față de negustorii italieni în Spania nu era un lucru nou. Pe de altă parte, un mare număr de imigranți francezi s-au stabilit în Barcelona, în așa măsură încât, potrivit unei estimări, 10% din populația orașului avea origini franceze în anul 1637.⁴² În sudul Italiei, genovezii au preluat contactele la distanță și gestionarea finanțelor orașului Napoli, aflat sub dominație spaniolă.⁴³ Într-adevăr, Genova a devenit bancherul imperiului spaniol, plătind credite în avans pe care finanțele spaniole se bazuiau cu adevărat, în ciuda câștigurilor anticipate din argintul Americii.⁴⁴

III

DINTRE CEI CARE ȘI-AU DESCOPERIT NOI VOCAȚII traversând Mediterana făceau parte și evreii exilați din Spania și Portugalia. Doi dintre aceștia au devenit cunoscuți în toată lumea, fiind direct implicați în seria de evenimente care au culminat cu pierderea Ciprului în favoarea otomanilor și marea bătălie de la Lepanto. Beatriz Mendes de Luna s-a născut în jurul anului 1510, în Portugalia, la câțiva ani după convertirea în masă a evreilor portughezi, în 1497. Trăind în Flandra, sub același conducător ca și Spania, Carol Quintul, familia ei a fost pusă sub suspiciunea de erezie, deși mai mulți dintre membrii familiei erau căsătoriți cu membri ai familiei imperiale; problema cu acumularea unor averi atât de mari era prezența unui sentiment fals de securitate – și, din motive religioase sau mai puțin religioase, bogații marani au devenit ținte ușoare.⁴⁵ Carol Quintul era convins că răspândirea protestantismului în ținuturile sale germane era datorată necuraților evrei convertiți. În 1545, Beatriz de Luna, împreună cu rudele sale apropiate, au părăsit în grabă Flandra, către Veneția, deși și acolo a fost suspectată că încerca să-i treacă pe alții la religia iudaică și a găsit un adăpost mai sigur în Ferrara, unde familia princiară Este adopta o atitudine mai liberală față de imigranții nou creștinați, care aduseseră prosperitate, cunoștințe medicale și muzică rafinată în orașul lor tot mai minunat. Beatriz de Luna și-a înapoiat averile și s-a reinventat sau s-a redescoperit drept Gracia Nasi, care trăia

în mod deschis ca o evreică și sprijinea refugiații marani ce fugeau de Inchiziție; prima traducere a bibliei ebraice în limba spaniolă care a fost tipărită, „Biblia din Ferrara, în limba ladino“, i-a fost dedicată ei și se adresa atât cititorilor evrei, cât și celor creștini.⁴⁶ Până în 1552, deja atrăsese prea mult atenția Inchiziției asupra ei și se simțea în pericol în Italia; a pornit, cu fast, spre Constantinopol, cu o escortă de patruzeci de călăreți care au însoțit-o pe durata întregului drum prin Balcani. Guvernul ragusan a dat dovadă de spirit de clarviziune când a primit-o, căci, odată ajunsă la Constantinopol, agenții ei comerciali din Dubrovnik au adus o mulțime de afaceri în oraș.⁴⁷ Sultanul le-a permis ei și anturajului său să se îmbrace în continuare în stilul venețian, neobligându-i să poarte hainele speciale pentru evrei. Totuși, Doña Gracia nu a întors spatele vestului, menținându-și interesul pentru Italia și Mediterana, cu hotărârea de a-și apăra coreligionarii.

A devenit evident cât de puternică era această hotărâre a ei când Inchiziția papală a descins în Ancona, în 1555, căutând eretici printre sutele de „portughezi“ care făceau comerț în oraș și care fuseseră încurajați să se stabilească aici, în trecut. Persecuția refugiaților marani evidenția noua politică agresivă a papei Paul IV, care îi închisese pe evreii din Roma într-un ghetou înghesuit; el a fost șocat de răspândirea a ceea ce considera necredință, într-un oraș de negustori care se afla sub jurisdicție papală. În acest sens, agenții săi i-au arestat pe portughezi, confiscându-le bunurile (care se spune că valorau 300 000 de ducăți) și i-au ars pe douăzeci și șase dintre aceștia pe rug. Doña Gracia a reușit să îi vorbească sultanului și, în martie 1556, Soliman Magnificul i-a trimis papei Paul o scrisoare răsunătoare, prin emisarul aliatului său, regele Franței, prin care îi cerea eliberarea prizonierilor evrei care erau supușii săi; sultanul sublinia că vistieria sa pierduse 400000 de ducăți, dar se exprima într-o manieră politicoasă, vorbind despre sine ca despre „Marele Împărat peste toți Împărații“, și acceptând că papa este „Domnul Înalt și Puternic al Generației lui Isus Mesia“.⁴⁸ Drept răspuns, papa a precizat că era pregătit să cruce viața și să salveze proprietățile supușilor turci ai sultanului, dar că arderea pe rug a noilor creștini va continua; el susținea că bunăvoința sa față de evreii neconvertiți avea să fie ilustrată de construcția unui ghetou special pentru ei în Ancona (fără nici o ironie). Când aceste informații au ajuns la Constantinopol, cercul Donei Gracia a început o acțiune de boicotare a negoțului cu Ancona. Un

număr de marani fugiseră spre nord, către portul Pesaro, aflat sub stăpânirea ducelui de Urbino; astfel, spre iritarea locuitorilor din Ancona, toate activitățile comerciale au fost deviate de la portul lor, care fusese atât de strălucit timp de aproape jumătate de secol, către un rival nesemnificativ.⁴⁹

Pesaro, însă, avea dotări mult inferioare portului din Ancona, astfel că evreii care nu erau marani se temeau că vor suferi alături de vecinii lor creștini din cauza unui boicot al turcilor. Dispute au apărut și pe teritoriul Imperiului Otoman, unde rabinii sefarzi refuzau să fie conduși de o femeie bogată, cu instinct de dominate, și care mai era, pe deasupra, crescută ca o creștină portugheză. Nu au văzut în ea o nouă Estera, care proteja și salva negustorii evrei, în ciuda generozității cu care a construit sinagogi și școli pe tot teritoriul imperiului. Boicotul a eșuat. Ancona a supraviețuit. O singură femeie nu putea înăbuși Ancona; dar înțelepții orașului înțelegeau că un boicot turcesc condus de negustorii sefarzi ar fi însemnat sfârșitul prosperității lor. Ei au recunoscut influența considerabilă pe care acest grup înțelept, cunoscut în toată lumea, o exercita, cu abilitatea sa de a depăși granițele politice, culturale și religioase, în ciuda riscului de a deveni victimele episoadelor locale de persecuție. Exilații din Spania și Portugalia se mutaseră mai la est (și în unele cazuri chiar mai la nord de Țările de Jos), dar această diasporă nu a însemnat doar noi așezări în ținuturi îndepărtate de Peninsula Iberică. A apărut o întreagă rețea maritimă, care în punctul ei de glorie ajungea până în Brazilia și în Indiile de Vest, într-o parte, și până în Goa și Calicut, în cealaltă.⁵⁰ Acești evrei acopereau o arie comercială mai mare decât strămoșii lor, negustorii menționați în colecția *Genizah*, în urmă cu cinci secole. Expulzarea evreilor din Spania fusese o tragedie și un dezastru pentru cei care trecuseră prin această experiență; următoarea generație, însă, a transformat distrugerea în regenerare.

Doinei Gracia i s-au alăturat, la Constantinopol, nepotul și ginerele său, João Miguez, care după circumcizie și-a luat numele Iosif Nasi, ales cu modestie, întrucât însemna „prînz”. Cariera lui a fost și mai dramatică decât cea a mătușii sale. El a avut norocul de a-l fi susținut pe candidatul câștigător în lupta succesorală care a urmat morții lui Soliman Magnificul, în 1566, devenind sfetnicul sultanului Selim II, „Selim cel Bețiv”, despre care se spunea că prefera sticlele bățăliilor.⁵¹ Vinul i-a sporit averile lui Iosif Nasi, la fel cum a grăbit căderea stăpânului său. Deși

Soliman interzisese vânzarea vinului în Constantinopol, în ideea respectării legii islamice, lui Iosif Nasi i-a fost acordat un monopol asupra căruțelor de vin care soseau din Creta venețiană și treceau prin Constantinopol spre Moldova. Această mișcare aducea taxe în valoare de 2 000 de ducăți pe an guvernului otoman și veniturile sale au crescut când interdicția vinului în capitală a fost îmblânzită pentru a le permite evreilor și creștinilor să facă negoț, ceea ce însemna, desigur, că această afacere se infiltra în economia de fond (așa cum se întâmplase deja la Palatul Topkapî).⁵² Un loc renumit încă din Antichitate pentru vinurile sale era insula lui Dionis, Naxos, aflată în Arhipelagul Cicladelor, și de aceea era firesc ca Iosif Nasi să primească titlul de duce de Naxos, imediat după accesiunea la tron a lui Selim. Insula rămăsese sub o vagă autoritate venețiană până în 1536, după care turcii au preluat conducerea, dar i-au permis ducelui latin să rămână, atâta timp cât plătea tributul; locuitorii greci ortodocși ai insulei s-au plâns Sublimei Porți de o proastă guvernare, iar Selim a considerat că numirea unui duce evreu era la fel de potrivită precum numirea unui catolic. În realitate, locuitorii insulei Naxos erau ostili oricărui tip de guvernare venită din exterior, deși Nasi își petrecea cea mai mare parte din timp la Constantinopol, unde adoptase un stil de viață grandios și se mândrea cu titlul său.

Iosif privea însă mai departe de Marea Egee. El a dezvoltat o strategie prin care voia să încurajeze stabilirea evreilor în Tiberiada, Galileea.⁵³ Evreilor sefarzi cu înclinații mistice, din apropiatul Safed, le lipsea o sursă stabilă de venit, în ciuda încercărilor de a promova o industrie textilă și chiar una de tipărituri; ducele de Naxos vedea salvarea în mătăsurii și a propus realizarea unor plantații de duzi. El a aranjat, de asemenea, ca lâna venită din Spania să fie trimisă peste Mediterana, către Tiberiada, în speranța stimulării unei industrii cu stoffe de lână care o imita pe cea din Veneția, în continuă dezvoltare.⁵⁴ El își dorea să atragă imigranți tocmai din Italia, deoarece un nou val de persecuții în Statele Papale determinase sute de evrei să fugă în teritoriile mai tolerante ale otomanilor, din Orient. O scrisoare circula prin comunitățile evreiești din jurul Mediteranei, scrisă într-un limbaj bombastic:

Am auzit din toate colțurile acestor meleaguri cântecele de glorie adresate celui drept, Nasi (prințul), cel numit mai sus, care a împărțit cu dărnicie bani din buzunarul său, aranjând în multe locuri, cum ar fi Ancona sau Veneția, vase și ajutoare, pentru a pune capăt gemetelor celor captivi.⁵⁵

Nu era ușor să călătorești până în Tiberiada. Un transport de imigranți a căzut pradă Cavalerilor Ioaniți, iar pasagerii săi au fost transformați în sclavi. Prin repopularea vechilor orașe sfinte ale Palestinei, imigranții evrei sperau să grăbească venirea lui Mesia; nici ei și nici Iosif Nasi nu aveau o noțiune coerentă de construcție a unui stat sau principat evreiesc. În cursul evenimentelor, inițiativa din Tiberiada a fost spulberată deoarece regiunea era încă nesigură și abia pe la mijlocul secolului al XVIII-lea imigranții evrei s-au întors aici, de data aceasta definitiv.⁵⁶

IV

DUCELE DE NAXOS a exercitat o influență considerabilă la curtea otomană. În 1568, exasperat de numeroasele încercări eșuate de a-și recupera averea și bunurile care îi fuseseră confiscate în Franța, l-a convins pe Selim să emită un decret prin care o treime din bunurile aflate la bordul navelor franceze să fie expropriate până la rezolvarea revendicărilor ducelui. Ținta decretului era comerțul către Levant desfășurat prin Alexandria, însă actul a cauzat o serie de probleme atunci când funcționarii egipteni au înțeles să aplice această măsură și navelor venite din Veneția și Dubrovnik. Între timp, curtea franceză era șocată de faptul că un aliat cu tradiție (turcii) putea să nesocotească aceste relații doar pentru apărarea intereselor particulare ale unui singur om (acesta mai era și evreu, pe deasupra), care ar fi susținut că a fost nedreptățit. Deși relațiile dintre regele francez și sultanul otoman s-au refăcut, treptat, revendicările lui Iosif Nasi nu au fost niciodată pe deplin satisfăcute.⁵⁷ Însă sultanul era pregătit să îi asculte sfaturile din nou, în timp ce otomanii se pregăteau, în 1569, de invadarea Ciprului. Când o explozie masivă a distrus depozitul de praf de pușcă din Arsenalul venețian, în luna septembrie a acelui an, împreună cu patru galere, acest eveniment – care fusese, cel mai probabil, un accident – a fost atribuit, conform zvonurilor, mașinațiunilor întreprinse de Iudeul din Naxos. Ducele avea, într-adevăr, dușmănie pe venețieni – care o trataseră rău pe faimoasa lui mătușă și care voiau să controleze insulele ce îi aparțineau, în Arhipelagul Cicladelor. Se spune că Selim cel Bețiv i-ar fi promis, printre paharele de vin, lui Nasi, premiul cel mare: Coroana Ciprului, pe care otomanii au hotărât să o smulgă din mâinile venețienilor, poveste brodată cu tot felul de amănunte potrivit cărora Nasi și-ar fi comandat o coroană pentru marea zi a triumfului, pe care pusese să fie inscripționat „Iosif Nasi, rege al Ciprului“. Mai

exact, observatorii venețieni considerau că Iosif Nasi făcea tot mai multe eforturi și presiuni pentru ca un atac asupra Ciprului să fie inițiat, în ciuda opoziției Marelui Vizir, Mehmet Sokollu.⁵⁸ Ca de obicei, turcii nu se grăbeau să-și formuleze politica și existau tabere care susțineau răspicat fie pacea, fie războiul. Chiar și așa, zvonul unui atac asupra Ciprului începuse să circule în luna ianuarie 1566, când diplomatul venețian (*bailo*) însărcinat cu afacerile conaționalilor săi la Constantinopol a raportat că se făceau planuri în acest sens; în septembrie 1568, venețienii au fost din nou alarmați de sosirea în Cipru a unei flote de șaiszeci și patru de galere turcești aflate, teoretic, într-o vizită cu scopuri pașnice. Turcii examinau de fapt fortificațiile orașelor pe care voiau să le captureze: Nicosia, în interior, și Famagusta, pe coasta de est. Printre vizitatori se afla și ducele de Naxos.⁵⁹

Insula Cipru era o țintă evidentă, o proprietate creștină izolată în colțul îndepărtat al Mediteranei orientale. Turcii îi alungaseră cu puțin timp în urmă (în 1566) și pe genovezi din insula Chios, ultima lor bază în Marea Egee. Prezența acestor enclave creștine în apele lor le distrăgea atenția turcilor de la alte preocupări importante precum lupta împotriva șahilor safavizi sau dorința de a păstra apele Oceanului Indian ferite de noul lor rival, flota portugheză a Indiei. Insula Cipru reprezenta un refugiu pentru pirații creștini care prădau navele cu grâne, iar acum, că producția era în scădere, rutele care duceau grâne către Constantinopol și către alte centre mari trebuiau protejate. O altă problemă o constituiau atacurile piraților creștini asupra grupurilor de pelerini care călătoreau pe aceste ape către locurile sfinte ale Islamului din Peninsula Arabică. Apărătorii războiului purtat de Islam pot invoca faptul că au mai existat situații când insula s-a aflat sub ocupație musulmană, sau cel puțin plătea un tribut; era o lege fundamentală aceea că teritoriile care făcuseră odată parte din *dar al-Islam* trebuiau recuperate, când se putea. Într-adevăr, atunci când venețienii au obiectat asupra amenințării turcilor de a ataca Ciprul, Sokollu a menționat că problema era discutată de către experții în legea islamică, conduși de Marele Muftiu, și nu a fost impresionat de argumentul că turcii avuseseră relații bune cu venețienii timp de mai multe decenii.⁶⁰ De această dată, însă, Sublima Poartă a dat un ultimatum, cerând Veneției să predea insula dacă dorea să evite războiul.

Pe măsură ce tonul otomanilor se înăsprea, același lucru se întâmpla și cu regele Filip II, deși el era preocupat, ca de

obicei, de obținerea fondurilor cu care să-și plătească o flotă; trupele sale erau înămolite, la propriu, în Flandra, unde luptau cu protestanții și cu alți rebeli care se ridicaseră împotriva Coroanei. Filip spera ca papa să poată strânge fondurile necesare pentru a purta acest război împotriva turcilor. El putea să asigure costurile doar pe jumătate, și Veneția, doar un sfert.⁶¹ A urmat o târguială intensă, atât în problema fondurilor, cât și în privința cui va asigura comanda trupelor. Filip II a început să fie mai puțin preocupat de evenimentele din Țările de Jos după ce ducele de Alva a impus în această regiune o pace dificilă și instabilă.⁶² Pe teritoriul Spaniei, rebeliunea din grupul de morisci, dintre care mulți și-au păstrat credința ancestrală, a epuizat resursele spaniole și a încetinit răspunsul lui Filip la apelul pentru crearea Ligii Sfinte; a accentuat, de asemenea, necesitatea creării acestei Ligi pentru că pericolul unui atac rapid al turcilor asupra Spaniei, susținuți de morisci și de liderii berberi, a stârnit teama că armatele islamice se puteau întoarce pe pământ spaniol.

Toate aceste șovăieli le-au dat turcilor libertatea să se năpustească asupra Ciprului. La începutul lui iulie 1570, o armată masivă de 100 000 de oameni, cu o flotă cuprinzând 400 de nave, dintre care 160 de galere, a ajuns pe insulă.⁶³ Otomanii au decis că primul atac se va da asupra orașului Nicosia, în interiorul insulei, deși venețienii ordonaseră consolidarea zidurilor și extinderea lucrărilor la terasamente. Nicosia a rezistat o vreme, dar, după lupte crâncene purtate în interiorul cetății, soldații turci au început să omoare, să violeze și să jefuiască locuitorii. În tot acest timp, puterile occidentale încă aveau dispute, fără să știe ce se întâmpla în Cipru. În cele din urmă, o flotă cu mai puțin de 200 de nave a pornit către Cipru, la mijlocul lui septembrie, și a aflat vestea înfrângerii de la Nicosia în timp ce naviga către răsărit; ezitățile asupra următoarelor mișcări au dus la noi neînțelegeri între amiralul lui Filip, Gian Andrea Doria, și comandantul flotei papale, Marcantonio Colonna. Nu s-a făcut nimic pentru a-i ataca pe turcii care cuceriseră Nicosia și aceasta a fost o decizie înțeleaptă, deoarece Doria avea dreptate: nu mai era nici o șansă de a recuceri un oraș în interiorul insulei fără a te baza pe armate mari și o flotă impresionantă. Asediul Maltei fusese concentrat pe partea externă a unei insule mici; Ciprul era o cu totul altă problemă.⁶⁴ Singura speranță mai rămânea la Famagusta, necucerită încă de turci, datorită unei linii de apărare robuste și a faptului că putea fi aprovizionată de pe mare. A apărut o

ocazie în iarna lui 1571, când flota turcească se retrăsese, în mare parte, din apele care înconjurau Famagusta; un escadron venețian a pătruns printre liniile slabei defensive turcești, dar a lăsat doar 1 319 soldați, care se vor alătura celorlalți apărători, un total de 8 100 de soldați. Mehmet Sokollu, din Constantinopol, a considerat că era un prilej bun să le propună venețienilor pacea, dacă acceptau să predea cetatea Famagusta. El se îndoia de capacitatea acestora de a susține apărarea.⁶⁵ Veneția s-a dovedit totuși încăpățânată – venețienii au reușit chiar să cucerească orașul Durazzo, pe care îl pierduseră la începutul secolului, și care din punct de vedere strategic le era la fel de vital cum le era turcilor insula Cipru. Venețienii au refuzat oferta unei baze comerciale în Famagusta în schimbul cedării insulei. În orice caz, negocierile, purtate într-o altă formulă, se apropiau de sfârșit. A fost întemeiată Liga Sfântă, o ambițioasă forță cruciată care îi aducea împreună pe papă, Veneția și Spania și prin care regele Filip a obținut promisiunea că unul din cele mai importante obiective pentru el, și anume războiul din nord-vestul Africii, urma să fie un obiectiv permanent ale Ligii.⁶⁶ Comandantul Ligii urma să fie tânărul și energicul bastard al lui Carol Quintul, Don Juan de Austria.

Construcția unei mari flote necesare acțiunilor Ligii Sfinte a continuat, și în acest timp cetatea Famagusta a rezistat. Turcii au trimis o flotă via insula Creta, stăpânită de venețieni, pe care au asediat-o, către Marea Ionică și sudul Mării Adriatice, distrăgând atenția flotei venețiene de la alte acțiuni importante. Printre cetățile de pe coasta Adriaticii care au căzut în mâinile turcilor se afla și Ulcinj, situată la granița de nord dintre actualul Muntenegru și Albania. Navele otomanilor și-au urmărit inamicii până în nord, către Korčula și Dubrovnik (deși ragusanii au reușit să-și păstreze neutralitatea, onorată, cu grijă, de ambele părți).⁶⁷ Apoi, turcii s-au îndreptat către orașul Zadar, situat în partea de nord a Adriaticii și periculos de aproape de Veneția însăși, acolo unde amintirile Războiului din Chioggia, desfășurat cu 180 de ani înainte, erau, probabil, reînviată. Cu toate acestea, scopul lor era să-i sperie, și nu să-i zdrobească pe venețieni – pentru a-i convinge că imperiul lor era vulnerabil și că orice rezistență față de puterea otomană era în zadar. Mai mult decât atât, după câteva luni bune de bombardament, orașul Famagusta, distrus, era pregătit să se predea. La începutul lui august, comandantul venețian, Bragadin, s-a prezentat la cortul comandantului turc, Lala

Mustafa. Dispoziția acestuia s-a schimbat când a aflat că cincizeci de pelerini musulmani pe care venețienii îi încarceraseră au fost executați. Indignarea lui Lala Mustafa s-a transformat în furie. Toți însoțitorii venețianului au fost omorâți pe loc iar Bragadin a fost mutilat; zece zile mai târziu a fost jupuit de viu, iar pielea sa împăiată a fost purtată prin toată insula Cipru, în triumf, apoi trimisă la Constantinopol.⁶⁸ Acesta era un mesaj atât pentru curtea otomană, în special pentru Mahomed Sokollu, cât și pentru Veneția: prin comportamentul său odios, Lala Mustafa spera să îi submineze pe cei care credeau că pacea cu venețienii mai era încă posibilă.⁶⁹ Însă nu era nevoie de o astfel de demonstrație dură: flota Ligii Sfinte era gata să pornească. Aflată pe mare, în dreptul insulei Corfu, flota creștină a aflat de capitularea cetății Famagusta. Această veste nu a făcut decât să le întărească hotărârea.⁷⁰

Marea bătălie de la Lepanto, la intrarea în Golful Corintic, care a urmat, a fost privită mult timp drept una dintre bătăliile maritime decisive ale istoriei: după spusele lui Fernand Braudel, „unul dintre cele mai spectaculoase evenimente militare din Mediterana, din timpul secolului al XVI-lea“. Studiul acestuia asupra lumii mediteraneene din epoca lui Filip II culminează cu relatarea bătăliei: „Nu există nici o îndoială asupra faptului că, în această situație, Don Juan a fost instrumentul destinului“, declară emfatic și misterios Braudel. O bătălie aproape de gurile de vărsare ale Mării Adriatice avea alte implicații decât asediul strâmtorilor siciliene. Turcii dezvăluiseră, în lunile de dinaintea bătăliei, că aspirau la cucerirea Adriaticii și și-au dublat atacurile maritime cu atacuri pe uscat efectuate din Bosnia, aflată sub dominație turcă, îndreptate asupra proprietăților venețiene din extremitatea nordică a Adriaticii. Aceste raiduri nu erau determinate doar de tendințe imperialiste sau de dorința de răspândire a credinței musulmane. Așa cum se va vedea, turcii erau împinși înainte și de pirații și bandiții creștini slavi din nordul Dalmației, cruciații uscoci.

Echilibrul dintre forțele rivale era unul delicat. Numărul soldaților de la bordul fiecăreia dintre flote era similar: undeva în jurul a 30 000 de combatanți, deși este posibil ca marinarii turci să fi avut mai multă experiență.⁷¹ Turcii aveau mai multe nave decât creștinii: doar 200 de nave ale creștinilor și aproape 300 de partea otomanilor, pe care amiralul turc, Müezzinzâde Ali, le-a organizat într-o formație de semilună, în speranța că va învălui cu flota lui

navele creștine, în timp ce partea centrală a liniilor sale ar fi divizat flota creștină în grupuri vulnerabile.⁷² Navele occidentalilor erau rezistente, în vreme ce multe vase otomane erau construite din lemn verde și erau considerate de scurtă folosință – potrivite pentru câteva sezoane de utilizare intensă. Otomanii se bazau pe o flotă compusă din galere ușoare, care se scufundau destul de mult în apă, fapt ce le creștea vulnerabilitatea, dar le și permitea să înainteze în apele mici ale țărmurilor, în speranța învăluirii ambarcațiunilor creștine grele. Veneția prefera utilizarea galerelor ușoare.⁷³ Armata creștină avea de două ori mai multe tunuri decât turcii, însă turcii aduseseră cu ei un număr mare de arcași; tunurile se încărcau greu și într-un interval lung, pe când arcașii potriveau săgeata în strună într-o fracțiune de secundă.⁷⁴ Ambele armate foloseau archebuze, arme de mână, care nu erau prea precise, dar care puteau fi încărcate relativ repede și înlocuiau nimicitoarele arbalette folosite în Evul Mediu Târziu.⁷⁵ Vasul-amiral al spaniolilor, *Real*, ducea cu el 400 de soldați sarzi care foloseau archebuze; vasul-amiral al otomanilor, *Sultana*, transporta jumătate din numărul spaniolilor.⁷⁶ La care se adăugau problemele create de locul foarte strâmt de desfășurare a ostilităților, Insulele Kurzolari, la est de Itaca, acolo unde canalele înguste împiedicau înaintarea galerelor creștine.⁷⁷

În aceste circumstanțe, nu este de mirare că bătălia a generat un număr înspăimântător de victime. Navele Ligii Sfinte purtau convingerea că venise momentul decisiv al războaielor cu turcii și mulți au pierit în acte de bravadă în fața focului continuu al turcilor. Comandantul venețian, Agostino Barbarigo, a dat dovadă de lipsa oricărei preocupări pentru siguranța navei sale, vasul-amiral al Serenissimei Republici, când a dat comanda ca acesta să se îndrepte către galerele turcești care înaintau și să stea în calea lor. Căpitani venețieni, membrii unor vechi dinastii venețiene precum familiile Querini și Contarini, erau omorâți unul după altul. Barbarigo n-a renunțat, cu orice risc, chiar și atunci când, în mod nesăbuit, și-a ridicat viziera în timp ce un val de săgeți cădea pe punte și a fost lovit chiar în ochi, fapt care îi va aduce moartea, la scurt timp. Dar galerele napoletane și cele papale, alăturate escadroanelor venețiene, înaintau din spate tot mai tare, obligându-i pe turci să se retragă încetul cu încetul.⁷⁸ Lovituri grele de ghiulea de la prova galeaselor venețiene făceau bucăți vasele

turcilor, iar sclavii care vâsleau în lanțuri erau trași pe fundul mării împreună cu resturile zdrobite ale galerelor. Fumul ridicat în urma neîncetatei artilerii îi împiedica pe arcașii turci să mai vadă ținta. Măcelul era necruțător, îngrozitor și fanatic.⁷⁹ În cele din urmă, soldații creștini au cucerit nava-amiral a lui Muezzinzade Ali, care a murit luptând bărbătește; capul său a fost înălțat în vârful unei sulite, ceea ce avea să crească moralul creștinilor.⁸⁰ Lupta nu s-a încheiat aici, deoarece au intrat în bătălie și nave algeriene. La lăsarea întinericului, flota Ligii Sfinte s-a retras din apele înroșite de sânge ale bătăliei și s-a adăpostit de furtuna care se apropia. În dimineața următoare a devenit evident, în urma dovezilor limpezi ale morții și distrugerii, nu numai că Liga Sfântă câștigase o importantă victorie, dar că numărul celor uciși din tabăra otomană era aproape imposibil de evaluat. Poate 25 000 de turci sau chiar 35 000, incluzând nu numai sclavii de pe galere, dar și căpitani și comandanți, în timp ce pierderile de partea creștinilor erau ceva mai ușoare, deși considerabile: 8 000 de morți și un număr și mai mare de răniți, dintre care 4 000 au murit în scurt timp; aproape două treimi dintre ei erau venețieni, o lovitură grea pentru forța calificată de muncă a orașului, pe care Veneției nu i-a fost ușor s-o suporte. Pe de altă parte, aproape 12 000 de creștini găsiți pe galerele turcești au fost eliberați.⁸¹

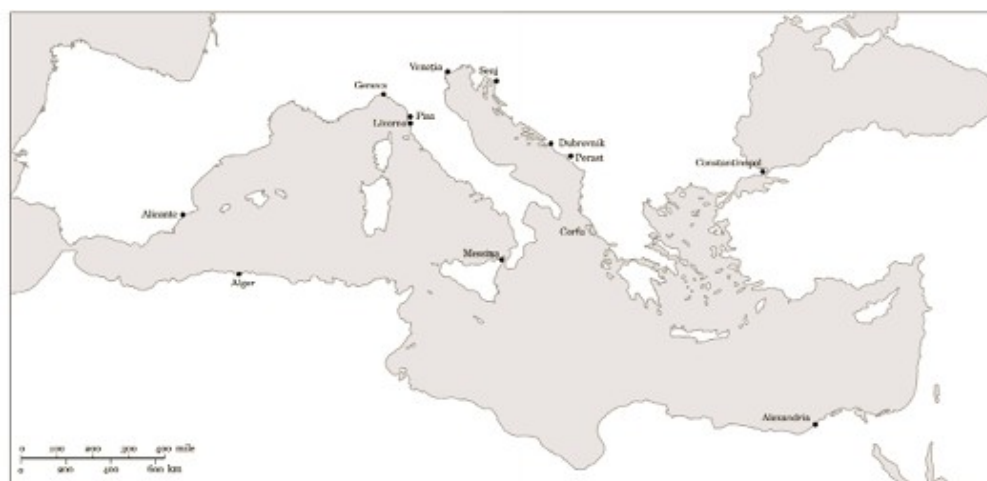
În Veneția, vestea victoriei, deși amară din pricina numărului de victime, a atenuat din deznădejdea simțită la pierderea Ciprului. Măsura victoriei a fost dată de sosirea de la Lepanto a navelor venețienilor care purtau cu ele stindardele inamicului învins; victoria a fost sărbătorită în Veneția, la Roma, dar și în alte orașe din Italia și Spania, nu numai prin focuri de artificii și fieste, ci și, mai important pentru posteritate, prin vaste fresce și pânze expuse în Palatul Dogilor și în alte locuri publice.⁸² Dar victoria rămânea, în termeni de strategie, doar o înclăștare masivă de forțe, pentru că în anii ce vor urma nici una dintre cele două puteri nu va mai avea nici oamenii, nici lemnul și proviziile ca să mai organizeze astfel de flote sau să le pună în pericol în mari bătălii pe mare.⁸³ Don Juan de Austria, în bucuria victoriei, insista ca Liga să înainteze și spre Constantinopol, însă regele Filip II, mai precaut, considera că era mai bine ca navele să fie lăsate peste iarnă în Italia.⁸⁴ Este adevărat că, așa cum afirma Braudel, victoria de la Lepanto a conferit, ulterior, protecție asupra Italiei și Siciliei, ferindu-le de alte atacuri, dar victoria de la Malta păstrase deja dominația

creștină în apele țărmului sicilian. Harta politică a Mediteranei fusese trasată în anii precedenți și-n săptămânile anterioare zilei de 7 octombrie 1571; Famagusta capitulase iar venețienii nu mai aveau nici o speranță să recupereze Ciprul. Malta rezistase, iar turcii trebuiau să se gândească de două ori dacă voiau să mai atace fortăreața apărată de Cavaleri, chiar dacă s-au întors în acele ape, în 1574, pentru a-și consolida poziția în Tunis. Și cel mai important, sublinia Braudel, era faptul că „iluzia supremației otomane fusese spulberată“.⁸⁵ Lepanto a consolidat o situație care deja se conturase: Marea Mediterană era acum împărțită între două puteri navale: otomanii, în Răsărit, stăpânind cele mai importante țărmuri și insule, în afară de Creta venețiană, și spaniolii, în Apus, susținuți de flotele Maltei și ale Italiei.

Interlopia Mediteranei 1571–1650

I

PERIOADA DINTRE BĂTĂLIA DE LA LEPANTO și mijlocul secolului al XVII-lea este într-o unitate. Pirații berberi nu au dispărut – ba mai mult, au devenit și mai agresivi, având mână liberă din partea otomanilor, pentru că Sublima Poartă nu mai intenționa să-și extindă autoritatea directă în vestul îndepărtat al Mediteranei.¹ Vestul Mediteranei era de asemenea expus unor raiduri violente ale corsarilor creștini – Cavalerilor de Malta li s-au alăturat acum Cavalerii Sfântului Ștefan, pirați toscani și luptători sfinți al căror ordin a fost creat în 1562 de Cosimo I de Medici, duce de Toscana. Ca și venețienii, ei au adus ca semn al victoriei de la Lepanto câteva stindarde otomane, care mai atârnă încă, nepotrivite locului, în biserica lor din Pisa, proclamând credința musulmană în sânul ritualului catolic. Ar fi inutil să reamintim arhicunoscuta poveste a atacurilor și ripostelor dintre Cavalerii Creștini de Malta sau Cavalerii Sfântului Ștefan și corsarii berberi; cele mai năpăstuite victime erau întotdeauna cei care erau capturați de pe punțile corăbiilor comerciale sau de pe țărmurile Italiei, Spaniei și Africii (francezii erau oarecum imuni la raidurile musulmane, datorită legăturilor lor cu Poarta) și făcuți sclavi. Galerele pornite din Sicilia au continuat să patruleze mările, în speranța de a apăra posesiunile italiene ale regelui Spaniei de prădători, dar vremea luptelor de galere mari apusese, nu numai pentru că alte tipuri de corăbii erau considerate acum mai eficiente, ci pentru că era prea scump să construiești și să întreții galere. Totuși, otomanii și-au reconstruit flota de război imediat după bătălia de la Lepanto. Vestea alarmantă s-a răspândit pe alocuri în Occident: se credea ferm că otomanii vor lansa un al doilea mare atac asupra unei ținte creștine.

Cu toate acestea, Sublima Poartă își pierduse gustul pentru războaiele navale și se mulțumea să-i lase în pace pe spanioli, ocupându-se de tradiționala rivalitate cu împărații și iți ai Persiei. Era o situație foarte convenabilă, pentru că nici interesul spaniol nu se mai îndrepta acum spre Mediterana; cel mai important scop al lui Filip II era să-i înfrângă pe noii necredincioși care proliferau în întreaga Europă de nord: protestanții. Filip era încolțit de războaiele cu Elisabeta a Angliei și supușii ei rebeli din Țările de Jos. Îi alungase nu numai pe otomani, ci și pe morisci, ale căror pământuri din Andaluzia fuseseră depopulate și abandonate.² În plus, primise și un premiu neașteptat: Portugalia și imperiul său de peste mări. Plin de fumuri de cruciat, tânărul rege Sebastian al Portugaliei și-a condus trupele către o înfrângere grea în Maroc, în 1578, fiind urmat la tron de ultimul membru al casei de Aviz, cardinalul Henric; după ce acesta a murit, fără să lase moștenitori, în 1580, coroana portugheză i-a revenit lui Filip al Spaniei, care nu a urmat vechiul vis portughez de cucerire a Marocului.³ Mediterana părea destul de mică în comparație cu uriașul conglomerat de teritorii stăpânit de Filip în Lumea Veche și în Lumea Nouă. În 1589, un teoretician italian, Giovanni Botero, a publicat o lucrare despre *Rațiunile de stat*, care a devenit foarte populară în Spania. El afirma că statele dispersate sunt în mod inevitabil slabe, dar că spaniolii au reușit să gestioneze cu bine această situație folosindu-și în mod flexibil flota. În interiorul Imperiului Spaniol, „nici un stat nu este atât de izolat încât să nu poată fi ajutat pe cale navală“, astfel încât marinarii catalani, basci și portughezi să ajungă împreună în Iberia, în statele italiene ale regelui Filip sau chiar în Țările de Jos: „Imperiul, care altfel ar putea părea fărâmițat și greu de stăpânit, trebuie considerat o

unitate compactă cu forțele navale în mâinile unor astfel de oameni.”⁴

Pacea care s-a lăsat în Mediterana a fost rezultatul aranjamentului tacit dintre otomani și spanioli. Dar traversarea mării a devenit și mai periculoasă odată ce patrulele spaniole nu au mai protejat decât apele de coastă ale sudului Italiei, Siciliei și Spaniei. Negustorii evrei și musulmani se trezeau mereu cu bunurile furate de pirații creștini. Pericolul crescuse odată cu apariția în apele Mediteranei a altor navigatori care zdruncinau ordinea. Pe măsură ce economia atlantică a început să se dezvolte, navigatorii olandezi, germani și englezi au înaintat profund în Mediterana, fie pentru comerț, fie pentru piraterie; odată ce negustorii din nordul Europei și-au subordonat o mare parte din traficul de grâne și mirodenii din Mediterana și din Atlantic, relația dintre cele două mari mări, care s-a dezvoltat gradual începând din 1300, a devenit tot mai consistentă. Vom spune în curând mai multe despre acești vizitatori; totuși existau și interlopi din interiorul spațiului mediteranean care amenințau serios navigația puterilor dominante tradiționale. Uscocii din Senj operau dintr-o bază ascunsă printre ostroavele și golfulețele din nordul Dalmației, în spatele insulelor Cres, Krk și Rab. Frumoasa linie de coastă din zilele noastre inspira pe atunci, la sfârșitul secolului al XVI-lea, numai teamă. Era un hotar între teritoriile otomane din Balcani și domeniile habsburgice din actuala Slovenia și din nordul Croației, ca să nu mai vorbim de posesiunile venețiene de pe coasta adriatică. În asemenea locuri, bandiții și corsarii îndârjiți, care nu ascultau de nimeni, puteau să prospere în voie, mai ales dacă se prezentau drept cruciați creștini de rând împotriva turcilor, în slujba creștinătății și a Austriei habsburgice.⁵

Uscocii au devenit figurile de tip Robin Hood ale folclorului croat; deși puțini la număr și bazându-se pe corăbii mici, ei au reușit să închidă Veneția într-un colț al Adriaticii. Acest lucru i-a transformat în eroi pentru o școală de istorici naționaliști și apoi socialiști din Iugoslavia modernă.⁶ Dar nu ar trebui să avem o viziune prea romantică asupra uscocilor. Și ei erau conduși de lideri bogați și nu se deosebeau cu mult de badele de corsari și de bandiți de pe țărmurile creștine și musulmane ale Mării celei Mari. Termenul *uskok* înseamnă „refugiat”; ca și la pirații berberi, în rândul uscocilor exista o mare diversitate etnică: printre ei se aflau recruți din coloniile venețiene de pe țărmurile Adriaticii, Dubrovnik și Albania, dar și marinari italieni și

renegați musulmani de ocazie. Unii se născuseră sub Habsburgi, alții sub otomani, alții sub venețieni; iar condiția lor s-a modificat prea puțin de-a lungul timpului, astfel încât în anii 1590 mulți dintre ei proveneau din Dalmația, de dincolo de orașele Zadar și Split, o zonă aflată sub mare presiune în timpul îndelungatelor lupte pentru pământ dintre otomani și Habsburgi.⁷ Venețienii considerau că uscocii sunt „foști supuși ai Sultanului care s-au refugiat în Senj, pentru că nu mai puteau suporta tirania miniștrilor turci”⁸. Senj părea un loc propice pentru a face avere: „Oamenii obișnuiți cu sapa și cu plugul, prost îmbrăcați și în picioarele goale deveniseră, în scurt timp, grași și prosperi.”⁹

Senj nu avea un port natural. Când se pornea vântul numit *bora*, corăbiile trebuiau trase la mal și legate bine, ca să nu fie răsturnate. Dar orașul era bine protejat de munții abrupti și de pădurile dese care-l înconjurau.¹⁰ La apogeul influenței lor, între bătălia de la Lepanto și 1610, aproximativ, uscocii au putut să-și construiască avanposturi în apropiere de Senj, spre sud, până la gurile râului Neretva, nu departe de Dubrovnik.¹¹ Erau o bandă de nestăpânit. Faptul că autoritățile austriece făcuseră pace cu dușmanii nu i-a oprit să profite de orice oportunitate de a ataca corăbiile venețiene sau turcești.¹² În anii 1590, departe de a-i primi pe uscoci ca refugiați creștini din Imperiul Otoman, venețienii i-au tratat în continuare ca pe niște criminali periculoși, încercuind orașul Senj și executându-i pe mulți dintre ei (deși în 1596 numărul total de oameni înarmați din Senj era de numai 1 000, și în general de circa 600).¹³ Venețienii i-ar fi tolerat numai dacă ar fi fost de acord să renunțe la faptele lor mârșave și să servească în mod loial pe galerele Serenissimei Republici.¹⁴

Încă din anii 1520, uscocii din Senj începuseră să amenințe corăbiile turcești din Adriatică. Și venețienii erau o pradă ușoară, din cauza faptului că acceptau să încheie tratate cu turcii și a ostilităților ocazionale dintre Veneția și Habsburgi la granițele slovene. La început, uscocii se mulțumeau să captureze încărcături de pește, vin, untdelemn și brânză transportate cu bărci locale, dar în curând au trecut la atacuri asupra corăbiilor comerciale de mari dimensiuni cu destinația Dubrovnik sau Ancona, amenințând linia de comunicație care se întindea pe uscat și pe mare din Toscana până la Constantinopol.¹⁵ În 1599, venețienii erau atât de exasperați, încât au trimis un transport de vin otrăvit în apele infestate de uscoci, special ca să fie capturat, iar uscocii să

moară cu toții bând vinul. Cum aceștia nu au murit totuși, a fost evident că tertipul a eșuat. Și relația cu Dubrovnik era tensionată. Ragusanii erau considerați colaboratori ai turcilor, iar întemeietorii orașului știau că turcii nu ar tolera colaborarea dintre Dubrovnik și uscoci. La un moment dat, Ragusanii au împodobit una din porțile orașului cu capetele uscocilor executați, dând un semnal clar atât uscocilor, cât și otomanilor. Rezultatul a fost cel previzibil: un raport ragusan afirma că „ei au exact aceeași părere despre noi ca și turcii”¹⁶.

Totuși, uscocii erau în general interesați mai degrabă de marfa evreilor și musulmanilor decât de cea a creștinilor și asaltau corăbiile pur și simplu pentru a confisca bunurile „necredincioșilor”; astfel, negustorii evrei aveau șanse cam de șapte ori mai mari să intre într-un conflict comercial, în comparație cu creștinii. Nici musulmanii nu stăteau prea bine: în 1581, când corabia i-a fost asaltată de uscoci, un căpitan din Perast, port înfloritor din Golful Kotor, și-a liniștit pasagerii musulmani spunându-le că va avea grijă de ei, dar apoi a plecat spre Senj, unde a petrecut alături de uscoci, în timp ce pasagerii erau înrobiți și luați de pe vas.¹⁷ Comercianții evrei și musulmani care făceau negoț în afara Italiei au încercat diverse subterfugii. Să-și marcheze corăbiile cu semnul crucii era poate prea evident; un alt tertip era să țină un registru contabil secret, alături de unul falsificat. Între timp, episcopul de Senj confirma bucuros că comercianții creștini care colaborau cu turcii, mai ales în comerțul cu armament, meritau să fie excomunicați – sau, altfel spus, nu putea fi adusă nici o obiecție dacă luptătorii sfinți din Senj le confiscau marfa.

II

ACESTE TRANSFORMĂRI au confirmat o direcție generală în viața politică și economică a Veneției, vizibilă începând cu mijlocul secolului al XV-lea: retragerea din negoțul levantin și integrarea orașului în viața Italiei de nord. Destul de departe de consecințele pirateriei, venețienii au trebuit să asimileze noul drum spre Orient deschis de portughezi în 1497. Prezența venețiană a rămas puternică în Constantinopol, unde până în 1560 au fost înființate douăsprezece case de comerț, deși vânzările s-au redus considerabil față de perioada de înflorire a comerțului din epoca medievală.¹⁸ Pe lângă patricienii care dominaseră în mod tradițional comerțul venețian în Levant își desfășurau activitatea și alți comercianți, mai ales evreii care se

stabiliseră în Veneția în secolul al XVI-lea. Aceștia constituiau o comunitate mixtă. Erau evrei germani și italieni, care se ocupau mai ales cu cămătăria, cu acordul autorităților orașului, și trebuiau să locuiască în „noul stabiliment“, sau Ghetto Nuovo, izolat undeva în nordul orașului. Vecini cu ei erau membrii comunităților implicate mai mult în comerțul mediteranean, mai ales în cel de dincolo de Balcani, până în Salonic și Constantinopol – sefarzii, împărțiți (ca în Ancona) în „levantini“, cei din Imperiul Otoman, și „ponentini“ sau vestici, în special marani portughezi care adesea duceau, sau cel puțin lăsa să se creadă că duc, o viață de creștini. PONENTINII s-au confruntat cu amenințarea interogatoriilor Inchiziției venețiene, dar, în compensație, nevoia Veneției de a avea comercianți în Levant a cântărit mai mult decât orice scrupule de a le impune credința creștină.¹⁹ Pragmatismul venețienilor s-a manifestat de asemenea prin asentimentul autorităților la sancționarea unei biserici grecești ortodoxe, San Giorgio dei Greci, pentru că până atunci toate bisericile grecești din Italia erau unite, adică recunoșteau autoritatea papală.²⁰

„Declinul Veneției“ este prea facil identificat pur și simplu cu declinul puterii venețiene pe mare.²¹ De fapt, Veneția s-a dovedit deosebit de adaptabilă în secolul al XVI-lea. În Europa de Vest continentală, a fost o perioadă de expansiune economică, iar venețienii și-au asigurat din plin partea de câștig. Vechile industrii, precum sticlăria, au evoluat în același timp cu dezvoltarea masivă a altora, precum producerea hainelor din lână. În 1516 orașul producea mai puțin de 2 000 de haine anul, în timp ce în 1565 producția ajunsese de mai bine de zece ori mai mare.²² Orașul a profitat de pe urma declinului în producția de textile similare din Florența și a importului regulat de lână neprelucrată din Spania. Această industrie a contribuit la dezvoltarea căilor comerciale spre vest: proviziile soseau și pe uscat, prin Lombardia, și pe mare, deși Veneția avea încă nevoie să se aprovizioneze cu grâne, untdelemn și vin din posesiunile ei din Insulele Ionice și Creta. Pierderea Ciprului a dus la reducerea traficului maritim venețian, dar pacea reînnoită cu otomanii era o asigurare că pentru moment Creta se afla în siguranță sub dominație venețiană – principala amenințare de acolo nu erau turcii, ci răzvrățiții ei băștinași.

Reconfigurarea Veneției (un cuvânt mai potrivit decât „declin“) le-a permis altora să pătrundă mai ușor pe piața

comercială levantină. Retragerea Veneției a fost compensată de o revitalizare a activității comerciale în rândul grecilor, care deserveau comerțul Imperiului Otoman în Marea Egee și între Asia Mică și Egipt.²³ Pe de altă parte, venirea englezilor a fost un rezultat secundar a înverșunatei rivalități dintre regele Spaniei și regina Angliei, dintre monarhul catolic și adversarul său protestant. Elisabeta a fost tentată să stabilească contactul cu Înalta Poartă, în parte din rațiuni politice – vedea în „turc” un adversar al lui Filip II cu care se putea alia –, dar și din rațiuni comerciale. În 1578, ministrul ei Walsingham a redactat un tratat despre „comerțul cu Turcia”, în care afirma că sosise momentul ca, în secret, „un om capabil” să înceapă să-i ducă sultanului scrisori din partea reginei. În 1580 a fost fondată o companie turcească destinată să promoveze comerțul cu ținuturile otomane.²⁴ Tratatul reflecta de asemenea apariția unei agresivități a comercianților englezi dornici de a pătrunde pe piețe dominate în mod tradițional de comercianții italieni, care aprovizionaseră o perioadă îndelungată Anglia cu mărfuri exotice. Crescând tarifele pentru corăbiile venețiene și mărfurile lor, regina și-a exprimat clar intenția de a-i favoriza pe negustorii locali în comerțul din Mediterana, deși în 1582 tot ea a reînnoit acordurile cu Veneția, iar galioanele venețiene au avut acces în Anglia până la sfârșitul domniei ei.²⁵ O țintă a englezilor era Marocul, unde comercianții Companiei Berbere își făceau simțită prezența chiar și înainte de ascensiunea pe tron a reginei Elisabeta, în 1558. Exporturile includeau armamentul, despre care negustorii englezi credeau că ar putea fi folosit împotriva spaniolilor și portughezilor.²⁶

Nimic din toate acestea nu i-a împiedicat pe englezi să încerce să dezvolte alte căi care să ocolească complet Mediterana, pentru a aduce mirodenii în nordul Europei printr-un canal nord-vest sau nord-est, mai friguros, dar mai rapid, după cum se credea, decât ruta portugheză în jurul Africii; astfel, englezii au început să se implice în comerțul rusc. Pentru că nu au reușit să obțină mirodeniile pe care le căutau, s-au întors în Mediterana, folosind acea combinație de piraterie și comerț pentru care corsarii elisabetani au devenit atât de faimoși; mulți dintre cei implicați în Compania Turciei (cunoscută în curând drept Compania Levantului) investiseră de asemenea în Compania Moscovei.²⁷ Venețienii nu erau deloc încântați de această evoluție a situației. Pe măsură ce vasele comerciale engleze pătrundeau în apele turcești, Veneția era văduvită de

veniturile pe care le obținea de obicei făcând să circule stofele englezești din Veneția spre teritoriile otomane. Acordul dintre regina Angliei și sultanul otoman era o veste foarte proastă. Venețienii nu aprobau nici politica religioasă a Elisabetei; Veneția nu era nici pe departe cel mai sincer adept al papalității, dar nu a vrut nici să trimită un ambasador oficial în Anglia, până în 1603, anul morții reginei Elisabeta.²⁸ Însă au existat câteva schimbări de pe urma cărora Serenissima Republică a avut de câștigat. Corăbiile englezești au început să navigheze la fel de departe precum cele venețiene, situație care a făcut ca orașul să fie aprovizionat cu produsele nordice de care supraviețuirea lui depindea din ce în ce mai mult, mai ales cu grâne: comerțul cu grâne din nord s-a dezvoltat din ce în ce mai mult, în timp ce pământurile din spațiul mediteranean erau tot mai puțin exploatate și lipsurile erau accentuate de repetate perioade de foamete, care au început să lovească încă din anul 1587. Și peștele din Atlantic, uscat și păstrat în sare, era un produs favorit – *stoccafisso* (batogul) a devenit și a rămas un ingredient de bază în bucătăria venețiană.

Englezii și olandezii au ajuns să cumpere și să vândă în aceeași măsură.²⁹ La început, interesul englezilor nu era comerțul cu mirodenii precum piperul și ghimbirul, ci cel cu produse obținute de pe insulele aflate sub dominație venețiană: Zante și Kefalonia, din Insulele Ionice. Încă din Evul Mediu Târziu, englezii fuseseră obsedați de coacăze și stafide, iar competiția cu venețienii pentru accesul la ceea ce italienii numesc *uva passa*, „struguri uscați“, a cauzat numeroase incidente grave. Negustorii englezi s-au infiltrat în Insulele Ionice cu un succes atât de mare, încât în curând au ajuns să cumpere majoritatea fructelor uscate de acolo. Autoritățile venețiene au încercat să-i împiedice pe insulari să facă comerț cu alți negustori, o interdicție de care locuitorii s-au plâns la unison și pe care cei mai mulți au ignorat-o.³⁰

Între timp, englezii nu au avut scrupule în a ataca vase venețiene, mai ales dacă făceau comerț cu Spania, care le furniza bumbacul de care aveau nevoie pentru războaiele de țesut. În octombrie 1589, un căpitan englez a intrat în conflict cu un căpitan venețian în portul Corfu; italianul l-a provocat pe englez la duel și l-a numit „câine insolent“. Când corabia venețiană a ieșit din port, căpitanul englez a urmărit-o cu îndrăzneală. După un scurt schimb de focuri, italianul n-a mai suportat și a abandonat corabia, dar

căpitanul englez nu s-a lăsat și i-a urmărit în continuare, o vreme, barca cu care se întorcea în portul Corfu. Acești pirați nu respectau pe nimeni. În 1591, pirații englezi care fuseseră întâmpinați bine în portul Alger au jefuit pe canalul dintre Insulele Baleare și Barcelona o corabie ragusană care naviga spre vest de la Livorno. Conducătorii nord-africani erau adesea mulțumiți să-i lase pe pirați să le folosească porturile, atâta timp cât aceștia împărțeau prada cu conducătorii berberi. Se întâmpla ca echipajele să fie jumătate musulmane, jumătate engleze.³¹ Un exilat englez, John Ward, a strâns sub comanda sa 300 de oameni; în 1607, l-a determinat pe căpitanul unei galere cu mirodenii venețiene să se predea, de groază, și a vândut încărcătura în Tunis, pentru 70 000 de coroane, obținând apoi și alte capturi de bunuri, în valoare de 400 000 de coroane.³² Enervați de felul în care erau tratați protestanții atunci când cădeau în mâinile Inchiziției, pirații englezi profanau și biserici catolice de pe insulele deținute de Veneția.³³

Mare parte din succesul piraților se datora noii tehnologii. Ei aduceau în Mediterana corăbiile cu bordaj înalt pe care italienii le numeau *bertoni*. Semănau foarte mult cu galerele ce deveneau la modă în flota spaniolă și în cea venețiană, dar aveau chila adâncă și robustă și funcționau bine cu trei arbori cu greement pătrat. Nu erau foarte mari și aveau echipaje de circa șaiszeci de persoane, cu un tun la fiecare trei oameni. Atunci când rivalii lor din Mediterana reușeau să captureze aceste corăbii, ei profitau din plin; ba chiar le cumpărau de la căpitani englezi sau olandezi. Totuși, Veneția era ciudat de conservatoare. Corăbiile cu vele latine apăraseră mărfurile și supremația orașului secole la rând, astfel că încercările de a convinge autoritățile că noul tip de corăbii este vital pentru apărarea republicii s-au dovedit inutile. Elitele venețiene nu puteau înțelege de ce ceea ce funcționase în secolul al XIII-lea nu mai funcționa în secolului al XVII-lea. Vasele *bertoni* au devenit o priveliște obișnuită în Veneția abia la începutul secolului al XVII-lea, când republica implora Anglia și Olanda să o sprijine în lupta împotriva Habsburgilor austrieci. În 1619, flota venețiană avea deja cincizeci de *bertoni*, alături de cincizeci de galere. Totuși, chiar și atunci când căpitanii venețieni navigau la cârma corăbiilor *bertoni*, păreau incapabili să-i întrecă în iscusință pe marinarii nordici. În 1603, *Santa Maria della Grazia*, o *bertone* venețiană, care se îndrepta spre Alexandria, a fost capturată în largul Cretei, teritoriu venețian. Apoi, în timp ce naviga în Adriatica a fost din nou

atacată după ce a fost eliberată și jefuită de arme. Italienii nu mai erau cvasiinvincibili pe apă.

Nordicii îi atacau însă și pe nordici; relația dintre englezi și olandezi a fluctuat puternic între sfârșitul secolului al XVI-lea și începutul secolului al XVII-lea. În 1603, Thomas Sherley, aflat la comanda unui echipaj pestriț de marinari englezi, italieni și greci, a atacat două corăbii olandeze care transportau grâne provenite din Marea Egee, din Insulele Ciclade spre Genova. Sherley a fost încântat să pozeze în agentul ducelui de Toscana și într-un fel de cruciat împotriva turcilor, deși rămâne un mister ce legătură avea cu asta un atac împotriva olandezilor. Sherley a trebuit să-i scrie ducelui ca să se explice, pentru că, în mod clar, își depășise atribuțiile. Familia de Medici cumpăra bucuroasă *bertoni* engleze și angaja marinari englezi. Ba chiar ducele a făcut rost de praful de pușcă de care avea nevoie din Anglia. Se întreba dacă nu ar fi o idee bună să-l ademenească în slujba sa pe John Ward, care părea un corsar foarte priceput. Ducele de Savoia, al cărui teritoriu s-a extins până la Nisa, și-a pus de bunăvoie portul Villefranche și blazonul la dispoziția a tot felul de marinari dubioși.³⁴ Așa cum a arătat Alberto Tenenti, „în Mediterana sfârșitului de secol XVI se petrecea o schimbare majoră, atât navală și comercială, cât și psihologică”: spiritul de cruciadă fusese înlocuit de un cinism care era uneori mascat de limbajul războiului sfânt, dar în rândul piraților acesta era trădat de cooperarea lor cu turcii și maurii.³⁵ Cea mai clară dovadă în acest sens a fost oferită de Cavalerii Sfântului Ștefan: în secolul al XVII-lea ajunseseră corsari suficient de abili încât să profite de pe urma concesiilor pe care li le făceau ducii de Toscana, din familia de' Medici.

Nordicii au descoperit că viața grea de pe corăbii din veacul al XVII-lea – apă murdară, biscuiți plini de gărgărițe, disciplină dură – devenea puțin mai ușoară atunci când navigau în apele Mediteranei. John Baltharpe a fost un marinar englez care a povestit în versuri șchioape călătoria lui în Mediterana din anul 1670. Când acostează la Messina, „la bord este organizată în fiecare zi o piață” de unde poate cumpăra

Ciorapi de mătase, carpete, coniac,
Năframe de mătase și foarte pe plac:
Verze, morcovi, napi și nuci,
De lângă ele să nu te mai duci.
Ce-și poate dori omul de mâncare

De la niște femeiuști ușoare:
Lămâi, portocale, smochine delicioase,
Și vin de *Seracusa*, și ouă lucioase.

La Livorno Baltharpe a găsit, încântat, pește foarte gustos, „care pent’ *italieni* e mâncare de soi“, în timp ce la „Cales“, sau Cagliari, „nu lipsea ’nica“. Chiar și la Alicante, unde se găsea rar carne și „în loc de brânză *englizească* și de unt, primim un pic de untdelemn, dar, Doamne, parcă-i mult mai crunt“, exista consolarea vinului roșu din abundență – „sângele ăsta de *tauri*... îi dulce, delicios, te ispitește, și sticla acușica se golește“.³⁶ Privind în viitor, strădaniile amiralului Nelson din jurul anului 1800 pentru a le asigura oamenilor săi proviziile de lămâi siciliene – 30 000 de galoane pe an, distribuite întregii marine engleze – au făcut ca echipajele lui din Mediterana și de mai departe să nu sufere de scorbut.³⁷

Interesul nordicilor pentru Mediterana a crescut odată cu creșterea standardului de viață în secolul al XVI-lea, și, chiar dacă în secolul al XVII-lea acesta a stagnat, după bătălia de la Lepanto nordicii au devenit o prezență permanentă. Identitatea lor varia: germanii hanseatici au fost pionieri (venind în 1587, când nu s-au făcut recoltele din Mediterana), dar nu și-au impus prezența, în vreme ce „flamanzii“ reuneau tot mai mulți protestanți olandezi din provinciile rebele din nordul Olandei spaniole, mai degrabă decât catolici din Flandra.³⁸ Ascensiunea flotelor olandeze a început atunci când Anvers a devenit centrul comerțului cu mirodenii între portughezi și Orient, dar prosperitatea olandeză se baza atât pe profiturile din comerțul și pirateria tot mai extinse în Mediterana, cât și pe câștigurile de pe urma traficului din Oceanul Atlantic și din Oceanul Indian.³⁹ Atunci când Provinciile Unite și-au stabilit de facto independența față de Spania, afacerile s-au mutat rapid în șantierul naval ale Olandei. În Mediterana a existat la început o cooperare cu negustorii francezi care se îndreptau tot mai des spre Africa de Nord și le permiteau uneori olandezilor să arboreze pavilionul francez (garantându-le siguranța în apele otomane).⁴⁰ Expresia „pavilion de complezență“ este foarte potrivită: căpitaniile făceau tot felul de aranjamente pentru a obține protecție în fața stăpânilor țărmurilor și insulelor Mediteranei.

III

DINTRE TOȚI NAVIGATORII din Mediterana, „nația portugheză”, formată în majoritate din marani, era cea care atrăgea cel mai mult atenția. Inchiziția portugheză se abținuse (din poruncă regală) să-i persecute pe noii creștini în anii de după interzicerea iudaismului în Portugalia (1497); dar s-a întors din nou împotriva lor în 1547, producând plecarea multora dintre ei spre insule mai primitive. Statutul neclar al evreilor ponentini a fost exploatat de conducători ca ducii de Toscana, întotdeauna bucuroși să-și ofere patronajul tuturor comercianților care i-ar fi putut ajuta să-și mărească averea. Extinzându-și favorurile către „portughezi”, ducii n-au intenționat să-i elibereze pe toți evreii din dominioanele lor; în 1570, i-au închis pe evreii din Florența într-un ghetou.⁴¹ Totuși, treptat, au început să vadă avantajele creării unei porți deschise prin care nu numai maranii, cu o vasalitate religioasă îndoielnică, ci și evreii levantini, musulmanii și europenii nordici să poată beneficia de dreptul de a se împământeni și de a cumpăra mărfuri cu impozite speciale. Ducele Cosimo I, care a murit în 1574, a transformat Livorno, dintr-un sat pescăresc mohorât, într-unul dintre marile centre ale comerțului mediteraneean. Spre sfârșitul vieții lui, portul se dezvoltase foarte mult și a fost săpat un canal care lega orașul de râul Arno, care facilita transportul mărfurilor înspre și dinspre Pisa și Florența; în timpul succesorului său, Francesco I, Livorno a fost împrejmuit cu acele impresionante ziduri pentagonale. În interior a fost realizat un plan stradal rectangular, în stil roman, în acord cu cele mai bune principii renascentiste de planificare urbană.⁴² Treptat, populația a crescut: în 1601, orașul avea aproape 5 000 de locuitori, dintre care 762 de soldați, 114 evrei și 76 de prostituate tinere, acestea din urmă, o tristă amintire a serviciilor sexuale la mare căutare în toate porturile mediteraneene. După aceea, pe măsură ce infrastructura portului s-a dezvoltat, orașul a cunoscut o explozie.⁴³

Dreptul străinilor de a trăi în Livorno a fost confirmat de o serie de privilegii, denumite *Livornine*, care au determinat relația dintre stăpânirea familiei de' Medici și supușii săi ne-catolici pentru mai bine de două secole. Prin cel mai faimos dintre privilegii, datând din 1593, ducele a extins invitația către „comercianții de toate națiile, levantini și ponentini, spanioli și portughezi, greci, germani și italieni, evrei, turci și mauri, armeni, perși și alții”.⁴⁴ Se observă ușor că italienii se află spre capătul listei, și asta într-un oraș italian. Este de asemenea semnificativ că documentul reitiera invitația către

marani: ca ponentini, ca negustori iberici, ca evrei. Comercianții ponentini trebuiau să se declare evrei, în ciuda măștii lor de creștini, punându-se astfel la adăpost de influența Inchiziției; aceasta însemna că trebuiau să-și schimbe permanent identitatea, mai ales dacă făceau afaceri consistente cu Spania și Portugalia, dar o făceau de bunăvoie.⁴⁵ Existau puține restricții cu privire la activitățile lor economice; numai în Italia le era permis să achiziționeze pământ. Deși de obicei locuiau aproape de sinagogă, care, în secolul al XVIII-lea, devenise o clădire opulentă, nu exista un cartier evreiesc oficial. Exista de asemenea o biserică pentru comercianții armeni din Mediterana de est. În *bagno*, cartierele rezervate sclavilor de pe galere, existau trei moschei, deși la Livorno veneau tot mai mulți comercianți musulmani liberi; a fost acordată și permisiunea pentru construirea unui cimitir musulman.⁴⁶

Toate acestea reflectau deschiderea căilor comerciale între Livorno și teritoriile islamice: în jurul anului 1590 soseau deja corăbii din Alexandria, dar marele succes a fost deschiderea căilor spre Africa de Nord, între 1573 și 1593, o perioadă în care Braudel și Romano au identificat patruzeci și patru de călătorii spre Livorno dintr-un lanț mare de teritorii, între orașul Larache, din Maroc, și Tunisia. Aceste contacte nu ar fi putut fi stabilite fără investițiile comercianților sefarzi sau fără cooperarea dintre conducătorii berberi și familia de' Medici; și olandezii s-au implicat în acest trafic, ocupându-se de siguranța lui și mărinind capacitatea de transport. Drumurile erau vitale pentru aprovizionarea Toscanei, pe care erau transportate grâne din Africa de Nord, ceară, piei, lână și zahăr.⁴⁷ Alte produse de bază, precum cositorul, semințele de pin, tonul, anșoa, erau aduse din Spania și Portugalia, adesea cu ajutorul corăbiilor provenind din porturile din sudul Franței. Ceva se schimbaseră în geografia mărfurilor spaniole. Barcelona avea puține contacte cu Livorno, iar Valencia juca doar un rol modest, dar Alicante, care avea un port excelent și oferea acces, prin drumurile sale de calitate, la produsele din spațiul spaniol, era portul favorit din Spania mediteraneeană. Alicante nu producea prea multe în afară de săpun din uleiul de măsline local și de vin; „păstra în vremuri moderne ceva din aerul unei fabrici coloniale, de tipul celor care puteau fi întâlnite în hinterlandul amorțit al Asiei sau Africii”.⁴⁸ Pe drumul dintre Alicante și Livorno (și pe un drum rival, dintre Alicante și Genova), ragusanii erau cei mai importanți intermediari, transportând cârmâz, acel

colorant roșu extras din gogoșile unor insecte, orez, mătase, miere, zahăr și mai ales lână, iar negustorii evrei jucau și ei un rol de seamă în acest comerț, deși le era interzis să-și practice religia în regatele spaniole.⁴⁹

Livorno a stabilit de asemenea relații cu teritorii de dincolo de Strâmtoarea Gibraltar – cu Cádiz, care devenise un foarte important centru comercial spaniol în Atlantic, cu Lisabona și cu ținuturile din Marea Nordului. Olandezii erau atrași de aceste ținuturi ca albinele. Deși privilegiile *Livornine* nu încurajau în mod special stabilirea protestanților în Livorno, negustorii olandezi și-au dat seama că puteau trăi acolo în pace, dacă păstrau o oarecare discreție. Livorno era inima rețelei olandeze din Mediterana și în același timp ținta multor corăbii olandeze care veneau din apele Atlanticului. În ciuda intensificării comerțului cu Africa de Nord și în pofida unor perioade cu recolte bogate, Toscana a tânjit în continuare după grânele din zona baltică. Se considera că acestea erau de mai bună calitate decât cele din Mediterana și de asemenea – chiar dacă se adăugau costurile de transport – erau de obicei mai ieftine. Așa cum am arătat, acesta era rezultatul declinului agriculturii în jurul țărmurilor Mediteranei din acea perioadă. Italienii au devenit tot mai interesați de secara din nord: în 1620, aproximativ una din cinci corăbii olandeze care aducea grâne în Livorno avea o încărcătură numai de secară. Ducii de' Medici au negociat prețuri avantajoase în Olanda, pentru ca supușii lor să-și poată cumpăra suficientă mâncare; iar atunci când în Mediterana existau destule grâne, acestea puteau fi date la schimb contra hering uscat și afumat, sardele, cod și chiar caviar.⁵⁰ Negustorii olandezi care aduceau grânele nu transportau pur și simplu marfă spre și dinspre nordul Europei. Ei s-au infiltrat în transportul de produse din Mediterana, găsind întotdeauna spațiu în cală pentru grâne și sare din sudul Italiei, pe care le duceau în nordul Italiei. Dacă în nordul Europei venea foametea, cum s-a întâmplat în 1630, căpitanii olandezi se ofereau să ia provizii pentru Livorno din Marea Egee, înfruntând ordinul otoman conform căruia oricine era prins exportând grâne ilegal era legat de un stâlp și lăsat să moară de foame. Atunci când în Mediterana erau suficiente rezerve de grâne, aceiași căpitani se aprovizionau cu lână și sare din Alicante, cu vin și fructe uscate din Insulele Ionice, cu mătase din Marea Egee, și așa mai departe, și încercau să-și dezvolte relațiile cu marile centre comerciale levantine – Alep devenise cel mai important astfel de centru din Siria, iar acolo exista un

consul oladez care căuta marfă și în Palestina și Cipru. Cum Alep nu este port, corăbiile acostau la Alexandretta, de unde mărfurile trebuiau cărate pe uscat; printre acestea se găseau produse exotice precum indigoul și rubarba, apreciată pentru virtuțile sale medicale.⁵¹

În 1608 ducele Ferdinand a permis „nației flamando-germane“ să construiască o capelă catolică dedicată Fecioarei, cu o criptă în care puteau fi îngropați negustorii flamanzi și olandezi. Inevitabil, mulți protestanți preferau să fie îngropați în afara circumscripțiilor catolice; le era permis să folosească grădinile private. Pe de altă parte, căpeteniile „nației“ erau catolici evlavioși, precum Bernard van den Broecke, trezorier al capelei Fecioarei, care-și organizase afacerea într-o casă mare de pe strada principală, Via Ferdinanda. Casa lui avea zece dormitoare și o cameră de primire decorată cu vreo zece tablouri, o colivie cu un papagal, o masă pentru jocul de table și mobilier de calitate; grădina avea o fântână și o oranjerie. De la Livorno, van den Broecke se ocupa de o întreagă rețea de afaceri, care includea curtea ducelui de Toscana, Napoli, Sicilia și Veneția și, bineînțeles, nordul Europei. În 1624, plănuia chiar să creeze o rută comercială prin care să transporte cod direct din Newfoundland la Napoli, dar a fost încurcat de intervenția engleză – codul i-a fost confiscat pentru că regele englez era din nou în război cu Spania, care stăpânea Napoli. Totuși, englezii și olandezii (inclusiv van den Broecke) cooperau uneori comercial cu Spania, folosind stema Toscanei drept pavilion de complezență. Van den Broecke nu avea scrupule să se implice în comerțul cu sclavi din Mediterana, deși în acest caz scopul lui era să obțină răscumpărări de la familiile sclavilor cu relații. S-a asigurat că sclavii din gospădăria sa erau bine îngrijiți, astfel încât să poată fi eliberați în condiții perfecte; aceștia trebuiau „să trăiască bine și să fie bine îmbrăcați, fără însă să fie răsfățați“⁵². Casa comercială a lui van den Broecke a prosperat până în anii 1630, când tensiunile politice cu Spania, competiția cu englezii și epidemiile au îngreunat tot mai mult traiul. Dar orașul și-a păstrat supremația în comerțul din Mediterana, mai ales datorită faptului că evreii sefarzi au continuat să-l folosească drept punct de legătură cu alte așezări sefarde de interes: cu Alep, cu Salonic și, din ce în ce mai des, cu Smirna.

IV

MARELE SUCCES AL ORAȘULUI LIVORNO nu a fost o excepție. Și genovezii au încercat în secolul al XVII-lea să-și creeze propriul port liber, începând în 1590 cu alimente și extinzând scutirile de taxe la toate bunurile în 1609. Acesta a fost un alt tip de port liber față de Livorno: în Genova, importantă era libera trecere a mărfurilor, în timp ce în Livorno mai importantă era atragerea negustorilor, scutiți de restricțiile cu privire la dreptul de ședere și de a face comerț. Caracteristicile orașului și afacerile se schimbaseră foarte mult de când Genova intrase în competiție cu Pisa, Veneția și Barcelona pentru stăpânirea Mediteranei. Trecerea de la interesul sporit pentru comerț spre ajutorul material acordat curții spaniole a influențat întreaga societate genoveză, așadar cei care au acoperit datoria regală spaniolă au fost membrii familiilor de elită. Până în anii 1560, aceștia nu mai erau interesați să dețină corăbii.⁵³ Vasele genoveze au devenit minoritare printre cele ce ajungeau în portul Genova: începând din 1596, mai mult de 70% din corăbiile care treceau pe acolo erau străine. După cum se poate bănuși, ragusanii erau foarte activi, dar la fel erau și vasele hanseatice din Germania și din Țările de Jos, cu olandezii jucând un rol tot mai important în secolul al XVII-lea.⁵⁴ La sfârșitul secolului al XVI-lea, negustorii genovezi cumpărau adesea participații la corăbiile ragusane, dar aceasta nu face decât să confirme marea schimbare care se produsese: cu două secole în urmă, ideea că o mică republică adriatică putea să depășească „La Superba“, mândra republică genoveză, ar fi fost rizibilă.

Genovezii se considerau aliați ai Coroanei spaniole; regele Spaniei îi considera mai degrabă supușii lui, dar insistența asupra acestei probleme nu a făcut decât să scadă interesul genovez pentru colaborarea cu Spania. Numai pentru a arăta care era în viziunea lor locul genovezilor, în 1606 și 1611 spaniolii s-au asigurat că tributarii lor, Cavalerii de Malta, aveau întâietate în fața genovezilor în privința ordinelor de luptă, fapt pe care Genova l-a interpretat corect drept o dovadă a statutului său de posesiune spaniolă. Disputele pe acest subiect au ajuns până într-acolo încât galerele genoveze și malteze, în formație de luptă, au amenințat să întoarcă armele unele împotriva altora, iar amiralii spanioli au fost nevoiți să le forțeze să renunțe. Dar finanțele spaniole depindeau în mare măsură de ajutorul genovezilor, ale căror galere transportau argint din Spania la Genova – aproape șaptezeci de milioane de monede de 8 reali între anii 1600 și 1640. Principiul după

care funcționau împrumuturile genoveze către Coroana spaniolă era că avansurile trebuiau rambursate din veniturile în aur și argint obținute din Lumea Nouă.⁵⁵ Alte galere erau destinate comerțului lucrativ cu borangic din Messina; cu un secol în urmă, mătasea se numărase printre mărfurile care duseseră la renașterea prosperității Genovei; ea simboliza relațiile bune, dar tulburi cu Spania, pentru că provenea din Sicilia, o posesiune spaniolă, alături de grâul sicilian, fiind totuși impozitată aspru de un guvern spaniol avid să pună mână pe ultimul bănuț de la negustori.⁵⁶

Genovezii și venețienii împărtășeau aceeași nostalgie pentru vremurile trecute, pentru o perioadă în care Genova ajunsese la prosperitate trimițându-și galerele pe tot cuprinsul Mediteranei și chiar dincolo de ea. În 1642, un nobil genovez, Antonio Giulio Brignole Sale, a scris un tratat în care analiza argumentele în favoarea și împotriva construirii unei noi flote de galere, care, așa cum visau părinții Genovei, ar fi trebuit să refacă averea orașului. El era convins că Mediterana era teatrul de operații ideal, pentru că „provinciile sunt mai numeroase și mai diverse, iar porturile lor sunt foarte aglomerate, astfel că toată lumea își poate găsi de lucru mult mai ușor“. Construirea de galere ar fi permis reînnoirea „vechilor drumuri levantine“, care erau „teatrul privilegiat al achizițiilor și gloriei Genevei“, un punct asupra căruia Sale insista recunoscând în același timp că cei care-i combăteau proiectul aduceau drept argument faptul că Mediterana nu mai arăta la fel ca în epoca medievală și că galerele construite în stil medieval nu ar reînvia acea lume pierdută.⁵⁷

La sfârșitul secolului al XVI-lea și în secolul al XVII-lea, Mediterana a suferit de un fel de dezorientare. În ciuda încercărilor genovezilor de a reface comerțul levantin, Mediterana și-a pierdut supremația în traficul dintre Europa occidentală și comercianții din Atlantic, pentru care Mediterana era doar unul dintre punctele de interes, și nu neapărat cel mai important și mai atrăgător; aceste puncte de interes acopereau zone întinse, din Olanda până în Brazilia și Indiile de Est, sau din Anglia până în Newfoundland și Moscova.⁵⁸ Promisiunile din secolul al XV-lea și începutul secolului al XVI-lea nu fuseseră îndeplinite.

Diaspore disperate 1560–1700

I

SULTANII OTOMANI ȘI REGII SPANIOLI, împreună cu autoritățile însărcinate cu colectarea taxelor, au început să fie foarte interesați de identitatea religioasă a celor care treceau prin teritoriile Mediteranei sub controlul lor. Uneori, într-o epocă marcată de conflictele dintre imperiile creștine și cele musulmane, Mediterana pare să fie puternic scindată între cele două credințe. Totuși musulmanii acceptaseră mult timp existența majorităților creștine în multe dintre pământurile pe care le stăpâneau, în vreme ce alte grupuri navigau (metaforic vorbind) între diversele identități religioase. Deja am făcut cunoștință cu evreii sefarzi, cu extraordinara lor abilitate de a se da drept creștini „portughezi” atunci când intrau în Spania mediteraneeană. Această existență suspendată între mai multe lumi a fost una din cauzele tensiunilor din secolul al XVII-lea, atunci când mulți sefarzi au venerat un evreu smintit din Smirna drept Mesia. Tensiuni similare au apărut în sânul populației musulmane rămasă în Spania. Istoria tragică a așa-numiților morisci s-a petrecut departe de Marea Mediterană, între convertirea ultimilor practicanți musulmani declarați, în 1525, și actul final al expulzării lor din 1609; tocmai izolarea lor de lumea musulmană le-a dat acestor oameni identitatea lor specială, de asemenea suspendată între religii.

Lumea locuită de acești morisci se deosebea prin câteva aspecte importante de lumea locuită de celălalt grup de *conversos*, cei de origine evreiască. Deși unii dintre morisci au fost târați în fața Inchiziției, la început autoritățile spaniole au închis ochii la faptul că islamul era în continuare practicat; uneori se puteau face anumite „servicii” Coroanei pentru a evita amestecul Inchiziției, care, ofensată, constata că nu-și mai poate rotunji veniturile confiscând proprietăților suspectilor eliberați.¹ Multe comunități de morisci nu aveau un preot creștin, astfel că practicarea vechii religii nu constituie o surpriză; chiar și în zonele în care a avut loc creștinarea, uneori nu s-a obținut decât o creștinătate islamizată, pentru care stau mărturie extraordinarele tăblițe de plumb din Sacromonte, de lângă Granada, cu profețiile lor despre faptul că „arabii vor fi cei care vor sprijini religia în zilele de pe urmă” și cu referințele lor misterioase la un calif creștin sau succesor (al lui Isus, nu al lui Mahomed).² În multe privințe, principala preocupare a Coroanei era mai degrabă politică decât religioasă: un scriitor creștin spaniol a consemnat faptul că liderii moriscilor din Granada au negociat în secret cu conducătorii statelor berbere și cu turcii, în speranța de a întemeia un mic stat sub protecția lor, dar aceasta era o cauză pierdută, pentru că nu existau corăbii și provizii; în plus, porturile spaniole din Africa de Nord funcționau în oarecare măsură ca o barieră în contactul dintre statele berbere și morisci, în timp ce „corsarii din Alger se pricep mult mai bine la piraterie și la comerțul de coastă decât la expedițiile lungi pe uscat”³. Totuși, situația nu trebuia neglijată. Moriscii ar fi putut să-i sprijine pe sultanii otomani generând o diversiune în Spania, în timp ce armatele și marina regelui catolic se aflau în expediții în regiunile îndepărtate – nu doar în Lepanto sau în Malta, ci și în Olanda. Filip II, ca și tatăl lui, Carol Quintul, a fost tentat să judece problema necredincioșilor în tonuri nete, astfel că, pentru Filip, prezența în Spania a populației morisce nesupuse era, până la urmă, același tip de problemă ca și prezența în posesiunile lui cele mai nordice a calviniștilor nesupuși: „Am o datorie atât de specială față de Dumnezeu și de lume să acționez”, scria Filip, pentru că, „dacă ereticii ar ajunge să domine (ceea ce Domnul, sper, nu va îngădui), ar putea naște și alte necazuri și pericole, mai mari, ba chiar război în ținuturile noastre.”⁴

Se pare că aceste temeri au devenit realitate în ultimele zile ale anului 1568, odată cu izbucnirea violențelor în rândul moriscilor din Granada, exasperați de încercările

repetate ale autorităților și ale Inchiziției de a-i transforma în creștini supuși. Moriscilor li se ordonase să vorbească castiliana în loc de arabă; li s-a interzis să poarte „straiele morești în care erau așa de făloși“; femeilor li s-a ordonat să renunțe la vâl și să-și arate fețele; de asemenea, li s-a ordonat să nu se reunească la băile publice, iar dansurile maure la nunți și la alte ceremonii au fost și ele interzise.⁵ Timp de doi ani de zile s-a purtat un război oribil și sângeros între acești rivali care nu voiau să cedeze nici un pic de teren; conform temerilor, din Africa de Nord au sosit turci și berberi care le-au oferit ajutor rebelilor și s-au stabilit legături diplomatice cu Sublima Poartă și cu conducătorii nord-africani.⁶

Și totuși acest ajutor nu a fost suficient pentru a forța retragerea trupelor spaniole, conduse de Don Juan de Austria, a cărui cruzime l-a ajutat în curând să obțină comanda marinei creștine din Lepanto. Problema moriscilor era că, „în loc să se bazeze pe propriile lor puteri, au continuat să se amăgească (în ciuda tuturor evidențelor) cu speranța că le vor veni în ajutor armate mari din statele berbere, sau, dacă acestea eșuau, vor veni flote uriașe, care să-i scoată în mod miraculos, pe ei, familiile lor și bunurile lor, din ghearele noastre“⁷. De fapt, Poarta a decis că Spania nu îi era la îndemână și și-a îndreptat atenția către o țintă mult mai accesibilă și mai ușor de atins, Cipru.⁸ Dificultățile moriscilor au fost accentuate de faptul că rebeliunea își avea centrul în Munții Alpujarras și în Granada, departe de coastă. În urma înfrângerii, 50 000 de morisci s-au trezit împrăștiați prin Castilia, părăsind singura mare comunitate de musulmani din regatul Valencia.⁹ Aceasta a fost totuși o soluție temporară; atunci când Filip a urcat pe tronul Portugaliei, în 1580, părea că se ivise ocazia ca uniformitatea religioasă să fie impusă în toată Iberia. Una dintre posibilitățile luate în considerare a fost trimiterea moriscilor pe mare în corăbii care urmau să fie scufundate, pentru că nu avea nici un rost ca populația ostilă din Africa de Nord să fie sporită. Episcopul de Segorbe a sugerat, cinic, ca moriscii să fie trimiși în Newfoundland, „pentru că acolo vor muri până la ultimul“, mai ales după ce toți bărbații vor fi fost castrați și toate femeile vor fi fost sterilizate.¹⁰ Posibilitatea unei expulzări în masă se afla așadar pe agenda anilor 1580, cu aproape trei decenii înainte să fie finalizată. Întrebarea era nu dacă trebuiau să fie alungați, ci cum anume. Bineînțeles, se pornea de la certitudinea că toți

moriscii erau potențiali trădători, dușmani politici și religioși ai creștinătății, ignorându-se numărul semnificativ de convertiți care se integraseră în societatea creștină (unii, chiar devenind preoți); nu se ținea cont nici de repercusiunile pentru Spania, în contextul dificultăților economice tot mai mari, mai ales în centrele morisce din regatul Valencia. Pentru că, era evident, declinul Valenciei avusese deja loc; exista o îngrijorare legitimă cu privire la starea industriilor mătăsii și zahărului, și teama că din cauza eșuării lucrărilor de irigație orașul va rămâne fără proviziile, oricum insuficiente, din zonele rurale.¹¹ Parlamentul valencian nu avea nici o îndoială că expulzarea avea să-i ruineze pe proprietarii de pământ, inclusiv bisericile și mănăstirile, iar emisarii din Valencia i-au vorbit regelui despre faptul că Coroana avea să piardă veniturile pe care le obținea în mod normal din paza coastelor Spaniei. Însă totul a fost în van – până ca emisarii să ajungă la regele Filip III, decretul de expulzare fusese deja emis, în august 1609.¹²

Până la urmă, a învins argumentul că era mai ușor ca acești oameni să fie trimiși în Africa de Nord, iar în debutul decretului de expulzare se insista asupra corespondenței trădătoare pe care o purtau liderii moriscilor cu conducătorii berberi și turci.¹³ Deși decretul prevedea evacuarea imediată, cu ajutorul corăbiilor puse la dispoziție de Coroană, procesul s-a dovedit, inevitabil, mai lent, și expulzările au continuat până în anul 1614. Argumentele economice împotriva expulzării au fost parțial luate în seamă: la fiecare 100 de morisci, 6 puteau rămâne, cu condiția să fi fost fermieri și să fi arătat simpatii creștine; se aștepta de la ei „să le arate celor care intrau în stăpânirea proprietăților cum să folosească, printre altele, morile de zahăr și sistemele de irigații“. Decretul stabilea în cele mai mici detalii (care cititorului modern i-ar aduce aminte de infama Conferință de la Wannsee, din Berlinul nazist) categoriile precise de oameni care trebuiau să plece, deoarece existau și familii mixte și se puneau problema copiilor care aveau unul dintre părinți creștin tradițional.¹⁴ Porturile din care trebuiau să plece erau cu grijă desemnate; printre acestea se numărau Alicante, Valencia și Tortosa. A fost organizată o campanie de propagandă în care se afirma că moriscii erau pe cale să aducă flota otomană în Spania și că oferiseră 150 000 de soldați pentru a-i ajuta pe turci. Moriscii au fost tentați să se opună, dar au abandonat orice speranță că ar putea să facă așa ceva atunci când au văzut cât de numeroase erau trupele spaniole trimise să-i escorteze afară din ținutul lor natal.

Firește, moriscii au hotărât ca nimeni să nu accepte să fie inclus în categoria specială a celor cărora li se permitea să rămână și să-i învețe pe creștini să exploateze pământul. Solidaritatea populației morisce este impresionantă. În regatul Valenciei, ducele de Gandía a aflat disperat că nu mai rămânea nimeni care să cultive trestia de zahăr de pe plantațiile sale. Pentru el, ca și pentru morisci, ceea ce s-a întâmplat a fost un dezastru. Pe 2 octombrie 1609 aproape 4 000 de morisci s-au îmbarcat la Dénia, mulți dintre ei pe galere napoletane trimise special să-i ducă pe coasta berberă; apoi, numărul celor care s-au îmbarcat a crescut, astfel că în scurt timp au fost duși în Africa de Nord 28 000 de morisci. Corăbiile spaniole i-au lăsat pur și simplu acolo: cei din primul transport au fost duși la Oran, care era, încă, posesiune spaniolă, iar la sosire moriscii au negociat cu conducătorul provinciei Tlemcen pentru dreptul de a se stabili pe pământ musulman. Alți refugiați n-au luat în seama oferta spaniolilor și și-au organizat singuri transportul: 14 500 dintre ei s-au îmbarcat la Valencia, în văzul locuitorilor creștini, care veniseră să cumpere mătăsuri la prețuri-chilipir în ceea ce a devenit, prin forța lucrurilor, „un gigantic târg de vechituri”.¹⁵ Unii morisci au dat astfel clar de înțeles că pentru ei acesta era un act de eliberare mai degrabă decât o persecuție: prinții berberi „ne vor lăsa să ne ducem viața ca mauri, nu ca sclavi, așa cum am fost tratați de către stăpânii noștri”.

Potrivit mărturiilor, numărul persoanelor care au plecat a fost de peste 150 000, deși unii contemporani au estimat că de fapt a fost mai mic: Inchiziția din Valencia a furnizat cifra de 100 656, dintre care 17766 îmbarcați chiar din portul Valencia, având printre ei 3 269 de copii sub doisprezece ani și 1 339 de sugari.¹⁶ În curând atenția s-a îndreptat către fostul regat al Aragonului, din care au plecat 74 000 de morisci, un număr mai mic au plecat din Catalonia; mulți au plecat pe mare prin Tortosa, în timp ce alții au ales o rută pe uscat, prin Pirineii francezi, în condiții groaznice. Regele Henric IV al Franței a insistat că trebuia ca aproape toți să fie transportați pe mare în Africa de Nord.¹⁷ Alianța franco-otomană nu includea și protecția musulmanilor spanioli, iar Henric, care ieșise învingător după războaiele crâncene dintre protestanți și catolici, a fost refractar la ideea unei și mai mari diversități religioase în regatul pe care-l câștigase renunțând la protestantism.¹⁸ Totuși, francezii au fost uluiți de ceea ce au văzut. Cardinalul Richelieu a descris mai târziu aceste evenimente drept „cel mai straniu, cel mai

barbar act din analele omenirii“, deși probabil că el a fost interesat mai degrabă să-i condamne pe spaniolii creștini decât să-i apere pe spaniolii musulmani.¹⁹ Între timp, Coroana spaniolă și-a îndreptat atenția către Castilia, iar la începutul anului 1614 Consiliul de Stat l-a informat pe Filip III că misiunea fusese îndeplinită.²⁰ Din toate regatele spaniole, probabil că au fost expulzați în jur de 300 000 de morisci.²¹

Din perspectiva spaniolilor creștini, expulzarea a fost un act împotriva necredincioșilor, deși unii creștini de origine musulmană bine văzuți au fost tratați la fel, în ciuda asigurărilor că li se va permite să rămână celor care se botezaseră voluntar. Efectul ciudat al brutalității Coroanei a fost faptul că pe coasta berberă se instalase acum o populație mixtă, profund nemulțumită de politica spaniolă, iar moriscii și-au mobilizat energiile pentru a da atacuri piraterești pe coastele spaniole. Pe lângă dorința de răzbunare, aceștia simțeau încă nostalgia romantică după trecut. Muzica din al-Andalus s-a păstrat în parte printre morisci și în parte în sânul celorlalte grupuri exilate înaintea lor – refugiați în urma tulburărilor din Granada și din alte regiuni, care se stabiliseră deja în orașele din Africa de Nord. Pământeni din Africa de Nord au fost mai puțin primitivi decât speraseră exilații. Mulți dintre morisci păreau să se fi adaptat mult prea mult la cultura hispanică din punctul de vedere al limbajului, al portului și al obiceiurilor, după decenii de campanii creștine împotriva „practicilor maure“; de aceea, stăteau izolați de populația magrebiană. Majoritatea membrilor comunității morisce care s-au stabilit în Tunisia vorbeau spaniola și mulți dintre ei aveau nume spaniole; ba chiar au adus în Africa de Nord fructe americane precum perele țepoase de cactus, produse pe care le cunoscuseră în Spania între 1492 și 1609.²² Dacă voiau să-și găsească niște camarazi care să le înțeleagă obiceiurile, aflau uneori buni tovarăși în evreii sefarzi, care trăiau aceeași nostalgie pentru vechea Spanie a celor trei religii, păstrau la rândul-le distanța față de comunitățile evreiești și continuau să vorbească o formă a castiliane. Astfel, în exilul din Africa de Nord a luat naștere o rudenie de ordin emoțional între evreii sefarzi și andaluzii musulmani.

II

ÎN ACELAȘI SECOL, mai târziu, și evreii sefarzi au trecut printr-o criză acută. Aceasta a pornit din orașul Smirna, sau

Izmir. Smirna și Livorno alcătuiau o parte dintr-un sistem binar care lega Italia de lumea otomană.²³ Nici unul din cele două orașe nu fusese un loc important la începutul secolului al XVI-lea. Dar baronul de Courmenin a vizitat Smirna în 1621 și a scris următoarele:

În prezent, în Izmir are loc un trafic intens de lână, ceară de albine, bumbac și mătase, pe care armenii le aduc acolo în loc să le ducă în Alep. E mai avantajos pentru ei să meargă acolo, deoarece nu plătesc la fel de multe dări. Sunt destui comercianți, mai mult francezi decât venețieni, englezi sau olandezi, care trăiesc în mare libertate.²⁴

Ca și în cazul fructelor uscate din Insulele Ionice, produsele locale au adus Smirna în atenția comercianților străini; alți comercianți din acea vreme au observat sosirea unor cantități din ce în ce mai mari de mătase persană, adusă în Anatolia de armeni. Turcii aveau mai puține probleme cu negustorii de mătase europeni decât cu comercianții europeni care căutau grâne sau fructe, deoarece și Constantinopolul avea nevoie de aceste produse.

După anul 1566, comerțul european cu insulele din Marea Egee a fost dezechilibrat din cauza pierderii ultimei posesiuni genoveze din regiune, Chios. Fără o bază genoveză puternică în afara uscatului, Smirna a început să se dezvolte, oferind bumbac produs local și mărfuri noi, precum tutunul, în privința căruia Sublima Poartă avea îndoieli – nu pentru că nu i-ar fi plăcut în general aroma lui, ci deoarece cu cât regiunea producea mai mult tutun, cu atât puteau fi cultivate mai puține plante comestibile, iar capitala otomană avea în permanență nevoie de provizii regulate de hrană.²⁵ Aproape imediat după căderea orașului Chios, Carol IX al Franței a asigurat drepturile de comerț în Smirna pentru negustorii francezi (în 1569), iar Elisabeta I a asigurat un set de privilegii de comerț în acea zonă în 1580, care a devenit terenul pentru Compania Engleză a Levantului; apoi, în 1612, au primit privilegii și olandezii.²⁶ Comercianții străini apreciau poziția ferită a Smirnei, într-un golf, care împiedica atacurile fulgerătoare ale corsarilor, iar prezența lor a atras în oraș mulți evrei, greci, arabi și armeni.²⁷ În relatarea unui călător din 1675 se pomenește, oarecum neplauzibil, despre o populație evreiască de 15 000 de persoane, care în realitate trebuie redusă la doar câteva mii. Acești evrei veneau din toată Mediterana și de dincolo de ea: erau evrei sefarzi, atât levantini, cât și portughezi, romanioți (evrei greci) și așkenazi din Europa răsăriteană. Statutul legal al evreilor portughezi varia, deoarece aceștia își căutau

protectori de pe urma cărora puteau profita în privința scutirilor de impozite: la un moment dat, la sfârșitul secolului al XVII-lea, evreii (alături de danezi și venețieni) au acceptat protecția engleză, apoi s-au orientat spre ragusani și, în sfârșit, sultanul i-a luat sub protecția lui, fapt care îi priva de multe scutiri de taxe și îi bucura pe rivalii lor – Compania Levantului afirma în 1695 că „cei mai mari rivali ai noștri din Smirna sunt evreii”.²⁸

Statutul special al Smirnei secolului al XVII-lea era vizibil mai ales în esplanada portului, pe Strada Francilor. Acolo se găseau casele elegante ale europenilor. Grădinile din spatele lor dădeau spre chei, astfel că mărfurile puteau fi transportate pe acolo; terasele urcau înspre depozitele europene.²⁹ Un vizitator francez semnala în 1700:

Turcii pot fi arareori văzuți pe Strada Francilor, care se întinde pe toată lungimea orașului. Pe această stradă, ai impresia că te afli în creștinătate; aici nu se vorbește decât în italiană, franceză, engleză sau olandeză. Toată lumea își scoate pălăria în semn de salut.

Dar, dintre toate limbile care se auzeau pe Strada Francilor, cea mai des întâlnită era provensala negustorilor din Marsilia, „pentru că din Provența vin mai mulți decât din oricare parte”. Creștinii aveau dreptul să-și administreze propriile taverna, dar o făceau mai degrabă fără pricepere, lăsându-le deschise toată ziua și toată noaptea. Un alt fapt remarcabil era libertatea lor de cult: „cântă în fața tuturor, în biserici, cântă psalmi, predică și oficiază slujbe fără nici o grijă”.³⁰ Luase naștere un oraș-port funcțional, în care, din nevoia de a face comerț, musulmanii, evreii și mai multe secte creștine conviețuiau: existau trei biserici folosite de europenii occidentali, două folosite de greci și încă una folosită de armeni. Existau de asemenea și câteva sinagogi, dar evenimentele care au aprins lumea evreiască în anii 1660 s-au petrecut în sinagoga portugheză; iar focul rezultat avea să-i afecteze atât pe evrei, cât și pe creștini și musulmani.

Diversele grupuri etnice și religioase din Smirna conlucrau în afaceri. Comercianții Companiei Engleze a Levantului angajau adesea agenți evrei, iar printre aceștia se afla și un samsar decrepit și bolnav de gută pe nume Mordecai Zevi (scris și Sevi, Tzvi sau Sebi), un evreu grec care-și dedicase la început cariera umilei sarcini de a face comerț cu ouă.³¹ Avea trei fii; doi dintre ei au devenit la rândul-le samsari, dar al treilea, Shabbetai, a început să aibă niște viziuni neobișnuite și s-a cufundat în câteva dintre cele mai absconse domenii ale învățaturii evreiești. Studiile

cabalistice au înflorit pentru o lungă perioadă, mai întâi în cercurile evreiești din Spania și, din 1492, printre sefarzii din Safed, în Palestina. Rabinii au impus ideea că studierea Kabbalei înainte de vârsta de patruzeci de ani ar fi fost periculoasă, pentru că abia la această vârstă oamenii căpătau cunoștințele necesare și deveneau maturi; dar această opinie nu l-a descurajat pe Shabbetai Zevi, care s-a instruit singur, deși era foarte tânăr: „a învățat totul singur, pentru că era unul dintre cei patru destinați să ajungă prin propriile puteri la cunoașterea Creatorului“, ceilalți fiind patriarhul Avraam, Iezechia, regele regatului Iuda, și Iov.³² Descrierile stărilor schimbătoare ale lui Shabbetai și ale comportamentului său sunt, fără îndoială, dovezi ale personalității sale bipolare. Îndoiala de sine și introspecția erau compensate de trăiri extatice și megalomanie. Când declama cuvintele profetului Isaia „Ridica-mă-voi în ceruri“, își imagina că făcea asta cu adevărat și-i ruga pe prietenii săi să-i confirme că avea puterea să leviteze. Dar ei negau că l-ar fi văzut făcând așa ceva. Așa că el îi admonesta: „N-ați fost demni de o asemenea viziune glorioasă, pentru că nu v-ați purificat, ca mine.“³³

Părea să fi venit timpul pentru mântuirea poporului lui Israel. În anii 1640, masacrele cumplite provocate de cazaci în estul Europei au generat o criză puternică în rândul evreilor, până în Mediterana, iar refugiații aduceau cu ei povești despre ce se întâmplase în adăposturile pe care le găsiseră în Imperiul Otoman. Evreii resimțeau criza aproape la fel de puternic ca în 1492, când expulzarea din Spania declanșase pentru prima dată fervoarea mesianică. Shabbetai, trecut acum de douăzeci de ani, a început să se considere o figură mesianică, deși nu era foarte clar cine anume dorea să fie. A lăsat deoparte tradiția de secole și a început să pronunțe în sinagogă numele din patru litere al lui Dumnezeu (pe care evreii îl înlocuiesc cu termenul *Adonai*, „Domnul meu“) și chiar să contrazică porunci din Tora, de exemplu porunca de a nu mânca grăsimea din jurul rinichilor animalelor, care era rezervată pentru sacrificiile din templu. Ba chiar rostea această rugăciune atunci când mânca din hrana interzisă: „Binecuvântat să fii, Doamne, Dumnezeul nostru, regele universului, care îngădui ceea ce este interzis.“ Viața lui era foarte grea: soția lui, Sara, era de-a dreptul o târfă și câștigase ceva bani ca ghicitoare, dar stătea lângă ea numai pentru a imita viața profetului Osea, care se căsătorise cu o prostituată.³⁴ A petrecut câtva timp în Salonic, unde a început să strângă în jurul lui adepți

impresionați de harul lui profetic și de siguranța lui de sine. A călătorit prin Mediterana de est, sperând în mod cert să câștige aprobarea rabinilor palestinieni, ale căror opinii ar fi fost respectate peste tot în lumea iudaică; cel mai cunoscut adept al său a fost un evreu guraliv din Gaza pe nume Nathan, care a devenit cel mai fervent apărător al său. Din păcate, Shabbetai a refuzat să facă minuni, chiar și pentru adepții săi din Hebron, unde rabinul-șef sefard, Haim Abulafia, a afirmat: „Nu cred că Mesia va veni în felul acesta.”³⁵ La urma urmei, Shabbetai nu era atestat ca urmaș al regelui David.

La întoarcerea în Smirna, el și adepții săi „sabateeni” au asaltat sinagoga portugheză pe 12 decembrie 1665 și au alungat vechea conducere. Odată ce el și adepții lui au făcut rost de o bază pentru activitățile lor, au instituit noi serbări, iar pe cele vechi le-au anulat (mai ales sărbătoarea de vară, prin care era comemorată căderea Templului, devenită cu siguranță inutilă odată ce mântuirea pentru care se rugau evreii în această zi era acum la îndemână). A chemat la citirea Torei și femeile, o practică până atunci necunoscută, și a animat congregația declamând în iudeo-spaniolă poezie erotică intitulată *Meliselda*, în care frumoasa fiică a unui împărat întâlnește un tânăr și face dragoste cu el: „fața ei, o sabie de lumină licărindă, buzele ei, precum corali, strălucitoare și roșii, carnea ei ca laptele, albă și atât de dulce”.³⁶ Fapt neobservat de nimeni până atunci, acest cântec era în mod evident o alegorie a legăturii dintre Mesia și Tora, care reprezenta Prezența Divină. Mesia era un rege real, nu doar un lider religios, astfel că Shabbetai și-a însușit autoritatea imperială și a început să-și numească adepții regi și împărați ai unor ținuturi precum Portugalia, Turcia și Roma (ultimele două funcții erau rezervate pentru frații săi); e de la sine înțeles că îndeplinea extrem de mândru și încântat oficiul de „rege al iudeilor”; veștile despre realizările lui, dacă pot fi numite așa, au ajuns până la Amsterdam, prin corespondența comercianților sefarzi și creștini.³⁷ Departe de a stârni furia, aceste fapte confirmau credința adepților săi că era Mesia cel așteptat.

Pentru creștini, semnificația acestor evenimente, pe care le consemnau perseverent, era oarecum diferită: „Numai Dumnezeu știe dacă el poate să fie unealta schimbării acestei generații îndărătnice.”³⁸ Interesul comercianților creștini pentru fervoarea tot mai mare din rândul evreilor din Mediterana de est (care în curând s-a răspândit și în Italia) este mai ușor de înțeles pornind de la rădăcinile mișcării lui

Shabbetai. Imaginea pe care și-o crease, de Mesia care avea puterea și autoritatea de a anula părți ale vechii Legi, seamănă cu portretul lui Isus din Nazareth din Evangheliile. Tânărul Shabbetai intrase în contact, prin activitatea tatălui său, cu englezii și cu alți comercianți creștini din Smirna. Și în rândul acestora se răspândiseră idei apocaliptice, deoarece Anglia anilor 1640 era un ținut al efervescenței religioase: entuziastele secte protestante se luptau între ele pentru întâietate, unele adoptând idei mesianice proprii (la care Oliver Cromwell nu era în nici un caz imun); aceste secte își citeau asiduu variantele lor ale Vechiului Testament și erau foarte atente la pasajele despre care credeau că anunță cea de-a Doua Venire a lui Hristos. Printre aceste grupuri se număra și Partida Celei de-a Cincea Monarhii, precursorii Quakerilor, care aveau la bază numeroase credințe apocaliptice.³⁹ O altă mișcare ce i-a influențat pe comercianții creștini și, indirect, pe Shabbetai Zevi, a fost „Iluminarea Rozicruciană“, un sistem de cunoștințe oculte, inclusiv alchimice, răspândit cu ajutorul tiparului la începutul secolului al XVII-lea.⁴⁰ Această mișcare își avea originile în Germania distrusă de Războiul de Treizeci de Ani, dar doctrina ei a atras oameni de știință din toată Europa de nord. Acele căi comerciale pe care era transportat bumbacul din Smirna în Anglia au adus în Levant ideile ezoterice.

Totuși, activitatea lui Shabbetai Zevi era centrată pe zonele otomane ale Mediteranei, și nu e surprinzător că numele lui a ajuns în atenția sultanului. Era vorba despre un supus evreu care îl numise pe fratele său „rege al Turciei“; iar în sinagogile adepților săi rugăciunea tradițională pentru suveran fusese modificată, astfel încât, în loc să ceară binecuvântarea lui Dumnezeu pentru sultan, adunarea se ruga pentru „Mesia al nostru, unsul Dumnezeului lui Iosif, leul ceresc și cerbul ceresc, Mesia al dreptății, regele regilor, sultanul Shabbetai Zevi“.⁴¹ Vizirul, Fazıl Ahmet Pașa, intrase sub influența unei ramuri puritane a islamului, care desconsidera alte religii; fusese ocupat cu războiul împotriva venețienilor în Creta, dar acum îi atrăgea atenția stăpânului său asupra acestui profet incomod.⁴² Shabbetai avea propriile planuri, care l-au adus în preajma lui Fazıl Ahmet. Pe 30 decembrie 1665 Shabbetai și adepții lui au pornit cu o corabie din Smirna spre Constantinopol, unde avea să-și stabilească împărăția. O călătorie în afara sezonului propice era riscantă, chiar și pe o distanță scurtă în Marea Egee, dar cuvintele Psalmului 106 erau suficiente ca să potolească

furtuna pe care au traversat-o: „Și i-a poruncit furtunii și s-a liniștit și au tăcut valurile mării.“ A călătorit pe mare timp de aproape patruzeci de zile. Evreii din Imperiul Otoman se adunaseră în număr mare să-l întâmpine; dar autoritățile turcești l-au așteptat și ele. A fost dus la închisoare, dar până și drumul său până în temniță a fost tratat de adepții săi ca o mare procesiune publică; odată ajuns în închisoare, reușea totuși să-și păstreze aura în fața lor. Sultanul, Mehmet IV, se afla la Adrianopol (Edirne), în drum spre Balcani, astfel că a durat ceva vreme până când profetul a putut fi adus în fața lui. Acolo i s-a oferit să aleagă între a dovedi, printr-o minune, că el este Mesia și a se converti la islam. Minunea care i se cerea era următoarea: trebuia ca, dezbrăcat, arcașii turci să tragă în el și săgețile să treacă în mod miraculos prin corpul lui fără să-l rănească. Shabbetai a ezitat. Prefera „să se facă turc“, și asta a și făcut, fără multă tevatură.⁴³

Apostazia lui Shabbetai Zevi a fost cu atât mai dramatică cu cât evreii din Adrianopol se adunaseră să asiste la sosirea lui la curtea sultanului având mari așteptări. Or, el i-a dezamăgit. A acceptat funcția onorifică de „paznic al porților palatului“ și numele de Mehmet Effendi. Șocul pentru comunitățile evreiești din Turcia, din Italia și din alte părți a fost imens. În lumea iudaică unii susțineau că toate acestea dovedeau doar că era vorba de un impostor, alții erau descumpăniți și descurajați de cursul evenimentelor, iar cei din a treia categorie vedeau în acțiunile lui o altă etapă a revelației sale: poate că Mesia trebuia să pară că se face turc înainte să se arate cu adevărat – așa că unii dintre adepții săi i-au urmat pilda și au acceptat islamul, păstrându-și totodată, în secret, practicile evreiești și formând comunitatea Dönme, care mai supraviețuiește încă în unele zone din Turcia. Chiar dacă un cronicar iezuit a accentuat faptul că Shabbetai avea cu el provizii de biscuiți cu care se întârea în lungile perioade de post, nu există nici o justificare pentru presupunerea că era un impostor de rând. Era un om smintit, megaloman și necugetat, dar chiar și adversarii săi recunoșteau că și el, și susținătorul său, Nathan din Gaza, erau oameni învățați.⁴⁴ Totuși, „un pic de învățătură e un lucru periculos“, adevăr nicăieri mai valabil decât în universul ezoteric al Kabbalei. Călătoriile lui și răspândirea mișcării pe care a fondat-o scot la iveală aspecte importante cu privire la rețelele care legau porturile Mediteranei: de la baza comercială din Smirna ideile lui au pătruns în Salonic, Livorno și apoi în Balcani și în Italia. Ideile lui n-au luat naștere numai din pământul evreiesc, ci au fost irigate de

entuziasmul apocaliptic al comercianților protestanți care veniseră în Smirna, cu ideile lor, din Anglia, Olanda și Europa Centrală. Nordicii au contribuit la reînnoirea hărții religioase și comerciale a Mediteranei.

III

MEDITERANA SECOLULUI AL XVII-LEA, cu corsarii săi renegați, cu comunitatea moriscă exilată, cu sabateenii convertiți, cu comercianții „portughezi“, era, așadar, un loc în care identitățile religioase erau adesea distorsionate sau reconfigurate. Comunitățile creștine suportau de asemenea presiuni imense, după cum o arată cazul insulei Creta. Aici, venețienii au dus o îndelungată luptă pentru a-și păstra controlul asupra ultimelor lor posesiuni de peste mări. Creta devenea o povară financiară tot mai apăsătoare pentru Veneția, iar republica se întreba când, mai degrabă decât dacă, va trebui să trimită acolo o mare flotă care să apere insula împotriva turcilor, deoarece ocuparea Ciprului, în 1571, avea să fie urmată în mod inevitabil de un asalt turcesc asupra Cretei. Dar aceasta nu era pur și simplu o luptă cu turcii. Cretanii înșiși – descendenți atât ai grecilor, cât și ai venețienilor, care formaseră familii mixte pe insulă – au observat oportunitatea pe care le-o oferea comerțul cu vin și untdelemn de la sfârșitul secolului al XVI-lea de a planta viță-de-vie și măslini pe teritoriul insulei; până la mijlocul secolului al XVII-lea, uleiul de măsline devenise principalul produs exportat de Creta, iar vinul cretan potolea setea consumatorilor din zona otomană a Mării Egee și din Delta Nilului. Producția de grâne a scăzut atât de mult, încât cretanii nu mai aveau suficiente resurse pentru propria lor hrană, o schimbare cu atât mai uimitoare cu cât Creta fusese multă vreme și grânarul Veneției. Cretanii au început să importe grâne din teritoriile otomane, afacere care a funcționat foarte bine atâta timp cât venețienii au continuat să-l curteze pe sultan și atâta timp cât acesta nu a considerat că imperiul nu mai avea suficiente rezerve. Astfel, legăturile dintre Creta și lumea otomană deveneau tot mai strânse încă dinainte ca turcii să ia sub control Creta, la mijlocul secolului al XVII-lea.⁴⁵ Singurul motiv pentru care turcii tolerau controlul venețian asupra Cretei era dorința de a menține fluxul afacerilor între Veneția și teritoriile otomane; dar pe măsură ce Veneția devenea tot mai puțin interesată de comerțul levantin, Sublima Poartă devenea la rândul ei tot mai puțin interesată de relația sa specială cu Serenissima Republică. Turcii au observat și ei că puterile europene se

atacau reciproc, în ceea ce a devenit Războiul de Treizeci de Ani, astfel că existau puține șanse pentru un răspuns la unison al creștinilor împotriva unui asalt asupra Cretei. Mai mult, otomanii nu mai erau preocupați de războiul cu Persia, pentru care își mobilizaseră energiile între 1624 și 1639.⁴⁶

Casus belli pentru lungul Război Cretan a fost capturarea, la sfârșitul anului 1644, a unei corăbii turcești care călătorea de la Constantinopol spre Rhodos și apoi mai departe, spre Egipt, avându-l la bord pe eunucul-șef al haremului și pe noul judecător de la Mecca. Pirații erau maltezi; l-au ucis pe eunucul-șef și l-au luat prizonier pe judecător. Apoi au pus mâna pe o pradă consistentă. Chiar dacă venețienii nu au avut nici un rol în acest atac, tribunalul turcesc a susținut că maltezii utilizau porturile venețiene din Creta și din Kefalonia. La sfârșitul lui iunie 1645, o mare flotă otomană a încercuit Creta.⁴⁷ Flotele militare creștine din Mediterana de vest au fost mobilizate în timp util și au mai fost trimise câteva corăbii din Napoli, Malta și Statele Papale. Evident, și Veneția și-a pregătit flota, iar republica l-a numit comandant al ei pe dogele octogenar, dar toate aceste eforturi au fost inutile: în următoarele câteva luni, turcii au cucerit al doilea și al treilea oraș ca mărime din insulă, Chania și Rethymnon, și o mare parte din interiorul ei.⁴⁸ Din fericire pentru Veneția, capitala, Candia, avea un sistem de apărare de nădejde, format din canale, ziduri și fortificații; aceasta era o arhitectură militară modernă, menită să reziste oricăror bombardamente din partea turcilor. Strategia generală a aliaților era să atragă flota otomană în lupte departe de Creta și aproape de inima imperiului: Strâmtoarea Dardanele a devenit foarte repede un punct-cheie al conflictului, iar începând din 1654 au avut loc mai multe conflicte sângeroase în care venețienii au încercat să oprească flota otomană să intre în Marea Egee ca să ofere sprijin campaniei cretane.⁴⁹ Totuși, presiunea asupra orașului Candia creștea, și în 1669 situația devenise critică. Regele spaniol a promis ajutor, care nu a mai sosit, pentru că el era mult mai preocupat de posibile atacuri din partea Franței decât de amenințarea turcilor. Regele francez a trimis ajutor, dar flota lui nu se compara cu marina otomană, astfel că o victorie navală obținută repede și ușor de turci i-a pus pe fugă pe aliați, care au lăsat Candia fără apărare. Pe 6 septembrie 1669 venețienii au predat orașul și au recunoscut suveranitatea otomană asupra Cretei; cum era de așteptat, au profitat de această situație pentru a semna un tratat de pace cu otomanii.⁵⁰ Venețienii înțelegeau foarte bine că tocmai se

încheiase o epocă măreață din istoria lor, pentru că fuseseră stăpânii Cretei încă de la începutul secolului al XIII-lea. Când au capitulat, trimișii venețieni au declarat: „Am venit să predăm o fortăreață fără egal în lume. Este o perlă neprețuită, cum nici un sultan nu mai are.“ În câteva ore, un sultan a intrat într-adevăr în posesia ei.

Sosirea otomanilor nu a provocat o revoluție în Creta.⁵¹ Candia a devenit centrul unei rețele comerciale regionale, în timp ce Chania, la vest, a devenit portul preferat pentru comerțul internațional. În zonele unde venețienii făcuseră odinioară comerț, francezii i-au înlocuit bucuroși, exploatând istoria legăturilor lor apropiate cu Sublima Poartă. În ciuda răspândirii islamului în Creta, producția de vin a continuat. Atât negustorii francezi, cât și cei cretani obțineau de pe insulă vin dulce de Malvasia, untdelemn, fructe uscate, brânză, miere și ceară; ocazional, era exportat grâu, mai ales atunci când coastele Africii de Nord erau lovite de foamete. Călugării de la mănăstirea Arkadi produceau un vin „bogat, aromat, cu caracter, cu o culoare puternică“, cu un parfum excelent, conform mărturiei unui călător francez din 1699. Între timp, cretanii și-au dezvoltat gustul pe care nu-l pierduseră niciodată pentru cafea, care venea din Yemen prin Egiptul otoman, de acum înainte principala piață pentru produsele cretane. De asemenea, iese în evidență și evoluția negustorilor locali, care sub autoritatea venețiană fuseseră forțați la o poziție discretă, dar începuseră să se afirme încă dinainte de cucerirea otomană. Aceasta înseamnă că, atunci când turcii au preluat insula, existau acolo suficienți oameni pricepuți la afaceri, negustori pregătiți să asigure cu ajutorul produselor de pe insulă bunăstarea teritoriilor otomane.⁵²

Marinarii și negustorii greci erau din ce în ce mai ușor de găsit, dar în Candia, orașul cucerit, majoritatea negustorilor erau musulmani. Ar fi ușor de presupus că orașul fusese repopulat, dar majoritatea acestor negustori musulmani candioți erau de fapt cretani de-ai locului care-și schimbaseră religia, nu ținutul de baștină. În 1751, musulmanii dețineau aproape toate cele patruzeci și opt de vase din care era compusă marina comercială a Candiei.⁵³ Acceptarea de bunăvoie a islamului în toate orașele cretane este remarcabilă. Populația autohtonă a avut grijă ca trecutul să nu fie uitat: greaca, nu turca, era limba comună pe toată insula, folosită atât de musulmani, cât și de grecii ortodocși. Cretanilor le fusese întrerupt contactul obișnuit cu Biserica de orientare latină, care pe vremea stăpânirii venețiene

controlase viața religioasă a insulei. Venețienii le interziseseră episcopilor ortodocși să mai pună piciorul pe insulă, deși bisericile și mănăstirile ortodoxe funcționau în continuare sub protecție guvernamentală – călugării crețani erau admirați în afara insulei și unii dintre ei au devenit stareți ai mănăstirii Sfânta Ecaterina din Sinai. Cuceritorii otomani s-au folosit de oportunitatea de a câștiga sprijin din partea ortodocșilor, numind un arhiepiscop al Cretei încă dinainte să pună stăpânire pe Candia.⁵⁴ După aceea, la fel de importantă ca islamizarea Cretei a fost reafirmarea primatului ortodoxiei în rândul celor care n-au adoptat noua credință. Creta, cu legăturile ei strânse cu Sinaiul, a devenit centrul unei revigorări a ortodoxiei grecești în Mediterana de est.

IV

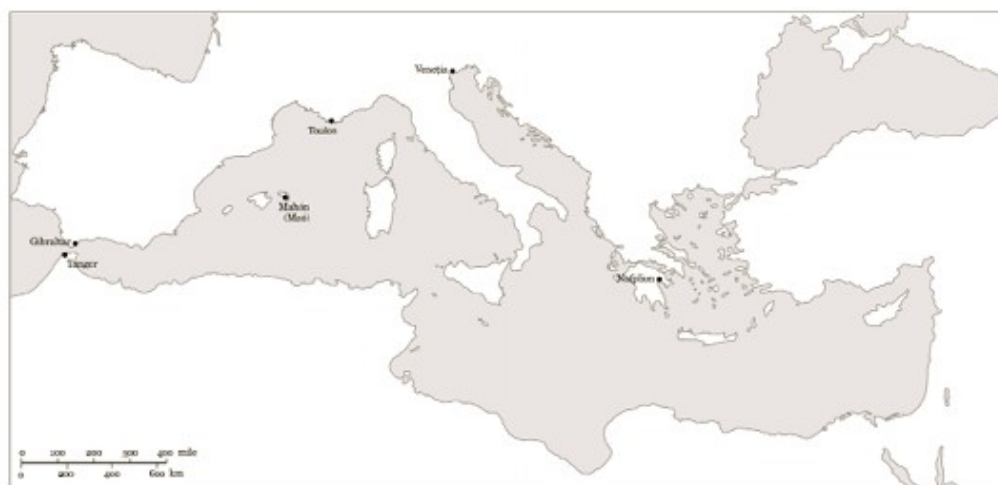
SENTIMENTUL CĂ EXISTA O SINGURĂ COMUNITATE a locuitorilor porturilor, coastelor și insulelor din Mediterana este întărit de dovezile utilizării unei limbi comune, așa-numita *lingua franca* sau „grai franc”.⁵⁵ Limbile care le permiteau oamenilor de pe diversele țărmuri ale Mediteranei să comunice existau din timpuri străvechi, atunci când punica, greaca și chiar latina vulgară erau răspândite pe porțiuni extinse din centura Mediteranei.⁵⁶ Probabil că mulți comunicau într-un fel de argou în care semnele și sunetele jucau un rol important. În rândul evreilor sefarzi, iudeo-spaniola era suficient de răspândită, din Levant până în Maroc, pentru a înlesni comunicarea dintre negustori, pelerini și alți călători, și a ajuns să fie adoptată chiar și de evreii romanioți de limbă greacă. În vreme ce vorbitorii de limbi romanice nu aveau de obicei mari dificultăți de comunicare (după cum poate depune mărturie oricine a fost prezent în Spania la o întâlnire la care au participat și vorbitori de italiană), existau bariere serioase între limbile latine și araba sau turca din ținuturile musulmane. La începutul perioadei moderne turcii foloseau un bogat vocabular nautic derivat din latină și din greacă, fapt care spune multe despre sursele din care s-au inspirat pentru construirea corăbiilor și echipamentului lor.⁵⁷ Nevoia marinarilor și negustorilor de a comunica era la fel de mare ca dorința proprietarilor de sclavi de a putea da ordine prizonierilor lor, iar *bagni*, cartierele de sclavi, erau de asemenea locuri unde turcii sau europenii, în funcție de situație, strigau ordine în acest ciudat amestec de limbi al

căruia nucleu era totuși, în general, o combinație de italiană și spaniolă. *Lingua franca* tunisiană era mai apropiată de italiană, în timp ce *lingua franca* din Alger era mai apropiată de spaniolă; diferențele dintre ele erau determinate de vecinătăți și de politică.⁵⁸ Despre un pașă din Alger din secolul al XVIII-lea s-a spus că „înțelegea și vorbea *lingua franca*, dar considera nedemn de el să o folosească în relațiile cu creștinii liberi“. *Lingua franca* era folosită de obicei de corsarii renegați, care învățau uneori cu greu turca și araba. Unele cuvinte în *lingua franca* sufereau schimbări etimologice, astfel că în mediile turcești cuvântul *forti*, derivat din italiană, însemna nu „puternic“, ci „ușor“, iar *todo mangiando* însemna nu numai „mâncat cu totul“, ci, mai general, „dispărut“.⁵⁹ Ar fi o greșeală să considerăm *lingua franca* o limbă cu reguli formale și cu un vocabular bine stabilit; ba mai mult, tocmai fluiditatea și versatilitatea ei au exprimat cel mai bine identitatea schimbătoare a oamenilor din Mediterana la începutul perioadei moderne.

Încurajarea străinilor 1650–1780

I

ÎN DECURSUL SECOLULUI AL XVII-LEA natura relațiilor dintre statele europene suferea schimbări dramatice, cu repercusiuni considerabile asupra Mediteranei. La sfârșitul Războiului de Treizeci de Ani, în 1648, catolicii erau deja în conflict cu protestanții, iar identitatea confesională era o problemă extrem de importantă pentru puterile concurente din Europa. După 1648, s-a dezvoltat tot mai mult un anume realism politic, sau cinism calculat. În câțiva ani, un protestant englez de seamă, Oliver Cromwell, a putut să coopereze cu regele spaniol, în timp ce suspiciunea englezilor în privința olandezilor a dus la conflictul din Marea Nordului. Implicarea engleză în Mediterana a evoluat: flotele regale au început să intervină, iar englezii (după unirea cu Scoția din 1707, britanicii) căutau baze permanente în Mediterana de vest: întâi Tanger, apoi Gibraltar, Menorca și, în 1800, Malta. De aceea, perioada dintre anul 1648 și Războaiele Napoleonice a fost marcată de frecvente răsturnări, pentru că englezii treceau de la alianțele cu spaniolii la cele cu francezii, iar problema importantă a succesiunii regale spaniole a divizat Europa și a oferit perspectiva prădării unui imperiu spaniol în declin în Mediterana. În vreme ce dificultățile Spaniei erau evidente, mai puțin vizibil era faptul că otomanii nu se mai aflau la apogeu: asediul otoman asupra Vienei, din 1683, a fost un eșec, dar galerele turcești încă mai reprezentau o amenințare serioasă în Mediterana, iar berberii erau aliați de încredere care le puteau oferi ajutor în cazul izbucnirii unui război naval.

Totuși, venețienii au reușit să câștige controlul asupra Moreei sau (Peloponesului) pentru câțiva ani și, lucru interesant, de data aceasta ei erau agresorii. Mai îndrăzneți decât fuseseră până atunci, venețienii au ținut în mod ambițios să dărâme puterea otomană în regiunile cele mai apropiate de rutele lor de navigație. În 1685 și 1686 au cucerit și au demolat mai multe fortărețe turcești pe ambele laturi ale Moreei, culminând cu cucerirea cetății Nafplio pe 30 august 1686. Acesta era numai preludiul încercării de a cucerii întreaga coastă dalmată, începând cu baza turcească de la Herceg Novi, pe care au capturat-o în septembrie 1687. Otomanii au capitulat în 1698, recunoscând controlul venețian atât asupra Dalmației, cât și asupra Moreei. Rezultatul nu a fost o pace de lungă durată, deoarece Veneția a pierdut aproape toată Moreea până în 1718, când flota sa a înfruntat o mare flotă otomană în largul Greciei de vest, la Capul Matapan. Ambele tabere au suferit pierderi serioase, dar turcii au înțeles că nu vor mai putea niciodată să-și recâștige dominația și s-au predat. Un nou tratat a asigurat jumătate de secol de pace cu otomanii, de care Veneția avea nevoie, într-o vreme în care puterea și influența sa păleau. Cea mai importantă problemă pentru Veneția nu mai era protecția comerțului levantin, în care rivalii din afara Mediteranei jucau acum un rol decisiv, ci mai degrabă protecția dominioanelor din Dalmația ale republicii. Dar Serenissima Republică arătase că nu era o forță istovită, în timp ce turcii trebuiau să lupte pentru fiecare bucățică de pământ.¹

II

LA SFÂRȘITUL SECOLULUI AL XVII-LEA și începutul secolului al XVIII-lea, unele evenimente din vestul

îndepărtat au avut de asemenea repercusiuni asupra Mediteranei, generând conflicte între englezi și spanioli și, mai târziu, între britanici și francezi. În 1655, cucerirea de către englezi a Jamaicai, ocupată de spanioli în urma călătoriilor lui Columb, a transformat prietenia spaniolă față de Lordul Protector al Commonwealthului într-o furie a spaniolilor cauzată de sprijinul acestuia pentru o acțiune care amenința siguranța flotelor aducătoare de comori. Pe măsură ce se adunau norii de furtună, corăbiile engleze navigau spre Cádiz ca să spioneze marina regelui Filip IV. Existau două motive de îngrijorare: că regele spaniol va încerca să elibereze Jamaica cu o flotă masivă și că accesul în Mediterana al corăbiilor comerciale engleze va fi blocat de agresiuni din partea spaniolilor. Dacă ar fi putut fi creată, o bază engleză la intrarea în Mediterana ar fi avut numeroase avantaje strategice. Spionul lui Cromwell, Montague, a raportat că prada cea mai râvnită era Gibraltarul, care însă era protejat de fortificații puternice. În acest caz, ar fi fost poate mai oportun să-și îndrepte atenția către coasta berberă. El era de părere că, cu ajutorul a „douăsprezece până la cincisprezece pânze de fregate agile“ și al unui fort, strâmtoarea ar fi putut să fie menținută deschisă comerțului englez. Printre orașele care puteau fi cucerite se numărau Ceuta, oraș pe care acum îl controlau spaniolii, și Tanger, un post de comandă portughez. Cromwell a rămas pasionat de ideea de a cuceri Gibraltarul, iar Samuel Pepys, care a devenit mai târziu secretar al marinei, a insistat să trimită în strâmtoare o corabie încărcată cu roabe și lopeți, cu scopul de a face un canal prin istmul ce lega stânca Gibraltarului de uscat; dar corabia a fost capturată.²

Chiar și după ce monarhia din Anglia a fost restaurată, sub Carol II, ideea de a înfige steagul englez la intrarea în Mediterana nu a fost uitată. Ocazia perfectă a apărut aproape imediat, în 1661, prin reînnoirea vechii alianțe dintre Anglia și Portugalia, din nou independentă față de Spania, care nu numai că o adusese pe Ecaterina de Braganza în Anglia în calitate de regină răbdătoare a lui Carol, ci a oferit Angliei ca parte din zestrea ei orașele Bombay și Tanger. Astfel, a fost câștigată o bază fără să se tragă nici un foc de armă, deși guvernatorul portughez era nemulțumit de ordinul primit, prin care preda Tangerul, și considera că făcând asta și-ar dezonoara înaintașii, care deținuseră orașul încă din 1471.³ Observatorii străini au fost și ei consternați. Regele Ludovic XIV i-a scris ambadorului francez la Londra, plângându-se că englezii încercau să câștige controlul asupra Strâmătorii

Gibraltar – ar putea încerca, se gândea el, să perceapă taxe de la vasele care treceau pe acolo, așa cum făcuseră danezii la intrarea în Marea Baltică.⁴

Cât despre englezi, ei erau dezamăgiți de aspectul decăzut al orașului și îngrijorați că nu vor putea asigura rezervele de apă necesare: „deocamdată, nici o sursă de apă în afară de Fortul Fântânii, la care maurii, dacă l-ar cunoaște și le-ar sta-n putere, nu ne-ar lăsa să ajungem“, cum a raportat Samuel Pepys.⁵ Englezii își imaginaseră în mod greșit că Tangerul va fi o bijuterie nouă și strălucitoare în coroana lui Carol II. Orașul era practic pustiu și trebuia repopulat. O idee, folosită cu câteva secole mai înainte, când portughezii puseseră stăpânire pe orașul Ceuta, din apropiere, era să fie aduși acolo deținuți de drept comun; o altă idee, și mai ciudată, era ca o treime din populația Scoției să fie strămutată acolo. Se presupunea că stăpânirea orașului avea să încurajeze comerțul atât cu Marocul atlantic, cât și cu statele berbere din Mediterana.⁶ Dacă s-ar fi obținut acest lucru, era vitală dezvoltarea unor relații bune cu conducătorul zonei de dincolo de zidurile orașului. Acesta era Abdallah Ghaylan, căruia englezii îi spuneau Gayland; avea sub autoritatea lui patru triburi arabe la câmpie și optsprezece triburi berbere pe dealuri. Se spune că era durduț, hâtru, desfrânat, „prudent și necumpătat: o fire contradictorie“.⁷ Oscila între prietenie, sau cel puțin între promisiuni de prietenie, și ostilitate; de exemplu, a respins o cerere din partea englezilor de a strânge din împrejurimile Tangerului lemn care să fie folosit pe post de combustibil. Cu ajutorul atitudinii lui circumspecte, a obținut o mulțime de concesiuni din partea guvernatorului englez, care nu voia să riște siguranța noii colonii înainte să fie măcar bine organizată. În cele din urmă, cererile lui au devenit exagerate (a cerut cincizeci de butoaie cu praf de pușcă și dreptul de a folosi corăbiile engleze) și în curând trupele marocane au început furturile de vite și altercațiile cu soldații englezi: în aceste lupte au fost omorâți mai mult de 600 de soldați, inclusiv guvernatorul, lordul Teviot, pentru ca apoi situația să se inverseze, când Ghaylan s-a împrietenit din nou cu englezii.⁸

Tangerul sub stăpânire engleză a devenit un oraș-port plin de viață. Spațiile goale găsite de primul lui guvernator au fost în curând populate cu oameni de cele mai diverse origini: pe lângă garnizoana formată din 1200 până la 2 000 de oameni, orașul avea cam 600 de locuitori civili, printre care se amestecau uneori negustori olandezi, călugări

portughezi, sclavi musulmani și evrei europeni și nord-africani. Evreii dădeau de bănuț, din cauza legăturilor lor cu musulmanii, cu care făceau comerț. Samuel Pepys a consemnat povestea „unui biet evreu și a soției lui, care au venit din Spania ca să scape de Inchiziție”; comandantul-șef al garnizoanei engleze nu i-a arătat nici un fel de compasiune, „suduind: «să fie blestemat, ar trebui să fie ars!», și au fost duși în fața Inchiziției și arși”.⁹ Alți vizitatori au fost mai bine primiți. Pepys a descris sosirea unor negustori turci sau armeni tocmai din Smirna, care și-au așezat produsele pe nisip, „ca să fie cărate de ei la Fez, pentru vânzare”.¹⁰ Negustorii în căutarea unui adăpost sigur puteau să capete încredere văzând noile și impresionantele fortificații care înconjurau orașul; și cheiul era la fel de impresionant, deși Christopher Wren refuzase invitația să-l proiecteze.¹¹

În Anglia, opiniile cu privire la utilitatea Tangerului erau împărțite, dar când lordul Belasyse a devenit succesorul lui Teviot la guvernare, în 1665, a pledat pentru virtuțile orașului:

Majestatea Sa ar putea să fie mai mândru de el decât de oricare dintre dominioanele sale, dacă ar fi aici să vadă dincolo de strâmtoare panorama asupra Spaniei, corăbiile care trec, munții rodnici ai Africii, parfumurile îmbățătoare ale florilor, fructele și legumele rare, aerul excelent, cărnurile și vinurile pe care acest ținut le oferă, după câte se pare, sau le va oferi.¹²

Era o viziune optimistă. Se contura un război cu olandezii; olandezii încercau să creeze o flotă mediteraneeană, iar englezii au ripostat consolidându-și legăturile politice și comerciale cu Tunis și Tripoli. Apoi olandezii au distrus flota care aducea ajutoarele de care era nevoie disperată în Tanger, iar câteva luni mai târziu, la începutul lui 1666, Ludovic XIV a hotărât să sprijine Olanda calvinistă împotriva Angliei. Șeful cabinetului său de miniștri, Colbert, care se străduia din greu să promoveze mărfurile și țesăturile, a trimis corăbiile împotriva englezilor în Mediterana. Dar pirații englezi „tangerinezi” s-au dovedit remarcabil de eficienți în lupta împotriva francezilor și olandezilor și au adus corăbiile capturate, împreună cu toată încărcătura, în Tanger, unde au fost scoase la vânzare.¹³ Colonia se dovedea destul de rezistentă. Din multe puncte de vedere, cea mai gravă problemă a ei se afla la Londra, nu în jurul Strâmătorii Gibraltar. Costurile afacerii Tanger au fost întotdeauna un motiv de îngrijorare pentru curte, care era angajată în conflicte pe mai multe fronturi. Atâta timp cât

Tangerul a contribuit la războiul cu olandezii, prezența engleză de acolo era întemeiată. De asemenea, era clar că Tanger era o bază eficientă pentru cooperarea cu conducătorii berberi, mai ales din Alger, sau pentru operațiuni împotriva piraților berberi care nu respectau tratatele cu Anglia. Dar nu toată lumea era convinsă că Anglia avea nevoie de o bază la porțile Mediteranei, mai ales cât timp Ghaylan se dovedea un vecin atât de imprevizibil, forțând garnizoana din Tanger să-și consume resursele de armament și forța de muncă pe care Anglia le-ar fi putut folosi altundeva.

Aceste considerente l-au determinat pe Carol II să-și regândească politica în 1683. Ajunsese dependent din punct de vedere financiar de rivalul lui dintotdeauna, Ludovic XIV, care fusese multă vreme ostil coloniei engleze, și pur și simplu nu-și mai permitea să poarte alte campanii împotriva marocanilor. Carol II a hotărât să sponsorizeze garnizoana Tangerului din propriile sale resurse, până la 70 000 de lire pe an și 1 600 000 în total, dar știa că nu va putea continua așa la nesfârșit.¹⁴ Era luată în considerare ideea de a reda orașul portughezilor (care, la fel ca mulți negustori englezi, insistau asupra faptului că era foarte valoros în lupta împotriva piraților) sau de a-l da noilor aliați ai lui Carol II, francezii (a căror flotă devenea periculos de mare – 276 de corăbii în 1683). Dar până la urmă ultimul guvernator, lordul Dartmouth, a fost trimis în 1683 cu instrucțiuni precise să demoleze orașul și să distrugă cheiul. Așadar, în 1684, englezii au evacuat în sfârșit Tangerul, lăsând în urmă doar o grămadă de ruine.¹⁵ Însă ceea ce a supraviețuit a fost aspirația de a deține controlul asupra Strâmătorii Gibraltar. Carol II abandonase Tangerul cu un real regret, și au trecut numai douăzeci de ani până când Anglia a cucerit orașul mediteraneean deasupra căruia steagul britanic flutură chiar și astăzi.

III

CUCERIREA GIBRALTARULUI nu a fost totuși o încercare atent plănuită de a pune în practică ideea unei baze engleze la intrarea în Mediterana. A fost o achiziție făcută „într-un moment de avânt necugetat“, pentru a cita din nou faimoasa formulare a lui Sir John Seeley. În anii 1690 era deja evident faptul că Spania avea să fie zdruncinată de o criză a succesiunii. Ultimul reprezentant al ramurii spaniole a Habsburgilor, Carol II (care a murit în 1700), nu avea nici un moștenitor și era considerat idiot; căsătoriile consangvine

ale Habsburgilor le afectaseră serios sănătatea în ultimele două secole. În testamentul său, îl numea moștenitor pe Filip de Bourbon, duce de Anjou, nepotul lui Ludovic XIV; deloc surprinzător, vecinii Franței au văzut în faptul că un prinț francez moștenește vastul imperiu spaniol sursa unor consecințe dezastruoase pentru Americi și pentru Mediterana, transformând Franța într-o putere mondială mai mare decât fusese Spania la apogeul său. Alternativa părea a fi păstrarea succesiunii habsburgice în Spania, prin urcarea pe tronul spaniol a unui membru al ramurii austriece. Cum regele Angliei era acum olandez, Wilhelm de Orania, interesele engleze și olandeze coincideau, deși englezii insistau, cum și spaniolii ar fi putut s-o facă, că „nu erau călăuziți de alte interese decât cele comerciale și de navigație”; dacă un prinț francez ar fi devenit regele Spaniei, „comerțul mediteraneean ar fi fost abandonat ori de câte ori regele francez ar fi considerat de cuviință, pentru că el ar fi fost stăpânul strâmătorii și al tuturor ținuturilor și porturilor din acea mare asistate sau sprijinite de Franța”.¹⁶ Regele Wilhelm a mers și mai departe, argumentând:

În ce privește comerțul mediteraneean, va fi absolut necesar să deținem porturile de pe coasta berberă; de exemplu Ceuta și Oran, și de asemenea unele porturi de pe coasta Spaniei, precum Mahón, din insula Menorca, despre care se spune că e un port foarte bun; poate că ar trebui să deținem întreaga insulă, pentru a fi mai siguri de posesia portului.

Dar Ludovic XIV era neclintit în opinia că teritoriile spaniole precum Ceuta, Oran și Menorca nu trebuiau ocupate de Anglia, care nu avea de ce să aspire la moștenirea spaniolă. Bineînțeles, Menorca nu făcea parte din Peninsula Iberică, dar „i-ar face stăpânii întregului comerț din Mediterana și ar scoate din joc cu siguranță toate celelalte națiuni”, în afară de Olanda. Posesia engleză sau olandeză asupra Mahónului ar fi subminat poziția Toulonului ca bază de comandă a marinei franceze, o problemă cu atât mai gravă cu cât Colbert murise, iar flota militară franceză nu mai era condusă cu mână de fier.¹⁷

Englezii vedeau războiul pentru succesiunea spaniolă (1701–1714), dintre Filip de Anjou, din familia bourbonilor, și Carol III, din ramura austriacă a Habsburgilor, ca pe o oportunitate să profite de pe urma crizei din Spania: existau insule caraibiene care puteau fi cucerite și corăbiile cu comori care puteau fi capturate. Englezii nu se hotărau dacă să atace Cádizul sau Gibraltarul, dar cauzele erau în același timp interferența cu căile spaniole de comunicație din Atlantic și

mult lăudată protecție a comerțului englez din Mediterana. Cádiz era un oraș mai mare și mai bogat; Gibraltarul era mic, dar poziția lui strategică era mai ademenitoare.¹⁸ În iulie 1704, un Consiliu de Război întrunit la bordul navei-amiral a amiralului Angliei, Rooke, a hotărât că Gibraltarul ar trebui atacat cu o armată condusă de prințul George de Darmstadt-Hesse. Scopul era „subordonarea lui față de regele Spaniei“, nu cucerirea Gibraltarului pentru Anglia.¹⁹ Desigur, nu era vizat decât un singur rege al Spaniei, aspirantul austriac. Locuitorii din Gibraltar erau invitați, printr-o scrisoare regală pompoasă, să-l accepte pe Carol III ca rege, dar ei au insistat politicos și în același timp cu hotărâre că „sunt supușii credincioși și loiali ai regelui Filip V“, aspirantul francez, și apoi i-au urât viața lungă lui George de Hesse. Gibraltarul era apărat temeinic de ziduri rezistente și de arme de bună calitate, însă ceea ce le lipsea apărătorilor, nu și atacatorilor, era numărul recruților. După ce atacatorii au sechestrat femeile și copiii în refugiul lor, altarul Fecioarei, din capătul sudic al stâncii, Consiliul orașului și guvernatorul militar au hotărât că „ar fi pe placul Majestății Sale mai degrabă să negocieze și să se predea decât să reziste în van, provocând pierderi grave orașului și vasalilor săi“. ²⁰ „Majestatea Sa“ se referea, din nou, la Filip, nu la Carol. Astfel că Gibraltarul s-a predat, în schimbul unor garanții: cuceritorii nu aveau să impună protestantismul – la urma urmei, capturaseră orașul în numele unui rege catolic. Populația locală s-a mutat în orașul San Roque, aflat în apropiere, mai în interiorul continentului, localitate care încă se consideră patria locuitorilor din Gibraltar.²¹

Discuțiile despre cine trebuia să guverneze stânca Gibraltarului au exprimat clar și apăsător faptul că această cucerire fusese înfăptuită de trupele engleze în numele dreptului rege al Spaniei: „Anglia nu ar dori să pretindă că a făcut o cucerire“ pentru sine.²² Hesse spera să folosească Gibraltarul ca poartă spre Spania: a fost aprobat planul de a fi atacată Catalonia, pornind pe mare din Gibraltar, iar regele Carol III a sosit în Gibraltar pentru a-l pune în aplicare. Ironia sorții a făcut ca, la scurt timp după ce regele a luat în stăpânire prima bucățică din Spania, Gibraltarul a fost pierdut definitiv în favoarea reginei britanice. Acum începea să se pună accentul pe ideea că Gibraltarul „nu avea să apere o flotă împotriva uneia mai mari, ci avea să fie o garanție și un ajutor pentru corăbiile pe cont propriu sau pentru câțiva războinici, și astfel un mare avantaj pentru comerțul

nostru“.²³ Englezii au început să înțeleagă că stăpânirea Gibraltarului oferea perspective mai vaste de control asupra Mediteranei de vest. Ambasadorul englez la Lisabona, Methuen, a avertizat că, dacă aspirantul Carol III eșua în încercarea de a ajunge pe tronul Spaniei, „Anglia nu trebuia în nici un caz să renunțe la Gibraltar, care va fi întotdeauna o garanție a comerțului și privilegiilor noastre în Spania“. Propagandiștii din Anglia laudau avantajele Gibraltarului, „situat în centrul zonei noastre de comerț, în gura strâmătorii, întins de la un țărm la altul și dominând prin vasele noastre de război toate căile de comunicație între estul Franței și Cádiz“.²⁴ Totul numai o hiperbolă: de fapt, Gibraltarul era un oraș mic, abandonat, al cărui arsenal naval era încă sărăcăcios.

În 1711 balanța puterii s-a schimbat semnificativ odată cu moartea sfântului împărat roman Iosif I, fratele lui Carol III. Carol s-ar fi putut aștepta să fie ales pe tronul imperial și să folosească și mai multe resurse din teritoriile habsburgice din răsărit în războiul spaniol. Dar nimeni nu dorea revenirea la imperiul dual al lui Carol Quintul. N-a fost prea greu ca guvernatorul englez să fie ademenit într-o înțelegere prin care Filip era acceptat ca rege spaniol atâta timp cât acest mic defileu neînsemnat din sudul extrem al Spaniei (așa cum se vedea de la Paris) rămânea în mâinile englezilor. Argumentele erau nesfârșite și foarte complicate. La un moment dat francezii au obiectat în numele lui Filip V împotriva ideii ca „fie și cel mai neînsemnat colțișor al Spaniei“ să fie cedat altcuiva; apoi au început dezbaterile cu privire la ce însemna cu adevărat cedarea Gibraltarului – părerea cea mai optimistă era că aceasta nu implica decât cedarea castelului, orașului și portului, nu și a pământurilor din împrejurimi, nici chiar a stâncii.²⁵ Dar se puneau întrebarea ce anume era Gibraltarul.

Tratatul de la Utrecht, din 11 aprilie 1713, a stabilit, teoretic, toate aceste aspecte. În articolul 10, Filip V, acum recunoscut de britanici ca rege al Spaniei, ceda

întreaga proprietate asupra orașului și castelului Gibraltar, împreună cu portul, fortificațiile și forturile ce țin de acestea; și renunță la numita proprietate, pentru a fi deținută și exploatată în mod exclusiv, cu drepturi depline, pentru totdeauna, fără excepție sau piedică.

Catolicii își puteau practica religia în mod liber în Gibraltar; dar Ana, regina Angliei, a convenit, în urma petiției regelui Filip, ca evreii și maurii să nu aibă voie să locuiască în Gibraltar, deși corăbiile din Maroc puteau

acosta acolo.²⁶ Interdicția a fost doar o promisiune ușor de nesocotit pentru noul conducător al orașului, astfel că în scurtul interval dintre cucerirea Gibraltarului din 1704 și tratatul din 1713 samsarii evrei sosiseră deja din Maroc. Erau din ce în ce mai apreciați pentru faptul că aprovizionau marina cu mâncare și cu echipament. Totuși, a fost nevoie de câteva decenii pentru ca Gibraltarul să fie exploatat la potențial maxim și apreciat: existau numeroase plângeri cu privire la faptul că nu erau suficiente prăvălii și nici posibilități pentru repararea corăbiilor. Evreilor li s-au alăturat tot mai mulți genovezi în secolul al XVIII-lea. S-a format o societate pestriță, constând în principal din samsari, vânzători ambulanti și negustori care aprovizionau corăbiile; dar Gibraltarul era dominat de populația sa mereu în schimbare, de aproape 5 000 de suflete, și mare parte din populația civilă trăia în condiții care nu pot fi numite decât mizere.²⁷

IV

TRATATUL DE LA UTRECHT conferea Marii Britanii încă o bucătică de pământ spaniol: Menorca. În anii 1670, corăbiile britanice angajate în altercații cu corsarii berberi o folosiseră ca stație de aprovizionare cu alimente, cu acordul spaniolilor, dar facilitățile nu erau deloc numeroase – prea puține hanuri și prea mulți șobolani, deși „pâinea, vinul, găinile, ouăle, toate erau ieftine, cu opt reali cumpărai o oaie”.²⁸ În 1708 britanicii au ocupat insula, dar aliatul lor Carol III nu voia să cedeze suveranitatea asupra ei; atunci când britanicii au hotărât, în schimb, să se înțeleagă cu Filip V, aspirantul la tron din partea bourbonilor a fost de acord să cedeze insula în ciuda dezavantajelor pentru Franța, o concesie pe care a regretat-o imediat.²⁹ Ducele de Marlborough a recunoscut importanța insulei Menorca, pentru care Gibraltarul putea servi drept escală – începea să se contureze o strategie complexă pentru crearea de baze britanice permanente în Mediterana.³⁰ Dar lipsa de resurse a insulei era o problemă stringentă. Dacă pe țărmul ei ar fi staționat o armată, Menorca nu ar fi avut resurse pentru a hrăni pe toată lumea, deoarece abia producea grânele necesare pentru hrana populației locale, iar animalele de acolo aveau carnea tare. Unele zone ale insulei erau golașe, astfel că erau greu de găsit provizii de lemne. Se găseau cu greu chiar și cantonamente pentru soldați.³¹ Serviciul militar în călduroasa și uscata Menorca era considerat un chin. Și

totuși, Mahón era cel mai bun port natural din Mediterana: are aproape 5 kilometri lungime și în unele locuri aproape un kilometru lățime; intrarea are o deschidere de aproximativ 200 de metri, împiedicând astfel corăbiile străine să pătrundă în port și să provoace ravagii. Mai mult, intrarea era apărată de un fort rezistent, fortul Sfântul Filip. La fel de important ca portul era faptul de a deține un punct strategic, o bază aproape de sudul Franței: flota franceză din Toulon se afla la 350 de kilometri nord-est. Comandantul forțelor britanice în Spania, Stanhope, a scris că „Anglia nu ar trebui niciodată să renunțe la insulă, care va face legea în Mediterana atât în vreme de pace, cât și în vreme de război” și a subliniat importanța sa în a-i ține la distanță pe francezi: așa cum britanicii păstrau orașul Dunkerque ca să-i poată stăpâni pe francezi în Canalul Mânecii, trebuiau să păstreze și Menorca pentru a-i stăpâni pe francezi în Mediterana.³²

Britanicii au început să se întrebe dacă nu cumva Menorca avea potențial neutilizat. Cu un port atât de bun, insula putea deveni un depozit pentru marfa din Mediterana. Locuitorii insulei puteau deveni „oameni bogați și prosperi” dacă comerțul era încurajat.³³ Richard Kane, unul dintre cei mai capabili guvernatori ai insulei, a inițiat lucrări majore care au contribuit la prosperitatea ei. Mlaștinile au fost asanate și transformate în livezi (un soi de prun numit *quen*, de la „Kane”, este cultivat și astăzi pe insulă) și au fost importate vite din Africa de Nord, în speranța de a îmbunătăți talia și calitatea animalelor de pe insulă. Kane împărtășea spiritul inovatorilor englezi din secolul al XVIII-lea, care întreprindeau o revoluție agricolă în țara lui natală. În 1719 a fost terminat un drum care lega Mahón de Ciutadella – lucrările au durat trei ani și drumul este și astăzi cunoscut drept *Camí d'En Kane*, „drumul domnului Kane”.³⁴ Mahón a fost desemnat noua capitală, în locul rivalului său Ciutadella (fostul Jamona), de pe coasta apuseană. Acest lucru a adâncit prăpastia dintre localnicii din Menorca, mai ales nobilimea insulei, și autoritățile britanice, care-i considerau adesea pe insulari nerecunoscători și necooperanți: guvernatorul Murray le-a scris în 1777 magistraților insulei, numiți *jurats*, în 1777, întrebându-i dacă erau dornici să vadă întoarcerea Inchiziției sau a piraților berberi, de care acum erau apărați, asta după ce britanicii îi scăpasera și de sărăcia lor dintotdeauna.³⁵ Mahón a devenit punctul de interes al eforturilor de dezvoltare ale britanicilor: au fost construite noi docuri și au fost proiectate străzile înguste care caracterizează și astăzi orașul.

Amprenta arhitecturii engleze este încă vizibilă în ferestrele glisante ale caselor, amintind mai degrabă de orașele de coastă din sudul Angliei decât de cele din Spania.

Toate aceste proiecte utile nu au reușit să propulseze Menorca în fruntea porturilor comerciale din Mediterana; orașul a rămas înaintea de toate o bază navală. Rivalitatea anglo-franceză (și anglo-olandeză) a continuat atât în comerț, cât și în război, și, deși comerțul britanic în Mediterana a rezistat bine concurenței, francezii au fost liderii pieței aproape pe tot parcursul secolului al XVIII-lea. Producătorii francezi de stofe știau mai bine să răspundă cererii piețelor levantine, oferind haine mai subțiri și în culori mai vesele, mai potrivite pentru gustul și climatul turcești. Comerțul englez în Turcia s-a restrâns foarte mult, după succesul din secolul precedent: între 1700 și 1774 exporturile au scăzut de la 233000 la 79 000 de lire. Francezii și-au luat partea leului din comerțul cu Smirna de-a lungul secolului al XVIII-lea, prin Marsilia, transformând Smirna în principalul centru al comerțului otoman cu Apusul, deși erau la fel de ocupați și în Siria, Cipru, Alexandria, Salonic, regențele berbere și Constantinopol (cu întreruperi precum grava epidemie de ciumă bubonică de la Marsilia din 1720). În ansamblu, comerțul britanic cu Mediterana a înflorit în această perioadă, dar nu la fel de repede precum cel cu America, Africa și Asia. Mai mult, comerțul a fost împiedicat de conflictele din interiorul Mediteranei, fie cu Franța, fie cu Spania. Admirabilele planuri de a transforma Menorca în grâнарul Mediteranei de vest, de a dezvolta o industrie locală a bumbacului sau de a crea saline nu au avut efectul scontat.³⁶

Dorința de încurajare a comerțului a avut alte efecte importante asupra populației de pe insulă. Încă de la începutul ocupației britanice, atât protestanții, cât și evreii și grecii și-au găsit locul acolo. Britanicii au promis să apere drepturile Bisericii Catolice, în ciuda unei oarecare suspiciuni că de fapt catolicii erau obligați să nu fie loiali Coroanei britanice (un argument contrazis de prezența în serviciul britanic a unui număr mare de soldați irlandezi catolici). Cu toate acestea, autoritățile catolice nu au primit bine insistența britanicilor asupra faptului că instituții străvechi precum Inchiziția nu aveau ce căuta într-un teritoriu aflat sub dominație britanică. În 1715 și apoi în 1721 guvernatorul Kane a emis decrete prin care îi excludea de pe insulă pe preoții catolici străini și limita domeniile Bisericii. În cele din urmă, Kane a hotărât că venise timpul

să construiască biserici anglicane în Menorca, biserici care (așa cum s-a observat) ar fi fost primele construite în Mediterana. Britanicii nu promisese, așa cum au făcut în Gibraltar, să-i excludă pe evrei și pe mauri din Menorca, iar până în 1781 luase naștere o comunitate formată din circa 500 de evrei, care avea propria sinagogă. Diversitatea etnică și culturală din insula Menorca a fost accentuată de venirea câtorva sute de greci, deși sosiseră din apropiere: în Corsica exista o comunitate de refugiați greci. Grecii primiseră dreptul de a-și construi o biserică, dar ostilii catolici au refuzat la început să le vândă o bucată de pământ în acest scop, cu toate că liderii lor religioși erau greco-catolici, care recunoșteau autoritatea papală, dar foloseau liturghia greacă. După câteva secole de Inchiziție, localnicii din Menorca nu mai aveau răbdare cu diversele practici religioase, iar în încercarea de a proteja libertatea cultului britanicii au produs în mod inevitabil noi tensiuni.³⁷

Elita din Menorca, organizată în mai multe comunități, numite *universitats*, îi privea în continuare pe britanici ca pe o armată de ocupație care le amenința moralitatea. Nobilii s-au asigurat că fiecele lor evită contactul cu ofițerii britanici, căci unii dintre ei aveau supărătorul obicei de a merge la mănăstiri să stea de vorbă cu călugărițele drăguțe. În 1749 trei călu-gărițe în căutare de iubire au plecat pe furiș de la o mănăstire din Ciutadella și s-au ascuns în casa unui ofițer britanic. S-au convertit la anglicanism și s-au măritat cu ofițeri britanici, spre indignarea magistraților locali, deși guvernatorul nu a făcut decât să dea un ordin prin care le interzicea oamenilor săi să aibă relații cu călugărițele de pe insulă.³⁸ Altfel, asocierile dintre colonialiști și locuitorii insulei erau limitate. Totuși, ocupația britanică a durat suficient pentru a lăsa o amprentă (inclusiv pe hârtie, căci unul dintre lucrurile importate de la Londra a fost o tiparniță). Catalana menorcană s-a îmbogățit cu termeni din domeniul maritim: *móguini* pentru „mahogany (mahon)“, *escrú* pentru „screw (elice)“, *rul* pentru „ruler (cârmaci)“. Chiar și bucătăria de pe insulă a căpătat savoare englezească: *grevi*, sosul lăsat de friptură, și o tărie cu aromă de ienupăr pe bază de gin londonez. Strigătul războinic al copiilor din Menorca, *faitim!*, derivă din englezescul „fight him! (luptă-te cu el!)“.³⁹

Englezii nu s-au bazat doar pe reputația sistemelor de apărare ale insulei. Sfântul Filip era una dintre cele mai rezistente fortărețe din Imperiul Britanic, având o rețea de tunele de mare adâncime în care oamenii puteau să se

ascundă, laolaltă cu proviziile, dar mai rămânea o problemă importantă, care nu putea fi rezolvată decât de guvernul de la Londra: deficitul de trupe.⁴⁰ Această problemă, împreună cu lipsa sprijinului naval adecvat, s-a dovedit fatală pentru conducerea engleză, și până la urmă chiar pentru protagonist, în 1756, când amiralul Byng și-a dat seama că nu poate salva Menorca de invazia franceză. Procesul care a urmat și execuția amiralului Byng au umbrat evenimentele care au făcut ca Menorca să intre sub dominație franceză. Războiul de Șapte Ani nu a început în Mediterana, ci pe fluviul Ohio, unde francezii încercau să construiască o linie de fortărețe care să lege Louisiana, în sud, de Marile Lacuri, în nord; efectul ar fi fost acela de a circumscrie cele treisprezece colonii britanice țărmului estic al Americii de Nord. Francezii urmăreau de asemenea să-i îngrădească pe britanici în Mediterana, îndreptându-și atenția către apele Toulonului, sediul marinei sale mediteraneene. La Londra s-a raportat că francezii instalau acolo șaisprezece sau șaptesprezece nave militare. Consulul britanic din Cartagena părea să știe ce se întâmpla:

Am primit informații conform cărora 100 de batalioane mărșăluiesc spre Roussillon cu mare grabă, iar aceste trupe au misiunea să atace Menorca, urmând să fie transportate acolo cu corăbii comerciale aflate acum la Marsilia și să fie însoțite de toate vasele de război la Toulon.⁴¹

Inițial, Mediterana a fost un teatru de operațiuni secundar în Războiul de Șapte Ani, dar în curând a devenit evident faptul că britanicii sperau să folosească Menorca drept bază din care să intervină în comerțul francez din Levant.

În parte din lipsă de fonduri, guvernul englez a răspuns anemic amenințării franceze. Amiralul Byng a fost un comandant foarte competent, dar și-a dat seama că misiunea lui este aproape imposibilă atunci când i-a fost încredințată o escadră formată din numai zece corăbii și trupele aveau cu 722 de oameni mai puțin decât necesar. Apoi alte vase de război care au fost trimise cu misiuni în Atlantic au avut întârzieri. Byng avea misiunea să verifice dacă Menorca fusese ocupată de francezi și să elibereze insula, sau, dacă nu fusese atacată, să baricadeze portul Toulon.⁴² Abia ieșise din Portsmouth, în drum spre Mediterana, în aprilie 1756, când flota franceză a descins în Menorca, sub comanda navală a marchizului de Galissonnière și sub comanda militară a ducelui de Richelieu. Richelieu era strănepotul strălucitului și neîndurătorului cardinal care-l slujise pe Ludovic XIII; Galissonnière era un marinar priceput care-și

construise încet cariera (probabil pentru că era scund și cocoșat). Galissonnière s-a asigurat că flota franceză era suficient de mare pentru acea misiune: avea 163 de corăbii de transport pentru un efectiv de 15 000 de oameni. Printre corăbiile de atac se număra *Foudroyant*, cu optzeci și patru de tunuri, cu care nu se putea compara nimic din escadra britanică (ajunsă acum la paisprezece corăbii), nici măcar nava-amiral, *Ramillies*.⁴³ Francezilor nu le-a fost deloc greu să ajungă în Ciutadella și să-i câștige de partea lor pe menorcani, care erau cât se poate de nerăbdători să scape de britanicii protestanți. Atacatorii puteau să înainteze spre est, spre Mahón, pe drumul de calitate construit de guvernatorul Kane, deși britanicii au trimis evrei și greci care i-au distrus prețioasa suprafață, îngreunând înaintarea francezilor, cu tunurile lor grele. Totuși, în câteva zile trupele britanice nu mai dețineau decât fortul Sfântul Filip.⁴⁴

Așadar, când Byng se afla în largul Insulelor Baleare, la mijlocul lui mai 1756, sarcina cu care s-a confruntat a fost eliberarea fortului Sfântul Filip. La un consiliu de război cu ofițerii săi experimentați, a subliniat cele mai importante întrebări care aveau să determine strategia escadrei sale: existau șanse să elibereze Menorca atacând flota franceză? Bineînțeles că nu. Chiar dacă nu ar fi existat nici o flotă franceză în acele ape, Menorca putea fi scoasă de sub controlul francez? Iarăși, părerea lor era că nu. Dar, dacă erau învinși, Gibraltarul era amenințat? Da, ar fi fost. Așa că au hotărât: „Suntem în mod unanim de acord cu ideea că flota ar trebui să plece imediat spre Gibraltar.”⁴⁵ Guvernatorul a rămas să apere fortul Sfântul Filip, ceea ce a și făcut, cu mult curaj, atâta timp cât a fost posibil. Cât despre Byng, a devenit țapul ispășitor pentru politica indecisă și zgârcită a guvernului britanic, care a trebuit să explice opiniei publice mâniate de ce o posesiune mediteraneeană a britanicilor căzuse în mâinile vechiului lor adversar. După un proces la curtea marțială, în care s-a apărat cu dibăcie împotriva acuzațiilor că părăsise câmpul de luptă, a fost totuși găsit vinovat și executat pe 14 martie 1757. În mod cert, nu a fost vina lui pentru pierderea insulei Menorca.⁴⁶ Printre cei care au încercat să intervină în favoarea lui au fost ducele de Richelieu, un adversar galant, și corespondentul ducelui, Voltaire, care descrie în cea mai faimoasă operă a lui sosirea lui Candide la Portsmouth, unde asistă la execuția unui amiral britanic: „în această țară este considerat un lucru bun să ucizi din când în când un amiral, pentru a-i încuraja pe ceilalți“.

Francezii au stăpânit Menorca numai câțiva ani; pacea cu Anglia a readus insula sub conducere britanică între 1763 și 1782 și, după un interludiu spaniol, între 1798 și 1802, când lupta împotriva lui Napoleon a dat insulei un nou rol strategic. Totuși, britanicii nu s-au simțit niciodată bine în Menorca, deși erau conștienți de avantajul strategic de a deține o bază în vestul Mediteranei. Pe de o parte, această situație se datora faptului că găsiseră insula secătuită și pustie, ciudat de izolată, în ciuda apropierii de Franța, Spania și Africa (cum se plânsese episcopul Severus cu multe secole în urmă). Pe de altă parte, se întrebau dacă o puteau folosi ca pe o momeală, cedând-o unui eventual adversar în speranța de a lega o prietenie fermă cu o altă putere mediteraneeană.⁴⁷ Astfel de discuții au avut loc în 1780, cu Rusia. Pentru a înțelege cum a devenit Rusia o putere în Mediterana, trebuie să ne întoarcem cu câțiva ani în urmă.

Perspectiva rusească
1760–1805

I

SLĂBICIUNEA TOT MAI ACCENTUATĂ a Imperiului Otoman a adus Mediterana în atenția țărilor Rusiei. De la sfârșitul secolului al XVII-lea puterea rusească s-a extins către sud, spre Marea Azov și Caucaz. Petru cel Mare cucerea provincii în imperiul persan, iar otomanii, care stăpâneau Crimeea, se simțeau amenințați.¹ Pentru moment, rușii erau ocupați cu conflictul cu suedezii pentru dominația Balticii, dar Petru încerca să obțină acces direct și la Marea Neagră. Aceste manevre purtau atât amprenta vechii Rusii, pe care Petru încercase s-o reformeze, cât și amprenta noii Rusii tehnocrate pe care încerca s-o creeze. Ideea că țarul era moștenitorul religios și chiar politic al împăratului Bizanțului – că Moscova era „a Treia Romă” – nu fusese uitată atunci când Petru și-a stabilit noua capitală pe țărmul Mării Baltice, la Sankt Petersburg. De asemenea, rușii puteau acum să se laude cu sute de vase capabile să înfrunte pretențiile turcilor în privința Mării Negre, deși nu erau nici pe departe în stare să ducă până la capăt un război naval, iar corăbiile erau prost construite, în ciuda călătoriei pe care Petru cel Mare a făcut-o pentru a inspecta șantierele navale din Europa apuseană, sub pseudonimul Piotr Mihailovici. Pe scurt, era o flotă „care stătea foarte slab la capitolele disciplină, antrenament, morală, fără dibăcie în manevre și rău administrată și echipată”; un contemporan a remarcat că „nimic nu fusese condus mai prost decât marina rusească”, deoarece depozitele regale rămăseseră fără parâme, catran și piroane. Rușii au început să angajeze amirali scoțieni, în încercarea de a crea o structură de comandă modernă, iar pentru aprovizionarea depozitelor s-au orientat spre Marea Britanie; această relație a fost consolidată cu ajutorul intensei relații comerciale dintre Marea Britanie și Rusia, care a înflorit tot mai mult pe parcursul secolului al XVIII-lea, în timp ce comerțul englez din Levant s-a diminuat: în ultima treime a secolului al XVIII-lea, în Levant plecau cel mult douăzeci și șapte de corăbii britanice pe an, în vreme ce spre Rusia plecau șapte sute.² În economia Mării Nordului,

Baltica și Atlanticul au devenit tot mai importante, în timp ce Mediterana devenea un fel de zonă moartă.

De aceea, nu este deloc surprinzător faptul că nu evenimentele din Mediterana, și nici măcar cele din Marea Neagră, nu au adus flota rusească în apele Mediteranei. Departe în nord-estul Europei, împărăteasa Rusiei Ecaterina cea Mare și-a impus propriul candidat la mult râvnitul tron al Poloniei; raidurile împotriva oponentilor noului rege s-au răspândit în teritoriul otoman, iar în 1768 au declanșat un război turco-rus.³ Britanicii semnaseră un tratat comercial cu Ecaterina, în 1766, și erau convinși că, dacă se purtau bine cu ea, împărăteasa Ecaterina le-ar fi putut aduce multe avantaje. Guvernul britanic a crezut că expansiunea maritimă a Rusiei avea să accentueze dependența față de Marea Britanie, deoarece expansiunea nu putea fi obținută decât cu ajutorul britanic. Guvernul mai credea că negustorii francezi ar fi putut invada Marea Neagră, dacă nu erau împiedicați de succesul unei campanii rusești împotriva turcilor. Ideea unui război indirect a devenit tot mai prezentă în imaginația politică britanică: flota rusească avea să alunge din Mediterana orice amenințare la adresa intereselor britanice. Ministrul lui Ludovic XV, de Broglie, vedea problema cam în același fel: în opinia lui, o victorie navală a Rusiei împotriva turcilor ar fi stânjenit comerțul francez în Levant.⁴

Totuși, șansele ca rușii să aibă succes în Mediterana păreau mici. Flota Mării Negre nu putea să riște trecerea Bosforului pe lângă capitala otomană, astfel că rușii au hotărât să trimită cinci escadre din Baltica în Mediterana, prin Strâmtoarea Gibraltar. Astfel, era imperativ, atât în

Marea Nordului, cât și în Mediterana, ca rușii să poată utiliza facilitățile navale ale unei puteri prietene – unele corăbii ale lor nu erau, în mod clar, în stare să petreacă mai multe luni pe mare (imediat ce au ajuns în portul englez Hull, două nave mari au trebuit să sufere reparații majore, iar una dintre ele a eșuat atunci în largul coastei engleze). Britanicii făceau eforturi să-și apere presupusa neutralitate, dar Amiralitatea a dat ordine prin care vasele rusești puteau să cumpere orice voiau din Gibraltar și Menorca. În ianuarie 1770 patru corăbii de luptă au fost pregătite în Mahón, iar rușii au trimis acolo în funcția de consul un afacerist grec.⁵

În timp ce turcii își exprimau nemulțumirea față de ajutorul dat de englezi flotei rusești, rușii au înaintat spre est, atacând flota turcească pe 6 iulie 1770, în largul orașului Çesme, ascuns în spatele insulei Chios. La începutul bătăliei, rușii au întâmpinat o dificultate: una dintre corăbiile lor a explodat atunci când catargul cuprins de flăcări al unui vas turcesc a căzut pe puntea ei. În final, rușii au fost pur și simplu norocoși: un vânt puternic din vest i-a ajutat să-și folosească vasele incendiare în strâmtoarea dintre Chios și țarmul turcesc, astfel că multe corăbii turcești au ars pe apă. Împăratul austriac a fost impresionat și îngrijorat: „întreaga Europă va trebui să coopereze pentru a opri acest neam, turcii nu sunt nimic în comparație cu ei”.⁶ Deși înregistraseră o victorie și, într-un anumit sens, câștigaseră supremația pe mare, rușii nu știau ce să facă în continuare; totuși, au înființat niște puncte de aprovizionare și timp de câțiva ani au avut loc ambuscade și atacuri în Marea Egee și în sud, până în orașul Damietta, unde l-au capturat pe guvernatorul Damascului. Dar, așa cum britanicii descoperiseră în cazul Menorcăi, ceea ce conta cu adevărat era posesia unui port important, poziționat strategic, iar rușii nu aveau așa ceva.

Totuși, se observa deja că balanța puterii din Mediterana se modificase în mod imprevizibil. Declinul puterii otomane și slăbiciunea tot mai accentuată a Veneției lăsaseră un gol și, așa cum vom vedea, nu numai rușii, ci și danezii, suedezii și apoi americanii s-au infiltrat în Mediterana, chiar dacă principalele lor interese se aflau în alte părți. Acesta era într-adevăr un aspect al problemei: cu excepția venețienilor și ragusanilor, conservatori, toată lumea vedea în Mediterana una dintre numeroasele sfere de influență politică și comercială în care era necesar să acționeze – chiar și pirații berberi făceau raiduri în Atlantic fără teama de consecințe. Pasivitatea francezilor în fața contraofensivei engleze le-a lăsat rușilor mână liberă în estul Mediteranei.⁷ Așa că, până

în 1774 au avut loc puține lupte, deoarece rușii, oricât de improbabil era asta, obținuseră controlul absolut asupra apelor Levantului. Însă în același timp nu reușiseră să cucerească insulele importante din Marea Egee, precum Lemnos și Imbros, care controlau accesul în Dardanele, și era greu de prevăzut cum aveau să-și continue prezența în Mediterana, dacă nu puteau intra acolo decât prin Gibraltar.⁸ Rușii trebuiau încă să aprecieze ce avantaje puteau obține de pe urma prezenței în Mediterana: controlul asupra estului Mediteranei nu era un scop în sine, așa cum s-a observat în 1774, atunci când rușii au făcut pace cu turcii. Prin termenii tratatului de la Küçük Kainarca, turcii recunoșteau pentru prima dată controlul rusesc asupra unei părți din țărmul Mării Negre; Rusia și-a asigurat dreptul de a trimite corăbii în Mediterana prin Bosfor, fapt care a deschis perspectiva unei revitalizări a vechilor drumuri comerciale care legau țărmurile de nord ale Mării Negre de Mediterana. Ecaterina II a început să ia în considerare datoria Rusiei ortodoxe față de popoarele creștine din Europa răsăriteană, mai ales față de greci. În 1770, rușii au ațâțat o revoltă grecească serioasă, dar zadarnică, în Moreea. Idealul de a-i ajuta pe ortodocșii din Grecia aflați sub stăpânire otomană era doar o parte dintr-un ideal mai mare: recâștigarea Constantinopolului pentru creștinătatea ortodoxă, „Măreața Idee“ la care țarii ruși aveau să se gândească mult timp.⁹

II

CEI CÂȚIVA ANI DE SUCCES în Marea Egee au stârnit apetitul curții rusești pentru și mai multe aventuri mediteraneene. Un aspect important al acestor proiecte a fost faptul că își aveau obârșia departe de Mediterana. În 1780 guvernul britanic era implicat în războiul său cu coloniile americane rebele, devenit și mai primejdios din cauza ajutorului pe care Franța și Spania îl dădeau Statelor Unite. Din 1779 până în 1783, Gibraltarul s-a confruntat din nou cu blocaje spaniole și, în final, cu bombardamente necruțătoare, în timpul cărora a fost apărat cu dârzenie de guvernatorul Eliott.¹⁰ Aflată sub asemenea presiune, Marea Britanie avea nevoie de aliați puternici, preferabil aliați dotați cu corăbii, iar cel mai la îndemână prieten s-a dovedit a fi Rusia. Totuși, prietenia trebuia cumpărată. Ministrul britanic Stormont a încercat să o atragă pe Ecaterina într-un atac conjugat asupra Mallorcăi, impus, în opinia lui, de faptul că „avantajul de a deține un port atât de bine situat este prea evident pentru ca Rusia să nu profite de el“. De

asemenea, el a subliniat că „Petru cel Mare ar fi fost de îndată de acord cu ideea“ și că guvernul britanic ar fi bucuros ca Rusia să cucerească Mallorca. Stormont era îngrijorat de zvonurile că dușmanii Marii Britanii încercaseră să atragă Rusia de partea lor oferindu-i Puerto Rico sau Trinidad. Britanicii au înțeles că Mediterana era marea de care Rusia se simțea în mod misterios atrasă. Rușii erau exigenți în privința ofertelor de insule din Caraibe, indiferent dacă veneau din partea spaniolilor sau a britanicilor. Ministrul Ecaterinei II Potiomkin a coborât privirea de la înălțimea lui impresionantă și i-a spus trimisului britanic la Sankt Petersburg, Sir James Harris: „Ne-ai ruina dacă ne-ai oferi colonii îndepărtate. Vezi bine că vasele noastre abia pot să iasă din Marea Baltică, cum crezi că vom putea traversa cu ele Atlanticul?“ Lui Sir James i s-a dat clar de înțeles că „singura cesiune care ar determina-o pe împărăteasă să devină aliatul nostru este Menorca“; aceasta avea să devină „un stâlp al gloriei împărătesei“. În planul său, Potiomkin nu prevăzuse să câștige sprijinul menorcanilor: toți aveau să fie alungați, iar insula avea să fie populată cu greci. Menorca trebuia să devină un bastion al ortodoxiei în vestul Mediteranei, un avanpost al luptei rușilor împotriva otomanilor.

Problema lui Harris era că această propunere exprima doar interesele lui Potiomkin și ale guvernului său; de fapt, guvernul britanic nu autorizase o ofertă explicită și rușii se bucurau de oportunitatea de a acționa ca factori de putere într-o Europă dezbinată. Pe de o parte, Ecaterina râvnea cu adevărat Menorca, dar pe de altă parte înțelegea că britanicii așteptau o recompensă substanțială, sprijinul naval al Rusiei. Știa, de asemenea, că Menorca avea să fie greu de apărat în fața incursiunilor spaniole și franceze. Așa că a hotărât: „Nu mă voi lăsa ispitită.“ A decis că misiunea ei era să aducă pacea între părțile combatante, nu să adâncească conflictul din Atlantic și Mediterana. Simțul ei practic triumfase, iar după un an hotărârea ei și-a găsit justificarea, căci spaniolii își îndreptau atenția spre Menorca și în februarie 1782 au scos insula de sub controlul britanic.¹¹ Un comentariu concis cu privire la aceste acțiuni ale țarinei aparține unui scriitor anonim, probabil Edmund Burke:

Anglia avusese suficient timp să analizeze și suficiente motive să dezaprobe această politică absurdă și oarbă, sub influența căreia își făcuse un aliat nesigur și un prieten care a lăsat mereu loc de suspiciuni, de la

capătul Golfului Botnic, pentru a crea un nou imperiu naval în Mediterana și în arhipelag.¹²

Acest comentariu a fost scris câțiva ani mai târziu, când guvernului britanic începea să-i pară rău pentru sprijinul pe care-l acordase Rusiei. Acum, în 1788, guvernul britanic se întreba dacă nu cumva Ludovic XVI ar fi interesat de o blocadă comună a Canalului Mânecii, pentru a-i împiedica pe ruși să ajungă în Mediterana.¹³

În ciuda faptului că Ecaterina respinsese oferta de a cuceri Menorca, aceste negocieri, împreună cu răcirea prieteniei dintre englezi și ruși, demonstrează că Rusia își câștigase un rol semnificativ în războiul și diplomația din Mediterana, pe care avea să încerce să-l păstreze de atunci înainte. Anexarea Crimeii în 1783 și extinderea autorității rusești de-a lungul țărmului Mării Negre (ducând la formarea Odesei) au sporit pretențiile Rusiei în Mediterana, pentru că acum țarina avea o bază pentru campanii comerciale și navale în Dardanele. Multe depindeau de relațiile cu turcii; în 1789, în timp ce Ecaterina era în război cu Sublima Poartă, corsarii greci autorizați de ruși jefuiau corăbiile turcești în Marea Adriatică și Marea Egee. Aveau sprijinul binevoitor al Veneției, angajată în ultimele sale acte de afirmare a statutului de republică independentă: un căpitan grec, Katzones, a primit permisiunea să utilizeze ca bază Corfu, posesiune venețiană, determinându-i pe ruși să privească insula ca pe un posibil atu în Mediterana. Katzones le-a pus probleme turcilor: a cucerit castelul Herceg Novi, din Golful Kotor, și a organizat raiduri până în Cipru. În 1789, trei „escadre indisciplinate, foarte dezorganizate și asemănătoare celor ale piraților“ sub steag rusesc erau o adevărată pacoste pentru otomani.¹⁴ Aceste raiduri erau o dovadă clară a instabilității din Mediterana.

Calea pentru redobândirea stabilității era evidentă: cel puțin pe termen scurt, tratatele de pace au rezolvat orice pretenție teritorială și au asigurat siguranța navigației comerciale. Astfel, după semnarea păcii cu turcii în 1792, comerțul rusesc în Mediterana a început să înflorească, inclusiv datorită faptului că Odessa avea o poziție atât de bună – nu era aproape deloc amenințat de ghețuri și avea acces direct la spațiile deschise ale Ucrainei și sudului Poloniei. În anul în care a fost întemeiat în mod oficial, 1796, Odessa găzduia deja patruzeci și nouă de corăbii turcești, treizeci și patru de corăbii rusești și trei corăbii austriece și atrăgea coloniști din Grecia, Albania și ținuturile

slave din sud. De asemenea, veneau acolo negustori din Corfu, Napoli, Genova și Tripoli. În câțiva ani, prin 1802–1803, Odessa ajunsese să importe cantități semnificative de ulei de măsline, vin, fructe uscate și lână din Grecia, Italia și Spania, cu precădere pe vase grecești și italiene sub pavilion de complezență turcesc, rusesc sau austriac; între timp, porturile rusești de la Marea Neagră exportau grâne cu o valoare de două ori mai mare decât cea a importurilor (într-adevăr, în 1805 exporturile de grâne aveau exorbitanta valoare de 5 700 000 de ruble).¹⁵ Tot acest succes comercial ar fi fost imposibil de obținut fără libera trecere prin Bosfor și Dardanele, care putea fi garantată numai de un tratat al Turciei cu Rusia, sau, într-o ipoteză mai puțin pașnică, de o victorie rusească în fața otomanilor, care ar fi scos Constantinopolul de sub dominația turcească, redându-l stăpânilor săi ortodocși.

În anul întemeierii Odessei, Ecaterina a fost urmată pe tronul Rusiei de fiul său Pavel, a cărui ambiție a întrecut-o cu mult pe cea a mamei sale, pentru că ea fusese suficient de înțeleaptă să recunoască limitele puterii rusești. Pavel făcuse deja o lungă călătorie în Mediterana, în 1782, sub pseudonimul de „contele Nordului“, trecând prin Napoli, Veneția și Genova, iar această experiență i-a stârnit interesul de a întemeia un avanpost rusesc în regiune.¹⁶ În scurta sa domnie de cinci ani, a propulsat din nou Rusia în inima Mediteranei. Rușii căutau încă o bază insulară în Mediterana; dar țarul Pavel și-a îndreptat atenția la est de Menorca și s-a concentrat pe Malta. Totuși, ca și în trecut, era nevoie de intervenția Rusiei în evenimente ce se derulau departe de Mediterana, astfel că Pavel a fost la început interesat nu de insulă, ci de Cavalerii săi. Legăturile dintre Cavalerii de Malta și Rusia datau de mulți ani. Petru cel Mare îl trimisese pe generalul său Boris Șeremetev pe insulă în 1697, cu propunerea unei campanii conjugate împotriva otomanilor. Corăbiile rusești ar fi angajat flota otomană în Marea Neagră, în timp ce mica, dar puternică flotă malteză i-ar fi atacat pe turci în Marea Egee. Însă Marele Maestru nu a fost dispus să se lase pe mâna unui imperiu încă prea puțin cunoscut, imperiul rus, care a rămas, la urma urmei, bastionul creștinătății ortodoxe. Totuși, Șeremetev i-a impresionat pe Cavaleri prin atitudinea sa pioasă față de fragmentele de moaște din mâna Sfântului Ioan Botezătorul, aduse în impunătoarea biserică mănăstirească din Valletta pentru slujba de Rusalii, la care a asistat, spre fascinația Cavalerilor, acel vizitator dintr-o altă lume creștină.¹⁷

Și în timpul domniei Ecaterinei au existat probleme între Cavaleri și curtea rusească. Acestea se învârtteau în jurul unei mari moșteniri a unui nobil polonez, care a dus la întemeierea unui priorat al Ordinului Ospitalierilor în zonele poloneze aflate sub control rusesc.¹⁸ Ecaterina se gândea că-i poate folosi pe Cavaleri împotriva oponentilor săi din Polonia și în 1769 l-a primit la curte pe Michele Sagromoso, un Cavaler de Malta italian, veche cunoștință de-a ei, știind că aducea mesaje de la Marele Maestru și de la papă, care, firește, era dornic să întemeieze instituții catolice în imperiul rus. Problemele religioase au apărut totuși atunci când Ecaterina a trimis ca agent în Malta un ciudat protejat de-al ei, italian, controversatul marchiz de Cavalcabó. Lucrurile n-au început bine: Cavalerii au obiectat la prezența unui *chargé d'affaires* numit de o putere non-catolică, iar Cavalcabó s-a dovedit o figură deloc demnă de încredere, fiind suspectat de conspirație cu facțiunea puternic profranceză a Cavalerilor. Trebuie spus că mulți dintre Cavaleri erau francezi, iar Ordinul de Malta deținea multe proprietăți în Franța.¹⁹ Scopul lui Cavalcabó era să obțină accesul în Malta pentru flota rusă, care la acel moment era încă prezentă în estul Mediteranei. În 1775, frustratul agent imperial uneltea cu fosta nobilime malteză, care fusese de mult dată la o parte de Cavaleri și spera acum să conducă o revoltă împotriva conducătorilor tiranici și să încredințeze insula împărătesei Ecaterina. Cavalerii au început să fie tot mai iritați de ciudatul comportament al agentului Ecaterinei. Au descins în casa lui din Floriana, o suburbie a Vallettei, pe care au găsit-o plină de arme. Cavalcabó a fost alungat și și-a petrecut ultimele zile în dizgrație, trăind în Franța cu frica de a nu fi arestat pentru fraudă.²⁰

Astfel, atitudinea țarului Pavel față de Cavalerii de Malta nu a constituit o surpriză.²¹ Pavel studiase în tinerețe istoria Cavalerilor și avea o viziune romantică asupra acestui ordin ca potențială pavăză împotriva revoluției: erau niște nobili de origine pură, uniți de un ideal creștin comun, dincolo de meschinele diferende dintre statele europene din vremea lui. Nu-i păsa de identitatea catolică a Cavalerilor și nu s-a îndoit niciodată că el, cel mai mare principe ortodox, putea să conlucreze cu acest ordin.²² Cavalerii de Malta, și-a imaginat el, puteau să-l sprijine pe două fronturi: un priorat polonezo-rus ar fi contribuit cu bani și mână de lucru la lupta împotriva turcilor în Europa răsăriteană, în timp ce Cavalerii care locuiau în Malta, colaborând cu escadrele rusești, aveau să-i preseze pe turci în Mediterana. În curând,

stăpânirea ortodoxă avea să fie restaurată în fostele ținuturi bizantine. Însă exista un obstacol de netrecut în calea acestui vis. Numele lui era Napoleon Bonaparte.

III

RĂZBOAIELE REVOLUȚIEI și Războaiele Napoleoniene care au urmat au afectat întreg spațiul mediteraneean. În 1793, nu cu mult după ce guvernul revoluționar a declarat război Marii Britanii, pentru un timp a părut că flota britanică putea reuși să împiedice flota franceză să folosească apele Mediteranei. Cum războiul dintre Franța și vecinii săi devenea tot mai acut, odată cu lichidarea necruțătoare a opozanților iacobinilor radicali, în provinciile franceze au izbucnit mai multe revolte. Locuitorii din Toulon i-au înlăturat de la putere pe iacobini și au apelat la britanici să le salveze orașul de armatele revoluționare care înaintau spre sud. Refugiații soseau în număr mare, iar proviziile erau insuficiente. Din fericire, corăbiile engleze, comandate de lordul Hood, puseseră deja Toulonul sub blocadă. Pe 23 august Hood a acceptat să se ocupe de Toulon, cu condiția ca locuitorii să-l recunoască drept succesor la tron pe regele Ludovic XVII. Cetățenii au înghițit în sec și au fost de acord, deoarece teama lor de iacobini cântărea mai mult decât lipsa de entuziasm pentru monarhie. Ocupația a adus circa jumătate din flota franceză sub control britanic. Însă Hood deținea puține trupe de uscat, iar atunci când armata revoluționară, condusă de Napoleon Bonaparte, a cucerit fortul de la intrarea în port cunoscută ca „Petit Gibraltar“ (pe 17 decembrie 1793), Hood și-a dat seama că pozițiile britanice erau amenințate. În timp ce se retrăgeau, britanicii au distrus nouă corăbii franceze de război, precum și trei fregate, și au aruncat în aer mai multe stocuri de bușteni, de care depindea viitorul flotei franceze. De asemenea, au remorcat alte douăsprezece corăbii, pe care le-au inclus în flotele britanică și spaniolă.²³

Aceasta a fost una dintre cele mai puternice lovituri împotriva flotei franceze din întregul război cu Franța, cel puțin la fel de serioasă precum distrugerile provocate în bătălia de la Trafalgar. Și totuși pierderea orașului Toulon le-a provocat britanicilor o mulțime de probleme. Atâta timp cât Napoleon a fost activ, fiecare comandant britanic din Mediterana a privit către Toulon.²⁴ Comandanții britanici trebuiau să inventeze noi modalități de a înfrunța flota franceză acolo. O soluție era recuperarea Menorcăi, care a fost ocupată din nou în 1798, ca avanpost apropiat de sudul

Franței. Totuși, mai înainte apăruse o altă soluție tentantă. În 1768 Coroana franceză scosese Corsica din mâinile genovezilor, care pierduseră oricum controlul asupra insulei în favoarea forțelor naționaliste conduse de Pasquale Paoli, un abil vorbitor și mobilizator. Astfel, înainte ca Franța să declare război Marii Britanii, în Livorno circulau știri potrivit cărora guvernul revoluționar nu avea nici un interes pentru Corsica și insula avea să fie vândută. Se spunea că rușii erau dornici să finanțeze o licitație organizată de guvernul genovez, pentru a recupera Corsica, pe care o considerau o potențială bază navală în Mediterana.²⁵ Aceste zvonuri au făcut ca interesul britanic pentru Corsica să devină tot mai mare odată ce Marea Britanie a intrat în război cu Franța.

În timp ce Toulon se afla sub stăpânire britanică, Pasquale Paoli s-a arătat tot mai entuziasmat de o alianță a insulei Corsica cu Marea Britanie. El a înțeles cât de important ar fi fost ca englezii să piardă Toulonul, notând: „cucerirea Toulonului ne este utilă; îi obligă pe englezi să ne elibereze“. Însă Paoli a supraestimat importanța Corsicai. În această carte ea nu a ocupat un loc la fel de pregnant precum Sardinia, Mallorca, Creta sau Cipru, pur și simplu pentru că oferea mai puține facilități pentru navigația în Mediterana și mai puține produse proprii decât celelalte insule. Existau culturi de grâne în Balagne, o zonă din nord care fusese exploatată încă de când intrase sub autoritatea Pisei, în secolul al XII-lea, dar societatea de acolo era orientată spre interior, izolată, conservatoare, astfel că se ajungea cu greu la ea. De aceea, nu a fost deloc surprinzător că genovezii au renunțat până la urmă la încercarea de a cucerii insula.²⁶ Totuși, britanicii au început să-și imagineze că Corsica avea un potențial de bază navală încă nevalorificat. Era posibil, conform opiniilor vremii, ca Ajaccio să devină un port rival pentru Livorno, iar Corsica, „un centru comercial care să influențeze toate piețele din Mediterana și din Levant“. În 1794, Golful Saint-Florent din Balagne a fost luat cu asalt de britanici și în câteva săptămâni parlamentul corsican a votat unirea cu Marea Britanie; insula urma să fie o comunitate cu guvernare proprie aflată sub autoritatea suverană a regelui George III. Corsicanilor li s-a permis să aibă propriul drapel, pe care era desenat un cap de maur alături de armele regale și de motto: *Amici e non di ventura*, „Prietenii, și nu din întâmplare“.²⁷

Cu toate acestea, relația dintre britanici și corsicani s-a înrăutățit: Paoli a fost dezamăgit, iar comitetele

revoluționare au devenit tot mai active, pentru că Napoleon și-a infiltrat activiști în insula natală. Pe parcursul anului 1796, guvernul lui William Pitt a hotărât că poziția britanică în Corsica nu mai putea fi susținută; uniunea dintre insula Corsica și Marea Britanie a fost anulată, iar trupele britanice au fost retrase. Speranțele cu privire la valoarea insulei s-au spulberat rapid. Pitt s-a gândit că Ecaterina cea Mare ar putea să preia Corsica, în schimbul promisiunii de a garanta în mod special accesul pentru corăbiile britanice; a vrut s-o facă să creadă că ar putea stăpâni insula bazându-se doar pe 6000 de soldați și pe bunăvoința parlamentului corsican. Ecaterina a murit înainte să primească această propunere. În viziunea britanicilor asupra prezenței rusești în Mediterana, rușii puteau fi manevrați astfel încât să îndeplinească diverse sarcini secundare pentru Marea Britanie, în timp ce aceasta își dedica eforturile și cheltuielile substanțiale războiului cu Franța revoluționară și ulterior cu Napoleon.

Scoaterea Mediteranei de sub controlul francez a devenit sarcina lui Nelson și a destoinicilor săi camarazi Hood, Collingwood, Troubridge și ceilalți. Un scop important era blocarea încercărilor lui Napoleon de a instala o bază franceză în Egipt, de unde putea interveni în proiectele Coroanei britanice și mai departe spre est, în India, unde britanicii își impuseseră puterea încă de la mijlocul secolului al XVIII-lea. Într-o scrisoare franceză interceptată de britanici erau enunțate argumentele pentru campania din Egipt:

Guvernul s-a orientat asupra Egiptului și Siriei: țări care prin clima, prosperitatea și fertilitatea solului ar putea deveni grânarele comerțului francez, depozitul ei de belșug și, odată cu trecerea timpului, depozitarele comorilor Indiei: este aproape indubitabil că atunci când vom stăpâni și vom organiza aceste țări vom putea să ne orientăm către ținuturi și mai îndepărtate și, în final, să distrugem comerțul englez în Indii, să-l întoarcem în favoarea noastră și să devenim de asemenea stăpâni Africii și Asiei. Toate aceste considerații au determinat guvernul nostru să se gândească la o expediție în Egipt.²⁸

Nelson era un comandant strălucit, dar adversarul său, Napoleon, a fost cel care a împins conflictul dintre Marea Britanie și Franța adânc în Mediterana, și din nou cursul evenimentelor poate fi privit mai bine, deși neconvențional, din perspectivă rusească și malteză.

Bonaparte a observat din capul locului că Malta era o pradă pentru care merita să lupte. Pe când era încă angajat al Directoratului revoluționar, în 1797, le-a scris superiorilor

săi că „insula Malta prezintă un mare interes pentru noi“, subliniind că Franța avea nevoie de un Mare Maestru prietenos. Această problemă putea fi rezolvată, în opinia lui, pentru cel puțin jumătate de milion de franci: Marele Maestru în funcție nu se refăcuse după o puternică lovitură și era de așteptat ca succesorul lui să fie germanul von Hompesch:

Valletta are 37 000 de locuitori foarte binevoitori față de Franța; englezii au dispărut complet din Mediterana; ce-ar fi ca flota noastră sau a spaniolilor, înainte să plece în Atlantic, să navigheze până la Valletta și s-o cucerească? Sunt doar 500 de Cavaleri, iar regimentul Ordinului are doar 600 de oameni. Dacă nu facem asta, Malta va cădea în mâinile regelui de Napoli. Această insuliță merită orice preț.²⁹

Aceste comentarii erau foarte perspicace, chiar dacă Napoleon a supraevaluat valoarea Maltei ca bază de aprovizionare, având în vedere criza de lemn și de apă de acolo. Impunătoarele fortificații ale Vallettei erau o mască în spatele căreia se ascundea o armată de apărători nepregătiți, oameni care, în orice caz, erau adesea preocupați de traiul bun – idealurile înflăcărâte, chiar fanatice, ale primilor Cavaleri Ospitalieri își pierduseră forța, chiar dacă războiul împotriva păgânilor turci rămânea principalul scop al corsarilor maltezi.³⁰ Mai mult, pericolul cuceririi Maltei de către napolitani avea o importanță nu numai locală. „Regele celor două Sicilii“ era în bune relații cu Nelson și cu Marea Britanie, iar pretenția lui istorică de a fi cel mai puternic suveran al arhipelagului maltez a fost recunoscută prin tributul constând într-un șoim pe care Marele Maestru îl plătea în fiecare an.

Cum era de așteptat, von Hompesch a fost ales Mare Maestru în iulie 1797. Acesta a văzut în țarul rus un aliat care putea să redea Ordinului averile sale prin intermediul prioratului polonezo-rus și spera de asemenea să obțină sprijin de la împăratul austriac, stăpânul ținutului său natal, și de la Cavalerii francezi, care erau consternați de evenimentele din Franța, unde Ordinul deținea multe proprietăți.³¹ Von Hompesch a dedus în mod corect că altele erau de fapt interesele lui Napoleon, dar Bonaparte era convins că pentru a-și îndeplini obiectivele în estul Mediteranei trebuia să controleze Malta. Atunci când o masivă flotă franceză a plecat din Toulon în mai 1798, îndreptându-se către Egipt cu popas în Malta, von Hompesch a avut în continuare încredere în ruși și în austrieci, de parcă aceștia l-ar fi putut ajuta cu ceva.

Doublet, care lucrase ca secretar pentru fostul Mare Maestru, a observat că „Malta n-a mai văzut niciodată o flotă atât de mare în apele sale“, iar liderii comunității locuitorilor nativi ai Maltei au subliniat ironia faptului că de data aceasta o flotă occidentală, nu una turcească, era trimisă să-i răpească Ordinului insula.³² Odată ce flota franceză a ajuns în Malta, von Hompesch a insistat precaut că navele puteau să intre în port doar câte patru o dată, iar trimisul lui Napoleon s-a plâns: „Cât timp le-ar lua unui număr de 500 sau 600 de corăbii să se aprovizioneze astfel cu apă și cu alte lucruri de care mai au nevoie urgentă?“ Trimisul s-a plâns în continuare de faptul că nu cu mult timp în urmă britanicii fuseseră tratați mai bine.³³ Totuși, acesta era răspunsul pe care și-l dorise Bonaparte. Acum avea un motiv întemeiat să debarce 15 000 de oameni și să cucerească insula. Von Hompesch și-a dat seama că nu avea nici o șansă să reziste împotriva forțelor net superioare ale francezilor. A predat insula, iar pe 13 iunie Napoleon i-a alungat pe Cavaleri; a topit mari cantități de argintărie și și-a însușit arhivele lor, nu pentru a citi documentele, ci pentru că muniția era de obicei ambalată în hârtie. Astfel, Cavalerii au fost deposezați de identitate și lăsați la mila puterilor creștine, așa cum fuseseră și după căderea orașului Acra și a insulei Rhodos. Supraviețuirea Ordinului era din nou amenințată.

Cucerirea Maltei nu a făcut decât să întărească hotărârea țarului Pavel de a readuce flotele rusești în Mediterana. În mod cert, el a supraestimat insula ca sursă de lemn și apă. Dar era pregătit să treacă și la alte cuceriri, mai substanțiale.³⁴ Prima sa mișcare a fost să convingă prioratul rusesc al Ordinului să-l elibereze din funcție pe von Hompesch și să-l aleagă ca nou Mare Maestru pe țar, în noiembrie 1797.³⁵ Apoi a conferit Ordinul Cavalerilor de Malta mai multor nobili ruși ortodocși și purta zilnic veșmintele de Maestru, pentru a lăsa impresia că era la fel de mândru de poziția lui (contestată) de Mare Maestru ca și de cea de împărat al Rusiei. Se considera un model de perfecțiune cavalierească. „În momentul de față“, a observat un ministru austriac, „singura preocupare a țarului este Malta.“³⁶

Una dintre numeroasele surprize pe care Pavel le-a făcut contemporanilor săi a fost alianța cu otomanii. Aceasta a avut loc după marea victorie a amiralului Nelson împotriva flotei lui Napoleon în Golful Abukir, aproape de Alexandria, în vara anului 1798 (Bătălia Nilului); după aceea, britanicii au putut să alunge armatele franceze din Egipt, nu înainte

însă ca Napoleon să fi prădat țara de multe dintre antichitățile sale.³⁷ Din secolul al XVI-lea, Sublima Poartă fusese în general mulțumită de alianța sa cu Franța. Totuși, amestecul francezilor în Egiptul otoman nu putea fi tolerat. În plus, în Balcani existau agitatori periculoși de solidari cu francezii, mai ales marele dictator militar albanez Ali Pașa din Ioannina. Acum venise în mod evident vremea ca sultanul să se întoarcă împotriva unei Franțe care manifestase în Levant ambiții mai mari decât puteau îngădui otomanii și în același timp se dovedise mai vulnerabilă decât observatorii flotelor și armatelor lui Napoleon s-ar fi putut aștepta. Cel mai important aspect al alianței ruso-turce a fost acordul preliminar, semnat la doar câteva săptămâni după Abukir, ceea ce a permis marinei rusești să intre în Mediterana prin Bosfor.³⁸ Din fericire, turcii și rușii s-au înțeles asupra unui obiectiv comun: Insulele Ionice, pe care Napoleon le cucerise cu puțin timp înainte, însușindu-și rămășițele imperiului venețian, după ce cucerise Veneția în mai 1797. Turcii suspectau că Ancona avea să fie folosită ca bază pentru o invazie franceză în Balcani și vedea preluarea controlului asupra insulei Corfu și a vecinilor săi ca pe un pas necesar pentru o blocadă a Adriaticii. Fiecare dintre părți a reușit să lase deoparte marea neîncredere pe care o resimțea față de noul aliat. Comandantul marinei ruse, necioplitul, primitivul Ușakov și-a îndreptat gelozia împotriva lui Nelson, pentru că nu voia ca britanicii să câștige toată gloria, iar Nelson, la rândul său, era hotărât să-i mențină pe acești aliați bizari în estul Mediteranei, în timp ce el câștiga Malta și Corfu pentru Marea Britanie. „Îi urăsc pe ruși“, a scris el, descriindu-l pe Ușakov drept un „ticălos“.³⁹ Turcii își construiseră în sfârșit o flotă din corăbii franceze moderne, dar marinarilor, dintre care mulți erau de fapt greci, le lipsea disciplina, în timp ce șantierele navale rusești din Marea Neagră nu erau în stare să producă vase suficient de robuste pentru a rezista unui război lung departe de casă.⁴⁰ Totuși, forțele reunite ale Turciei și Rusiei preluaseră controlul asupra Insulelor Ionice încă de la începutul lui martie 1799. Ca de obicei, țarul și-a amintit de Ordinul Ioaniților atunci când l-a recompensat pe Ușakov, care a devenit acum Cavaler de Malta. Guvernarea Insulelor Ionice a avut o formulă specială. Cele șapte insule aveau să constituie o „republică septinsulară“ aristocratică, aflată sub suzeranitatea Turciei; totuși, Rusia avea să exercite o influență deosebită asupra ei, ca putere protectoare.⁴¹

Lăsând deoparte îndoielile sale reale cu privire la buna stare de navigabilitate a flotei rusești și la comandantul său, Nelson i-a scris lui Ușakov, propunându-i un atac conjugat asupra Maltei, un plan care părea mai realist acum, când o armată rusă avansa la sud de Torino. Nelson era îngrijorat că această acțiune avea să se transforme într-o invazie rusească realizată cu sprijin britanic. El a insistat: „Deși este posibil ca una dintre puteri să aibă ceva mai mulți oameni pe insulă decât cealaltă, nu trebuie să dețină și superioritatea. În momentul în care steagul francez este coborât, trebuie înălțate culorile Ordinului, nu altele.”⁴² În opinia unui istoric, „planurile rusești în Mediterana nu păruseră niciodată mai promițătoare decât în octombrie 1799”. Și Ușakov știa asta, iar în decembrie a primit cu stupefație un ucaz imperial în care i se transmitea că țarul se răzgândise: trebuia să părăsească neîntârziat Mediterana și să se retragă împreună cu întreaga flotă rusească în Marea Neagră; pozițiile rusești din Corfu trebuiau încredințate direct turcilor, în speranța că aceasta îl va determina pe sultan să favorizeze trecerea unei flote rusești din Marea Egee în Marea Neagră. Retragerea a avut loc în scurt timp. Intervenția rușilor în Insulele Ionice amenința să se suprapună peste controlul habsburgic asupra Adriaticii, iar austriecii abia începuseră să se obișnuiască cu stăpânirea Veneției, pe care Napoleon le-o făcuse cadou. Planurile țarului Pavel erau rupte de realitate, și i-a oferit cu mărînimie sfântului împărat roman alegerea între Veneția și Țările de Jos, închipuindu-și că împarte Europa postrevoluționară aliaților șovăielnici care l-au înfruntat pe Napoleon.⁴³

Cât de departe de realitate erau ambițiile lui Pavel s-a putut vedea când Ușakov nu a reușit să-și conducă flota degradată în estul Mediteranei și a fost obligat să petreacă iarna în Corfu. Rușii au abandonat neputincioși atacul britanic asupra Maltei, plecând din Corfu în Marea Neagră abia în iulie 1800. Napoleon își pierduse orice speranță de a se agăța de Malta și, „pentru a le arunca dușmanilor mărul discordiei”, i-a oferit-o în dar lui Pavel; țarul a căzut în capcană, acceptând oferta, pentru ca în noiembrie 1800 să afle că Malta fusese cucerită de britanici cu câteva luni înainte.⁴⁴ Britanicii au hotărât să dea uitării faptul că intenția lor mărturisită fusese să restaureze Ordinul Cavalerilor și nici nu s-au obosit să înalțe steagurile vreunuia dintre aliați atunci când au cucerit Valletta: nici pe cel al țarului Mare Maestru, nici pe cel al Ordinului Sfântului Ioan, nici pe cel al regelui de Napoli, fost suzeran al Maltei. Ministerul de

Externe de la Londra a semnalat cu jumătate de gură, în stilul tipic Ministerului de Externe, neregulile și și-a exprimat temerile sfielnice cu privire la faptul că țarul, „în calitate sa recunoscută de Mare Maestru“, avea să se simtă ofensat (o exagerare). Dar armata și marina britanice, *in situ* în Malta, nu aveau să permită această situație.⁴⁵ Steagul care a fluturat în Malta timp de mai bine de un secol și jumătate a fost cel britanic. Napoleon nici nu visase vreodată la ceea ce s-a întâmplat în continuare: țarul a creat o „neutralitate armată a Nordului“, cu ajutorul Danemarcei, Suediei și Prusiei, și a pus un embargo asupra corăbiilor britanice. Apoi visul lui Napoleon s-a transformat într-un coșmar. În Marea Baltică și în Marea Nordului au izbucnit conflictele; Nelson, deși teoretic era doar secundul comandantului, s-a remarcat din nou ca strălucitorul câștigător al bătăliei de la Copenhaga, în aprilie 1801, când flota daneză a fost făcută bucați.⁴⁶ Cam cu o săptămână înainte, nemulțumiți, ofițerii ruși s-au înființat în dormitorul țarului și l-au sugrumat. Britanicii au primit cu satisfacție veștile despre soarta acestui aliat imprevizibil; recunoscând un alt megaloman, Napoleon a fost impresionat și a hotărât că în spatele asasinatului se afla o conspirație britanică. Dar Pavel își era propriul dușman, cel mai mare.

IV

SUCCESORUL LUI PAVEL, Alexandru I, și-a început domnia cu mai multă prudență. Atunci când Rusiei i s-a propus să fie garantul autonomiei Maltei sub guvernarea restaurată a Cavalerilor, ca urmare a tratatelor de pace paneuropene cu Franța din 1801, țarul a șovăit politicos: cine ar fi trebuit să fie garant al Maltei, dacă nu regele celor două Sicilii, în calitate sa de suzeran al insulei?⁴⁷ Pe de altă parte, Alexandru era hotărât să stârnească din nou interesul Rusiei față de Insulele Ionice, având în vedere mai ales faptul că Imperiul Otoman părea să se clatine (avea să urmeze o lungă perioadă de instabilitate). Consilierul imperial Czartoryski numea Turcia „descompusă și cangrenată în cele mai importante și vitale puncte ale sale“.⁴⁸ Dacă Imperiul Otoman avea să se dizolve, Czartoryski prevedea ca partea europeană a Turciei să fie împărțită între Romanovi și Habsburgi, cu câte o bucată pentru Marea Britanie și Franța în Marea Egee, Asia Mică și Africa de Nord, Grecia rămânând independentă. Împăratul habsburgic avea să câștige coasta dalmată, inclusiv portul Dubrovnik, în

timp ce Rusia avea să stăpânească Golful Kotor și insula Corfu, precum și, bineînțeles, Constantinopolul. Au fost întreprinse acțiuni practice: a fost întărită apărarea Insulelor Ionice, în fața unei amenințări franceze din sudul Italiei, și au fost trimiși consuli în orașe precum Kotor, în speranța de a fi câștigate de partea Rusiei.⁴⁹ Dar Pacea de la Amiens cu Franța a fost anulată în 1803 (în parte din cauza refuzului Marii Britanii de a ceda Malta), iar Napoleon, care avea să devină în curând împărat autoîncoronat al Franței, a început să-și încordeze din nou mușchii pe uscat.⁵⁰ Aceste evenimente l-au convins pe Alexandru să-și conducă din nou corăbiile în Mediterana. Sarcina a devenit mai ușoară în urma „glorioasei victorii” obținute de lordul Nelson la Trafalgar, chiar la intrarea în Mediterana, pe 21 octombrie 1805.⁵¹ Mediterana a devenit mai sigură pentru navigația anti-franceză, dar eroul Nelson, mort, nu mai era acolo să avertizeze asupra nestatorniciei rușilor, care, de fapt, făcuseră mari eforturi pentru a îmbunătăți starea propriei flote.

Sub conducerea lui Alexandru, ca și sub cea a predecesorilor săi, interesele Rusiei în Mediterana au fost strâns legate de simpatia ei pentru slavii ortodocși, astfel că țarul plănuia să-și extindă protecția asupra lor. De aceea, rușii au trimis corăbii în Golful Kotor, care oferea acces la principatul ortodox înconjurat de munți Muntenegru, o regiune pe care turcii nu se obosiseră niciodată s-o ia în stăpânire. Importanța Muntenegrului pentru ruși era ideologică, nu practică, chiar dacă se spunea că Golful Kotor găzduia 400 de vase comerciale, dintre care probabil că unele nu erau mai mari decât luntrile.⁵² Și problema religioasă a intervenit în tratativele Rusiei cu Dubrovnik. De teama sârbilor, ragusanii descurajaseră în mod tradițional Biserica Ortodoxă în restrânsele lor domenii, iar în 1803 Senatul a ajuns chiar să închidă paraclisul Consulatului rusec. În martie 1806, o armată franceză avansa deja în josul coastei dalmate, iar guvernarea ragusană a acceptat cu reticență să-i lase pe soldații ruși să ocupe fortificațiile portului Dubrovnik, în cazul sosirii francezilor. Dar la sfârșitul lunii mai, în timp ce francezii intrau pe teritoriul ragusan, Senatul a hotărât că de fapt catolicii francezi erau preferabili ortodocșilor ruși, declanșând o luptă care s-a desfășurat pe deasupra capetelor lor între trupele franceze și cele rusești, ajutate de slavii muntenegreni. Deși rușii au reușit pentru o vreme să-și extindă influența de-a lungul coastei dalmate, Dubrovnik a rămas o bază franceză, iar în

1808 guvernul său republican a călătorit în mare secret până în Republica Venețiană. Un trimis al comandantului francez Marmont a declarat: „Domnii mei, Republica Ragusană și guvernul său sunt dizolvate și noua administrație este instalată.” Dubrovnik a fost pus întâi sub autoritatea Italiei napoleoniene, iar apoi sub cea a noii provincii Iliria. Marmont a fost răsplătit cu ineditul titlu de *duc de Raguse*.⁵³ Colapsul nu a fost numai politic, deoarece, deși în 1806 Dubrovnik găzduia 277 de corăbii, în 1810 numai patruzeci și nouă erau încă în uz.⁵⁴ Republica fusese prinsă fără voia sa în conflicte care nu i-ar fi putut servi interesele. Slăbirea puterii otomane i-a lăsat pe ragusani fără tradiționala garanție din partea turcilor cu privire la neutralitatea și siguranța sa; astfel că atunci când au încercat să-și asigure sprijinul turcesc a fost fără folos, deoarece în acea etapă otomanii erau în mare parte îndatorați francezilor.⁵⁵ Era un sfârșit umilitor pentru o republică ce-și stabilise ca deviză, cu mult optimism, LIBERTAS.

Așa a început și sfârșitul intervenției rusești în Mediterana. În continuare, rușii reușeau cu greu să mențină sub control operațiunile la atât de mare depărtare de Sankt Petersburg. Acestea au fost compromise de colapsul pactului ruso-turc la sfârșitul anului 1806, în urma unor neînțelegeri grave cu turcii în privința Valahiei, din România de astăzi. Rușii și turcii s-au trezit pur și simplu în război. Deși cu șovăială, Marea Britanie i-a sprijinit într-o oarecare măsură pe ruși, dar flota rusească a fost cea care a dus una dintre cele mai mari bătălii navale din Războaiele Napoleonice, în largul Muntelui Athos, la sfârșitul lui iunie și începutul lui iulie 1807, în speranța de a deschide Dardanelele.⁵⁶ Pe hârtie, a fost o victorie rusească, dar în realitate flota turcească era încă în stare să blocheze strâmtoarea, iar țarul se săturase în orice caz de această situație. Comerțul dinspre Marea Neagră spre Mediterana devenise neprofitabil în timpul conflictului; în urma înfrângerilor din Europa, țarul a făcut pace cu Napoleon la Tilsit, în 1807, și a renunțat la pretențiile din Mediterana. De asemenea, și-a abandonat flota în Mediterana. Corăbiile rusești erau pur și simplu blocate acolo. Cele care au încercat să treacă în Atlantic au fost cu ușurință capturate de britanici. Mai multe corăbii au plecat spre Trieste, Veneția și Corfu, dar nu au avut nici o apărare acolo, astfel că au fost încercuite, abandonate sau chiar sabordate; altele au ajuns la Toulon și s-au alăturat marinei franceze: Napoleon sperase că unul dintre avantajele păcii cu Rusia va fi achiziționarea flotei sale. Câțiva ofițeri

francezi au pornit în grabă spre insula Corfu, pentru a înălța acolo steagul francez, în locul celui rusesc.⁵⁷ Intervenția din Mediterana costase Rusia o mulțime de bani, dar până la urmă nu-i asigurase nici un avantaj durabil.

Dei, bei și pașale
1800–1830

I

BĂTĂLIA DE LA TRAFALGAR a lăsat Mediterana deschisă pentru navigația britanică, dar Marea Britanie nu câștigase încă suveranitatea incontestabilă asupra întinderilor marine. Lupta dură pentru controlul Siciliei și al sudului Italiei între Marea Britanie, acționând în sprijinul regelui Ferdinand de Napoli, și armatele lui Napoleon, acționând în sprijinul mareșalului Murat, care încerca să uzurpe tronul napoletan, a atins apogeul în iulie 1806, prin bătălia de la Maida (o victorie britanică, deparat în Calabria).¹ Bătălia de la Maida a demonstrat că Napoleon permisesse în mod necugetat ca atâtea trupe să rămână masate în condiții mizere departe de zonele din nordul și centrul Italiei pe care își dorea cel mai mult să le controleze. Uitase de visul mai vechi de a folosi Taranto ca bază pentru controlul asupra sudului Italiei și intrării în apele adriatice și ionice.² Totuși, flota britanică era mult mai răsfirată decât o sugerează poveștile victoriilor sale. Britanicii trebuiau să mențină deschis canalul de comunicație care lega Malta de Trieste, deoarece Trieste devenise o importantă sursă de provizii din Imperiul Austriac, acum că drumurile prin Germania erau blocate de armatele lui Napoleon.³ Iar în 1808 francezii păreau deja să pună din nou mâna pe controlul asupra Mediteranei; își instalaseră din nou flota la Toulon, și exista temerea că vor fi atacate naval Napoli și Sicilia.

Guvernul britanic se întreba dacă un război în Mediterana era întemeiat. Au apărut și alte griji: francezii încercau să cucerească Spania și odată cu izbucnirea Războiului Peninsular atenția s-a mutat către extrem de durele campanii pe uscat din Iberia. Cât de dificile erau condițiile se poate vedea din mărimea flotei britanice, care avea numeroase alte sarcini în apropiere de Anglia, în Caraibe și în alte părți. Pe 8 martie 1808 cincisprezece corăbii de război erau sub controlul amiralului Collingwood, talentatul succesor al lui Nelson; una se afla la Siracusa, încă una la Messina și o alta în Corfu; douăsprezece stăteau de pază la Cádiz. Aceste mari vase de război erau sprijinite de treizeci și opt de fregate, slupuri, bricuri și vase purtătoare de artilerie în Mediterana, majoritatea patrulând și făcând cercetări până în dreptul Turciei și în Adriatica. În etape anterioare ale Războaielor Napoleoniene forța navală britanică fusese și mai redusă: unsprezece corăbii de război în iulie 1803, zece în iulie 1805.⁴ În comparație cu imensele flote de război din Antichitate sau de la Lepanto, flotele marinelor rivale la începutul secolului al XIX-lea păreau minuscule. Pe de altă parte, corăbiile engleze erau în mod clar superioare celor franceze și spaniole, mai ales în privința gurilor de foc.⁵ Guvernul britanic trebuia mereu să aleagă unde să-și concentreze resursele navale, și totuși aceste decizii erau luate la mare distanță în timp și spațiu de flotele din Mediterana: propunerile pentru blocade în Toscana, Napoli și Dubrovnik au dus deliberările în domeniul fantasticului.⁶

Britanicii aveau nevoie de aliați. Ambițiile rusești fuseseră utile pentru obținerea ajutorului naval. În 1809 britanicii au încercat să se folosească de dictatorul militar albanez Ali Pașa, în speranța că acesta va cuceri Insulele Ionice pentru ei. De asemenea, au încercat să câștige sprijinul rebelilor

greci împotriva otomanilor, care totuși îi erau din instinct ostili lui Ali Pașa. Iar guvernul britanic se temea totodată că tulburările excesive din ținuturile vestice ale Imperiului Otoman aveau să-i slăbească atât de tare pe turci, încât imperiul lor putea să sufere o implozie. Nu voiau să se întâmple asta tocmai atunci, în timpul unui război cu Napoleon de care depindea chiar supraviețuirea Regatului Unit. În Mediterana, singura ieșire din această situație dificilă era să ocupe Insulele Ionice și să plaseze Republica Septinsulară sub protecția Marii Britanii. Amiralul Collingwood a venit cu 2 000 de oameni, a căror simplă sosire în Insulele Ionice a fost suficientă pentru a-i speria pe francezi, care s-au predat josnic. Conte de Stadion, un ministru austriac, credea că Marea Britanie devenise acum „stăpâna Adriaticii”.⁷

Până la sfârșitul Războaielor Napoleonice, Marea Britanie își câștigase prăzile râvnite: Malta, Corfu, Sicilia. Sicilia devenise efectiv un protectorat englez în ultimele etape ale Războaielor Napoleonice, între 1806 și 1815. Regelui Ferdinand nu-i plăcea dependența lui de ajutorul britanic, dar britanicii țineau cu dinții de Sicilia: aveau nevoie de baze navale acolo și trebuiau să obțină provizii pentru flota lor.⁸ Prezența engleză pe insulă era o garanție că Murat nu avea să o invadeze în 1810, deși Napoleon îi ordonase să facă asta, astfel că mărșăluise până la Strâmtoarea Messina.⁹ Britanicii au înțeles că trebuie să fie o prezență permanentă în Mediterana pentru a-i ține departe de francezi, mai ales departe de Egipt și de drumurile către India. În ciuda deprecierii generale a comerțului din Mediterana, funcționa totuși o mentalitate comercială, iar piețele din Mediterana ar fi fost și mai atractive dacă Marea Britanie ar fi avut acces liber la ele. Războaiele Napoleonice au adus și alte schimbări dramatice. Distrugerea Republicii Venețiene de către Napoleon, în 1797, nu a produs prea mari părerii de rău în restul Europei; iar ragusanii nu au putut convinge pe nimeni să le redea privilegiile după ce Bonaparte a fost învins. Vechile puteri comerciale din Mediterana au dispărut de pe hartă.

II

DECLINUL COMERȚULUI RAGUSAN ȘI VENEȚIAN
oferea noi oportunități pentru corăbiile altor popoare, non-mediteraneene. Comerțul mergea prost, însă rămâneau o mulțime de posibilități comerciale. Sicilia, e adevărat, își pierduse poziția din vremurile bune de grâнар care

răspundea nevoilor întregii Mediterane. Populația insulei a crescut cu aproape jumătate pe parcursul secolului al XVIII-lea, dar mare parte din această creștere se concentra în orașe, mai ales la Palermo. Între timp, producția de cereale a scăzut drastic, mai ales din cauza incapacității de creștere a capacității de producție și în parte deoarece pământurile nu mai erau cultivate. În secolul al XVII-lea sicilienii exportaseră nu mai puțin de 40 000 de tone de cereale pe an, dar condițiile climatice se înrăutățiseră acum; clima mai umedă din timpul așa-numitei „Mica Epocă de Gheață” era numai unul dintre factori, la care se adăuga faptul că producătorii din Mediterana se confruntau cu concurența din Marea Baltică și din alte regiuni.¹⁰ În secolul al XIX-lea, antreprenori britanici precum Woodhouse și Whitaker încurajau culturile de viță-de-vie în vestul Siciliei, pentru producția de vinuri grele de Marsala. Existau însă produse care încă puteau fi găsite foarte ușor în Mediterana – coral din Sardinia și Africa de Nord, fructe uscate din Grecia și Turcia, cafea exportată prin ținuturile otomane. Danezii, norvegienii și suedezii, care obținuseră profit considerabil din comerțul nordic, și-au făcut apariția în largul coastelor Africii de Nord, în „regențele” berbere (numite așa deoarece conducătorii lor, cunoscuți fie ca dei, fie ca bei, fie ca pașale, erau oficial delegații sultanului otoman). Din 1769 danezii îi trimiseseră „daruri” deiului din Alger, care în schimb le proteja corăbiile, deși periodic hotăra că vrea daruri din ce în ce mai mari, pe care le obținea jefuind corăbiile scandinave, astfel că în jurul anului 1800 aceste pretenții i-au adus pe algerieni și pe danezi în pragul războiului. Între timp, beiul din Tunis s-a simțit atât de jignit de scăderea calității darurilor, încât în mai 1800 a capturat câteva corăbii daneze, iar în iunie a trimis câțiva oameni să doboare stâlpul cu steag al consulatului danez, declanșând astfel un scurt război în care danezii și în curând suedezii s-au văzut la mila lui.¹¹

Aceste probleme au fost rezolvate pe cale diplomatică. Bei și dei voiau daruri, cu ajutorul cărora își păstrau finanțele pe linia de plutire. Politica lor, după cum a fost informat Congresul Statelor Unite, era să atragă fiecare popor în apele Mediteranei prin noi tratate comerciale, pentru ca după aceea „să rupă prietenia cu fiecare popor cât mai des posibil”.¹² Din cauza prea numeroaselor înțelegeri cu puterile europene, regențele berbere nu au mai putut să răpească marfă și prizonieri de la bordul corăbiilor străine. Prizonierii puteau fi răscumpărați, dar alteori puteau fi

folosiți ca pioni diplomatici, pentru asigurarea darurilor; și, în timp ce zăceau în condiții mizere în închisorile berbere, puteau fi folosiți ca mână de lucru gratuită (deși ofițerii erau în general tratați mai bine). Noaptea marinarii de rând erau legați cu lanțuri de podea, iar în Tripoli primeau o rație zilnică constând în niște pesmeți făcuți din orz și fasole, plini de impurități, puțină carne de capră, untdelemn și apă. Puși la muncă pentru construirea zidurilor orașului Tripoli, prizonierii transformați în sclavi erau uneori obligați să muncească în capul gol în arșiță, ocărâți drept „câini creștini” și biciuiți.¹³ Conducătorii nord-africani știau, bineînțeles, că statele creștine ar fi mers oricât de departe pentru a câștiga libertatea acestor oameni, ca și a femeilor care erau în continuare răpite de pe țărmurile Sardiniei, Siciliei și Insulelor Baleare.

Însă exista o altă națiune ale cărei corăbii au oferit noi oportunități șantajului berber: Statele Unite ale Americii. Conflictul Americii cu orașul Tripoli a fost primul război pe care nou înființata Uniune l-a purtat împotriva unei puteri străine, și acest război a dus la crearea unei marine americane.¹⁴ Scriitorii americani i-au prezentat pe nord-africani ca pe niște „barbari” necivilizați, descriere pentru care nu era nevoie de mare inventivitate, având în vedere faptul că pe atunci numele comun al Magrebului era „Barbaria”.¹⁵ Rapoartele trimise de consulii americani în Tunis și în alte părți confirmau părerea că beii, deii și pașalele erau tirani greu de controlat, a căror atitudine față de arta guvernării reieșea clar din decapitățile și amputările la care trimișii americani fuseseră martori. George Washington și-a exprimat o opinie fermă despre corsarii berberi într-o scrisoare trimisă lui Lafayette în 1786:

În vremuri atât de luminate, de liberale, cum este posibil ca marile puteri maritime ale Europei să se supună plății unor tributuri anuale către micile state piraterești din Barbaria? Numai de-am fi avut o marină capabilă să-i civilizeze pe acești dușmani, sau să-i strivească de tot.¹⁶

El nu a reușit să prevadă că în curând Statele Unite aveau să se alăture forțelor europene în plata acestor tributuri către statele berbere.

Ideea adusă în discuție de mai mulți istorici, că războiul american împotriva statelor berbere a fost o luptă a creștinătății împotriva „barbarismului” islamic, nu corespunde realității. Cum a scris Frank Lambert, „motivul Războaielor Berbere a fost în primul rând comerțul, nu teologia”; tratatul din 1797 între Statele Unite și Tripoli

afirma explicit că Statele Unite nu erau din punct de vedere constituțional o țară creștină, iar președintele Madison era convins că această declarație îmbunătățise mult relațiile cu Africa de Nord, eliminând diferențele religioase dintre subiectele de dispută.¹⁷ Aceasta deoarece, „mai degrabă decât războaie sfinte, erau o prelungire a Războiului de Independență americană”.¹⁸ Pe hârtie, Războiul de Independență se încheiase în 1783, atunci când britanicii recunoscuseră ieșirea celor treisprezece colonii de sub autoritatea Coroanei. În realitate, rămăseseră multe probleme nerezolvate, mai ales dreptul corăbiilor americane de a face comerț liber în Atlantic și în Mediterana. Americanii erau gata să lupte și pentru principiul conform căruia cetățenii noului stat trebuiau să fie primiți în porturile străine la fel de bine ca cetățenii statelor europene cu tradiție. Marea Britanie considerase coloniile americane drept parte integrantă dintr-un sistem colonial închis în care posesiunile sale transatlantice aveau să-i asigure materii prime și în același timp să absoarbă producția tot mai mare a industriei britanice. Întregul sistem era protejat de o rețea de taxe comerciale tipică pentru perspectiva mercantilistă a secolului al XVIII-lea. Opoziția americană a fost exprimată la faimoasa „Partidă de ceai de la Boston”, în 1773; s-a dovedit foarte greu pentru ambele părți să renunțe la această relație. În 1766, cu zece ani înainte de Revoluția Americană, *Pennsylvania Gazette* a scris că „un act pentru libera trecere prin Mediterana” aprobat de autoritățile britanice a fost ars cu dispreț într-o cafenea din Philadelphia.¹⁹

Pentru americani, comerțul în Mediterana punea două tipuri de probleme, care de fapt erau strâns legate. Chiar și după 1783, se întâmpla ca porturile britanice precum Gibraltar să fie refractare privind găzduirea corăbiilor americane, iar căpitaniii britanici profitau de orice oportunitate de a confisca încărcăturile de pe aceste corăbii – căpitaniii britanici făceau orice pentru a forța echipajele americane să intre în serviciul britanic, mai ales pe vremea când Marea Britanie era în război cu Franța. Politicienii britanici precum lordul Sheffield îi considerau pe americani potențiali rivali comerciali care puteau submina supremația comercială a Marii Britanii, deși se știa că șansele lor de a face comerț de succes în Mediterana erau limitate, din cauza piraiilor berberi. Al doilea tip de probleme erau relațiile cu conducătorii din Africa de Nord: americanii încercau să obțină liber acces în porturile lor și asigurări că vasele lor nu sunt atacate în larg de corsarii din Alger, Tunis și Tripoli. În

mod clar, Jefferson era de acord cu lordul Sheffield, observând că europenii erau deja o prezență masivă în Mediterana, dar americanii trebuiau să se strecoare prin strâmtorile unde pirații „puteau să supravegheze foarte bine orice mișcare“.²⁰

Astfel, era limpede că americanii nu puteau să concureze cu puterile europene în ce privește volumul comerțului din Mediterana, mai ales cu Franța, care la sfârșitul secolului al XVIII-lea era fruntașă în comerțul mediteraneean. Totuși, intervenția americană a avut consecințe semnificative pentru statele berbere, reconfigurând relațiile acestora cu puterile navale non-musulmane. Războaiele Berbere au fost prima etapă dintr-o serie de evenimente care au culminat prin cucerirea Algeriei de către Franța, începând din anul 1830. Printre actorii principali s-a numărat familia Bacri, bancheri evrei stabiliți în Alger; în afară de faptul că-l finanțau pe dei, membrii familiei Bacri făceau comerț cu Livorno și păstrau legături comerciale strânse cu coreligionarii lor din bazele britanice din Gibraltar și Menorca. Influența lor la curtea deului este cu atât mai surprinzătoare cu cât observatorii americani credeau că evreii erau prost tratați în Algeria. Dar deul și-a dat seama că-i putea folosi pe bancherii evrei ca intermediari în afacerile cu europenii și că erau complet la mâna lui. Deul din Alger l-a executat pe David Coen Bacri în 1811, după ce un lider evreu rival, David Duran, ai cărui strămoși veniseră din Mallorca în urma pogromurilor din 1391, l-a acuzat fără milă de trădare. Duran spera să se instaleze pe locul de onoare al lui Bacri, dar în curând i-a împărțășit soarta.

Cu toate acestea, câteva familii evreiești de elită au rămas în relații apropiate cu deul, devenind astfel uneori ținta unor comentarii ostile din partea unor personaje precum consulul american în Tunis, William Eaton.²¹ În 1805 Eaton le-a adresat un apel locuitorilor din Tripoli, informându-i că americanii sprijiniseră un pretendent rival la funcția de pașă. I-a implorat să înțeleagă că americanii erau „oameni de toate națiile, de toate limbile și de toate religiile“, care trăiau „la cele mai îndepărtate granițe ale Apusului“. Despre Yussuf Karamanli, pașa în funcție, le-a spus că era „un trădător ordinar și un sperjur, care are drept comandant naval un renegat bețiv și drept consilier principal un evreu hrăpăreț“. Comandantul naval, Murad Reis, era un antiamerican virulent; venise în Alger sub numele de Peter Lisle, un scoțian împătimit al rachiului, se convertise și se căsătorise cu fiica pașalei, fără să renunțe însă la pasiunea pentru

tărie.²² „Fiți siguri“, scria Eaton, „că Dumnezeu americanilor este același cu cel al mahomedanilor; unicul Dumnezeu adevărat și atotputernic.“²³ Tunis și împrejurimile sale i s-au părut o lume inaccesibilă. Dar o revelație, într-un anume sens. Când a văzut sclavii albi și negri care se găseau din abundență în Africa de Nord musulmană, și-a pus problema nedreptății sclaviei:

Sufletul îmi este cuprins de remușcări când mă gândesc că aceasta este doar o imitație a crudei barbarii pe care am văzut-o în țara mea natală. Și totuși ne fălim cu libertatea și dreptatea naturală.²⁴

Eaton a observat că în Tunis, ca și în Alger, trăiau negustori evrei care păreau să domine comerțul. A descris o companie comercială evreiască, *Giornata*, care-i plătea beifului din Tunis 60 000 de piaștri anual și deținea o „fabrică“, sau antrepozit, în Livorno. A afirmat că în fiecare an din Tunis erau exportate 250 000 de piei de animale și mari cantități de ceară de albine. De asemenea, se trimiteau în Europa untdelemn, grâu, orz, fasole, curmale, sare și șeptel (inclusiv cai); în toiul războiului dintre Anglia și Franța, ragusanii făceau pe cărăușii, beneficiind de statutul special al orașului Dubrovnik, care în ultimii ani fusese tributar Sublimei Porți. Între timp, în piețele din Tunis era mare nevoie exact de produsele pe care americanii le puteau aduce în Africa de Nord: „muselină, alimente, haine de calitate, fier, cafea, zahăr, piper și mirodenii de toate felurile, lumânări de ceară prelucrată, cârmâz, pește uscat și chereștea“. Tot el a prezis că acestea ar fi fost cumpărate la prețuri de trei ori mai mari decât cele care s-ar fi obținut în Statele Unite.²⁵ Comentariile sale arată că avea în vedere nu numai comerțul direct între Statele Unite și Africa de Nord, ci și pe cel din Mediterana și din Atlantic. Relatările sale confirmă lipsa industriei manufacturiere în Tunis, Alger și Tripoli; chiar și lumânările trebuiau să fie importate, în ciuda faptului că se exportau cantități enorme de ceară. Totuși, lipsa lemnului de calitate în Africa de Nord rămânea o problemă serioasă, mai ales pentru statele care-și construiau propriile flote piraterești. Într-o anumită măsură, această problemă a fost rezolvată prin achiziționarea sau confiscarea de corăbii străine, dar flotele berbere începuseră să bată în retragere încă de la sfârșitul secolului al XVII-lea, sub presiunea britanică și olandeză; în 1800, fiecare stat berber se putea considera norocos dacă reușea să mobilizeze o duzină de corăbii-pirat. La comerțul din Africa de Nord se putea adăuga comerțul din alte colțuri ale Mediteranei,

posibil numai atâta timp cât Statele Unite s-au bucurat de relații pașnice cu regențele berbere. Thomas Jefferson a înregistrat exporturi substanțiale de grâu, făină, orez și pește uscat sau marinat din America în Mediterana, suficiente pentru a asigura încărcătura pentru o sută de corăbii anual; dar „negustorii noștri știau foarte bine că la capătul aventurii lor în apele acestei mări aveau să sufere jafuri din partea statelor piraterești de pe coasta berberă”.²⁶

III

IMEDIAT DUPĂ RĂZBOIUL DE INDEPENDENȚĂ, Statele Unite au încercat să rezolve problema corsarilor berberi. În mai 1784 Congresul a autorizat negocieri cu statele berbere. Sultanul din Maroc a fost primul conducător care a recunoscut independența Statelor Unite. Între 1786 și 1797 americanii au semnat tratate cu Maroc, Alger, Tripoli și Tunis. În tratatul cu Alger, din decembrie 1794, Statele Unite îi promiteau deiiui 642 500 de dolari pe loc și provizii navale anuale în valoare de 21 600 de dolari, inclusiv praf de pușcă și alicie, catarge din lemn de pin și bordaje din lemn de stejar; i-au dăruit de asemenea și un set de ceai din aur. Era o schimbare radicală față de condițiile inițiale impuse de dei: 2 247 000 de dolari bani peșin și două fregate cu coca îmbrăcată în cupru. Totuși, dificultățile au continuat, deoarece deiiul s-a plâns că nu a primit banii care i se cuveneau, astfel că a primit un alt dar – „o corabie americană nouă cu 20 de tunuri, de mare viteză, pentru fiica sa” –, însă deiiul a cerut și a și obținut în schimb o corabie cu 36 de tunuri.²⁷ Conducătorii nord-africani le reproșau întotdeauna americanilor și europenilor calitatea slabă și cantitățile insuficiente ale bunurilor pe care le pretindeau. Puterile creștine chiar făceau economii, considerând că aceste pretenții nu erau decât un jaf fățiș.

În 1800, *George Washington*, un cuirasat american masiv care înainte era folosit drept vas de comerț în Indiile Orientale, a sosit în portul Alger încărcat cu darurile pe care le ceruse conducătorul de acolo și, în plus, cu zahăr, cafea și sardele. Plângându-se, ca de obicei, că darurile americanilor întârziaseră, deiiul i-a cerut ferm căpitanului să meargă la Constantinopol împreună cu un sol algerian; căpitanul s-a speriat prea tare ca să refuze. Încărcătura lui ciudată a fost descrisă ca un fel de „arcă a lui Noe”: cuprindea nu doar cai, vite și 150 de oi, ci și patru lei, patru tigri, patru antilope și doisprezece papagali, și de asemenea 100 de sclavi negri trimiși sultanului otoman ca tribut și un grup de ambasadori

format din tot atâtea persoane. Căpitanului i s-a ordonat să arboreze steagul algerian, dar el l-a schimbat în curând cu cel al Statelor Unite; s-a raportat că marinarii, pentru a-și bate joc de islam, au întors corabia în timpul rugăciunilor musulmane, pentru ca oamenii care se rugau să nu mai știe în ce direcție se afla Mecca.²⁸ Americanii se simțeau jigniți aflând din propriile ziare despre astfel de umilințe, dar, cu toate riscurile, relațiile cu deii au rămas aceleași. În timp ce relațiile cu Algerul se mențineau pe linia de plutire, deși deloc solide, cele cu Tripoli s-au deteriorat atunci când pașaua a cerut tributuri tot mai mari. Pentru că nu le-a primit, și-a trimis oamenii la consulatul american să doboare stâlpul pe care era arborat steagul Statelor Unite și apoi a trimis corăbii să vâneze prăzi; flota lui includea, pe lângă un vas suedez capturat, corabia *Betsy*, din Boston, capturată de la americani cu câțiva ani înainte și rebotezată *Meshuda*.²⁹

A fost o perioadă, între octombrie 1801 și mai 1803, când englezii și francezii au încetat războiul, iar americanii și scandinavii încercau să exploateze relativa liniște din Mediterana în scopuri pur comerciale. Dar statele berbere le stăteau mereu în cale, astfel că Statele Unite au simțit pentru prima dată că sunt forțate să intre în război cu o putere străină. În 1802 suedezii, având și ei nemulțumirile lor, li s-au alăturat bucuroși americanilor într-o blocadă a orașului Tripoli. Acest conflict lua deja amploare, și s-a extins și mai mult atunci când împăratul marocan, mânios pentru că americanii refuzaseră să garanteze libera trecere a corăbiilor sale cu grâne către Tripoli, a declarat război Statelor Unite.³⁰ Apoi, în octombrie 1803, fregata *Philadelphia*, care lua parte la blocada de la Tripoli, a eșuat în timp ce urmărea un vas din Tripoli. A fost capturată de oamenii pașalei, împreună cu echipajul său format din 307 oameni. Pașaua s-a gândit că ar putea folosi această ocazie ca să obțină o răscumpărare de 450 000 de dolari. Comandantul flotei americane, Preble, era încă fidel unei soluții militare și era convins că, deținând vasul *Philadelphia*, adversarii aveau avantajul necesar pe mare: chiar și în vreme de pace, aceștia aveau să folosească *Philadelphia* în raiduri sau ca obiect de negocieri prin care să stoarcă bani de la americani și europeni. Corabia trebuia distrusă, sau, și mai bine, recăștigată. A fost pus la cale un plan îndrăzneț pentru un atac de noapte asupra corabiei, iar keciul *Intrepid* a fost trimis la Tripoli pe 16 februarie, după căderea nopții, arborând îndrăzneț steagul britanic, sub comanda locotenentului Stephen Decatur. *Intrepid* și-a croit drum

până în portul din Tripoli: călăuza portului a fost chemată în *lingua franca* și i s-a spus că vasul aducea provizii. Între timp, flota din Tripoli nu bănuia nimic din ce se întâmpla. Decatur a devenit o legendă a Americii în urma atacului principal, care a fost mult ușurat de retragerea în masă a majorității adversarilor. Dându-și seama că nu aveau cum s-o ducă înapoi în propriile linii, americanii au dat foc *Philadelphiei* la un sfert de oră după ce o recâştigaseră. Se spune că vâlvătaia a luminat întregul Tripoli.³¹ Un alt atac asupra portului din Tripoli, din august 1804, i-a adus lui Decatur și mai multă faimă: se spune că urmărise o namilă de mameluc turc care-și omorâse fratele în acea zi; s-a luptat cu uriașul, nu a cedat nici chiar când i s-a rupt hangerul și în cele din urmă (după ce un marinăr altruist care a parat lovitura mortală destinată lui Decatur i-a salvat viața) a reușit să-l împuște pe turc de la mică distanță. Evenimentul a fost imortalizat în mai multe texte și picturi în toată America. Arăta cum curajul american învinsese forța brută, cum micul, curajosul și abilul Decatur îl învinsese pe marele și urâtul sclav mameluc. Această mică victorie de la Tripoli a contribuit din plin la sporirea încrederii americanilor.³²

Totuși, nu au fost în stare să treacă peste voința pașalei, așa că au adoptat o cu totul altă strategie, pentru care William Eaton a pledat mult timp. Eaton a călătorit în Alexandria în căutarea lui Hamet, pretendentul la tronul din Tripoli, care fusese îndepărtat de fratele lui mai mic, Yusuf. Eaton s-a pomenit la conducerea unei armate formate în majoritate din arabi, pe care să o ducă pe uscat, din Egipt la Tripoli, în condiții grele. Armata a mărșăluit 650 de kilometri în șase săptămâni, până la Derne, un oraș de coastă despre care se credea că-l va accepta pe Hamet drept conducător. Până la urmă, Statele Unite nu au reușit să-l impună în Tripoli, dar amenințarea întoarcerii lui Hamet a fost suficientă pentru ca pașaua să accepte negocieri. A fost de acord cu niște termeni modești, care nici nu sufereau comparație cu averile pe care le obținuseră alți conducători nord-africani – o răscumpărare în valoare de 60 000 de dolari.³³

IV

ALGERUL S-A DOVEDIT MAI PUȚIN SUPUS. În 1812, aflând că a izbucnit războiul între Statele Unite și Marea Britanie, deii din Alger a hotărât să forțeze și mai mult mâna americanilor, care acum nu mai puteau mobiliza o flotă în Mediterana. A insistat că darurile aduse la bordul

vasului *Allegheny* erau de proastă calitate: de exemplu, ceruse douăzeci și șapte de funii groase și primise doar patru. A cerut 27 000 de dolari și, pentru că americanii l-au refuzat, i-a alungat până când aveau să plătească această sumă, pe care consulul, Lear, a trebuit s-o împrumute de la familia Bacri cu o dobândă de 25%.³⁴ Între timp algerienii aduseseră acasă bricul american *Edwin*, pe care-l capturaseră, angajat în comerțul de contrabandă prin Gibraltar în sprijinul armatei britanice din Spania (fără să știe de deteriorarea gravă a relațiilor anglo-americane). Echipajul de pe *Edwin* a fost ținut prizonier în Alger împreună cu corabia, iar guvernul Statelor Unite, preocupat cu războiul de pe coasta Atlanticului și din Canada, a decis să trimită un emisar în Magreb, în speranța că negocierile încă mai puteau avea succes. Mordecai Noah a fost numit consul la Tunis. Era un personaj remarcabil, care voia cu tot dinadinsul să le arate evreilor că își aveau locul lor în societatea americană, care cerea ca „poporul evreu“ să fie încurajat să-și aducă avuțiile din Lumea Veche dincoace de Atlantic, spre beneficiul tuturor americanilor. Administrația americană știa totul despre familia Bacri, iar Noah putea favoriza relațiile cu deii prin intermediul coreligionarilor săi. În iarna lui 1814 a trecut Gibraltarul, cultivând relațiile cu comunitatea evreiască din Gibraltar și obținând de la unul din liderii ei o scrisoare de recomandare către familia Bacri. Dar a reușit să asigure eliberarea a doar câțiva dintre prizonierii americani.³⁵

Președintele Madison nu a fost un partizan al războiului, dar Statele Unite simțiseră gustul sângelui în războiul împotriva orașului Tripoli și vedeau războiul cu Algerul ca pe o a doua etapă a unui conflict care avea să pună capăt neplăcerilor cauzate de conducătorii berberi. Pe 17 februarie 1815 Statele Unite și Marea Britanie au făcut pace; o săptămână mai târziu, Madison a cerut Congresului să declare război Algerului, iar americanii au mobilizat cea mai mare flotă pe care o alcătuiseră vreodată (formată însă din doar zece vase de război). Eroul național Stephen Decatur a fost numit la conducerea expediției.³⁶ A răspuns din plin așteptărilor, capturând mai multe corăbii algeriene cu mult înainte să ajungă în Alger. Drept urmare, se găsea într-o poziție excelentă pentru a-i pune condiții deii, care preluase de puțin timp funcția (cei doi deii dinaintea lui fuseseră asasinați). Trimisul deii i-a cerut lui Decatur timp de gândire în privința termenilor tratatului pe care americanii încercau să-l impună, dar acesta i-a răspuns:

„Nici măcar un minut!”³⁷ Tratatul cu Alger a fost urmat rapid de alte două tratate, cu Tunis și Tripoli. Tratatul cu Alger asigura eliberarea prizonierilor americani și stabilea funcțiile consulului american, dar importanța sa reală în istoria Mediteranei constă în articolul al doilea: nu aveau să mai existe niciodată daruri sau tributuri. Aceasta a fost marea reușită a expediției lui Decatur. Fusesse creat un precedent, iar importanța lui a fost foarte bine înțeleasă de puterile europene; priveau Statele Unite cu mult mai mult respect decât o făcuseră vreodată. Americanii erau mândri de ei înșiși – John Quincy Adams a scris: „campania noastră navală în Mediterana a fost poate la fel de măreață ca toate faptele înscrise în analele națiunii noastre”. Nu era o istorie îndelungată, însă victoria cu ajutorul unei flote nou alcătuită a devenit cu atât mai impresionantă.³⁸ Victoriile împotriva berberilor au fost un moment definitoriu pentru construirea identității americane.

V

ȘI ÎN ORIENT LUA NAȘTERE O NOUĂ ORDINE de lucruri. În 1800, sultanul otoman își dăduse deja seama că supușii săi egipteni și greci nu mai puteau fi stăpâniți. Dictatorul militar Muhammad Ali a profitat de haosul creat în Egipt de sosirea și retragerea lui Napoleon pentru a-i da jos pe funcționarii mameluci ai statului otoman și a se instala la conducerea lui în anul 1805. Deși recunoștea suzeranitatea otomană și oficial ocupa funcția de guvernator, era mai degrabă propriul său stăpân. Era un albanez care vorbea albaneza și turca, nu araba, și privea dincolo de lumea otomană, încercând să dobândească tehnologia și cunoștințele din Europa apuseană, mai ales din Franța – a fost pentru Egipt ceea ce fusese Petru cel Mare pentru Rusia. Considera că evoluția economică era cheia succesului în planurile sale, astfel că a trecut pământurile în proprietatea statului și a construit o flotă de război. Această politică amintește în cele mai mici detalii de politica dinastiei ptolemeice, aplicată cu 2 000 de ani înainte. A încurajat noi amenajări agricole, inclusiv lucrări de irigație, deoarece știa că în Europa occidentală exista o cerere mare de bumbac de bună calitate, dar își propusese de asemenea să construiască o bază industrială, astfel încât Egiptul să nu devină un simplu exportator de materii prime către popoarele bogate.³⁹ Ambiția lui era să aducă în Egipt beneficiile expansiunii economice care schimba fața Europei la începutul secolului al XIX-lea. Observase, de exemplu, sărăcirea accentuată a

Alexandriei: întinderea și populația orașului scăzuseră, astfel că ajunsese doar cu puțin mai mare decât un sat; comerțul la mare distanță era nesemnificativ. Dar sub conducerea lui Muhammad Ali a renăscut, odată cu sosirea imigranților de pe tot cuprinsul Mediteranei de est: turci, greci, evrei, sirieni.⁴⁰

Insistența tot mai mare a lui Muhammad Ali s-a reflectat în anii 1820 în încercările lui de a obține recunoașterea autorității sale asupra Cretei și Siriei. Pentru a transforma Egiptul într-o putere navală modernă, guvernatorul trebuia să obțină provizii serioase de cherestea, iar pentru asta, ca întotdeauna, trebuia să cucerească teritorii bine împădurite. Dificultatea cu care s-a confruntat în anii 1820 a fost faptul că otomanii se dovedeau și mai neputincioși în administrarea teritoriilor din Europa decât a celor africane. În 1821 au izbucnit mai multe războaie în Moreea, unde relieful îi avantaja pe rebeli, care în curând au preluat controlul asupra zonei rurale, lăsând în seama turcilor controlul asupra bazelor navale din Nafplion, Modon și Coron. Totuși, turcii nu mai erau stăpânii mărilor. Noile centre de rezistență erau insule precum Hydra și Samos. Comunitățile comerciale grecești, tot mai active începând din secolul al XVII-lea, au încropit o flotă de război formată mai ales din corăbii comerciale dotate cu tunuri. Ambele flote grecești, una de treizeci și șapte de vase, cealaltă de douăsprezece, aveau comandanți din Hydra. La sfârșitul lui aprilie, acești corsari greci capturasera deja patru vase de război turcești, inclusiv două cuirasate, fapt care le-a dat grecilor încredere să patruleze în Marea Egee și să înfrunte flota turcească în apropiere de Dardanele; deși flota grecească nu a putut ține piept celei turcești, grecii s-au retras fără pierderi serioase. În 1822, guvernul turcesc era sătul de raidurile grecilor, astfel că a mobilizat o flotă mult mai mare, formată în majoritate din vase aduse din statele berbere. În aprilie turcii au intervenit în Chios, unde membrii unei expediții grecești încercau să cucerească citadela. Expediția a fost alungată și turcii au masacrat aproape întreaga populație, într-o baie de sânge care a rămas, bineînțeles, în istoria rezistenței grecești împotriva turcilor, constituind de asemenea un subiect impresionant pentru o pictură a lui Eugène Delacroix.⁴¹ Grecii au ripostat cu aceeași monedă: cinci luni și jumătate mai târziu, i-au masacrat pe musulmanii și evreii din Tripoli, în Moreea. De-a lungul secolelor, mulți greci au devenit musulmani și mulți musulmani s-au elenizat. Masacrele și epurările etnice din timpul războaielor turco-grecești, care

au durat un secol și jumătate, au avut așadar la bază un tragic refuz al moștenirii comune a turcilor și grecilor în estul Mediteranei.

Totuși, observatorii din Marea Britanie, Franța și Germania au sărbătorit succesul grecilor, văzându-i ca pe moștenitorii lumii antice, ale cărei istorie, filozofie și literatură le studiaseră la școală. Guvernele ar trebui să fie mai precaute în privința sprijinului acordat rebelilor: pragmatic, guvernul britanic și-a pus problema dacă dezintegrarea Imperiului Otoman era de dorit în acel moment, o viziune împărtășită de Muhammad Ali, deși aproape nimeni nu-și închipuia că va mai dura mult. Problema era că degringolada Balcanilor avea să afecteze negativ echilibrul de putere în întreaga Europă, delicatul mecanism cunoscut drept „Concertul European“, creat ca urmare a înfrângerii finale a lui Napoleon la Waterloo. Un motiv de îngrijorare era Austria, care-și proteja interesele comerciale menținând în estul Mediteranei o flotă de vase de război mai mare decât a Marii Britanii (număra douăzeci și două). Grecii nu-i suportau pe austrieci, din cauza faptului că acceptau comerțul cu turcii, deși ei nu făceau decât să continue tradiția comerțului între Dalmația și estul Mediteranei prin Dubrovnik și orașele vecine.⁴² Puterile europene le-au trimis ajutoare substanțiale grecilor abia în 1827. Între timp Muhammad Ali a văzut în răzvrătirea grecilor o oportunitate de a trage spuza pe turta lui și a hotărât să trimită o flotă în Grecia la începutul lui 1825. Voia să cucerească Creta, Ciprul, Siria și Moreea pentru propriul său imperiu și își închipuia că putea pune mâna pe Grecia dacă-i alunga rapid pe greci și repopula sudul Greciei cu *fellahin* egipteni. Scopul lui era obținerea dominației asupra întregii Mediterane de est. Și-a pus la bătaie toate armele, trimițând șaizeci și două de vase în apele de la est de Creta, în speranța de a distruge forțele navale grecești în sudul Mării Egee.⁴³

În octombrie 1827, când negocierile între părțile rivale erau deja în curs, o flotă formată din douăsprezece corăbii britanice, opt corăbii rusești și șapte corăbii franceze, aflată în largul portului Navarino, s-a întâlnit aproape din întâmplare cu o flotă otomană de aproximativ șaizeci de vase aduse din Turcia, Egipt și Tunis, inclusiv trei vase de război mari (adversarii aveau zece asemenea vase). În ciuda unui armistițiu, turcii au refuzat intrarea flotei aliaților în portul Navarino. Aliații au hotărât că era nevoie de o desfășurare de forțe, iar aceasta s-a transformat într-o bătălie

în toată regula, în urma căreia flota musulmană a fost zdrobită. Unele vase turcești au reușit să scape plecând spre Alexandria; altele au fost sabordate. Și flota aliaților, mai ales vasele-amiral ale britanicilor, rușilor și francezilor, a suferit stricăciuni, iar 182 de oameni au fost uciși. Aliații n-au prea știut cum să folosească această victorie – sultanul otoman a ripostat declarând război sfânt împotriva păgânilor, iar britanicii și francezii, știind despre luptele interne din Grecia, și-au trimis propriile corăbii împotriva căpitanilor greci răzvrățiți care le făceau în continuare probleme.⁴⁴ Dar bătălia de la Navarino a fost un pas esențial către asigurarea unui tratat prin care, în 1828, a fost recunoscută independența Greciei sudice, aflată sub haotica suzeranitate otomană. Muhammad Ali și-a dat seama că cea mai bună cale de urmat în viitor era revigorarea comerțului cu Marea Britanie și cu Franța prin Alexandria, astfel că în următorii câțiva ani a îmbunătățit șantierele navale și a valorificat Canalul Mahmudia, care lega Alexandria de Delta Nilului. Acesta fusese construit cu zece ani mai devreme.⁴⁵ Iar acum venise timpul să fie fructificat.

VI

UNA DINTRE CAUZELE INVAZIEI FRANCEZE în Algeria au fost și niște evenimente neprevăzute, provocate nu de corsarii berberi, cum s-ar putea crede, ci de afacerile familiei Bacri. Francezii nu fuseseră niciodată foarte interesați de întârzierile acumulate în plata datoriilor pentru cerealele din Algeria, care constituiseră hrana armatei franceze încă de la începutul Războaielor Revoluției. În 1827, cei din familia Bacri rămăseseră fără bani și au insistat ca aceste pierderi să fie acoperite de guvernul algerian, până când francezii aveau să-și plătească datoriile. Deiul era convins că familia Bacri și francezii complotau, încercând să stoarcă bani de la el.⁴⁶ Istoria recentă a arătat, bineînțeles, că de fapt dei erau cei care încercau să stoarcă bani de la alte popoare. Deiul îi privea cu suspiciune pe francezi și pentru că începuseră să fortifice două dintre bazele comerciale din Algeria. Prin urmare, pe 29 aprilie 1827 între dei și consul a izbucnit un conflict în timpul căruia deiul s-a enervat atât de tare, încât l-a lovit pe consulul francez peste față cu un plici de muște. Francezii au reacționat cerând să fie trasă o salvă de artilerie în cinstea steagului francez, dar deiul nici nu a vrut să audă de un asemenea gest simbolic și și-a trimis corsarii să atace corăbiile franceze. În vara lui 1829 francezii au organizat o blocadă a portului Alger. Totuși, nu vedeau

cucerirea Algeriei ca pe soluția problemelor lor, gândindu-se la început că ar fi mai bine să-l lase pe Muhammad Ali să se ocupe de chestiune, dată fiind politica lui profranceză.

Dar comunitatea comercială din Marsilia a subliniat câteva argumente în favoarea cuceririi Algerului: în timpul blocadei, comerțul cu Algeria avusese de suferit, în timp ce rebeliunea grecească împotriva turcilor încurcase afacerile franceze din Levant. Comercianții din Marsilia își doreau un partener de afaceri sigur și de încredere, care să fie controlat de francezi. Acest partener era, evident, Algerul, aflat la sud de Marsilia. Și s-a dovedit o țintă ușor de cucerit. În iulie 1830 deii au plecat în exil la Napoli, deși a trebuit să-și lase aproape toată averea în urmă. Două orașe mai mici ale regenței algeriene, Oran și Constantine, au fost atribuite unor prinți tunisieni prietenoși – după aproape trei sute de ani de ocupație, spaniolii hotărâseră că era o posesiune prea scumpă, așa că în 1792 le-o vânduseră musulmanilor.⁴⁷ Totuși, francezii nu aveau o idee clară despre ce voiau să facă în Algeria. Au început să atace ținte din vestul și estul Algeriei: conducătorul instalat în orașul Constantine avea propria strategie pentru a transforma orașul în centru de comerț cu europenii, și probleme asemănătoare au existat și în Annaba, la est de Alger. În anii 1830, francezii au fost nevoiți să înainteze în Algeria mai mult decât se așteptaseră. Otomanii nu voiau să-i sprijine în nici un fel pe conducătorii nord-africani care le cereau ajutorul, atât din lipsă de resurse, cât și din ambiție. Și totuși, în ciuda conflictelor care proliferau în mai multe provincii, Algeria a atras coloniști din Franța și din Spania: în 1847 s-au așezat acolo în jur de 110 000 de oameni, care nu se instalau pur și simplu în orașe, ci voiau, mulți dintre ei, să obțină proprietăți desprinse din pământurile care aparțineau statului în vremea vechiului regim.⁴⁸ Orașele au cunoscut ample proiecte de construcție în deceniile următoare, iar Algerul a fost transformat într-o nouă Marsilie, cu străzi largi și clădiri solide, impunătoare. Cucerirea Algerului a fost prima etapă dintr-o serie de cuceriri coloniale prin care multe dintre pozițiile strategice din Mediterana au fost împărțite între Franța, Marea Britanie, Spania și (deși la 1830 încă nu luase naștere ca stat) Italia.

Istoria celei de-a patra Mediterane a început într-o vreme când galerele venețiene, genoveze și catalane își croiseră drum pe mare pentru a ajunge în orașul lui Alexandru. Și s-a încheiat atunci când Egiptul a devenit poarta de acces către Orient, așa cum conducătorii din vechime nu putuseră decât

să viseze. Când utilajele de dragare își terminaseră treaba și Canalul Suez a fost deschis nu numai pentru corăbii, ci și pentru vapoare, s-a deschis și o nouă epocă în istoria Mediteranei: a luat naștere a cincea Mediterană.

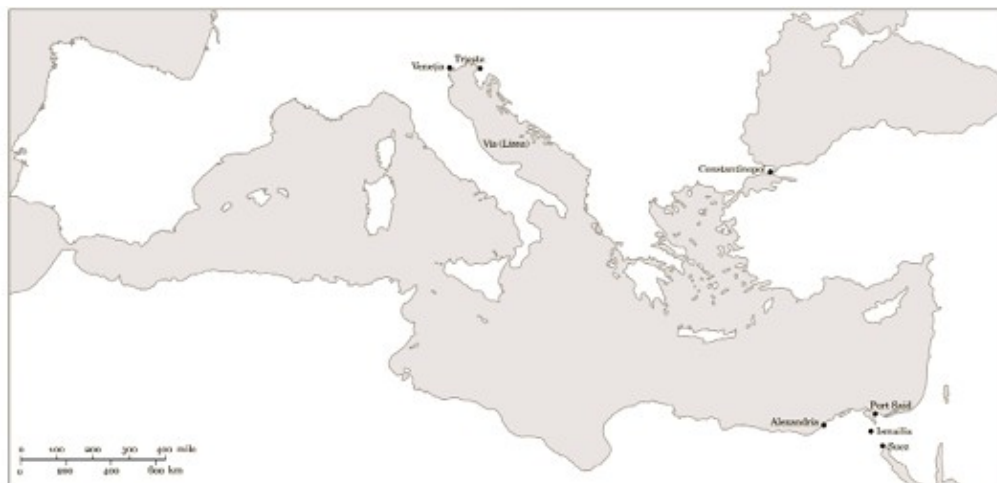
PARTEA A V-A
A cincea Mediterană
1830–2010

Estul și Vestul se vor întâlni întotdeauna 1830–1900

I

RUDYARD KIPLING, supranumit „poetul Imperiului“, a scris faimoasele versuri „Estul rămâne Est, Vestul, Vest, și niciodată nu se vor întâlni“. Chiar dacă, la începutul secolului XX, observatorii europeni fuseseră foarte impresionați de diferențele fundamentale dintre atitudinea și stilul de viață din Est și din Vest, în secolul al XIX-lea situația nu era aceeași. Apoi a luat naștere idealul de a unifica Estul și Vestul: o unificare fizică, prin Canalul Suez, dar și o unificare culturală: occidentalii au căpătat gustul culturilor din Orientul Apropiat, iar conducătorii ținuturilor din Orientul Apropiat – sultanii otomani și guvernatorii lor din Egipt, care se bucurau de o mare autonomie – priveau către Franța și Marea Britanie în căutarea unor modele cu ajutorul cărora să revigoreze economia slăbită a propriilor teritorii. Pe atunci, era o relație de reciprocitate: în ciuda afirmațiilor celor care văd în „orientalism“ expresia culturală a imperialismului occidental, stăpânii Mediteranei de est căutau în mod activ contacte cu Vestul și se considerau membri ai unei comunități de conducători care includea atât Europa, cât și Mediterana.¹ Ismail Pașa, guvernator al Egiptului între 1863 și 1879, se îmbrăca întotdeauna în haine europene, deși uneori combina redingota și epoletii cu fesul de pe cap; vorbea turca, nu araba. De asemenea, sultanii otomani, și mai ales funcționarii înalți (mulți dintre ei albanezi, precum Ismail), etalau adesea haine occidentale. În privința ideilor occidentale erau, firește, mai precauți. Guvernatorii din Egipt își trimiteau bucuroși supușii ageri la minte să studieze la Școala Politehnică din Paris, o instituție napoleoniană; în același timp, evitau să se amestece prea mult cu societatea saloanelor franceze: voiau să importe idei esențiale, dar idei tehnologice, nu politice. La începutul secolului al XIX-lea dispăruse aproape complet ideea că ținuturile otomane sunt domeniul unor războinici ai credinței. Pierzându-și supremația militară și navală în Răsărit, otomanii nu mai provocau teamă, ci fascinație. Obiceiurile lor tradiționale au atras atenția unor artiști occidentali precum Delacroix, dar

alți europeni, mai ales Ferdinand de Lesseps, constructorul Canalului Suez, erau fervenți promotori ai modernizării. Conducătorii egipteni erau la rândul-le nerăbdători să integreze Egiptul în Europa. Nu vedeau nici o contradicție între faptul că se afla într-un colț african al Levantului și vocația lui occidentală: Europa era (și este) mai mult o idee, un ideal, decât un spațiu.²

Campaniile lui Napoleon în Orient stârniseră deja interesul francezilor pentru Egipt: așa cum Egiptul fusese centrul unui imperiu măreț și bogat, Franța modernă avea acum toate mijloacele pentru a juca același rol în Europa, în Mediterana și în restul lumii. Conceptul de bază era acela de „civilizație“, un concept care și astăzi guvernează modul în care francezii își văd locul în lume. Fascinația pentru Egiptul antic a început cu atenta inventariere a monumentelor antice de către proiectanții din armata lui Napoleon; departe de a fi un privilegiu, era o sarcină care exprima interesele centrale ale acțiunii franceze în Mediterana de est, prin care francezii pozau în moștenitori ai imperiilor faraonilor și al dinastiei ptolemeice. Subiectele egiptene nu și-au pierdut puterea de fascinație nici după încheierea epocii lui Napoleon: sub conducerea nepotului său, Napoleon III, între 1848 și 1870, „stilul celui de-al doilea imperiu“ a făcut un canon din utilizarea formelor decorative egiptene în ornamentarea mobilierului elegant și în detaliile arhitectonice. Dificultatea în contactul cu mentalitatea egiptenilor din vechime consta în faptul că scrierile lor erau imposibil de descifrat. Dar chiar și această problemă a fost rezolvată până la urmă, atunci când trupele franceze au descoperit o inscripție hieroglifică, hieratică și grecească la Rosetta, pe care Napoleon și-a însușit-o (deși acum se află la British Museum). Descifrarea scrierilor egiptene de către tânărul

geniu francez Champollion, în 1822, a deschis noi perspective asupra Egiptului antic și, alături de cucerirea Algerului, câțiva ani mai târziu, a contribuit din plin la convingerile Franței cu privire la misiunea sa în ținuturile otomane din Mediterana.

Au existat oameni care, din entuziasm, au făcut o obsesie pentru atracțiile Orientului. În jurul anului 1830, Barthélemy-Prosper Enfantin s-a autointitulat profetul unei noi secte dedicate creării de legături între Mediterana și Marea Roșie. Nu era pur și simplu o problemă comercială și inginerescă. Enfantin vedea în întâlnirea geografică dintre Est și Vest crearea unei noi ordini mondiale în care principiul masculin, reprezentat de spiritul rațional al Vestului, se unea cu principiul feminin, reprezentat de misterioasele forțe vitale ale Estului: „să transformăm Mediterana în patul nupțial al căsniciei dintre Est și Vest și să facem ca această căsnicie să se consume deschizând un canal prin Istmul Suez“. Din această legătură avea să ia naștere o lume a păcii, în care semizeul Enfantin ar fi fost aclamat ca moștenitor al Apostolului Pavel, ba chiar și al lui Moise, al lui Isus și al lui Mahomed. Aceasta era numai una dintre ideile sale care făceau vâlvă. Insistența cu care ținea să-și arate respectul cuvenit față de femei a uimit multă lume din Constantinopol și Cairo; și probabil că ciudatul său costum bleu cu pantaloni evazați l-a făcut să treacă drept un fel de bufon la Paris. Totuși, a fost acceptat în societatea saloanelor franceze și, după ce a cercetat cu atenție terenul dintre Mediterana și Suez, a fost primit de Muhammad Ali, care i-a ascultat cu atenție planurile cu privire la canalul care să lege Estul de Vest.³ Guvernatorul Egiptului s-a arătat la fel de entuziasmat ca toată lumea de ideea revigorării economice a teritoriilor sale, dar considera că săparea unui canal prin deșert ar fi adus mai multe pierderi de resurse decât câștiguri: se gândea circumspect că acest canal avea să scoată Egiptul de pe traseul mărfurilor, neaducând nici un profit pentru Alexandria sau Cairo (acum legate de Nil și de Canalul Mahmudia), ci doar pentru oamenii de afaceri occidentali care încercau să stabilească relații comerciale între Franța sau Anglia și India.

Excentricitățile lui Enfantin păreau mai ușor de tolerat în țara sa natală, Franța, deoarece el exprima spectaculos o convingere care schimba din ce în ce mai mult viziunea despre societate și economie a francezilor. Influențați de scrierile lui Saint Simon, Enfantin și contemporanii săi puneau accentul pe necesitatea unei îmbunătățiri simultane

atât a vieții materiale, cât și a vieții morale. Noua tehnologie, inclusiv căile ferate și vapoarele, începea să schimbe fața economiei europene, deși în Anglia începuse să se întrevadă și partea întunecată a industrializării. Totuși, în saloanele Parisului stăpână era teoria, hrănită în continuare de etosul Franței revoluționare. Progresul devenise un ideal. În mod semnificativ, devenise un ideal în aceeași măsură în Egiptul lui Muhammad Ali ca și în Franța lui Ludovic-Filip. Transformarea idealului în realitate, în cazul Canalului Suez, a fost sarcina lui Ferdinand de Lesseps. El a combinat bogata experiență diplomatică cu stăpânirea detaliilor necesară pentru a înființa o Companie a Canalului, pentru a vinde multe (dar nu suficiente) dintre acțiunile sale și, cel mai important, pentru a-și susține proiectul până când a învins rezistența celor care aveau obiecții la planurile lui. Călătorind neobosit cu vaporul între Franța și Levant, în Spania, în Anglia și în alte părți, chiar și la Odessa, a păstrat mereu legătura cu complexa rețea de politicieni, investitori și ingineri specialiști de care depindea proiectul Canalului. A beneficiat de imensul avantaj al unor legături de familie cu Ludovic-Napoleon, președintele Republicii din 1848 și împărat între 1852 și 1870: verișoara sa era mama împărătesei.

Mulți au afirmat că ideea Canalului le aparține, deși în deșertul stâncos din vestul Peninsulei Sinai încă se mai păstrau urmele unor vechi canale construite pentru a lega Mediterana de Marea Roșie. În secolul al III-lea î.Hr., Ptolemeu II Filadelful extinsese rămășițele unui canal construit de perși în jurul anului 500 î.Hr. Legăturile dintre Nil și Marea Roșie au rămas deschise, cu intermitențe, până la începutul perioadei arabe. Însă scopurile erau încă limitate: ‘Amr ibn al-‘As, cuceritorul arab al Egiptului, a folosit canalul pentru a transporta grâu din Egipt către Mecca.⁴ Ideea că un canal ar fi putut lega căile comerciale din Mediterana de cele din Oceanul Indian nu a fost adusă în discuție până în secolul al XIX-lea, din motive întemeiate: Egiptul era practic poarta Nilului, iar construirea unei alte porți în deșert i-ar fi văduvit pe conducătorii lui de veniturile din taxe de care Ptolemeii, Fatimizii și Mamelucii depinseseră întotdeauna.

Au existat și alte idei pentru crearea unei căi comerciale care să lege cele două mări. În anii 1820 tânărul antreprenor englez Thomas Waghorn a observat întârzierile considerabile ale corespondenței din India către Anglia și a înțeles potențialul unui drum de la Bombay până în Istmul

Suez, pe care-l puteau folosi și pasagerii dispuși să suporte căldura și disconfortul unei călătorii cu trăsura prin deșert între Marea Roșie și Nil. Bucuria de a ajunge la Nil era umbrită de consternarea provocată de șobolanii, gândacii, muștele și puricii care invadau vapoarele și corăbiile care transportau pasagerii pe râu. După aceea, era destul de ușor să ajungi în Anglia, având în vedere faptul că un pachebot făcea lunar drumul între Alexandria, Malta și Falmouth, din comitatul Cornwall – vom vorbi mai târziu despre aceste pacheboturi.⁵ Atunci când de Lesseps l-a întâlnit pe Waghorn, a fost impresionat, scriind că „era un adevărat exemplu“ – nu atât de curaj și inițiativă, cât de convingere cu privire la necesitatea unei legături utile între Marea Roșie și Mediterana.⁶ Britanicii susțineau în continuare că era preferabil un traseu pe fluviul Nil. Cât timp a fost prim-ministru, lordul Palmerston s-a opus vehement planurilor lui de Lesseps. Existau probleme tehnice care nu puteau fi rezolvate, în ciuda tuturor studiilor de teren. Nivelul Mării Roșii era oare același cu nivelul Mediteranei? Scopul era construirea unui canal, nu a unei cascade. Varietatea solurilor – deșert nisipos, deșert stâncos, mlaștini – complica și mai mult întreprinderea. Dar adevăratele motive din spatele opoziției lui Palmerston nu erau doar cele tehnice. Dacă proiectul avea succes, francezii ar fi obținut o cale de acces spre India, prestigiul lor în Egipt ar fi crescut foarte mult, iar interesele britanice în Mediterana și în Oceanul Indian ar fi avut de suferit.

Nici sultanul otoman nu era deloc convins că trebuia să susțină construirea unui canal până la Marea Roșie. În parte, era o problemă politică. De Lesseps a insistat ca guvernatorii să hotărască singuri în privința canalului și să-i ignore pe cei care afirmau că nu conta decât permisiunea din partea sultanului. Primul guvernator pe care proiectul lui de Lesseps l-a cucerit a fost Said, obezul fiu al lui Muhammad Ali, pe care pasiunea exagerată a copilului său pentru macaroane îl adusese la disperare. Said era de fapt un politician chibzuit, dispus să autorizeze studii de teren, să investească masiv în acțiunile lui de Lesseps și chiar să finanțeze ziarul Companiei Canalului Suez. Said a șovăit, e drept, dar, cu cât se implica mai mult în proiect, cu atât devenea mai evident că pierderile pe care avea să le sufere dacă acesta dădea greș erau inacceptabile. Era, firește, o problemă de bani, mai ales că de Lesseps nu a reușit să cadă la învoială cu Jacob de Rothschild în 1856.⁷ De Lesseps s-a orientat către o altă sursă de finanțare, lansând o ofertă de

acțiuni către întreaga lume, la care nu au răspuns cu relativ entuziasm decât guvernatorul egiptean și francezii. De Lesseps era un bărbat convingător, cum a descoperit Said când acțiunile nevândute au trebuit să-i fie impuse guvernatorului. Said a primit și recompense: noul port din capătul nordic al Canalului a fost numit Port Said; chiar dacă la început era doar o tabără săracăcioasă, pe măsură ce lucrările la Canal avansau s-a extins rapid, iar pentru marea deschidere căpătase un impresionant chei făcut din blocuri imense de beton stivuite în apă. Până la moartea lui Said, în ianuarie 1863, proiectul avansase substanțial, chiar dacă nu era nici pe departe sigur că data-țintă de finalizare, 1869, va putea fi respectată: trebuiau mutate mari cantități de pământ, iar porțiunile de sol mai înalte de pe cursul proiectat al Canalului trebuiau străpunse prin săpături. Până atunci, soluția fuseseră lucrătorii angajați de Said pentru o muncă forțată comparabilă cu cea practică în Egipt încă de pe vremea fiilor lui Israel. În Europa, munca forțată nu era privită cu ochi buni, pentru că aducea aminte de sclavie și pentru că era ineficientă, oamenii pierzând mult timp cu drumurile între Nil și Canal.

Situația s-a schimbat odată cu instalarea unui nou guvernator, competentul și abilul nepot al lui Said, Ismail. Înainte nu fusese un susținător al proiectului Canalului, deoarece era un mare proprietar de terenuri și nu agreea munca forțată, pentru care *fellahin*-ii trebuiau să-și abandoneze câmpurile, adesea în lunile în care era cea mai mare nevoie de ei. Ismail absolvise Academia Militară Saint-Cyr și cunoștea concepțiile occidentale. Nu intenționa să-și democratizeze monarhia, dar (ca și țarul Alexandru II) considera că sistemul muncii forțate era anacronic într-o societate pe cale de modernizare. El a fost cel care a spus: „Egiptul trebuie să devină parte din Europa.”⁶⁸ Atunci când a interzis acest sistem, de Lesseps a trebuit să caute forță de muncă în altă parte, dar, cu toate că a cerut ajutor până și Chinei, nu a reușit să găsească suficienți muncitori. Răspunsul, datorat în totalitate adeptilor modernizării, a fost mecanizarea, astfel că la sfârșitul anului 1863 Borel, Lavalley și Compania au început să lucreze la proiectarea mai multor tipuri de utilaje, fiecare destinat câte unui tip specific de sol de pe cursul Canalului. Aproximativ trei sferturi din pământul îndepărtat de pe cursul Canalului a fost săpat cu ajutorul acestor utilaje, mai ales în ultimii doi ani ai proiectului, între 1867 și 1869, dar exista și o mare doză de neprevăzut: chiar în ultima zi, a fost descoperită o stâncă

enormă pe cursul Canalului, care amenința orice corabie de pescaj mediu și a trebuit să fie dinamitată.⁹ Utilizarea mașinilor a dublat costurile întreprinderii, dar fără mecanizare proiectul nu ar fi fost în nici un caz finalizat la timp, ceea ce era vital pentru obținerea acordului din partea guvernatorului, a sultanului și a împăratului francez.

Ismail era convins că-și putea folosi veniturile frumoasele din comerțul cu bumbac pentru a-și plăti contribuția la construcția Canalului. În anii 1860 Egiptul avea o poziție suficient de bună pentru a profita de cererea mare de bumbac în întreaga lume, cerere care explodase pentru că principalul furnizor din Atlantic, Statele Unite, era cufundat într-un război civil. Pe termen lung, perspectivele nu erau atât de favorabile pe cât credea Ismail, dar, ca mai toți politicienii, nu și-a dat seama că după explozie avea să urmeze și un colaps; în 1866 rămăsese deja fără fonduri, iar de Lesseps a contractat un credit cu dobândă mare la Paris, fără măcar să-l consulte. Până la finalizarea Canalului, Ismail Pașa plătise 240 000 000 de franci pentru construcție, aproape 10 000 000 de lire sterline la cursul de schimb al vremii.¹⁰ Ismail și-a dat seama că din punct de vedere politic trebuia să acționeze cu prudență. A convins Sublima Poartă să-i asigure un nou titlu și dreptul automat la succesiune pentru întâiul născut, văzând în toate acestea, pe bună dreptate, o recunoaștere a faptului că acum era un suveran independent din toate punctele de vedere. Turcii au recondiționat un vechi titlu persan, „khedive“, care părea să afirme autoritatea regală, deși nimeni nu cunoștea exact înțelesul lui. Pe de altă parte, Ismail avea suficiente motive să fie îngrijorat de dezvoltarea Companiei Canalului Suez, care funcționa, cel puțin pentru europenii stabiliți în zona Canalului, ca un fel de guvern autonom. Controlul egiptean asupra acestui proiect începuse deja să slăbească.

Ceremoniile pentru deschiderea Canalului, din noiembrie 1869, au exprimat în mod clar dorința noului *khedive* de a fi acceptat în rândul liderilor europeni. Printre invitați s-au numărat împărăteasa Eugenia a Franței, care a venit cu vaporul cu zbaturi *L'Aigle*, Franz Josef, împăratul Austriei, și prințese din Prusia și Olanda. Pentru a marca evenimentul au avut loc ceremonii religioase, atât în rit creștin, cât și în rit musulman. Duhovnicul împărătesei a proclamat: „astăzi două lumi diferite devin una“; „astăzi este zi de sărbătoare pentru întreaga umanitate“. Acest mesaj de înfrățire a umanității, cu care Enfantin ar fi fost cu siguranță de acord, era exact cel pe care voia să-l promoveze și Ismail. Preotul i-

a făcut un elogiu și lui de Lesseps, comparându-l cu Cristofor Columb, deși de Lesseps era convins că niciodată nu mai fusese oficiată o asemenea ceremonie care să-i aducă laolaltă pe musulmani și pe creștini.¹¹ Pe 17 noiembrie un mare convoi format din peste treizeci de corăbii a plecat din Port Said pe Canal, iar călătoria fețelor domnești a fost întreruptă doar de pauze generoase pentru recreere și divertisment. Barca cu vâsle a împărătesei a ajuns la Marea Roșie pe 20 noiembrie și a fost întâmpinată cu 21 de salve de tun. De Lesseps „transformase Africa într-o insulă“, așa cum a consemnat *The Times*.¹²

Totul depindea acum de volumul traficului pe Canal, de pe urma căruia Ismail spera cu optimism să obțină cât mai multe beneficii; el a primit dreptul la 15% din profit. Nu e deloc surprinzător că negustorii și corăbierii au avut nevoie de câțiva ani pentru a se obișnui cu existența unei noi căi rapide către Orient. În 1870 au fost transportate pe Canal mai mult de 400 000 de tone de bunuri, cu aproape 500 de vase. În 1871 cifra a crescut la 750 000 de tone. Dar lui Ismail i se promisese că va primi beneficii de pe urma unor transporturi de 5 000 000 de tone anual, țintă care nu a fost atinsă imediat. Pe durata lucrărilor la Canal, Port Said a atras destul de multe vapoare franceze (șaiszeci și patru) și de asemenea multe vapoare egiptene și multe corăbii turcești. Vasele austriece aduceau cărbuni din Țara Galilor și din sudul Franței, lemn din Corsica și Istria și vin din Provența, care-i înveselea pe europenii stabiliți pe țărmurile aride ale Peninsulei Sinai.¹³ Contrastul dintre statisticile din această perioadă și cele din anii de după inaugurarea Canalului arată schimbările reale care s-au produs odată cu deschiderea accesului. Pe termen lung, creșterea a fost substanțială: în 1870 traversau Canalul 486 de corăbii, în 1871, 765, iar în restul deceniului cifra a ajuns la aproximativ 1 400, trecând de 2 000 în 1880 și atingând un apogeu de peste 3 600 în 1885, după care a scăzut insignifiant. În ciuda indiferenței guvernului britanic față de proiect, oamenii de afaceri britanici au început în curând să profite de el, iar în 1870 investitorii britanici dețineau două treimi din trafic. În următorii douăzeci de ani, influența britanică a crescut tot mai mult, astfel că în 1889 Regatul Unit avea monopolul a peste 5 000 000 de tone de bunuri, din aproape 6 800 000 de tone; în consecință, Franța a rămas cu o parte infimă (362 000 de tone) și cu mici procente din transporturile din Germania, Italia și Austria (mai ales din Trieste). Consiliul de Comerț de la Londra a afirmat: „comerțul între Europa și

Orient se desfășoară în proporție din ce în ce mai mare prin intermediul Canalului, iar Marea Britanie acoperă o proporție din ce în ce mai mare din acest comerț¹⁴.

Era un viitor strălucit, dar în 1870 acționarii nu puteau decât să spere, iar nesiguranța lor a crescut pe măsură ce Compania Canalului își dovedea incapacitatea de a produce dividende, sau, cum proclama un pamflet francez: „Agonia Canalului Suez – Rezultate zero – Urmează falimentul!”¹⁵ De Lesseps a hotărât să se concentreze asupra unui alt proiect de canal, prin Panama (care-i depășea capacitatea tehnică și financiară), iar împăratul francez, înfrânt în războiul cu Prusia, a fost obligat să se exileze, în timp ce Parisul a rămas pe mâinile comunarzilor săi. Odată ce a fost restaurată ordinea în Paris, cea de-a Treia Republică și-a declarat sprijinul ferm pentru Canal, dar nu a putut face prea mult pentru neajutorării investitori. Ismail fusese părăsit de aproape toată lumea, iar în 1872, falit, a fost obligat să contracteze un împrumut de 800 000 000 de franci (32 000 000 de lire sterline); în 1875 datoriile lui ajunseseră la aproape 100 000 000 de lire, iar suma pe care trebuia s-o plătească în fiecare an, de aproximativ 5 000 000 de lire, era mai mare decât câștigurile sale – în 1863 guvernul egiptean nu reușise să strângă o sumă atât de mare din taxe. Însă creditorii erau atrași de veniturile lui colaterale: deținea multe acțiuni la Compania Canalului Suez, inclusiv cele pe care de Lesseps îl obligase să le cumpere atunci când investitorii străini nu se arătasera interesați de ele. Condusese Egiptul către o mai mare independență politică, dar costurile erau atât de mari, încât risca acum să compromită această independență. În 1875 singura opțiune părea să fie vânzarea acțiunilor egiptene. Cumpărătorii francezi erau gata să se năpustească asupra lor. Apoi Benjamin Disraeli a fost informat despre această situație și și-a dat seama că, pentru 4 000 000 de lire, avea posibilitatea să câștige controlul parțial asupra drumului mediteraneean către Indii. A informat-o pe regina Victoria că achiziționarea acțiunilor, „o afacere de milioane”, „avea să dea posesorului lor o imensă, dacă nu cumva decisivă, influență în managementul Canalului. Este vital pentru autoritatea și puterea Majestății Voastre în acest moment crucial ca acest Canal să aparțină Angliei”. La sfârșitul anului 1875 guvernul britanic a devenit posesorul a 44% din totalul acțiunilor și totodată acționar majoritar. Disraeli a informat-o pe regină: „s-a aranjat: este al dumneavoastră, Doamnă”¹⁶.

Această tranzacție a avut consecințe semnificative pentru Egipt și Mediterana. A fost înființată o Comisie de Control Dublu Anglo-Francez pentru administrarea tezaurului de stat egiptean și pentru stabilirea rezonabilă a bugetului conducerii, instituție prin care influența Marii Britanii asupra afacerilor egiptene a crescut foarte mult. Totuși, comisia a acceptat ca dreptul la 15% din veniturile aduse de Canal să poată fi vândut de *khedive* unei bănci franceze la un preț foarte scăzut, care nu i-a consolidat prea mult poziția. Pe bună dreptate, sultanul otoman a văzut în asta un prim pas către subordonarea Egiptului de către Franța și Anglia, în timp ce, fiind dependent de împrumuturile străine, Ismail risca să nu mai poată plăti tributul anual către Constantinopol. De aceea, visa să găsească noi active în Sudan, însă ar fi costat prea mult să trimită armate spre sud. Apoi s-a izolat tot mai mult: în 1879 sultanul l-a revocat din funcție, dar, în acele vremuri mai pașnice, n-a primit ca pedeapsă decât exilul în Golful Napoli. Totuși, detronându-l pe Ismail, sultanul s-a supus în realitate presiunilor Comisiei de Control Dublu, iar sub conducerea următorului *khedive*, Tawfiq, fiul lui Ismail, care se înțelegea bine cu marile puteri europene, Egiptul s-a adâncit și mai mult în mrejele controlului britanic. În 1882 asupra lui Tawfiq plana deja o imensă presiune internă: în urma unei lovituri de stat militare a fost instalat un guvern arab ostil vechii elite turco-albaneze. La sfârșitul verii lui 1882, cu ajutorul unui corp de armată trimis din Anglia forțele britanice au bombardat Alexandria, unde, spre dezgustul europenilor, avusese loc un masacru al străinilor; britanicii au securizat Canalul Suez și au înaintat spre Cairo, cu scopul declarat de a-l ajuta pe Tawfiq să revină pe tron.¹⁷ Egiptul a devenit astfel din toate punctele de vedere un protectorat britanic, chiar dacă *khedive* (și succesorii săi, regii Egiptului) și-au păstrat în mare măsură autonomia. Prin detronarea lui Ismail, sultanul inaugurase o serie de evenimente care au dus până la urmă la pierderea Egiptului de către Imperiul Otoman, dar de fapt această serie de evenimente începuse când muncitorii lui de Lesseps săpaseră prima brazdă a Canalului Suez.

II

CEALALTĂ SCHIMBARE care s-a produs în Mediterana la mijlocul secolului al XIX-lea a fost sosirea vapoarelor, urmată de sosirea vaselor cu carcase îmbrăcate în fier. Primele încercări de a construi vapoare datează încă din anii 1780, în Statele Unite și în Franța. Principalele elemente noi

aduse de navigația cu vapoare erau viteza, fiabilitatea și regularitatea. În legătură cu viteza nu trebuie exagerat: o viteză de opt noduri era considerată mare. Totuși, drumul pentru vapoare între Trieste și Constantinopol, deschis în 1837, putea fi parcurs în două săptămâni, față de drumul cu corabia, care dura o lună sau chiar patruzeci de zile, iar la sfârșitul secolului vapoarele mai mari, cu carcase îmbrăcate în fier și cu elice, ajungeau în capitala turcă în mai puțin de o săptămână. Vapoarele nu mai pluteau în derivă în fața vânturilor potrivnice și puteau să navigheze în Mediterana în orice sezon. Navigația nu se mai supunea constrângerilor rutelor tradiționale, care urmau vânturile și curenții ce predominau; cu alte cuvinte, drumurile între două puncte stabilite au devenit mai directe, astfel că se putea calcula destul de precis când anume trebuia să ajungă un vas. Pe de altă parte, vapoarele erau foarte scumpe, și – spre deosebire de corăbii, care nu erau încărcate și cu mașinării – cala vapoarelor era plină de combustibil (sub formă de cărbuni), ca să nu mai vorbim de motoare și boilere, principala încărcătură din centrul vaselor, precum și camerele pentru echipaj și pentru pasageri; de asemenea, încărcătura conținea și pânze care să sporească sau să înlocuiască la nevoie puterea aburilor. Într-un raport se explica faptul că „vasele cu aburi nu pot să fie și nu vor fi niciodată nave de transport”; deoarece erau niște nave rapide, nu puteau întârzia fără grijă în porturi încărcând și descărcând marfă, așa cum făceau de obicei corăbiile.¹⁸

A devenit evident că vapoarele erau utile pentru transportul corespondenței, inclusiv al transferurilor bancare; cu alte cuvinte, vapoarele puteau juca un rol vital în sprijinirea comerțului: cu ajutorul lor plățile se făceau mai repede, informațiile comerciale circulau mai ușor și erau asigurate călătoriile pasagerilor care considerau că aceste nave poștale erau mai confortabile. Guvernul francez plănuia rute pentru navele poștale încă din 1831, când vapoarele au deschis un drum între Marsilia și sudul Italiei.¹⁹ Apoi au putut fi stabilite orare fixe: în 1837 guvernul austriac a semnat un contract cu compania Österreichischer Lloyd, cu sediul în Trieste, pentru două călătorii pe lună din Trieste la Constantinopol și Alexandria, trecând prin Corfu, Patras, Atena, Creta și Smirna, pentru a transporta lichidități, corespondență și pasageri.²⁰ Cu patru ani înainte, un grup de agenți de asigurări din Trieste înființaseră organizația cunoscută ca Lloyd Austriaco, împrumutând numele de la cafeneaua londoneză unde luase naștere în secolul al XVIII-

lea o organizație cooperativă de asigurări similară. În 1835 Österreichischer Lloyd a înființat o companie de construcții de vapoare, pornind de la ideea că accesul la informațiile de ultimă oră avea să contribuie pozitiv la bunul mers al afacerii cu asigurări; 60% din capitalul organizației Österreichischer Lloyd a fost repede preluat de banca Rothschild, din Viena, iar sucursala londoneză a băncii a sprijinit organizația în achiziționarea de vase și motoare din Anglia.²¹ În 1838 flota Österreichischer Lloyd număra zece vapoare, dintre care cel mai mare, *Mahmudié*, a fost botezat, sugestiv, după numele canalului care lega Alexandria de Nil și cântărea 410 tone; motoarele sale produceau 120 de cai-putere. Flota a fost descrisă de consulul britanic în Trieste astfel: „bine construită, bine echipată și cu un echipaj bine pregătit”.²²

În afara Mediteranei, Compania Peninsulară de Navigație cu Aburi oferea servicii de navigație din Anglia prin Strâmtoarea Gibraltar; începuse deja să se specializeze într-un serviciu de poștă maritimă între Anglia și Peninsula Iberică (la aceasta se referea cuvântul „peninsulară” din numele firmei, care a devenit apoi „Peninsulară și Orientală”, sau P & O), adoptând culorile roșu și auriu ale steagului spaniol și albastru și alb ale steagului portughez în vigoare pe atunci. Rivalitatea dintre P & O și Österreichischer Lloyd a produs câteva neplăceri: în 1845 compania britanică a înființat o rută care traversa Mediterana către Marea Neagră, până la Trebizonda – odată ajunși în Marea Neagră, britanicii amenințau interesele comerciale ale vapoarelor austriece care făceau naveta pe Dunăre și de-a lungul coastelor Mării Negre.²³ Navigația cu vase cu aburi devenise o afacere profitabilă: puterile europene se luptau pentru a obține supremația asupra rutelor comerciale, dar competiția a rămas surprinzător de pașnică: în Mediterana mijlocului de secol XIX au izbucnit câteva conflicte navale, dar amenințarea pirateriei fusese în mare măsură redusă odată cu victoriile americane și franceze asupra statelor berbere, iar după războiul de independență grecesc ciocnirile între flote militare au devenit foarte rare.

O excepție a fost conflictul care a culminat cu o victorie navală austriacă în fața nou înființatei flote italiene, în dreptul orașului Lissa, astăzi cunoscut ca Vis, în iulie 1866. După cucerirea Veneției de către austrieci în urma Războaielor Napoleonice, flota venețiană a ajuns sub comandă austriacă, iar pentru o perioadă austriecii au controlat de asemenea și flotele ținuturilor toscane stăpânite

pentru scurt timp de Habsburgi – până în 1848, limba comandamentului marinei habsburgice a fost italiana, iar majoritatea marinarilor erau italieni, deși în 1866 60% din forța de muncă era germană.²⁴ Flota habsburgică era bine administrată; fratele regelui, Ferdinand Maximilian, care mai târziu a devenit împăratul Maximilian al Mexicului și a avut un destin tragic, a fost comandant-șef între 1854 și 1864 și a dezvoltat-o nu numai achiziționând vase cu aburi, ci și îmbrăcând carcassele navelor sale în fier. Când a preluat-o, flota avea doar corăbii și câteva vapoare cu zbaturi; a dat în funcțiune câteva goelete cu elice, apoi fregate blindate, foarte scumpe – în 1861 uzinele metalurgice austriece nu puteau produce suficiente plăci de fier în timp util, astfel că plăcile trebuiau comandate de pe Valea Loarei și exportate din Marsilia în deplină discreție. Totuși, motoarele erau construite la o fabrică nouă din Trieste, la care împăratul deținea un pachet de acțiuni. De aceea, l-a lăsat pe fratele său să cheltuiască oricât considera necesar.²⁵

Din cauza ținuturilor din nordul Italiei pe care le stăpânea, împăratul a intrat în conflict cu forțele care voiau să unifice peninsula sub conducerea casei de Savoia. O alianță între Prusia și regatul Italiei a amenințat controlul austriac asupra Veneției și nord-estului Italiei. În confruntarea dintre flota austriacă și cea italiană din largul coastei croate, în dreptul orașului Lissa, flota austriacă a fost depășită numeric – italienii aveau douăsprezece vapoare cu carcasse îmbrăcate în fier, în timp ce austriecii mobilizaseră numai șapte. Italienii aveau în plus și câteva vapoare fără blindaj. Pe de altă parte, italienii se gândiseră în mod clar la forma pe care ar fi trebuit s-o ia acțiunea lor. O confruntare între nave blindate ar fi fost o noutate, iar austriecii au hotărât (o întoarcere la Antichitate) că tactica potrivită era să atace adversarul cu pintenul etravei. Deși corăbiile lor au avut destul de suferit de pe urma acestei tactici, austriecii au reușit să scufunde două nave blindate italiene. Comandantul austriac a recunoscut: „A fost un haos total... E un miracol că nu am pierdut nici măcar un vas.“ În mod neașteptat, austriecii câștigaseră.²⁶ Victoria nu le-a asigurat controlul asupra Veneției, pe care au pierdut-o în favoarea regatului Italiei, dar a împiedicat Italia să câștige controlul asupra coastei dalmate (de unde veneau o parte din marinarii „austrieci“).²⁷ La drept vorbind, pierderea Veneției în urma bătăliei de la Lissa nu a făcut decât să crească importanța orașului Trieste ca poartă către Mediterana a Imperiului Habsburgic.

Trieste a înflorit spectaculos sub stăpânirea habsburgică. Cu treizeci de ani înainte de deschiderea Canalului Suez, un diplomat american de la Viena i-a raportat secretarului de stat de la Washington în termeni laudativi:

Trieste în sine este un oraș frumos și în mare parte nou – și, ca mai toate orașele noi, este foarte activ. Are un port excelent, cu ape de adâncime potrivită pentru aproape orice vas. Are 50 000 de locuitori, majoritatea ocupându-se cu comerțul, despre care se spune că e lucrativ și înfloritor. Importurile sale sunt în valoare de 50 de milioane de florini [peste 100 000 000 de dolari], iar exporturile, în valoare de 40 de milioane.²⁸

Trieste s-a confruntat cu multe greutăți: produsele austriece provenite din vecinătatea orașelor Viena și Praga nu aveau o calitate foarte bună, astfel că erau greu de vândut în Mediterana, în timp ce accesul în Austria era blocat de Alpi. Pe de altă parte, Trieste era un port liber care se bucura de numeroase scutiri de la taxele comerciale standard. Încă din 1717 orașul primise privilegii de la împăratul Carol VI al Austriei și avea în spate o întreagă tradiție a comerțului în Adriatică – în 1518 Carol Quintul le oferise negustorilor din Trieste drepturi speciale în sudul Italiei. În aceste secole Trieste era încă un oraș mic, umbrit în mare măsură de Veneția, de sub a cărei tutelă politică scăpase în secolul al XIV-lea. În schimb eliberarea de sub tutela economică a Veneției a durat mai mult: la sfârșitul secolului al XVIII-lea negustorii venețieni transbordau mărfuri prin Trieste pentru a profita de statutul său de port liber. Orașul a câștigat și mai multe privilegii, odată cu un set de coduri de legi maritime, la sfârșitul secolului al XVIII-lea, sub domnia împărătesei Maria Tereza, iar Trieste a reușit să-și folosească și mai bine poziția atunci când Veneția și-a pierdut independența, în 1797: în 1805 au fost înregistrate acolo 537 de corăbii, marea majoritate deținute de venețieni.²⁹

Mai exista încă un aspect deosebit în legătură cu Trieste. Fiind la curent cu succesul orașului Livorno, Carol VI a creat o enclavă în care oamenii de afaceri de toate credințele să se stabilească și să prospere. După ce Iosif II și-a proclamat Edictele de Toleranță în anii 1780, evreilor și altor grupuri etnice li s-a garantat siguranța.³⁰ Ghetoul din Trieste, înghesuit pe colinele din spatele castelului, a fost desființat în 1785. Un scriitor evreu, Elia Morpurgo, care era și producător de mătase, a lăudat-o pe Maria Tereza drept „femeia virtuoaasă” descrisă în Cartea Proverbelor, deoarece ajutase la înflorirea comerțului spre bunăstarea supușilor săi: „porturile sunt deschise, drumurile au devenit mai scurte,

sigure și ușoare, pavilioanele sunt respectate și în siguranță pe mare“. Celelalte grupuri religioase care se găseau în Trieste erau armenii, grecii ortodocși, luteranii, calviniștii, sârbii ortodocși. Fiecare grup era organizat ca o *nazione* de la care se aștepta să se gândească la bunăstarea orașului înainte de a primi alți coloniști, care trebuiau să fie utili economiei, nu oameni de nimic. În spatele etichetelor etnice se găseau de fapt numeroase grupuri etnice, mai ales sloveni și croați din vecinătăți, dar și germani, olandezi, englezi, albanezi și turci imigranți sau doar în trecere, o *guazzabuglia* sau amestecătură de oameni și de limbi, deși limbile dominante în viața publică erau italiana și germana.³¹

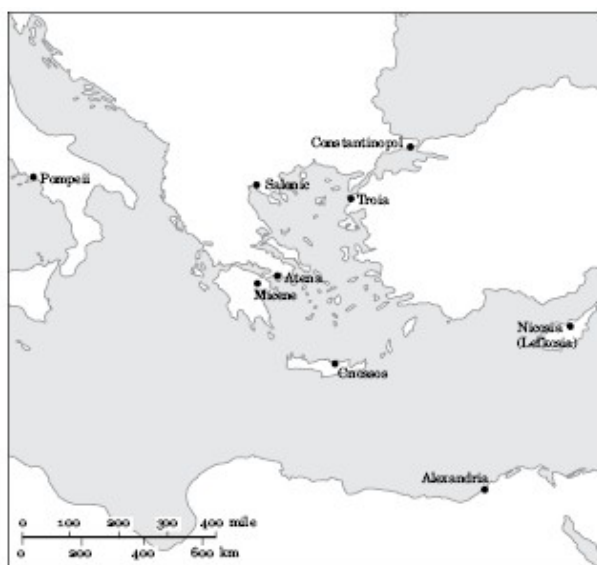
În special orașul scriitorului Italo Svevo este cunoscut pentru comunitatea sa evreiască, bine integrată în societatea locală în anii 1830, deși și-a păstrat propriile școli și instituții. Firește, rabinii au început să fie foarte preocupați de respectarea religiei, fie că era vorba de respectarea Sabatului sau de atitudinea obișnuită față de legile dietare evreiești.³² Populația evreiască a crescut substanțial, de la doar 100 de persoane în 1735, când orașul avea o populație de mai puțin de 4 000 de persoane, la 2 400 de persoane în 1818, când Trieste ajunsese să aibă peste 33 000 de locuitori. Având mai puține restricții decât în oricare dintre celelalte posesiuni habsburgice, evreii din Trieste au jucat un rol semnificativ în dezvoltarea economică a orașului. Și teoria, și practica au avut de câștigat de pe urma cunoștințelor lor – G.V. Bolaffio a scris o carte despre schimbul valutar, iar Samuel Vital a scris despre asigurări, în timp ce în deceniile care au urmat evreii din Trieste s-au remarcat în studiul contabilității, economiei și dreptului comercial. Evreii au contribuit de asemenea la *Borsa*, adică la Bursă, și au fost implicați în fondarea companiei Österreichischer Lloyd: printre fondatori s-au numărat evreii Rodrigues da Costa și Kohen, grecul Apostopoulo, slavul Vučetić, renanul Bruck și ligurianul Sartorio, dintre care ultimii doi au fost atât de apreciați de monarh, încât au primit titluri nobiliare.³³ Această diversitate etnică crea de asemenea și o efervescență culturală. La sfârșitul secolului Trieste ajunsese celebru pentru cafenelele sale literare, începând cu Caffé degli Specchi, „Cafeneaua oglinzilor“, deschisă în 1837, iar viața intelectuală și politică a sfârșitului de secol XIX era dominată de problema apartenenței orașului Trieste la Italia sau la Austria, exceptând prezența în oraș a unei populații slovene care se afirma tot mai mult.³⁴

Văzut dinspre Viena, un alt oraș în care multe etnii reușeau să conlocuiască mai mult sau mai puțin pașnic, Trieste părea poarta ideală către Orient. Începând din 1830, timp de treizeci de ani afacerile din portul său au înflorit treptat: importurile s-au dublat, iar numărul de vapoare a început să crească în detrimentul corăbiilor. În 1852 aproape 80% din mărfuri erau transportate cu ajutorul corăbiilor, în timp ce în 1857 numai două treimi mai erau transportate astfel. Cel mai important partener comercial al orașului Trieste era Imperiul Otoman, spre care în anii 1860 se îndreptau circa o treime din exporturi, dar și Statele Unite, Brazilia, Egiptul, Anglia și Grecia se bucurau de contacte regulate cu Trieste; acesta ocupa locul al treilea în transporturile navale comerciale către Alexandria, după Marea Britanie și Franța, înaintea Turciei și Italiei, poziție pe care nu a pierdut-o până la sfârșitul secolului al XIX-lea. La fel de impresionantă este și gama variată de mărfuri, deși majoritatea erau pur și simplu tranzitate către Viena și Imperiul Habsburgic: cafea, ceai și cacao, mari cantități de piper, orez și bumbac.³⁵ Între anul de deschidere a Canalului și anul 1899, cantitatea de mărfuri transportate a crescut aproape de patru ori.³⁶

Istoria orașului Trieste și a companiei Österreichischer Lloyd arată oportunitățile și greutățile cu care s-au confruntat cei ce au încercat să profite de noile condiții din Mediterana pe parcursul secolului al XIX-lea. Navigația din Mediterana devenise de nerecunoscut: Marea cea Mare era acum o poartă de acces către Oceanul Indian, iar trecerea era o experiență diferită de oricare alta din trecut; informația a început să circule rapid în toate părțile, odată cu dezvoltarea rețelelor poștale; era mai multă pace și siguranță decât oricând de la apogeul Imperiului Roman încoace. Și totuși Mediterana nu era dominată nici de austrieци, nici de turci și nici chiar de francezi, ci de regatul Marii Britanii.

I

O TRĂSĂTURĂ IMPORTANTĂ a celei de-a cincea Mediterane a fost descoperirea primei Mediterane și apoi a celei de-a doua. Lumea greacă a ajuns să-și însușească eroii Epocii Bronzului, cu ale lor care descrise de Homer, iar pentru lumea romană s-au descoperit rădăcini adânci în prea puțin cunoscuta civilizație etruscă. Astfel, pe parcursul secolului al XIX-lea și al începutului de secol XX au apărut perspective complet noi asupra Mediteranei. Tonul a fost dat de creșterea interesului pentru Egiptul antic, despre care am vorbit în capitolul precedent, dar un rol important a jucat și tradiția studiilor biblice. În secolul al XVIII-lea, în așa-numitul Grand Tour, călătorii bogați din Europa de nord vizitau vestigiile antice din Roma și Sicilia, iar englezii vedeau în această activitate o alternativă plăcută pentru viața de la Oxford sau Cambridge, unde cei interesați de studiu aveau de-a face numai cu texte antice, nu și cu obiecte.¹ Pe de altă parte, la sfârșitul secolului al XVIII-lea a fost revigorată și perspectiva estetică asupra operelor de artă antice, atunci când istoricul Winckelmann a început să formeze gustul pentru arta greacă, explicând că grecii s-au dedicat reprezentării frumuseții (ceea ce romanii n-au reușit să facă). Cartea sa *Istoria artei antice* a fost publicată în germană în 1764 și în franceză imediat după aceea, având o enormă influență.

În deceniile următoare, descoperirile de la Pompeii și Herculaneum, la care a contribuit din plin Sir William Hamilton, gazda încornorată a amiralului Nelson, și apoi cele din Etruria au sporit și mai mult interesul nord-europenilor pentru arta antică, oferind arhitecților o mare bogăție de modele, iar colecționarilor, prăzi consistente – atunci când au început să fie deschise mormintele etrusce, „vasele etrusce“, de fapt în majoritate grecești, au fost scoase din Italia. În Grecia, înainte de a se face excavații și de a se exporta obiectele găsite, trebuia obținut acordul autorităților otomane; cel mai celebru caz, statuile Partenonului, a fost urmat de alte achiziții pentru muzeele nordice: Altarul din Pergam a fost trimis la Berlin, fațada Mormântului lui Agamemnon de la Micene a fost trimisă la British Museum, și așa mai departe. Numeroasele sculpturi nuduri conservate au trezit pasiuni estetice și, deloc surprinzător, erotice. Siturile arheologice din Mediterana puteau fi practic vizitate prin mijlocirea marilor muzee din Anglia, Franța și Germania, unde colecțiile de obiecte antice erau impregnate de principiile lui Winckelmann: pentru a înțelege arta antică, era vitală aprecierea frumuseții ei.² Și lumea mediteraneeană a fost importată în Europa de nord, prin reconstituirile creative ale Antichității în lucrările unor artiști precum Lawrence Alma-Tadema și J.W. Waterhouse, din Anglia. Precizia aproape fotografică a lui Alma-Tadema în reconstituirea detaliilor îndelung studiate i-a adus o mare popularitate, sporită de faptul că a inclus în mai multe dintre pânzele sale nuduri feminine.³

Nu la fel de importantă era explorarea pământului Vechii Elade. Legendele Troiei erau doar mituri despre zei și eroi

inexistenți, dar pe măsură ce grecii s-au emancipat de sub dominația otomană a căpătat contur o viziune romantică asupra Greciei și a grecilor. Cel mai faimos exponent al acestei viziuni este lordul Byron, care a murit de friguri în 1824, în Grecia, în războiul împotriva turcilor. Cunoscut foarte bine Antichitatea cu un deceniu în urmă, în timpul unui Grand Tour care cuprinsese aproape toată Mediterana de nord – Italia, Albania, Grecia. Totuși, nu se poate spune că interesul lui pentru Grecia a fost motivat mai mult de un atașament profund față de trecutul ei clasic decât de credința romantică în libertate. Ba chiar englezii i-au tratat uneori pe greci fără pic de romantism. Între 1848 și 1850 lordul Palmerston, care sprijinise lupta de independență a Greciei, și-a dezlănțuit furia asupra guvernului pentru că nu i-a oferit despăgubiri unui evreu din Gibraltar, Don Pacifico, pentru pagubele produse pe proprietatea lui de o bandă de răufăcători. Marina Regală a organizat o blocadă asupra Atenei până când grecii au cedat, spre furia francezilor și rușilor, care, alături de Marea Britanie, au fost garanții independenței Greciei. Dar Palmerston, care-i cunoștea cel mai bine pe greci, a apelat la exemplul antic pentru a critica, nu pentru a justifica comportamentul lor:

Așa cum în vremurile de demult, când putea spune *civis romanum sum*, un roman era sigur că nu va suferi nici un fel de înjosire, și cetățeanul britanic, în orice ținut s-ar afla, va avea toată încrederea că ochiul vigilent și brațul puternic al Angliei îl va proteja de orice rele și nedreptăți.

Se putea spune că ceva din spiritul Vechii Elade supraviețuise în dragostea grecilor pentru libertate, dar nu era ușor să-i recunoști în grecii începutului de secol XIX pe descendenții lui Pericle și ai lui Platon. Iar pentru a regăsi autenticul spirit al romanilor, aceasta părea să fie întruchipat de britanici.

II

EXISTAU ȘI CÂȚIVA OAMENI care chiar credeau în legendele Troiei. Descoperirea civilizațiilor Epocii Bronzului din Marea Egee a început, cum am văzut, cu obsesiile literaliste ale lui Heinrich Schliemann, care a vizitat pentru prima dată Troia în anul 1868 și care, cinci ani mai târziu, a dezgropat așa-numita „Comoară a lui Priam“. Într-o vreme când principiile stratigrafiei și datării nu se dezvoltaseră încă, Schliemann și-a folosit în mod fericit intuiția pentru identificarea tuturor descoperirilor sale. Trecând prin Itaca, a dezgropat douăzeci de urne funerare

antice; problema nu era dacă urnele aparțineau familiei lui Odiseu, ci cărui membru al familiei aparținea cenușa din fiecare urnă.⁴ În 1876 făcea deja săpături la Micene, care a fost mai ușor de identificat decât Troia, deoarece Poarta Leilor supraviețuise parțial de-a lungul mileniilor. Cum era de așteptat, acolo a găsit mormintele lui Agamemnon și ale familiei lui. Îl interesa mai mult validarea poveștilor lui Homer decât implicațiile politice ale descoperirilor sale, dar teoreticienii raselor au început în curând să tragă foloase de pe urma revelațiilor lui, afirmând că întemeietorii civilizației grecești vechi, și deci ai culturii europene înalte, fuseseră arieni blonzi, cu ochi albaștri.⁵ Totuși, în cercurile academice a durat mult – optzeci de ani – până când a fost acceptată ideea că micenienii au fost strâns înrudiți cu grecii de mai târziu și chiar au vorbit o formă primitivă de greacă. În această privință argumentele se sprijineau pe înscrisurile ciudate care au început să fie scoase la iveală în urma săpăturilor din Grecia și din Creta: micile hieroglife cu care ochii lui miopi erau obișnuiți l-au determinat pe Sir Arthur Evans să meargă în Creta, să dezgroape și, nu mai puțin important, să reconstituie ceea ce s-a numit „palatul lui Minos din Cnossos“.

Activitatea lui Evans în Creta poate fi mai bine înțeleasă ținând cont de contextul schimbărilor politice și sociale care aveau loc pe insulă la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului XX. În 1900, circa 30% dintre cretani erau musulmani, majoritatea de origine greacă și vorbitori de limba greacă. Printre musulmani se numărau și cei mai mari proprietari de pământ și un mare număr de negustori, iar populația musulmană era concentrată în orașe, în timp ce creștinii erau de obicei răspândiți la țară.⁶ Câștigarea independenței de către grecii de pe continent i-a încurajat pe cretanii creștini că vor putea avea acces în noul regat. Scopul lor era *énosis*, „unirea“; iar în urma unei răscoale grecești împotriva otomanilor, care a durat nu mai puțin de nouă ani, începând din 1821, în Creta problemele au mocnit pe tot parcursul secolului. Istoricii greci relatează represaliile nemiloase ale turcilor, deși fiecare dintre tabere avea partea ei de vină – la sfârșitul secolului musulmanii din estul Cretei au îndurat suferințe groaznice. Puterile europene au recunoscut că Creta nu putea să fie pur și simplu adăugată regatului Greciei; cu acordul turcilor, i-a fost încredințată lui Muhammad Ali, astfel că timp de zece ani, începând din 1830, insula a fost guvernată din Egipt. Un comitet format din reprezentanți ai grecilor a oferit insula

Marii Britanii, care nu era interesată să guverneze Creta sau să încurce planurile din estul Mediteranei.⁷ Otomanii știau foarte bine că trebuie să facă și compromisuri, așa că începând din 1868 le-au oferit cretanilor și mai multă autonomie; dar acest lucru nu-i mulțumea pe luptătorii pentru *énosis*, care în 1897 începuseră să recruteze voluntari pentru cauza lor chiar și din Scandinavia, Marea Britanie și Rusia.

În 1898, insulei distruse de război i-a fost în sfârșit acordată autonomia completă sub conducerea unui înalt comisar, prințul George al Greciei, și sub protecția franceză, italiană și britanică, dar sultanul de la Constantinopol și-a păstrat titlul de suzeran, pentru că pur și simplu nu voia să renunțe la pământurile lui, cu atât mai puțin cu cât beneficiarii erau în majoritate greci creștini. Guvernul insulei, în care erau reprezentate ambele comunități, a făcut toate eforturile pentru a stimula economia, dar mulți dintre musulmani plecau din Creta acum că se restabilise pacea, iar mulți plecaseră deja în timpul războiului civil. Reconstruirea economiei implica și reconstruirea identității cretane. În 1898 Arthur Evans a solicitat numeroși lucrători care să-l ajute în excavațiile din Cnossos, iar guvernul cretan a avut amabilitatea ca, printre primele sale acte, să voteze o serie de legi prin care erau încurajate proiectele arheologice străine și chiar era permis exportul artefactelor.⁸ Cretanii vedeau în aceste legi o bună metodă de promovare, o șansă de a face cunoscută Creta prin expunerea trecutului ei în muzeele puterilor protectoare.

Creta era o insulă în căutare de pace, iar în timp ce muncitorii lui scoteau la iveală Cnossosul, Evans a încercat să interpreteze vestigiile surprinzătoare pe care le-a găsit făcând apel la imaginea trecută a Cretei pașnice. Creta lui Evans era un regat condus de un personaj despre care credea că se numea Minos. Această interpretare reflecta atât presupunerile lui cu privire la trecutul Cretei, cât și sincera lui speranță în viitorul ei; vedea în Creta minoică o societate matriarhală pașnică, iubitoare de natură, în care până și bărbații de la curtea regelui erau efeminați: niște bărbați mereu la modă a căror plăcere, ca și a femeilor de la curte, era să se unduiască pe marele „Ring de Dans“ pe care l-a identificat Evans. I-a pus pe oamenii lui să danseze pentru el, pentru a redescoperi magia Cretei minoice.⁹ Din micile fragmente de fresce minoice au fost reconstruite mari și îndrăznețe picturi care înfățișau prinți iubitori de pace și doamne vorbărețe de la curte. Palatul reconstituit din

Cnossos, care datorează atât de mult imaginației lui bogate, a devenit astfel un templu al păcii modernist.

III

CIPRUL, A CĂRUI ISTORIE seamănă în multe privințe cu cea a Cretei, era o altă insulă în care turcii s-au văzut tot mai încolțiți, deși proporția de locuitori musulmani rămânea în continuare puțin mai mică. Evenimentele din Grecia continentală au avut un mare impact aici: începând din 1821 ciprioții greci au devenit recalcitrați, iar guvernatorul turc le-a interzis non-musulmanilor să poarte arme. În anii 1830 au plecat spre Grecia până la 25 000 de ciprioți, care sperau să obțină cetățenia greacă și apoi să se întoarcă pe insulă ca supuși ai regelui grec, fapt care le asigura protecția din partea consulilor britanic, rus și francez, ca garanți ai independenței Greciei, spre iritarea autorităților otomane.¹⁰ Totuși, faptul că majoritatea ortodoxă din Cipru avea conștiința „grecității” nu trebuie interpretat în mod exagerat: ideile cu privire la o unire cu Grecia-mamă luau naștere mai degrabă în Grecia decât în Cipru, unde pe perioade lungi relațiile dintre comunități fuseseră destul de pașnice. Consulatul britanic din Cipru a cooperat cu autoritățile turcești pentru a se asigura că luptătorii pentru *énosis* sunt ținuti sub control: în 1854 viceconsulul britanic i-a furnizat guvernatorului informații despre un pamflet trădător atribuit directorului liceului grec din Nicosia. Legăturile strânse dintre viceconsul și guvernator a avut ca urmare, în 1864, o invitație din partea guvernatorului la o petrecere în onoarea circumciziei fiului său: „Permite-mi să te invit pe toată durata ceremoniilor, care vor începe luni și vor continua până joi, și de asemenea la cină în toate cele patru zile.”¹¹ Dată fiind poziția sa între Anatolia, Siria și Egipt, Ciprul avea în primul rând o valoare strategică. Oferea în surplus câteva produse agricole precum orzul, exportat în Siria, și roșcovele, exportate în Alexandria, dar standardul de viață nu era ridicat, iar „importurile erau foarte scăzute, deoarece Ciprul importa numai strictul necesar pentru locuitorii săi, care sunt foarte săraci”, cum a relatat un vizitator de la sfârșitul secolului al XVIII-lea: câteva haine de calitate, cositor, fier, piper și vopsele.¹² La sfârșitul secolului al XIX-lea vopselele erau folosite în mod profitabil în industria locală: erau aduse din Beirut haine englezești de stambă albă și vopsite în ateliere locale, și s-a dezvoltat o industrie a mătăsii destul de activă. Dar Ciprul făcea parte dintr-o rețea locală, est-mediteraneeană, și legăturile sale internaționale

erau destul de limitate.¹³ Totuși, odată cu creșterea interesului pentru antichități, în Cipru a început să înflorească un nou tip de comerț, în mare parte ilicit. Între 1865 și 1875, consulul american, generalul Louis Palma di Cesnola, a fost unul dintre cei mai împătimiți colecționari a ceea ce el numea „comorile mele”; mare parte din prada lui din splendidul sit de la Kourion a ajuns la Metropolitan Museum din New York.¹⁴

Slăbirea puterii otomane în estul Mediteranei a devenit și mai evidentă în 1878, atunci când britanicii au reușit să-l convingă pe sultan să cedeze administrarea insulei Marii Britanii. Sultanul, Abdülhamid II, a înțeles că avea nevoie de sprijinul britanic pentru a-i ține la distanță pe ruși, pentru că aceștia încă mai sperau să devină o prezență permanentă în Mediterana, obiectiv pe care nu-l puteau realiza decât dacă reușeau să păstreze liberul acces în Bosfor și Dardanele. Britanicii au început să-și retragă sprijinul pentru otomani atunci când în Marea Britanie au ajuns știri despre masacrele armenilor și ale altor oponenți ai autorității turcești; însă și-au păstrat o puternică simpatie pentru grecii care trăiau dincolo de granițele regatului independent.¹⁵ Astfel, Ciprul era văzut ca o garanție pentru păstrarea bunelor relații. În tipicul stil otoman, Sublima Poartă și-a păstrat, pe hârtie, suveranitatea asupra insulei, iar britanicii trebuiau să predea orice profit obținut din administrarea ei către Constantinopol (insula a fost anexată Marii Britanii abia când Marea Britanie și Turcia au ajuns în tabere diferite, în timpul Primului Război Mondial, iar Ciprul a devenit colonie a Coroanei abia în 1925). Interesul britanic pentru Cipru era pur strategic, în urma achiziției numeroaselor acțiuni ale Companiei Canalului Suez, iar valoarea sa a crescut în 1882, atunci când Marea Britanie și-a impus suveranitatea asupra Egiptului. Stăpânirea Ciprului îi asigura Marii Britanii controlul asupra tuturor bazelor din Gibraltar până în Levant, trecând prin Malta, dar era ca și cum ar fi stăpânit un butoi cu pulbere în care lupta dintre cele două religii nu se aplană, ba chiar devenea din ce în ce mai îndârjită sub conducerea unei a treia părți: grecii din Cipru au început să susțină cu tot mai multă insistență ideea că destinul insulei trebuia hotărât în Grecia, în timp ce turcii se temeau că vor avea parte de același tratament de care aveau parte turcii din Creta. La începutul secolului XX, ciprioții turci urmăreau cu foarte mult interes mișcarea reformatoare a Junilor Turci din Imperiul Otoman, astfel că a început să se dezvolte o conștiință a identității naționale care s-a accentuat în

competiția cu naționalismul grec.¹⁶ Decăderea Imperiului Otoman a fost apoi însoțită de forme tot mai categorice de afirmare a identității naționale, care amenințau să dezbinе societăți unde altădată diversele grupuri etnice și religioase trăiseră în oarecare armonie.

IV

IDENTITĂȚILE NAȚIONALE se afirmau mai pregnant în ținuturile otomane în care grupurile etnice și religioase erau împrăștiate și amestecate. Nu e deloc surprinzător că cea mai mare diversitate de etnii și religii se găsea în porturile mediteraneene precum Salonic, Alexandria și Smirna. Salonic, în mod special, a devenit teren de luptă între turci, slavi și greci, chiar dacă în 1912 evreii erau cel mai mare grup din oraș, iar docherii evrei erau atât de numeroși, încât docurile se închideau sâmbăta.¹⁷ Cum a observat Mark Mazower, în acest oraș se foloseau patru tipuri de scriere și patru calendare, astfel că întrebarea „La ce oră e prânzul astăzi?” avea un oarecare sens.¹⁸ În multe zone din oraș limba de bază era iudeo-spaniola, adusă de exilații sefarzi după anul 1492. Numele sinagogilor aminteau încă de ținuturile natale ale evreilor din Salonic: exista o sinagogă a catalanilor, din „Saragoza” (de fapt Siracusa, din Sicilia), și o alta poreclită *Macarron*, pentru că era frecventată de evrei de origine apuliană, despre care se credea că împărtășesc dragostea italienilor pentru macaroane.¹⁹

Ar fi o greșeală să ne facem o imagine romantică despre Salonic. În 1911 această perspectivă a fost exprimată într-un ziar de limbă ladino, *La Solidaridad Ovradera*, astfel:

Salonic nu este un oraș. Este o adunătură de sătuce. Evrei, turci, membri ai sectei Dönme [adeptii lui Shabbetai Zevi], greci, bulgari, occidentali, țigani, fiecare dintre aceste grupuri care astăzi se numesc „națiuni” stă cât mai departe de celelalte, ca și când s-ar teme să nu se contamineze.²⁰

Ce-i drept, este posibil ca un ziar numit *Solidaritatea muncitorească* să nu fi oferit o perspectivă tocmai obiectivă asupra relațiilor dintre grupurile etnice, încercând mai degrabă să creeze o singură comunitate proletară, dincolo de sentimentele naționale. Putem culege câteva informații despre relațiile cotidiene dintre evrei, turci și alții din povestirile lui Leon Sciaky despre copilăria lui în Salonicul sfârșitului de secol XIX; avem de-a face cu o familie evreiască prosperă care se află în relații călduroase cu țăranii bulgari care-l aprovizionau pe tatăl lui Sciaky cu cerealele

pe care le vindea, în timp ce pe străzile oraşului micul Sciaky era tratat foarte bine de către vecinii musulmani şi creştini, adesea dispuşi să-i ajute pe membrii altor comunităţi atunci când izbucneau răscoale.²¹

Iudaismul sefard a fost dintotdeauna mai deschis către culturile vecine decât formele de iudaism mai stricte practicate în estul Europei de evreii aşkenazi, şi, pe măsură ce lumea otomană a fost tot mai mult influenţată de occidentul european, elitele evreieşti au adoptat la rândul-le manierele şi limbile occidentale. Identitatea sefardă era ambivalentă. Era, teoretic, o combinaţie de sofisticare occidentală şi o notă de exotism oriental, o viziune răspândită de Disraeli în Marea Britanie. Chiar şi în copilărie, Leon Sciaky purta haine occidentale, un semn clar al statutului social şi economic, precum şi al aspiraţiilor culturale ale familiei sale, în timp ce cea mai bogată familie evreiască din Salonic, Allatini, îşi decorase casa cu cea mai bună mobilă atât din Orient, cât şi din Occident.²² Începând din 1873, prin intermediul noilor şcoli ale Alianţei Israelite Universale, franceza a pătruns tot mai mult în viaţa evreilor din Salonic, în defavoarea limbii ladino, pe care unii o considerau limba claselor de jos (şi în Alexandria franceza devenea *de mode*, chiar *de rigueur*, în rândul elitelor evreieşti). În 1912 AIU avea peste 4 000 de elevi, mai bine de jumătate din numărul copiilor din şcolile evreieşti ale oraşului.²³ Locuitorii din Salonic şi din Alexandria nu erau îngrijoraţi de imperialismul cultural francez căruia îi cădeau pradă; nu doar evreii, ci toţi orăşenii prosperi de pe cuprinsul Imperiului Otoman vedeau în limba franceză o emblemă a distincţiei.

Pe când încă stăpâneau Salonicul, turcii ştiau că, deşi în minoritate, ei erau cei care deţineau puterea. Sciaky a povestit cum în 1876 au izbucnit mai multe răscoale după ce un bulgar a apelat la consulii străini pentru a împiedica mariajul fiicei lui cu un turc; consulii francez şi german au făcut greşeala majoră de a intra într-o moschee în timp ce spiritele erau încă inflamate, şi au fost linşaţi.²⁴ Tulburările din sânul diverselor comunităţi s-au intensificat până în anul 1900. Grecii erau entuziasmaţi de răspândirea educaţiei: copiii învăţau acum propria lor limbă în şcoli adecvate şi puteau privi spre sud, unde cei din neamul lor trăiau într-un regat grec independent. Slavii au devenit foarte recalcitranti. În anii 1890, mişcarea radicală a slavilor macedoneni, care vorbeau o formă a limbii bulgare, s-a reunit în Organizaţia Revoluţionară Internă Macedoneană (ORIM), luptând pentru

autonomie pentru întinsul lanț de provincii otomane dintre Salonic și Skopje; organizația vedea în Salonic capitala acestui lanț și de aceea voia să dea orașului o identitate culturală bulgară. Acest lucru era intolerabil pentru grecii din Salonic, care le-au oferit turcilor informațiile culese despre activitatea ORIM.²⁵ În scurt timp ORIM a hotărât că sosise timpul pentru acțiuni drastice. În ianuarie 1903 agenții săi au cumpărat un aprozar aflat vizavi de Banca Otomană, unde vindea un bulgar ursuz căruia parcă nu-i păsa de marfa sărăcăcioasă expusă pe tarabe. Totuși, noaptea magazinul prindea viață: o echipă ORIM săpa tunele subterane pentru a ascunde mine sub frumoasa clădire a Băncii Otomane. Membrii echipei aproape că au fost prinși, pentru că în timpul săpăturilor blocaseră unul dintre canalele colectoare ale orașului, iar hotelul Colombo, din apropiere, se plânsese că i se înfundaseră toaletele. Pe 28 aprilie bombele au explodat, aruncând în aer banca și mai multe clădiri învecinate.²⁶

Salonicul s-a confruntat de asemenea și cu puternicele unde ale schimbării din interiorul guvernării turcești, odată cu afirmarea Junilor Turci și cu planurile de reformă. Tulburările politice din Mediterana făceau ca viața din Salonic să decadă: mărfurile italiene erau boicotate după ce în 1911 italienii invadaseră Tripolitania, iar comerțul cu Trieste era boicostat din cauză că austrieții preluaseră în mod controversat controlul asupra Bosniei. Sătulă de această situație, bogata familie Allatini a plecat în Italia. Puterea otomană se degrada mai repede ca niciodată, astfel că nu a fost o surpriză faptul că în 1912 grecii au invadat Salonicul, revendicându-l pentru regat. Din păcate, au sosit și trupele bulgare, care n-au mai vrut să plece; chiar și atunci când au fost convinse s-o facă, dincolo de ziduri au izbucnit mai multe altercații între unitățile bulgare și grecești. Astfel, grecii au cucerit Salonicul, dar bulgarii erau o amenințare serioasă, iar orașul a pierdut hinterlandul fertil din care tatăl lui Leon Sciaky făcuse rost de cereale. În 1913, orașul găzduia aproape 46 000 de musulmani și peste 61 000 de evrei, față de cei 40 000 de creștini ortodocși, dar activiștii greci intenționau să-i facă să se simtă intruși.²⁷ Cimitirele le-au fost profanate, iar magazinele le-au fost jefuite. Prim-ministrul, Venizelos, un erou al revoluției din Creta, a fost un susținător înfocat al ideii unei Grecii locuite numai de greci ortodocși. Ce anume se întâmpla în această situație cu evreii, pe care Venizelos i-a privit întotdeauna cu suspiciune, nu era deloc clar. În august 1917, un mare incendiu a distrus

zone extinse ale oraşului, printre care districtele evreiesc şi musulman. Pe lângă faptul că a determinat creşterea emigraţiei evreieşti şi musulmane, incendiul le-a oferit autorităţilor greceşti ocazia de a-şi pune în aplicare planul de reconstruire a Salonicului ca oraş grecesc, populat de greci. Scopul era clar: Salonic avea să redevină oraşul creştin al Sfântului Dimitrie. Salonic avea să renască sub numele de Tesalonic.

Ieșirea din scenă a otomanilor 1900–1918

I

ISTORIA MEDITERANEI a fost prezentată în această carte ca o serie de etape în care marea a fost integrată, în mai mică sau mai mare măsură, într-o singură zonă economică și chiar politică. Odată cu cea de-a cincea Mediterană, caracterul acestui proces s-a schimbat complet. Mediterana a devenit principala arteră prin care mărfurile, navele de război, emigranții și alți călători ajungeau din Oceanul Atlantic în Oceanul Indian. Scăderea productivității ținuturilor din jurul Mediteranei și inaugurarea comerțului substanțial cu cereale din Canada și cu tutun din Statele Unite (pentru a cita două exemple) au făcut să scadă și interesul oamenilor de afaceri pentru Mediterana. Chiar și comerțul cu bumbac din Egipt, revigorat, se confrunta cu concurența din partea Indiei și a sudului Statelor Unite. Căile maritime care porneau din Genova se îndreptau către vestul Mediteranei și apoi către Atlantic, purtând către Lumea Nouă sute de mii de emigranți, care s-au stabilit în New York, Chicago, Buenos Aires, São Paulo și alte orașe aflate în plin avânt din America de Nord și America de Sud în jurul anului 1900. Emigrația italiană era formată în majoritate din sudiști, deoarece locuitorii satelor din sud nu beneficiau de îmbunătățirea standardului de viață care începea să schimbe fața orașului Milano și a altor centre din nord.

Pe de altă parte, pentru francezi se găseau oportunități pentru începerea unei noi vieți în Mediterana: Algeria a devenit destinația preferată a emigranților francezi, pentru că se viza crearea unei noi Franțe pe țărmurile Africii de Nord, în timp ce teritoriile sălbatice mărginite de țărmuri rămâneau sub control colonial. Două manifestări ale acestei politici au fost reconstruirea unei mari părți din Alger în stil european și, în 1870, acordarea cetățeniei franceze în masă unui număr de 35 000 de evrei algerieni. Evreii algerieni erau considerați *évolués*, „civilizați“, pentru că profitaseră de oportunitățile oferite de stăpânirea franceză, înființând școli moderne sub patronajul Alianței Israelite Universale, fondată pentru promovarea educației evreiești după modelul european, și transformându-se într-o nouă clasă profesională.¹ Începând din anii 1880, după ce a intrat sub control francez, și Tunisia a atras coloniști francezi, deși mult mai încet; în jurul anului 1900 era o țintă mai populară pentru coloniștii italieni decât pentru cei francezi. Și regatul Italiei privea cu interes către Africa de Nord, pentru că liderii săi politici considerau că ar oferi țării lor oportunitatea de a deveni o putere mediteraneeană la fel de mare ca Franța. Italienii nu construiau încă ideea de *Mare Nostrum*, articulată de Mussolini în anii 1930, deoarece era evident că Marea Britanie domina Mediterana, dar opinia publică italiană și democrații italieni erau convinși că Italia avea un destin imperial. În parte, argumentele erau de ordin moral: ca și în Algeria franceză, exista posibilitatea de a le oferi civilizația europeană unor popoare care erau considerate, cu condescendență, înapoiate. Pe de altă parte, erau politice: Italia și-ar fi pierdut influența în Europa dacă n-ar fi arătat că e capabilă de asemenea realizări mărețe. În sfârșit, în mare măsură argumentele erau economice: puterea statului italian avea să depindă de evoluția sa economică, posibilă numai în urma exploatării materiilor prime oferite de un teritoriu colonial. Spania, care până în 1904 își extinsese controlul asupra coastei marocane, anexând orașul Tetuán și arealul din jurul orașelor Ceuta și Melilla, era doar un concurent minor.²

Colapsul finanțelor statului în Tunisia de-a lungul anilor 1860 a fost o oportunitate atât pentru Franța, cât și pentru Italia. Numeroși creditori francezi ar fi avut de suferit dacă beiful și guvernul său nu și-ar fi îndeplinit obligațiile. Situația nu era foarte diferită de cea din Egiptul lui Said și Ismail. A fost înființată o comisie financiară internațională, pe care francezii voiau s-o conducă. Guvernul italian n-a fost deloc

mulțumit de această situație: aportul consistent al italienilor la economia tunisiană și numărul mare de coloniști italieni au încurajat Italia să pretindă controlul asupra unor ramuri întregi ale economiei tunisiene, precum producția și exportul de tutun și administrarea căilor ferate. Totuși, în 1883 francezii reușiseră să-și asigure o poziție dominantă, iar beiul a fost de acord cu înființarea unui protectorat francez asupra Tunisiei.³ Guvernul italian a fost nevoit să se orienteze către alte direcții, și a observat repede că existau aceleași oportunități și în apropiere, în Libia, aflată sub stăpânire otomană; în 1902, francezii și britanicii, hotărâți să împartă Mediterana, căzuseră de acord să lase Italia să facă ce vrea acolo – o modalitate utilă de a atrage Italia într-o alianță politică mai extinsă împotriva viitorilor dușmani. A devenit imediat limpede cine puteau să fie acești dușmani: băncile germane au început să investească în Libia în competiție cu Banco di Roma. În 1911 numai germanilor, nu și italienilor, li s-a permis să cumpere pământuri în Libia. Pentru că tensiunile dintre Roma și Constantinopol au crescut, turcii au încercat să-i potolească pe italieni oferindu-le concesiile comerciale. Dar era prea târziu. Italienii hotărâseră că pentru a intra în rândul națiunilor europene Italia avea nevoie de o misiune imperială. Slăbirea puterii otomane, mai ales în provinciile periferice, a devenit pe zi ce trecea tot mai evidentă. La sfârșitul lui septembrie 1911 guvernul italian a declarat război Turciei, iar până la sfârșitul lui octombrie flotele italiene deplasaseră fără piedici la Tripoli, Benghazi și alte orașe importante o forță de ocupație de 60 000 de soldați. Aceasta a fost partea mai ușoară; apoi a izbucnit rezistența locală și, pentru că pagubele în rândul italienilor au crescut, guvernul italian a acceptat să discute termenii păcii cu Constantinopolul. Ca întotdeauna, sultanul otoman n-a vrut să renunțe la suveranitatea formală a Turciei asupra foștilor supuși. La un an după această invazie, a recunoscut stăpânirea italiană asupra Libiei, rămasă din punct de vedere formal teritoriu otoman.⁴ Italienii n-au putut controla această zonă, dar, ca și în cazul Algerului, intenționau să europenizeze zonele pe care le stăpâneau, astfel că au început să reconstruiască Tripoli după modelul orașelor italiene moderne.

La izbucnirea Primului Război Mondial, așadar, întregul lanț de orașe de la Ceuta în vest la Port Said în est se aflau sub stăpânirea sau protectoratul Spaniei, Franței, Italiei sau Marii Britanii. Kaizerul german a vizitat Tangerul în 1905 și s-a arătat nemulțumit de creșterea influenței franceze în

Maroc, dar Germania nu a reușit să transforme Marocul în avanpostul său, cum nu reușise nici cu Libia. Ba chiar Tanger a devenit o enclavă specială, în care sultanul Marocului împărțea puterea cu consulii străini. O figură deosebit de importantă era inspectorul-șef de poliție, care avea rolul de intermediar între sultan și consuli; este un exemplu rar al prezenței elvețiene în Mediterana, pentru că această funcție trebuia îndeplinită de o persoană neutră. Astfel, turcii își pierduseră complet autoritatea în Africa de Nord; germanii nu câștigaseră nici un avanpost; austriecii s-au mărginit la prezența în Trieste și coasta dalmată și n-au participat la lupta pentru Africa de Nord; iar Marea Britanie domina căile navale între Gibraltar și Canalul Suez.

II

UN CÂȘTIG SUPLIMENTAR ȘI VALOROS AL ITALIEI a fost Rhodosul, împreună cu Insulele Dodecaneze. Insularii, în mare parte greci, încercaseră să se emancipeze de sub controlul otoman și păreau să existe perspective favorabile pentru înființarea unei „Federații a Insulelor Dodecaneze”: toate insulele aveau o poziție bună, pe drumurile comerciale, aducându-le prosperitate locuitorilor lor greci și evrei. Totuși, italienii și-au dat seama de valoarea strategică a unor insule aflate atât de aproape de centrul puterii otomane și au profitat de războiul cu Turcia pentru a le cucerii, în 1912. Italia a încercat să sprijine economia noii sale colonii. Insulele Dodecaneze erau foarte diferite de Libia sau de imperiul pe care și italienii visau să-l creeze în Abisinia, astfel că-i tratau pe locuitorii lor mai degrabă ca egali.⁵ Această cucerire marchează începutul unei încercări a puterilor europene de a dezmembra în sfârșit Imperiul Otoman. Nu a fost un proces bine coordonat; ba mai mult, majoritatea inițiativelor au venit din teritoriile otomane, deoarece în 1912 chiar și Albania, în mod tradițional destul de fidelă Constantinopolului, devenise un focar de nemulțumiri. Primul Război Mondial n-a făcut decât să accentueze tendința repede conturată de emancipare a provinciilor otomane. Angajarea Turciei de partea Germaniei n-a fost în nici un caz inevitabilă. Când norii războiului s-au strâns deasupra Europei, turcii s-au arătat dornici să negocieze un nou tratat cu Marea Britanie, pe care o considerau în continuare un aliat firesc împotriva încercărilor Rusiei de a pătrunde din Marea Neagră în Marea Albă; știau, de asemenea, că spiritul temerar al grecilor, care-l purtase pe regele George al Greciei tocmai la Salonic,

rămânea o amenințare pentru capitala lor – *Megáli Idéa* sau „Marea idee“ a lui Venizelos presupunea nici mai mult, nici mai puțin decât înlocuirea Constantinopolului cu Atena drept capitală a Greciei. Dar cea mai importantă caracteristică a Mediteranei în august 1914 era extrema volatilitate a tuturor relațiilor politice: Marea Britanie avea să se alieze cu Turcia? Sau mai degrabă cu Rusia? Ce era de făcut cu Grecia? Părea că sultanul se lăsa atras în plasa kaizerului, dar nimic nu era sigur. Pe 10 august 1914, două vase de război germane au fost lăsate să navigheze în Cornul de Aur, iar guvernul turc a convenit ca, dacă acestea aveau să fie urmărite de vase engleze, bateriile turcești să deschidă focul asupra britanicilor. Între timp, două nave construite în Marea Britanie pentru flota otomană, cu costuri de 7 500 000 de lire, au fost rechiziționate de Marina Regală, stârnind în presa turcească mai multe acuze violente la adresa Marii Britanii.⁶

Unul dintre cei care s-au exprimat hotărât împotriva turcilor a fost Winston Churchill, acum prim-lord al Amiralității. Prim-ministrul, Asquith, nota pe 21 august că Churchill era „violent antiturci“. Totuși, retorica lui se sprijinea pe o politică originală și îndrăzneță. Victoria în fața Imperiului Otoman ar fi asigurat interesele Marii Britanii nu numai în Mediterana, ci și în Oceanul Indian, unde Persia devenea o importantă sursă de petrol, exportat prin Canalul Suez. Atunci când Rusia a intrat în război împotriva Germaniei, Dardanelele au devenit un punct de trecere esențial prin care Rusia putea să se aprovizioneze cu arme și să exporte grâul din Ucraina, foarte important pentru balanța sa de plăți.⁷ În martie 1915, temându-se de un armistițiu între Rusia și Germania, guvernul britanic a acceptat ca Rusiei să-i fie cedat controlul asupra Constantinopolului, Dardanelelor, sudului Traciei și insulelor egeene aflate cel mai aproape de Dardanele.⁸

Pledoaria înflăcărată a lui Churchill pentru o campanie de forțare a Dardanelelor a fost încununată de cea mai consistentă ofensivă navală care a avut loc în Mediterana în timpul Marelui Război. Spre deosebire de al Doilea Război Mondial, în Mediterana s-au desfășurat puține operațiuni, iar flota austriacă, vom vedea în continuare, a făcut câteva incursiuni în afara Adriaticii, pe care era hotărâtă s-o apere. Totuși, pe țărmurile Mediteranei au avut loc câteva campanii pe uscat, mai ales în Palestina și în nord-estul Italiei. O amenințare militară turcească asupra Canalului Suez a fost de ajuns pentru a-i determina pe britanici să-și impună

propriul favorit la funcția de *khedive* al Egiptului și să transforme țara în protectorat britanic – de acum înainte, atât în Egipt, cât și în Cipru, nimeni nu mai credea în povestea că aceste ținuturi se află încă sub protecția sultanului.⁹ Astfel, suprafața Mediteranei n-a fost mai deloc răscolită, chiar dacă în adâncuri stăteau acum ascunse foarte multe submarine, care și-au dovedit cât se poate de clar în Atlantic capacitatea de a cauza pagube navelor imperiale. În parte, această relativă liniște se explica prin faptul că navele britanice și germane erau utilizate în apele nordice pentru misiuni considerate mai importante.

O excepție extrem de controversată a fost campania de la Gallipoli, din 1915. În ianuarie 1915, Fisher, prim-lord al Mării, i s-a plâns lordului Jellicoe, colegul său:

Membrii Cabinetului au decis să cucerească Dardanelele numai cu ajutorul Marinei, folosind 15 nave militare și 32 de alte vase și păstrând acolo trei crucișătoare și o flotilă de distrugătoare – *de toate fiind nevoie urgent în teatrul de operațiuni decisiv de acasă!* Există o singură soluție, și anume să demisionez! Dar tu-mi spui „nu!“, ceea ce ar însemna pur și simplu să accept parțial ceva ce dezaprob categoric. *Nu sunt de acord nici cu cel mai mic pas.*¹⁰

De aceea, chiar dacă a cedat, Fisher i-a trimis un mesaj lui Churchill, în care-i spunea: „*cu cât mă gândesc mai mult la cheștiunea Dardanele, cu atât îmi displace mai mult!*“¹¹ Credea cu tărie că acel conflict naval trebuia rezolvat în Marea Nordului. Campania de la Gallipoli a rămas celebră pentru luptele aprige în care turcii au înfruntat trupele britanice, australiene și neo-zeelandeze pe limba de pământ care domină partea europeană a Dardanelelor. Planul inițial fusese ca vasele engleze, sprijinite de cele franceze, să forțeze trecerea. Când a devenit clar că era o acțiune imposibil de realizat, s-a luat decizia să fie duși 50 000 de soldați în Golful Mudros, un mare port natural aflat pe latura sudică a insulei Lemnos, foarte aproape de Peninsula Gallipoli. Dar Mudros nu avea instalațiile portuare de care avea nevoie Marina Regală; în plus, nu existau nici suficientă apă pentru trupe și nici locuri unde să fie cazate. Pentru că au ajuns acolo în luna februarie, au trebuit să suporte neplăcutele condiții de iarnă.¹² Atacul naval britanic asupra intrării Dardanelelor de pe 18 martie 1915 s-a soldat cu pierderea a trei nave de război britanice, deși turcii care bombardau flota și-au folosit tot arsenalul, iar barajul de mine din interiorul strâmătorii s-a dovedit extrem de periculos.¹³ Britanicii speraseră că flota rusească din Marea

Neagră se va îndrepta spre Constantinopol cu 47 000 de soldați, dar rușii n-au făcut decât să bombardeze pozițiile turcești de la gura Bosforului de la o distanță sigură. Își dăduseră seama că nu venise încă timpul pentru restaurarea Constantinopolului ca centru al ortodoxiei.¹⁴ În urma dezastrelor care au urmat Churchill a fost concediat, dar până să se întâmple asta trupele au fost încercuite în poziții imposibile:

La țărnul aspru, neprietenos
E-un colț păraginit, de mult pustiu
Plin de morminte și de sânge gros
Ce sfânt va deveni în timp, și viu.
Acolo zace veșnic cenușa mărișilor eroi,
Care cu tinerețea lor aprins-au Noaptea,
Luptând prin ploaia de alice-n toI
Și câștigând o libertate și-un renume ce învins-au moartea.¹⁵

S-au înregistrat pierderi totale de 265 000 de soldați din Marea Britanie, Imperiul Britanic și Franța, și poate de 300 000 de soldați din tabăra turcă; dar, în ciuda pagubelor imense, turcii au fost cei care au rămas pe poziții, astfel că în mai puțin de nouă luni forțele atacului s-au retras. Din perspectiva britanicilor, campania de la Gallipoli a avut și niște urmări pozitive: turcii au fost forțați să-și retragă multe dintre cele mai performante trupe din Palestina, slăbind astfel presiunea asupra Egiptului și Canalului Suez.¹⁶

III

ÎN TIMPUL MARELUI RĂZBOI, zone extinse din Mediterana au rămas liniștite. Înainte de începerea conflictului, britanicii și francezii sperau să-l atragă pe regele Alfonso al Spaniei într-o alianță, iar Amiralitatea Britanică a ochit Ceuta ca bază potrivită pentru submarinele și torpiloarele sale, în timp ce francezii sperau că Insulele Baleare puteau fi folosite drept haltă pentru trupele care erau transferate din teritoriile franceze din Africa de Nord. Poate că negocierile ar fi ajuns mai departe dacă regele spaniol n-ar fi ridicat în mod nechibzuit pretenția de a primi frământata republică Portugalia drept recompensă pentru orice fel de sprijin ar fi acordat Franței și Marii Britanii.¹⁷ Dar măcar și-a păstrat neutralitatea, iar apele spaniole au rămas sigure pentru navigație. În centru, principala țintă a activității navale era Adriatica, unde staționa flota austriacă. Iredentiștii italieni priveau avizi către coastele Istriei și Dalmației, iar austriecii vedeau în Kotor baza navală

esențială de care depindea capacitatea lor de a stăpâni țărmurile estice ale Adriaticii. O răscoală care a avut loc în Kotor în februarie 1918 a demonstrat că ar fi trebuit acordată mai multă atenție condițiilor în care marinarii au fost nevoiți să muncească pe perioada cât trupele au fost desfășurate acolo. Marinarii s-au plâns că ofițerii trăiau în condiții mai bune, adesea însoțiți de soțiile sau iubitele lor, iar unul dintre marinari a spus chiar că i s-a cerut să-și folosească rația de săpun pentru a spăla câinele căpitanului. Ba mai rău, marinarii de grade inferioare trebuiau să se mulțumească cu niște haine jerpelite și cu o dietă formată din carne alterată și foarte puțină pâine, în timp ce ofițerii erau hrăniți bine, cu carne de calitate, legume și fructe. Având în vedere că avioanele erau o invenție recentă, nu e deloc surprinzător că ofițerii care voiau să le impresioneze pe tinerele infirmiere le luau la plimbare cu avionul sau că uneori hidroavioanele erau folosite pentru a-i duce pe ofițerii austrieci la un bordel de lux din Dubrovnik. După ce această răscoală a fost stinsă, autoritățile i-au împușcat doar pe liderii care ieșiseră în evidență, dându-și seama că venise timpul ca marina să fie serios reorganizată (sub conducerea nou-promovatului amiral Horthy, care și-a purtat ani la rând titlul cu mândrie, chiar și ca „regent“ al Ungariei, țară fără ieșire la mare).¹⁸

La începutul războiului condițiile din Kotor nu erau deloc rele. Portul se întinde adânc în fiordul de care e adăpostit, dincolo de defileul Bocche di Cattaro, și este străjuit de munții prăpăstioși ai Muntenegrului. Pentru a fi în deplină siguranță, austriecii ar fi trebuit să supună Muntenegrul, al cărui conducător, din solidaritate cu vecinii săi sârbi, declarase război Austro-Ungariei la puțin timp după asasinarea lui Franz Ferdinand. La sfârșitul verii anului 1914 marina austriacă a început să bombardeze portul muntenegrean Bar, iar francezii au răspuns cu o flotă destul de mare trimisă din Malta: paisprezece nave de război și mai multe vase mai mici. Flota franceză i-a alungat pe austrieci din Bar și a bombardat fortificațiile exterioare ale defileului Bocche di Cattaro, fără să pătrundă în Kotor. Dar era o situație foarte dificilă: până în mai 1915, când Italia a declarat război Austro-Ungariei, francezii n-au avut o bază mai apropiată decât Malta, aflată sub stăpânire britanică, iar trupele franceze erau angajate în totalitate în luptele de pe Marna, mult în nord.¹⁹ Apoi austriecii au prins curaj, atacând temerar orașe italiene de coastă precum Senigallia, Rimini și Ancona, unde au provocat pagube uriașe: au distrus gara și depozitele de cărbuni și țiței și au devastat mai multe clădiri

publice, inclusiv un spital; șaizeci și opt de oameni au murit. Cu toate acestea, austriecii nu s-au atins de Taranto, principala bază navală italiană. Nu-și doreau o bătălie pe mare. Italienii au răspuns trimițându-și marina din Apulia în sudul Dalmației; au distrus calea ferată dintre Dubrovnik și Kotor. Acest joc bazat pe principiul ochi pentru ochi a continuat prin atacuri cu torpile lansate către vasele italiene de pe submarine germane; pentru că Italia nu se afla încă în război cu Germania, ci doar cu Austria, submarinele arborau nestingherite steagul austriac. În noiembrie 1915 prezența germană clandestină a avut consecințe dezastruoase: un submarin german a scufundat în largul coastelor Africii de Nord vaporul de linie italian *Ancona*, care mergea din Sicilia către New York; au murit foarte mulți oameni, iar președintele american a protestat copios la adresa Austriei în privința acestui act pentru care, firește, austriecii abia așteptau să dea vina pe germani.²⁰ Până la urmă, după mai multe bombardamente de pe mare, trupele austriece au escaladat înălțimile din Muntenegru și, la începutul anului 1916, au cucerit capitala, Cetinje.²¹

După aceea a urmat o luptă pentru supremație într-un singur colț al Mediteranei. În primăvara lui 1917 acțiunea s-a concentrat în culoarul strâmt dintre Otranto și Albania, unde austriecii stăpâneau acum Durazzo. Toată tehnologia aflată la îndemână a fost folosită la capacitate maximă. Ambele tabere și-au mobilizat hidroavioane care aruncau bombe asupra navelor inamice fără să producă pagube vizibile, iar britanicii au înființat o nouă tabără pentru hidroavioane la Brindisi. Au fost instalate plase în care să fie prinse submarinele austriece și germane, dar, chiar dacă puteau opri submarinele, acestea nu puteau opri și torpilele. Britanicii, italienii și francezii au primit și întăriri: paisprezece distrugătoare japoneze și un crucișător au jucat un rol extrem de important în izbânda asupra submarinelor germane; au sosit de asemenea șase crucișătoare australiene și, după ce Grecia a intrat și ea în război, târziu, în iulie 1917, a fost mobilizată și o flotă elenă destul de mare.²² Importanța conflictului relativ restrâns cu austriecii constă în apariția unor noi metode de luptă pentru controlul pe mare: aeroplanele, care încă nu-și demonstraseră pe deplin utilitatea, și submarinele, care au făcut-o imediat. Deveniseră vizibile câteva noi pericole: navigația comercială era amenințată de submarinele inamice, astfel că în 1917 britanicii și francezii începuseră deja să folosească un sistem eficient de escortare a vaselor la est de Gibraltar cu ajutorul

unor convoaie.²³ În vreme de război, după un secol de relativă liniște, apăruse un dușman mai viclean decât corsarii berberi: invizibil, fatal și dornic să provoace pagube fără motiv, așa cum corsarii, care căutau pradă și prizonieri, nu fuseseră niciodată.

Poveste despre patru orașe și jumătate
1900–1950

I

ÎN CEEA CE PRIVEȘTE SPAȚIUL MEDITERANEEAN, Primul Război Mondial a fost doar o parte dintr-o succesiune de crize care au marcat ultimele zvâcniri de viață ale Imperiului Otoman: pierderea Ciprului, Egiptului, Libiei, Insulelor Dodecaneze, apoi războiul în sine, cu pierderea Palestinei în favoarea britanicilor, urmată curând de instaurarea stăpânirii franceze în Siria. Toate aceste schimbări au avut consecințe, uneori drastice, asupra orașelor-port în care diversele grupuri etnice și religioase coabitaseră secole de-a rândul, mai ales Salonic, Smirna, Alexandria și Yaffa. La sfârșitul războiului, ținuturile otomane au fost împărțite între puterile câștigătoare, chiar și Constantinopolul fiind împânzit de trupe britanice.¹ Sultanul a devenit neputincios din punct de vedere politic, lăsând astfel cale liberă radicaliștilor turci, mai ales lui Mustafa Kemal, care cunoscuse gloria luptând la Gallipoli. Neîncrederea cu care puterile Antantei îi priveau pe turci era în acord cu sentimentul general: deportarea în masă a armenilor în primăvara și vara anului 1915 îi oripilase pe diplomații americani stabiliți în Constantinopol și Smirna. Obligați să parcurgă pe jos, prin soarele dogoritor, dealurile anatoliene și împinși de la spate de supraveghetori cruzi, bărbații, femeile și copiii se prăbușeau și mureau sau erau uciși din amuzament, în timp ce guvernul otoman trâmbeța niște așa-zise comploturi urzite în rândul armenilor. Scopul era „exterminarea tuturor persoanelor de sex masculin cu vârsta sub cincizeci de ani”.² Grecii, evreii și negustorii străini au fost cuprinși de îngrijorare la gândul că „purificarea” Anatoliei nu avea să se oprească numai la persecuția armenilor. În ultimele sale zile, guvernul otoman abandonase vechiul său ideal al conviețuirii. După cum o dovedeau adesea radicalii Juni Turci, și în Turcia puternicul naționalism lua tot mai mult locul toleranței din vremurile trecute.

Smirna a ieșit din război neatinsă, majoritatea populației de acolo scăpând de persecuții, mai ales datorită faptului că *vali*, guvernatorul ei, Rahmi Bei, s-a arătat sceptic față de alianța Turciei cu Germania și Austria și a înțeles că prosperitatea orașului său depindea de diversitatea populației, format din greci, armeni, evrei, negustori evrei și turci.³ Atunci când i s-a ordonat să-i predea pe armeni autorităților otomane, deși a temporizat, a trebuit până la urmă să trimită circa o sută de „indezirabili” către o soartă nesigură.⁴ Majoritatea populației din Smirna era formată din greci; ba chiar acolo trăiau mai mulți greci decât la Atena, și cu toții au rămas foarte atașați ortodoxiei, care juca un rol important în sistemul de învățământ grecesc și în manifestările publice, în timp ce ideile naționaliste venite din Grecia începuseră de asemenea să se strecoare în rândul comunității. Grecii erau foarte activi în comerțul cu fructe uscate, iar sosirea recoltei de smochine de pe continent era un mare prilej de sărbătoare în portul din Smirna. Comunitatea evreiască vorbitoare de ladino din Smirna era mai puțin numeroasă decât cea din Salonic, dar, ca și acolo, se încetățeneau și modele occidentale. Guvernatorul a vizitat la un moment dat școala Alianței Israelite Universale și a cerut ca evreii să poarte fesuri, nu pălăriile în stil occidental pe care începuseră să le folosească: „Nu vă aflați în Franța sau în Germania, sunteți în Turcia, și sunteți supușii Majestății Sale sultanul.”⁵

Smirna avea un port excelent și se dezvoltase continuu de la sfârșitul secolului al XVIII-lea, în timp ce alte porturi otomane se confruntau cu scădea traficului de mărfuri. În

jurul anului 1800, Franța domina comerțul otoman cu Europa și aproviziona orașul nu doar cu stofe europene, ci și cu produse din colonii precum zahărul, cafeaua, cârmâzul și indigoul. De fapt, turcii din Smirna cumpărau fesuri țesute în Franța.⁶ Cât despre europeni, portul găzduia o comunitate foarte activă de familii de afaceriști britanici, francezi și italieni, care au contribuit la înflorirea afacerilor Smirnei pe tot parcursul secolului al XIX-lea, când familii precum Whittall, principalii exportatori de fructe, și Giraud, în ale cărei fabrici de covoare lucrau 150 000 de oameni, dominau viața economică. Printre nou-sosiți se numărau americanii, care foloseau Smirna ca escală în traficul comercial al Standard Oil Company din New Jersey.⁷ La câțiva kilometri de oraș se întindeau suburbiile cu impunătoare case ale marilor familii levantine, uneori botezate cu nume pe măsură, precum Paradise, suburbii legate de centrul Smirnei printr-o cale ferată și prin trasee pentru bărci.⁸ Chiar și în timpul războiului, acești „levantini“, cum erau cunoscuți, au reușit să ducă în continuare o viață liniștită, pentru că Rahmi Bei și-a dat seama că n-are de ce să-i trateze pe negustorii străini ca pe niște extratereștri inamici – majoritatea se născuseră în Smirna și nu vizitaseră niciodată țara al cărei pașaport îl dețineau.

La Londra, guvernului britanic victorios nu-i păsa de interesele negustorilor levantini din Smirna. Turcii erau priviți cu nemiloasă ostilitate: lordul Curzon, ministrul britanic de externe, i-a descris pe otomani drept „cele mai veninoase rădăcini ale răului“ din lume, iar Lloyd George, prim-ministrul, fusese ani de-a rândul entuziast în privința nobilelor realizări ale civilizației grecești antice, în opoziție cu eșecurile jalnice ale turcilor; extrem de nedrept, el l-a desființat pe Kemal, numindu-l „vânzător de covoare într-un bazar“. Aceasta l-a făcut să îmbrățișeze visul lui Venizelos cu privire la restaurarea dominației grecești asupra Mării Egee, până la coasta Asiei Mici. Pentru Venizelos, acolo se afla leagănul civilizației grecești: în Ionia antică, ai cărei locuitori greci, sublinia el, „constituie cea mai pură spiță a neamului elen“, trăiau în cel mai bun caz 800 000 de persoane.⁹ Marea Britanie a apreciat sprijinul militar primit din partea grecilor de-a lungul anului 1919, în lupta împotriva revoluționarilor bolșevici din Rusia. Se impunea ca acești luptători greci pentru libertate să fie recompensați. De aceea, britanicii le-au oferit bucuroși grecilor Smirna și împrejurimile sale, deși americanii și puterile continentale, reunite la Conferința de Pace de la Paris din 1919, au privit

ideea cu scepticism, iar familia de negustori levantini Whittalis din Smirna a demonstrat că locuitorii orașului nu voiau să fie conduși de guvernul grec, deoarece toți cei de acolo, greci, turci, evrei sau armeni, prețuiau mai mult armonia care domnea în oraș și nu voiau decât o formă de guvernământ locală. Lloyd George i-a convins pe majoritatea aliaților săi că Smirna și împrejurimile ei trebuiau să intre imediat sub conducerea lui Venizelos, care ar trebui îndemnat să trimită acolo vase grecești și să ocupe neîntârziat coasta ionică. Printre cei care s-au opus cu înverșunare acestor planuri s-a numărat și înaltul comisar american la Constantinopol, amiralul Bristol, un om ale cărui prejudecăți nu-l recomandau deloc pentru viitoarele lui sarcini: el a afirmat că „armenii sunt un neam asemănător evreilor; nu au deloc sau au prea puțin spirit național și au o moralitate precară“, dar și-a îndreptat furia împotriva britanicilor, deoarece nu credea că planurile lui Lloyd George se bazau pe preocupări morale înalte – importantă era de fapt competiția pentru petrol.¹⁰

În mai 1919, au sosit în Smirna 13 000 de soldați greci. Deși a urmat o perioadă de liniște, incidentele au început apoi să se adune: satele turcești au fost prădate și aproximativ 400 de turci și 100 de greci au fost uciși numai în Smirna. Noul guvernator grec, Aristides Sterghiades, o fire izolată, a preferat să nu se implice în viața socială a elitei din Smirna. A încercat să fie drept și adesea a ținut partea turcilor în conflictele cu grecii; prețul pe care a trebuit să-l plătească a fost nesupunerea grecilor, a căror atitudine triumfalistă amenința tot ceea ce orașul avea mai special. Pe de altă parte, politica lui a revitalizat comerțul din Smirna. Dar în împrejurimi problemele au devenit din ce în ce mai serioase; Crucea Roșie a strâns dovezi despre epurarea etnică pe care grecii o practicau în zonele locuite de turci. Un ofițer grec a fost întrebat de reprezentanții Crucii Roșii de ce i-a lăsat pe oamenii lui să-i omoare pe turci, la care el a răspuns: „Pentru că mi-a făcut plăcere.“ De fapt, ambele tabere erau caracterizate de violență. Dar Mustafa Kemal își mobiliza forțele, iar în 1921, când grecii au încercat să pătrundă în regiunile deluroase din est, în speranța de a trasa o frontieră între Grecia și Turcia în podișul vestic, succesul inițial a fost urmat de un dramatic contraatac turcesc – grecii se lăsaseră atrași prea departe în Anatolia. Retragerea dezordonată a grecilor a permis armatelor turcești să se năpustească spre vest, până în Smirna, și să intre în oraș pe 9 septembrie 1922, dar nu înainte ca aproximativ 50 000 de

soldaiți greci învinși și 150 000 de greci de pe continent să se strângă acolo.

Acesta a fost începutul unui dezastru care s-a întipărit adânc în memoria grecilor. Deși primele detașamente turcești care au intrat în Smirna erau trupe disciplinate de cavalerie, au fost însoțite de *chettes*, trupe turcești neregulate care vărsaseră deja mult sânge grecesc în timpul luptelor dezlănțuite din vestul Anatoliei. Pe măsură ce refugiații s-au îmbulzit în oraș, masacrele, violurile și jafurile, înfăptuite mai ales de trupele neregulate, dar nu numai, au devenit tratamentul obișnuit aplicat principalilor dușmani – nu grecii, ci armenii. Nici noul guvernator turc, nici Mustafa Kemal, odată ajuns în oraș, n-au părut îngrijorați de aceste evenimente pe care le considerau simple fapte de război; părea că în noua Turcie care se năștea nu mai era loc pentru greci și pentru armeni. Jefuirea cartierului armenesc a fost urmată de violențe în tot orașul, mai puțin în cartierul turcesc, care a fost ferit. Vilele negustorilor levantini din suburbii au fost prădate; majoritatea levantinilor (supraviețuitori) și-au pierdut toate bunurile, iar companiile lor de comerț au falimentat. În sfârșit, străzile și casele din Smirna au fost stropite cu benzină (începând, din nou, cu cartierul armenesc), iar pe 13 septembrie orașul a fost incendiat. Astfel, numărul de refugiați a crescut la 700 000: grecii și armenii din Smirna au fost obligați să fugă spre chei. Acolo îi aștepta un spectacol îngrozitor: portul era plin de vase de război britanice, franceze, italiene și americane, toate apărând furibund interesele țărilor din care veneau. Focul s-a răspândit până aproape de chei, distrugând depozitele de mărfuri și birourile marilor firme de comerț, iar centrul orașului a fost făcut scrum, în timp ce mulțimile de oameni disperați, dintre care mulți mureau din cauza arsurilor, setei și epuizării, se rugau pentru scăpare.

Atitudinea Marilor Puteri a rămas cutremurător de indiferentă. Amiralul Bristol instruisese deja doi jurnaliști americani să nu scrie despre atrocitățile comise de turci, iar francezii și italienii au insistat să-și păstreze „neutralitatea”, pentru a nu fi nevoiți să ia la bord refugiați – au ajuns până într-acolo încât i-au lăsat să se înece pe oamenii care au înotat până la vasele lor de război. Un băiat și o fată au fost găsiți în apă lângă unul dintre vasele americane, dar marinarii i-au spus lui Asa Jennings, un angajat al Asociației Creștine a Tinerilor care încerca să organizeze o evacuare generală, că, oricât și-ar dori să-i ajute, era împotriva ordinelor și ar fi compromis neutralitatea americană.

Jennings a refuzat să accepte răspunsul – copiii au fost salvați, iar apoi s-a dovedit că erau frate și soră.¹¹ La bordul navelor de război britanice, în timp ce ofițerii cinau la popotă, orchestrelor li s-a ordonat să cânte cântece marinărești mobilizatoare, pentru a acoperi țipetele îngrozite care se auzeau de pe chei, la câteva sute de metri depărtare. Până la urmă amiralul britanic a cedat în fața rugămintilor înfocate, iar Jennings, cu statornicia lui admirabilă, a reușit să obțină și ajutorul marinei grecești, cantonate în apropiere, în Lesbos. 20 000 de oameni au fost salvați pe navele aliaților, iar mulți alții, pe vasele din flotila grecească a lui Jennings. Cu toate acestea, în Smirna și în împrejurimile sale au fost uciși circa 100 000 de oameni, și cel puțin tot atâția au fost deportați în Anatolia, unde majoritatea au pierit.

Inima împietrită a comandanților din portul Smirnei și ostilitatea înverșunată a amiralului Bristol de la Constantinopol au reflectat o atitudine față de catastrofele umanitare foarte diferită de cea de la începutul secolului XXI. „Neutralitatea“ era înțeleasă ca neimplicare, nu ca o poziție care le permitea cel mai bine puterilor neutre să-și ofere ajutorul victimelor violențelor etnice, rămase pe drumuri și uneori chiar în pragul morții. Marile puteri au refuzat să intervină și fiindcă și-au dat seama că sprijinul acordat de Lloyd George lui Venizelos generase o cascadă de evenimente asupra cărora nici Grecia, nici Marea Britanie nu aveau nici un control. Majoritatea locuitorilor din Smirna dispăruseră; la fel și Smirna, distrusă de flăcări, iar noul oraș turcesc Izmir nu și-a recâștigat niciodată îndelungata supremație comercială. Golul lăsat de greci și de armeni a fost umplut de turcii exilați din Creta și din nordul Greciei care au inundat Turcia. În cele din urmă, conform Tratatului de la Lausanne din 1923, a avut loc un schimb masiv de populație între Grecia și Turcia – numai din Creta au plecat 30 000 de musulmani. Fuga din Istanbul a ultimului sultan, în noiembrie 1922, a înlăturat și ultima slabă piedică din calea creării unei noi Turcii, orientată spre Occident, cu o nouă capitală, un nou alfabet și o constituție laică. În Grecia, *Megáli Idéa* murise, dar la fel s-a întâmplat și cu caracterul multinațional al imperiului turc. În ciuda tensiunilor și chiar dușmăniilor care au izbucnit între popoare și religii și în ciuda frecventelor încercări de a-i umili pe creștini și pe evrei făcându-i neputincioși din mai multe puncte de vedere, mai ales financiare și sociale, sistemul otoman reușise secole de-a rândul să păstreze unitatea diverselor popoare. Apoi a

fost înlocuit cu un grup de națiuni ai căror conducători își proclamau în mod strident naționalismul și nu reușeau să-i integreze pe cei considerați acum străini – grecii și armenii în Turcia, evreii și musulmanii în Grecia.

II

PORTUL ALEXANDRIA era un alt loc de întâlnire și de întrepătrundere a popoarelor și culturilor. Orașul a început să capete o formă modernă la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului XX, când au fost construite un elegant drum-cornișă de-a lungul noii faleze și străzi largi cu blocuri de locuințe și alte clădiri utile. Printre aceste clădiri se numără catedrala anglicană, pseudocoptă din Alexandria, construită încă din anii 1850, și extraordinarul grup de clădiri proiectate de arhitectul Alessandro Loria, care s-a născut în Egipt, a studiat în Italia și apoi a devenit celebru în Alexandria, în anii 1920. Banca Națională a Egiptului, opera lui, seamănă cu un *palazzo* venețian; tot el a construit spitalele evreiesc și italian, deloc surprinzător, având în vedere că era și evreu, și italian; cea mai populară clădire proiectată de el este hotelul Cecil, preferatul lui Winston Churchill, al lui Lawrence Durrell și, firește, al personajului acestuia din urmă Justine.¹² Locuitorii greci, evrei, italieni, copti și turci ai orașului erau foarte mândri de Alexandria, interpretând expresia clasică *Alexandria ad Aegyptum* în sensul că orașul lor era un oraș european independent de Egipt, nu în interiorul lui.¹³ Jasper Brinton, un american care a ocupat funcția de judecător de apel al Tribunalului Mixt al Egiptului la începutul secolului XX, a spus despre Alexandria, oraș care-i plăcea foarte mult, că este „strălucitoare și sofisticată, lăsând în urmă orice alt oraș din Mediterana”; melomanii se bucurau de spectacolele oferite în marile teatre ale orașului de Toscanini, Pavlova și cele mai bune voci de la Scala.¹⁴ Se spunea că străzile erau atât de curate, încât puteai mânca de pe jos, ceea ce în ziua de astăzi n-ar fi deloc recomandabil.

Desigur, nu toată Alexandria era cosmopolită, iar viața elitei, despre care vom vorbi în continuare, nu semăna cu viața grecilor, italienilor, evreilor și coptilor de rând, care trăiau pe țărmul nordic al orașului. Pe hărțile de la sfârșitul secolului al XIX-lea, latura sudică a orașului îngust și desfășurat pe lungime era numită *Ville arabe*, dar nu avea prea mare legătură cu viața claselor mijlocii din Alexandria, în afară de faptul că de acolo proveneau bucătarii, servitoarele și vatmanii. Europeanii reprezentau doar 15% din

populație, chiar dacă ei dețineau mare parte din puterea economică; în 1927 în oraș trăiau circa 49 000 de greci, dintre care 37 000 aveau cetățenie greacă, 24 000 de italieni și 4 700 de maltezi. Evreii de diverse naționalități erau în număr de 25 000 (aproape 5 000 aveau pașaport italian, deși mulți au rămas apatrizi); mulți greci aveau de asemenea pașaport străin, fie cipriot (care-i făcea cetățeni britanici), fie rhodian (care-i făcea cetățeni italieni), fie, chiar și după 1923, turcesc.¹⁵ Majoritatea familiilor musulmane influente, inclusiv familia regală, erau originare din Turcia, Albania, Siria sau Liban. Francezii făceau și aici incursiuni dese, ca și în Salonic sau Smirna, cu toate că Egiptul era protectorat britanic. Un exilat ajuns în Alexandria mărturisea că nu știa să citească în arabă decât meniurile și titlurile din ziare: „Limbile mele materne au fost întotdeauna doar engleza și franceza.“ Și soția lui avea o poveste asemănătoare: „Mama mea vorbea numai franceza, iar tatăl meu, numai italiana. Nu știu cum au făcut să se înțeleagă, dar s-au înțeles.“¹⁶ Se considera că pentru comunicarea cu servitorii era suficient să vorbești doar o brumă de arabă. Într-o vreme a înfloririi naționalismului, respingerea oricărei identități „orientale“ avea să se dovedească până la urmă fatală pentru supraviețuirea acestor comunități.

Memoriile romanțate ale lui André Aciman despre viața sa în Alexandria sunt edificatoare pentru viziunea multor locuitori ai orașului. Familia lui Aciman a venit din Constantinopol în 1905, dar unchiul lui, Vili, se simțea atașat atât de Alexandria, cât și de Europa:

Ca majoritatea oamenilor născuți în Turcia pe la sfârșitul secolului, Vili critica tot ce avea legătură cu civilizația otomană și căuta cu înverșunare Occidentul, devenind până la urmă „italian“, printr-o metodă pe care au folosit-o majoritatea evreilor din Turcia: a invocat faptul că ar fi avut vechi legături cu Livorno, un port de lângă Pisa unde evreii fugiți din Spania se stabiliseră în secolul al XVI-lea.¹⁷

Arhitectului Loria îi plăcea să poarte cămașa neagră a fasciștilor, pe care o impunea și membrilor familiei sale; dar făcea și donații către sinagoga din Alexandria. Cea mai influentă familie evreiască era cea a baronului Félix de Menasce, care deținea un titlu imperial austriac, deși bunicul său, născut la Cairo, făcuse avere după ce devenise bancherul lui *khedive* Ismail; în vremea baronului Félix, averea acestei familii ilustre nu mai era alimentată numai de operațiunile bancare, ci și de comerțul cu Trieste. El a înființat mai multe școli și spitale și chiar și-a construit o

sinagogă și un cimitir proprii, deoarece s-a certat cu liderii noii și impunătoarei sinagogi de pe strada Nebi Daniel. Deși a dus o viață laică, fără să respecte datinile evreiești, s-a supărat foarte tare când a aflat că fiul său, Jean, care studia la Paris, fusese botezat catolic și chiar mai rău atunci când acesta a intrat în Ordinul Dominican și a venit să predice în Alexandria. Félix de Menasce era un prieten apropiat al liderului sionist Chaim Weizmann, care a vizitat orașul în martie 1918, locuind în impunătoarea reședință Menasce. Un fapt interesant este că baronul Félix și-a folosit relațiile cu arabii din Palestina pentru a încerca să negocieze un acord bilateral între evrei și arabi cu privire la viitorul Palestinei, dar britanicii, care stăpâneau acum Palestina, nu s-au arătat interesați.¹⁸

Toate aceste elemente l-au inspirat pe Lawrence Durrell în descrierea bancherului Nessim din Alexandria, transformat într-un copt putred de bogat. Durrell a scris primul volum din tetralogia *Cvartetul din Alexandria* în Bellapais, Cipru, la începutul anilor 1950, dar avea strânse legături cu evreii din Alexandria prin intermediul celei de-a doua soții a lui, Eve Cohen, și cu atât mai mult prin intermediul celei de-a treia soții, Claude Vincendon, care era nepoata lui Félix de Menasce.¹⁹ Familia Menasce s-a înrudit cu o altă familie de vază, Zogheb, creștini melchiți din Siria și membri ai unei comunități care cuprindea mulți comercianți prosperi de mătase, cherestea, fructe și tutun.²⁰ Viața *haut bourgeois* a negustorilor levantini din Smirna nu suferea comparație cu opulența familiei Menasce și a altora asemenea, mai ales de când elita Alexandriei căpătase trecere în fața regelui și în special în fața lui Omar Toussoun, un membru al familiei regale foarte iubit, care și-a dat seama că era foarte important să se alieze cu diversele comunități din oraș. Putea fi văzut oferind premiile la o școală evreiască sau la Victoria College, școala pentru copiii nobililor din Alexandria, care avea drept model o școală publică (adică privată) britanică. Era președinte onorific al Societății Copte de Arheologie și a făcut donații consistente pentru clădirea spitalului copt. În același timp, a fost foarte interesat de economia locală, făcând mari eforturi să stabilizeze prețul bumbacului.²¹

Viața cotidiană a comunităților străine se învârtea în jurul comerțului și cafenelelor, printre care cele mai faimoase erau ale grecilor, mai ales Café Pastroudis. Iar în aceste cafenele puteau fi găsiți membrii intelighenției grecești, printre care se remarcă poetul Kavafis.²² Romancierul englez E.M. Forster, care a petrecut anii Primului Război Mondial

în mare parte în Alexandria (pentru că se îndrăgostise de un vatman arab), a făcut cunoscută poezia lui Kavafis și în afara Alexandriei, în timp ce poetul revenea iar și iar la tema orașului său natal. Însă problema era că gândurile îl purtau mereu nu la orașul modern, care nu-l atrăgea deloc, ci la Alexandria antică.²³ Dintre toate orașele-port din estul Mediteranei, Alexandria a fost cel mai puțin afectat de schimbările politice provocate de căderea Imperiului Otoman, deoarece a reînviat datorită străinilor care s-au stabilit acolo fiind atrași de inițiativele noilor *khedive*, nu ale sultanilor.

III

ALEXANDRIA ERA UN ORAȘ reconstruit recent; nu departe de el, în Palestina, a apărut un altul. Acolo, britanicii s-au confruntat cu un mediu politic complet diferit față de Egipt. Revolta arabă din timpul Primului Război Mondial, susținută, în mare măsură, de T.E. Lawrence, le adusese britanicilor aliați de nădejde împotriva turcilor; în același timp, pretențiile sioniștilor de a avea un ținut evreiesc al lor au provocat tot mai multe tensiuni între evreii și arabii din Palestina, mai ales după ce guvernul britanic și-a arătat simpatia pentru ideea unui Cămin Național al Poporului Evreu, prin Declarația Balfour, din 1917. Aspirațiile evreiești au luat forma reîntoarcerii la pământ: coloniștii idealiști din centrul și estul Europei au întemeiat așezări agricole – mișcarea kibuțurilor urmărea să-i scoată pe evrei din orașe, către aerul curat al zonelor rurale –, dar sionismul avea și o altă componentă, scopul esențial de a crea în Palestina un oraș occidentalizat, locuit de evrei. În 1909, un grup de evrei, în majoritate așkenazi europeni, au obținut proprietatea asupra unor dune nisipoase la un kilometru și jumătate nord de vechiul port Yaffa și au împărțit pământul în șaizeci și șase de parcele care apoi au fost trase la sorți – un semn al idealismului lor, căci tragerea la sorți nu permitea nimănui să încerce să obțină o poziție mai bună, săracii și bogații trebuind să conviețuiască.²⁴ Intenția lor era să creeze un oraș aerisit și cu multe spații verzi, sau mai degrabă o suburbie înverzită, pentru că inițial au refuzat să includă orice magazine în planurile orașului. S-au gândit că locuitorii aveau să-și procure din Yaffa toate bunurile de care aveau nevoie. Căutând un nume, coloniștii au propus nenumărate variante, printre care Herzliya Sionistă, care exprima foarte bine devotamentul pentru cauza lor, și încântător de melodiosul Yefefia („cel mai frumos“). Până la

urmă Theodor Herzl a câștigat, pentru că numele Tel Aviv era titlul în evreiește al romanului său despre reconstruirea Sionului, *Altneuland*, „tărâmul vechi și nou”: *tel* semnifica străvechile ruine care le reaminteau vizitatorilor prezența evreiască milenară, iar *aviv*, primii lăstari de grâu și, prin extensie, primăvara.²⁵

Astfel s-a născut ceea ce avea să devină primul mare oraș construit pe țărmurile Mediteranei după Evul Mediu, când Tunis fusese clădit pentru a înlocui Cartagina, iar Veneția se înălțase din lagunele sale. Nașterea Tel Avivului oferă o altă perspectivă mediteraneeană asupra sinuoasei istorii a fondării Israelului, iar noul oraș a stârnit invidii puternice printre vecinii săi arabi – chiar și astăzi există hărți ale Orientului Mijlociu produse în țările arabe în care Tel Aviv nu figurează.²⁶ Întemeietorii Tel Avivului știau foarte bine că vor să creeze o așezare evreiască și că aceasta va căpăta o înfățișare europeană diferită de cea a orașului Yaffa, care avea, în opinia lor, un neplăcut caracter „oriental”. Nici în Yaffa modernitatea europeană nu era o idee străină. În anii 1880, cu un foarte pronunțat simț al proprietății, o sectă protestantă germană cunoscută sub numele de Societatea Templierilor întemeiasse la periferia orașului Yaffa două așezări moderne: „datorită străzilor largi și clădirilor elegante, puteai să uiți că te afli într-un ținut din pustie și să-ți imaginezi că mergi printr-unul dintre orașele civilizate din Europa”.²⁷ Și arabii mai înstăriți din Yaffa și-au construit vile confortabile în suburbiile orașului. Tel Aviv nu a fost prima suburbie evreiască a lui. Tot în anii 1880, un prosper evreu algerian, Aharon Shlush, care trăia în Palestina din 1838, a cumpărat mai multe terenuri și a construit suburbia Nevé Tzedek. Aceasta își impresiona vizitatorii prin curățenie și spațiile suficient de largi, iar locuințele cartierului treceau drept unele dintre cele mai frumoase din Yaffa.²⁸ Nevé Tzedek a atras coloniști de diverse origini – pe lângă algerienii din familia Shlush, veneau acolo așkenazi din Europa centrală, iar Solomon Abulafia, care a devenit primarul suburbiei, a venit tocmai din orașul Tiberiada – el și soția sa, Rebecca Freimann, evreică așkenadă, au plecat de acolo în 1909, pentru a se alătura întemeietorilor Tel Avivului. Deloc surprinzător, există o fotografie a lui în care este înfățișat în redingotă, cu cravată și pantaloni în dungi, semne ale modernizării purtate și de turcii și arabii de aceeași condiție socială din Yaffa.²⁹ Scriitorul Samuel Agnon a locuit o vreme în casa familiei Abulafia din Nevé Tzedek,

unde, înainte ca Tel Avivul să devină centrul culturii evreiești, se reunea o întreagă pleiadă de scriitori și artiști.

Și Yaffa se bucura de o continuă înflorire. Era cel mai mare port din Palestina și principala ieșire la mare a Ierusalimului, deși vasele de mărime considerabilă nu se puteau apropia de țărm, iar călătorii trebuiau să debarce pe șlepuri sau erau transportați pe țărm în spinare de hamali din Yaffa. Sultanul otoman a construit un elocvent simbol al modernității în Yaffa: turnul cu ceas care a supraviețuit până în ziua de astăzi. În ajunul Primului Război Mondial, Yaffa avea peste 40 000 de locuitori, musulmani, creștini și evrei (cei din urmă constituiau aproximativ un sfert din populația totală). După aceea, în timpul războiului, arabii și evreii din oraș au fost evacuați, la ordinul turcilor, care bănuiau că locuitorii Yaffei pactizaseră în secret cu armata britanică; dar Yaffa și suburbiile sale evreiești n-au fost prădate de turci (mai multe pagube au fost produse de trupele australiene, care s-au stabilit pentru ceva vreme în orașul pustiit), iar după aceea orașul și-a revenit.³⁰ Din gara lui plecau trenuri spre nord, până în Beirut, și spre sud și vest, până la Cairo – și chiar până la Khartoum. Veniturile Yaffei proveneau nu numai din comerțul din Mediterana către continent, ci și din excelența sa producție de portocale, exportate în ținuturile otomane și în Europa Occidentală. De asemenea, Yaffa – mai degrabă decât Ierusalimul – era cel mai important centru cultural al Palestinei, iar titlul și conținutul unui ziar editat de creștini, *Falastin*, „Palestina“, reflectau un sentiment identitar tot mai puternic în rândul populației arabe.³¹ Aceasta nu înseamnă că viața culturală a Yaffei rivaliza cu cea din Alexandria. În afară de inflexibili protestanți germani, era un oraș de limbă arabă, iar membrii familiei Shlush s-au integrat lesne printre prietenii și vecinii lor arabi.³² Dar apariția Tel Avivului a reaprins vechi tensiuni. În anii 1920, creștinii și musulmanii din Yaffa vizitau adesea noua așezare – găseau acolo atracții precum cinematograful Eden, nemaivorbind despre tot mai numeroasele case de jocuri de noroc și bordeluri. Totuși, au existat câteva izbucniri de violență între evrei și arabi, care începând din 1921 au înveninat relațiile dintre ei; prima revoltă a izbucnit atunci când arabii din Yaffa, deja iritați, au presupus greșit că demonstranții de la o manifestație comunistă din Tel Aviv aveau să dea năvală și în suburbia lor; au fost uciși patruzeci și nouă de evrei, inclusiv scriitorii găzduiți într-o tabără de creație de la periferie.³³

Cauza subiacentă a tensiunilor a fost sosirea unor vase cu imigranți evrei din Mediterana. Spre sfârșitul anului 1919, nava rusească *Ruslan* a sosit la Yaffa de la Odessa cu 670 de pasageri. Chiar dacă acești imigranți așkenazi nu schimbau în profunzime atmosfera din Yaffa, pentru că locuiau în Tel Aviv sau în Palestina, echilibrul dintre Yaffa și Tel Aviv se modifica rapid și vizibil. În 1923 Tel Avivul avea deja 20 000 de locuitori, aproape toți evrei. După aceea, a depășit cu mult Yaffa: un an mai târziu, avea 46 000 de locuitori, în 1930, 150 000, iar în 1948, anul în care a luat naștere Israelul, 244 000. Treptat, s-a emancipat de sub autoritatea municipală a Yaffei, căpătând autonomie internă din 1921, înglobând celelalte cartiere evreiești de la periferia Yaffei, precum Nevé Tzedek, și devenind un municipiu separat în 1934.³⁴ Una dintre primele realizări din Tel Aviv a fost construirea unei școli, Școala Gimnazială Herzliya, a cărei clădire nouă și impunătoare (astăzi, incredibil, ea a fost demolată și înlocuită cu un hidos bloc-turn) a funcționat ca un important centru cultural.³⁵ Pe de altă parte, copiii evrei s-au îndepărtat astfel de școlile mixte din Yaffa, unde, îndrumați adesea de călugărițe, evreii, creștinii și musulmanii învățau laolaltă.

Una dintre cele mai mari realizări a fost construirea unui port. Portul din Yaffa a deservit Tel Avivul până în 1936, când au izbucnit noi violențe, și mai serioase. Apoi, în timpul boicoturilor organizate de arabi asupra magazinelor evreiești și de evrei asupra magazinelor arăbești, consiliul local a cerut autorităților britanice permisiunea să construiască un port în partea de nord a orașului lor tot mai extins. Liderul evreu David Ben Gurion a afirmat: „Vreau o mare evreiască. Marea este o prelungire a Palestinei.” Impactul portului rival s-a simțit repede în Yaffa: în 1935 Yaffa a importat mărfuri în valoare de 7,7 milioane de lire, cifră care în anul următor a scăzut la 3,2 milioane de lire, în timp ce Tel Aviv ajunsese la 602 000 de lire; dar în 1939 importurile Yaffei totalizau numai 1,3 milioane de lire, iar Tel Avivul ajunsese la 4,1 milioane de lire. Cum în timpul crizei din 1936 mâna de lucru arabă nu era disponibilă, în port au fost aduși muncitori din Salonic, orașul faimos pentru pricepuții docheri evrei.³⁶ O altă sursă de bunăstare a Tel Avivului au fost Târgurile Levantine, debutând timid în 1924, dar ajungând în 1932 să găzduiască 831 de companii străine care și-au expus produsele. Era promovată imaginea unui Tel Aviv care juca rolul de nouă răscruce dintre Mediterana și Orientul Mijlociu și, dovedind că încă era

posibil, târgurile au atras expozanți din Siria, Egipt și din nou creatul regat al Transiordaniei.³⁷

Dezvoltarea Tel Avivului a fost însoțită de câștigarea statutului de oraș de sine stătător, chiar dacă granițele sale cu Yaffa au rămas neschimbate, un nou prilej de conflicte. Construirea lui a fost opera conjugată a inițiativelor private independente și a planificării la nivel central, în așa măsură încât un nou bulevard, larg și străjuit de copaci, să fie botezat cu numele familiei Rothschild (în speranța unui sprijin financiar și mai mare decât cel primit). În anii 1930, arhitectul scoțian Geddes a întocmit un proiect prin care încerca să realizeze o mai bună legătură între oraș și lungă sa faleză. În inima orașului, impunătoarele clădiri în stil Bauhaus exprimau dorința locuitorilor înstăriți de a fi considerați reprezentanții culturii occidentale moderne; „Orașul Alb“ pe care l-au construit a fost considerat o realizare atât de impresionantă, încât în 2003 a intrat în Patrimoniul UNESCO. Căutarea identității occidentale, europene se manifesta și sub alte forme: Teatrul Habima și evenimentele literare, artistice și muzicale din oraș. Aceleași tendințe puteau fi întâlnite și în Alexandria, Salonic și Beirut, precum și în Yaffa; însă, așa cum au remarcat adesea diverși observatori, Tel Avivul părea uneori să aibă mai multe în comun cu orașele europene orientale precum Odessa și Viena decât cu cele mediteraneene precum Napoli sau Marsilia.

Mirarea locuitorilor din Yaffa față de comportamentul vecinilor lor evrei, într-o perioadă din ce în ce mai tensionată, reiese foarte bine dintr-o caricatură apărută în 1936 în ziarul arab *Falastin* (vezi imaginea alăturată). Un arhiepiscop anglican stă în picioare în amvon, admonestând un englez corpulent care s-a ales cu două soții: prima, o sfioasă arăboaică din Palestina, cu fața și părul descoperite, dar îmbrăcată într-o rochie tradițională palestiniană, ține în mână o colivie cu o porumbiță; cea de-a doua este o evreică cu picioare lungi, adeptă a modernizării, îmbrăcată cu niște pantaloni foarte scurți și o bluză strâmtă, fumează o țigară. Englezul încearcă să explice că a ajuns să aibă două soții din cauza presiunii Marelui Război, iar arhiepiscopul insistă că trebuie să divorțeze de soția sa evreică. Mesajul politic este clar, dar la fel de clar transpare și amestecul de fascinație și tulburare pe care-l provoacă obiceiurile noilor coloniști evrei.³⁸ Relațiile amicale dintre evrei și arabi din vremea când familia Shlush se stabilise în Nevé Tzedek erau de domeniul trecutului. Întemeietorii Tel Avivului ajunseseră să insiste prea mult asupra diferențelor între ceea ce voiau ei să creeze și ceea ce lăsau în urmă în Yaffa. Chiar și fondatorii suburbiei moderne Nevé Tzedek fuseseră copleșiți de imigranți cărora obiceiurile orientale le erau complet străine. Aceste schimbări au fost provocate de presiunea exercitată

asupra Tel Avivului de miile de nou-veniți care se refugiau din calea persecuțiilor din Europa Centrală și de Est. În același timp, mai mulți lideri sioniști pledau pentru crearea unui oraș evreiesc – primul oraș în totalitate evreiesc, insistau ei, după 1 900 de ani. În mod ironic, exact când această dorință s-a împlinit, valurile de persecuții din Europa au atins o violență nemaiîntâlnită, devastând orașele din estul Europei în care evreii erau preponderenți sau majoritari. Printre aceste orașe s-a numărat și Salonicul.

IV

AM VĂZUT DEJA cum Salonicul a fost implicat fără voie în destrămarea Imperiului Otoman; ba chiar s-a aflat în linia întâi, începând din 1915, când au sosit trupele britanice și franceze, în speranța (în curând abandonată) de a sprijini armatele sârbe în lupta împotriva austriecilor; Aliații s-au adăpostit în Salonic și în împrejurimile sale, o zonă pe care britanicii au numit-o „Colivia“. Prezența Aliaților a avut urmări politice tulburătoare: Marea Britanie și Franța au adâncit schisma deja existentă în politica elenă, sprijinindu-l pe Venizelos împotriva regelui Greciei – Venizelos a venit în Salonic în 1916, după care au izbucnit conflicte între susținătorii lui și regaliști, în timp ce Aliații au confiscat unele dintre corăbiile Marinei Regale Elene.³⁹ Apoi, după incendiul din 1917 și sfârșitul războiului, Salonic a atras atenția guvernelor grec și turc, pentru că găzduia o populație musulmană foarte numeroasă: în iulie 1923 în Salonic rămăseseră aproximativ 18 000 de musulmani. Un milion de creștini au sosit în Grecia din Turcia, refugiați din calea războiului care a distrus Smirna; după aceea au sosit acolo cei exilați conform termenilor schimbului de populație prevăzut în Tratatul de la Lausanne: 92 000 dintre exilați s-au stabilit în Salonic. Musulmanii din oraș și din suburbiile sale au fost alungați, iar în casele și pe pământurile lor și în zonele reconstruite după incendiu au fost aduși creștini din Asia Mică. Ca o ironie, salonicanii au descoperit că mulți dintre refugiații din Anatolia vorbeau turcește; cartea lor de vizită era Biserica de orientare greacă, nu limba greacă, iar obiceiurile lor erau aproape identice cu ale musulmanilor turci alături de care trăiseră pentru nu mai puțin de 900 de ani.⁴⁰

În Salonic rămăseseră 70 000 de evrei. Guvernul grec a încurajat elenizarea lor, mai ales prin predarea unor materii în limba greacă în școli. Uneori acesta a devenit un motiv de tensiuni: de exemplu, contestând „concepțiile religioase

înguste“, guvernul a suspendat regula ca magazinele evreiești să fie închise sâmbăta, dar deschise duminică.⁴¹ Totuși, Ziua Ispășirii a fost declarată zi nelucrătoare în Salonic, și toată lumea a înțeles că stabilitatea economică a orașului depindea de conlucrarea dintre evrei și greci. O parte din evrei au emigrat în Franța, Italia și Statele Unite; în Haifa și Tel Aviv, docherii evrei erau foarte prețuiți. Dar sentimentul general era că, în ciuda substanțialelor schimbări politice, nu se întrevădea nici o amenințare. Ba chiar amenințările dispăruseră complet, acum că granițele dintre Grecia, Turcia, Bulgaria și Iugoslavia fuseseră definite.

Această viziune s-a dovedit complet greșită în timpul celui de-al Doilea Război Mondial, când germanii au ocupat orașul, în aprilie 1941. Au existat ultragii ocazionale, precum furtul unor manuscrise și artefacte evreiești valoroase, dar timp de aproape doi ani restricțiile pentru evrei au fost mai puțin severe decât în alte părți ale imperiului lui Hitler. În parte, această situație se datora faptului că economia orașului ajunsese aproape de colaps, cu o criză acută a hranei, iar germanii nu voiau să împiedice bruma de activitate comercială care se mai desfășura acolo.⁴² Naziștii îi tratau pe sefarzii vorbitori de spaniolă la fel ca pe așkenazii din Europa Centrală și de Est. Odată ce s-au hotărât să acționeze, au făcut-o repede și eficient – iar în spatele acestor acțiuni s-a aflat mâna distrugătoare a lui Adolf Eichmann. În februarie 1943 evreii au fost închiși în ghetouri. S-au răspândit zvonuri că vor fi deportați la Cracovia, pentru a munci în fabricile de cauciuc; iar pe 15 martie primul tren plin cu victime a plecat spre Polonia. În august, orașul era deja complet *Judenrein*, „purificat de evrei“, potrivit termenului nemțesc la modă. În doar câteva săptămâni, au fost executați 43 850 de evrei din Salonic, majoritatea gazați imediat după sosirea la Auschwitz și în alte lagăre.⁴³ Consulul italian a salvat câțiva, iar unii particulari greci, printre care și clerici, au făcut și ei ce le-a stat în putință; autoritățile spaniole se ofereau uneori să-i ajute pe cei pe care-i considerau frați spanioli de foarte multă vreme. Cu toate acestea, în Grecia naziștii au reușit să curețe 85% din comunitatea evreiască.

Astfel, după trei secole și jumătate, nu mai rămăsese nimic din vechiul Salonic. Smirna a fost primul dintre marile orașe-port care a cedat. Căderea Smirnei a dus la moartea a circa 100 000 de oameni. Salonic a îndurat, în plus, oroarea unei mașini de ucis la scară largă. Distrugerea orașelor-port

din estul Mediteranei avea să continue după al Doilea Război Mondial, deși fără pierderi atât de cutremurătoare de vieți omenești. Fiecare a primit o identitate unică, de oraș grecesc, turcesc, evreiesc sau egiptean. Și către vest orașele-port, care reuneau oameni de culturi și religii diferite, erau în declin. Livorno fusese inclus în Italia unită cu mult înainte de aceste evenimente, iar încă de la mijlocul secolului al XIX-lea elita sa, care se identifica, indiferent de origine, cu *Italia*, devenea tot mai interesată de meseriile și carierele non-comerciale, pentru că orașul își pierduse privilegiile speciale și cedase întâietatea Genovei și altor rivale.⁴⁴ După Primul Război Mondial, Trieste a fost separat de Austro-Ungaria, iar poziția sa geografică, pe vremuri un avantaj, devenise acum stânjenitoare, pentru că orașul a fost inclus în noul regat al sârbilor, croaților și slovenilor, Austria rămânând un stat mic și neînsemnat dincolo de Alpi, nesigur de identitatea sa politică și culturală. Apoi, după al Doilea Război Mondial, a devenit mărul discordiei între Italia și Iugoslavia, câștigându-și până în 1954 ambiguul statut de „Oraș Liber“. Însă identitatea sa culturală specifică, sau mai degrabă multitudinea de identități, nu a putut să reziste acestor schimbări politice și economice.

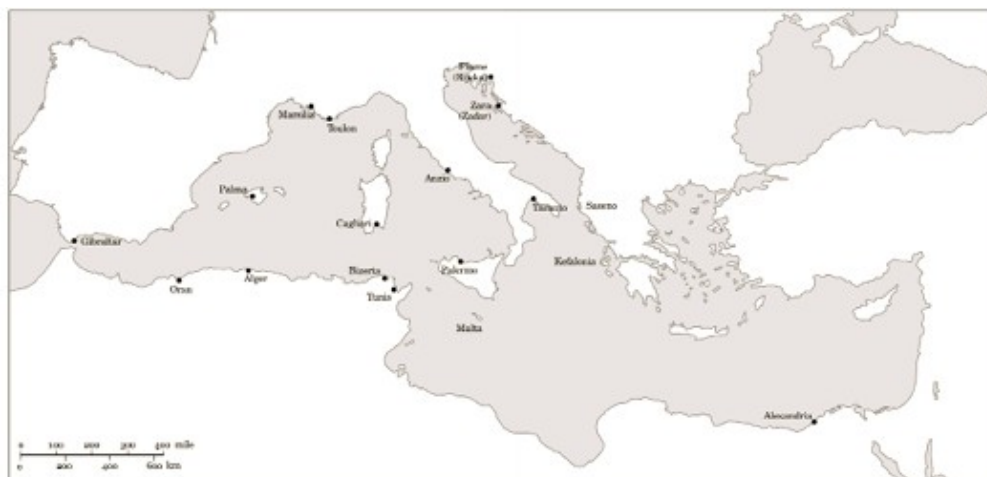
Yaffa s-a schimbat mai brusc, cu toate că-și pierduse deja identitatea eterogenă pe măsură ce Tel Avivul devenise un oraș independent, non-arab. Pe parcursul câtorva săptămâni din primăvara lui 1948, în ajunul nașterii Israelului, zeci de mii de arabi din Yaffa au părăsit orașul pe mare sau pe uscat, căutând refugiu în Gaza, Beirut și în alte părți. Națiunile Unite desemnaseră Yaffa drept exclavă a statului arab care ar fi trebuit să fie înființat alături de statul evreiesc din Palestina. După bombardamentele forțelor evreiești de la sfârșitul lunii aprilie, populația din Yaffa a scăzut drastic. Liderii comunității arabe, care nu mai număra acum decât circa 5 000 de persoane, au predat orașul pe 13 mai, cu o zi înainte să fie proclamată înființarea statului Israel, pe bulevardul Rothschild din Tel Aviv.⁴⁵ De atunci, Yaffa a devenit o suburbie a Tel Avivului, cu o populație arabă minoritară, o situație aproape inversă față de cea din urmă cu patruzeci de ani, cu diferența că cei care plecaseră nu s-au mai putut întoarce. În Alexandria, ultimul act s-a produs abia în 1956, când naționalizarea Canalului Suez a fost urmată de exproprierea și expulzarea italienilor, evreilor și altor naționalități, la ordinele lui Gamal Abdel Nasser. Orașul s-a reconfigurat ca un mare oraș musulman arab, dar economia lui s-a prăbușit. Ceva din vechea Alexandrie a supraviețuit,

dar este vorba în mare parte de cimitire – ale grecilor, catolicilor, evreilor și coptilor. Cât despre cimitirele din Salonic, marele cimitir evreiesc fusese deja devalizat, cu tot cu morminte, de către naziști. În prezent este acoperit de vastul campus al Universității Aristotel din Tesalonic: „Și sunt alții care nu au pomenire.”⁴⁶

Mare Nostrum – din nou
1918–1945

I

SPRE DEOSEBIRE DE PRIMUL RĂZBOI MONDIAL, în timpul căruia majoritatea acțiunii navale din Mediterana s-a desfășurat în est și în Adriatică, în apele care scăldau țărmurile celor două imperii în curs de prăbușire, Imperiul Otoman și Imperiul Habsburgic, între 1918 și 1939 întreaga Mediterană a devenit teatru al rivalităților.¹ În centrul luptei pentru supremație în Mediterana se aflau ambițiile lui Benito Mussolini în urma câștigării controlului asupra Italiei, în 1922. Atitudinea lui față de Mediterana a fost oscilantă. În unele momente, visa la un imperiu italian care să se întindă până la „ocean” și să ofere Italiei „un loc de frunte”; a încercat să transforme acest vis în realitate invadând Abisinia în 1935, o campanie militară extrem de grea care s-a transformat într-un dezastru politic, deoarece Mussolini a pierdut orice respect din partea Marii Britanii și a Franței. Alături, ceea ce-l interesa era chiar Mediterana: Italia, spunea el, este „o insulă care împunge Mediterana”, și totuși, după cum formula rău prevestitor Marele Consiliu al Fascismului, era o insulă întemnițată: „gratiile acestei închisori sunt Corsica, Tunisia, Malta și Cipru. Iar gardienii ei sunt Gibraltarul și Suezul”².

Ambițiile italiene fuseseră hrănite de tratatele de pace de la sfârșitul Primului Război Mondial. Nu numai că Italia a

păstrat Insulele Dodecaneze, dar austriecii au fost respinși în nord-estul Italiei, iar aceasta a dobândit mare parte din *Italia irredenta*, „Italia nerăscumpărată“, mai precis Trieste, Istria și, de pe coasta Dalmației, Zara (Zadar), care a devenit celebră pentru excelentul lichior de vișine produs de familia Luxardo. Fiume (Rijeka), din Istria, a fost cucerit în 1919 de pestrița armată privată a poetului naționalist d’Annunzio, care l-a declarat scaunul „regentei italiene Carnaro“; în ciuda opoziției internaționale, în 1924 era deja încorporat în patria Italiei fasciste. O manifestare ciudată, care demonstrează cât era de important trecutul pentru visul fascist, a fost crearea unor institute pentru promovarea cercetării serioase (și a „italienității“, *italianità*) a istoriei Corsicii, Maltei și Dalmației. Trecătorii care se plimbau pe impunătorul bulevard ceremonial tăiat de-a lungul Forului Roman, prin inima Romei antice, puteau admira niște hărți imense ale Imperiului Roman care arătau cum se transformase, dintr-o mică așezare pe Colina Palatină, în imperiul lui Traian, înglobând întreaga Mediterană și teritorii mult mai îndepărtate. Și Albania, care se bucura, din 1913, de o independență precară a intrat în vizorul Italiei: banca centrală a Albaniei avea sediul la Roma; noul său conducător, regele Zog, căuta cu înfrigurare sprijin politic și financiar din partea Italiei, o problemă rezolvată în forță odată cu invazia italiană în Albania din aprilie 1939. Chiar și înainte de această dată, Italia administra o importantă bază de submarine în Saseno, o mică insulă în largul coastei albaneze. Submarinele erau considerate cheia viitorului succes al Italiei în confruntarea preconizată cu Marea Britanie pentru supremația în Mediterana. În 1935 mareșalul Badoglio, comandantul forțelor armate italiene, a afirmat că Italia nu va avea nevoie de nave de război mari, ci va putea să câștige controlul pe mare prin mijloace mai moderne. De fapt, flota italiană nu avea nimic impresionant: „practic era în urmă la toate capitolele în privința dotărilor militare, înapoiată din punct de vedere tehnologic, lipsită de echilibru din punct de vedere operațional și condusă fără pic de imaginație“.³

Invazia din Albania și repetatele represiuni asupra rebelilor din Libia au demonstrat că discuțiile despre un imperiu mediteraneeu nu erau amenințări deșarte; totuși, mulți observatori au văzut în Mussolini un personaj aproape hilar, cu fălcile lui proeminente și gura bogată din care izvorau afirmații pompoase despre restaurarea romanei *Mare Nostrum*. Cucerirea Libiei crease o axă care tăia Mediterana

de la nord la sud, iar Africa de Nord avea să devină „cel de-al patrulea țărm“ al Italiei. De aceea, Malta britanică, stăpână a mării între Sicilia și „cel de-al patrulea țărm“, era mai mult decât un inconvenient; era un obstacol. În 1937, Mussolini a pus la cale o vizită triumfală la Tripoli, pentru a sărbători construirea primului drum practicabil de-a lungul coastei Libiei, de 1600 de kilometri, și reconstruirea mai multor zone ale capitalei, care trebuia să devină un oraș european modern.⁴ O altă dovadă a ambiției Italiei fasciste de a detrona, prin orice mijloace, Marea Britanie a apărut atunci când italienii și-au extins sprijinul financiar către Marele Muftiu al Ierusalimului, un personaj foarte turbulent, care s-a folosit de revoltele arabe din Palestina, din 1936, pentru a câștiga mai multă influență politică în calitate de lider al musulmanilor sunniți din Palestina. Mai multe miliții fasciste – Cămășile Verzi și Cămășile Albastre (care, bineînțeles, se urau reciproc) – au fost create în Egipt, unde oricum existau deja multe Cămăși Negre în sânul comunității italiene din Alexandria.⁵

Apoi, în 1936, italienii au oferit sprijin activ forțelor falangiste care luptau în Spania sub comanda generalului Franco, un comandant nemilos, fără charismă, dar eficient. În afară de cei 50 000 de soldați, Italia fascistă a oferit sprijin aviatic și naval și a jucat un rol important în lupta pentru Insulele Baleare. Mussolini nu a emis nici o pretenție asupra Spaniei continentale, însă altfel stăteau lucrurile cu insulele. Italienii au debarcat în Mallorca și în septembrie 1936 îi alungaseră deja de acolo pe republicani; au executat aproximativ 3 000 de mallorcani acuzați de simpatii comuniste. În următorii doi ani insula a devenit teatrul unor raiduri italiene sălbatice asupra principalelor centre republicane, precum Valencia și Barcelona. Mussolini ar fi vrut probabil să păstreze Mallorca, dar obținuse ce urmărea: un centru de operațiuni în Mediterana de vest, suficient de apropiat de Toulon și de Oran încât să servească drept amenințare la adresa flotelor franceze cantonate acolo, deși marea lui obsesie rămânea marina britanică. Cu toate acestea, în realitate italienii și-au făcut simțită prezența: strada principală din Palma de Mallorca a fost rebotezată Via Roma, iar în capătul ei au fost plasate mai multe statui de tineri pe umerii cărora stăteau vulturi romani.⁶ După cincisprezece secole, *Mare Nostrum* se extindea din nou, din Italia către apele spaniole.

Marea Britanie nu era prea sigură de planurile sale în Mediterana. În 1939, numai 9% din importurile britanice

treceau prin Canalul Suez, iar Malta nu era de fapt o bază de aprovizionare prea utilă, în ciuda portului său impresionant, pentru că sărăcia resurselor locale (începând cu apa) însemna că insula trebuia să fie mereu aprovizionată din exterior. Era o bună escală pentru avioanele care survolau Mediterana, un loc unde puteau fi realimentate cu combustibil pe drumul între Gibraltar și Alexandria. În ciuda superbelor sale fortificații de secol șaisprezece, Malta nu era bine apărată. La începutul războiului insula era protejată de trei biplane cu un singur motor cunoscute sub numele de *Faith, Hope și Charity* (*Credința, Speranța și Milostenia*), echipate cu mitraliere ușoare de calibru .303.⁷ Din punct de vedere strategic, Malta avea avantajul și totodată dezavantajul de a se afla la doar câteva minute distanță pe calea aerului de Sicilia: era expusă în mod periculos, dar Marea Britanie nu ar fi renunțat atât de ușor la o poziție care asigura controlul asupra căilor maritime din centrul Mediteranei. Totuși, britanicii au ales să-și concentreze flota mediteraneeană în Alexandria, cu toate că acolo erau nevoiți să folosească un port mult inferior portului Valletta.⁸ Cât despre celelalte teritorii britanice din Mediterana, Ciprul nu fusese folosit ca bază navală de când fusese cucerit din mâinile otomanilor, în timp ce Golful Haifa avea o valoare strategică deosebită ca terminal al mării conducte de petrol ce pornea din Irak. Gibraltarul nu avea să creeze atât de multe probleme în relațiile cu Spania cum anticipase guvernul britanic, chiar și după izbucnirea războiului cu Germania: făcându-l astfel pe Hitler să-l disprețuiască, Franco a refuzat să se lase târât în război, în parte de teamă că după aceea Marea Britanie va ocupa Insulele Canare. Hitler l-a denunțat pe Franco pentru lipsa de recunoștință după sprijinul primit ani de-a rândul în timpul războiului civil, sugerând totodată că cel mai probabil avea sânge jidovesc.⁹ Totuși, ceea ce pretindea Marea Britanie era accesul mai ușor din vest către est, mai ales prin Canalul Suez.

Chiar și în 1939, când Marea Britanie și Franța au declarat război Germaniei naziste, nimeni nu putea bănui că Mediterana avea să fie zguduită de un război pentru apărarea Poloniei. Mulți dintre actorii războiului se așteptau la noi lupte de uscat asemănătoare celor din Flandra din timpul Primului Război Mondial. Mussolini a fost reticent în a intra în război de partea lui Hitler, deși Ministerul Propagandei se fălea cu false isprăvi: pe 21 aprilie 1940 purtătorul său de cuvânt a declarat că „întreaga Mediterană se afla sub

controlul forțelor navale și aeriene italiene, iar dacă Marea Britanie ar îndrăzni să riposteze ar fi imediat respinsă¹⁰. Abia când Franța era aproape cucerită, a hotărât Franco, dând dovadă de oportunism, să intre în război, pe 10 iunie. Astfel a obținut o bucățică din Franța ocupată, dar nu încă și portul la care râvnea, Nisa.

II

PRIMA PROBLEMĂ cu care s-a confruntat Marea Britanie în Mediterana a fost Franța, nu Italia. Majoritatea comandanților francezi, surprinși de înfrângere, au văzut salvarea țării în umilitoarea înțelegere între Pétain și Hitler; apoi au mascat rușinea pe care o resimțeau printr-un înfocat patriotism îndreptat nu atât împotriva Germaniei, cât a Marii Britanii, căci oare nu aceasta trimisese în luptă prea puțini oameni, expunând *la Patrie* unei înfrângeri pe care nu o merita? Înainte să intre în conflict cu italienii, care începuseră să amenințe convoaiele britanice, marina britanică trebuia să știe în ce relații se afla cu flota franceză, din care o parte, numită „Force X“, era staționată în Alexandria. Fiind vorba de un teritoriu britanic, francezii au refuzat să ofere Marii Britanii vasele lor, dar au acceptat să țină la țarm navele pentru un timp, astfel că nu au apărut probleme majore, în ciuda pretinsului devotament al marinarilor francezi față de regimul Pétain de la Vichy.¹¹ Dar grosul flotei franceze se afla în Oran, mai ales în portul Mers el-Kebir, și includea două dintre cele mai bine echipate crucișătoare, *Dunkerque* și *Strasbourg*. Amiralul Darlan s-a dovedit un fervent apărător a ceea ce considera a fi interesele franceze, și abia după câțiva ani loialitatea sa față de Vichy a început să se clatine. Britanicii i-au oferit lui Darlan mai multe variante, de la a-și uni flota cu marina britanică până la a-și duce vasele în Caraibe, unde aveau să fie imobilizate până la sfârșitul războiului. Darlan considera însă că acestea trebuiau să rămână cu orice chip franceze. Singura variantă rămasă, după cum au arătat britanicii, era un atac al Marinei Regale, care a avut loc pe 3 iulie 1940, fără scrupule. Deși *Strasbourg* a reușit să scape, britanicii și-au îndeplinit principalele obiective militare: navele franceze au fost distruse, deși cu prețul vieții a circa 1300 de francezi.¹² Dar Marea Britanie a plătit un preț politic: au fost rupte și ultimele legături diplomatice cu Franța vichystă. Aversiunea lui Darlan față de Marea Britanie a fost confirmată cu vârf și îndesat. Hitler și-a dat seama că marina și armata franceze din Africa de Nord și din Siria franceză

erau conduse de oameni care aveau să rămână cu încăpățănare loiali regimului de la Vichy. Ar fi putut să fie de ajutor împotriva britanicilor, dar situația nu era deloc clară: Franța se considera ieșită din război. Atacul de la Mers el-Kebir i-a confirmat lui Hitler intuiția că trebuia să-și concentreze operațiunile militare în nordul Europei. Lui Mussolini i se putea îngădui să pună mână pe rămășițele pe care și le dorea în Mediterana, deși Tunisia nu intra în discuție: germanii considerau că Africa de Nord era mai în siguranță sub controlul unei Franțe vichyste docile și au luat în răs pretenția ministrului italian de externe Ciano de a primi Nisa, Corsica, Malta, Tunisia și o parte din Algeria.¹³

Astfel, viitoarele conflicte din Mediterana ale Marii Britanii au fost cu italienii, care au cucerit, deși nu pentru mult timp, orașul Sidi Barrani, din vestul îndepărtat al Egiptului. În noiembrie 1940 britanicii s-au remarcat la Taranto, unde un atac aerian lansat de pe punțile vasului portavion *Illustrious* a ciuruit *Littorio*, cea mai puternică navă a italienilor, și a scufundat cuirasatul *Cavour*.¹⁴ Această victorie rapidă și ușoară i-a descurajat pe italieni să mai intre în conflicte pe mare și, mai important, a demonstrat că mândria unei flote inamice poate fi distrusă chiar și cu resurse aeriene limitate. Acum se punea întrebarea dacă raidurile aeriene puteau ajuta la cucerirea unei insule. Malta suferise atacuri aeriene italiene încă de la începutul războiului dintre Marea Britanie și Italia, deși cu ajutorul noilor modele de radare micile avioane *Faith*, *Hope* și *Charity* s-au dovedit surprinzător de eficiente în lupta cu Regia Aeronautica italiană, până când forțele de apărare aeriană britanice au fost întărite cu o escadrilă de avioane moderne Hurricane. La începutul lui 1941, mai multe avioane germane și italiene au avariat grav portavionul *Illustrious* în timp ce se găsea la est de Gibraltar, cu toate că nava a reușit să se târască până în Marele Port al Maltei.¹⁵ Bombardamentele asupra Maltei s-au intensificat, cu raiduri aeriene zilnice ale germanilor, care au devastat Valletta și cele trei cetăți aflate pe partea opusă a Marelui Port și au ucis sute de civili care, ca și trupele britanice cantonate pe insulă, sufereau adesea de foame și de lipsa altor mijloace de subzistență. Situația s-a înrăutățit și mai mult după decembrie 1941. Germanii ajunseseră să ia mai în serios Mediterana. Fanaticul Kesselring a fost numit comandant în Mediterana și a făcut eforturi îndârjite pentru a distruge convoaiele britanice care se îndreptau spre Malta; totuși, pe măsură ce prezența germană a devenit tot mai consistentă,

au crescut și presiunile din alte direcții, după începutul războiului dintre Germania nazistă și Uniunea Sovietică. În toamna lui 1941, britanicii puteau deja să răspundă cu campanii de bombardament împotriva Siciliei și Africii de Nord, iar submarinele britanice ținteau navele comerciale care aprovizionau puterile Axei din Africa de Nord. Germanii și italienii au fost atât de iritați, încât au cerut sfatul celei de-a treia mari puteri a Axei, Japonia, cu privire la cea mai bună modalitate de a cucerii o insulă, dată fiind experiența Japoniei în Pacific; una dintre metodele propuse a fost înfometarea.¹⁶

Malta avea acum un Mare Port plin de resturi de cadavre ale marinarilor înecați și de pete de petrol de la vasele scufundate (care amenința să ia foc). Una dintre realizările apărătorilor săi a fost păstrarea Maltei ca bază funcțională pentru avioane și submarine capabile să-i sâcâie pe adversari și să le perturbe desfășurările de forțe și aprovizionarea din Africa de Nord. Nu e deloc surprinzător faptul că al doilea mare asediu asupra Maltei s-a întipărit în conștiința maltezilor la fel de puternic precum Marele Asediu din 1565.¹⁷ Churchill era îngrijorat că se ajunsese într-o situație în care puterile Axei nici măcar nu mai trebuiau să invadeze pe uscat: Malta avea să fie cucerită pur și simplu prin bombardamente. Convoaiele britanice se aflau sub o presiune enormă din partea submarinelor din apele de la sud de Mallorca și apoi din partea crucișătoarelor italiene și a aeroplanelor germane și italiene aflate în apropiere de Tunis – în august 1942, dintr-un convoi de paisprezece vase venind dinspre Gibraltar, numai cinci au ancorat în siguranță în Malta.¹⁸ Din fericire, germanii înșiși nu se puteau hotărî dacă voiau să cucerească insula, mai ales având în vedere faptul că ar fi fost o acțiune în comun cu armata italiană, pe care începuseră s-o respecte tot mai puțin în urma experiențelor recente din Africa de Nord; iar Mussolini a presupus că, dacă o va cere, insula va fi a lui, odată ce Marea Britanie era obligată să capituleze pe toate fronturile.¹⁹ Tot din fericire, germanii au devenit tot mai obsedați de ambițiile lor privind Africa de Nord, pe măsură ce Rommel înainta spre est, spre Tobruk; astfel, în mai 1942, Malta părea să fi devenit o preocupare secundară. Puterile Axei erau convinse că războiul din Mediterana avea să fie câștigat pe uscat, nu prin cucerirea unei insule mici și aride. Și comandantii britanici erau de părere că „e mai bine să pierzi Malta decât Egiptul”²⁰. Totuși, Malta a fost salvată fără îndoială și de refuzul ferm al locuitorilor ei de a lăsa ca

bombardamentele constante și lunile de sărăcie cumplită să le înfrângă determinarea, atitudine răsplătită din plin atunci când regele George VI a decorat întreaga insulă cu George Cross. Distincția este și astăzi inclusă pe steagul maltez, în amintirea eroicei rezistențe a insulei: 30 000 de clădiri au fost atunci avariate sau distruse, iar 1 300 de civili au fost uciși de bombe.²¹

Malta a rezistat, dar în 1941 britanicii au fost înfrânți în bătălia pentru Creta, cu toate că importanța ei strategică pentru germani nu a fost complet înțeleasă.²² Înaltul Comandament German nu avea o viziune unitară asupra importanței Mediteranei. Germanii priveau *Mittelmeer* din perspectiva Balcanilor. Se considera că stăpânirea pe termen lung a căilor maritime era o problemă care trebuia tranșată între Italia și Marea Britanie. Prin intermediul forțelor germane care luptau alături de cele italiene în Africa de Nord, puterile Axei vizau asigurarea căilor de aprovizionare între nordul și sudul Mediteranei. Însă metoda pe care Führerul a ales s-o utilizeze a fost controversată. Când Hitler a hotărât să trimită submarine în Mediterana – o manevră periculoasă, deoarece presupunea trecerea Gibraltarului –, amiralul Raeder a obiectat că aceasta va dăuna acțiunilor militare germane din Atlantic. Puterile Axei știau că Mediterana oferea acces la petrolul din Orientul Mijlociu, prin Canalul Suez, deși era nerealist să se aștepte ca această rută să fie deschisă repede. Însă rezervele de petrol ale Axei se sfârșiseră; în vara lui 1942, flota italiană a rămas fără petrol, iar germanii au refuzat s-o aprovizioneze, având în vedere celelalte obligații pe care le aveau. De aceea, Hitler s-a orientat către o altă rută a petrolului, prin întinsele stepe rusești către Persia, alegere firească mai ales după începerea războiului cu Rusia, în 1941. Așa că armata lui a înaintat până la Stalingrad, unde a fost însă blocată și a suferit apoi o mare înfrângere. Importanța tot mai mare pe care o câștiga Mediterana i-a luat prin surprindere pe germani. Adevărata ei valoare a devenit mai clară în noiembrie 1942, atunci când Aliații, în rândurile cărora se numărau acum și americanii, au debarcat pe aceleași plaje pe care francezii le folosiseră în 1830 pentru a ocupa Algeria.²³

Atacul asupra Algeriei („Operațiunea Torța“) a fost însoțit de acostarea mai multor nave în Maroc și de o campanie către est, în Tunisia. Germanii fuseseră deja învinși la El Alamein în iulie 1942 și au fost respinși decisiv în noiembrie de către armata de „șobolani ai deșertului“ a lui Montgomery. Totuși, prezența comandanților vichyști în

Africa de Nord, mai ales a lui Darlan, a complicat foarte mult situația. În realitate, Darlan era interesat doar să sprijine tabăra câștigătoare. Se considera succesor de drept al lui Pétain. Era dispus să încheie înțelegeri cu Aliații, care îl disprețuiau pe acest om în care mulți vedeau un trădător laș. Dar se temea că Aliații încă puteau fi învinși, caz în care duplicitatea i-ar fi fost demascată. În noiembrie 1942, generalul Eisenhower s-a întâlnit cu Darlan în Algeria, unde amiralul trăia pe picior mare. Eisenhower spera să-l convingă să aducă flota franceză din Toulon în Africa de Nord și să se alăture dispozitivelor americane. Darlan a dat de înțeles că ar fi de acord, dar știa că amiralul care se ocupa de flota din Toulon, un vechi rival, n-ar fi acceptat în ruptul capului, și chiar și vasele franceze din Alexandria au șovăit, în ciuda bunelor relații dintre membrii echipajelor lor și britanici. Printr-un compromis murdar, Darlan a reușit să rămână delegatul lui Pétain în Africa de Nord, stârnind indignare în Marea Britanie și în Statele Unite: Darlan a fost denunțat drept colaboraționist și antisemit; cunoscutul crainic CBS Ed Murrow a întrebat: „Oare ne luptăm cu naștii sau ne culcăm cu ei?” Situația stânjenitoare în care se afla Darlan s-a sfârșit în Ajunul Crăciunului, când un monarhist fanatic s-a strecurat în birourile guvernamentale din Algeria, l-a așteptat să se întoarcă de la un prânz agreabil și l-a împușcat mortal pe fățarnicul amiral.²⁴

Competiția pentru supremație în Mediterana devenea din ce în ce mai aprinsă; succesul Aliaților nu părea nici pe departe sigur. În decembrie 1942 comandantul vichyst din Tunisia a predat puterilor Axei baza navală franceză din Bizerta, foarte bine echipată. Între timp, în noiembrie, Hitler hotărâse să pună capăt duplicității franceze ocupând zonele aflate sub control vichyst; lui Mussolini i s-a permis să pretindă ca recompensă portul Nisa, trimițând în același timp câteva escadre în Corsica, unde au arborat steagul italian. Comandanții vichyști au jucat un rol nefast în războaiele și în politica din Mediterana și s-au folosit de statutul lor imprecis de reprezentanți ai unei țări care nu se afla oficial în război pentru a oscila între cele două tabere. Aliații au trimis pe furiș un general francez puțin cunoscut, Henri Giraud, din Franța vichystă în Algeria, cu ajutorul unui submarin, dar au descoperit că avea aceeași mândrie și aceleași prejudecăți ca Darlan – nu voia să fie un cățeluș al Aliaților, nu avea nici un interes să abroge legile antisemite, i-a arestat pe „suspecții de serviciu” și i-a internat în lagăre de concentrare ascunse de ochii Aliaților. Aspirația lui

supremă era să conducă un mare atac pentru eliberarea patriei sale de umilința ocupației germane.²⁵ Liniile de demarcație dintre taberele inamice erau mult mai clare în Atlantic sau în Pacific decât în Mediterana.

III

CONFUZIA POLITICĂ DIN MEDITERANA a crescut și mai mult în anul 1943. Forțele aliate i-au strivit pe germani în martie în Medenine, Tunisia, iar germanii conduși de Rommel s-au retras din Tunisia. Pe 8 mai Tunisul și Bizerta au căzut în mâinile Aliaților, împreună cu 250 000 de militari italieni și germani. După cucerirea Tunisiei, Mediterana a devenit mai sigură pentru vasele Aliaților, astfel că acum treceau prin dreptul Maltei, către Gibraltar sau Alexandria, convoaie de până la o sută de nave – era restaurată sau cel puțin prefigurată unitatea Mediteranei ca spațiu maritim aflat sub control majoritar britanic. În iunie 1943 regele George VI a călătorit în largul mării între Tripoli și Malta, unde a fost întâmpinat de o mulțime de maltezi entuziaști. Intenția lui nu era doar să ridice moralul maltezilor, ci să arate întregului imperiu că Marea Britanie făcea progrese decisive către victoria finală.²⁶

Apoi au sosit noi vești sumbre pentru Axă. Grecia a fost cuprinsă de un război civil, iar în Iugoslavia se configura mișcarea de rezistență.²⁷ În rândul puterilor Axei creștea suspiciunea că Sardinia fusese desemnată ca punct de întâlnire pentru o invazie în masă a Aliaților în Europa, prin sudul Franței; Cagliari a plătit un preț scump pentru această dezinformare, iar urmele bombardamentelor Aliaților sunt încă vizibile în oraș. Însă problema reală era care dintre cele două țări mediteraneene, Italia sau Franța, constituia (cu formularea lui Churchill) „pântecul moale” al Europei Axei. În iunie 1943 Aliații au cucerit prima bucată din Italia: mica, dar bine plasată insulă Pantelleria, la vest de Malta, unde 12 000 de militari italieni cu moralul la pământ au cedat în fața bombardamentelor intense.²⁸ În iulie, Aliații au debarcat în Sicilia, fapt pentru care a fost învinuit Mussolini, într-o ședință specială a Marelui Consiliu Fascist. La următoarea întâlnire cu regele Victor Emanuel, nu i s-a cerut să demisioneze, ci a fost anunțat că fusese deja înlocuit cu feldmareșalul Badoglio, iar la plecarea de la Palatul Quirinal a fost îmbrâncit într-o dubă de poliție și arestat. Cu toate că nu era limpede ce direcție avea să adopte guvernarea lui Badoglio, germanii au început să-și construiască propriile

poziții în Italia, așteptând momentul în care forțele aliate aveau să ajungă pe continent. Pe 22 iulie Palermo a fost ocupat de americani, conduși de generalul Patton; pe 17 august, când Aliații au ajuns în Messina, orașul fusese deja făcut praf și pulbere: scăpaseră doar 60 000 de militari germani și 75 000 de militari italieni. Aceștia din urmă nu voiau să continue lupta, atitudine împărtășită de întreaga națiune; la începutul lui septembrie Badoglio a fost convins să semneze un acord de armistițiu cu Aliații. Apoi avioanele germane au bombardat cuirasatul italian *Roma*, cauzând moartea multor oameni, iar marina italiană a transferat grosul flotei regale în Malta, predând vasele Marii Britanii. Marele port din Taranto a fost cedat de bunăvoie Aliaților. Pe de altă parte, situația din insule era mai confuză. Forțele britanice au reușit să ocupe insulele mai mici din arhipelagul Dodecanez; în Kefalonia germanii au ucis fără nici un motiv 6 000 de militari italieni; Corsica era cuprinsă de haos, pentru că germanii, italienii, francezii liberi și luptătorii rezistenței corsicane ridicau cu toții pretenții la diverse părți din insulă.²⁹ Astfel, capitularea Italiei a semănat din nou nesiguranța în Mediterana.

Primele încercări ale Aliaților de a obține un cât de mic avantaj în Italia, de la sfârșitul lui 1943, au fost urmate de debarcarea surprinzătoare a unor mase de militari ai Aliaților în Anzio, la sud de Roma. După aceea, Aliații au trebuit să-și croiască drum în restul peninsulei; situația politică din Italia fusese complicată de evadarea lui Mussolini și de consimțământul său cu privire la crearea „Republicii Sociale Italiene” în nord, sub control nazist. În ciuda progreselor lente, francezii liberi (deloc surprinzător) și americanii erau hotărâți să continue debarcărilor în sudul Franței, pentru a echilibra debarcărilor Aliaților în Normandia din iunie 1944: Aliații au cucerit Toulonul pe 26 august, mai repede decât se așteptaseră, eliberându-și astfel efectivele pentru atacul asupra Marsiliei, care s-a prăbușit pe 28 august.³⁰

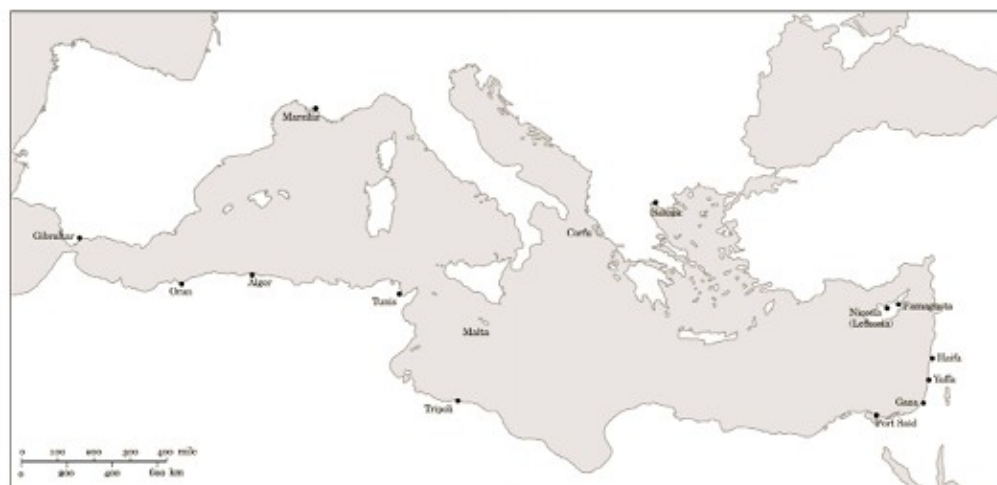
În curând, toată lumea a început să se gândească la viitorul Mediteranei după înfrângerea germanilor. Printre principalele preocupări se numărau Palestina, Iugoslavia și Grecia, unde insurgența comunistă începea să dezbine întreaga țară. În octombrie 1944 Churchill a vizitat Moscova și i-a expus lui Stalin poziția britanică: Marea Britanie „trebuie să fie puterea dominantă în Mediterana”. Stalin s-a arătat înțelegător, privind cu compasiune greutățile pe care le întâmpinase Marea Britanie atunci când germanii se infiltraseră pe rutele sale de tranzit din Mediterana; ba chiar

l-a asigurat pe Churchill că n-o să facă valuri în Italia. Această atitudine era motivată de faptul că Stalin urmărea să obțină consimțământul Marii Britanii pentru a impune dominația sovietică în Europa slavă, inclusiv în Serbia.³¹ Încă nu venise momentul ca rușii să-și reitereze pretenția de a fi la rândul-le o mare putere în Mediterana.

O Mediterană fărâmițată
1945–1990

I

VICTORIA ALIAȚILOR ÎMPOTRIVA GERMANIEI din al Doilea Război Mondial, ca și cea din Primul Război, a produs un dezechilibru în Mediterana. După ce Grecia a ieșit din războiul civil cu un guvern prooccidental, au avut loc tot mai multe tulburări în Cipru, unde mișcarea care chema la *énosis*, unirea cu Grecia, strângea din nou rândurile. Tocmai pentru că grecii au ales tabăra occidentală și pentru că Turcia nu intrase în război, la sfârșitul anilor 1940 Statele Unite au început să vadă în Mediterana un avanpost în noua luptă împotriva puterii crescânde a Uniunii Sovietice. Tema explicită era apărarea democrației împotriva tiraniei comuniste.¹ Realismul său îl împiedicase pe Stalin să sprijine insurgența comunistă din Grecia, dar era hotărât să găsească diverse căi de a obține liberul acces în Mediterana prin Dardanele. La Londra și la Washington, teama că aliații sovietici s-ar putea stabili pe țărmurile Mediteranei era actuală, deoarece liderul partizan din Iugoslavia, Tito, jucase cărțile potrivite în ultimele etape ale războiului, câștigând chiar sprijinul britanic. Mai mult, italienii pierduseră Zadarul, împreună cu baza navală din Golful Kotor și bucăți din Dalmația pe care cu lăcomie le cuceriseră în timpul războiului, în timp ce Albania, după o perioadă de agonie sub ocupație întâi italiană, apoi germană, își recâștigase independența sub conducerea liderului comunist educat la Paris Enver Hoxha, a cărui atitudine intransigentă avea să-i ducă țara într-o izolare tot mai mare.

Când a preluat puterea, Hoxha și-a imaginat că țara lui va face parte dintr-o frăție de națiuni socialiste, alături de renăscuta Iugoslavie a lui Tito și de Uniunea Sovietică. Legăturile strânse cu iugoslaviilor au fost pecetluite de acorduri economice care demonstrează speranța lui Tito de a include Albania în federația iugoslavă. Hoxha avea alte aspirații, iar în viziunea lui dreptul Albaniei de a-și apăra fiecare colțișor din teritoriul național se extindea și asupra apelor din largul coastei albaneze: în Canalul Corfu, mult timp folosit drept canal navigabil între Grecia și Adriatică, au fost amplasate mine care trebuiau să împiedice incursiunile străine. Marea Britanie a hotărât să trimită distrugătoare în apele canalului, afirmându-și dreptul de a veghea la ordinea din Mediterana în numele națiunilor lumii. Pe 22 octombrie 1946 două distrugătoare britanice care treceau prin apropiere de Sarande, un port albanez la nord-est de Corfu, s-au lovit de mine, iar patruzeci și patru de marinari au fost uciși.² Există multe controverse în privința originii minelor; o operațiune ulterioară de dragaj al canalului a arătat că minele rămase în apă nu erau ruginite și fuseseră recent gresate, deși nu erau noi, și există o puternică suspiciune că au fost plasate de marina lui Tito, în numele lui Hoxha. Albanezii nu dețineau vase cu ajutorul cărora ar fi putut plasa mine.³ Hoxha nu și-a cerut scuze și a arătat cu degetul către greci, a căror vinovăție era extrem de puțin probabilă. Acesta a fost sfârșitul încercărilor de stabilire a unor relații diplomatice între Marea Britanie și Albania lui Hoxha. Pe de altă parte, Tito s-a arătat jignit de încercările sovieticilor de a trata Iugoslavia ca pe un satelit, refuzând să cedeze Uniunii Sovietice bazele navale din Dalmația pe care le râvnea.

Pe hârtie, influența britanică în Mediterana era încă puternică: Libia fusese scoasă de sub dominația Italiei și

plasată sub mandat britanic, deși Marea Britanie, sărăcită de război, era hotărâtă să scape de această țară cât mai repede. Americanilor li s-a asigurat dreptul de a folosi nelimitat o întreagă serie de baze aeriene în Wheelus, la periferia orașului Tripoli, având astfel mai mult de câștigat de pe urma Libiei decât britanicii – explorarea petrolieră a început abia la sfârșitul anilor 1950.⁴ Dar nepriceperea britanicilor de a modela viitorul Mediteranei a fost dovedită mai ales de criza din Palestina, unde autoritățile mandatare britanice n-au mai putut stăpâni violențele dintre evrei și arabi, iar trupele britanice erau din ce în ce mai des ținta facțiunilor extremiste.⁵ Secretarul american al apărării, James Forrestal, a devenit obsedat de ideea Mediteranei ca avanpost împotriva Uniunii Sovietice, dar era de asemenea obsedat de Palestina, și, firește, de evrei, și susținea că interesele americane în Mediterana erau grav afectate de concetățenii care făceau presiuni asupra președintelui Truman pentru ca acesta să susțină crearea unui stat evreiesc în Palestina. Era convins că astfel vor fi îndepărtate alte țări, precum statele arabe, a căror cooperare era vitală pentru Statele Unite dacă voiau să construiască baze navale în Mediterana. Era evident, de asemenea, că Stalin folosea Palestina pentru propriile sale scopuri, mai întâi încurajând insurgența, apoi, în mai 1948, forțând Statele Unite să recunoască statul Israel, care a fost imediat aprovizionat cu arme din Cehoslovacia, satelitul său. Diferențele în privința acestor probleme l-au exasperat pe președinte, care l-a demis pe Forrestal în 1949; curând după aceea, Forrestal, un depresiv, și-a luat viața.⁶

În context mediteraneean, importanța Israelului era în aceeași măsură politică și demografică. Am văzut deja cum locuitorii din Yaffa, cel mai mare oraș arab din Palestina, s-au răspândit încă dinainte ca orașul să cadă în mâinile trupelor Haganah, viitoarea armată a Israelului. Celălalt port important era Haifa, un oraș mixt, de arabi și evrei, care la începutul anului 1948 avea o populație de aproximativ 70 000 de arabi. La sfârșitul războiului de independență mai rămăseseră acolo nu mai mult de 4000 de arabi. Circumstanțele erau, în mod inevitabil, foarte confuze: unii dintre liderii arabi au abandonat repede lupta și au plecat în aprilie 1948, descurajându-i pe cei care au rămas în urmă; Înalțul Comandament Arab părea că dorește plecarea arabilor, de teamă că ar putea fi folosiți ca ostatici după ce britanicii părăsiseră în sfârșit Palestina, în mai; mișcarea Haganah a bombardat orașul, provocând panică și exodul în

plin bombardament către Acra și Beirut. Scopul bombardamentului a fost de a-i forța pe liderii arabi din Haifa să se predea rapid. Unii lideri evrei au luat atitudine împotriva acestei politici dure, susținând că viitorul orașului trebuie să fie conlucrarea dintre evrei și arabi – așa că o delegație evreiască a mers în cartierele arabe din Haifa, îndemnându-i pe oameni să nu plece, iar serviciile de informații britanice au consemnat că „evreii făceau mari eforturi pentru a împiedica evacuarea în masă, dar se pare că propaganda lor a avut foarte puțin efect”⁷. Pe măsură ce veștile despre evacuare s-au răspândit, arabii din alte zone către care se îndrepta armata Haganah au început și ei să plece: mai ales din Yaffa, dar și din orașele din interiorul Galileei. După cum indica un raport al mișcării Haganah, începuse „o psihoză a exodului”, agravată de rapoartele privind expulzări din unele orașele din interior.⁸

În timp ce coloniștii evrei de la începutul secolului XX fuseseră ghidați de idealuri sioniste, majoritatea celor de mai târziu urmăreau să-și găsească un adăpost, înaintea, în timpul și în urma persecuției naziste împotriva evreilor. Restricțiile aplicate de Marea Britanie imigranților începând din 1938 au fost determinate de opoziția neobosită a liderilor arabi și au transformat-o într-un refugiu improbabil. Vehementa ostilitate arabă împotriva unui stat evreiesc nu s-a limitat la Palestina, și a avut ciudatul efect de a instiga populația Israelului, astfel că din 1948 a început un nou exod, al evreilor din ținuturile arabe. În aproximativ doisprezece ani comunitățile evreiești din Mediterana erau reunite, în mare măsură, în Israel. În Africa de Nord, crearea statului Israel a provocat revolte antievreiești, care au dus la un exod masiv a sute de mii de evrei din Maroc, Algeria, Tunisia și Libia, deși cele mai bogate și occidentalizate familii ocoleau adesea Orientul Mijlociu și luau calea Franței sau Italiei. Așadar, au avut loc în același timp un exod al evreilor de la sud la nord și un altul de la vest la est. În 1967 singurul mare centru al populației evreiești din Mediterana, în afară de Israel, devenise sudul Franței, în urma migrației din Africa de Nord. Cu alte cuvinte, 1900 de ani din existența diasporei mediteraneene fuseseră brusc anulați.

Acesta a fost momentul în care Marea Britanie, Franța și Italia au început să piardă controlul asupra posesiunilor lor din estul și sudul Mediteranei. Libanezii începuseră deja să facă presiuni pentru a obține independența față de Franța în 1943 (un moment nu foarte bun), dar în 1946 a fost adoptată

o constituție ciudată, care garanta atât drepturile creștinilor, cât și pe cele ale musulmanilor; independența a fost însoțită de o explozie economică: Beirut, oraș occidentalizat, a devenit cel mai important port și centru bancar din Levantul arab. În Egipt, ruptura de trecut a luat o altă formă: în 1952 o clică formată din ofițeri ai armatei arabe a pus mâna pe putere și regele Faruk a plecat în exil, eveniment care a marcat prima etapă a disoluției societății mixte din Alexandria, asupra căreia dinastia lui domnise somptuos. Agitația din Maroc, Algeria și Tunisia, posesiuni franceze și spaniole, a creat și mai multă presiune asupra puterilor coloniale. Controlul britanic direct se restrângea spre interior, spre linia care lega Gibraltarul, prin Malta, de Cipru și Canalul Suez. Consecințele au fost mai mici acum decât ar fi fost în anii războiului; India și-a câștigat independența la doi ani după sfârșitul războiului și, cu toate că au fost păstrate Malaya, Singapore și Hong Kong, importanța politică și militară a Canalului Suez scădea. Astfel, speranțele lui Churchill de a restaura supremația britanică în Mediterana deveneau irelevante, cu o singură consolare: aceea că, la urma urmei, Uniunea Sovietică nu-și găsisese aliați în Mediterana. În 1956 însă reușise deja să facă exact acest lucru.

II

REVOLUȚIA CARE L-A ÎNDEPĂRTAT PE REGELE FARUK a stârnit noi temeri. Noul lider egiptean, Gamal Abdel Nasser, a început să se prezinte lumii arabe ca omul care avea să refacă respectul de sine al națiunilor arabe (insistând totodată asupra obișnuitei idei că acestea constituiau în fond o singură națiune panarabă). Cu toate că în 1954 Nasser încurajase un dialog de culise cu Israelul, nici una din părți nu avea încredere în cealaltă, iar încercările ezitante de apropiere s-au transformat în ostilitate.⁹ Marea Britanie și Franța căzuseră de acord să-și retragă trupele din Zona Canalului în 1954 și nu ar fi trebuit să fie prea surprinse de discursul rostit de Nasser în Alexandria în iulie 1956, în care anunța naționalizarea Canalului; poate că ceea ce i-a deranjat cel mai mult a fost tonul emfatic folosit de el pentru a denunța puterile coloniale. Prim-ministrul britanic, Anthony Eden, a afirmat că avea de-a face cu un „Hitler al Nilului”. În spatele acestor temeri stăteau altele, la nivel global: deoarece Statele Unite și-au retras sprijinul pentru construirea Marelui Baraj Aswan, care ar fi trebuit să aducă prosperitatea Egiptului,

Nasser a apelat la Uniunea Sovietică. Nu era deloc de neglijat pericolul ca Nasser să-i ofere noului său aliat o bază navală în Mediterana.

Britanicii și francezii au presupus că egiptenii nu aveau să se descurce cu gestionarea Canalului, în timp ce israelienii erau tot mai nerăbdători să arate că bombardamentul egiptean asupra așezărilor din deșertul Negev și raidurile în Israel ale luptătorilor arabi *fedayin* din Gaza, aflată sub ocupație egipteană, trebuiau oprite în forță. În octombrie 1956 Nasser și-a organizat armata în Gaza și a lansat atacuri verbale aprige la adresa Israelului, amenințând să-l radă de pe hartă – o modalitate de a-și crește prestigiul în lumea arabă.¹⁰ În cursul unei întâlniri secrete care a avut loc lângă Paris în octombrie 1956, prim-ministrul israelian, David Ben Gurion, a încurajat Franța și Marea Britanie să facă front comun împotriva Egiptului, avansând niște idei nerealiste privind reconsolidarea Orientului Mijlociu cu ajutorul prieteniei din partea Libanului creștin, al unei Bănci Occidentale semiautonomie sub protecție israeliană și al stăpânirii britanice în Iordania și Irak. Ministrul britanic de externe, Selwyn Lloyd, a considerat că este un proiect prea ambițios, și de asemenea că negocierile sunt mai utile decât războiul, cu condiția ca Nasser să fie dispus să asculte. Pe de altă parte, a insistat el, dacă războiul se impunea, atunci scopurile trebuiau să fie „cucerirea Zonei Canalului și distrugerea lui Nasser“. Dacă Israelul ataca Egiptul, Franța și Marea Britanie aveau să intervină pentru a proteja Canalul, putând astfel să recupereze ceea ce pierduseră, dar nu se punea problema să sprijine fățiș Israelul.¹¹

Astfel au fost create condițiile pentru marele fiasco prin care lumea a asistat la decăderea puterii britanice și franceze în Mediterana. Israelul a atacat Egiptul, cucerind repede Gaza și Sinaiul; trupele britanice și franceze au debarcat în Zona Canalului, sub pretextul de a apăra Canalul și a interveni între părțile beligerante; dar dezaprobarea președintelui Eisenhower a pus repede capăt campaniei, și Israelului i s-a cerut să se retragă din Sinai, obținând nu mai mult decât promisiunea accesului liber prin Marea Roșie către Eilat (dar nu prin Canalul Suez) și înțelegerea tacită ca raidurile luptătorilor *fedayin* încurajate de Egipt să înceteze. Nasser părea mai puternic decât oricând, în timp ce Eden nu a mai rezistat în funcția de prim-ministru decât câteva luni. Temerile europenilor cu privire la gestionarea Canalului s-au dovedit neîntemeiate, dar criza zguduise din temelii bătrânul stăpân al Mediteranei.¹² În următorii unsprezece ani influența

sovietică asupra Egiptului a crescut foarte mult, la fel ca în Siria, care a fost pentru scurt timp unită cu Egiptul în „Republica Arabă Unită”. URSS i-a pus la dispoziție lui Nasser mai mulți „consilieri”, în timp ce invectivele egiptene împotriva Israelului au devenit din ce în ce mai grosolane, incluzând o serie de caricaturi antisemite publicate în presa controlată de guvern.

Nasser și-a folosit cu succes retorica împotriva Israelului pentru a-și afirma supremația în lumea arabă, dar pierdea controlul propriilor vorbe ori de câte ori mulțimile din Orientul Mijlociu se adunau să-l aclame și să denunțe Israelul. La începutul verii lui 1967 promitea o blocadă maritimă a Israelului, însă în Marea Roșie, nu în Mediterana.¹³ Pe 5 iunie Israelul a lansat o lovitură preventivă care a culminat după numai șase zile cu ocuparea Gazei, a Sinaiului, a Înălțimilor Golan și (după ce regele Hussein al Iordaniei a făcut greșeala să se amestece) a ținuturilor iordaniene din Palestina. În consecință, Canalul Suez a fost blocat timp de zece ani, devenind linia frontului dintre armatele rivale ale Israelului și Egiptului, care au dus un război de uzură de pe cele două maluri ale sale, până în octombrie 1973, când egiptenii au lansat un atac-surpriză – Războiul de Yom Kippur –, cu scopul, de data aceasta, nu „de a prăvăli Israelul în mare”, ci, mai realist, de a recupera Sinaiul. În ciuda succeselor de la început, până la urmă egiptenii au fost împinși înapoi peste Canal, iar negocierile serioase de pace au început abia peste patru ani, în urma curajoasei hotărâri a președintelui Sadat de a intra în gura lupului adresându-se parlamentului israelian, fapt pentru care, în curând, a plătit cu viața. Apoi Canalul a fost redeschis pentru vasele tuturor națiunilor, inclusiv, în sfârșit, pentru cele israeliene. Dar un alt rezultat al Războiului de Șase Zile a fost înăsprirea atitudinii sovietice față de Israel; în timpul războiului, blocul sovietic, în afară de imprevizibila Românie, a rupt până la urmă relațiile diplomatice cu Israelul, o mișcare menită să câștige simpatia lumii arabe și să demonstreze faptul că prietenii Israelului erau puterile capitaliste burgheze, Marea Britanie, Franța și mai ales Statele Unite. Războiul de Yom Kippur a fost într-adevăr, într-o oarecare măsură, un război indirect între Uniunea Sovietică și Statele Unite: sovieticii le-au furnizat mari cantități de arme egiptenilor și sirienilor, în timp ce americanii au adus armament prin intermediul bazelor navale pe care le dețineau în Azore. Sovieticii au produs alte pagube sprijinind mișcările radicaliste din Palestina, dintre

care unele, precum Frontul Popular pentru Eliberarea Palestinei, se țineau la adăpost în Damasc, de unde răspândeau o versiune a doctrinei marxiste.

III

IMIXTIUNEA SOVIETICĂ în politica Mediteranei nu s-a produs întotdeauna cu atât de multă ușurință. Stalin acceptase ca Italia și Grecia să rămână în sfera de influență occidentală, iar în 1952 atât Grecia, cât și Turcia au fost incluse în noua alianță pe care Statele Unite, Marea Britanie și Franța o creaseră cu trei ani înainte, Organizația Tratatului Atlanticului de Nord, termen desemnând o uniune din care făcea parte și Italia. Dar NATO a început să vadă în Mediterana o linie de front împotriva expansiunii sovietice: atât Franța, cu imperiul său nord-african, cât și Marea Britanie, cu bazele sale din Gibraltar, Malta și Cipru, erau puteri mediteraneene. Iar Statele Unite, încă prezente în baza militară Wheelus din Libia, aveau propria viziune despre cum puteau apăra Mediterana împotriva ambițiilor sovietice. În 1952 Flota a Șasea americană a vizitat opt porturi spaniole, inclusiv Barcelona și Palma de Mallorca, onorându-l astfel pe Generalissimul Franco, deși acesta continua să-i trimită cu seninătate pe lumea cealaltă pe dușmanii regimului. Cu toate că intrarea Spaniei în NATO nu s-a putut produce decât după moartea dictatorului, în 1975, Statele Unite au început cu mult înainte să înființeze baze navale în Spania.

În anii '50 Franța și-a îndepărtat tot mai mult privirile de la Mediterana. Aceasta se datora pe de o parte faptului că centrul de greutate al Europei se mutase acum, mai limpede ca niciodată, în nord: crearea în 1957 a Comunității Economice Europene a fost considerată nu doar un instrument pentru promovarea cooperării economice, ci și un mijloc de prevenire a altor conflicte între Franța și Germania. Adeziunea Italiei a părut să dea CEE o dimensiune mediteraneeană, care nu trebuie însă exagerată: Italia a fost admisă datorită orașelor Milano și Torino, orașe industriale aflate departe de Mediterana, și în primii cincisprezece ani de existență a CEE a fost cel mai sărac stat din comunitate, cu o zonă sudică extrem de săracă și suferind din cauza gradului scăzut de alfabetizare, a agriculturii înapoiate și a lipsei industrializării.¹⁴ Mai multe dovezi ale acestui dezinteres față de Mediterana pot fi găsite în zbuciumata istorie a decolonizării franceze. Franța a fost de acord mai întâi cu autonomia și apoi cu independența

năbădăioșilor marocani și tunisieni, iar apoi și-a închipuit că poate stăpâni Algeria, a cărei coastă nordică fusese încorporată Franței metropolitane. Războiul deja aprig dintre trupele franceze și naționalistul *Front de Libération Nationale* a fost complicat de intervenția activiștilor din *Organisation de l'armée secrète*, care luptau atât împotriva naționaliștilor algerieni, cât și a guvernului francez, pentru a proteja ceea ce ei numeau interesele franceze în Algeria. Problema algeriană a tulburat opinia publică și politica din Franța. Lovitura de stat a generalilor care a dus la răsturnarea celei de-a Patra Republici și la preluarea puterii de către generalul de Gaulle în 1958 a început atunci când coloniștii francezi din Algeria au ocupat sediul guvernului din Alger; a continuat cu debarcarea de trupe în Corsica. De Gaulle a ajuns la putere afirmând că Algeria trebuie să rămână a francezilor, dar în curând a recunoscut că era ceva imposibil, fapt pentru care mai mulți dintre generalii care-l sprijineau au considerat că le-a trădat cauza și au inițiat o conspirație împotriva lui. Fără să se sperie de aceste amenințări, de Gaulle a renunțat la Algeria în 1962. Consecințele au fost cele previzibile: o altă mișcare masivă a populației. Europeanii care nu părăsiseră încă Algeria au fost încurajați s-o facă de „masacrul de la Oran“, de pe 5 iulie 1962: în ziua în care țara și-a câștigat independența cartierul european din Oran a fost atacat de naționaliști, care au ucis un număr încă neelucidat de persoane (conform estimărilor, cel puțin o sută), dar și-au atins scopul determinând sute de mii de europeni să plece de frică. Trupele franceze, aflate încă în Oran, au stat deoparte, având ordin să păstreze neutralitatea. În lunile care au precedat și au urmat obținerea independenței au plecat în jur de 900 000 de algerieni francezi, inclusiv descendenții coloniștilor și evreii algerieni, dintre care mulți s-au stabilit în sudul Franței. Aceștia au fost urmați de un val de emigrație a nativilor algerieni și de emigrări din Maroc și Tunisia, care au schimbat fața Marsiliei și a altor orașe. În loc să creeze o nouă *convivencia*, prezența masivă a populației nord-africane a scos la iveală în sudul Franței sentimente urâte, xenofobe, accentuate de amintirea terorii cauzate de FLN.

Și Marea Britanie s-a confruntat cu cererea insistentă a independenței din partea posesiunilor sale din Mediterana. Maltezii aveau trei opțiuni: să se unească cu Italia, o idee la modă înainte de război, dar de neconceput după asediu; să-și întărească legăturile cu puterea stăpânitoare prin unirea cu Marea Britanie; să-și câștige independența. Cea de-a doua

opțiune a atras adeziuni masive, dar a devenit evident că Marina Regală utiliza din ce în ce mai puțin șantierele navale malteze pe măsură ce Marea Britanie se retrăgea din Mediterana, astfel că în 1964 mișcarea pentru independență a triumfat, cu toate că Malta a rămas încă zece ani sub conducerea reginei Elisabeta și în Commonwealth. Mai târziu, sub guvernarea socialistă a lui Dom Mintoff, Malta avea să se laude cu statutul său de stat nealiniat și să-și caute aliați în regiune, inclusiv pe imprevizibilul colonel Gaddafi, care a pus mâna pe putere în Libia în 1969. Insula a păstrat o ciudată moștenire: pește cu cartofi prăjiți, rulouri cu miere și limba engleză, deși astăzi folosită pe locul doi după malteză. Toate guvernele care s-au succedat în Malta au avut bătaie de cap, pentru că nu era deloc clar cum puteau fi utilizate avantajele Marelui Port fără prezența flotei britanice. Din cauza noului statut al Maltei, flota sovietică nu putea aștepta prea mult profit de pe urma insulei, dar chinezii au sesizat noile posibilități odată ce relațiile lor cu URSS au început să se deterioreze, până la insulte pe motive ideologice. Relațiile diplomatice dintre minusculea Malta și vasta Republică Populară Chineză au fost stabilite în mod solemn, iar chinezii au făcut investiții pentru îmbunătățirea docurilor uscate ale Maltei. Pe de altă parte, până pe la sfârșitul anilor '70 China s-a bucurat de accesul la facilitățile navale din Albania, singurul său aliat european apropiat, care acum jubila refuzând aceleași facilități „fasciștilor sociali revizionisti” de la Moscova.¹⁵

Pentru Marea Britanie, Malta era ca un țânțar enervant, dar Ciprul era un uriaș cuib de viespi. Cererea ciprioților greci de *énosis* cu Grecia și tot mai accentuata sciziune dintre ciprioții greci și turci au avut un rezultat previzibil: guvernul turc a insistat că un Cipru stăpânit de greci era o amenințare strategică în apele de la sud de Turcia. Totuși, ținta opoziției nu era pur și simplu cealaltă comunitate. Și puterea colonială era vizată de violenții naționaliști greci, printre care se numărau elevi de liceu cu atitudini tot mai radicale. Aceștia își imaginau că pot reînsufleți lupta grecească pentru obținerea independenței față de otomani, iar unii dintre ei s-au alăturat miilor de membri ai *Ethnikí Orgánosis Kypríon Agonistón* (EOKA), Organizația Națională a Luptătorilor Ciprioți. Aripa sa de tineret cerea oricărui membru să jure în numele Treimii că „voi lucra cu toată puterea pentru eliberarea Ciprului de jugul britanic, sacrificându-mi în acest scop chiar și viața”.¹⁶ Dar nu era un joc. Comandantul EOKA, Georgios Grivas, era un

naționalist fanatic și neîndurător. În toiul evenimentelor, pe străzile din Nicosia aveau loc zilnic massacre ale soldaților britanici (în total peste o sută) și ale turcilor, iar comunitățile grecești și turcești s-au izolat în zone diferite, separate cu bariere de sârmă ghimpată sau păzite de membri înarmați ai trupelor neregulate.¹⁷

Lawrence Durrell, care predă la un liceu grec din Nicosia și apoi a devenit ofițer de informații britanic în Cipru, a consemnat nehotărârea autorităților coloniale britanice de la începutul tulburărilor:

De exemplu, ar fi trebuit să ne purtăm ca și cum grecii ar fi greci? Imnul național grec – trebuia cântat de Ziua Independenței, în timp ce dinspre Atena erau difuzate obscenități și provocări care-i incită pe greci să se revolte? Părea să nu existe nici o limită clară între aceste două atitudini, astfel că pentru moment a trebuit să găsim cumva o cale de mijloc între vagi amabilități și reproșuri.¹⁸

Invocarea Treimii în jurămintele EOKA sublinia rolul ortodoxismului grec în lupta pentru *énosis*, deoarece Biserica de orientare greacă, nu sentimentul moștenirii lui Pericle, era centrul identității grecești – turcii nu erau atât de înrâncenați în privința atașamentului lor față de islam. Arhiepiscopul Macarie a fost desemnat ca „Etnarh“, cap al comunității grecești, deși autoritățile britanice l-au exilat de pe insulă în 1956, reținându-l timp de trei ani în Insulele Seychelles. A fost un susținător ferm al decolonizării, care trebuia urmată de *énosis*, iar turcii parau cu argumentul că singura modalitate de a aplana tensiunile dintre turci și greci era împărțirea insulei. Nu era însă limpede cum s-ar fi putut pune în practică această idee, de vreme ce turcii erau răspândiți în toată insula. Mai mult, grecii tindeau să ocupe pozițiile cu relevanță economică, iar zonele turcești din orașelele mixte rămâneau adesea sărace.

Republica Cipru a luat ființă în anul 1960, avându-l ca președinte pe Macarie, dar a necesitat multă atenție pentru a crește. Grecia, Turcia și Marea Britanie erau puterile garante, care aveau dreptul de a interveni dacă Ciprul se afla sub amenințare. Marea Britanie a păstrat două baze militare cu forme neregulate în Dhekelia și Akrotiri, care totalizau aproape 100 de mile pătrate (250 de kilometri pătrați) și erau considerate teritorii britanice suverane; apoi au devenit importante stații de ascultare NATO în Orientul Mijlociu. Conform constituției cipriote, turcii dădeau un vicepreședinte și aveau (cum afirmau grecii) o influență politică mai mare decât ar fi justificat-o numărul lor. Dar,

bineînțeleș, constituția avea rolul de a nu permite ca grecii să atragă insula către uniunea cu Grecia. Deși în 1960 Macarie acceptase ca Ciprul să devină republică de sine stătătoare, *énosis* a rămas pe agenda ciprioților greci chiar și după 1967, când un regim militar puternic naționalist a preluat puterea la Atena. În vara lui 1974 ofițerii greci cantonați în Cipru au devenit turbulenți, iar Macarie a fost răsturnat de la putere printr-o lovitură de stat. Coloneii greci păreau că încearcă să obțină *énosis* prin forță. Guvernul turc a intervenit la sfârșitul lui iulie, justificându-și dreptul de a acționa prin statutul de putere garantă; Turcia a debarcat pe insulă 30 000 de soldați și a ocupat treimea nordică, în timp ce junta de la Atena, complet discreditată, era înlăturată de la putere. În Cipru, efectele asupra populației au fost cele previzibile. Nu mai puțin de 190 000 de ciprioți greci au plecat din Kyrenia, Famagusta și din alte orașe mai mici sau sate către sud, în zonele aflate sub control grec, iar zeci de mii de ciprioți turci au dat buzna spre nord, căutând protecția armatei turcești. Astfel, insula a fost până la urmă împărțită în funcție de etnie, dar au rămas cicatrici adânci, fizice și mentale: aproape de granița turcă, faleza orașului Famagusta, plină de hoteluri construite de greci în încercarea de a profita de perioada de relativă liniște de după obținerea independenței, a devenit un oraș-fantomă părăsit, alături de orașul vechi, părăsit la rândul-i, plin de ruinele bisericilor gotice distruse cu patru sute de ani în urmă în timpul bombardamentului turcesc. În toată insula existau fâșii de pământ al nimănui aflate sub controlul Națiunilor Unite care separau cele două tabere. Nicosia fusese deja împărțită între turci și greci în 1963, turcii locuind în zone baricadate.¹⁹ Frontiera dintre turci și greci trecea chiar prin centrul orașului vechi. Abia în aprilie 2008 a fost deschis un punct de trecere în partea veche a Nicosiei.

Turcii au continuat implementarea politicii pe care o susțineau ca răspuns la *énosis*. În 1983 a fost creată „Republica Turcă a Ciprului de Nord“, nerecunoscută la nivel internațional, cu excepția Turciei, care și-a păstrat acolo numeroase forțe militare și a încurajat zeci de mii de turci anatolieni să-și întemeieze o viață nouă în Ciprul turcesc. Schimbările politice din Cipru transpar în schimbarea toponimelor, în abandonarea lăcașelor de cult și, bineînțeleș, în numeroasele steaguri prezente peste tot – în Ciprul de Nord steagul turcesc fluturând alături de varianta sa, drapelul Ciprului de Nord, alb cu o semilună roșie; în sud steagul grecesc alături de cel al Republicii Cipru. De facto,

Cipru se află sub patru autorități diferite: republica cipriotă greacă, republica cipriotă turcă, Marea Britanie și Națiunile Unite. Intrarea Ciprului grec în Uniunea Europeană în 2004 a fost urmată de încercări de reconciliere a celor două tabere și, deoarece UE consideră că întregul Cipru este guvernat de republica greacă, au beneficiat de investiții europene și proiecte din partea turcă a Nicosiei, din Kyrenia și alte orașe din Ciprul de Nord. Deloc surprinzător, primirea Ciprului în Uniune a fost fervent sprijinită de Grecia, care a observat oportunitatea de a avea încă o voce elenă la masa UE, de a primi mai mult sprijin din partea UE în conflictele dintre greci și turci și de a aduce problema divizării Ciprului pe scena internațională.²⁰ În timp ce populația de etnie turcă este în general gata să accepte planurile pentru un Cipru federal unit, ciprioții greci au refuzat să se consoleze cu pierderea proprietăților din nord, astfel că speranțele că problema s-ar fi rezolvat sau s-ar fi putut rezolva odată cu intrarea Ciprului în UE au fost mult prea optimiste. Cel mai important factor care a contribuit la decizia Ciprului de Nord de a marșa către unirea într-o federație a fost poziția economică complicată a unui stat nerecunoscut care depinde atât de mult de sprijinul economic și mai ales militar turcesc.²¹

Cel de-al treilea și cel mai mic teritoriu britanic din Mediterana nu a avut nici o șansă să fie decolonizat – și nici dorința de a fi decolonizat. Imediat după cel de-al Doilea Război Mondial, Gibraltarul a devenit o bază navală vitală pentru Marea Britanie, deși importanța lui a pălit odată cu implicarea tot mai redusă a britanicilor în Mediterana, iar americanilor nu le-a fost de nici un folos după ce au făcut înțelegeri cu Franco pentru utilizarea bazelor din sudul Spaniei. Franco credea că poate obține Gibraltarul dacă face suficientă tevatură. Dar în jurul anului 1950 Marea Britanie nu era prea interesată să dezvolte legături cu guvernul spaniol, care avea o imagine foarte proastă în urma persecuțiilor comise în trecut; Spania nu și-a putut face vocea auzită nici în fața Națiunilor Unite, fiind primită în rândul organizației abia în 1955.²² Cu un an înainte, noua regină, Elisabeta, a vizitat Gibraltarul la sfârșitul turneului său mondial de șase luni, eveniment pe care Franco l-a folosit ca motiv pentru a mobiliza pe străzile Madridului mari mulțimi de oameni. Spania afirma că are dreptul la fiecare fâșie din teritoriul național și că mulți dintre locuitorii Gibraltarului erau la fel de străini ca și britanicii, pretinzând că adevăratul Gibraltar supraviețuia prin locuitorii din San Roque, orașul spaniol din apropiere,

întemeiat de primii locuitori ai Stâncii în 1704.²³ Spre deosebire de alte argumente în favoarea decolonizării, în acest caz problema nu era dreptul locuitorilor de a se guverna singuri, ci una mai veche, legată de frontierele naturale (nu a fost clar explicat cum se aplica aceasta în cazul revendicării de către marocani a avanposturilor spaniole din Ceuta și Melilla). După vizita regală, Franco a impus restricții tot mai severe în privința tranzitului între Spania și Stâncă. Un fost pilot al Forțelor Aeriene ale Statelor Unite consemnează:

La sfârșitul anilor '70 și începutul anilor '80 am zburat de mai multe ori spre Gibraltar din Napoli sau din Sicilia. Era unul dintre cele mai dificile zboruri pe care trebuia să le fac, deoarece Controlul Traficului Aerian Spaniol impunea culoare de zbor foarte înguste pentru aeronavele care aterizau în est.²⁴

Marea Britanie a șovăit în privința acestei probleme, considerând că Gibraltarul nu mai era atât de util ca în anii de glorie ai Marinei Regale, dar fiind în același timp impresionată de loialitatea afirmată constant a locuitorilor din Gibraltar.²⁵

Marea Britanie a insistat că dorința locuitorilor din Gibraltar conta mai mult decât integritatea teritorială. În mai 1969, guvernul britanic a anunțat răspicat că „Guvernul Majestății Sale nu va face niciodată înțelegeri prin care locuitorii din Gibraltar să intre sub suveranitatea altui stat împotriva dorinței lor exprimate în mod liber și democratic”.²⁶ Frustrat și furios, cu obişnuitul lui spirit tiranic, Franco a închis definitiv granița dintre Spania și Gibraltar. Așa a rămas pentru treisprezece ani, când Spania intrase de mult în epoca democratică, și a fost redeschisă complet abia în 1986, când Spania a intrat în Comunitatea Europeană. În acest răstimp, muncitorilor spanioli care aveau locuri de muncă în Gibraltar li s-au tăiat posibilitățile de a merge la slujbă, iar locuitorii din Gibraltar nu mai aveau voie să viziteze Spania decât pe o rută ocolitoare, prin Tanger. Adversitatea spaniolă a atins cote neobișnuite: în 1965 Spania a amenințat să boicoteze concursul de frumusețe Miss World dacă Miss Gibraltar avea voie să participe; dar orice încercare a Biroului pentru Afaceri Externe de a face pe plac Spaniei a fost constant blocată de refuzul majorității locuitorilor de a rupe legăturile cu Marea Britanie.²⁷ Cu populația sa mixtă formată din locuitori britanici, spanioli, genovezi, maltezi, evrei, hinduși și, de curând, musulmani, Gibraltarul poate fi considerat unul

dintre ultimii supraviețuitori ai unui fenomen altădată foarte răspândit, orașul-port mediteraneean.

Cea din urmă Mediterană 1950–2010

I

SFÂRȘITUL SECOLULUI XX a fost una dintre perioadele în care au avut loc cele mai mari migrații în Mediterana. Despre migrațiile din Africa de Nord și către sau dinspre Israel am discutat în capitolul precedent. Istoria migrației din Sicilia și din sudul Italiei a început încă de la sfârșitul secolului al XIX-lea și s-a orientat în mare parte către America de Nord și America de Sud. În anii '50 și '60 a fost reorientată către orașele din nordul Italiei. Agricultură din sudul Italiei, neglijată și suferind deja de lipsa investițiilor, a decăzut și mai tare atunci când orașele au fost abandonate. În alte părți, legăturile coloniale erau importante; de exemplu, stăpânirea britanică asupra Ciprului a adus în nordul Londrei comunități grecești și turcești substanțiale. Acestea au adus cu ele și obiceiurile culinare: pizza a devenit populară la Londra în anii '70, iar restaurantele grecești din Marea Britanie ofereau și gusturi cipriote. Deloc surprinzător, mâncarea din sudul Italiei a ajuns preferata emigranților italieni: înainte de anii '70, sublima creație a bucătarilor genovezi, *trenette al pesto*, era foarte puțin cunoscută în afara Italiei, nici măcar în Liguria. Dar primele semne ale fascinației nord-europene pentru bucătăria mediteraneeană au început să se simtă încă din anii '50, când Elizabeth David a publicat *Book of Mediterranean Food*.¹ Vorbea acolo despre călătoriile sale adesea impresionante în Mediterana din timpul celui de-al Doilea Război Mondial, chiar sub nasul inamicilor. La început, cartea evoca mai degrabă aspirații decât realizări: după război, în Marea Britanie mâncarea era încă raționalizată, și chiar și uleiul de măsline se găsea cu greu. Având în vedere creșterea prosperității în nordul Europei, piața pentru necunoscutele produse mediteraneene s-a dezvoltat și până la urmă, în 1965, doamna David s-a încumetat să-și deschidă propriul magazin de mâncare. În 1970 deja nu mai era greu să găsești vinete și avocado în aprozarele din Marea Britanie, Germania și Olanda; iar în 2000 s-a răspândit ideea că o dietă mediteraneeană bogată în pește, ulei de măsline și

legume este mult mai sănătoasă decât dietele tradiționale nord-europene, adesea bazate pe carne de porc și untură. Interesul pentru bucătăriile regionale mediteraneene a cuprins întreaga Europă și America de Nord – nu doar pentru mâncarea italienească, ci și pentru mâncarea de la Roma, nu doar pentru mâncarea de la Roma, ci pentru mâncarea evreilor din Roma, și așa mai departe.² A crescut de asemenea interesul pentru vinurile mediteraneene, chiar și din regiuni precum Apulia și Alicante, sub influența sofisticatei viticulturi californiene, cu negocieri constante pentru noi zone viticole de-a lungul coastei croate sau în Turcia, ca să nu mai vorbim despre podgoriile vechi și noi din Valea Bekaa și Înălțimile Golan. Anostele meniuri nord-europene (mai puțin cel francez și cel belgian) au devenit o amintire îndepărtată. Aceste schimbări în dietă au importanță mai mult decât anecdotică: în urma globalizării bucătăriei mediteraneene, vechile identități etnice au fost anulate.

Astfel, într-un anume sens, Mediterana a devenit posesiunea culturală a tuturor. Dar și mișcările populației care au pornit departe de țărmurile sale au avut un impact politic și social semnificativ. Noi populații, non-mediteraneene, s-au instalat temporar sau permanent în orașele din Mediterana sau au devenit forță de muncă ieftină în zonele rurale. Mulți dintre imigranții africani sau asiatici veniți în Mediterana în jurul anului 2000 urmăreau numai să ajungă pe pământ european, și apoi să plece spre nord, spre Franța, Germania sau Anglia, cu toate că și marile orașe italiene au fost un magnet; dar cele care au trebuit să facă față acestui aflux, pe măsură ce cifrele au crescut, au fost în primul rând țările mediteraneene membre ale Uniunii Europene. Ca și Ceuta, micile insule dintre Sicilia și Africa de Nord – Lampedusa, Pantelleria, Malta – au fost cele mai

căutate puncte de acces. În mai 2009, Agenția pentru Refugiați a Națiunilor Unite, UNHCR, a mustrat Italia pentru că a trimis înapoi în Libia mai multe vase cu refugiați. În 2008 au sosit în Italia 36 900 de azilanți, cu 75% mai mulți decât în 2007; în 2008 au ajuns în Malta 2 775 de imigranți, adică un imigrant pentru fiecare 148 de maltezi; dar acesta a fost apogeul perioadei de nouă ani dintre 2002 și 2010. Ba chiar în 2010 cifrele au scăzut drastic, deoarece Malta a beneficiat de o înțelegere în privința acordării azilului între Libia și Italia, destinația căutată de mulți imigranți, și, poate, deoarece Europa a devenit mai puțin atractivă după ce a fost cuprinsă de criza economică.³ Cu această problemă nu se confruntă numai statele mediteraneene occidentale: Insulele Dodecaneze au devenit un punct de acces preferat pentru imigranții sosiți din Asia prin Turcia.

O caracteristică evidentă a acestei noi migrații a fost predominanța musulmanilor, care a dus la conflicte pentru construirea de moschei – unele dintre vechile puncte nevralgice, sau chiar prejudecăți, sunt încă foarte puternice în Andaluzia și Sicilia, justificate în parte de apeluri extremiste ocazionale prin care se cere ca toate fostele ținuturi islamice, inclusiv al-Andalus, să fie recuperate pentru reînființarea unui califat. Pe de altă parte, există realitățile înrădăcinate ale migrației: pe măsură ce standardul de viață din Europa Occidentală a crescut, muncile de jos au fost lăsate în seama imigranților, care-și pot găsi slujbe în hoteluri ca menajere, chelneri sau oameni de serviciu, sau ca lucrători în construcții, ridicând chiar hotelurile respective. Domeniul în care economia Mediteranei a înregistrat o explozie fără precedent după război este turismul, motiv pentru care au și apărut atâtea oportunități pe piața muncii.

II

ÎN A DOUA JUMĂTATE A SECOLULUI XX, Mediterana, care nu mai era un punct central al puterii comerciale sau navale, și-a găsit o nouă vocație: turismul de masă.⁴ Turismul de masă a luat avânt pentru prima dată în Mediterana, care acum atrage în fiecare an peste 230 de milioane de vizitatori.⁵ Migrația temporară a milioane de nord-europeni, americani și japonezi în căutare de soare, de cultură sau de ambele are loc alături de imigrația mai stabilă a pensionarilor germani, britanici și scandinavi care speră să-și trăiască ultimele zile în apartamente și vile pe coasta spaniolă sau în Mallorca, Malta și Cipru, formând

comunități bine definite, cu propriile cluburi, puburi și crame – ba chiar, în Mallorca, cu un partid politic propriu pentru germani.⁶ Construcțiile neautorizate și, în cazul Ciprului de Nord, proprietățile revendicate nu au făcut întotdeauna din retragerea în Mediterana o experiență plăcută, mai ales atunci când casele au fost demolate fără explicații de autoritățile spaniole furioase. Această migrație către sud a avut consecințe serioase asupra mediului înconjurător, crescând cererea pentru niște resurse de apă și energie limitate (mai ales în Cipru) și înlocuind panoramele generoase vizibile de pe coaste sau de pe coline cu peisaje monotone formate din blocuri de case albe, din beton (mai ales în Spania).

Pentru a înțelege explozia industriei turistice din Mediterana, trebuie să ne întoarcem în timp către evoluția situației cu mult înainte de cel de-al Doilea Război Mondial. Epoca în care a apărut Grand Tour, călătoria englezilor sau germanilor până în Golful Napoli și în alte zone din Mediterana, a răspuns nevoilor unei elite restrânse. Mediterana a devenit mai accesibilă la sfârșitul secolului al XIX-lea, când Franța a fost împânzită de căi ferate și regina Victoria a transformat orașele Menton și Hyères în stațiuni cochete de iarnă. De-a lungul promenadelor din Nisa și Cannes au fost construite hoteluri impunătoare, iar o mică parte din țărmurile Mediteranei, Coasta de Azur, a devenit domeniul preferat al bogaților atât vara, cât și iarna, deși ascensiunea orașului Monte Carlo a durat mai mult și a început numai după ce prințul de Monaco a înființat o *Société des Bains de Mer*, care era interesată mai mult de jocurile de noroc decât de băile în mare, pe care britanicii le promovau pentru proprietățile lor benefice pentru sănătate.⁷ Centrele de spa italiene au început să se dezvolte în țară, în Montecatini și Abano și pe coastă, în Rimini, pentru o clientelă formată în general din italieni – pe când în Florența soseau valuri de turiști englezi, descriși de E.M. Forster în romanele sale, turiști care se cazau în *pensioni* uneori chiar și pentru mai multe luni, dar pentru care marea nu devenise încă o mare atracție.⁸ Ceea ce s-a schimbat profund la sfârșitul secolului XX au fost numărul și scopul vizitatorilor, și de asemenea ușurința cu care puteau ajunge în aproape orice colț din Mediterana. Călătorii au fost înlocuiți de turiști.

Dezvoltarea turismului a fost determinată de trei factori: în Mediterana unele guverne – naționale, regionale sau municipale – au văzut în turism o modalitate de a atrage

bani străini și de a promova industria locală. În Israel, de exemplu, au fost create trei proiecte pentru încurajarea turismului, în 1976, 1987 și 1996; această țară avea avantajul de a primi patru categorii de turiști: vizitatori evrei, pelerini creștini, turiști obișnuiți și amatori de vacanțe în străinătate atrași de plajele și monumentele țării. În anul 2000 litoralul din Tel Aviv, pornind din Yaffa către nord, a fost împânzit de hoteluri noi și încăpătoare, oferind servicii de patru sau cinci stele, dar o priveliște arhitectonică nu tocmai atrăgătoare.⁹ Câteva mari companii de turism din afara Mediteranei, precum Thomson sau Hapag Lloyd, au promovat agresiv destinațiile sale, trimițându-și reprezentanții pe țărmurile Spaniei, Italiei, Greciei și Tunisiei în căutare de hoteluri care să poată primi turiști din Anglia, Germania și din alte țări. În sfârșit, la fel de importanți au fost și clienții, care vedeau în cele două săptămâni petrecute pe țărmurile mediteraneene o metodă de a scăpa de cenușiul cotidian din Europa de nord a anilor '50 și '60 – mulți dintre ei nu-și doreau decât un șezlong pe plajă sau la piscina hotelului, iar unii nu erau siguri nici măcar dacă voiau să mănânce ceea ce le ofereau localnicii. Britanicii care-și petrec vacanța în Ciprul grecesc pot găsi cu ușurință ciocolată Cadbury's și pâine feliată englezească.¹⁰ Turiștii olandezi sunt cunoscuți pentru că-și iau cu ei de acasă pungi cu cartofi. Francezii, care au propriul litoral mediteraneeen, s-au dovedit mult mai inventivi decât vecinii lor nordici. Club Méditerranée a fost pionierul în domeniul vacanțelor *all-inclusive* din 1950 încoace, începând cu căbănuțele construite pe plajele din Mallorca pentru a evoca imaginile romantice ale insulelor pustii. Printre destinațiile mediteraneene pe care le oferea se numărau multe locuri puțin exploatate de turismul de masă, precum coasta mediteraneeană a Marocului. Una dintre metodele sale inovative de vânzări era predilecția pentru vânzările directe către clienți, care au atins apogeul în preajma anului 1990; după aceea însă condițiile economice și managementul defectuos au slăbit puterea organizației.¹¹

La început invazia nordicilor a fost restrânsă. Rimini avea aeroport încă din anul 1938. Totuși, în această perioadă Rimini atrăgea clienți bogați, călătoria cu avionul era încă scumpă, iar în curând războiul a alungat și bruma de turiști străini care veneau acolo. După război, Rimini a adoptat o abordare populistă.¹² La fel ca în alte părți, afacerile au înflorit, deoarece călătoriile cu avionul, cu trenul sau cu automobilul au devenit tot mai ieftine și mai accesibile. În

anii '50 în Rimini au început să sosească trenuri pline de germani și britanici; orașelele-satelit s-au extins, astfel că Riccione sau Milano Marittima au devenit competitori chiar și pentru Rimini. Specificul lor au fost mult timp șirurile de șezlonguri și umbrele înghesuite marcând domeniul fiecărui hotel. În același mod s-a dezvoltat zona din jurul Pisei, unde Viareggio a devenit un centru important al traficului turistic din Toscana, deservind o clientelă aparent mai puțin interesată de minunile artistice ale Florenței și ale altor orașe toscane decât de o vacanță la mare (cu excepția călătoriei de o zi la Pisa, pe care o făceau pentru a căsca gura la Turnul Înclinat). Turismul de masă, încurajat de noile hoteluri și alte forme de infrastructură, a devenit o importantă metodă de regenerare economică în Italia, Spania și Grecia.

Dar adevărata schimbare s-a produs odată cu inventarea aeroplanului.¹³ Și a durat ceva până la apariția acestui mijloc de transport ieftin, sigur și rapid. În acest domeniu, pionierul a fost Anglia, care se confrunta cu lipsa unei căi ferate directe spre Mediterana. Marea Britanie a fost unul dintre principalele centre ale industriei aeronautice, profitând de noua tehnologie dezvoltată în timpul războiului pentru a construi avioanele de linie ușoare și eficiente de la sfârșitul anilor '50 și începutul anilor '60, precum Vickers Viscount și Britannia. Astfel, britanicii, și mai târziu germanii și scandinavii, au devenit stăpânii aerului. În anii '50 Thomson Holidays au inaugurat zborurile regulate spre Mallorca, care avea să devină prima țință a turismului intensiv pe calea aerului. Cu alte mijloace, călătoria spre Mallorca era lentă și obositoare, cu trenul, apoi cu vaporul, iar cu trenul, apoi cu un alt tren (pe căile ferate spaniole, mai late) și în sfârșit cu încă un vapor.¹⁴ La sfârșitul anilor '60, odată cu introducerea avioanelor cu reacție, oferind zboruri mai rapide și mai line, precum BAC I-11, traficul aerian a înflorit; iar aeroportul din Palma este și astăzi, cel puțin vara, unul dintre cele mai aglomerate din Europa. Între 1960 și 1973 numărul anual al turiștilor sosiți în Mallorca a crescut vertiginos de la 600 000 la 3 600 000.¹⁵ La începutul secolului XXI, turismul constituia 84% din economia Mallorcăi. Au fost create orașe întregi de beton, precum Palma Nova, special pentru industria turismului. Dar rădăcinile acestei evoluții de succes trebuie căutate în epoca lui Franco. În 1967 Mallorca și Spania (cu excepția Insulelor Canare) atrăgeau 25% din totalul turiștilor britanici care-și petreceau vacanțele în străinătate și 36% în 1972, în timp ce procentajul vacanțelor în Italia a scăzut de la 16% la 11%.¹⁶ Nici o țară nu putea

concura cu Spania, exact ce-și dorea regimul Franco: în 1959 un nou „Plan de Stabilizare“ pentru economia spaniolă prevedea nu atât stabilizarea, cât expansiunea turismului în Spania mediteraneeană, în Baleare și Canare.¹⁷ De-a lungul coastei spaniole șirurile de clădiri de beton au adus un grad sporit de prosperitate, dar au demonstrat lipsa de respect pentru frumusețea naturală a Costei Brava și întregii Spanii mediteraneene. În acele vremuri, nemaipomenitele bogății culturale ale Spaniei – Toledo, Segovia, Córdoba, Granada – au trecut pe locul al doilea, după litoral, care avea de câștigat de pe urma noilor căi de acces, a iluminatului corespunzător și a altor îmbunătățiri esențiale, deși căile ferate au rămas mult timp extrem de încete.

Călătoriile au fost democratizate și în același timp globalizate. Tot mai multe categorii de persoane au îmbrățișat ideea de a călători din Marea Britanie în Spania, mai ales după introducerea pachetelor de vacanță. Turistul nu mai era un aventurier care rătăcea prin orașele și satele mediteraneene, având acum posibilitatea să-și aleagă zborurile, hotelurile, meniurile, chiar și excursiile, dintr-un catalog pe care-l răsfoia în liniște din sufrageria sa din Marea Britanie sau din Germania, știind că la fața locului va găsi reprezentanți ai agenției de turism cu care se va putea înțelege și care-l vor ajuta dacă va avea probleme cu localnicii. Oamenii voiau „o vacanță ca pe roate“.¹⁸ Iar dacă ideea de a călători în străinătate părea amenințătoare, cifrele erau încurajatoare, ca și bunăvoința localnicilor de a răspunde excentricelor nevoi ale vizitatorilor străini: pește cu cartofi prăjiți pentru britanici, *Bratwurst* pentru germani.

Cei care alegeau să-și petreacă vacanța în Mediterana voiau să afișeze cu tot dinadinsul acest lucru, întorcându-se din Spania sau din Italia cât mai bine bronzăți. În 1947 cataloagele franceze în care era prezentată Coasta de Azur puneau deja accentul pe binefacerile oferite de plajă.¹⁹ Pielea bronzată a devenit o dovadă atât a prosperității, cât și a sănătății, deoarece pe atunci se știau mai multe despre efectele benefice ale vitaminei D decât despre cele negative ale razelor ultraviolete. Pielea albă trăda munca de birou sau afecțiunile precum tuberculoza. În urma călătoriilor în Mediterana din anii '20, marea arbită a gustului Coco Chanel a hotărât să-și transforme bronzul într-un accesoriu la modă, stabilind un standard pentru generații întregi de femei. Totuși, acest interes pentru pielea bronzată a fost asociat și cu schimbarea standardelor morale.²⁰ Chiar și înainte de cel de-al Doilea Război Mondial, pe plajă puteau

fi expuse părți ale corpului care în alte locuri publice rămâneau atent ascunse. Femeile (și bărbații) și-au expus tot mai mult corpul. Numit după un atol din Pacific utilizat pentru teste nucleare, bikiniul a fost înfățișat pentru prima dată la o prezentare de modă de la Paris din 1946, dar a durat aproape douăzeci de ani pentru a fi adoptat la scară largă – chiar și designerii săi se așteptau la un fel de reacție nucleară în rândul celor care nu erau de acord cu el. De-a lungul timpului, a devenit tot mai îndrăzneț, astfel încât buricul, la început ascuns, a ajuns să fie lăsat invariabil la vedere.²¹ Presupusa imoralitate a bikiniului i-a făcut atât pe italieni, cât și pe spanioli să-l interzică în 1948 (cu sprijinul hotărât al Vaticanului), dar interdicția pur și simplu nu a putut fi menținută, deoarece țările erau invadate de valuri de turiști. O parte din succesul său se datorează materialului din care era confecționat în anii '60, Spandex sau Lycra, un amestec de fibre sintetice și naturale care nu reține apa. Chiar și în cazul costumelor de baie dintr-o bucată, acest material care se mulează foarte bine pe corp dezvăluia formele doamnelor într-o măsură mai mare decât și-ar fi dorit conservatorii. Etalarea trupului e una din principalele funcțiuni ale costumului de baie, iar piscina devine astfel un loc unde, mai degrabă decât să înoate, oamenii se măsoară discret din priviri.²² Așadar, aeroplanul și bikiniul, două invenții cât se poate de diferite, au schimbat relația dintre Mediterana și nordul Europei în a doua jumătate a secolului XX.²³

Firește, sosirea turiștilor dornici să se bronzeze i-a nedumerit pe localnicii din Mediterana, care erau obișnuiți să se ferească de soarele din toiul zilei. Dar și mai mare mirare le-a produs comportamentul turiștilor: contactul fizic dintre bărbați și femei, mai ales fiind îmbrăcați atât de sumar, i-a șocat pe greci, pe tunisieni și pe alții. În Albania comunistă, comportamentul turiștilor era considerat un semn al decadentei occidentale: Enver Hoxha s-a plâns de extravagantele vizitatorilor din țările vecine „care poartă doar niște nădragi sau nici măcar pe ăia“. Indiferent ce a vrut să spună (probabil era un atac la adresa liberalismului iugoslav), a dat asigurări că foarte puțini turiști din Occident vor fi primiți în țară, în afară de membrii partidelor marxist-leninist-maoiste. Hedonismul și permisivitatea nord-europenilor, mai ales începând din anii '60, au influențat atitudinea celor care-i întâlneau, începând cu tinerii, fascinați de ceea ce vedeau.²⁴ Ciocnirea dintre culturi a devenit și mai evidentă în anii '80, când tot mai multe femei

au început să stea în sânni goi pe plajă. În Franța, cu industria sa cosmetică înfloritoare, cultul frumuseții fizice a transformat în mod inevitabil stațiunea Saint-Tropez în pionierul acestei practici; apoi s-au raliat și stațiunile spaniole și italiene. Pentru unii această liberalizare s-a transformat într-o dilemă, iar reacțiile au fost foarte diverse. Unei călugărițe de la bazilica San Marco din Veneția care trebuia să-i întoarcă din drum pe vizitatorii cu ținute necorespunzătoare această sarcină i s-a părut atât de grea și de stresantă, încât nu a mai rezistat și a suferit o cădere nervoasă. În Spania, Ibiza a devenit un bine-cunoscut centru al turismului gay, un semn al evoluției uriașe prin care a trecut Spania după epoca lui Franco. Una dintre țările care au știut cum să profite din plin de turism a fost Iugoslavia, care și-a construit cu bună știință un renume pentru sejururile hoteliere ieftine și bine organizate, preferate mai ales de germani, în special în stațiunile naturiste, pe care regimul lui Tito le-a încurajat în mod abil, știind că îi vor atrage mai ales pe împătimiții aderenți germani și scandinavi ai *Frei-körperkultur* aflați în căutarea unui bronz complet.

Zborurile ieftine și prețurile mici la alcool pot să și dăuneze turismului: stațiunile Mallia din Creta și Agia Napa din Ciprul grecesc și-au atras o reputație foarte proastă, stricăciuni de care se fac vinovați mai ales tinerii turiști britanici, care nu sunt interesați de cultura locală, ci vor „să profite de oportunitatea de a se distra mai bine decât acasă în timpul scurt avut la dispoziție“. „Distracția“ înseamnă mai degrabă sex și alcool, iar în anul 2003 presa britanică a susținut că ambele au fost promovate deliberat de reprezentanții companiei de turism Club 18–30.²⁵ Nu e deloc surprinzător că în Mallorca au existat încercări de a atrage clientela exclusivistă; chiar dacă astfel numărul turiștilor obișnuiți va scădea, clienții cu dare de mână vor cheltui mai mult. Unele zone, precum Apulia și câteva părți din Sardinia, au fost promovate ca destinații „de lux“, iar hotelurile exclusiviste au început să fure clienții marilor complexuri hoteliere. Turismul a adus prosperitatea în unele regiuni înainte sărace și neproductive, însă cu un preț foarte mare pentru mediul înconjurător. Exploatarea excesivă a resurselor de apă, emisiile de carbon produse de aparatele de aer condiționat, ca să nu mai vorbim de avioane, și poluarea mării în apropierea complexurilor hoteliere au contribuit din plin la deteriorarea mediului în Mediterana. Și tradițiile locale au avut de suferit, deoarece festivalurile au devenit mai mult comerciale: festivalul de la Veneția, de mult

aproape răposat, a fost reinventat și promovat drept punct central al calendarului venețian – nu e deloc o coincidență faptul că este sărbătorit în sezonul „mort“, când altădată nu era picior de turist în oraș. Impactul mass-mediei asupra cererii turistice este foarte vizibil în Kefalonia, promovată după publicarea bestsellerului *Mandolina căpitanului Corelli* al lui Louis de Bernières, sau în insulele grecești, după succesul fulminant al filmului *Mamma Mia* din 2008.²⁶

Mult timp Mediterana a fost aproape singurul beneficiar al acestei expansiuni a turismului litoral de masă, alături doar de Portugalia și de Insulele Canare; abia în anii '90 vacanțele în îndepărtatele Cuba, Florida sau Republica Dominicană au devenit concurenți serioși pe piața turismului de masă. La sfârșitul anilor '90 a avut loc de asemenea o creștere semnificativă a vacanțelor scurte, așa-zisele „evadări din oraș“, deoarece concurența dintre marile companii aeriene a dus la crearea unor companii low-cost, conduse de antreprenori britanici și irlandezi. Compania irlandeză Ryanair și-a dezvoltat filiale în Marea Britanie, Belgia, Germania și Italia, devenind cea mai mare companie aeriană din Europa. Aceste firme s-au adresat nu numai clienților în căutare de prețuri mici, ci și celor care dețin case de vacanță în sudul Franței, în Toscana sau în Spania. Pe lângă călătoriile cu avionul, au fost încurajate și călătoriile pe mare, uneori în mod cinic, de către companiile maritime care pretind că o croazieră este mai puțin dăunătoare mediului înconjurător decât zborul cu avionul. Astfel, în portul Dubrovnik ajung atât de multe vase de croazieră, încât în sezonul de vârf sunt angajați polițiști care să controleze traficul grupurilor de turiști în orașul vechi.

Firește, turismul din Mediterana nu este destinat numai europenilor. Două categorii de turiști veniți de foarte departe au „invadat“ de asemenea, în mod foarte vizibil, acest spațiu: americanii și japonezii. Înainte de cel de-al Doilea Război Mondial, americanii nu erau deloc niște necunoscuți în tavernele din Mediterana (D.H. Lawrence a vizitat mormintele etrusce împreună cu un prieten american), dar includerea monumentelor istorice din Italia, Grecia, sudul Franței și Egipt în circuitul turistic reflectă încă o dată libertatea de mișcare pe care a creat-o accesul mult mai ușor pe calea aerului de pe celălalt țărm al Atlanticului către Mediterana, în urma ieftinirii biletelor și extinderii rețelelor de comunicații. Japonezii au căutat explicațiile succesului economic al Europei Occidentale în cultura și istoria europene; în plus, aceste contacte au accelerat

occidentalizarea Japoniei, deja rapidă. Fluxul de turiști japonezi a crescut sau a scăzut în funcție de evoluția economiei japoneze. O altă frână în dezvoltarea turismului au fost tulburările politice: stațiunile de pe minunata coastă a Dalmației, odinioară înfloritoare, și-au revenit cu greu după dezmembrarea Iugoslaviei în anii '90. Totuși, itinerariile turistului modern au evoluat la fel ca rutele comerciale din Mediterana în Evul Mediu: dacă Croația sau Israelul sunt destinații nesigure, atunci alte locuri devin, în contrapondere, avantajate – Ciprul, Malta, Turcia și așa mai departe.

III

CĂDEREA COMUNISMULUI și dezintegrarea Uniunii Sovietice au calmat anumite tensiuni, deoarece Moscova nu mai încerca să creeze o facțiune violent antiamericană cu baza în Siria, Libia și alte țări aliate, chiar dacă aceste state au rămas în general ostile Israelului, care, la rândul-i, părea destul de nehotărât în ofertele sale de pace și deloc dispus să renunțe la așezările sale din Cisiordania, în ciuda evacuării Fâșiei Gaza în anul 2005 (după care acest teritoriu a intrat sub controlul mișcării islamiste Hamas). Puternicele legături militare și economice care legau Turcia și Israelul au fost rupte în 2010, din cauza unui atac israelian asupra vaselor care aduceau ajutoare în Gaza, aflată sub o blocadă israeliană strictă; dar era evident de asemenea că Turcia căuta o nouă misiune în Orientul Mijlociu, pe care unii au definit-o ca „neo-otomanism“, și că aceasta era în parte consecința ostilității din partea Uniunii Europene: unii dintre cei mai puternici membri ai uniunii s-au opus intrării Turciei în rândurile ei și nici unul nu a putut găsi o soluție pentru problema cipriotă care să-i mulțumească pe turci.

Totuși, începând cu „Procesul de la Barcelona“ din 1995, Uniunea Europeană a încercat să orienteze toate țările din Mediterana către obiective politice, economice și culturale comune. Pornind de la acordurile comune din anul 1995 a luat naștere în 2008 *Union pour la Méditerranée*, din care ar trebui să facă parte întreaga Uniune Europeană și toate statele din Mediterana, încercând să-și identifice mai degrabă interesele comune decât deosebirile. Dar statele din afara UE, în special Turcia, văd în această uniune un substitut prea slab pentru apartenența la UE. Alții s-au gândit la ziua când UE va deveni o Uniune Euro-Mediteraneeană care va primi în sânul ei toate teritoriile din Mediterana, dar numeroasele probleme încă nerezolvate în privința

conflictelor politice și a decalajelor economice din Mediterana, nemaivorbind de viitorul Europei, fac din această idee un vis utopic. Printre alte obiective urgente, dar neglijate se numără curățarea mărilor, unde poluarea și supraexploatarea au provocat dezastre, de exemplu pentru industria pescuitului de ton – trei sferturi din tonul pescuit în Mediterana ajunge în Japonia.

La sfârșitul anului 2009, datoriile guvernamentale excesiv de mari au provocat recesiunea din zona euro, care a avut repercusiuni în toată Mediterana: interacțiunea dintre țarmurile nordice și cele sudice a devenit tot mai dificilă, în timp ce guvernele Spaniei, Italiei, Maltei, Greciei și Ciprului au fost preocupate mai ales de rata ridicată a șomajului, de băncile în pragul falimentului, de imposibilitatea de a menține creșterea economică și de politicile stricte de austeritate. Inabilitatea acestor state care utilizează moneda euro de a-și gestiona economia a îngreunat mult, fără-ndoială, procesul de reabilitare. Dar o altă dimensiune a acestei probleme a fost convingerea de la momentul în care aceste țări au intrat în UE că modelul economic german putea fi aplicat propriilor sisteme economice. În 2012, statele mediteraneene care înregistrau creștere economică nu erau membri UE: Turcia și Israel, mai ales cel din urmă. Singurul teritoriu mediteraneean care a înregistrat creștere economică a fost micul Gibraltar, fără totuși să scape de critici – cu privire atât la serviciile sale financiare, cât și la poziția sa politică specială, râvnită tot mai fățiș de un guvern spaniol care încerca disperat să abată atenția de la criza economică răspândită în toată țara și care a reaprins pretențiile separatiste din Catalonia, zonă unde orașele sunt împânzite de steaguri catalane.

S-ar fi putut crede că apăruse oportunitatea unei delimitări față de Bruxelles și Frankfurt și a creării unor legături economice și culturale mai strânse între Europa mediteraneeană și Africa de Nord și Levant. Dar și construirea de legături în Mediterana stă sub semnul nesiguranței cu privire la viitorul țărilor arabe de pe țărmurile ei, dintre care numai Marocul a reușit să-și păstreze stabilitatea. Primăvara Arabă a ajuns prima dată în cel mai prosper stat nord-african, Tunisia; însă de atunci a fost dat jos un președinte, în Egipt, unde a fost impusă violent dictatura militară. Cu ocazia intervenției Națiunilor Unite în debarcarea dictatorului libian, au participat la operațiuni, pentru prima oară în istoria Mediteranei, mai multe femei-marinari venite din Marea Britanie și din alte

state; dar această intervenție nu a readus stabilitatea, ci mai degrabă vechea ordine a loialităților tribale. Cele mai crunte violențe au izbucnit în Siria: orașele siriene se mândreau odinioară cu toleranța față de minoritățile lor creștine, care acum se alăturau unui exod mai extins, din întreaga țară. Tot mai mulți refugiați economic și politic au încercat să ajungă în Malta și în insulele italiene; unii și-au pierdut viața atunci când bărcile lor șubrede s-au răsturnat, iar înțelegerile pentru limitarea fluxului de refugiați prin Libia au devenit caduce.

Evoluțiile evenimentelor de la începutul secolului XXI sugerează că cea de-a Cincea Mediterană s-a dezintegrat deja, iar pentru economia mondială la începutul mileniului trei Mediterana integrată are un rol mai degrabă local decât global. Mediterana nu mai funcționează ca un loc de întâlnire a civilizațiilor și ca leagăn al unor rețele de legături economice strânse. Îmbunătățirea comunicațiilor pe întregul glob – comunicarea fizică pe calea aerului și cea virtuală prin Internet – garantează crearea rapidă de contacte comerciale și culturale pe distanțe mari. Din această perspectivă, lumea a devenit o imensă Mediterană, iar cea de-a Cincea Mediterană este, sau a fost, cea din urmă Mediterană în care, în toate sensurile, lumea s-a învârtit în jurul unei mări: Marea cea Mare. Mările au două roluri: de a uni și de a delimita, balanța înclinându-se uneori spre unul din ele. Mediterana care a reușit adesea să unească trei continente a devenit astăzi o frontieră care le desparte.

Concluzie

Traversând marea

E FOARTE TENTANT să încerci să reduci istoria Mediteranei la câteva aspecte comune, să încerci să definești o „identitate mediteraneeană“ sau să insiști că anumite trăsături fizice ale regiunii au influențat experiența locuitorilor săi (cum a afirmat Braudel).¹ Totuși, încercarea de a identifica o unitate de fond pornește de la o lipsă de înțelegere a ceea ce a însemnat de fapt Mediterana pentru popoarele care au locuit de-a lungul timpului pe țărmurile și în insulele sale, sau care doar au traversat-o. Mai degrabă decât să căutăm unitatea, ar trebui să observăm diversitatea. La nivel uman, această diversitate etnică, lingvistică, religioasă și politică a suferit în mod constant influențe externe de dincolo de mare, și de aceea este în continuă mișcare. Încă din primele capitole ale acestei cărți, în care i-am descris pe primii locuitori ai Siciliei, până la valul de schimbări de pe litoralul spaniol, țărmurile Mării Mediterane au oferit locuri de întâlnire pentru popoare cu origini foarte variate, care i-au exploatat resursele și au învățat, în unele cazuri, să-și câștige existența transferându-i produsele din zonele mai bine înzestrate în cele slab înzestrate. Din apele sale proveneau peștele și sarea, două ingrediente ale faimosului sos *garum* din Roma antică și baza pentru începutul prosperității unuia dintre cele mai mărețe orașe mediteraneene, Veneția. Așa cum am anunțat încă din prefață, pescarii nu au ocupat un loc de frunte în această carte, în parte pentru că adesea nu au lăsat prea multe urme, dar și pentru că pescarii caută, prin definiție, ceea ce se află în adâncul mării și astfel intră mai rar în contact cu comunitățile de pe alte țărmuri ale Mediteranei. Marile excepții pot fi întâlnite în defileurile din apropierea Maltei, unde între 1540 și 1742 genovezii au înființat o colonie la Tabarka, pe coasta Tunisiei, cunoscută pentru pescuitul de corali, și unde astăzi pescarii tunisieni s-au alăturat flotelor siciliene în *matanza*, masacrul sezonier al tonului. Poate și mai mult decât peștele, care nu se păstrează bine decât dacă e sărat sau uscat, grânele au fost multă vreme cele mai importante produse transportate pe mare, la început cultivate pe țărmuri sau aduse din Marea Neagră, apoi, în secolul al

XVII-lea, importate în cantități din ce în ce mai mari din nordul Europei. Accesul la proviziile de alimente vitale și la alte materii prime a contribuit la dezvoltarea orașelor, fie că e vorba de Corint, Atena sau Roma în Antichitate sau Genova, Veneția și Barcelona în Evul Mediu. Pentru aceste orașe și pentru multe altele, refuzul din partea unui inamic de a le permite accesul la proviziile esențiale însemna moarte sigură. Mai puțin spectaculos decât comerțul cu mirodenii, mai celebru și mai bine cunoscut, comerțul cu grâu, cu lemn și cu lână oferea o temelie sigură pe care pe atunci se putea dezvolta comerțul cu mătase, aur și piper, adesea produse foarte departe de țărmurile Mediteranei. Lupta pentru accesul la toate aceste mărfuri a provocat mai multe conflicte sângeroase între concurenți: cu cât apăreau mai multe vase comerciale care traversau Mediterana cu încărcături bogate, cu atât aceste corăbii riscau să fie prădate de pirați, întâi de anticii etrusci, apoi de corsarii berberi și de uscoci la începuturile modernității.

Astfel, una dintre cele mai importante funcții ale guvernelor a fost menținerea siguranței pe mare. Romanii au reușit s-o facă în felul lor, prin mai multe campanii dure de ucidere a piraților și apoi patrulând pe mare; sau, în vremuri în care nimeni nu stăpânea mari întinderi de mare, flotele comerciale puteau cere protecția unor convoaie înarmate, precum venețienele *muda*. Uneori, statele piraterești din Barbaria erau obiectul unor negocieri intense, pentru asigurarea unor garanții cu privire la siguranța celor cu care conducătorii lor aveau acorduri, alteori erau înfruntate agresiv, cum au ales americanii să procedeze, cu succes, la începutul secolului al XIX-lea. Au existat și alte pericole, mai mari, pentru corăbii, odată ce marile imperii de pe continent au ajuns pe țărmurile Mediteranei și au început să se amestece în traficul din apele sale: perșii în Antichitate, turcii otomani de la sfârșitul secolului al XIV-lea încolo și (deși nu au reușit să obțină baze permanente) rușii în secolul al XVIII-lea. Poate cel mai spectaculos caz de expansiune imperială din Mediterana este cel al Marii Britanii, un regat fără ieșire la Mediterana care, mulțumită achizițiilor sale din Gibraltar până la Canalul Suez, a reușit să-și impună într-o anumită măsură autoritatea, stârnind mânia și invidia puterilor care chiar stăpâneau, geografic, țărmurile Mediteranei, mai ales Franța. Această carte este în același timp o istorie a relațiilor pașnice și a conflictelor.

Controlul asupra Mediteranei înseamnă controlul asupra principalelor căi de acces pe mare. Pentru a-l obține, era

esențial să înființezi baze de unde vasele puteau fi aprovizionate cu apă și mâncare proaspete și de unde puteau fi trimise patrulă împotriva piraților și a altor interlopi. De aceea, încă din timpuri străvechi, așezările de pe insule au constituit pentru negustori escale foarte importante atunci când se aventurau tot mai departe în apele Mediteranei. De asemenea, pierderea controlului asupra coastei putea însemna pierderea accesului la cherestea și la alte materiale esențiale pentru construirea unei flote de război sau comerciale, cum au pățit conducătorii Egiptului. Păstrarea controlului asupra culoarelor maritime devenea dificilă mai ales când puterile concurente dominau țărmurile și insulele Mediteranei. Sub stăpânirea Romei, o singură putere politică a creat o singură zonă economică. Dar a fost un caz unic.

Istoria Mediteranei este de asemenea povestea orașelor-port vasale ale diverselor puteri politice, în care se întâlneau și interacționau negustori și coloniști de pe tot cuprinsul mării și de dincolo de ea. Unul dintre orașele-port despre care am vorbit de nenumărate ori în această carte este Alexandria, care încă de la început a avut o identitate mixtă și și-a pierdut această identitate abia în a doua jumătate a secolului XX, atunci când naționalismul tot mai accentuat a distrus comunitățile cosmopolite din Mediterana. Aceste orașe-port au funcționat ca vectori pentru circulația ideilor, inclusiv a credințelor religioase, ducând zeii greci în Tarquinia etruscă, iar mai târziu au fost epicentre pentru răspândirea iudaismului, creștinismului și islamului bazate pe prozelitism, care au lăsat, toate, amprente puternice asupra societăților din ținuturile din jurul Mediteranei.

Oamenii care au schimbat fața Mediteranei au fost uneori vizionari, precum Alexandru cel Mare sau Sfântul Pavel, ca să cităm două cazuri foarte diferite. De remarcat că întotdeauna pare să fi fost vorba de bărbați. Astăzi, când diferența dintre genuri a devenit subiectul principal al atâtor dezbateri istorice, ne-am putea întreba: în ce măsură spațiul mediteraneean este caracterizat de masculin? Negustorii sedentari pot fi femei, așa cum s-a întâmplat în cazul evreilor din Egiptul secolului al XI-lea și al creștinilor din Genova secolului al XII-lea. În acea vreme, cel puțin, nevestele nu-și însoțeau bărbații în expedițiile de negoț, deși se întâmpla să călătorească în același scop pe cont propriu, dar atitudinea față de participarea la afaceri era diferită în rândul evreilor, creștinilor și musulmanilor. În colonia comercială genoveză din Tunisul sfârșitului de secol XIII puteau fi întâlnite doar câteva femei europene, dintre care

cele mai multe ofereau servicii sexuale pentru membrii comunității de negustori creștini. Participarea femeilor la războaiele navale, un fenomen specific secolului XXI, este fără precedent în Mediterana. Dar în rândul migratorilor, fie ei alanii și vandalii care au invadat Africa în vremea Sfântului Augustin sau sefarzii exilați din Spania în 1492, numărul femeilor era adesea considerabil – chiar și armatele primelor cruciade erau însoțite atât de nobile, cât și de cete de prostituate. Femeile-pelerini sunt pomenite în texte care datează încă din primele decenii ale Imperiului Roman creștin: un fragment de la sfârșitul secolului al IV-lea consemnează călătoriile îndrăzneței Egeria (sau Aetheria) fie din Galia, fie din nordul Spaniei către Țara Sfântă. Nu la fel de sigur este dacă invadatorii din Epoca Bronzului cunoscute ca popoarele mării au venit însoțiți de femeile lor în Siria, Palestina și în alte locuri unde s-au stabilit; mai mult, un motiv plauzibil pentru care filistenii din vechime și-au abandonat atât de repede cultura egeeană este faptul că s-au căsătorit cu canaaneence, au adoptat zeitățile lor și le-au învățat limba. Totuși, există o categorie de femei care a jucat un rol foarte important în istoria Mediteranei: sclavele, cu destine extrem de diverse, de la nemaipomenita putere pe care o puteau exercita într-un harem otoman până la exploatarea și decăderea suportate de cele pe care romanii bogați le foloseau pentru scopuri sexuale sau pentru muncile de jos în vilele lor. În Evul Mediu, mulți dintre acești sclavi, atât bărbați, cât și femei, erau aduși din Marea Neagră, dar și cei care locuiau pe țărmurile Mediteranei în vremea corsarilor berberi (și în multe alte perioade) au cunoscut teroarea raidurilor în timpul cărora erau răpiți oameni de pe țărm – creștini de pe coastele Italiei, Franței și Spaniei, musulmani de pe coastele Marocului, Algeriei și Tunisiei. După ce regele Francisc I al Franței le-a permis turcilor să viziteze Marsilia și apoi să ocupe Toulonul în 1543, aceștia le-au răpit pe călugărițele din Antibes, alături de alte victime. Totuși, caracterul preponderent masculin al spațiului mediteraneean tranzitat este un subiect la care merită să meditam – se pare că nu degeaba italienii spun *il mare*, spre deosebire de franțuzescul *la mer* și chiar de neutrul latinesc *mare*; iar cei mai importanți zei ai mării la greci, etrusci și romani – Poseidon, Fufluns și Neptun – erau figuri masculine.

Dintre toți cei care au trecut prin Mediterana, despre negustori se știe de obicei cele mai multe lucruri, din mai multe motive. Primul este simplul fapt că după ce negustorii

fenicieni au răspândit în Mediterana arta scrierii bazate pe alfabet toți comercianții s-au întrecut în a-și consemna tranzacțiile; astfel se face că știm foarte multe despre ei, fie că se aflau în Puteoli, orașul roman de lângă Napoli, în Genova sau Veneția Evului Mediu ori în modernele Smirna sau Livorno. Dar pionierii într-ale negustoriei (mult mai adesea bărbați decât femei) sunt aproape prin definiție niște outsiders, străini care trec granițele fizice și culturale, întâlnind noi zei, auzind noi limbi și expunându-se criticilor aspre din partea locuitorilor din ținuturile pe unde trec în căutarea bunurilor pe care acasă nu le pot găsi. Această imagine ambiguă a negustorului ca outsider dezirabil figurează încă din cele mai vechi izvoare. S-a observat că lui Homer nu-i plăceau negustorii: și-a arătat disprețul pentru simplii comercianți fenicieni și a sugerat că erau necinstiți și fără pic de eroism, deși, paradoxal, a lăudat istețimea lui Odiseu; părerea oarecum ipocrită că negustoria era o ocupație nedemnă s-a înrădăcinat și în rândul patricienilor care-l citeau pe Homer în Roma antică. Totuși, fenicienii au fost cei care s-au aventurat până în sudul Spaniei, înființând colonii, uneori aproape, dar cel mai adesea departe de așezările populațiilor din vestul Mediteranei – de obicei pe insulele din largul coastelor, care erau ușor de apărat, având în vedere că nu se putea ști cât aveau să dăinuie relațiile pașnice cu populațiile vecine. Apoi, pe măsură ce colonia feniciană din Cartagina a devenit o putere economică și politică de sine stătătoare, acest oraș înfloritor a devenit nodul unor noi rețele de comunicații, un punct de întâlnire cosmopolit între culturile levantină și nord-africană, un loc unde culturile distincte au fuzionat, dând naștere, putem spune, unei noi identități, chiar dacă reprezentanții elitelor din oraș își spuneau în continuare „tirieni“. Și cultura greacă a câștigat teren în Cartagina, ai cărei cetățeni îl identificau pe zeul fenician Melqart cu Heracles. În Antichitate, zeii și zeițele, ca și negustorii, traversau întregul spațiu al Mediteranei. În plus, prezența pe țărmurile Italiei a fenicienilor și grecilor, oameni cu o identitate culturală bine definită, a funcționat ca un ferment care a transformat satele din zona rurală a Etruriei în orașe cu locuitori bogați, avizi de obiectele din străinătate: vase grecești, boluri de argint feniciene, figurine de bronz din Sardinia. Alături de negustorii veniți pentru metalele Italiei, în curând dăm de urma artizanilor care călătoreau spre vest pentru a se stabili în ținuturile celor numiți *barbaroi*, știind că printre aceștia

îndemânarea lor va fi mai apreciată decât acasă, unde nu se puteau remarca.

În secolele următoare pot fi reperate situații foarte asemănătoare. Comercianții străini sunt o prezență vizibilă în Mediterana medievală, unde apare ciudatul fenomen al negustorilor izolați în teritoriile islamice sau bizantine pe care le vizitează, în niște hanuri sau *fonduk*-uri funcționând adesea și ca depozite, capele, brutării și băi, câte un han pentru fiecare dintre „națiunile” importante: genovezi, venețieni, catalani etc. Teama că negustorii ar putea fi sursa unor contaminări religioase și acte politice subversive i-a făcut pe conducătorii Egiptului să închidă porțile acestor hanuri pe timpul nopții (cheile fiind păstrate afara zidurilor de către musulmani). Aceasta nu a făcut decât să întărească solidaritatea și sentimentul de comunitate care-i uneau pe acești negustori, subliniind în același timp diferențele dintre diversele grupuri de italieni și catalani, aflate într-o rivalitate pe care emirii musulmani au exploatat-o foarte abil. În secolul al XII-lea, și bizantinii îi izolau pe negustorii italieni într-o incintă împrejmuită, încurajând xenofobia din capitală, cu nefericitele consecințe ale pogromurilor antilatine. Ideea de a închide diverse comunități în spatele zidurilor nu mai era, așadar, complet nouă la 1300, atunci când regele Aragonului i-a izolat pentru prima dată pe evreii mallorcani, și avea deja o istorie în spate în 1516, când guvernul venețian i-a închis pe evrei în *ghetto nuovo*; aceste comunități de negustori au oferit un model util de ghetou. În aceste zone închise, populate fie de evrei, fie de comercianți europeni, cele câteva privilegii – guvernare proprie, libertatea de a practica religia, scutirea de taxe – erau contrabalansate de diverse constrângeri – îngrădirea libertății de mișcare și dependența de protecția din partea unor autorități publice adesea capricioase.

Evreii, trebuie să recunoaștem, sunt niște negustori care au avut o neobișnuită pricepere în a depăși granițele dintre culturi, din zorii islamului, apoi în epoca de ascensiune a evreilor din colecția *Genizah* de la Cairo, cu legăturile lor trans- și ultra-mediteraneene, și în perioada de expansiune comercială catalană, când și-au putut folosi legăturile de familie și de afaceri cu coreligionarii lor pentru a pătrunde adânc în Sahara în căutarea aurului, a penelor de struț și a altor produse africane la care compatrioții creștini, închistați încă în vechile lor legături comerciale, nu puteau ajunge. O astfel de ascensiune și mobilitate a unui grup minoritar poate să ne intrige. Negustorii evrei au reușit să aducă informații

despre lumea de dincolo de porturile Mediteranei, care au fost consemnate și s-au răspândit în Europa mediteraneeană și mai departe prin intermediul nemaipomenitelor portolane și hărți ale lumii produse în Mallorca la sfârșitul Evului Mediu. Negustorii au purtat cu ei, călătorind, informațiile despre lumea fizică.

Conceptul de Mediterană ca „mare credincioasă“, pentru a cita titlul unei recente colecții de eseuri, trebuie să țină cont de rolul ei de spațiu de tranzit nu numai pentru pelerini săraci și anonimi, ci și pentru misionari charismatici precum Ramon Llull, care a murit în 1316 și a lăsat în urmă sute de tratate și broșuri despre cum pot fi convertiți musulmanii, evreii și grecii la adevărata credință, deși, trebuie s-o spunem, el nu a convertit niciodată pe nimeni.² Și totuși, viața lui Llull ne amintește faptul că peisajul mediteraneean nu era format doar din neînțelegeri religioase și confruntări. Fiindcă Llull a imitat poezia sufită și a fost bun prieten cu cabaliștii; în același timp, a fost un misionar dedicat și un exponent al tradiționalei *convivencia* iberice, recunoscându-l pe Dumnezeuul celor trei religii avraamice drept același unic Dumnezeu. O altă perspectivă despre *convivencia* aveau însă membrii comunităților religioase exilate sau forțate să se convertească în 1492, când Spania și-a afirmat identitatea catolică, și după aceea: maranii și moriscii, evreii și musulmanii, dintre care unii și-au păstrat cultul ancestral în spațiul privat, în timp ce în public trebuiau să mimeze practicarea religiei catolice. Influența negustorilor sefarzi la începuturile Mediteranei moderne este remarcabilă, din mai multe puncte de vedere: abilitatea lor de a adopta și a abandona diverse identități, de exemplu de a deveni „portughezi“ pentru a putea intra în Iberia sau evrei pentru a putea să se stabilească în Livorno sau Ancona – priceperea de a depăși granițele culturale, religioase și politice rămase de pe vremea străbunilor lor din urmă cu șase veacuri, evreii *Genizah* din Cairo. Aceste identități multiple sunt doar un caz extrem al unui fenomen mediteraneean mai extins: în unele locuri, culturile se întâlneau și se amestecau, dar iată că existau și oameni în care mai multe identități se întâlneau și se amestecau, adesea în mod tulburător.

Există o tendință, justificată, de a prezenta romanțat locurile de întâlnire din Mediterana, dar nu trebuie să uităm nici de realitatea mai întunecată a contactelor cu spațiile din afara Mediteranei, de pildă de la începutul modernității: influența corsarilor berberi și legăturile strânse între piraterie și comerț din perioada cuprinsă între secolul al XV-lea și

începutul secolului al XIX-lea. Până la reprimarea completă a corsarilor berberi, Mediterana nu a scăpat cu adevărat de amenințarea piraților decât în vremea Imperiului Roman, când Roma controla din punct de vedere politic aproape toate țărmurile și insulele ei. Dar pirateria oferă unele dintre cele mai spectaculoase cazuri de identitate mixtă: corsarii din Scoția și Anglia, care, cel puțin aparent, au îmbrățișat islamul și au jefuit încărcăturile de pe corăbiile țărilor din care proveneau. Această latură mai întunecată a istoriei Mediteranei cuprinde de asemenea poveștile celor pe care pirații îi purtau cu ei, cum am văzut deja: femeile și bărbații înrobiți sau doar ținuți în captivitate, cu toate că și aceștia – precum istoricul Polibiu – au jucat un rol important în contactele culturale dintre țărmurile Mediteranei.

Așadar, unitatea Mediteranei este dată, în mod paradoxal, tocmai de capacitatea ei de schimbare, de diasporele de negustori și exilați, de oamenii precum mult încercații pelerini ibn Jubayr și Felix Fabri, care s-au grăbit s-o traverseze, știind că nu trebuia să zăbovească pe mare, mai ales iarna, când era periculos să călătorești. Țărmurile ei sunt suficient de apropiate pentru a permite contactele, dar suficient de îndepărtate pentru ca societățile să se poată dezvolta pe cont propriu, în funcție de condițiile locale și de influențele reciproce. Cei care traversează marea sunt mai degrabă atipici pentru societățile din care provin. Dacă nu sunt deja niște outsiders atunci când pornesc la drum, au toate șansele să devină outsiders atunci când se confruntă cu societățile întâlnite pe alte țărmuri, fie ca negustori, fie ca sclavi, fie ca pelerini. Dar prezența lor poate produce diverse schimbări pentru aceste societăți, aducând ceva din cultura unui continent cel puțin până la marginile altuia. Mediterana a devenit astfel poate cel mai puternic spațiu de interacțiune pentru diversele societăți de pe fața Pământului, și a jucat un rol important în istoria civilizației umane, mai important decât al oricărei alte întinderi de apă de pe planetă.

Indicații bibliografice

Bibliografia completă a acestei cărți este complexă și eterogenă. De aceea, indicațiile bibliografice de mai jos sunt menite să scoată în evidență câteva lucrări în care Mediterana este privită ca un tot, deși adesea se vorbește mai degrabă despre ținuturile din jurul ei decât despre mare în sine. Lucrarea semnată de Peregrine Horden și Nicholas Purcell *The Corrupting Sea*, Oxford, 2000 este prima parte dintr-o descriere ambițioasă și cuprinzătoare a zonelor din jurul Mediteranei și a interacțiunilor dintre ele, cu precădere a celor din Antichitate și din Evul Mediu Timpuriu. O valoroasă colecție de eseuri editată de William Harris analizează concluziile lor: *Rethinking the Mediterranean*, Oxford, 2005. Lucrarea lui Fernand Braudel *The Mediterranean and the Mediterranean world in the age of Philip II*, tradusă de Siân Reynolds (2 vol., London, 1972–1973) a orientat cercetările unei întregi generații asupra Mediteranei de la sfârșitul Evului Mediu și începutul modernității. Viziunea lui Braudel este bine explicată de E. Paris, *La genèse intellectuelle de l'œuvre de Fernand Braudel: La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II (1923–1947)*, Atena, 1999. Alte perspective asupra istoriografiei Mediteranei pot fi găsite în lucrarea lui S. Guarracino *Mediterraneo: immagini, storie e teorie da Omero a Braudel*, Milano, 2007. Un bogat studiu despre schimbările economice și ecologice din Mediterana între anii 1350 și 1900 a fost întocmit de F. Tabak, *The Waning of the Mediterranean, 1550–1870: a Geohistorical Approach*, Baltimore, MD, 2008 – iar perioada studiată nu se limitează la datele din titlu. O contribuție lăudabilă și provocatoare despre mediul mediteraneean este lucrarea semnată de A. Grove și O. Rackham *The Nature of Mediterranean Europe: an Ecological History*, New Haven, CT, 2001. O lucrare restrânsă, dar importantă, înscrisă în tradiția braudeliană, este cartea lui J. Pryor *Geography, Technology, and War: Studies in the Maritime History of the Mediterranean, 649–1571*, Cambridge, 1988.

Pe lângă colecția de eseuri editată de Harris, trebuie să adăugăm alte câteva antologii: cea alcătuită de mine, *The Mediterranean in History*, London/New York, 2003 și edițiile franceză, spaniolă, turcă și greacă, cu ilustrații

superbe și capitole excelente semnate de Torelli, Balard, Greene și mulți alții; cea alcătuită de J. Carpentier și F. Lebrun, *Histoire de la Méditerranée*, Paris, 1998, care este orientată mai degrabă spre epoca modernă, dar conține niște surse documentare interesante. Pentru contextul religios, vezi eseurile reunite de A. Husain și K. Fleming în *A Faithful Sea: the Religious Cultures of the Mediterranean, 1200–1700*, Oxford, 2007. O lucrare mai specializată este antologia realizată de A. Cowan *Mediterranean Urban Culture 1400–1700*, Exeter, 2000, cu studii foarte bune de Sakellariou, Arbel, Amelang și alții; precum și *Trade and Cultural Exchange in the Early Modern Mediterranean*, editată de M. Fusaro, C. Heywood și M.-S. Omri, London, 2010. Există o minunată colecție de surse traduse în engleză, editată de miriam cooke (*sic*), E. Göknar și G. Parker: *Mediterranean Passages: Readings from Dido to Derrida*, Chapel Hill, NC, 2008.

Printre cărțile mai populare despre Mediterana, adesea frumos ilustrate, se numără cea a lui Sarah Arenson *The Encircled Sea: the Mediterranean Maritime Civilisation*, London, 1990, care exploatează bine arheologia maritimă, și cea a lui David Attenborough *The First Eden: the Mediterranean World and Man*, London, 1987, al cărei punct forte sunt ilustrațiile; ambele cărți au la bază documentare TV. P. Matvejević ne oferă câteva reflecții captivante despre Mediterana în *Mediterranean: a Cultural Landscape*, Berkeley/Los Angeles, 1999. Cartea lui John Julius Norwich *The Middle Sea: a History of the Mediterranean*, London, 2006, se îndepărtează destul de mult de țărmurile Mediteranei și nu este lucrarea mea favorită a acestui autor. Volumul lui P. Mansel *Levant: Splendour and Catastrophe on the Mediterranean*, London, 2010, se oprește asupra cetăților Smirna, Alexandria și Beirut în epoca coexistenței etnice și religioase.

Însemnări de călătorie în întreaga Mediterană găsim la Paul Theroux, un autor care poate fi citit întodeauna cu plăcere, în *The Pillars of Hercules: a Grand Tour of the Mediterranean*, London, 1995, la Eric Newby, *On the Shores of the Mediterranean*, London, 1984, și la Robert Fox, *The Inner Sea: the Mediterranean and its People*, London, 1991. În sfârșit, cei care îndrăgesc Mediterana nu pot să rateze cartea lui Elizabeth David *A Book of Mediterranean Food*, London, 1950, precum și alte lucrări mai recente despre bucătăria mediteraneeană, precum cea a Claudiei Roden, *Mediterranean Cookery*, London, 1987.

Note

Introducere. *O mare cu multe nume*

1. F. Braudel, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, trans. S. Reynolds, 2 vols (London, 1972–1973, vol. II, p. 1244; P. Horden, N. Purcell, *The Corrupting Sea: a Study of Mediterranean History* (Oxford, 2000), p. 36. [Pentru trad. rom., vezi Fernand Braudel, *Mediterrana și lumea mediteraneeană în epoca lui Filip al II-lea*, ed. cit. (N. tr.)]

2. E. Paris, *La genèse intellectuelle de l'œuvre de Fernand Braudel: „La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II“ (1923–1947)*, Athens, 1999, pp. 64, 316.

3. J. Pryor, *Geography, Technology, and War: Studies in the Maritime History of the Mediterranean, 649–1571*, Cambridge, 1988, pp. 7, 21–24; Horden, Purcell, *Corrupting Sea*, pp. 138–139.

4. J. Pryor, *Geography, Technology, and War*, pp. 12–13.

5. *Ibid.*, p. 14, fig. 2.

6. *Ibid.*, p. 19.

7. *Ibid.*, pp. 12–24; C. Delano Mith, *Western Mediterranean Europe: a Historical Geography of Italy, Spain and Southern France since the Neolithic*, London, 1979.

8. Vezi F. Tabak, *The Waning of the Mediterranean, 1550–1870: a Geohistorical Approach*, Baltimore, MD, 2008, și F. Braudel, *Mediterranean*, vol. I, pp. 267–275; C. Vita-Finzi, *The Mediterranean Valleys: Geological Change in Historical Times*, Cambridge, 1969.

9. A. Grove, O. Rackham, *The Nature of Mediterranean Europe: an Ecological History*, New Haven, CT, 2001; O. Rackham, „The physical setting“, în D. Abulafia (ed.), *The Mediterranean in History*, London–New York, 2003, pp. 32–61.

10. J. Pryor, *Geography, Technology, and War*, pp. 75–86.

11. S. Orvietani Busch, *Medieval Mediterranean Ports: the Catalan and Tuscan Coasts, 1100–1235*, Leiden, 2001.

PARTEA I

Prima Mediterană, 22000 î.Hr.–1000 î.Hr.

1. Izolare și insularitate, 22000 î.Hr.–3000 î.Hr.

1. D. Trump, *The Prehistory of the Mediterranean*, Harmondsworth, 1980, pp. 12–13.
2. E. Panagopoulou, T. Strasser, în *Hesperia*, vol. 79, 2010.
3. C. Finlayson, *The Humans Who Went Extinct: Why Neanderthals Died out and We Survived*, Oxford, 2009, pp. 143–155.
4. L. Bernabò Brea, *Sicily before the Greeks*, London, 1957, pp. 23–36; R. Leighton, *Sicily before History: an Archaeological Survey from the Palaeolithic to the Iron Age*, London, 1999.
5. D. Trump, *Prehistory of the Mediterranean*, p. 19.
6. *Ibid.*, p. 20.
7. S. Wachsmann, „Paddled and oared ships before the Iron Age“, în J. Morrison (ed.), *The Age of the Galley*, London, 1995, p. 10; C. Perlès, *The Early Neolithic in Greece: the First Farming Communities in Europe*, Cambridge, 2001, p. 36; R. Torrence, *Production and Exchange of Stone Tools: Prehistoric Obsidian in the Aegean*, Cambridge, 1986, p. 96; C. Broodbank, *An Island Archaeology of the Early Cyclades*, Cambridge, 2000, pp. 114–115.
8. W.F. Albright, *The Archaeology of Palestine*, Harmondsworth, 1949, pp. 38, 62; D. Trump, *Prehistory of the Mediterranean*, pp. 24–26.
9. C.F. Macdonald, *Cnossos*, London, 2005, p. 3.
10. R. Torrence, *Production and Exchange*, pp. 96, 140–163.
11. C. Renfrew, în *Malta before History: the World's Oldest Freestanding Stone Architecture*, ed. D. Cilia, Sliema, 2004, p. 10.
12. A. Pace, „The building of Megalithic Malta“, în D. Cilia, *Malta before History*, pp. 19–40.
13. J. Evans, *Malta, Ancient Peoples and Places*, London, 1959, pp. 90–91.
14. A. Pace, „The sites“, și A. Bonanno, „Rituals of life and rituals of death“, în D. Cilia, *Malta before History*, pp. 72–74, 82–83, 272–279.
15. J. Evans, *Malta*, p. 158.
16. D. Trump, „Prehistoric pottery“, în D. Cilia, *Malta before History*, pp. 243–247.
17. L. Bernabò Brea, *Sicily...*, pp. 38–57; R. Leighton, *Sicily before History*, pp. 51–85.
18. R. Leighton, *Sicily before History*, p. 65.

19. D. Trump, *Prehistory of the Mediterranean*, p. 80.
20. S. Wachsmann, „Paddled and oared ships“, p. 10; C. Broodbank, T. Strasser, „Migrant farmers and the Neolithic colonization of Crete“, *Antiquity*, vol. 65 (1991), pp. 233–245; C. Broodbank, *Island Archaeology*, pp. 96–105.
21. D. Trump, *Prehistory of the Mediterranean*, pp. 55–56.

2. Cupru și bronz, 3000 î.Hr.–1500 î.Hr.

1. R.L.N. Barber, *The Cyclades in the Bronze Age*, London, 1987, pp. 26–33.
2. C. Broodbank, *An Island Archaeology of the Early Cyclades*, Cambridge, 2000, pp. 301–306; R.L.N. Barber, *Cyclades*, pp. 136–137.
3. C. Renfrew, *The Cycladic Spirit*, London, 1991, p. 18; J.L. Fitton, *Cycladic Art*, London, 1989.
4. F. Matz, *Crete and Early Greece*, London, 1962, p. 62.
5. C. Broodbank, *Island Archaeology*, pp. 99–102; C. Renfrew, *Cycladic Spirit*, p. 62.
6. C. Moorehead, *The Lost Treasures of Troy*, London, 1994, pp. 84–86; J. Latacz, *Troy and Homer: Towards a Solution of an Old Mystery*, Oxford, 2004.
7. C. Blegen, „Troy“, *Cambridge Ancient History*, vol. I și II, ediție revăzută, fascicul netipărit, Cambridge, 1961, p. 4.
8. D. Easton, „Introduction“, în C. Blegen, *Troy*, ed. a 2-a, London, 2005, p. xxii.
9. C. Blegen, *Troy*, pp. 25–41; T. Bryce, *The Trojans and Their Neighbours*, London, 2006, pp. 39–40.
10. C. Blegen, *Troy*, p. 40; T. Bryce, *Trojans*, p. 40; F. Matz, *Crete and Early Greece*, p. 37; L. Bernabò Brea, *Poliochni, città preistorica nell'isola di Lemnos*, 2 vol., Roma, 1964–1971; S. Tiné, *Poliochni, the earliest Town in Europe*, Athens, 2001.
11. J. Latacz, *Troy and Homer*, p. 41.
12. C. Blegen, *Troy*, pp. 47–48, 55.
13. *Ibid.*
14. C. Moorehead, *Lost Treasures*, pp. 128–130.
15. T. Bryce, *Trojans*, pp. 51–56; C. Blegen, *Troy*, pp. 56–61, 77–84, mai ales comentariile lui Easton, *ibid.*, p. xvii.
16. Tucidide, *Istoria Războiului Peloponesiac*, I, 4.
17. F. Matz, *Crete and Early Greece*, pp. 57–58, 69.
18. A. Morpurgo Davies, „The linguistic evidence: is there any?“, în *The End of the Early Bronze Age in the Aegean*, ed. G. Cadogan, Leiden, 1986, pp. 93–123.

19. R. Castleden, *Minoans: Life in Bronze Age Crete*, London, 1990, pp. 4–7; C.F. Macdonald, *Cnossos*, London, 2005, pp. 25–30.
20. F. Matz, *Crete and Early Greece*, p. 57; R. Castleden, *Minoans*, p. 29; C.F. Macdonald, *Cnossos*, pp. 43–47.
21. C.F. Macdonald, *Cnossos*, pp. 50–52; R. Castleden, *Minoans*, p. 69, fig. 18 (planul aşezării Gurnia), p. 112.
22. Descrierea apare în *Archaeology* (Archeological Institute of America), vol. 63, 2010, pp. 44–47.
23. C.F. Macdonald, *Cnossos*, pp. 58–59, 87–88; R. Castleden, *Minoans*, pp. 169–172.
24. C. Gere, *Cnossos and the Prophets of Modernism*, Chicago, IL, 2009, și discuția de mai jos, din Partea a V-a, capitolul 2.
25. C.F. Macdonald, *Cnossos*, pp. 134, 173; R. Castleden, *Minoans*, p. 12.
26. A. Morpurgo Davies, „The linguistic evidence“; L.R. Palmer, *Mycenaeans and Minoans: Aegean Prehistory in the Light of the Linear B Tablets*, ed. a 2-a, London, 1965.
27. L. Casson, „Bronze Age ships: the evidence of the Thera wall-paintings“, *International Journal of Archaeology*, vol. 4, 1975, pp. 3–10; R.L.N. Barber, *Cyclades*, pp. 159–178, 193, 196–199.
28. R.L.N. Barber, *Cyclades*, pp. 209–218.
29. C.F. Macdonald, *Cnossos*, pp. 171–172, 192.

3. Negustori și eroi, 1500 î.Hr.–1250 î.Hr.

1. W.D. Taylour, *The Mycenaeans*, London, 1964, p. 76.
2. Homer, *Iliada*, II, vv. 494–760.
3. J. Chadwick, *The Decipherment of Linear B*, Cambridge, 1958.
4. F. Matz, *Crete and Early Greece*, London, 1962, p. 134, planșa 32; W.D. Taylour, *The Mycenaeans*, planșele 3–4.
5. W.D. Taylour, *The Mycenaeans*, pp. 139–148.
6. *Ibid.*, p. 100.
7. T. Bryce, *The Trojans and Their Neighbours*, London, 2006, pp. 100–102; J. Latacz, *Troy and Homer: Towards a Solution of an Old Mystery*, Oxford, 2004, p. 123; cf. O.R. Gurney, *The Hittites*, London, 1952, pp. 46–58; A. Yasur-Landau, *The Philistines and Aegean Migration and the End of the Late Bronze Age*, Cambridge, 2010, p. 180.
8. G.F. Bass, „Cape Gelidonya: a Bronze Age shipwreck“, *Transactions of the American Philosophical Society*, vol. 57, partea a 8-a, 1967; G.F. Bass, „A Bronze Age shipwreck at

Ulu Burun (Kas): 1984 campaign“, in *American Journal of Archaeology*, vol. 90, 1986, pp. 269–296.

9. R. Leighton, *Sicily before History: an Archaeological Survey from the Palaeolithic to the Iron Age*, London, 1999, pp. 141, 144, 147–148; cf. L. Bernabò Brea, *Sicily before the Greeks*, London, 1957, pp. 103–108.

10. W.D. Taylour, *Mycenaeans*, pp. 152–153.

11. W.D. Taylour, *Mycenean Pottery in Italy and Adjacent Areas*, Cambridge, 1958; R. Holloway, *Italy and the Aegean, 3000–700 BC*, Louvain-la-Neuve, 1981.

12. L. Bernabò Brea, *Sicily*, pp. 138–139; cf. R. Holloway, *Italy and the Aegean*, pp. 85–86.

13. R. Holloway, *Italy and the Aegean*, pp. 87, 95.

14. W.D. Taylour, *Mycenean Pottery*; R. Holloway, *Italy and the Aegean*, pp. 85–86.

15. R. Holloway, *Italy and the Aegean*, pp. 67, 87–89.

16. F. Stubbings, *Mycenaean Pottery from the Levant*, Cambridge, 1951.

17. W. Culican, *The First Merchant Venturers: the Ancient Levant in History and Commerce*, London, 1966, pp. 46–49.

18. *Ibid.*, pp. 41–42, 49–50; W.F. Albright, *The Archaeology of Palestine*, Harmondsworth, 1949, pp. 101–104.

19. W.D. Taylour, *Mycenaeans*, pp. 131, 159.

20. D. Fabre, *Seafaring in Ancient Egypt*, London, 2004–2005, pp. 39–42.

21. A. Gardiner, *Egypt of the Pharaohs: an Introduction*, Oxford, 1961, pp. 151–158.

22. D. Fabre, *Seafaring in Ancient Egypt*, pp. 158–173.

23. *Ibid.*, pp. 12–13.

24. *Ibid.*, pp. 65–70.

25. T. Bryce, *Trojans*, p. 89.

26. H. Goedicke, *The Report of Wenamon*, Baltimore, MD, 1975.

27. *Ibid.*, pp. 175–183.

28. *Ibid.*, p. 51.

29. *Ibid.*, p. 58.

30. *Ibid.*, pp. 76, 84, 87.

31. *Ibid.*, p. 94.

32. *Ibid.*, p. 126.

33. A. Gardiner, *Egypt*, pp. 252–257; O.R. Gurney, *The Hittites*, London, 1952, p. 110; N. Sanders, *The Sea Peoples: Warriors of the Ancient Mediterranean, 1250–1150 BC*, London, 1978, pp. 29–32; R. Drews, *The End of the Bronze*

Age: Changes in Warfare and the Catastrophe ca. 1200 BC, Princeton, NJ, 1993, pp. 130–134.

4. Popoarele mării și popoarele uscatului, 1250 î.Hr.–1100 î.Hr.

1. C. Blegen, *Troy*, ed. a 2-a, London, 2005, pp. 92–94; T. Bryce, *The Trojans and Their Neighbours*, London, 2006, pp. 58–61.

2. J. Latacz, *Troy and Homer: Towards a Solution to an Old Mystery*, London, 2004, pp. 20–37; cf. T. Bryce, *Trojans*, pp. 62–64.

3. T. Bryce, *Trojans*, p. 117.

4. J. Latacz, *Troy and Homer*, pp. 49–51, 69.

5. *Ibid.*, pp. 46–47, fig. 10 (o hartă a rutelor comerciale).

6. T. Bryce, *Trojans*, pp. 104, 111.

7. O.R. Gurney, *The Hittites*, pp. 49–50; T. Bryce, *Trojans*, pp. 110–111.

8. O.R. Gurney, *The Hittites*, pp. 51–52; T. Bryce, *Trojans*, p. 100.

9. J. Latacz, *Troy and Homer*, pp. 92–100.

10. C. Blegen, *Troy*, pp. 124–128.

11. Pentru o demonstrație în urma căreia ar rezulta că principala cauză a catastrofei produse la Troia a fost subsidența, vezi M. Wood, *In Search of the Trojan War*, ed. a 2-a, London, 1996, pp. 203–211.

12. V.R. d'A. Desborough, N.G.L. Hammond, „The end of Mycenaean civilisation and the Dark Age“, *Cambridge Ancient History*, vol. I și II, ediție revizuită, fascicul netipărit, Cambridge, 1964, p. 4; N. Sandars, *The Sea Peoples: Warriors of the Ancient Mediterranean, 1250–1150 BC*, London, 1978, p. 180.

13. N. Sandars, *Sea Peoples*, pp. 142–144; R. Drews, *The End of the Bronze Age: Changes in Warfare and the Catastrophe ca. 1200 BC*, Princeton, NJ, 1993, pp. 13–15.

14. L. Wooley, *A Forgotten Kingdom*, Harmondsworth, 1953, pp. 163–164, 170–173.

15. C. Blegen, *Troy*, p. 142.

16. N. Sandars, *Sea Peoples*, p. 13; de asemenea, A. Gardiner, *Egypt of the Pharaohs: an Introduction*, Oxford, 1961, pp. 284, 288; A.R. Burn, *Minoans, Philistines, and Greeks, 1400–900 BC*, ed. a 2-a, London, 1968.

17. N. Sandars, *Sea Peoples*, pp. 106–107.

18. *Ibid.*, pp. 50–51; A. Gardiner, *Egypt*, p. 198; B. Isserlin, *The Israelites*, London, 1998, p. 55.

19. N. Sandars, *Sea Peoples*, p. 105; A. Gardiner, *Egypt*, pp. 265–266.
20. R. Drews, *The End of the Bronze Age*, p. 20; A. Yasur-Landau, *The Philistines and Aegean Migration and the End of the Late Bronze Age*, Cambridge, 2010, p. 180.
21. N. Sandars, *Sea Peoples*, p. 114; A. Gardiner, *Egypt*, p. 266; L. Isserlin, *Israelites*, p. 56 și planșa 34, p. 81 verso.
22. R. Drews, *The End of the Bronze Age*, p. 21.
23. T. Dothan, M. Dothan, *People of the Sea: the Search for the Philistines*, New York, 1992, p. 95; cf. N. Sandars, *Sea Peoples*, pp. 134–135.
24. N. Sanders, *Sea Peoples*, p. 119; A. Gardiner, *Egypt*, pp. 276–277.
25. N. Sandars, *Sea Peoples*.
26. *Ibid.*, pp. 124, 134–135, 165, 178, planșa 119; p. 189, planșa 124; F. Matz, *Crete and Early Greece*, London, 1962, și planșa suplimentară 22; W.D. Tylor, *The Mycenaeans*, London, 1964, planșa 7.
27. O.R. Gurney, *The Hittites*, p. 54.
28. Cartea lui Iosua Navi, 18:1 și 19:40–48; Cartea Judecătorilor, 5; T. Dothan, M. Dothan, *People of the Sea*, pp. 215–218; N. Sandars, *The Sea Peoples*, pp. 163–164.
29. T. Dothan, M. Dothan, *People of the Sea*, p. 215.
30. N. Sandars, *Sea Peoples*, pp. 111–112, 200; A. Yasur-Landau, *Philistines and Aegean Migration*, pp. 180, 182; cf. A. Gardiner, *Egypt*, p. 264.
31. C. Whitman, *Homer and the Heroic Tradition*, Cambridge, MA, 1958, pp. 51–52.
32. V.R. d'A. Desborough, N.G.L. Hammond, „The end of Mycenaean civilisation“, p. 5; de asemenea, V.R. d'A. Desborough, *The Last Mycenaeans and Their Successors*, Oxford, 1964.
33. V.R. d'A. Desborough, N.G.L. Hammond, „The end of Mycenaean civilisation“, p. 12.
34. L. Bernabò Brea, *Sicily before the Greeks*, London, 1957, p. 136.
35. R. Leighton, *Sicily before History: an Archaeological Survey from the Palaeolithic to the Iron Age*, London, 1999, p. 149; de asemenea, R. Holloway, *Italy and the Aegean, 3000–700 BC*, Louvain-la-Neuve, 1981, p. 95.
36. T. Dothan, M. Dothan, *People of the Sea*, pp. 211–213.
37. W. Culican, *The First Merchant Venturers: the Ancient Levant in History and Commerce*, London, 1966, pp. 66–70.

38. T. Dothan, *People of the Sea*, planșele 5 și 6 și pp. 37–39, 53.
39. A. Yasur-Landau, *The Philistines and Aegean Migration*, pp. 334–345.
40. Cartea întâi a Regilor, 17:5–7.
41. A. Yasur-Landau, *The Philistines and Aegean Migration*, pp. 305–306.
42. T. Dothan, M. Dothan, *People of the Sea: the Search for the Philistines*, pp. 8, 239–254.
43. Amos, 9:7.
44. Ieșirea, 15:1–18; B. Isserlin, *The Israelites*, p. 206.
45. B. Isserlin, *The Israelites*, p. 57.
46. R. Drews, *The End of the Bronze Age*, p. 3.

Partea a II-a

A doua Mediterană, 1000 î.Hr.–600 d.Hr.

1. Negustorii de purpură, 1000 î.Hr.–700 î.Hr.

1. L. Bernabò Brea, *Sicily before the Greeks*, London, 1957, pp. 136–143.
2. M.E. Aubet, *The Phoenicians and the West: Politics, Colonies, and Trade*, ed. a 2-a, Cambridge, 2001, p. 128; S. Moscati, „Who were the Phoenicians?“, în S. Moscati (ed.), *The Phoenicians*, New York, 1999, pp. 17–19.
3. G. Markoe, *The Phoenicians*, ed. a 2-a, London, 2005, p. xviii.
4. D.B. Harden, *The Phoenicians*, ed. a 2-a, Harmondsworth, 1971, p. 20.
5. S. Filippo Bondi, „The origins in the East“, în S. Moscati, *Phoenicians*, pp. 23–29.
6. M.E. Aubet, *Phoenicians in the West*, pp. 23–25.
7. Leviticul, 18:22.
8. G. Markoe, *Phoenicians*, pp. 38–45, 121.
9. B. Isserlin, *The Israelites*, London, 1998, pp. 149–159, pentru agricultura israelită.
10. M.E. Aubet, *Phoenicians and the West*, pp. 48–49 și fig. 19.
11. I Regi, 9:11–14; S. Moscati, *The World of the Phoenicians*, London, 1968, p. 33.
12. G. Markoe, *Phoenicians*, p. xx, dar autorul nu pomeniște nimic de importanța cerealelor.
13. *Ibid.*, p. 37 (regele Ithobaal, începutul secolului al IX-lea î.Hr.); S. Moscati, *World of the Phoenicians*, p. 35.
14. D.B. Harden, *Phoenicians*, p. 25; cf. (pentru Tir) G. Markoe, *Phoenicians*, p. 73.

15. M.E. Aubet, *Phoenicians and the West*, pp. 34–35; G. Markoe, *Phoenicians*, p. 73.
16. Iezechiel, 27.
17. G. Markoe, *Phoenicians*, pp. 15–28.
18. M.L. Uberti, „Ivory and bone carving“, în Moscati, *Phoenicians*, pp. 456–471.
19. D.B. Harden, *Phoenicians*, p. 49 și planșa 48.
20. S. Moscati, *World of the Phoenicians*, p. 36; M.E. Aubet, *Phoenicians and the West*, p. 91, fig. 27, un basorelief de la Nimrud, dintr-o perioadă mai târzie, înfățișând două maimuțe.
21. Cartea a treia a Regilor, 9:26–28; Cartea a treia a Regilor, 10:22, 10:29; G. Markoe, *Phoenicians*, pp. 31–34; B. Isserlin, *Israelites*, pp. 188–189.
22. G. Markoe, *Phoenicians*, p. 122.
23. Facerea, 44:2.
24. M.E. Aubet, *Phoenicians and the West*, pp. 80–84.
25. S. Moscati, *World of the Phoenicians*, pp. 137–145.
26. V. Karageorghis, „Cyprus“, în S. Moscati, *Phoenicians*, pp. 185–189.
27. *Ibid.*, p. 191; G. Markoe, *Phoenicians*, pp. 41–42.
28. D.B. Harden, *Phoenicians*, p. 49 și planșa 51; S. Moscati, *World of the Phoenicians*, pp. 40–41.
29. A se vedea relatarea profetului Iezechiel despre Tir: Iezechiel, 27; B. Isserlin, *Israelites*, p. 163.
30. M.E. Aubet, *Phoenicians and the West*, pp. 166–172, 182–191; P. Bartoloni, „Ships and navigation“, în S. Moscati, *Phoenicians*, pp. 84–85.
31. G. Markoe, *Phoenicians*, pp. 116–117; R.D. Ballard, M. McConnell, *Adventures in Ocean Exploration*, Washington, DC, 2001.
32. G. Markoe, *Phoenicians*, p. 117; cf. M.E. Aubet, *Phoenicians and the West*, p. 174.
33. P. Bartoloni, „Ships and navigation“, pp. 86–87; G. Markoe, *Phoenicians*, p. 116.
34. M.E. Aubet, *Phoenicians and the West*, pp. 173–174.
35. G. Markoe, *Phoenicians*, pp. 118–119.
36. *Ibid.*, p. xxi.
37. P. Bartoloni, „Ships and navigation“, pp. 87–89; M.E. Aubet, *Phoenicians and the West*, pp. 174–178.
38. S. Ribichini, „Beliefs and religious life“, în S. Moscati, *Phoenicians*, p. 137.
39. M.E. Aubet, *Phoenicians and the West*, pp. 215–216; R. Miles, *Carthage Must Be Destroyed: the Rise and Fall of an Ancient Civilization*, London, 2010, pp. 58–59.

40. M.E. Aubet, *Phoenicians and the West*, pp. 221–226 și figurile 49 și 51.
41. R. Miles, *Carthage Must Be Destroyed*, p. 81.
42. M.E. Aubet, *Phoenicians and the West*, p. 232.
43. D.B. Harden, *Phoenicians*, pp. 35–36, figurile 6 și 7; G. Markoe, *Phoenicians*, pp. 81–83; o relatare populară: G. Servadio, *Motya: Unearthing a Lost Civilization*, London, 2000.
44. M.E. Aubet, *Phoenicians and the West*, p. 238.
45. *Ibid.*, pp. 311, 325; de asemenea, R. Miles, *Carthage Must Be Destroyed*, pp. 49–54.
46. M.E. Aubet, *Phoenicians and the West*, p. 279.
47. *Ibid.*, pp. 279–281, 288–289.
48. Iona, 1; Isaia, 23:1; cf. și 23:6, 23:14.
49. G. Garbini, „The question of the alphabet“, în S. Moscati, *Phoenicians*, pp. 101–119; G. Markoe, *Phoenicians*, pp. 141–143; S. Moscati, *World of the Phoenicians*, pp. 120–126.
50. D.B. Harden, *Phoenicians*, p. 108 și fig. 34; de asemenea, planșele 15 și 38; G. Markoe, *Phoenicians*, pp. 143–147.
51. G. Markoe, *Phoenicians*, pp. 173–179; M.E. Aubet, *Phoenicians and the West*, pp. 245–256 (cu toate că aici referințele biblice sunt prezentate confuz); R. Miles, *Carthage Must Be Destroyed*, pp. 69–73.
52. M.E. Aubet, *Phoenicians and the West*, p. 249; D.B. Harden, *Phoenicians*, planșa 35; S. Ribichini, „Beliefs and religious life“, în S. Moscati, *Phoenicians*, pp. 139–141; R. Miles, *Carthage Must Be Destroyed*, p. 70.

2. Urmașii lui Odiseu, 800 î.Hr.–550 î.Hr.

1. I. Malkin, *The Returns of Odysseus: Colonisation and Ethnicity*, Berkeley și Los Angeles, CA, 1998, p. 17.
2. *Ibid.*, p. 22; de asemenea, D. Briquel, *Les Pélasges en Italie: recherches sur l'histoire de la légende*, Rome, 1984; R. Lane Fox, *Travelling Heroes: Greeks and Their Myths in the Epic Age of Homer*, London, 2008.
3. *Odysseia*, I, 20, V, 291, V, 366. [Pentru trad. rom., am folosit, aici și în toate celelalte locuri, Homer, *Odysseia*, tradusă în hexametri, cu o postfață, bibliografie și indici de Dan Slușanschi și ilustrată de Alexandru Rădvan, Editura Humanitas, București, 2012. A se vedea, de asemenea, Homer, *Iliada*, tradusă în hexametri, cu o postfață, bibliografie și indici de Dan Slușanschi și ilustrată de Mihail Coșulețu, Editura Humanitas, București, 2012. (N. tr.)]

4. I. Malkin, *Returns of Odysseus*, pp. 4, 8.
5. Mai ales în lucrările cercetătorului francez Victor Bérard, care s-a ocupat îndeaproape de Homer, și ale fiului său Jean Bérard, *La colonisation grecque de l'Italie méridionale et de la Sicile dans l'antiquité*, Paris, 1957, pp. viii, 304–309.
6. I. Malkin, *Returns of Odysseus*, p. 186.
7. *Ibid.*, p. 41; M. Scherer, *The Legends of Troy in Art and Literature*, New York, 1963.
8. I. Malkin, *Returns of Odysseus*, pp. 68–72.
9. *Ibid.*, pp. 68–69, 94–98; R. Lane Fox, *Travelling Heroes*, pp. 181–182.
10. *Odysseia*, IV, 289, XV, 416.
11. M. Finley, *The World of Odysseus*, ed. a 2-a, London, 1964.
12. *Odysseia*, I, 180–185.
13. *Ibid.*, IX, 105–115.
14. *Ibid.*, IX, 275.
15. *Ibid.*, IX, 125–129.
16. *Ibid.*, I, 280.
17. D. Ridgway, *The First Western Greeks*, Cambridge, 1992 (ediția revăzută a cărții *L'alba della Magna Grecia*, Milano, 1984). Câteva studii ulterioare despre grecii occidentali: G. Pugliese Carratelli (ed.), *The Western Greeks*, London, 1996; V.M. Manfredi, L. Braccisi, *I Greci d'Occidente*, Milano, 1996; D. Puliga, S. Panichi, *Un'altra Grecia: le colonie d'Occidente tra mito, arte e memoria*, Torino, 2005; de asemenea, R. Lane Fox, *Travelling Heroes*.
18. R. Lane Fox, *Travelling Heroes*, p. 160.
19. *Apud* D. Ridgway, *First Western Greeks*, p. 99.
20. R. Lane Fox, *Travelling Heroes*, pp. 52–69.
21. *Ibid.*, p. 159.
22. D. Ridgway, *First Western Greeks*, p. 17; R. Lane Fox, *Travelling Heroes*, ed. cit., pp. 55–59.
23. L. Woolley, *A Forgotten Kingdom*, Harmondsworth, 1953, pp. 172–188.
24. D. Ridgway, *First Western Greeks*, pp. 22–24.
25. R. Lane Fox, *Travelling Heroes*, pp. 138–149.
26. D. Ridgway, *First Western Greeks*, pp. 55–56, figurile 8–9; R. Lane Fox, *Travelling Heroes*, pp. 157–158.
27. *Odysseia*, III, 54.
28. D. Ridgway, *First Western Greeks*, pp. 57–59, 115.
29. *Ibid.*, pp. 111–113 și fig. 29, p. 112.
30. R. Lane Fox, *Travelling Heroes*, pp. 169–170.

31. *Iliada*, II, 570 – cf. Tucidide, I, 13, 5; J.B. Salmon, *Wealthy Corinth: a History of the City to 338 BC*, Oxford, 1984, p. 1; M.L.Z. Munn, „Corinthian trade with the West in the classical period“, teză de doctorat, Bryn Mawr College, microfilmele universității, Ann Arbor, MI, 1983–1984, p. 1.
32. Pindar, *Olimpianica a 13-a*. [Trad. rom. Pindar, *Ode*, în românește de Ioan Alexandru, ediție îngrijită, studiu introd. și note de Mihail Nasta, 3 vol., Editura Univers, București, 1974–1977, vol. I (1974), p. 60. (N. tr.)]
33. Tucidide, *Istoria Războiului Peloponesiac*, I, 13.
34. J.B. Salmon, *Wealthy Corinth*, pp. 84–85, 89.
35. D. Ridgway, *First Western Greeks*, p. 89.
36. Aristofan, *Thesmophoriazousai* (*Tesmofoariile*), vv. 647–648.
37. L.J. Siegel, „Corinthian trade in the ninth through sixth centuries BC“, 2 vol., teză de doctorat, Yale University, microfilmele universității, Ann Arbor, MI, 1978, col. 1, pp. 64–84, 242–257.
38. Tucidide, *Istoria Războiului Peloponesiac*, I, 13; L.J. Siegel, *Corinthian Trade*, p. 173.
39. Herodot, *Istoriei*, I, 18, 20 și 5, 92; A. Andrewes, *The Greek Tyrants*, London, 1956, pp. 50–51; L.J. Siegel, *Corinthian Trade*, pp. 176–178; de asemenea, M.M. Austin, *Greece and Egypt in the Archaic Age*, supliment la *Proceedings of the Cambridge Philological Society*, nr. 2, Cambridge, 1970, mai ales p. 37.
40. J.B. Salmon, *Wealthy Corinth*, pp. 105–106, 109–110.
41. M.L.Z. Munn, *Corinthian Trade*, pp. 6–7; J.B. Salmon, *Wealthy Corinth*, pp. 101–105, 119.
42. L. Woolley, *A Forgotten Kingdom*, pp. 183–187.
43. J.B. Salmon, *Wealthy Corinth*, pp. 99, 120.
44. M.L.Z. Munn, *Corinthian Trade*, pp. 263–267, 323–325.
45. J.B. Salmon, *Wealthy Corinth*, p. 136.
46. K. Greene, „Technological innovation and economic progress in the ancient world: M.I. Finley reconsidered“, *Economic History Review*, vol. 53, 2000, pp. 29–59, mai ales pp. 29–34.
47. M.L.Z. Munn, *Corinthian Trade*, pp. 78, 84, 95–96, 111; cf. M. Finley, *The Ancient Economy*, London, 1973.
48. A. Andrewes, *The Greek Tyrants*, pp. 45–49.
49. Herodot, V, 92; Aristotel, *Politica*, 1313a, 35–37; J.B. Salmon, *Wealthy Corinth*, p. 197; de asemenea, A. Andrewes, *The Greek Tyrants*, pp. 50–53.
50. J.B. Salmon, *Wealthy Corinth*, pp. 199–204.

51. C. Riva, *The Urbanisation of Etruria: Funerary Practices and Social Change, 700–600 BC*, Cambridge, 2010, pp. 70–71; A. Carandini, *Re Tarquinio e il divino bastardo*, Milano, 2010.

52. A.J. Graham, *Colony and Mother City in Ancient Greece*, Manchester, 1964, p. 220.

53. Diodor din Sicilia, *Biblioteca istorică*, XV, 13, 1; M.L.Z. Munn, *Corinthian Trade*, p. 35.

54. A.J. Graham, *Colony and Mother City in Ancient Greece*, pp. 218–223.

3. Triumful tirenienilor, 800 î.Hr.–400 î.Hr.

1. J. Boardman, *Pre-classical: from Crete to Archaic Greece*, Harmondsworth, 1967, p. 169.

2. D. Briquel, *Origine lydienne des Étrusques: histoire de la doctrine dans l'antiquité*, Rome, 1991.

3. Herodot, I, 94.

4. Tacit, *Anale*, IV, 55; R. Drews, „Herodotos I. 94, the drought ca. 1200 BC, and the origin of the Etruscans“, *Historia*, vol. 41, 1992, p. 17.

5. D. Briquel, *Tyrrhènes, peuple des tours: Denys d'Halicarnasse et l'autochtonie des Étrusques*, Rome, 1993.

6. Dionysios din Halicarnas, *Antichitățile romane*, I, 30.

7. M. Pallottino, *The Etruscans*, ed. a 2-a, London, 1975, pp. 78–81; dar considerațiile despre Tarhun îmi aparțin.

8. Începând cu G.E.W. Wolstenholme, C.M. O'Connor (eds), *Ciba Foundation Symposium on Medical Biology and Etruscan Origins*, London, 1958.

9. G. Barbujani *et al.*, „The Etruscans: a population-genetic study“, *American Journal of Human Genetics*, vol. 74, 2004, pp. 694–704; A. Piazza, A. Toroni *et al.*, „Mitochondrial DNA variation of modern Tuscans supports the Near Eastern origin of Etruscans“, *American Journal of Human Genetics*, vol. 80, 2007, pp. 759–768.

10. C. Dougherty, „The Aristonothos krater: competing stories of conflict and collaboration“, în C. Dougherty, L. Kurke (eds), *The Cultures within Ancient Greek Culture: Contact, Conflict, Collaboration*, Cambridge, 2003, pp. 35–56.

11. C. Riva, *The Urbanisation of Etruria: Funerary Practices and Social Change, 700–600 BC*, Cambridge, 2010, pp. 142–146; R. Lane Fox, *Travelling Heroes: Greeks and Their Myths in the Epic Age of Homer*, London, 2008, pp. 142–146.

12. Imnul homeric nr. 8, către Dionysos. [Trad. rom. Homer, *Imnuri/Războiul șoarecilor cu broaștele. Poeme apocrife*, traducere, prefață și note de Ion Acsan, Editura Minerva, București, 1971, p. 105. (N. tr.)]; vezi și M. Iuffrida Gentile, *La pirateria tirrenica: momenti e fortuna*, supliment la *Kókalos*, nr. 6, Roma /Palermo, 1983, pp. 33–47.
13. M. Cristofani, *Gli Etruschi del mare*, Milano, 1983, pp. 57–58 și planșa 37 – cf. planșa 68 (sfârșitul secolului IV); G. Pettena, *Gli Etruschi e il mare*, Torino, 2002; M. Iuffrida Gentile, *Pirateria tirrenica*, p. 37.
14. M. Torelli, „The batttle for the sea-routes, 1000–300 BC“, în D. Abulafia (ed.), *The Mediterranean in History*, London/New York, 2003, pp. 101–103.
15. Herodot, *Istorii*, I, 57; de asemenea, IV, 145, V, 26; Tucidide, *Istoria Războiului Peloponesiac*, IV, 14.
16. M. Gras, *Trafics tyrrhéniens archaïques*, Rome, 1985, pp. 648–649; cf. M. Iuffrida Gentile, *Pirateria tirrenica*, p. 47.
17. Dionysios din Halicarnas, *Antichitățile romane*, I, 30; ei își spuneau *Rasna*.
18. M. Gras, *Trafics tyrrhéniens archaïques*, p. 629; aviz din lemniană = *avils* din etruscă și înseamnă „ani“.
19. *Ibid.*, mai ales pp. 628, 637, 650; *Il commercio etrusco arcaico*, Quaderni del Centro di Studio per l'Archeologia etrusco-latina, vol. 9, Roma, 1985; G.M. della Fina (ed.), *Gli Etruschi e il Mediterraneo: commercio e politica*, Annali della Fondazione per il Museo Claudio Faina, vol. 13, Orvieto/Roma, 2006; cf. M. Cristofani, *Gli Etruschi del mare*, pp. 56–60.
20. Gras, *Trafics tyrrhéniens archaïques*, p. 615.
21. C. Riva, *The Urbanisation of Etruria*, p. 67; H. Hencken, *Tarquinia and Etruscan Origins*, London, 1968, pp. 78–84.
22. M. Pallottino, *The Etruscans*, pp. 91–94.
23. H. Hencken, *Tarquinia and Etruscan Origins*, p. 99 și planșele 54, 90–93.
24. R. Leighton, *Tarquinia: an Etruscan City*, London, 2004, pp. 56–57; H. Hencken, *Tarquinia and Etruscan Origins*, pp. 66–73.
25. H. Hencken, *Tarquinia and Etruscan Origins*, planșele 139–141.
26. *Ibid.*, p. 72, fig. 31C, și p. 119.
27. C. Dougherty, „The Aristonothos krater“, pp. 36–37; H. Hencken, *Tarquinia and Etruscan Origins*, pp. 116, 230

și planșele 76–77.

28. M. Cristofani, *Gli Etruschi del mare*, pp. 28–29 și planșa 15.

29. H. Hencken, *Tarquinia and Etruscan Origins*, p. 122 și planșa 138.

30. *Ibid.*, p. 123.

31. G. Camporeale *et al.*, *The Etruscans outside Etruria*, Los Angeles, CA, 2004, p. 29.

32. S. Bruni, *Pisa Etrusca: anatomia di una città scomparsa*, Milano, 1998, pp. 86–113.

33. G. Camporeale *et al.*, *Etruscans outside Etruria*, p. 37; de asemenea, C. Riva, *The Urbanisation of Etruria*, p. 51 (pentru contactele din Epoca Bronzului).

34. M. Gras, *Trafics tyrrhéniens archaïques*, pp. 254–390.

35. M. Cristofani, *Gli Etruschi del mare*, p. 30.

36. H. Hencken, *Tarquinia and Etruscan Origins*, pp. 137–141.

37. De exemplu, M. Pallottino, *The Etruscans*, planșa 11.

38. D. Diringer, „La tavoletta di Marsiliana d’Albegna“, *Studi in onore di Luisa Banti*, Roma, 1965, pp. 139–142; R. Lane-Fox, *Travelling Heroes*, p. 159.

39. A. Mullen, „Gallia trilinguis: the multiple voices of south-eastern Gaul“, teză de doctorat, Cambridge University, 2008, p. 90; H. Rodríguez Somolinos, „The commercial transaction of the Pech Maho lead: a new interpretation“, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, vol. 111, 1996, pp. 74–76; G. Camporeale *et al.*, *The Etruscans outside Etruria*, p. 89.

40. E. Acquaro, „Phoenicians and Etruscans“, în S. Moscati (ed.), *The Phoenicians*, New York, 1999, p. 613; M. Pallottino, *The Etruscans*, p. 221.

41. M. Pallottino, *The Etruscans*, p. 112 și planșa 11 (originalul se află în Muzeul Național Etrusc, Tarquinia); Herodot, *Istoriei*, IV, 152.

42. M. Gras, *Trafics tyrrhéniens archaïques*, pp. 523–525.

43. Anunțul a fost făcut în *Corriere della Sera*, pe 5 august 2010, și în *La Stampa*, pe 6 august 2010.

44. J.D. Beazley, *Etruscan Vase-Painting*, Oxford, 1947, p. 1.

45. *Ibid.*, p. 3.

46. Numit așa de J.D. Beazley, *Attic Red-figure Vase-Painters*, ed. a 2-a, Oxford, 1964.

47. M. Cristofani, *Gli Etruschi del mare*, p. 30 și planșa 13.

48. M. Gras, *Trafics tyrrhéniens archaïques*, pp. 393–475; M. Torelli, „The battle for the sea-routes, 1000–300 BC“, p. 117.
49. Herodot, *Istorie*, I, 165–167.
50. M. Cristofani, *Gli Etruschi del mare*, p. 83 și planșele 54, 58; cf. O.W. von Vacano, *The Etruscans in the Ancient World*, London, 1960, p. 121.
51. L. Donati, „The Etruscans and Corsica“, în G. Camporeale et al., *The Etruscans outside Etruria*, pp. 274–279.
52. M. Cristofani, *Gli Etruschi del mare*, pp. 70, 84.
53. A.G. Woodhead, *The Greeks in the West*, London, 1962, p. 78.
54. Pindar, *Pythianica I*. [Trad. rom. Pindar, *Ode*, în românește de Ioan Alexandru, ediție îngrijită, studiu introd. și note de Mihail Nasta, 3 vol., Editura Univers, București, 1974–1977, vol. II (1975), p. 8. (N. tr.)]
55. C. Picard, G. Picard, *The Life and Death of Carthage*, London, 1968, p. 81.
56. M. Gras, *Trafics tyrrhéniens archaïques*, pp. 514–522.
57. Diodor din Sicilia, *Biblioteca istorică*, II, 88, 4–5; M. Cristofani, *Gli Etruschi del mare*, pp. 114–115.
58. Tucidide, *Istoria Războiului Peloponesiac*, VI, 88, 6.
59. Tucidide, *Istoria Războiului Peloponesiac*, VII, 57, 11.
60. R. Leighton, *Tarquinius: an Etruscan City*, p. 133 și fig. 56, p. 140; M. Gras, *Trafics tyrrhéniens archaïques*, pp. 521, 686; M. Cristofani, *Gli Etruschi del mare*, p. 115.
61. Cf. T.J. Dunbabin, *The Western Greeks: the History of Sicily and South Italy from the Foundation of the Greek Colonies to 480 BC*, Oxford, 1968, p. 207.
62. Apud J. Heurgon, *Daily Life of the Etruscans*, London, 1964, p. 33.
63. M. Cristofani, *Gli Etruschi del mare*, p. 95.
64. C. Riva, „The archaeology of Picenum“, în G. Bradley, E. Isayev, C. Riva (eds), *Ancient Italy: Regions without Boundaries*, Exeter, 2007, pp. 96–100 (pentru regiunea Matelica din Italia).
65. M. Cristofani, *Gli Etruschi del mare*, p. 93.
66. *Ibid.*, p. 101 și planșa 66, p. 103, pp. 128–129; J. Heurgon, *Daily Life of the Etruscans*, p. 140; cf. J. Boardman, *The Greeks Overseas: their Early Colonies and Trade*, ed. a 2-a, London, 1980, pp. 228–229; M. Cristofani, *Gli Etruschi del mare*, pp. 103, 129.
67. M. Cristofani, *Gli Etruschi del mare*, p. 128.

4. Către Grădina Hesperidelor, 1000 î.Hr.–400 î.Hr.

1. M. Guido, *Sardinia*, Ancient Peoples and Places, London, 1963, pp. 59–60; cf. M. Gras, *Trafics tyrrhéniens archaïques*, Rome, 1985, pp. 87–91.
2. M. Pallottino, *La Sardegna nuragica*, ed. a 2-a, cu o introducere de G. Lilliu, Nuoro, 2000, pp. 109–114.
3. *Ibid.*, pp. 91–102.
4. *Ibid.*, p. 162; M. Guido, *Sardinia*, pp. 106–107, 142.
5. M. Guido, *Sardinia*, p. 156.
6. *Ibid.*, pp. 112–118; M. Pallottino, *Sardegna nuragica*, pp. 141–147.
7. M. Gras, *Trafics tyrrhéniens*, pp. 113–115 și fig. 19, p. 114; de asemenea pp. 164–167, figurile 29–30, și pp. 185–186.
8. M. Guido, *Sardinia*, pp. 172–177; M. Gras, *Trafics tyrrhéniens*, p. 145 (Vulci).
9. M. Guido, *Sardinia*, planșele 56–57; M. Gras, *Trafics tyrrhéniens*, pp. 115–119, 123–140; Muzeul Pământurilor Biblice, Ierusalim, *Ghidul Colecțiilor* (ediția a 3-a, Ierusalim, 2002), p. 84.
10. V.M. Manfredi, L. Braccesi, *I Greci d'Occidente*, Milano, 1966, pp. 184–189; D. Puliga, S. Panichi, *Un'altra Grecia: le colonie d'Occidente tra mito, arte a memoria*, Torino, 2005, pp. 203–214.
11. M. Gras, *Trafics tyrrhéniens*, p. 402.
12. Herodot, *Istorie*, I, 163–167; J. Graham, *Colony and Mother City in Ancient Greece*, Manchester, 1964, pp. 111–112; M. Sakellariou, „The metropolises of the western Greeks“, în G. Pugliese Carratelli (ed.), *The Western Greeks*, London, 1996, pp. 187–188; M. Manfredi, L. Braccesi, *I Greci d'Occidente*, pp. 179–181, 184–185; D. Puliga, S. Panichi, *Un'altra Grecia*, pp. 203–204.
13. G. Pugliese Carratelli, „An outline of the political history of the Greeks in the West“, în G. Pugliese Carratelli, *Western Greeks*, pp. 154–155.
14. M. Bats, „The Greeks in Gaul and Corsica“, în G. Pugliese Carratelli, *Western Greeks*, pp. 578–580 și planșa de la p. 579; V. Kruta, „The Greek and Celtic worlds: a meeting of two cultures“, în G. Pugliese Carratelli, *Western Greeks*, pp. 585–590; D. Puliga, S. Panichi, *Un'altra Grecia*, pp. 206–207.
15. J. Boardman, *The Greeks Overseas: their Early Colonies and Trade*, ed. a 2-a, London, 1980, pp. 216–217; V.M. Manfredi, L. Braccesi, *I Greci d'Occidente*, p. 187.

16. Iustinus, *Prescurtare* după Trogus Pompeius, 43, 4; J. Boardman, *The Greeks Overseas*, p. 218; V.M. Manfredi, L. Braccesi, *I Greci d'Occidente*, p. 186.
17. L. Foxhall, *Olive Cultivation in Ancient Greece: Seeking the Ancient Economy*, Oxford, 2007, și alte studii ale aceluiași autor.
18. J. Boardman, *The Greeks Overseas*, ed. cit, p. 219.
19. *Ibid.*, p. 224.
20. V. Kruta și M. Bats, în G. Pugliese Carratelli, *Western Greeks*, pp. 580–583; J. Boardman, *Greeks Overseas*, p. 224.
21. P. Dixon, *The Iberians of Spain and Their Relations with the Aegean World*, Oxford, 1940, p. 38.
22. *Ibid.*, pp. 35–36.
23. A. Arribas, *The Iberians*, London, 1963, pp. 56–57.
24. B. Cunliffe, *The Extraordinary Voyage of Pytheas the Greek*, London, 2001.
25. Avienus, *Ora maritima*, ed. J.P. Murphy, Chicago, IL, 1977; L. Antonelli, *Il Periplo nascosto: lettura stratigrafica e commento storico-archeologico dell'Ora maritima di Avieno*, Padova, 1998 (conține și ediție de text); F.J. Gonzáles Ponce, *Avieno y el Periplo*, Écija, 1995.
26. Avienus, *Ora maritima*, rândurile 267–274.
27. *Ibid.*, rândurile 80–332, mai ales rândurile 85, 113–116, 254, 308, 290–298.
28. *Ibid.*, rândurile 309–312, 375–380, 438–448, 459–460.
29. B. Cunliffe, *Extraordinary Voyage*, pp. 42–48; P. Dixon, *Iberians of Spain*, pp. 39–40.
30. Avienus, rândurile 481–482, 485–489, 496–497, 519–522.
31. P. Dixon, *Iberians of Spain*; A. Arribas, *Iberians*; A. Ruiz, M. Molinos, *The Archaeology of the Iberians*, Cambridge, 1998.
32. Avienus, rândul 133.
33. A. Arribas, *Iberians*, pp. 89, 93, 95, figurile 24, 27, 28 și pp. 102–104, 120; a se vedea și studiul lui Foxhall, *Olive Cultivation*.
34. A. Arribas, *Iberians*, pp. 146–149.
35. *Ibid.*, planșele 35–38, 52–54.
36. *Ibid.*, p. 160; de asemenea, planșele 22–23; P. Dixon, *Iberians of Spain*, pp. 106–107, 113–115 și frontispiciul.
37. P. Dixon, *Iberians of Spain*, p. 107.
38. *Ibid.*, p. 82 și planșa 12b.
39. A. Arribas, *Iberians*, p. 131 și planșa 21; de asemenea, P. Dixon, *Iberians of Spain*, p. 11.

40. P. Dixon, *Iberians of Spain*, pp. 85–86, planșele 10, 11a și 11b.

41. *Ibid.*, pp. 54–60; A. Arribas, *Iberians*, pp. 73–87.

5. Talasocrațiile, 550 î.Hr.–400 î.Hr.

1. N.G.L. Hammond, *A History of Greece to 322 BC*, Oxford, 1959, p. 226.

2. Tucidide, *Istoria Războiului Peloponesiac*, I, 5.

3. Eschil, *Perșii*, vv. 230–234. [Traducerea ne aparține, aici. Pentru traducerea consacrată, a se vedea Eschil, *Rugătoarele, Perșii, Șapte contra Tebei, Prometeu înlănțuit*, traducere, prefață și note de Alexandru Miran, Editura Univers, București, 1982, p. 94: „Regina: ...Dar aş vrea să aflu mai întâi, prieteni, în ce loc al lumii e clădită, zice-se, Atena? / Corifeul: Într-un loc îndepărtat, către apus, unde pierd Soarele, stăpânul nostru. / Regina: Fiul meu pofteste oare să vâneze-acest oraș? / Corifeul: Astfel i s-ar închina toată Hellada regelui“. (N. tr.)]

4. A.R. Burn, *The Pelican History of Greece*, Harmondsworth, 1966, pp. 146, 159; N.G.L. Hammond, *History of Greece*, pp. 176, 202; J. Morrison, J. Oates, *The Athenian Trireme: the History and Reconstruction of an Ancient Greek Warship*, Cambridge, 1986.

5. Tucidide, *Istoria Războiului Peloponesiac*, I, 21; Herodot, *Istoriei*, III, 122; C. Constantakopolou, *The Dance of the Islands: Insularity, Networks, the Athenian Empire and the Aegean World*, Oxford, 2007, p. 94.

6. Herodot, *Istoriei*, V, 31.

7. A.R. Burn, *Pelican History*, p. 158.

8. P. Cartledge, *The Spartans: an Epic History*, London, 2002, pp. 101–117.

9. A.R. Burn, *Pelican History*, p. 174 – cf. N.G.L. Hammond, *History of Greece*, p. 202.

10. Asupra cifrelor: W. Rodgers, *Greek and Roman Naval Warfare*, Annapolis, MD, 1937, pp. 80–95.

11. *Ibid.*, p. 86.

12. Eschil, *Perșii*, vv. 399–405. [Trad. rom. Eschil, *Rugătoarele, Perșii, Șapte contra Tebei, Prometeu înlănțuit*, ed. cit., p. 102. (N. tr.)]

13. J. Hale, *Lords of the Sea: the Triumph and Tragedy of Ancient Athens*, London, 2010.

14. Tucidide, *Istoria Războiului Peloponesiac*, I, 14.

15. *Ibid.*, I, 13 și III, 104; C. Constantakopolou, *Dance of the Islands*, pp. 47–48.

16. Tucidide, III, 104. [Trad. rom. Thucydides, *Războiul peloponesiac*, studiu introductiv, traducere, note, indice de prof. univ. N.I. Barbu, Editura Științifică, București, 1966, p. 368. (N. tr.)] Cf. Imnul homeric către Apollo din Delos, vv. 144–148 [„N-ai inimă mai mulțumită niciunde, Febus, ca la Delos / Când vin încoace ionienii având tunica pân’ la glezne / Și împrejurul lor copiii și credincioasele soții; / Sentrec în luptele cu pumnii, în dănțuială și-n cântări / Și rânduiesc cu bucurie întreceri în onoarea ta“. Trad. rom. Homer, *Imnuri/Războiul șoarecilor cu broaștele. Poeme apocrife*, ed. cit., pp. 38–39. (N. tr.)]

17. C. Constantakopolou, *Dance of the Islands*, p. 70.

18. Acest motto este inscripționat pe ușile bibliotecii care-i poartă numele, aflată în clădirea Facultății de Istorie de la Cambridge University.

19. A. Moreno, *Feeding the Democracy: the Athenian Grain Supply in the Fifth and Fourth Centuries BC*, Oxford, 2007, pp. 28–31.

20. Aristofan, *Horai*, fragmentul 581, *apud* A. Moreno, *Feeding the Democracy*, p. 75.

21. Cf. P. Garnsey, *Famine and Food Supply in the Graeco-Roman World: Responses to Risk and Crisis*, Cambridge, 1988, și M. Finley, *The Ancient Economy*, London, 1973.

22. Isocrate, IV, 107–109, *apud* A. Moreno, *Feeding the Democracy*, p. 77.

23. A. Moreno, *Feeding the Democracy*, p. 100.

24. Tucidide, VIII, 96; cf. A. Moreno, *Feeding the Democracy*, p. 126.

25. Herodot, *Istoriei*, VII, 147.

26. R. Meiggs, *The Athenian Empire*, Oxford, 1972, pp. 121–123, 530; A. Moreno, *Feeding the Democracy*, p. 318.

27. A. Moreno, *Feeding the Democracy*, p. 319; cf. P. Horden, N. Purcell, *The Corrupting Sea: a Study of Mediterranean History*, Oxford, 2000, p. 121.

28. P.J. Rhodes, *The Athenian Empire (Greece and Rome, New Surveys in the Classics, nr. 17)*, Oxford, 1985.

29. Tucidide, *Istoria Războiului Peloponesiac*, I. [Aici, traducerea fragmentului ne aparține. (N. tr.)]

30. *Ibid.*, I, 2; J. Wilson, *Athens and Corcyra: Strategy and Tactics in the Peloponnesian War*, Bristol, 1987; D. Kagan, *The Peloponnesian War: Athens and Sparta in Savage Conflict, 431–404 BC*, London, 2003, p. 25.

31. Tucidide, I, 2 (fragment parafrizat).

32. D. Kagan, *Peloponnesian War*, p. 27.

33. Tucidide, *Istoria Războiului Peloponesiac*, I, 3.
34. *Ibid.*
35. Tucidide, *Istoria Războiului Peloponesiac*, I, 4; D. Kagan, *Peloponnesian War*, pp. 34–36 și harta 8, p. 35.
36. Tucidide, I, 67, 2; D. Kagan, *Peloponnesian War*, p. 41, nota 1.
37. Tucidide, I, 6.
38. D. Kagan, *Peloponnesian War*, pp. 100–101; C. Constantakopoulou, *The Dance of the Islands*, pp. 239–242.
39. Tucidide, III, 13.
40. *Ibid.*, IV, 1.
41. D. Kagan, *Peloponnesian War*, pp. 142–147.
42. Tucidide, IV, 2.
43. *Ibid.*, III, 86, 4.
44. *Ibid.*, VI, 6, 1; D. Kagan, *Peloponnesian War*, pp. 118–120.
45. Cf. Tucidide, VI, 6, 1.
46. *Ibid.*, VI, 46, 3.
47. W.M. Ellis, *Alcibiades*, London, 1989, p. 54.
48. D. Kagan, *Peloponnesian War*, p. 280.
49. W. Rodgers, *Greek and Roman Naval Warfare*, pp. 159–167.
50. D. Kagan, *Peloponnesian War*, p. 321.
51. *Ibid.*, pp. 402–414.
52. *Ibid.*, pp. 331–332.
53. Xenofon, *Hellenica*, II, 1; P. Cartledge, *The Spartans: an Epic History*, pp. 192–202.
54. Xenofon, *Hellenica*, III, 2, III, 5, IV, 2, IV, 3, IV, 4, IV, 5, IV, 7, IV, 8, IV, 9 etc.

6. Farul Mediteranei, 350 î.Hr.–100 î.Hr.

1. R. Lane Fox, *Alexander the Great*, ed. a 3-a, Harmondsworth, 1986, pp. 181–191.
2. O lucrare foarte serioasă: P.M. Fraser, *Ptolemaic Alexandria*, 3 vol., Oxford, 1972, vol. I, p. 3; o lucrare de popularizare: J. Pollard, H. Reid, *The Rise and Fall of Alexandria, Birthplace of the Modern Mind*, New York, 2006, pp. 6–7.
3. R. Lane Fox, *Alexander the Great*, p. 198.
4. J. Pollard, H. Reid, *The Rise and Fall of Alexandria*, pp. 2–3.
5. Strabon, *Geografia*, XVII, 8; J.-Y. Empereur, *Alexandria: Past, Present and Future*, London, 2002, p. 23.
6. R. Lane Fox, *Alexander the Great*, pp. 461–472.

7. S.-A. Ashton, „Ptolemaic Alexandria and the Egyptian tradition“, în A. Hirst, M. Silk (eds), *Alexandria Real and Imagined*, ed. a 2-a, Cairo, 2006, pp. 15–40.
8. J. Carleton Paget, „Jews and Christians in ancient Alexandria from the Ptolemies to Caracalla“, în A. Hirst, M. Silk (eds), *Alexandria Real and Imagined*, pp. 146–149.
9. P.M. Fraser, *Ptolemaic Alexandria*, vol. I, p. 255; J.-Y. Empereur, *Alexandria*, pp. 24–25.
10. P.M. Fraser, *Ptolemaic Alexandria*, vol. I, p. 252; de asemenea, pp. 116–117.
11. *Ibid.*, p. 259.
12. Strabon, *Geografia*, XVII, 7; cf. P.M. Fraser, *Ptolemaic Alexandria*, vol. I, pp. 132, 143.
13. M. Rostovtzeff, *The Social and Economic History of the Hellenistic World*, 3 vol., Oxford, 1941, vol. I, p. 29.
14. L. Casson, *The Ancient Mariners: Seafarers and Sea Fighters of the Mediterranean in Ancient Times*, ed. a 2-a, Princeton, NJ, 1991, pp. 131–133.
15. *Ibid.*, p. 130.
16. *Ibid.*, p. 135 și planșa 32.
17. M. Rostovtzeff, *Social and Economic History*, vol. I, pp. 367, 387; P.M. Fraser, *Ptolemaic Alexandria*, vol. I, pp. 137–139.
18. M. Rostovtzeff, *Social and Economic History*, vol. I, pp. 395–396.
19. L. Casson, *Ancient Mariners*, p. 160; cf. M. Rostovtzeff, *Social and Economic History*, vol. I, pp. 226–229.
20. P.M. Fraser, *Ptolemaic Alexandria*, vol. I, p. 150.
21. *Ibid.*, pp. 176, 178–181.
22. J.-Y. Empereur, *Alexandria*, p. 35.
23. Despre cerealele din Bosfor: G.J. Oliver, *War, Food, and Politics in Early Hellenistic Athens*, Oxford, 2007, pp. 22–30.
24. M. Rostovtzeff, *Social and Economic History*, vol. I, pp. 359–360, 363.
25. Diodor din Sicilia, *Biblioteca istorică*, I, 34.
26. P.M. Fraser, *Ptolemaic Alexandria*, vol. I, p. 315; H. Maehler, „Alexandria, the Mouseion, and cultural identity“, în A. Hirst, M. Silk, *Alexandria Real and Imagined*, pp. 1–14.
27. Irenaeus de Lyon, *apud* M. El-Abbadi, „The Alexandria Library in history“, în A. Hirst, M. Silk, *Alexandria Real and Imagined*, p. 167.

28. M. El-Abbadi, „The Alexandria Library in history“, în A. Hirst, M. Silk, p. 172; P.M. Fraser, *Ptolemaic Alexandria*, vol. I, p. 329.
29. J.-Y. Empereur, *Alexandria*, pp. 38–39.
30. H. Maehler, „Alexandria, the Mouseion, and cultural identity“, în A. Hirst, M. Silk, pp. 9–10.
31. Comentarii ale lui E.V. Rieu în subsolul traducerii lui după Apollonius of Rhodes, *The Voyage of Argo*, Harmondsworth, 1959, pp. 25–27; cf. P.M. Fraser, *Ptolemaic Alexandria*, vol. I, p. 627.
32. J. Pollard, H. Reid, *Rise and Fall of Alexandria*, p. 79.
33. J.-Y. Empereur, *Alexandria*, p. 43.
34. M. El-Abbadi, „The Alexandria Library in history“, în A. Hirst, M. Silk, p. 174.
35. N. Collins, *The Library in Alexandria and the Bible in Greek*, Leiden, 2000, p. 45: Philon, Iosephus (autori evrei); Iustin, Tertulian (autori creștini – ca și Irineu și Clement din Alexandria, care scrie că traducerea Bibliei a fost realizată în timpul lui Ptolemeu I).
36. J. Carleton Paget, „Jews and Christians in ancient Alexandria from the Ptolemies to Caracalla“, în A. Hirst, M. Silk, pp. 133–137.
37. P.M. Fraser, *Ptolemaic Alexandria*, vol. I, pp. 331, 338–376, 387–389.
38. J. Pollard, H. Reid, *Rise and Fall of Alexandria*, pp. 133–137.
39. N.K. Rauh, *Merchants, Sailors and Pirates in the Roman World*, Stroud, 2003, pp. 65–67.
40. P. de Souza, *Piracy in the Graeco-Roman World*, Cambridge, 1999, pp. 80–84.
41. L. Casson, *Ancient Mariners*, pp. 138–140.
42. N.K. Rauh, *Merchants, Sailors and Pirates in the Roman World*, p. 66.
43. Diodor din Sicilia, *Biblioteca*, XXII, 81, 4, apud N.K. Rauh, *Merchants, Sailors and Pirates in the Roman World*, p. 66.
44. N.K. Rauh, *Merchants, Sailors and Pirates in the Roman World*, p. 68.
45. L. Casson, *Ancient Mariners*, p. 163.
46. M. Rostovtzeff, *Social and Economic History*, vol. I, pp. 230–232; pentru începuturile dezvoltării insulei, vezi G. Reger, *Regionalism and Change in the Economy of Independent Delos, 314–167 BC*, Berkeley, CA, 1994; pentru dezvoltarea ulterioară, vezi N. Rauh, *The Sacred*

Bonds of Commerce: Religion, Economy, and Trade Society at Hellenistic-Roman Delos, 166–87 BC, Amsterdam, 1993.

47. N.K. Rauh, *Merchants, Sailors and Pirates in the Roman World*, pp. 53–65, 73–74; L. Casson, *Ancient Mariners*, p. 165.

7. „Cartagina trebuie distrusă!“, 400 î.Hr.–146 î.Hr.

1. B.H. Warmington, *Carthage*, London, 1960, pp. 74–75, 77; R. Miles, *Carthage Must Be Destroyed: the Rise and Fall of an Ancient Civilization*, London, 2010, pp. 121–123.

2. Xenofon, *Hellenica*, I, 1.

3. A. Andrewes, *The Greek Tyrants*, London, 1956, p. 137; R. Miles, *Carthage Must Be Destroyed*, pp. 123–124.

4. B.H. Warmington, *Carthage*, p. 80.

5. M. Finley, *Ancient Sicily*, London, 1968, p. 71; A. Andrewes, *Greek Tyrants*, p. 129; R. Miles, *Carthage Must Be Destroyed*, p. 126 (despre o inscripție cartagineză în amintirea cuceririi cetății Akragas).

6. B.H. Warmington, *Carthage*, pp. 83, 87; M. Finley, *Ancient Sicily*, pp. 71–72, 91–93.

7. B.H. Warmington, *Carthage*, p. 91; R. Miles, *Carthage Must Be Destroyed*, pp. 127–128.

8. B.H. Warmington, *Carthage*, pp. 93–95; M. Finley, *Ancient Sicily*, pp. 76, 78, 80, 82.

9. B.H. Warmington, *Carthage*, p. 94.

10. Plutarh, *Viețile paralele*, „Timoleon“; M. Finley, *Ancient Sicily*, p. 96.

11. B.H. Warmington, *Carthage*, pp. 102–103; R. Miles, *Carthage Must Be Destroyed*, pp. 136–137.

12. R.J.A. Talbert, *Timoleon and the Revival of Greek Sicily, 344–317 BC*, Cambridge, 1974, pp. 151–152; M. Finley, *Ancient Sicily*, p. 99.

13. Plutarh, *Viețile paralele*, „Timoleon“; R.J.A. Talbert, *Timoleon*, pp. 156–157, 161–165; M. Finley, *Ancient Sicily*, p. 99.

14. M. Finley, *Ancient Sicily*, p. 104; B.H. Warmington, *Carthage*, p. 107.

15. B.H. Warmington, *Carthage*, p. 113.

16. M. Finley, *Ancient Sicily*, p. 105.

17. J. Serrati, „The coming of the Romans: Sicily from the fourth to the first centuries BC“, în C. Smith, J. Serrati (eds), *Sicily from Aeneas to Augustus: New Approaches in Archaeology and History*, Edinburgh, 2000, pp. 109–110.

18. Titus Livius, *Ab Urbe condita*, II, 34, 4; B.D. Hoyos, *Unplanned Wars: the Origins of the First and Second Punic*

Wars, Berlin, 1998, p. 28; G. Rickman, *The Corn Supply of Ancient Rome*, Oxford, 1980, p. 31.

19. R. Cowan, *Roman Conquests: Italy*, London, 2009, pp. 8–11, 21–25.

20. R. Meiggs, *Roman Ostia*, ed.a 2-a, Oxford, 1973, p. 24.

21. G. Rickman, *Corn Supply*, p. 32.

22. K. Lomas, *Rome and the Western Greeks, 350 BC–AD 200*, London, 1993, p. 50.

23. Titus Livius, *Ab Urbe condita*, IX, 30, 4.

24. În acest punct K. Lomas, *Rome and the Western Greeks*, p. 51, e de altă părere.

25. K. Lomas, *Rome and the Western Greeks*, p. 56.

26. B.D. Hoyos, *Unplanned Wars*, pp. 19–20.

27. J.F. Lazenby, *The First Punic War: a Military History*, London, 1996, p. 34; R. Miles, *Carthage Must Be Destroyed*, pp. 162–165.

28. R. Miles, *Carthage Must Be Destroyed*, pp. 107–111, 160–161.

29. Exemple la A. Goldsworthy, *The Fall of Carthage*, London, 2000, pp. 16, 65, 322.

30. B.D. Hoyos, *Unplanned Wars*, pp. 1–4; A. Goldsworthy, *The Fall of Carthage*, pp. 19–20.

31. Polibiu, *Istorii*, I, 63; B.D. Hoyos, *Unplanned Wars*, 1; despre dezastrul din agricultură: A. Goldsworthy, *Fall of Carthage*, pp. 363–364.

32. J. Serrati, „Garrisons and grain: Sicily between the Punic Wars“, în C. Smith, J. Serrati (eds), *Sicily from Aeneas to Augustus*, pp. 116–119.

33. J.F. Lazenby, *First Punic War*, pp. 35–39; A. Goldsworthy, *Fall of Carthage*, pp. 66–68; R. Miles, *Carthage Must Be Destroyed*, pp. 171–173.

34. Polibiu, *Istorii*, X, 3; J.F. Lazenby, *First Punic War*, p. 37; B.D. Hoyos, *Unplanned Wars*, pp. 33–66.

35. Polibiu, *Istorii*, XX, 14; J.F. Lazenby, *First Punic War*, p. 48; R. Miles, *Carthage Must Be Destroyed*, p. 174.

36. Diodor din Sicilia, *Biblioteca*, XXIII, 2, 1.

37. J.F. Lazenby, *First Punic War*, pp. 51, 55.

38. Polibiu, *Istorii*, XX, 1–2; B.D. Hoyos, *Unplanned Wars*, p. 113; J.F. Lazenby, *First Punic War*, p. 60; A. Goldsworthy, *Fall of Carthage*, p. 81.

39. Cf. R. Miles, *Carthage Must Be Destroyed*, p. 175.

40. Polibiu, *Istorii*, XX, 9; J.F. Lazenby, *First Punic War*, pp. 62–63.

41. Polibiu, *Istorii*, XX, 9–12.

42. *Ibid.*, XXII, 2.
43. J.F. Lazenby, *First Punic War*, pp. 64, 66 și 69, fig. 5.1; R. Miles, *Carthage Must Be Destroyed*, pp. 181–183.
44. J.H. Thiel, *Studies on the History of Roman Seapower in Republican Times*, Amsterdam, 1946, p. 19; A. Goldsworthy, *Fall of Carthage*, pp. 109–115; de asemenea J.F. Lazenby, *First Punic War*, pp. 83, 86–87.
45. Cf. J.F. Lazenby, *First Punic War*, p. 94.
46. J. Morrison, *Greek and Roman Oared Warships, 339–30 BC*, Oxford, 1996, pp. 46–50.
47. A. Goldsworthy, *Fall of Carthage*, p. 115.
48. Polibiu, *Istorii*, XXXVII, 3; J.F. Lazenby, *First Punic War*, p. 111; R. Miles, *Carthage Must Be Destroyed*, p. 181.
49. Polibiu, *Istorii*, LXII, 8–LXIII, 3; J.F. Lazenby, *First Punic War*, p. 158.
50. B.H. Warmington, *Carthage*, pp. 167–168; B.D. Hoyos, *Unplanned Wars*, pp. 131–143.
51. M. Guido, *Sardinia, Ancient Peoples and Places*, London, 1963, p. 209.
52. B.D. Hoyos, *Hannibal's Dynasty: Power and Politics in the Western Mediterranean, 247–183 BC*, London, 2003, pp. 50–52, 72, 74–76; R. Miles, *Carthage Must Be Destroyed*, pp. 214–222.
53. B.D. Hoyos, *Hannibal's Dynasty*, p. 53.
54. *Ibid.*, pp. 55, 63–67, 79–80; R. Miles, *Carthage Must Be Destroyed*, p. 224, citându-l pe Polibiu X, 10.
55. B.D. Hoyos, *Unplanned Wars*, pp. 150–195, mai ales p. 177 și p. 208.
56. A. Goldsworthy, *Fall of Carthage*, pp. 253–260.
57. J. Serrati, „Garrisons and grain“, pp. 115–133.
58. M. Finley, *Ancient Sicily*, pp. 117–118; A. Goldsworthy, *Fall of Carthage*, p. 261.
59. J.H. Thiel, *Studies on the History of Roman Seapower*, pp. 79–86; A. Goldsworthy, *Fall of Carthage*, pp. 263, 266.
60. M. Finley, *Ancient Sicily*, p. 119.
61. A. Goldsworthy, *Fall of Carthage*, p. 308.
62. J.H. Thiel, *Studies on the History of Roman Seapower*, pp. 255–372.
63. A. Goldsworthy, *Fall of Carthage*, p. 331.
64. B.H. Warmington, *Carthage*, pp. 201–202.
65. A. Goldsworthy, *Fall of Carthage*, pp. 338–339.
66. N.K. Rauh, *Merchants, Sailors and Pirates in the Roman World*, pp. 38–53.

67. Vergiliu, *Eneida*, IV, 667–671. [Pentru trad. rom. am folosit Publius Vergilius Maro, *Eneida*, introducere, traducere în hexametri, bibliografie și indici de Dan Slușanschi, Editura Paideia, București, 2000, p. 111. (N. tr.)]

8. „Marea noastră“, 146 î.Hr.–150 d.Hr.

1. N.K. Rauh, *Merchants, Sailors and Pirates in the Roman World*, Stroud, 2003, pp. 136–141.

2. Lucan, *Pharsalia*, VII, 400–407. [Traducerea ne aparține aici. Pentru trad. rom. consacrată, vezi Marcus Annaeus Lucanus, *Farsalia: despre războiul civil*, traducere, prefată, tabel cronologic și note de Dumitru T. Burtea, Editura Minerva, București, 1991, p. 123: „...Adunate, / Neamuri din soare răsare, orașele nenumărate / Trupe mișcară atâtea câte nicicând în vreo luptă / Nu s-au stârnit. Universul întreg folosim deodată.“ (N. tr.)]

3. R. Syme, *The Roman Revolution*, Oxford, 1939, pp. 78, 83–88.

4. P. de Souza, *Piracy in the Graeco-Roman World*, Cambridge, 1999, pp. 92–96.

5. L. Casson, *The Ancient Mariners: Seafarers and Sea Fighters of the Mediterranean in Ancient Times*, ed. a 2-a, Princeton, NJ, 1991, p. 191; P. de Souza, *Piracy*, pp. 140–141, 162, 164.

6. *Apud* P. de Souza, *Piracy*, pp. 50–51.

7. Titus Livius, *Ab Urbe condita*, XXXIV, 32, 17–20; Polibiu, *Istoriei*, XIII, 6, 1–2; ambii, *apud* P. de Souza, *Piracy*, pp. 84–85.

8. P. de Souza, *Piracy*, pp. 185–195.

9. N.K. Rauh, *Merchants*, pp. 177, 184; dar poate că acești *tyrannoi* (și nu etruscii) erau de fapt cunoscuții *Tyrrhenoi* din apropiere de Rhodos – o confuzie etimologică ce putea apărea foarte ușor.

10. Strabo, *Geografia*, XIV, 3, 2; N.K. Rauh, *Merchants*, pp. 171–172.

11. Plutarh, *Viețile paralele*, „Pompei“, XXIV, 1–3. [Pentru trad. rom., am folosit Plutarh, *Vieți paralele*, vol. IV, studiu introductiv, traducere și note de N.I. Barbu, Editura Științifică, București, 1969, „Viața lui Pompeius“, p. 267. (N. tr.)]

12. P. de Souza, *Piracy*, pp. 165–166.

13. Plutarh, *Viețile paralele*, „Pompei“, XXV, 1. [Trad. rom. Plutarh, *Vieți paralele*, ed. cit., vol. IV, p. 268. (N. tr.)]

14. R. Syme, *Roman Revolution*, p. 28.

15. Cicero, *Pro Lege Manilia*, 34; G. Rickman, *The Corn Supply of Ancient Rome*, Oxford, 1980, pp. 51–52.
16. P. de Souza, *Piracy*, pp. 169–170.
17. G. Rickman, *Corn Supply*, p. 51; R. Syme, *Roman Revolution*, p. 29.
18. Plutarh, *Viețile paralele*, „Pompei“, XXVIII, 3; P. de Souza, *Piracy*, pp. 170–171, 175–176.
19. R. Syme, *Roman Revolution*, p. 30.
20. *Hoc voluerunt*: Suetoniu, *Viețile celor doisprezece cezari*, „Divus Iulius“, XXX, 4.
21. R. Syme, *Roman Revolution*, p. 260.
22. F. Adock, în *Cambridge Ancient History*, 12 vol., Cambridge, 1923–1939, vol. 9, *The Roman Republic, 133–44 BC*, p. 724; R. Syme, *Roman Revolution*, pp. 53–60.
23. R. Syme, *Roman Revolution*, pp. 260–270.
24. *Ibid.*, pp. 294–297; C.G. Starr, *The Roman Imperial Navy, 31 BC–AD 324*, Ithaca, NY, 1941, pp. 7–8; J. Morrison, *Greek and Roman Oared Warships, 339–30 BC*, Oxford, 1996, pp. 157–175.
25. Vergiliu, *Eneida*, VIII, 678–680, 685–688. [Trad. rom. Publius Vergilius Maro, *Eneida*, ed. cit., p. 212. (N. tr.)]
26. R. Syme, *Roman Revolution*, pp. 298–300; G. Rickman, *Corn Supply*, pp. 61, 70.
27. *Res Gestae Divi Augusti*, eds P.A. Brunt, J.M. Moore, Oxford, 1967, XV, 2. [Trad. rom. *Faptele divinului Augustus*, Editura Universității „Al.I. Cuza“, colecția Bibliotheca classica Iassiensis, vol. III, Iași, 2004. (N. tr.)]
28. G. Rickman, *Corn Supply*, pp. 176–177, 187, 197, 205–208.
29. *Ibid.*, p. 12.
30. N.K. Rauh, *Merchants*, pp. 93–94.
31. Plutarh, *Viețile paralele*, „Cato cel Bătrân“, XXI, 6; N.K. Rauh, *Merchants*, p. 104.
32. N.K. Rauh, *Merchants*, p. 105.
33. G. Rickman, *Corn Supply*, pp. 16, 121.
34. *Ibid.*, pp. 6–7; de asemenea, P. Erdkamp, *The Grain Market in the Roman Empire: a Social and Political Study*, Cambridge, 2005; P. Garnsey, *Famine and Food Supply in the Graeco-Roman World: Responses to Risk and Crisis*, Cambridge, 1988.
35. G. Rickman, *Corn Supply*, p. 16.
36. Museu de la Ciutat de Barcelona, secțiunea romană.
37. G. Rickman, *Corn Supply*, pp. 15, 128.
38. *Faptele Apostolilor*, capitolele 27 și 28.
39. G. Rickman, *Corn Supply*, pp. 17, 65.

40. Flavius Iosephus, *Războiul evreilor*, II, 383–385; G. Rickman, *Corn Supply*, pp. 68, 232.
41. G. Rickman, *Corn Supply*, pp. 61, 123.
42. *Ibid.*, pp. 108–112; S. Raven, *Rome in Africa*, ed. a 2-a, Harlow, 1984, pp. 84–105. În alte surse apar și Sicilia: G. Rickman, *Corn Supply*, pp. 104–106; Sardinia: *ibid.*, pp. 106–107; Spania: *ibid.*, pp. 107–108.
43. G. Rickman, *Corn Supply*, pp. 67, 69.
44. S. Raven, *Rome in Africa*, p. 94.
45. Pliniu cel Bătrân, *Istoria naturală*, XVIII, 35; G. Rickman, *Corn Supply*, p. 111.
46. S. Raven, *Rome in Africa*, pp. 86, 93.
47. *Ibid.*, p. 95.
48. *Ibid.*, pp. 95, 100–102.
49. G. Rickman, *Corn Supply*, pp. 69–70 și Anexa 4, pp. 231–235.
50. *Ibid.*, p. 115 (foametea din Egipt din anul 99 d.Hr.)
51. *Ibid.*, pp. 76–77 și Anexa 11, pp. 256–267.
52. Seneca, *Scrisori către Luciliu*, LXXVII, 1–3, *apud* D. Jones, *The Bankers of Puteoli: Finance, Trade and Industry in the Roman World*, Stroud, 2006, p. 26. [Trad. rom., L. Annaeus Seneca, *Scrisori către Luciliu*, traducere și note de Gheorghe Guțu, studiu introductiv de Isac Davidsohn, Editura Științifică, București, 1967, p. 225. (N. tr.)]
53. D. Jones, *Bankers of Puteoli*, p. 28.
54. *Ibid.*, pp. 23–24; și Strabon, *Geografia*, V, 4, 6.
55. D. Jones, *Bankers of Puteoli*, p. 33.
56. *Apud* R. Meiggs, *Roman Ostia*, Oxford, 1960, p. 60.
57. D. Jones, *Bankers of Puteoli*, p. 34.
58. Petroniu, *Satyricon*, 76; D. Jones, *Bankers of Puteoli*, p. 43.
59. D. Jones, *Bankers of Puteoli*, p. 11.
60. *Ibid.*, pp. 102–117.
61. *Ibid.*, Anexa 9, p. 255.
62. G. Rickman, *Corn Supply*, pp. 21–24, 134–143; G. Rickman, *Roman Granaries and Store Buildings*, Cambridge, 1971.
63. G. Rickman, *Corn Supply*, p. 23; G. Rickman, *Roman Granaries*, pp. 97–104.
64. R. Meiggs, *Roman Ostia*, pp. 16–17, 41–45, 57–59, 74, 77.
65. M. Reddé, *Mare Nostrum: les infrastructures, le dispositif et l'histoire de la marine militaire sous l'empire romain*, Rome, 1986.

66. Tacit, *Istorii*, III, 8; C.G. Starr, *Roman Imperial Navy*, pp. 181, 183, 185, 189; G. Rickman, *Corn Supply*, p. 67.
67. C.G. Starr, *Roman Imperial Navy*, p. 188.
68. *Ibid.*, p. 67.
69. *Apud ibid.*, p. 78.
70. Aelius Aristides, *apud ibid.*, p. 87.
71. Papyrus de la Oxyrhynchus, *apud ibid.*, p. 79.
72. *Ibid.*, pp. 84–85.
73. M. Reddé, *Mare Nostrum*, p. 402.
74. S. Raven, *Rome in Africa*, pp. 75–76; M. Reddé, *Mare Nostrum*, pp. 244–248.
75. M. Reddé, *Mare Nostrum*, pp. 139, 607 și, mai general, pp. 11–141.
76. Tacit, *Anale*, IV, 5; Suetoniu, *Viețile celor doisprezece cezari*, „Augustus“, 49; M. Reddé, *Mare Nostrum*, p. 472.
77. M. Reddé, *Mare Nostrum*, pp. 186–197; C.G. Starr, *Roman Imperial Navy*, pp. 13–21.
78. M. Reddé, *Mare Nostrum*, pp. 177–186; C.G. Starr, *Roman Imperial Navy*, pp. 21–24.

9. Credințe vechi și noi, 1 d.Hr.–450 d.Hr.

1. B. De Breffny, *The Synagogue*, London, 1978, pp. 30–32, 37.
2. R. Meiggs, *Roman Ostia*, Oxford, 1960, pp. 355–366, 368–376.
3. R. Lane Fox, *Pagans and Christians in the Mediterranean World from the Second Century AD to the Conversion of Constantine*, London, 1986, pp. 428, 438, 453.
4. M. Goodman, *Rome and Jerusalem: the Clash of Ancient Civilisations*, London, 2007, pp. 26–28, 421, 440–443.
5. *Ibid.*, pp. 469–470: monede cu inscripția FISCI IVDAICI CALVMNIA SVBLATA.
6. *Ibid.*, pp. 480, 484–491.
7. S. Sand, *The Invention of the Jewish People*, London, 2009, pp. 130–146, estimează că numărul evreilor din acea diasporă era de fapt mult mai mic.
8. R. Lane Fox, *Pagans and Christians*, pp. 450, 482.
9. *Ibid.*, p. 487.
10. S. Sand, *Invention*, pp. 171–172.
11. R. Lane Fox, *Pagans and Christians*, p. 492.
12. A.S. Abulafia, *Christian-Jewish Relations, 1000–1300: Jews in the Service of Christians*, Harlow, 2011, pp. 4–8, 15–16.

13. R. Patai, *The Children of Noah: Jewish Seafaring in Ancient Times*, Princeton, NJ, 1998, pp. 137–142.
14. *Ibid.*, pp. 70–71, 85–100.
15. R. Lane Fox, *Pagans and Christians*, pp. 609–662.
16. G. Bowersock, *Julian the Apostate*, London, 1978, pp. 89–90, 120–122; P. Athanassiadi, *Julian the Apostate: an Intellectual Biography*, London, 1992, pp. 163–165.
17. G. Bowersock, *Julian*, pp. 79–83; R. Smith, *Julian's Gods: Religion and Philosophy in the Thought and Action of Julian the Apostate*, London, 1995.
18. R. Lane Fox, *Pagans and Christians*, p. 31.
19. G. Downey, *Gaza in the Early Sixth Century*, Norman, OK, 1963, pp. 33–59 – cu toate că mare parte din această carte conține informații extrem de ambigue.
20. R. Lane Fox, *Pagans and Christians*, p. 270.
21. G. Downey, *Gaza*, pp. 17–26, 20–21, 25–29.
22. Pentru cariera lui, vezi Mark the Deacon, *Life of Porphyry Bishop of Gaza*, ed. G.F. Hill, Oxford, 1913; Marc le Diacre, *Vie de Porphyre, évêque de Gaza*, ed. H. Grégoire, M.-A. Kugener, Paris, 1930. [Trad rom. Marcu Diaconul, *Viața Sfântului Porfirie, episcop de Gaza*, trad. de Ion Andrei Gh. Tarlescu, Editura Andreas, București, 2013. (N. tr.)]
23. S. Sand, *Invention*, pp. 166–178, cu toate că este o interpretare exagerată.
24. Severus of Minorca, *Letter on the Conversion of the Jews*, ed. S. Bradbury, Oxford, 1996, prefața editorului, pp. 54–55; J. Amengual i Batle, *Judíos, católicos y herejes: el microcosmos balear y tarraconense de Seuerus de Menorca, Consentius y Orosius (413–421)*, Granada, 2008, pp. 69–201.
25. C. Ginzburg, „The conversion of Minorcan Jews (417–418): an experiment in history of historiography“, în S. Waugh, P. Diehl (eds), *Christendom and its Discontents: Exclusion, Persecution, and Rebellion, 1000–1500*, Cambridge, 1996, pp. 207–219.
26. Severus of Minorca, *Letter*, pp. 80–85.
27. S. Bradbury, *ibid.*, pp. 34–36.
28. Severus of Minorca, *Letter*, pp. 84–85.
29. *Ibid.*, pp. 82–83.
30. Episcopul Ioan II al Ierusalimului, *ibid.*, p. 18; de asemenea comentariile lui S. Bradbury, pp. 16–25.
31. C. Ginzburg, „Conversion“, pp. 213–215; S. Bradbury în Severus of Minorca, *Letter*, pp. 19, 53.
32. Severus of Minorca, *Letter*, pp. 124–125.

33. *Ibid.*, pp. 94–101.
34. *Ibid.*, pp. 116–119.
35. *Ibid.*, pp. 92–93; dar cf. comentariile lui S. Bradbury, p. 32.
36. S. Bradbury, *ibid.*, pp. 41–42.

10. Dez-integrarea, 400–600

1. B. Ward-Perkins, *The Fall of Rome and the End of Civilisation*, Oxford, 2005, p. 32.
2. *Ibid.*, pp. 1–10; P. Heather, *The Fall of the Roman Empire: a New History*, London, 2005, p. xii.
3. C. Wickham, *The Inheritance of Rome: a History of Europe from 400 to 1000*, London, 2009.
4. P. Heather, *Fall of the Roman Empire*, p. 130.
5. G. Rickman, *The Corn Supply of Ancient Rome*, Oxford, 1980, pp. 69, 118.
6. B.H. Warmington, *The North African Provinces from Diocletian to the Vandal Conquest*, Cambridge, 1954, pp. 64–65, 113.
7. B. Ward-Perkins, *Fall of Rome*, pp. 103, 131.
8. P. Heather, *Fall of the Roman Empire*, pp. 277–280.
9. B. Warmington, *North African Provinces*, p. 112; S. Raven, *Rome in Africa*, ed. a 2-a, Harlow, 1984, p. 207.
10. H. Castritius, *Die Vandalen: Etappen einer Spurensuche*, Stuttgart, 2007, pp. 15–33; A. Merrills, R. Miles, *The Vandals*, Oxford, 2010.
11. S. Raven, *Rome in Africa*, p. 171.
12. C. Courtois, *Les Vandales et l'Afrique*, Paris, 1955, p. 157.
13. *Ibid.*, p. 160; cf. H.J. Diesner, *Das Vandalenreich: Aufstieg und Untergang*, Leipzig, 1966, p. 51, care estimează niște cifre mai mici.
14. C. Courtois, *Vandales*, pp. 159–163; H. Castritius, *Vandalen*, pp. 76–78.
15. C. Courtois, *Vandales*, pp. 110, 170; C. Wickham, *Inheritance of Rome*, p. 77.
16. A. Schwarcz, „The settlement of the Vandals in North Africa“, în A. Merrills (ed.), *Vandals, Romans and Berbers: New Perspectives on Late Antique North Africa*, Aldershot, 2004, pp. 49–57.
17. C. Courtois, *Vandales*, p. 173; A. Merrills, „Vandals, Romans and Berbers: understanding late antique North Africa“, în A. Merrills (ed.), *Vandals, Romans and Berbers*, pp. 4–5.

18. A. Merrills, „Vandals, Romans and Berbers“, pp. 10–11.

19. R. Hodges, D. Whitehouse, *Mohammed, Charlemagne and the Origins of Europe*, London, 1983, pp. 27–28; de asemenea C. Wickham, *Inheritance of Rome*, p. 78: „majoritatea legăturilor fiscale dintre Cartagina și Roma au luat sfârșit“.

20. J. George, „Vandal poets in their context“, în A. Merrills (ed.), *Vandals, Romans and Berbers: new perspectives on late antique North Africa*, Aldershot, 2004, pp. 133–134; D. Bright, *The miniature epic in Vandal North Africa*, Norman, OK, 1987.

21. A. Merrills, „Vandals, Romans and Berbers“, p. 13.

22. H.J. Diesner, *Vandalenreich*, p. 125.

23. C. Courtois, *Vandales*, p. 208.

24. *Ibid.*, p. 186.

25. P. Heather, *Fall of the Roman Empire*, p. 373.

26. H. Castritius, *Vandalen*, pp. 105–106.

27. C. Courtois, *Vandales*, pp. 186–193, 212.

28. Unii autori resping explicația care are în centru ciuma bubonică; vezi W. Rosen, *Justinian's Flea: Plague, Empire and the Birth of Europe*, London, 2007.

29. A. Laiou, C. Morrisson, *The Byzantine economy*, Cambridge, 2007, p. 38; C. Morrisson, J.-P. Sodini, „The sixth-century economy“, în A. Laiou (ed.), *Economic History of Byzantium from the Seventh through the Fifteenth Century*, 3 vol., Washington, DC, 2002, vol. I, p. 193.

30. C. Vita-Finzi, *The Mediterranean Valleys: Geological Change in Historical Times*, Cambridge, 1969; R. Hodges, D. Whitehouse, *Mohammed, Charlemagne*, pp. 57–59.

31. C. Delano Smith, *Western Mediterranean Europe: a Historical Geography of Italy, Spain and Southern France since the Neolithic*, London, 1979, pp. 328–392.

32. C. Morrisson, J.-P. Sodini, „Sixth-century economy“, p. 209; P. Arthur, *Naples: from Roman Town to City-State*, Archaeological Monographs of the British School at Rome, vol. 12, London, 2002, pp. 15, 35; H. Ahrweiler, *Byzance et la mer*, Paris, 1966, p. 411; J. Pryor, E. Jeffreys, *The Age of the Δρομὼν: the Byzantine Navy ca 500–1204*, Leiden, 2006.

33. C. Morrisson, J.-P. Sodini, „Sixth-century economy“, p. 173.

34. P. Arthur, *Naples*, p. 12.

35. C. Morrisson, J.-P. Sodini, „Sixth-century economy“, pp. 173–174; G.D.R. Sanders, „Corinth“, în A. Laiou (ed.),

Economic History of Byzantium, vol. II, pp. 647–648.

36. R. Hodges, D. Whitehouse, *Mohammed, Charlemagne*, p. 28.

37. C. Morrisson, J.-P. Sodini, „Sixth-century economy“, pp. 174, 190–191; C. Foss, *Ephesus after Antiquity: a Late Antique, Byzantine and Turkish City*, Cambridge, 1979; M. Kazanaki-Lappa, „Medieval Athens“, în A. Laiou (ed.), *Economic History of Byzantium*, vol. II, pp. 639–641; R. Hodges, D. Whitehouse, *Mohammed, Charlemagne*, p. 60.

38. W. Ashburner, *The Rhodian Sea-law*, Oxford, 1909.

39. C. Foss, J. Ayer Scott, „Sardis“, în A. Laiou (ed.), *Economic History of Byzantium*, vol. II, p. 615; K. Rheidt, „The urban economy of Pergamon“, în A. Laiou (ed.), *Economic History of Byzantium*, vol. II, p. 624.

40. R. Hodges, D. Whitehouse, *Mohammed, Charlemagne*, p. 38; J.W. Hayes, *Late Roman Pottery*, Supplementary Monograph of the British School at Rome, London, 1972, și *Supplement to Late Roman Pottery*, London, 1980; C. Wickham, *Framing the Early Middle Ages: Europe and the Mediterranean, 400–800*, Oxford, 2005, pp. 720–728.

41. P. Arthur, *Naples*, p. 141; C. Morrisson, J.-P. Sodini, „The sixth-century economy“, p. 191.

42. R. Hodges, D. Whitehouse, *Mohammed, Charlemagne*, p. 72.

43. C. Morrisson, J.-P. Sodini, „The sixth-century economy“, p. 211.

44. F. van Doorninck, Jr, „Byzantine shipwrecks“, în A. Laiou (ed.), *Economic History of Byzantium*, vol. II, p. 899; A.J. Parker, *Ancient Shipwrecks of the Mediterranean and the Roman Provinces*, British Archaeological Reports, International series, vol. 580, Oxford, 1992, nr. 782, p. 301.

45. A.J. Parker, *Ancient Shipwrecks*, nr. 1001, pp. 372–373.

46. F. van Doorninck, Jr, „Byzantine shipwrecks“, p. 899.

47. A.J. Parker, *Ancient Shipwrecks*, nr. 1239, pp. 454–455.

48. F. van Doorninck, Jr, „Byzantine shipwrecks“, p. 899.

49. A.J. Parker, *Ancient Shipwrecks*, nr. 518, p. 217.

Partea a III-a

A treia Mediterană, 600–1350

1. Albii mediteraneene, 600–900

1. H. Pirenne, *Mohammed and Charlemagne*, London, 1939 – cf. R. Hodges, D. Whitehouse, *Mohammed, Charlemagne and the Origins of Europe*, London, 1983; R. Latouche, *The Birth of the Western Economy: Economic Aspects of the Dark Ages*, London, 1961.
2. M. McCormick, *The Origins of the European Economy: Communications and Commerce AD 300–900*, Cambridge, 2001, pp. 778–798.
3. A. Laiou, C. Morrisson, *The Byzantine Economy*, Cambridge, 2007, p. 63.
4. T. Khalidi, *The Muslim Jesus: Sayings and Stories in Islamic Literature*, Cambridge, MA, 2001.
5. Hodges, Whitehouse, *Mohammed, Charlemagne*, pp 68–69; D. Pringle, „The defence of Byzantine Africa from Justinian to the Arab conquest“, *British Archaeological Reports*, International series, vol. 99, Oxford, 1981; despre vasele bizantine: J. Pryor, E. Jeffreys, *The Age of the Δρομῶν: The Byzantine Navy ca 500–1204*, Leiden, 2006.
6. X. de Planhol, *Minorités en Islam: géographie politique et sociale*, Paris, 1997, pp. 95–107.
7. S. Sand, *The Invention of the Jewish People*, London, 2009, pp. 202–207.
8. Pirenne, *Mohammed and Charlemagne*; A. Lewis, *Naval Power and Trade in the Mediterranean AD. 500–1100*, Princeton, NJ, 1951; McCormick, *Origins*, p. 118; P. Horden, N. Purcell, *The Corrupting Sea: a Study of Mediterranean History*, Oxford, 2000, pp. 153–172 (p. 154 pentru „la minimum“); de asemenea C. Wickham, *Framing the Early Middle Ages: Europe and the Mediterranean, 400–800*, Oxford, 2005, pp. 821–823.
9. McCormick, *Origins*, p. 65; Horden, Purcell, *Corrupting Sea*, p. 164.
10. Horden, Purcell, *Corrupting Sea*, p. 163.
11. *Ibid.*, pp. 164–165; S. Loseby, „Marseille: a late Roman success story?“, *Journal of Roman Studies*, vol. 82, 1992, pp. 165–185.
12. E. Ashtor, „Aperçus sur les Radhanites“, *Revue suisse d'histoire*, vol. 27, 1977, pp. 245–275; Y. Rotman, *Byzantine Slavery and the Mediterranean World*, Cambridge, MA, 2009, pp. 66–68, 74.
13. Cf. J. Pryor, *Geography, Technology, and War: Studies in the Maritime History of the Mediterranean 649–1571*, Cambridge, 1988, p. 138.
14. M. Lombard, *The Golden Age of Islam*, Amsterdam, 1987, p. 212; Rotman, *Byzantine Slavery*, pp. 66–67.

15. D. Abulafia, „Asia, Africa and the trade of medieval Europe“, *Cambridge Economic History of Europe*, vol. II, *Trade and Industry in the Middle Ages*, eds M. M. Postan, E. Miller, C. Postan, ed. a 2-a, Cambridge, 1987, p. 417.
16. McCormick, *Origins*, pp. 668, 675; Rotman, *Byzantine Slavery*, p. 73.
17. P. Sénac, *Provence et piraterie sarrasine*, Paris, 1982, p. 52.
18. Pryor, *Geography, Technology*, pp. 102–103.
19. J. Haywood, *Dark Age Naval Power: a Reassessment of Frankish and Anglo-Saxon Seafaring Activity*, London, 1991, p. 113.
20. *Ibid.*, pp. 114–115.
21. G. Musca, *L'emirato di Bari, 847–871*, Bari, 1964; Haywood, *Dark Age Naval Power*, p. 116.
22. Sénac, *Provence et piraterie*, pp. 35–48; J. Lacam, *Les Sarrasins dans le haut moyen âge français*, Paris, 1965.
23. Pryor, Jeffreys, *Age of the Δρομων*, pp. 446–447.
24. J. Pryor, „Byzantium and the Sea: Byzantine fleets and the history of the empire in the age of the Macedonian emperors, c. 900–1025 CE“, in J. Hattendorf, R. Unger (eds), *War at Sea in the Middle Ages and Renaissance*, Woodbridge, 2003, pp. 83–104; Pryor, Jeffreys, *Age of the Δρομων*, p. 354; Pryor, *Geography, Technology*, pp. 108–109.
25. Pryor, Jeffreys, *Age of the Δρομων*, pp. 333–378.
26. Haywood, *Dark Age Naval Power*, p. 110.
27. McCormick, *Origins*, pp. 69–73, 559–60.
28. M.G. Bartoli, *Il Dalmatico*, ed. A. Duro, Roma, 2000.
29. F.C. Lane, *Venice: a Maritime Republic*, Baltimore, MD, 1973, pp. 3–4.
30. Wickham, *Framing the Early Middle Ages*, pp. 690, 732–733; McCormick, *Origins*, pp. 529–530.
31. Lane, *Venice*, pp. 4–5.
32. Surse din Haywood, *Dark Age Naval Power*, pp. 195, nn. 88–94.
33. Wickham, *Framing the Early Middle Ages*, p. 690.
34. Lane, *Venice*, p. 4.
35. Cf. Wickham, *Framing the Early Middle Ages*, pp. 73, 75.
36. McCormick, *Origins*, pp. 361–369, 523–531.
37. P. Geary, *Furta Sacra: Thefts of Relics in the Central Middle Ages*, Princeton, NJ, 1978.
38. D. Howard, *Venice and the East: the Impact of the Islamic World on Venetian Architecture 1100–1500*, New

Haven, CT, 2000, pp. 65–67.

39. McCormick, *Origins*, pp. 433–438.

40. Cf. Lewis, *Naval Power and Trade in the Mediterranean*, pp. 45–46.

41. McCormick, *Origins*, p. 436, 440, 816–851.

2. Traversarea hotarelor dintre creștinătate și islam, 900–1050

1. S. Reif, *A Jewish Archive from Old Cairo: the History of Cambridge University's Genizah Collection*, Richmond, Surrey, 2000, p. 2 și fig. 1, p. 3.

2. S.D. Goitein, *A Mediterranean Society: the Jewish Communities of the Arab World as Portrayed in the Documents of the Cairo Genizah*, vol. I, *Economic Foundations*, Berkeley, CA, 1967, p. 7; cf. titlul enigmatic al lui Reif, *Jewish Archive*.

3. S. Shaked, *A Tentative Bibliography of Genizah Documents*, Paris și Haga, 1964.

4. Reif, *Jewish Archive*, pp. 72–95.

5. Despre Bizanț: J. Holo, *Byzantine Jewry in the Mediterranean Economy*, Cambridge, 2009.

6. R. Patai, *The Children of Noah: Jewish Seafaring in Ancient Times*, Princeton, NJ, 1998, pp. 93–96; Goitein, *Mediterranean Society*, vol. I, pp. 280–281.

7. Shaked, *Tentative Bibliography*, nr. 337.

8. D. Abulafia, „Asia, Africa and the trade of medieval Europe“, *Cambridge Economic History of Europe*, vol. II, *Trade and Industry in the Middle Ages*, eds M.M. Postan, E. Miller, C. Postan, ed. a 2-a, Cambridge, 1987, pp. 421–423.

9. Contacte comerciale: Holo, *Byzantine Jewry*, pp. 201–202.

10. Goitein, *Mediterranean Society*, vol. I, p. 429.

11. Shaked, *Tentative Bibliography*, nr. 22, 243 (grâu), 248, 254, 279, 281, 339 etc., etc.

12. Goitein, *Mediterranean Society*, vol. I, pp. 229–248, 257–258.

13. S. Goitein, „Sicily and southern Italy in the Cairo Genizah documents“, *Archivio storico per la Sicilia orientale*, vol. 67, 1971, p. 14.

14. Abulafia, „Asia, Africa“, p. 431; Goitein, *Mediterranean Society*, vol. I, p. 102.

15. O.R. Constable, *Trade and Traders in Muslim Spain: the Commercial Realignment of the Iberian Peninsula 900–1500*, Cambridge, 1994, pp. 91–92.

16. *Ibid.*, p. 92.

17. Goitein, „Sicily and southern Italy“, pp. 10, 14, 16.
18. Goitein, *Mediterranean Society*, vol. I, p. 111; Goitein, „Sicily and southern Italy“, p. 31.
19. Goitein, „Sicily and southern Italy“, pp. 20–23.
20. Goitein, *Mediterranean Society*, vol. I, pp. 311–312, 314, 317, 325–326; Goitein, „Sicily and southern Italy“, pp. 28–30.
21. Goitein, *Mediterranean Society*, vol. I, pp. 315–316.
22. *Ibid.* pp. 319–322.
23. Reif, *Jewish Archive*, p. 167.
24. P. Arthur, „Naples: from Roman Town to City-state“, *Archaeological Monographs of the British School at Rome*, vol. 12, London, 2002, pp. 149–151.
25. D. Abulafia, „Southern Italy, Sicily and Sardinia in the medieval Mediterranean economy“, în D. Abulafia, *Commerce and Conquest in the Mediterranean, 1100–1500*, Aldershot, 1993, eseu I, pp. 8–9; B. Kreutz, „The ecology of maritime success: the puzzling case of Amalfi“, *Mediterranean Historical Review*, vol. 3, 1988, pp. 103–113.
26. Kreutz, „Ecology“, p. 107.
27. M. del Treppo, A. Leone, *Amalfi medioevale*, Napoli, 1977, punctele de vedere fiind cele ale lui del Treppo.
28. G. Imperato, *Amalfi e il suo commercio*, Salerno, 1980, pp. 38, 44.
29. C. Wickham, *Early Medieval Italy: Central Power and Local Society 400–1000*, London, 1981, p. 150; despre Gaeta: P. Skinner, *Family Power in Southern Italy: the Duchy of Gaeta and Its Neighbours, 850–1139*, Cambridge, 1995, în special pp. 27–42 și p. 288.
30. Imperato, *Amalfi*, p. 71.
31. H. Willard, *Abbot Desiderius of Montecassino and the Ties between Montecassino and Amalfi in the Eleventh Century*, Miscellanea Cassinese, vol. 37, Montecassino, 1973.
32. Abulafia, „Southern Italy, Sicily and Sardinia“, p. 12.
33. Anna Komnene, *Alexiad*, 6:1.1.
34. J. Riley-Smith, *The Knights of St. John in Jerusalem and Cyprus, 1050–1310*, London, 1967, pp. 36–37.
35. C. Cahen, „Un texte peu connu relative au commerce orientale d’Amalfi au Xe siècle“, *Archivio storico per le province napoletane*, vol. 34, 1953–1954, pp. 61–67.
36. A. Citarella, *Il commercio di Amalfi nell’alto medioevo*, Salerno, 1977.

3. Marea cea Mare se schimbă, 1000–1100

1. S.A. Epstein, *Genoa and the Genoese, 958–1528*, Chapel Hill, NC, 1996, p. 14.
2. *Ibid.*, pp. 10–11 (cu o perspectivă mai optimistă asupra portului).
3. *Ibid.*, pp. 22–23.
4. D. Abulafia, „Southern Italy, Sicily and Sardinia in the medieval Mediterranean economy“, în D. Abulafia, *Commerce and Conquest in the Mediterranean, 1100–1500*, Aldershot, 1993, eseul I, p. 24.
5. *Ibid.*, pp. 25–26.
6. J. Day, *La Sardegna sotto la dominazione pisano-genovese*, Torino, 1986; = J. Day, „La Sardegna e i suoi dominatori dal secolo XI al secolo XIV“, în J. Day, B. Anatra, L. Scaraffia, *La Sardegna medioevale e moderna*, Storia d'Italia UTET, ed. G. Galasso, Torino, 1984, pp. 3–186; F. Artizzu, *L'Opera di S. Maria di Pisa e la Sardegna*, Padova, 1974.
7. Epstein, *Genoa*, pp. 33–36.
8. Cf. A. Greif, *Institutions and the Path to the Modern Economy: Lessons from Medieval Trade*, Cambridge, 2006, p. 229; de asemenea, L.R. Taylor, *Party Politics in the Age of Caesar*, Berkeley, CA, 1949.
9. Epstein, *Genoa*, pp. 19–22, 41; Greif, *Institutions*, p. 230.
10. G. Rösch, *Venedig und das Reich: Handels- und Verkehrspolitische Beziehungen in der deutschen Kaiserzeit*, Tübingen, 1982.
11. S.A. Epstein, *Wills and Wealth in Medieval Genoa, 1150–1250*, Cambridge, MA, 1984.
12. D. Abulafia, *The Two Italies: Economic Relations between the Norman Kingdom of Sicily and the Northern Communes*, Cambridge, 1977, pp. 11–22.
13. Q. Van Dosselaere, *Commercial Agreements and Social Dynamics in Medieval Genoa*, Cambridge, 2009.
14. D. Abulafia, „Gli italiani fuori d'Italia“, în *Storia dell'economia italiana*, ed. R. Romano, Torino, 1990, vol. I, p. 268; retip. în D. Abulafia, *Commerce and Conquest in the Mediterranean, 1100–1500*, Aldershot, 1993; D. Nicol, *Byzantium and Venice: a Study in Diplomatic and Cultural Relations*, Cambridge, 1988, pp. 33, 41.
15. Abulafia, *Two Italies*, p. 52.
16. H.E.J. Cowdrey, „The Mahdia Campaign of 1087“, *English Historical Review*, vol. 92, 1977, pp. 1–29, retip. în

H.E.J. Cowdrey, *Popes, Monks and Crusaders*, London, 1984, eseul XII.

17. S.D. Goitein, *A Mediterranean Society: the Jewish Communities of the Arab World as Portrayed in the Documents of the Cairo Genizah*, vol. I, *Economic Foundations*, Berkeley, CA, 1967, pp. 196–200, 204–205.

18. Cowdrey, „Mahdia campaign“, p. 8.

19. D. Abulafia, „Asia, Africa and the trade of medieval Europe“, *Cambridge Economic History of Europe*, vol. II, *Trade and Industry in the Middle Ages*, eds M.M. Postan, E. Miller, C. Postan, ed. a 2-a, Cambridge, 1987, pp. 464–465.

20. Abulafia, *Two italies*, p. 40.

21. Cowdrey, „Mahdia campaign“, pp. 18, 22.

22. D. Abulafia, „The Pisan *bacini* and the medieval Mediterranean economy: a historian's viewpoint“, *Papers in Italian Archaeology*, IV: *the Cambridge Conference*, part IV, *Classical and Medieval Archaeology*, eds C. Malone, S. Stoddart, British Archaeological Reports, International Series, vol. 246, Oxford, 1985, pp. 290, retip. în D. Abulafia, *Italy, Sicily and the Mediterranean, 1100–1400*, London, 1987, eseul XIII.

23. Cowdrey, „Mahdia campaign“, p. 28, versul 68; de asemenea p. 21.

24. G. Berti, P. Torre *et al.*, *Arte islamica in Italia: i bacini delle chiese pisane*, catalogul unei expoziții la Museo Nazionale d'Arte Orientale, Roma; Pisa, 1983.

25. Abulafia, „Pisan *bacini*“, p. 289.

26. *Ibid.*, pp. 290–291; J. Pryor, S. Bellabarba, „The medieval Muslim ships of the Pisan *bacini*“, *Mariner's Mirror*, vol. 76, 1990, pp. 99–113; G. Berti, J. Pastor Quijada, G. Rosselló Bordoy, *Naves andalusíes en cerámicas mallorquinas*, Palma de Mallorca, 1993.

27. Goitein, *Mediterranean Society*, vol. I, p. 306.

28. Pastor Quijada. în *Naves andalusíes en cerámicas mallorquinas*, pp. 24–25.

29. Goitein, *Mediterranean Society*, vol. I, pp. 305–306.

30. D. Abulafia, „The Crown and the economy under Roger II and his successors“, *Dumbarton Oaks Papers*, vol. 37, 1981, p. 12; retip. în Abulafia, *Italy, Sicily and the Mediterranean*.

31. Anna Komnene, *Alexiad*, 3:12.

32. *Ibid.*, 4:1–5:1.

33. R.-J. Lilie, *Handel und Politik zwischen dem byzantinischen Reich und den italienischen Kommunen Venedig, Pisa und Genua in der Epoche der Komnenen und*

der Angeloi (1081–1204), Amsterdam, 1984, pp. 9–16; Abulafia, *Two Italies*, pp. 54–55; Abulafia, „Italiani fuori d'Italia“, pp. 268–269.

34. J. Holo, *Byzantine Jewry in the Mediterranean Economy*, Cambridge, 2009, pp. 183–186.

35. Abulafia, „Italiani fuori d'Italia“, p. 270.

36. D. Howard, *Venice and the East: the Impact of the Islamic World on Venetian Architecture 1100–1500*, New Haven, CT, 2000, pp. 65–109.

4. „Răsplata pe care o va da Domnul“, 1100–1200

1. Pentru planuri mai vechi, vezi: H.E.J. Cowdrey, „Pope Gregory VII's crusading plans“, în *Outremer: Studies in the History of the Crusading Kingdom of Jerusalem Presented to Joshua Prawer*, eds R.C. Smail, H.E. Mayer, B.Z. Kedar, Ierusalim, 1982, pp. 27–40, retip. în H.E.J. Cowdrey, *Popes, Monks and Crusaders*, London, 1984, eseu X.

2. J. Prawer, *Histoire du royaume latin de Jérusalem*, 2 vol., Paris, 1969, vol. I, pp. 177–238.

3. S.A. Epstein, *Genoa and the Genoese, 958–1528*, Chapel Hill, NC, 1996, pp. 28–29.

4. *Ibid.*, p. 29.

5. L. Woolley, *A Forgotten Kingdom*, Harmondsworth, 1953, pp. 190–191, planșa 23.

6. M.-L. Favreau-Lilie, *Die Italiener im Heiligen Land vom ersten Kreuzzug bis zum Tode Heinrichs von Champagne (1098–1197)*, Amsterdam, 1989, pp. 43–48.

7. Epstein, *Genoa*, p. 30.

8. Prawer, *Histoire*, vol. I, pp. 254, 257.

9. Favreau-Lilie, *Italiener im Heiligen Land*, pp. 94–95.

10. R. Barber, *The Holy Grail: Imagination and Belief*, London, 2004, p. 168.

11. Favreau-Lilie, *Italiener im Heiligen Land*, pp. 88–89, 106.

12. Epstein, *Genoa*, p. 32.

13. D. Abulafia, „Trade and crusade 1050–1250“, în *Cultural Convergences in the Crusader Period*, eds M. Goodich, S. Menache, S. Schein, New York, 1995, pp. 10–11; retip. în D. Abulafia, *Mediterranean Encounters: Economic, Religious, Political, 1100–1550*, Aldershot, 2000; J. Pryor, *Geography, Technology, and War: Studies in the Maritime History of the Mediterranean 649–1571*, Cambridge, 1988, pp. 122, 124.

14. Favreau-Lilie, *Italiener im Heiligen Land*, pp. 51–61; Prawer, *Histoire*, vol. I, p. 258.

15. Abulafia, „Trade and crusade“, pp. 10–11.
16. Prawer, *Histoire*, vol. I, pp. 258–259.
17. R.C. Smail, *The Crusaders in Syria and the Holy Land*, Ancient Peoples and Places, London, 1973, p. 17; R.C. Smail, *Crusading Warfare (1097–1193)*, Cambridge, 1956, pp. 94–96.
18. Pryor, *Geography, Technology, and War*, p. 115.
19. J. Prawer, *Crusader Institutions*, Oxford, 1980, pp. 221–226; J. Richard, *Le royaume latin de Jérusalem*, Paris, 1953, p. 218.
20. Pryor, *Geography, Technology, and War*, pp. 115–116.
21. R.-J. Lilie, *Handel und Politik zwischen dem byzantinischen Reich und den italienischen Kommunen Venedig, Pisa und Genua in der Epoche der Komnenen und der Angeloi (1081–1204)*, Amsterdam, 1984, pp. 17–22.
22. J. Holo, *Byzantine Jewry in the Mediterranean Economy*, Cambridge, 2009, pp. 183–186.
23. Abulafia, „*Italiani fuori d'Italia*“, pp. 207–210.
24. A. Citarella, *Il commercio di Amalfi nell'alto medioevo*, Salerno, 1977.
25. D. Abulafia, *The Two Italies: Economic Relations between the Norman Kingdom of Sicily and the Northern Communes*, Cambridge, 1977, pp. 59–61.
26. G. Imperato, *Amalfi e il suo commercio*, Salerno, 1980, pp. 179–235.
27. D. Abulafia, „Southern Italy, Sicily and Sardinia in the medieval Mediterranean Economy“, in D. Abulafia, *Commerce and Conquest in the Mediterranean, 1100–1500*, Aldershot, 1993, eseu I, pp. 10–14.
28. M. del Treppo, A. Leone, *Amalfi medioevale*, Napoli, 1977.
29. J. Caskey, *Art and Patronage in the Medieval Mediterranean: Merchant Culture in the Region of Amalfi*, Cambridge, 2004.
30. S.D. Goitein, *A Mediterranean Society: the Jewish Communities of the Arab World as Portayed in the Documents of the Cairo Genizah*, vol. I, Economic Foundations, Berkeley, CA, 1967, pp. 18–19.
31. D. Corcos, „The nature of the Almohad rulers' treatment of the Jews“, *Journal of Medieval Iberian Studies*, vol. 2, 2010, pp. 259–285.
32. Benjamin of Tudela, *The Itinerary of Benjamin of Tudela*, ed. M.N. Adler, London, 1907, p. 5; Abulafia, *Two Italies*, p. 238.

33. D. Abulafia, „Asia, Africa and the trade of medieval Europe“, *Cambridge Economic History of Europe*, vol. II, *Trade and Industry in the Middle Ages*, eds M.M. Postan, E. Miller, C. Postan, ed. a 2-a, Cambridge, 1987, pp. 437–443; cf. neînțelegerile din Holo, *Byzantine Jewry*, p. 203.
34. H. Rabie, *The Financial System of Egypt, AH 564–741/AD 1169–1341*, London and Oxford, 1972, pp. 91–92.
35. Abulafia, „Asia, Africa and the trade of medieval Europe“, p. 436.
36. C. Cahen, *Makhzūmiyyāt: études sur l'histoire économique et financière de l'Égypte médiévale*, Leiden, 1977.
37. C. Cahen, *Orient et occident au temps des croisades*, Paris, 1983, pp. 132–133, 176.
38. K.-H. Allmendinger, *Die Beziehungen zwischen der Kommune Pisa und Ägypten im hohen Mittelalter: eine rechts- und wirtschaftshistorische Untersuchung*, Wiesbaden, 1967, pp. 45–54; Cahen, *Orient et occident*, p. 125.
39. Cahen, *Orient et occident*, p. 131.
40. L. de Mas Latrie, *Traité de paix et de commerce et documents divers concernant les relations des Chrétiens avec les arabes de l'Afrique septentrionale au Moyen Âge*, Paris, 1966.
41. D. Abulafia, „Christian merchants in the Almohad cities“, *Journal of Medieval Iberian Studies*, vol. 2, 2010, pp. 251–257; Corcos, „The nature of the Almohad rulers' treatment of the Jews“, pp. 259–285.
42. O.R. Constable, *Housing the Stranger in the Mediterranean World: Lodging, Trade, and Travel in Late Antiquity and the Middle Ages*, Cambridge, 2003, p. 278.
43. Abulafia, *Two Italies*, pp. 50–51.
44. D.O. Hughes, „Urban growth and family structure in medieval Genoa“, *Past and Present*, nr. 66, 1975, pp. 3–28.
45. R. Heynen, *Zur Entstehung des Kapitalismus in Venedig*, Stuttgart, 1905; J. Gies, F. Gies, *Merchants and Money: the Commercial Revolution, 1000–1500*, London, 1972, pp. 51–58.
46. D. Jacoby, „Byzantine trade with Egypt from the mid-tenth century to the Fourth Crusade“, *Thesaurismata*, vol. 30, 2000, pp. 25–77, retip. în D. Jacoby, *Commercial Exchange across the Mediterranean: Byzantium, the Crusader Levant, Egypt and Italy*, Aldershot, 2005, eseu I.
47. D. Abulafia, „Ancona, Byzantium and the Adriatic, 1155–1173“, *Papers of the British School at Rome*, vol. 52,

1984, p. 208, retip. în D. Abulafia, *Italy, Sicily and the Mediterranean, 1100–1400*, London, 1987, eseul IX.

48. Gies, *Merchants and Moneymen*, pp. 57–58.

49. Abulafia, *Two Italies*, pp. 237–254, unde se arată că nu era evreu; cf. E.H. Byrne, „Easterners in Genoa“, *Journal of the American Oriental Society*, vol. 38, 1918, pp. 1761–1787; și V. Slessarev, „Die sogenannten Orientalen im mittelalterlichen Genua. Einwanderer aus Sudfrankreich in der ligurischen Metropole“, *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, vol. 51, 1964, pp. 22–65.

50. Abulafia, *Two Italies*, pp. 102–103, 240.

51 *Ibid.*, p. 244.

52. Ibn Jubayr, *The Travels of ibn Jubayr*, trad. R. Broadhurst, London, 1952, pp. 358–359; Abulafia, *Two Italies*, pp. 247–251 – în documentele genoveze apare drept „Caitus Bulcassem“.

5. Cărări pe mare, 1160–1185

1. Benjamin of Tudela, *The Itinerary of Benjamin of Tudela*, ed. M.N. Adler, London, 1907; de asemenea, *The Itinerary of Benjamin of Tudela*, ed. M. Signer, Malibu, CA, 1983; aici se face referire la ediția Adler originală.

2. J. Prawer, *The history of the Jews in the Latin Kingdom of Jerusalem*, Oxford, 1988, mai ales pp. 191–206.

3. Benjamin of Tudela, *Itinerary*, p. 1

4. *Ibid.*, p. 2.

5. *Ibid.*, p. 3; cf. H.E. Mayer, *Marseilles Levantehandel und ein akkonensisches Fälscheratelier des XIII. Jahrhunderts*, Tübingen, 1972, pp. 62–65.

6. Cf. M. Soifer, „«You say that the Messiah has come...»: the Ceuta Disputation (1179) and its place in the Christian anti-Jewish polemics of the high Middle Ages“, *Journal of Medieval History*, vol. 31, 2005, pp. 287–307.

7. Benjamin of Tudela, *Itinerary*, p. 3.

8. *Ibid.*, p. 9.

9. *Ibid.*, pp. 14–15.

10. *Ibid.*, pp. 17–18.

11. *Ibid.*, p. 76, n. 1: douăzeci și opt de grupuri într-un MS, patruzeci în celălalt.

12. *Ibid.*, pp. 75–76.

13. Ibn Jubayr, *The travels of ibn Jubayr*, trad. R. Broadhurst, London, 1952.

14. Broadhurst, *ibid.*, p. 15.

15. Ibn Jubayr, *Travels*, p. 26.

16. *Ibid.*, p. 27.

17. *Ibid.*, p. 28.
18. Roger de Howden, *apud* J. Pryor, *Geography, Technology, and War: Studies in the Maritime History of the Mediterranean 649–1571*, Cambridge, 1988, p. 37.
19. Pryor, *Geography, Technology, and War*, pp. 16–19 și p. 17, figurile 3a–b.
20. Ibn Jubayr, *Travels*, p. 29.
21. *Ibid.*, pp. 346–347; de asemenea, J. Riley-Smith, „Government in Latin Syria and the commercial privileges of foreign merchants“, în *Relations between East and West in the Middle Ages*, ed. D. Baker, Edinburgh, 1973, p. 112.
22. Ibn Jubayr, *Travels*, pp. 31–32.
23. *Ibid.*, pp. 32–35.
24. *Ibid.*, p. 316.
25. R.C. Smail, *The Crusaders in Syria and the Holy Land*, Ancient Peoples and Places, London, 1973, p. 75.
26. Ibn Jubayr, *Travels*, pp. 317–318.
27. *Ibid.*, pp. 318, 320.
28. Usamah ibn Munqidh, *Memoirs of an Arab-Syrian Gentleman or an Arab Knight in the Crusades*, ed. și trad. P. Hitti, ed. a 2-a, Beirut, 1964, p. 161.
29. Ibn Jubayr, *Travels*, pp. 320–322.
30. *Ibid.*, pp. 325–328.
31. Coranul, 27:44.
32. Ibn Jubayr, *Travels*, p. 328.
33. *Ibid.*, p. 329.
34. *Ibid.*, pp. 330–331.
35. *Ibid.*, p. 332.
36. *Ibid.*, p. 333.
37. *Ibid.*, p. 334; Pryor, *Geography, Technology, and War*, p. 36.
38. Ibn Jubayr, *Travels*, pp. 336–338.
39. *Ibid.*, p. 339.
40. *Ibid.*, pp. 353, 356.
41. *Ibid.*, pp. 360–365.
42. H. Krueger, *Navi e proprietà navale a Genova: seconda metà del secolo XII*, = *Atti della Società ligure di storia patria*, vol. 25, fasc. I, Genova, 1985.
43. *Ibid.*, pp. 148–149, 160–161.
44. J. Pryor, E. Jeffreys, *The Age of the Δρομῶν: the Byzantine Navy ca 500–1204*, Leiden, 2006, pp. 423–444.
45. Pryor, *Geography, Technology, and War*, p. 64; Krueger, *Navi*, p. 26.
46. Krueger, *Navi*, pp. 24–27.

47. Pryor, *Geography, Technology, and War*, pp. 29–32;
R. Unger, *The Ship in the Medieval Economy, 600–1600*,
London, 1980, pp. 123–127.

48. D. Abulafia, „Marseilles, Acre and the Mediterranean,
1200–1291“, în *Coinage in the Latin East: the Fourth
Oxford Symposium on Coinage and Monetary History*, eds
P. Edbury, D.M. Metcalf, British Archaeological Reports,
Oxford, 1980, pp. 20–21, retip. în D. Abulafia, *Italy, Sicily
and the Mediterranean, 1100–1400*, London, 1987, eseul X.

49. Unger, *Ship in the Medieval Economy*, p. 126.

6. Căderea și ridicarea imperiilor, 1130–1260

1. Ibn Jubayr, *The Travels of ibn Jubayr*, trad. R.
Broadhurst, London, 1952, p. 338; D. Abulafia, *The Two
Italies: Economic Relations between the Norman Kingdom
of Sicily and the Northern Communes*, Cambridge, 1977, pp.
116–119.

2. D. Abulafia, „The Crown and the economy under
Roger II and his successors“, *Dumbarton Oaks Papers*, vol.
37, 1981, p. 12; retip. în D. Abulafia, *Italy, Sicily and the
Mediterranean, 1100–1400*, London, 1987, eseul I.

3. H. Wieruszowski, „Roger of Sicily, Rex-Tyrannus, in
twelfth-century political thought“, *Speculum*, vol. 38, 1963,
pp. 46–78, retip. în H. Wieruszowski, *Politics and Culture in
Medieval Spain and Italy*, Roma, 1971.

4. Niketas Choniates, *apud* Abulafia, *Two Italies*, p. 81.

5. D. Nicol, *Byzantium and Venice: a Study in Diplomatic
and Cultural Relations*, Cambridge, 1988, p. 87.

6. D. Abulafia, „The Norman Kingdom of Africa and the
Norman Expeditions to Majorca and the Muslim
Mediterranean“, *Anglo-Norman Studies*, vol. 7, 1985, pp.
26–41, retip. în D. Abulafia, *Italy, Sicily and the
Mediterranean 1100–1400*, London, 1987, eseul XII.

7. Ibn al-Athir, în *ibid.*, p. 34.

8. Abulafia, „Norman Kingdom of Africa“, pp. 36–38.

9. C. Dalli, *Malta: the Medieval Millenium*, Malta, 2006,
pp. 66–79.

10. C. Stanton, „Norman naval power in the
Mediterranean in the eleventh and twelfth centuries“, teză de
doctorat, Cambridge University, 2008.

11. L.-R. Menager, *Amiratus-’Aṣṣūpāṣ: l’Émirat et les
origines de l’Amirauté*, Paris, 1960; L. Mott, *Sea Power in
the Medieval Mediterranean: the Catalan-Aragonese fleet in
the War of the Sicilian Vespers*, Gainesville, FL, 2003, pp.
59–60.

12. Abulafia, „Norman Kingdom of Africa“, pp. 41–43.
13. Caffaro, în Abulafia, *Two Italies*, p. 97.
14. Cf. G. Day, *Genoa's Response to Byzantium, 1155–1204; Commercial Expansion and Factionalism in a Medieval City*, Urbana, IL, 1988.
15. Abulafia, *Two Italies*, pp. 90–98.
16. M. Mazzaoui, *The Italian Cotton Industry in the Later Middle Ages, 1100–1600*, Cambridge, 1981.
17. Abulafia, *Two Italies*, p. 218; Dalli, *Malta*, p. 84.
18. Vezi Abulafia, *Two Italies*, pp. 255–256, 283–284; D. Abulafia, „Southern Italy, Sicily and Sardinia in the medieval Mediterranean economy“, în D. Abulafia, *Commerce and Conquest in the Mediterranean, 1100–1500*, Aldershot, 1993, eseul I, pp. 1–32; economia colonială: H. Bresc, *Un monde méditerranéen: économie et société en Sicile, 1300–1450*, 2 vol., Roma și Palermo, 1986; o altă perspectivă în S.R. Epstein, *An Island for Itself: Economic Development and Social Change in Late Medieval Sicily*, Cambridge, 1992.
19. D. Abulafia, „Dalmatian Ragusa and the Norman Kingdom of Sicily“, *Slavonic and East European Review*, vol. 54, 1976, pp. 412–428, retip. în D. Abulafia, *Italy, Sicily and the Mediterranean, 1100–1400*, London, 1987, eseul X.
20. C.M. Brand, *Byzantium Confronts the West 1180–1204*, Cambridge, MA, 1968, pp. 41–42, 195–196.
21. *Ibid.*, p. 161.
22. Eustathios of Thessalonika, *The Capture of Thessaloniki*, ed. și trad. J.R. Melville-Jones, Canberra, 1988.
23. Brand, *Byzantium Confronts the West*, p. 175.
24. G. Schlumberger, *Les campagnes du roi Amaury Ier de Jérusalem en Égypte au XIIIe siècle*, Paris, 1906.
25. E. Sivan, *L'Islam et la Croisade: idéologie et propagande dans les réactions musulmanes aux Croisades*, Paris, 1968.
26. D. Abulafia, „Marseilles, Acre and the Mediterranean 1200–1291“, în *Coinage in the Latin East: the Fourth Oxford Symposium on Coinage and Monetary History*, eds P. Edbury, D.M. Metcalf, British Archaeological Reports, Oxford, 1980, p. 20, retip. în D. Abulafia, *Italy, Sicily and the Mediterranean, 1100–1400*, London, 1987, eseul XV.
27. J. Prawer, *Crusader Institutions*, Oxford, 1980, pp. 230–237, 241.
28. R.C. Smail, *The Crusaders in Syria and the Holy Land*, Ancient Peoples and Places, London, 1973, pp. 74–75,

cu hartă; M. Benvenisti, *The Crusaders in the Holy Land*, Ierusalim, 1970, pp. 97–102; Prawer, *Crusader Institutions*, pp. 229–241; P. Pierotti, *Pisa e Accon: l'insediamento pisano nella città crociata. Il porto. Il fondaco*, Pisa, 1987.

29. J. Riley-Smith, „Government in Latin Syria and the commercial privileges of foreign merchants“, în *Relations between East and West in the Middle Ages*, ed. D. Baker, Edinburgh, 1973, pp. 109–132.

30. C. Cahen, *Orient et occident au temps des croisades*, Paris, 1983, p. 139.

31. D. Abulafia, „Crocuses and crusaders: San Gimignano, Pisa and the kingdom of Jerusalem“, în *Outremer: Studies in the History of the Crusading Kingdom of Jerusalem Presented to Joshua Prawer*, eds R.C. Smail, H.E. Mayer, B. Z. Kedar, Ierusalim, 1982, pp. 227–243, retip. în Abulafia, *Italy, Sicily and the Mediterranean*, eseul XIV.

32. D. Abulafia, „Maometto e Carlo Magno: le due aree monetarie dell'oro e dell'argento“, *Economia Naturale, Economia Monetaria*, eds R. Romano, U. Tucci, *Storia d'Italia, Annali*, vol. 6, Torino, 1983, pp. 223–270.

33. Abulafia, *Two Italies*, pp. 172–173, 190–192.

34. D. Abulafia, „Henry count of Malta and his Mediterranean activities: 1203–1230“, în *Medieval Malta: Studies on Malta before the Knights*, ed. A. Luttrell, London, 1975, p. 111, retip. în Abulafia, *Italy, Sicily and the Mediterranean*, eseul III.

35. *Ibid.*, pp. 112–113.

36. *Apud. ibid.*, pp. 113–114, nn. 43, 46.

37. Brand, *Byzantium Confronts the West*, p. 16.

38. Abulafia, „Henry count of Malta“, p. 106.

39. Brand, *Byzantium Confronts the West*, p. 209.

40. *Ibid.*, pp. 210–211; Abulafia, „Henry count of Malta“, p. 108.

41. J. Phillips, *The Fourth Crusade and the Sack of Constantinople*, London, 2004; J. Godfrey, *1204: the Unholy Crusade*, Oxford, 1980; D. Queller, T. Madden, *The Fourth Crusade: the Conquest of Constantinople*, ed. a 2-a, Philadelphia, PA, 1997.

42. D. Howard, *Venice and the East: the Impact of the Islamic World on Venetian Architecture 1100–1500*, New Haven, CT, 2000, pp. 103, 108.

43. J. Longnon, *L'Empire latin de Constantinople et la principauté de Morée*, Paris, 1949; D. Nicol, *The Despotate of Epiros*, Oxford, 1957; M. Angold, *A Byzantine*

Government in Exile: Government and Society under the Laskarids of Nicaea (1204–1261), Oxford, 1975.

44. Abulafia, „Henry, count of Malta“, pp. 115–119.

45. S. McKee, *Uncommon Dominion: Venetian Crete and the Myth of Ethnic Purity*, Philadelphia, PA, 2000.

46. Howard, *Venice and the East*, p. 93.

47. Brand, *Byzantium Confronts the West*, p. 213.

48. *Leonardo Fibonacci: il tempo, le opere, l'eredità scientifica*, eds M. Morelli, M. Tangheroni, Pisa, 1994.

49. C. Thouzellier, *Hérésie et hérétiques: vaudois, cathares, patarins, albigeois*, Paris, 1969.

7. Negustori, mercenari și misionari, 1220–1300

1. D. Herlihy, *Pisa in the Early Renaissance*, New Haven, CT, 1958, pp. 131–133.

2. D. Abulafia, *The Western Mediterranean Kingdoms 1200–1500: the Struggle for Dominion*, Londra, 1997, pp. 35–37.

3. Benjamin of Tudela, *The Itinerary of Benjamin of Tudela*, ed. M.N. Adler, London, 1907, p. 2.

4. S. Bensch, *Barcelona and its Rulers, 1096–1291*, Cambridge, 1995.

5. J.-E. Ruiz-Domènec, *Ricard Guillem: un sogno per Barcellona*, cu o anexă de documente editată de R. Conde y Delgado de Molina, Napoli, 1999; dar cf. Bensch, *Barcelona*, pp. 85–121, 154–155.

6. S. Orvietani Busch, *Medieval Mediterranean Ports: the Catalan and Tuscan Coasts, 1100–1235*, Leiden, 2001.

7. Abulafia, *Western Mediterranean Kingdoms*, p. 52.

8. Bernat Desclot, *Llibre del rey En Pere*, în *Les quatre grans cròniques*, ed. F. Soldevila, Barcelona, 1971, cap. 14; D. Abulafia, *A Mediterranean Emporium: the Catalan Kingdom of Majorca*, Cambridge, 1994, pp. 7–8.

9. James I, *Llibre dels Feyts En Pere*, în *Les quatre grans cròniques*, ed. F. Soldevila, Barcelona, 1971, cap. 47, citat aici cu modificări din traducerea lui J. Forster, *Chronicle of James I of Aragon*, 2 vol., London, 1883; Abulafia, *Mediterranean Emporium*, p. 7.

10. James I, *Llibre dels Feyts*, cap. 54, 56.

11. Abulafia, *Mediterranean Emporium*, pp. 78–79, 65–68.

12. *Ibid.*, pp. 56–64.

13. Vezî A. Watson, *Agricultural Innovation in the Early Islamic World: the Diffusion of Crops and Farming Techniques, 700–1100*, Cambridge, 1983.

14. R. Burns, P. Chevedden, *Negotiating Cultures: Bilingual Surrender Treaties on the Crusader-Muslim Frontier under James the Conqueror*, Leiden, 1999.
15. L. Berner, „On the western shores: the Jews of Barcelona during the reign of Jaume I, «el Conqueridor», 1213–1276“, teză de doctorat, University of California, Los Angeles, 1986.
16. Abulafia, *Mediterranean Emporium*, pp. 78–79, 204–208; A. Hernando *et al.*, *Cartografia mallorquina*, Barcelona, 1995.
17. R. Vose, *Dominicans, Muslims and Jews in the Medieval Crown of Aragon*, Cambridge, 2009.
18. R. Chazan, *Barcelona and Beyond: the Disputation of 1263 and its Aftermath*, Berkeley, CA, 1992.
19. Cea mai bună ediție: O. Limor, *Die Disputationem zu Ceuta (1179) und Mallorca (1286): zwei antijüdische Schriften aus dem mittelalterlichen Genua*, Monumenta Germaniae Historica, München, 1994, pp. 169–300.
20. H. Hames, *Like Angels on Jacob's Ladder: Abraham Abulafia, the Franciscans, and Joachimism*, Albany, NY, 2007.
21. *Ibid.*, pp. 33–34.
22. H. Hames, *The Art of Conversion: Christianity and Kabbalah in the Thirteenth Century*, Leiden, 2000; D. Urvoy, *Penser l'Islam: les présupposés islamiques de l'„art“ de Llull*, Paris, 1980.
23. D. Abulafia, „The apostolic imperative: religious conversion in Llull's *Blaquerna*“, în *Religion, Text and Society in Medieval Spain and Northern Europe: Essays in Honour of J.N. Hillgarth*, eds L. Shopkow, Toronto, 2002, pp. 105–121.
24. Ramon Llull, „Book of the Gentile and the three wise men“, în A. Bonner, *Doctor Illuminatus: a Ramon Llull Reader*, Princeton, NJ, 1993, p. 168.
25. „Vita coetanea“, în Bonner, *Doctor Illuminatus*, pp. 24–25, 28–30.
26. Bonner, *Doctor Illuminatus*, p. 43.
27. C.-E. Dufourcq, *L'Espagne catalane et le Maghrib au XIIIe et XIVe siècles*, Paris, 1966, pp. 514–520.
28. D. Abulafia, „Catalan merchants and the western Mediterranean, 1236–1300: studies in the notarial acts of Barcelona and Sicily“, *Viator: Medieval and renaissance Studies*, vol. 16, 1985, pp. 232–235, retip. în D. Abulafia, *Italy, Sicily and the Mediterranean, 1100–1400*, London, 1987, eseul VIII.

29. *Ibid.*, pp. 235, 237.
30. *Ibid.*, pp. 220–221.
31. A. Hibbert, „Catalan consulates in the thirteenth century“, *Cambridge Historical Journal*, vol. 9, 1949, pp. 352–358; Dufourcq, *L’Espagne catalane et le Maghrib*, pp. 133–156.
32. J. Hillgarth, *The Problem of a Catalan Mediterranean Empire 1229–1327*, *English Historical Review*, suplimentul nr. 8, London, 1975, p. 41; A. Atiya, *Egypt and Aragon*, Leipzig, 1938, pp. 57–60.
33. Hillgarth, *Problem*, p. 41; J. Trenchs Odena, „*De alexandrinis* (el comercio prohibido con los musulmanes y el papado de Avinon durante la primera mitad del siglo XIV)“, *Anuario de estudios medievales*, vol. 10, 1980, pp. 237–320.
34. Abulafia, „Catalan merchants“, p. 222.
35. *Ibid.*, pp. 230–231.
36. J. Brodman, *Ransoming Captives in Crusader Spain: the Order of Merced on the Christian-Islamic Frontier*, Philadelphia, PA, 1986; J. Rodriguez, *Captives and Their Savors in the Medieval Crown of Aragon*, Washington, DC, 2007.
37. Abulafia, *Mediterranean Emporium*, pp. 130–139.
38. *Ibid.*, pp. 188–215; A. Ortega Villoslada, *El reino de Mallorca y el mundo atlántico: evolución político-mercantil (1230–1349)*, Madrid, 2008; de asemenea, Dufourcq, *L’Espagne catalane et le Maghrib*, pp. 208–237.
39. Abulafia, „Catalan merchants“, pp. 237–238.
40. N. Housley, *The Later Crusades: from Lyons to Alcázar 1274–1580*, Oxford, 1992, pp. 7–17.
41. D. Abulafia, *Frederick II: a Medieval Emperor*, Londra, 1988, pp. 164–201.
42. *Ibid.*, pp. 346–347.
43. G. Lesage, *Marseille angevine*, Paris, 1950.
44. Abulafia, *Mediterranean Emporium*, pp. 240–245.
45. P. Xhufi, *Dilemat e Arbërit: studime mbi Shqipërinë mesjetare*, Tirana, 2006, pp. 89–172.
46. J. Pryor, „The galleys of Charles I of Anjou, king of Sicily, ca 1269–1284“, *Studies in Medieval and Renaissance History*, vol. 14, 1993, pp. 35–103.
47. L. Mott, *Sea Power in the Medieval Mediterranean: the Catalan-Aragonese Fleet in the War of the Sicilian Vespers*, Gainesville, FL, 2003, p. 15.
48. Abulafia, *Western Mediterranean Kingdoms*, pp. 66–76; S. Runciman, *The Sicilian Vespers: a History of the*

Mediterranean World in the Thirteenth Century, Cambridge, 1958.

49. H. Bresc, „1282: classes sociales et révolution nationale“, XI Congresso di storia della Corona d'Aragona, Palermo, 1983–1984, vol. 2, pp. 241–258, retip. în H. Bresc, *Politique et société en Sicile, XIIIe-XVe siècles*, Aldershot, 1990.

50. D. Abulafia, „Southern Italy and the Florentine economy, 1265–1370“, *Economic History Review*, ser. 2, 33, 1981, pp. 377–388, retip. în Abulafia, *Italy, Sicily and the Mediterranean*, eseul VI.

51. Abulafia, *Western Mediterranean Kingdoms*, pp. 107–171.

52. J. Pryor, „The naval battles of Roger de Lauria“, *Journal of Medieval History*, vol. 9, 1983, pp. 179–216.

53. Mott, *Sea Power*, pp. 29–30.

54. *Ibid.*, pp. 31–32.

55. Din cronică lui Bernat Desclot: vezi *ibid.*, pp. 39–40.

56. Mott, *Sea Power*, pp. 33–34.

57. Abulafia, *Mediterranean Emporium*, pp. 10–12.

8. Serrata – închidere, 1291–1350

1. S. Schein, *Fideles Cruces: the Papacy, the West and the Recovery of the Holy Land, 127–1314*, Oxford, 1991.

2. A. Laiou, *Constantinople and the Latins: the Foreign Policy of Andronicus II 1282–1328*, Cambridge, MA, 1972, pp. 68–76, 147–157.

3. F. C. Lane, *Venice: a Maritime Republic*, Baltimore, MD, 1973, p. 84.

4. D. Abulafia, „Sul commercio del grano siciliano nel tardo Duecento“, XI° Congresso della Corona d'Aragona, 4 vol., Palermo, 1983–1984, vol. II, pp. 5–22, retip. în D. Abulafia, *Italy, Sicily and the Mediterranean, 1100–1400*, London, 1987, eseul VII.

5. D. Abulafia, „Southern Italy and the Florentine economy, 1265–1370“, *Economic History Review*, ser. 2, 33, 1981, pp. 377–388, retip. în Abulafia, *Italy, Sicily and the Mediterranean*, eseul VI.

6. G. Jehel, *Aigues-mortes, un port pour un roi: les Capétiens et la Méditerranée*, Roanne, 1985; K. Reyerson, *Business, Banking and Finance in Medieval Montpellier*, Toronto, 1985.

7. P. Edbury, *The kingdom of Cyprus and the Crusades 1191–1374*, Cambridge, 1991; studii foarte utile în B. Arbel,

Cyprus, the Franks and Venice, 13th–16th Centuries, Aldershot, 2000.

8. D. Abulafia, „The Levant trade of the minor cities in the thirteen and fourteenth centuries: strengths and weaknesses“, în *The Medieval Levant. Studies in Memory of Eliyahu Ashtor (1914–1984)*, eds B.Z. Kedar, A. Udovitch, *Asian and African Studies*, vol. 22, 1988, pp. 183–202.

9. P. Edbury, „The crusading policy of King Peter I of Cyprus, 1359–1369“, în P. Holt, ed., *The Eastern Mediterranean Lands in the Period of the Crusades*, Warminster, 1977, pp. 90–105; Edbury, *Kingdom of Cyprus*, pp. 147–179.

10. R. Unger, *The Ship in the Medieval Economy, 600–1600*, London, 1980, pp. 176–9; J. Robson, „The Catalan fleet and Moorish sea-power (1337–1344)“, *English Historical Review*, vol. 74, 1959, p. 391.

11. Lane, *Venice*, p. 46.

12. D. Abulafia, „Venice and the kingdom of Naples in the last years of Robert the Wise, 1332–1343“, *Papers of the British School at Rome*, vol. 48, 1980, pp. 196–199.

13. S. Chojnacki, „In search of the Venetian patriciate: families and faction in the fourteenth century“, in *Renaissance Venice*, ed. J.R. Hale, London, 1973, pp. 47–90.

14. Un alt proiect presupunea un schimb cu Albania: D. Abulafia, „The Aragonese Kingdom of Albania: an Angevin project of 1311–16“, *Mediterranean Historical Review*, vol. 10, 1995, pp. 1–13.

15. M. Tangheroni, *Aspetti del commercio dei cereali nei paesi della Corona d'Aragona, I: La Sardegna*, Pisa și Cagliari, 1981; C. Manca, *Aspetti dell'espansione economica catalano-aragonesa nel Mediterraneo occidentale: il commercio internazionale del sale*, Milano, 1966; M. Tangheroni, *Citta dell'argento: Iglesias dalle origini alla fine del Medioevo*, Napoli, 1985.

16. F.C. Casula, *La Sardegna aragonesa*, 2 vol., Sassari, 1990–1991; B. Pitzorno, *Vita di Eleanora d'Arborea, principesa medioevale di Sardegna*, Milano, 2010.

17. D. Abulafia, *A Mediterranean Emporium: the Catalan Kingdom of Majorca*, Cambridge, 1994, pp. 15–17, 54.

18. *Ibid.*, pp. 14, 248.

19. L. Mott, *Sea Power in the Medieval Mediterranean: the Catalan-Aragonese Fleet in the War of the Sicilian Vespers*, Gainesville, FL, 2003, p. 216, tabelul 2 și p. 217; J. Pryor, „The galleys of Charles I of Anjou, king of Sicily, ca.

1269–1284“, *Studies in Medieval and Renaissance History*, vol. 14, 1993, p. 86.

20. Mott, *Sea Power*, pp. 211–224.

21. Tangheroni, *Aspetti del commercio*, pp. 72–78.

22. Robson, „Catalan fleet“, p. 386.

23. G. Hills, *Rock of Contention: a History of Gibraltar*, Londra, 1974, pp. 60–72; M. Harvey, *Gibraltar: a History*, ed. a 2-a, Staplehurst, Kent, 2000, pp. 37–40.

24. Robson, „Catalan fleet“, pp. 389–391, 394, 398.

25. Harvey, *Gibraltar*, pp. 44–45.

26. J. Riley-Smith, *The Knights of St John in Jerusalem and Cyprus, 1050–1310*, London, 1967, p. 225; Edbury, *Kingdom of Cyprus*, p. 123.

27. K. Setton, *The Catalan Domination of Athens, 1311–1388*, ed. a 2-a, London, 1975.

28. E. Zachariadou, *Trade and Crusade: Venetian Crete and the Emirates of Menteshe and Aydin (1300–1415)*, Veneția, 1983, pp. 13–14.

29. *Ibid.*, pp. 27–37.

30. N. Houseley, *The Later Crusades: from Lyons to Alcazar 1274–1580*, Oxford, 1992, pp. 59–60; Zachariadou, *Trade and Crusade*, pp. 49–51.

31. W.C. Jordan, *The Great Famine: Northern Europe in the Early Fourteenth Century*, Princeton, NJ, 1966; cf. D. Abulafia, „Un’economia in crisi? L’Europa alla vigilia della Peste Nera“, *Archivio storico del Sannio*, vol. 3, 1998, pp. 5–24.

32. O. Benedictow, *The Black Death 1346–1353: the Complete History*, Woodbridge, 2004, p. 281.

33. B. Kedar, *Merchants in Crisis: Genoese and Venetian Men of Affairs and the Fourteenth-century Depression*, New Haven, CT, 1976.

34. M. Dols, *The Black Death in the Middle East*, Princeton, NJ, 1977; Benedictow, *Black Death*, pp. 60–64, 69; pentru opinia că nu era o ciumă bubonică și pneumonică, vezi B. Gummer, *The Scourging Angel: the Black Death in the British Isles*, London, 2009.

35. S. Borsch, *The Black Death in Egypt and England: a Comparative Study*, Cairo, 2005, pp. 1–2.

36. Benedictow, *Black Death*, pp. 70–71, 93–94.

37. *Ibid.*, pp. 77–82, 89–90, 278–281.

38. *Ibid.*, pp. 82–83.

39. *Ibid.*, pp. 65–66.

40. *Ibid.*, pp. 380–384.

41. D. Abulafia, „Carestia, peste, economia“, *Le epidemie nei secoli XIV–XVII*, Nuova Scuola Medica Salernitana, Salerno, 2006.

42. S.R. Epstein, *An Island for Itself: Economic Development and Social Change in Late Medieval Sicily*, Cambridge, 1992.

Partea a IV-a

A patra Mediterană, 1350–1830

1. Așa-ziși împărați romani, 1350–1480

1. D. Abulafia, *A Mediterranean Emporium: the Catalan Kingdom of Majorca*, Cambridge, 1994, pp. 217–221; F. Melis, *Aspetti della vita economica medievale (studi nell'Archivio Datini di Prato)*, Siena și Florența, 1962; I. Origo, *The Merchant of Prato*, ed. a 2-a, Harmondsworth, 1963.

2. Origo, *Merchant of Prato*, p. 128.

3. I. Houssaye Michienzi, „Réseaux et stratégies marchandes: le commerce de la compagnie Datini avec le Maghrib (fin XIVE-début XVe siècle)“, teză de doctorat, European University Institute, Florența, 2010.

4. Origo, *Merchant of Prato*, pp. 97–98.

5. R. de Roover, *The Rise and Decline of the Medici Bank 1397–1494*, Cambridge, MA, 1963.

6. B. Kedar, *Merchants in Crisis: Genoese and Venetian Men of Affairs and the Fourteenth-century Depression*, New Haven, CT, 1976, care susține că o presupusă depresie economică a fost însoțită de o depresie psihologică în rândul negustorilor.

7. O. Benedictow, *The Black Death 1346–1353: the Complete History*, Woodbridge, 2004, pp. 118–133.

8. F.C. Lane, *Venice: a Maritime Republic*, Baltimore, MD, 1973, pp. 176–179; S.A. Epstein, *Genoa and the Genoese, 958–1528*, Chapel Hill, NC, 1996, pp. 220–221.

9. Lane, *Venice*, p. 186; Epstein, *Genoa*, pp. 219–220.

10. S. McKee, *Uncommon Dominion: Venetian Crete and the Myth of Ethnic Purity*, Philadelphia, PA, 2000, pp. 145–161.

11. Lane, *Venice*, pp. 189–201; Epstein, *Genoa*, pp. 237–242.

12. Lane, *Venice*, p. 196.

13. Cf. Kedar, *Merchants in Crisis*.

14. Dante Alighieri, *Divina Commedia*, „Inferno“, 21:7–

15.[Trad. rom.de George Pruteanu. (N. tr.)]; Lane, *Venice*, p.

163.

15. Lane, *Venice*, pp. 122–123, 163–164; F.C. Lane, *Venetian Ships and Shipbuilders of the Renaissance*, Baltimore, MD, 1934.

16. Lane, *Venice*, p. 120.

17. H. Prescott, *Jerusalem Journey: Pilgrimage to the Holy Land in the Fifteenth Century*, London, 1954; H. Prescott, *Once to Sinai: the Further Pilgrimage of Friar Felix Fabri*, London, 1957.

18. *Petrarch's Guide to the Holy Land: Itinerary to the Sepulcher of Our Lord Jesus Christ*, ed. T. Cachey, Notre Dame, IN, 2002.

19. Cyriac of Ancona, *Later Travels*, ed. E. Bodnar, Cambridge, MA, 2003; M. Belozerskaya, *To Wake the Dead: a Renaissance Merchant and the Birth of Archaeology*, New York, 2009; B. Ashmole, „Cyriac of Ancona“ în *Art and Politics in Renaissance Italy*, ed. G. Holmes, Oxford, 1993, pp. 41–57.

20. N.Z. Davis, *Trickster Travels: a Sixteenth-century Muslim between Worlds*, New York, 2006.

21. P. Corrao, *Governare un regno: potere, società e istituzioni in Sicilia fra Trecento e Quattrocento*, Napoli, 1991.

22. J. Carbonell, F. Manconi, eds, *I Catalani in Sardegna*, Milano, 1994; G. Goddard King, *Pittura sarda del Quattro-Cinquecento*, ed. a 2-a, Nuoro, 2000.

23. A. Ryder, *Alfonso the Magnanimous, King of Aragon, Naples and Sicily, 1396–1458*, Oxford, 1990.

24. P. Stacey, *Roman Monarchy and the Renaissance Prince*, Cambridge, 2007.

25. J. Favier, *Le roi René*, Paris, 2009; M. Kekewich, *The Good King: René of Anjou and Fifteenth-century Europe*, Basingstoke, 2008.

26. W. Kuchler, *Die Finanzen der Krone Aragon während des 15. Jahrhunderts (Alfons V. Und Johann II.)*, Münster, 1983; L. Sanchez Aragones, *Cortes, monarquia y ciudades en Aragon, durante el reinado de Alfonso el Magnanimo*, Saragossa, 1994.

27. A. Gallo, *Commntarius de Genuensium maritime classe in Barchinonenses expedita, anno MCCCCLXVI*, ed. C. Fossati (Fonti per la storia dell'Italia medievale, *Rerum italicarum scriptores*, ser. 3, vol. 8, Roma, 2010); și C. Fossati, *Genovesi e Catalani: guerra sul mare. Relazione di Antonio Gallo (1466)*, Genova, 2008.

28. D. Abulafia, „From Tunis to Piombino: piracy and trade in the Tyrrhenian Sea, 1397–1472“, în *The Experience of Crusading*, vol. II: *Defining the Crusader Kingdom*, eds P. Edbury, J. Phillips, Cambridge, 2003, pp. 275–297.

29. D. Abulafia, „The mouse and the elephant: relations between the king of Naples and the lordship of Piombino in the fifteenth century“, în J. Law, B. Paton (eds), *Communes and Despots: Essays in Memory of Philip Jones*, Aldershot, 2010, pp. 145–160; G. Forte, *Di Castiglione di Pescaia presidio aragonese dal 1447 al 1460*, Grosseto, 1935; publicat, de asemenea, în *Bollettino della società storica maremmana*, 1934–1935.

30. M. Navarro Sorní, *Calixto II Borja y Alfonso el Magnánimo frente a la cruzada*, Valencia, 2003; cf. A. Ryder, „The eastern policy of Alfonso the Magnanimous“, *Atti dell'Accademia Pontaniana*, vol. 27, 1979, pp. 7–27.

31. D. Abulafia, „Scanderbeg: a hero and his reputation“, introduce la H. Hodgkinson, *Scanderbeg*, London, 1999, pp. IX–XV; O.J. Schmitt, *Skënderbeu*, Tirana, 2008; ediția germană: *Skanderbeg: der neue Alexander auf dem Balkan*, Regensburg, 2009; F. Babinger, *Mehmed the Conqueror and his Time*, ed. W. Hickman, Princeton, NJ, 1979, pp. 390–396.

32. D. Duran i Duelt, *Kastellórizo, una isla griega bajo dominio de Alfonso el Magnánimo (1450–1458)*, colección documental, Barcelona, 2003; C. Marinescu, *La politique orientale d'Alfonse V d'Aragon, roi de Naples (1416–1458)*, Institut d'Estudis Catalans, *Memories de la Seccio Historico-Arqueologica*, vol. 46, Barcelona, 1994, pp. 203–234.

33. D. Abulafia, „Genoese, Turks and Catalans in the age of Mehmet II and Tirant lo Blanc“, în *Quel mar che la terra inghirlanda. Studi sul Mediterraneo medievale in ricordo di Marco Tangheroni*, 2 vol., Pisa, 2007, vol. I, pp. 49–58; traducerii în engleză: C.R. La Fontaine, *Tirant lo Blanc: the Complete Translation*, New York, 1993, traducere completă, și D. Rosenthal, trad. *Tirant lo Blanc*, London, 1984, o versiune prescurtată.

34. E. Aylward, *Martorell's Tirant lo Blanch: a Program for Military and Social Reform in Fifteenth-century Christendom*, Chapel Hill, NC, 1985.

35. *Tirant lo Blanc*, capitolul 99.

36. Doukas, *Decline and Fall of Byzantium to the Ottoman Turks by Doukas: an Annotated Translation of*

Historia Turco-Byzantina, ed. H. Magoulias, Detroit, 1976, cap. 38:5, p. 212.

37. H. Inalcik, *The Ottoman Empire: the Classical Age 1300–1600*, London, 1973.

38. Babinger, *Mehmet the Conqueror*, pp. 359–366.

39. P. Butorac, *Kotor za samovlade (1355–1420)*, Perast, 1999, pp. 75–115.

40. L. Malltezi, *Qytetet e bregdetit shqiptar gjate sundemit Venedikas (aspekte te jetes se tyre)*, Tirana, 1988, pp. 229–241 (rezumat în franceză); O.J. Schmitt, *Das venezianische Albanien (1392–1479)*, München, 2001.

41. L. Butler, *The Siege of Rhodes 1480* (Order of St. John Historical Pamphlets, nr. 10, London, 1970), pp. 1–24; E. Brockman, *The Two Sieges of Rhodes 1480–1522*, London, 1969; Babinger, *Mehmed the Conqueror*, pp. 396–399.

42. Butler, *Siege of Rhodes*, pp. 11, 22.

43. H. Houben (ed.), *La conquista turca di Otranto (1480) tra storia e mito*, 2 vol., Galatina, 2008; Babinger, *Mehmed the Conqueror*, pp. 390–391, 395.

44. Babinger, *Mehmed the Conqueror*, pp. 390–396.

45. C. Kidwell, „Venice, the French invasion and the Apulian ports“, in *The French Descent into Renaissance Italy 1494–1495: Antecedents and Effects*, ed. D. Abulafia, Aldershot, 1995, pp. 295–308.

46. *Ibid.*, p. 300.

47. N. Bisaha, *Creating East and West: Renaissance Humanism and the Ottoman Turks*, Philadelphia, PA, 2004; R. Mack, *Bazaar to Piazza: Islamic Trade and Italian Art, 1300–1600*, Berkeley, CA, 2002.

48. C. Campbell, A. Chong, D. Howard, M. Rogers, *Bellini and the East*, National Gallery, London, 2006.

49. D. Abulafia, „Dalmatian Ragusa and the Norman kingdom of Sicily“, *Slavonic and East European Review*, vol. 54, 1976, pp. 412–428, retip. în D. Abulafia, *Italy, Sicily and the Mediterranean, 1100–1400*, London, 1987, eseu X.

50. R. Harris, *Dubrovnik: a History*, London, 2003, pp. 58–63.

51. F. Carter, „Balkan exports through Dubrovnik 1358–1500: a geographical analysis“, *Journal of Croatian Studies*, vol. 9–10, 1968–1969, pp. 133–159, retip. în ciudatul volum al lui F. Carter *Dubrovnik (Ragusa): a Classic City-state*, London, 1972, pp. 214–292, majoritatea celorlalte pagini fiind o retipărire neatribuită a lucrării lui L. Villari *The Republic of Ragusa*, London, 1904.

52. B. Krekić, *Dubrovnik (Raguse) et le Levant au Moyen Âge*, Paris, 1961.

53. B. Krekić, „Four Florentine commercial companies in Dubrovnik (Ragusa) in the first half of the fourteenth century“, în *The Medieval City*, eds D. Herlihy, H. Miskimin, A. Udovitch, New Haven, CT, 1977, pp. 25–41; D. Abulafia, „Grain traffic out of the Apulian ports on behalf of Lorenzo de Medici, 1486–1487“, *Karissime Gotifride: Historical Essays Presented to Professor Godfrey Wettinger on his Seventieth Birthday*, ed. P. Xuereb, Malta, 1999, pp. 25–36, retip. în D. Abulafia, *Mediterranean Encounters: Economic, Religious, Political, 1100–1550*, Aldershot, 2000, eseul IX; M. Spremić, *Dubrovnik i Aragonci (1442–1495)*, Belgrade, 1971, p. 210.

54. Filip de Diversis, *Opis slavnogo grada Dubrovnika*, ed. Z. Janeković-Römer, Zagreb, 2004, p. 156; B. Krekić, *Dubrovnik in the Fourteenth and Fifteenth Centuries: a City between East and West*, Norman, OK, 1972, p. 35.

55. Spremić, *Dubrovnik I Aragonci*, pp. 207–211, rezumat în limba italiană.

56. B. Cotrugli, *Il libro dell'arte di mercatura*, ed. U. Tucci, Veneția, 1990; B. Kotruljević, *Knjiga o umijeću trgovanja*, Zagreb, 2005; de asemenea, despre curenți de aer, valuri și navigație: B. Kotruljević, *De Navigatione – O plovidbi*, ed. D. Salopek, Zagreb, 2005.

57. Harris, *Dubrovnik*, pp. 88–90.

58. *Ibid.*, pp. 93, 95; N. Biegan, *The Turco-Ragusan Relationship according to the firmāns of Murād III (1575–1595) extant in the State Archives of Dubrovnik*, Haga și Paris, 1967.

2. Schimbări în Occident, 1391–1500

1. N. Housley, *The Later Crusades: from Lyons to Alcázar 1274–1580*, Oxford, 1992, pp. 196–197.

2. J. Heers, *Gênes au XVe siècle: civilisation méditerranéenne, grand capitalisme, et capitalisme populaire*, Paris, 1971.

3. E. Ashtor, „Levantine sugar industry in the late Middle Ages: a case of technological decline“, *The Islamic Middle East, 700–1900*, ed. A.L. Udovitch, Princeton, NJ, 1981, pp. 91–132.

4. Printre acestea se numără: Colecția Wallace, Londra; Hispanic Society of America, New York și Muzeul Israel din Ierusalim.

5. D. Abulafia, „Sugar in Spain“, *European Review*, vol. 16, 2008, pp. 191–210; M. Ouerfelli, *Le sucre: production, commercialisation et usages dans la Méditerranée médiévale*, Leiden, 2007.

6. A. Fábregas Garcia, *Producción y comercio de azúcar en el Mediterráneo medieval: el ejemplo del reino de Granada*, Granada, 2000; J. Heers, „Le royaume de Grenade et la politique marchande de Gênes en Occident (XVe siècle)“, *Le Moyen Âge*, vol. 63, 1957, p. 109, retip. în J. Heers, *Société et économie à Gênes (XIVe–XVe siècles)*, Londra, 1979, eseul VII; F. Melis, „Málaga nel sistema economico del XIV e XV secolo“, *Economia e Storia*, vol. 3, 1956, pp. 19–59, 139–163, retip. în F. Melis, *Mercaderes italianos en España (investigaciones sobre su correspondencia y su contabilidad)*, Sevilla, 1976, pp. 3–65; R. Salicrú i Llach, „The Catalano-Aragonese commercial presence in the sultanate of Granada during the reign of Alfonso the Magnanimous“, *Journal of Medieval History*, vol. 2, 2001, pp. 289–312.

7. P. Russell, *Prince Henry „the Navigator“: A Life*, New Haven, CT, 2000, pp. 29–58.

8. *Ibid.*, pp. 182–193.

9. B. Rogerson, *The Last Crusaders: the Hundred-year Battle for the Centre of the World*, Londra, 2009, mai ales pp. 399–422.

10. Luis Vaz de Camões, *The Lusiad*, trad. L. White, Oxford, 1997, canto 4:49, p. 86. [Trad. rom. Luis Vaz de Camões, *Lusiada*, trad. de Aurel Covaci, Editura Minerva, 1977, cântul 4:49. (N. tr.)]

11. F. Themudo Barata, *Navegação, comércio e relações políticas: os portugueses no Mediterrâneo Ocidental (1385–1466)*, Lisabona, 1998; J. Heers, „L’expansion maritime portugaise à la fin du Moyen-Âge: la Méditerranée“, *Actas do III Colóquio internacional de estudos luso-brasileiros*, vol. 2, Lisabona, 1960, pp. 138–147, retip. în Heers, *Société et économie*, eseul III.

12. R. Salicrú i Llach, *El tràfic de mercaderies a Barcelona segons els comptes de la Lleuda de Mediona (febrer de 1434)*, *Anuario de estudios medievales*, anexa nr. 30, Barcelona, 1995.

13. D. Abulafia, „The Crown and the economy under Ferrante I of Naples (1458–1494)“, în T. Dean, C. Wickham (eds), *City and Countryside in Late Medieval and Renaissance Italy: Essays Presented to Philip Jones*, London, 1990, pp. 135, 140, retip. în D. Abufalia,

Commerce and Conquest in the Mediterranean, 1100–1500, Aldershot, 1993.

14. A. Ruddock, *Italian Merchants and Shipping in Southampton 1270–1600*, Southampton, 1951, pp. 173–177.

15. K. Reyerson, *Jacques Cœur: Entrepreneur and King's Bursar*, New York, 2005, pp. 3, 90–91; J. Heers, *Jacques Cœur 1400–1456*, Paris, 1997, cu o perspectivă diferită decât a lui M. Mollat, *Jacques Cœur ou l'esprit de l'entreprise au XVe siècle*, Paris, 1988 și C. Poulain, *Jacques Cœur ou les rêves concrétisés*, Paris, 1982.

16. Citat de Reyerson, *Jacques Cœur*, p. 87.

17. *Ibid.*, pp. 90, 92, 162; Mollat, *Jacques Cœur*, pp. 168–180.

18. D. Lamelas, *The Sale of Gibraltar in 1474 to the New Christians of Cordova*, ed. S. Benady, Gibraltar și Grendon, Northants, 1992; M. Harvey, *Gibraltar: a History*, ed. a 2-a, Staplehurst, Kent, 2000, pp. 48–53.

19. P. Wolff, „The 1391 pogrom in Spain: social crisis or not?“, *Past & Present*, nr. 50, 1971, pp. 4–18.

20. C. Carrère, *Barcelone: centre économique à l'époque des difficultés, 1380–1462*, 2 vol., Paris & Haga, 1967; C. Batlle, *Barcelona a mediados del siglo XV: Historia de una crisis urbana*, Barcelona, 1976.

21. J.M. Quadrado, *Forenses y Ciudadanos*, Biblioteca Balear, vol. I, Palma de Mallorca, 1986, retip. a ed. a 2-a, Palma, 1895; despre ciumă: M. Barceló Crespi, *Ciutat de Mallorca en el Trànsit a la Modernitat*, Palma de Mallorca, 1988.

22. R. Piña Homs, *El Consolat de Mar: Mallorca 1326–1800*, Palma de Mallorca, 1985; R. Smith, *The Spanish Guild Merchant: a History of the Consulado, 1250–1700*, Durham, NC, 1972, pp. 3–33.

23. Puncte de vedere negative devenite deja clasice pe această temă: J. Elliott, *Imperial Spain 1469–1714*, London, 1963, pp. 24, 30–31; P. Vilar, „Le déclin catalan au bas Moyen Âge“, *Estudios de Historia Moderna*, vol. 6, 1956–1959, pp. 1–68; J. Vicens Vives, *An Economic History of Spain*, Princeton, NJ, 1969; fragmente relevante retipărite în R. Highfield (ed.), *Spain in the Fifteenth Century 1369–1516*, London, 1972, pp. 31–57, 248–275.

24. A.P. Usher, *The Early History of Deposit Banking in Mediterranean Europe*, Cambridge, MA, 1943.

25. D. Coulon, *Barcelone et le grand commerce d'Orient au Moyen Âge: un siècle de relations avec l'Égypte et la*

Syrie-Palestine, ca. 1330–ca. 1430, Madrid & Barcelona, 2004.

26. M. del Treppo, *I Mercati Catalani e l'Espansione della Corona d'Aragona nel Secolo XV*, Napoli, 1972, imaginea de la p. 16; D. Pifarré Torres, *El comerço internacional de Barcelona i el mar del Nord (Bruges) al final del segle XIV*, Barcelona & Montserrat, 2002.

27. Este vorba despre 154 de călătorii din Barcelona în insula Rhodos între anii 1390 și 1493: del Treppo, *Mercanti Catalani*, p. 59.

28. Del Treppo, *Mercanti Catalani*, pp. 211, 213, 231–244.

29. Abulafia, „The crown and the economy under Ferrante“, pp. 142–143.

30. D. Abulafia, „L'economia mercantile nel Mediterraneo occidentale (1390 ca.–1460 ca.): commercio locale e a lunga distanza nell'età di Alfonso il Magnanimo“, *Schola Salernitana. Dipartimento di Latinità e Medioevo, Università degli Studi di Salerno, Annali*, vol. 2, 1997, pp. 28–30, retip. în D. Abulafia, *Mediterranean Encounters: Economic, Religious, Political, 1100–1550*, Aldershot, 2000, eseul VIII; M. Zucchitello, *El comerç maritime de Tossa a través del port barceloní (1357–1553)*, Quaderns d'estudis tossencs, Tossa de Mar, 1982.

31. H. Winter, *Die katalanische Nao von 1450 nach dem Modell im Maritiem Musem Prins Hendrik in Rotterdam*, Burg bez. Magdeburg, 1956; *Het Matarò-Model: een bijzondere Aanwist*, Maritiem Musem Prins Hendrik, Rotterdam, 1982.

32. Salicrú, *Tràfic de mercaderies*.

33. M. Peláez, *Catalunya després de la Guerra Civil del segle XV*, Barcelona, 1981, p. 140; cf. del Treppo, *Mercanti catalani*, pp. 586–587.

34. Peláez, *Catalunya*, pp. 145, 153–159.

35. P. Macaire, *Majorque et le commerce international (1400–1450 environ)*, Lille, 1986, pp. 81–91, 411; O. Vaquer Bennasar, *El comerç marítim de Mallorca, 1448–1531*, Palma de Mallorca, 2001.

36. Elliott, *Imperial Spain*, p. 24; „giroscop“ referință provenită din E. Hamilton, *Money, Prices and Wages in Valencia, Aragon and Navarre 1351–1500*, Cambridge, MA, 1936, pp. 55–59.

37. Jados (ed. și trad.), *Consulate of the Sea and Related Documents*, Tuscaloosa, AL, 1975, pp. 3–18; Smith, *Spanish Guild Merchant*, pp. 20–25.

38. Jados, *Consulate of the Sea*, p. 38; și pp. 35–38, 54–57, 204–208.
39. *Ibid.*, pp. 56–57; O.R. Constable, „The problem of jettison in medieval Mediterranean maritime law“, *Journal of Medieval History*, vol. 20, 1994, pp. 207–220.
40. Jados, *Consulate of the Sea*, pp. 65, 68–69.
41. *Ibid.*, pp. 135–137; despre ceramică: *Valenza-Napoli: rotte mediterranee della ceramica/València-Nàpols; les rutes mediterrànies de la ceramica*, Valencia, 1997.
42. Jados, *Consulate of the Sea*, p. 79.
43. M. Teresa Ferrer i Mallol, „Els italians a terres catalanes (segles XII–XV)“, *Anuario de Estudios Medievales*, vol. 19, 1980, pp. 393–467.
44. J. Guiral-Hadziiossif, *Valence, port méditerranéen au XVe siècle (1410–1525)*, Publications de la Sorbone, Paris, 1986, pp. 281–286; D. Igual Luis, *Valencia y Italia en el siglo XV: rutas, mercados y hombres de negocios en el espacio económico del Mediterráneo occidental*, Bancaixa Fundació Caixa Castelló, Castellón, 1998.
45. P. Iradiel, „Valencia y la expansión económica de la Corona de Aragón“, în D. Abulafia, B. Garí (eds), *En las costas del Mediterráneo occidental: las ciudades de la Peninsula Ibérica y del reino de Mallorca y el comercio mediterráneo en la Edad Media*, Barcelona, 1997, pp. 155–169; E. Cruselles, *Los mercaderes de Valencia en la Edad Media, 1380–1450*, Lleidà, 2001; E. Cruselles, *Los comerciantes valencianos del siglo XV y sus libros de cuentas*, Castelló de la Plana, 2007.
46. Vezi studiile lui P. Mainoni, V. Mora, C. Verlinden adunate în A. Furió (ed.), *València, mercat medieval*, Valencia, 1985, pp. 83–156, 159–173, 267–275.
47. E.g. Gentino Abulafia, G. Romestan, „Els mercaders llenguadocians en el regne de València durant la primera meitat del segle XIV“, în *Furió*, València, p. 217.
48. Salicrú, „Catalano-Aragonese commercial presence“, pp. 289–312.
49. E. Belenguer Cebrià, *València en la crisi del segle XV*, Barcelona, 1976.
50. S.R. Epstein, *An Island for Itself: Economic Development and Social Change in Late Medieval Sicily*, Cambridge, 1992; C. Zedda, *Cagliari: un porto commerciale nel Mediterraneo del Quattrocento*, Napoli, 2001.
51. O. Benedictow, *The Black Death 1346–1353: the Complete History*, Woodbridge, 2004, p. 281.

52. Wolff, *1391 pogrom*, pp. 4–18.
53. H. Maccoby, *Judaism on Trial: Jewish-Christian Disputations in the Middle Ages*, Rutherford, NJ, 1982, pp. 168–215.
54. A.Y. d’Abrera, *The Tribunal of Zaragoza and Crypto-Judaism, 1484–1515*, Turnhout, 2008.
55. R. Conde y Delgado de Molina, *La Expulsión de los Judíos de la Corona de Aragón: documentos para su estudio* Saragossa, 1991, doc. §1, pp. 41–44.
56. Samuel Usque, *Consolation for the Tribulations of Israel (Consolaçam as Tribulaçoens de Israel)*, ed. M. Cohen, Philadelphia, PA, 1964; Joseph Hachohen and the Anonymous Corrector, *The Vale of Tears (Emek Habacha)*, ed. H. May, Haga, 1971.
57. G.N. Zazzu, *Sefarad addio – 1492: I profughi ebrei della Spagna al „ghetto“ di Genova*, Genoa, 1991.
58. N. Zeldes, „Sefardi and Sicilian exiles in the Kingdom of Naples: settlement, community formation and crisis“, *Hispania Judaica Bulletin*, vol. 6, 5769/2008, pp. 237–266; D. Abulafia, „Aragonese kings of Naples and the Jews“, in B. Garvin, B. Cooperman (eds), *The Jews of Italy: Memory and Identity*, Bethesda, MD, 2000, pp. 82–106.
59. D. Abulafia, „Insediamenti, diaspora e tradizione ebraica: gli Ebrei del Regno di Napoli da Ferdinando il Cattolico a Carlo V“, *Convegno internazionale Carlo V, Napoli e il Mediterraneo = Archivio storico per le province napoletane*, vol. 119, 2001, pp. 171–200.
60. *Apud* Mazower, *Salonica, City of Ghosts: Christians, Muslims and Jews 1430–1950*, London, 2004, p. 48; *Maranes înseamnă, de fapt, marranos (marani)*, termen utilizat adeseori pentru a-i desemna pe conversos.
61. A. David, *To Come to the Land: Immigration and Settlement in Sixteenth-century Eretz-Israel*, Tuscaloosa, AL, 1999.
62. T. Glick, *Irrigation and Society in Medieval Valencia*, Cambridge, MA, 1970.
63. L.P. Harvey, *Islamic Spain 1250 to 1500*, Chicago, 1990.
64. M. Meyerson, *The Muslims of Valencia in the Age of Fernando and Isabel: between Coexistence and Crusade*, Berkeley, CA, 1991; L.P. Harvey, *Muslims in Spain, 1500 to 1614*, Chicago, IL, 2005.
65. J.-E. Ruiz-Domènec, *El Gran Capitán: retrato de una época*, Barcelona, 2002; C.J. Hernando Sánchez, *El Reino de Nápoles en el imperio de Carlos V: la consolidación de*

la conquista, Madrid, 2001; D. Abulafia, „Ferdinand the Catholic and the kingdom of Naples“, in *Italy and the European Powers: the Impact of War, 1503–1530*, ed. Christine Shaw, Leiden, 2006, pp. 129–158; F. Baumgartner, *Louis XII*, Stroud, 1994.

66. J.M. Doussinague, *La política internacional de Fernando el Católico*, Madrid, 1944, pp. 91–106.

67. D. Abulafia, *The Discovery of Mankind: Atlantic Encounters in the Age of Columbus*, New Haven, CT, 2008; M.A. Ladero Quesada, *El primer oro de América: los comienzos de la Casa de la Contratación de las Yndias, 1503–1511*, Madrid, 2002.

68. A. Hess, *The Forgotten Frontier: a History of the Sixteenth-century Ibero-African Frontier*, Chicago, IL, 1978, pp. 37–42; Doussinague, *Política internacional*, pp. 194–209, 212–228, 346–352; R. Gutiérrez Cruz, *Los presidio españoles del Norte de África en tiempo de los Reyes Católicos*, Melilla, 1998.

69. R. Ríos Lloret, *Germana de Foix, una mujer, una reina, una corte*, Valencia, 2003.

70. B. Aram, *Juana the Mad: Sovereignty and Dynasty in Renaissance Europe*, Baltimore, MD, 2005.

71. T. Dandeleit, J. Marino (eds), *Spain in Italy: Politics, Society, and Religion, 1500–1700*, Leiden, 2007; T. Dandeleit, *Spanish Rome, 1500–1700*, New Haven, CT, 2001.

3. Ligi sfinte și alianțe profane, 1500–1550

1. D. Abulafia, *The Discovery of Mankind: Atlantic Encounters in the Age of Columbus*, New Haven, CT, 2008, pp. 33–44, 82–86.

2. D. Blumenthal, *Enemies and Familiars: Slavery and Mastery in Fifteenth-century Valencia*, Ithaca, NY, 2009.

3. B. Pullan (ed.), *Crisis and Change in the Venetian Economy in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, London, 1968.

4. F. Braudel, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, trad. S. Reynolds, 2 vol., London, 1972–1973, vol. II, p. 880 datează fenomenul prea târziu.

5. J. Heers, *The Barbary Corsairs: Warfare in the Mediterranean, 1480–1580*, London, 2003; G. Fisher, *Barbary Legend: Trade and Piracy in North Africa 1415–1830*, Oxford, 1957; de asemenea, J. Wolf, *The Barbary*

Coast: Algiers under the Turks, 1500 to 1830, New York, 1979.

6. P. Brummett, *Ottoman Seapower and Levantine Diplomacy in the Age of Discovery*, Albany, NY, 1994, pp. 123–141.

7. Interessante istorisiri din R. Crowley, *Empires of the Sea: the Final Battle for the Mediterranean 1521–1580*, London, 2008, pp. 11–27; și B. Rogerson, *The Last Crusaders: the Hundred-year Battle for the Centre of the World*, London, 2009, pp. 261–265.

8. A. Hess, *The Forgotten Frontier: a History of the Sixteenth-century Ibero-African Frontier*, Chicago, IL, 1978, pp. 21, 42, 75–76.

9. Ö. Kumrular, *El Duelo entre Carlos V y Solimán el Magnífico (1520–1535)*, Istanbul, 2005, p. 126.

10. M. Özen, *Pirî Reis and his Chart*, ed. a 2-a, Istanbul, 2006, pp. 4, 8–9.

11. Fisher, *Barbary Legend*, p. 42; Heers, *Barbary Corsairs*, p. 61; Özen, *Pirî Reis*, p. 4; Rogerson, *Last Crusaders*, p. 156.

12. Heers, *Barbary Corsairs*, p. 63; Rogerson, *Last Crusaders*, pp. 160–163; Hess, *Forgotten Frontier*, pp. 63–64.

13. R. Davis, *Christian Slaves, Muslim Masters: White Slavery in the Mediterranean, the Barbary Coast and Italy, 1500–1800*, Basingstoke, 2003; Crowley, *Empires of the Sea*, p. 34.

14. Heers, *Barbary Corsairs*, pp. 64–65.

15. Kumrular, *El Duelo*, p. 119; și Ö. Kumrular, *Las Relaciones entre el Imperio Otomano y la Monarquía Católica entre los Años 1520–1535 y el Papel de los Estados Satélites*, Istanbul, 2003.

16. Heers, *Barbary Corsairs*, p. 68.

17. *Ibid.*, pp. 70–71.

18. Kumrular, *El Duelo*, p. 119.

19. Heers, *Barbary Corsairs*, p. 71.

20. Crowley, *Empires of the Sea*, p. 63.

21. Wolf, *Barbary Coast*, p. 20 (1535).

22. P. Lingua, *Andrea Doria: Principe e Pirata nell'Italia del '500*, Genoa, 2006.

23. Crowley, *Empires of the Sea*, p. 49; Heers, *Barbary Corsairs*, p. 69.

24. Crowley, *Empires of the Sea*, p. 55; Rogerson, *Last Crusaders*, p. 288.

25. Crowley, *Empires of the Sea*, p. 69.

26. Lingua, *Andrea Doria*, pp. 94–101.
27. Wolf, *Barbary Coast*, p. 20.
28. D. Abulafia, „La politica italiana della monarchia francese da Carlo VIII a Francesco I“, în *El reino de Nápoles y la monarquía de España: entre agregación y conquista*, eds G. Galasso, C. Hernando Sánchez, Madrid, 2004.
29. Heers, *Barbary Corsairs*, pp. 73–74.
30. R. Knecht, *Renaissance Warrior and Patron: the Reign of Francis I*, Cambridge, 1994, p. 296; J. Luis Castellano, „Estudio preliminar“, în J. Sánchez Montes, *Franceses, Protestantes, Turcos: los Españoles ante la política internacional de Carlos V*, ed. a 2-a, Granada, 1995, pp. IX–XLVI.
31. Heers, *Barbary Corsairs*, p. 73.
32. Hess, *Forgotten Frontier*, p. 73; Sánchez Montes, *Franceses, Protestantes, Turcos*, p. 52.
33. Knecht, *Renaissance Warrior*, pp. 296, 299, 329.
34. *Ibid.*, p. 489; Heers, *Barbary Corsairs*, pp. 83–90; Hess, *Forgotten Frontier*, p. 75.
35. Brummett, *Ottoman Seapower*, pp. 89–121.
36. *Ibid.*, pp. 131–141.
37. G. Hanlon, *The Twilight of a Military Tradition: Italian Aristocrats and European Conflicts, 1560–1800*, London, 1998, pp. 29–30; D. Goodman, *Spanish Naval Power, 1589–1665: Reconstruction and Defeat*, Cambridge, 1997, pp. 13, 132.
38. J. Guilmartin, *Gunpowder and Galleys: Changing Technology and Mediterranean Warfare at Sea in the 16th Century*, ed. a 2-a, London, 2003, pp. 245–247.
39. N. Capponi, *Victory of the West: the Story of the Battle of Lepanto*, London, 2006, pp. 179–181; Guilmartin, *Gunpowder and Galleys*, pp. 209–234; H. Bicheno, *Crescent and Cross: the Battle of Lepanto 1571*, London, 2003, p. 73 (planul galerei).
40. Capponi, *Victory of the West*, pp. 183–184.
41. Guilmartin, *Gunpowder and Galleys*, pp. 78–79, 211–220; J. Pryor, *Geography, Technology, and War: Studies in the Maritime History of the Mediterranean 649–1571*, Cambridge, 1988, p. 85.
42. Guilmartin, *Gunpowder and Galleys*, pp. 125–126.
43. Capponi, *Victory of the West*, pp. 198–199.
44. Davis, *Christian Slaves, Muslim Masters*, pp. 42–43 (pentru renegați), 115–129 (pentru *bagnî*).
45. Guilmartin, *Gunpowder and Galleys*, pp. 237–239.

4. Akdeniz – bătălia pentru Marea Albă, 1550–1571

1. F. Braudel, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, trans. S. Reynolds, 2 vol., London, 1972–1973, vol. II, pp. 919–920.
2. J. Guilmartin, *Gunpowder and Galleys: Changing Technology and Mediterranean Warfare at Sea in the 16th Century*, ed. a 2-a, London, 2003, p. 143.
3. Braudel, *Mediterranean*, vol. II, pp. 973–987.
4. Guilmartin, *Gunpowder and Galleys*, pp. 137–147.
5. E. Bradford, *The Great Siege: Malta 1565*, ed. a 2-a, Harmondsworth, 1964, p. 14.
6. A. Cassola, „The Great Siege of Malta (1565) and the Istanbul State Archives“, în A. Cassola, I. Bostan, T. Scheben, *The 1565 Ottoman /Malta Campaign Register*, Malta, 1998, p. 19.
7. Braudel, *Mediterranean*, vol. II, pp. 1014–1017.
8. R. Crowley, *Empires of the Sea: the Final Battle for the Mediterranean 1521–1580*, London, 2008, p. 114.
9. F. Balbi di Correggio, *The Siege of Malta 1565*, trad. E. Bradford, London, 1965, pp. 51–53.
10. *Ibid.*, pp. 55, 61–64.
11. *Ibid.*, p. 91.
12. Braudel, *Mediterranean*, vol. II, p. 1018; Crowley, *Empires of the Sea*, pp. 155–156, 165–166.
13. Balbi, *Siege of Malta*, pp. 145–147, 149–150; Crowley, *Empires of the Sea*, pp. 176–177.
14. Balbi, *Siege of Malta*, p. 182.
15. *Ibid.*, p. 187.
16. Braudel, *Mediterranean*, vol. II, p. 1020.
17. D. Hurtado de Mendoza, *The War in Granada*, trad. M. Shuttleworth, London, 1982, p. 58.
18. R. Cavaliero, *The Last of the Crusaders: the Knights of St John and Malta in the Eighteenth Century*, ed. a 2-a, London, 2009, p. 23.
19. J. Abela, „Port Activities in Sixteenth-century Malta“, lucrare de masterat, University of Malta, pp. 151–152, 155.
20. *Ibid.*, pp. 161, 163.
21. G. Wettinger, *Slavery in the Islands of Malta and Gozo*, Malta, 2002.
22. Abela, *Port Activities*, pp. 104, 114, 122, 139–142.
23. P. Earle, „The commercial development of Ancona, 1479–1551“, *Economic History Review*, seria a 2-a, vol. 22, 1969, pp. 28–44.
24. E. Ashtor, „Il commercio levantino di Ancona nel basso medioevo“, *Rivista storica italiana*, vol. 88, 1976, pp.

213–253.

25. R. Harris, *Dubrovnik: a History*, London, 2003, p. 162.

26. F. Tabak, *The Waning of the Mediterranean 1550–1870: a Geohistorical Approach*, Baltimore, MD, 2008, p. 127.

27. Earle, *Commercial development of Ancona*, pp. 35–37; M. Aymard, *Venise, Raguse et le commerce du blé pendant la seconde moitié du XVIe siècle*, Paris, 1966.

28. Earle, *Commercial development of Ancona*, p. 40.

29. V. Kostić, *Dubrovnik i Engleska 1300–1650*, Belgrad, 1975.

30. Harris, *Dubrovnik*, pp. 163–164; F. Carter, „The commerce of the Dubrovnik Republic, 1500–1700“, *Economic History Review*, seria a 2-a, vol. 24, 1971, p. 390.

31. V. Miović, *The Jewish Ghetto in the Dubrovnik Republic (1546–1808)*, Zagreb și Dubrovnik, 2005.

32. Harris, *Dubrovnik*, pp. 252–260, 271–284.

33. Carter, *Commerce of the Dubrovnik Republic*, pp. 369–394; retip. în nesatisfăcătorul *Dubrovnik (Ragusa): a Classic City-state*, London, 1972, pp. 349–404; Harris, *Dubrovnik*, p. 160.

34. Carter, *Commerce of the Dubrovnik Republic*, pp. 386–387.

35. Harris, *Dubrovnik*, p. 270.

36. Braudel, *Mediterranean*, vol. I, pp. 284–290.

37. *Ibid.*, p. 285.

38. Harris, *Dubrovnik*, p. 172.

39. Braudel, *Mediterranean*, vol. I, pp. 286–287; A. Tenenti, *Piracy and the Decline of Venice 1580–1615*, London, 1967, pp. 3–15.

40. Tabak, *Waning of the Mediterranean*, pp. 173–185.

41. E. Hamilton, *American Treasure and the Price Revolution in Spain, 1501–1650*, Cambridge, MA, 1934.

42. J. Amelang, *Honored Citizens of Barcelona: Patrician Culture and Class Relations, 1490–1714*, Princeton, NJ, 1986, pp. 13–14; A. García Espuche, *Un siglo decisivo: Barcelona y Cataluña 1550–1640*, Madrid, 1998, în general, și pp. 62–68 pentru francezi.

43. A. Musi, *I mercanti genovesi nel Regno di Napoli*, Naples, 1996; G. Brancaccio, „Nazione genovese“: *consoli e colonia nella Napoli moderna*, Napoli, 2001, pp. 43–74.

44. R. Carande, *Carlos V y sus banqueros*, 3 vol., ed. a 4-a, Barcelona, 1990; R. Canosa, *Banchieri genovesi e sovrani*

spagnoli tra Cinquecento e Seicento, Roma, 1998; Braudel, *Mediterranean*, vol. I, pp. 500–504.

45. C. Roth, *Doña Gracia of the House of Nasi*, Philadelphia, PA, 1948, pp. 21–49.

46. M. Lazar (ed.), *The Ladino Bible of Ferrara*, Culver City, CA, 1992; Roth, *Doña Gracia*, pp. 73–74.

47. Miović, *Jewish Ghetto*, p. 27.

48. Roth, *Doña Gracia*, pp. 138–146, 150–151.

49. *Ibid.*, pp. 154–158.

50. D. Studnicki-Gizbert, *A Nation upon the Ocean Sea: Portugal's Atlantic Diaspora and the Crisis of the Spanish Empire 1492–1640*, Oxford/New York, 2007.

51. C. Roth, *The House of Nasi: the Duke of Naxos*, Philadelphia, PA, 1948, pp. 39–40.

52. *Ibid.*, pp. 46–47.

53. *Ibid.*, pp. 75–137.

54. J. ha-Cohen, *The Vale of Tears*, referință *ibid.*, p. 137.

55. Roth, *Duke of Naxos*, p. 128.

56. Sub coordonarea lui Haim Abulafia: J. Barnai, *The Jews of Palestine in the Eighteenth Century under the Patronage of the Committee of Officials for Palestine*, Tuscaloosa, AL, 1992, pp. 152–153.

57. Roth, *Duke of Naxos*, pp. 62–74.

58. *Ibid.*, pp. 138–142; N. Capponi, *Victory of the West: the Story of the Battle of Lepanto*, London, 2006, p. 127.

59. Capponi, *Victory of the West*, pp. 119–123.

60. *Ibid.*, pp. 121, 124–125.

61. *Ibid.*, pp. 128–130.

62. Braudel, *Mediterranean*, vol. II, p. 1105.

63. Capponi, *Victory of the West*, p. 137; A. Gazioğlu, *The Turks in Cyprus: a Province of the Ottoman Empire (1571–1878)*, London/Nicosia, 1990, pp. 28–35.

64. Capponi, *Victory of the West*, pp. 150–154; Gazioğlu, *Turks in Cyprus*, pp. 36–48.

65. Capponi, *Victory of the West*, pp. 160–161.

66. Capponi, *Victory of the West*, p. 170.

67. Capponi, *Victory of the West*, pp. 229–231.

68. H. Bicheno, *Crescent and Cross: the Battle of Lepanto 1571*, London, p. 208; Gazioğlu, *Turks in Cyprus*, pp. 61–66.

69. Capponi, *Victory of the West*, pp. 233–236.

70. Guilmartin, *Gunpowder and Galleys*, p. 252.

71. Capponi, *Victory of the West*, pp. 263–264; Bicheno, *Crescent and Cross*, pp. 300–308.

72. Capponi, *Victory of the West*, pp. 259–260; Bicheno, *Crescent and Cross*, pp. 252, 260 (planul primelor etape și evoluția atacului).
73. Guilmartin, *Gunpowder and Galleys*, pp. 253, 255, 257.
74. Crowley, *Empires of the Sea*, p. 272.
75. Guilmartin, *Gunpowder and Galleys*, pp. 158–160.
76. Crowley, *Empires of the Sea*, p. 279.
77. Capponi, *Victory of the West*, p. 256.
78. Capponi, *Victory of the West*, pp. 268–271; Bicheno, *Crescent and Cross*, p. 263.
79. Crowley, *Empires of the Sea*, pp. 284–285.
80. Capponi, *Victory of the West*, p. 279.
81. Bicheno, *Crescent and Cross*, pp. 319–321; Capponi, *Victory of the West*, pp. 289–291.
82. Bicheno, *Crescent and Cross*, fișele 6a, 6b, 7.
83. Guilmartin, *Gunpowder and Galleys*, pp. 247–248.
84. Braudel, *Mediterranean*, vol. II, p. 1103.
85. *Ibid.*, pp. 1088–1089.

5. Interloprii Mediteranei, 1571–1650

1. G. Hanlon, *The Twilight of a Military Tradition: Italian Aristocrats and European Conflicts, 1560–1800*, London, 1998, pp. 26–27.
2. D. Hurtado de Mendoza, *The War in Granada*, trad. de M. Shuttleworth, London, 2009, pp. 399–422.
3. B. Rogerson, *The Last Crusaders: the Hundred-year Battle for the Center of the World*, London, 2009, pp. 399–422.
4. G. Botero, *The Reason of State*, trad. de D. Waley, P. Waley, London, 1956, p. 12; D. Goodman, *Spanish Naval Power, 1589–1665: Reconstruction and Defeat*, Cambridge, 1997, pp. 9–10.
5. C.W. Bracewell, *The Uskoks of Senj: Piracy, Banditry, and Holy War in the Sixteenth-century Adriatic*, Ithaca, NY, 1992, p. 8; A. Tenenti, *Piracy and the Decline of Venice, 1580–1615*, London, 1967, pp. 3–15.
6. E. Hobsbawn, *Primitive Rebels*, Manchester, 1959, și *Bandits*, London, 1969; cf. T. Judt, *Reappraisals: Reflections on the Forgotten Twentieth Century*, London, 2008; Bracewell, *Uskoks of Senj*, pp. 10–11.
7. Bracewell, *Uskoks of Senj*, pp. 51–52, 56–62, 67–68, 72–74.
8. *Ibid.*, p. 70, n. 43 (1558).
9. Raportul venețian citat în *ibid.*, p. 83.

10. Bracewell, *Uskoks of Senj*, p. 2; Tenenti, *Piracy and the Decline of Venice*, p. 3.
11. Tenenti, *Piracy and the Decline of Venice*, p. 6.
12. Bracewell, *Uskoks of Senj*, p. 8; Tenenti, *Piracy and the Decline of Venice*, p. 8.
13. Tenenti, *Piracy and the Decline of Venice*, p. 10.
14. Bracewell, *Uskoks of Senj*, pp. 63–64; Tenenti, *Piracy and the Decline of Venice*, p. 10.
15. Bracewell, *Uskoks of Senj*, pp. 103–104; Tenenti, *Piracy and the Decline of Venice*, p. 8.
16. Bracewell, *Uskoks of Senj*, pp. 202–203.
17. *Ibid.*, pp. 210, n. 109, 211–212.
18. E. Dursteler, *Venetians in Constantinople: Nation, Identity and Coexistence in the Early Modern Mediterranean*, Baltimore, MD, 2006, p. 24.
19. B. Pullan, *The Jews of Europe and the Inquisition of Venice, 1550–1670*, Oxford, 1983, mai ales pp. 201–312; R. Calimani, *The Ghetto of Venice*, New York, 1987.
20. D. Geanakoplos, *Byzantine East and Latin West: Two Worlds of Christendom in Middle Ages and Renaissance, Studies in Ecclesiastical and Cultural History*, Oxford, 1966.
21. E.g. Tenenti, *Piracy and the Decline of Venice*, p. 56; cf. R. Rapp, „The unmaking of the Mediterranean trade hegemony: international trade rivalry and the commercial revolution“, *Journal of Economic History*, vol. 35, 1975, pp. 499–525.
22. F.C. Lane, *Venice: a Maritime Republic*, Baltimore, MD, 1973, pp. 309–310.
23. M. Greene, „Beyond northern invasions: the Mediterranean in the seventeenth century“, *Past and Present*, nr. 174, 2002, pp. 40–72.
24. J. Mather, *Pashas: Traders and Travellers in the Islamic World*, New Haven, CT, 2009, pp. 28–32; M. Fusaro, *Uva passa: una guerra commerciale tra Venezia e l’Inghilterra (1540–1640)*, Venetia, 1996, pp. 23–24.
25. Tenenti, *Piracy and the Decline of Venice*, pp. 59–60.
26. T.S. Willan, *Studies in Elizabethan Foreign Trade*, Manchester, 1959, pp. 92–312.
27. Fusaro, *Uva passa*, p. 24.
28. Tenenti, *Piracy and the Decline of Venice*, pp. 60, 72.
29. Rapp, „Unmaking of the Mediterranean trade hegemony“, pp. 509–512.
30. Fusaro, *Uva passa*, pp. 25–26, 48–55; Tenenti, *Piracy and the Decline of Venice*, p. 61.

31. Tenenti, *Piracy and the Decline of Venice*, pp. 74–75.
32. *Ibid.*, pp. 77–78; C. Lloyd, *English Corsairs on the Barbary Coast*, London, 1981, pp. 48–53; A. Tinniswood, *Pirates of Barbary: Corsairs, Conquests and Captivity in the Seventeenth-century Mediterranean*, London, 2010, pp. 19–25, 30–42.
33. Tenenti, *Piracy and the Decline of Venice*, pp. 63–64.
34. *Ibid.*, pp. 64–65, 70–71, 74, 85, 138–143.
35. *Ibid.*, p. 82.
36. J. Baltharpe, *The Straights Voyage or St David's Poem*, ed. J.S. Bromley, Luttrell Society, Oxford, 1959, pp. 35, 45, 58–59, 68–69; N.A.M. Rodger, *The Command of the Ocean: a Naval History of Britain, 1649–1815*, London, 2004, pp. 132–133.
37. Rodger, *Command of the Ocean*, p. 486.
38. M.-C. Engels, *Merchants, Interlopers, Seamen and Corsairs: the „Flemish“ Community in Livorno and Genoa (1615–1635)*, Hilversum, 1997, pp. 47–50.
39. Rapp, „Unmaking of the Mediterranean trade hegemony“, pp. 500–502.
40. Engels, *Merchants, Interlopers*, pp. 50–51.
41. S. Siegmund, *The Medici State and the Ghetto of Florence: the Construction of an Early Modern Jewish Community*, Stanford, CA, 2006.
42. F. Trivellato, *The Familiarity of Strangers: the Sephardic Diaspora, Livorno, and Cross Cultural Trade in the Early Modern Period*, New Haven, CT, 2009, p. 74; L. Frattarelli Fischer, „La città medicea“, în O. Vaccari *et al.*, *Storia illustrata di Livorno*, Pisa, 2006, pp. 57–109; pentru informații mai generale: D. Calabi, *La città del primo Rinascimento*, Bari–Roma, 2001.
43. F. Braudel, R. Romano, *Navires et marchandises à l'entrée du port de Livourne* (Ports, Routes, Trafics, vol. 1, Paris, 1951, p. 21; Engels, *Merchants, Interlopers*, p. 41.
44. Trivellato, *Familiarity of Strangers*, p. 76; Engels, *Merchants, Interlopers*, p. 40.
45. Y. Yovel, *The Other Within: the Marranos, Split Identity and Emerging Modernity*, Princeton, NJ, 2009.
46. Trivellato, *Familiarity of Strangers*, pp. 78, 82.
47. Braudel, Romano, *Navires et marchandises*, p. 45; Engels, *Merchants, Interlopers*, p. 180.
48. Braudel, Romano, *Navires et marchandises*, p. 46; J. Casey, *The Kingdom of Valencia in the Seventeenth Century*, Cambridge, 1979, pp. 80–82.
49. Braudel, Romano, *Navires et marchandises*, p. 47.

50. Engels, *Merchants, Interlopers*, pp. 67, 91–99, 206–213; K. Persson, *Grain Markets in Europe 1500–1900: Integration and Deregulation*, Cambridge, 1999.
51. Engels, *Merchants, Interlopers*, pp. 65, 67–73, 96; despre Alep: Mather, *Pashas*, pp. 17–102.
52. Engels, *Merchants, Interlopers*, pp. 179, 191, 195, 201.
53. T. Kirk, *Genoa and the Sea: Policy and Power in an Early Modern Maritime Republic, 1559–1684*, Baltimore, MD, 2005, pp. 45, 193–194; E. Grendi, *La repubblica aristocratica dei genovesi*, Bologna, 1987, p. 332.
54. Grendi, *Repubblica aristocratica*, pp. 339–343, 356–357.
55. Kirk, *Genoa and the Sea*, pp. 34–35, 84–87, 91–96.
56. Grendi, *Repubblica aristocratica*, p. 207.
57. Kirk, *Genoa and the Sea*, pp. 119–123.
58. F. Tabak, *The Waning of the Mediterranean 1550–1870: a Geohistorical Approach*, Baltimore, MD, 2008, pp. 1–29.

6. Diaspore disperate, 1560–1700

1. L.P. Harvey, *Muslims in Spain, 1500 to 1614*, Chicago, IL, 2005, pp. 206–207; M. Carr, *Blood and Faith: the Purging of Muslim Spain, 1492–1614*, London, 2009, pp. 109–117.
2. Texte din Harvey, *Muslims in Spain*, pp. 382–398.
3. D. Hurtado de Mendoza, *The War in Granada*, trad. de M. Shuttleworth, London, 1982, p. 42.
4. *Apud* G. Parker, *Empire, War and Faith in Early Modern Europe*, London, 2002, p. 33.
5. Hurtado de Mendoza, *War in Granada*, p. 41; Carr, *Blood and Faith*, pp. 153–158.
6. Hurtado de Mendoza, *War in Granada*, pp. 150–151, 217–218 etc.; Harvey, *Muslims in Spain*, pp. 337–340; Carr, *Blood and Faith*, pp. 159–179.
7. Hurtado de Mendoza, *War in Granada*, p. 218 (cu modificări).
8. Harvey, *Muslims in Spain*, p. 339.
9. Carr, *Blood and Faith*, p. 182.
10. Harvey, *Muslims in Spain*, pp. 295–296, revizuire la H.C. Lea, *The Moriscos of Spain: their Conversion and Expulsion*, Philadelphia, PA, 1901, p. 296.
11. J. Casey, *The Kingdom of Valencia in the Seventeenth Century*, Cambridge, 1979, pp. 79–100.

12. Lea, *Moriscos*, pp. 318–319; Casey, *Kingdom of Valencia*, pp. 228–229, 234; Carr, *Blood and Faith*, p. 256.
13. Lea, *Moriscos*, p. 320; text parțial în Harvey, *Muslims in Spain*, pp. 310–311.
14. Lea, *Moriscos*, pp. 322–325, n. 1.
15. Carr, *Blood and Faith*, p. 263.
16. Lea, *Moriscos*, pp. 326–333 (figurile: p. 332, n. 1); Harvey, *Muslims in Spain*, pp. 314–316.
17. Harvey, *Muslims in Spain*, p. 317; Carr, *Blood and Faith*, p. 286.
18. Lea, *Moriscos*, pp. 340–341.
19. Apud J. Casey, „Moriscos and the depopulation of Valencia“, *Past and Present*, nr. 50, 1971, p. 19.
20. Harvey, *Muslims in Spain*, pp. 320–331.
21. M. García Arenal, *La diaspora des Andalousiens*, Aix-en-Provence, 2003, p. 103.
22. *Ibid.*, pp. 123, 137, 139.
23. M. Greene, „Beyond northern invasions: the Mediterranean in the seventeenth century“, *Past and Present*, nr. 174, 2002, pp. 40–72.
24. Apud D. Goffman, *Izmir and the Levantine World, 1550–1650*, Seattle, WA, 1990, p. 52.
25. *Ibid.*, pp. 61–64, 74–75.
26. E. Frangakis-Syrett, *The Commerce of Smyrna in the Eighteenth Century, 1700–1820*, Atena, 1992, pp. 74–79.
27. Goffman, *Izmir*, pp. 67, 77.
28. *Ibid.*, pp. 81–84; Frangakis-Syrett, *Commerce of Smyrna*, pp. 80–81, 106.
29. Frangakis-Syrett, *Commerce of Smyrna*, p. 35.
30. Fragmente citate în Goffman, *Izmir*, p. 137; de asemenea J. Mather, *Pashas: Traders and Travellers in the Islamic World*, New Haven, CT, 2009, pp. 94, 213.
31. G. Scholem, *Sabbatai Sevi, the Mystical Messiah 1626–1676*, London, 1973, pp. 106–107, 109, n. 17; și lucrarea adesea imprecisă J. Freely, *The Lost Messiah: in Search of Sabbatai Sevi*, London, 2001, pp. 14–15.
32. Moses Pinheiro din Smirna, apud Scholem, *Sabbatai Sevi*, p. 115.
33. Scholem, *Sabbatai Sevi*, pp. 126–127.
34. Freely, *Lost Messiah*, pp. 50, 61.
35. Scholem, *Sabbatai Sevi*, pp. 358–359; Freely, *Lost Messiah*, p. 76.
36. Scholem, *Sabbatai Sevi*, pp. 396–401; Freely, *Lost Messiah*, p. 85.

37. Scholem, *Sabbatai Sevi*, pp. 374–375; Freely, *Lost Messiah*, p. 84.
38. Scrisoare către Anglia, *apud* Scholem, *Sabbatai Sevi*, p. 383.
39. Scholem, *Sabbatai Sevi*, p. 101.
40. F. Yates, *The Rosicrucian Enlightenment*, London, 1972.
41. Freely, *Lost Messiah*, p. 93.
42. *Ibid.*, pp. 133–134.
43. Scholem, *Sabbatai Sevi*, pp. 673–686.
44. Haim Abulafia, *ibid.*, p. 359.
45. M. Greene, *A Shared World: Christians and Muslims in the Early Modern Mediterranean*, Princeton, NJ, 2000, pp. 62–67, 110–119.
46. *Ibid.*, p. 17.
47. *Ibid.*, p. 14; R.C. Anderson *Naval Wars in the Levant 1559–1853*, Liverpool, 1951, pp. 121–122.
48. Anderson, *Naval Wars in the Levant*, pp. 122–125.
49. *Ibid.*, pp. 148–167.
50. *Ibid.*, pp. 181–184; Greene, *Shared World*, pp. 18, 56.
51. Greene, *Shared World*, p. 121.
52. *Ibid.*, pp. 122–140, 141–154; Greene, „Beyond northern invasions“.
53. Greene, *Shared World*, p. 155.
54. *Ibid.*, pp. 175–181.
55. J. Wansborough, *Lingua Franca: histoire d'une langue métisse en Méditerranée*, Arles, 2008.
56. J. Wansborough, *Lingua Franca in the Mediterranean*, Richmond, Surrey, 1996.
57. H. Kahane, R. Kahane, A. Tietze, *The Lingua Franca in the Levant: Turkish Nautical Terms of Italian and Greek Origin*, Urbana, IL, 1958.
58. G. Cifoletti, *La lingua franca mediterranea*, Quaderni patavini di linguistica, monografie, nr. 5, Padua, 1989, p. 74; *Dictionnaire de la langue franque ou petit mauresque*, Marseille, 1830, p. 6, reluat în Cifoletti, *Lingua franca*, pp. 72–84.
59. R. Davis, *Christian Slaves, Muslim Masters: White Slavery in the Mediterranean, the Barbary Coast and Italy, 1500–1800*, Basingstoke, 2003, pp. 25, 57, 114–115; A. Tinniswood, *Pirates of Barbary: Corsairs, Conquests and Captivity in the Seventeenth-century Mediterranean*, London, 2010, pp. 58–61; Cifoletti, *Lingua franca*, p. 108.

7. Încurajarea străinilor, 1650–1780

1. R.C. Anderson, *Naval Wars in the Levant 1559–1853*, Liverpool, 1951, pp. 194–211, 236, 264–270.
2. G. Hills, *Rock of Contention: a History of Gibraltar*, London, 1974, pp. 142–146.
3. E. Routh, *Tangier: England's Lost Atlantic Outpost 1661–1684*, London, 1912, p. 10; A. Tinniswood, *Pirates of Barbary: Corsairs, Conquests and Captivity in the Seventeenth-century Mediterranean*, London, 2010, p. 204.
4. Routh, *Tangier*, p. 27.
5. S. Pepys, *The Tangier Papers of Samuel Pepys*, ed. E. Chappell, Navy Records Society, vol. 73, London, 1935, p. 88; A. Smithers, *The Tangier Campaign: the Birth of the British Army*, Stroud, 2003, pp. 31–32.
6. Routh, *Tangier*, pp. 21, 28.
7. *Apud ibid.*, pp. 23–24; Bromley, în J. Baltharpe, *The Straights Voyage or St David's Poem*, ed. J.S. Bromley, Luttrell Society, Oxford, 1959, pp. XXVII–XXVIII.
8. Routh, *Tangier*, pp. 66–69; Smithers, *Tangier Campaign*, pp. 49–53.
9. Pepys, *Tangier Papers*, p. 97; Routh, *Tangier*, pp. 272–276.
10. Pepys, *Tangier Papers*, p. 41.
11. Tinniswood, *Pirates of Barbary*, pp. 211–215.
12. Routh, *Tangier*, p. 81; de asemenea, opinia lui Sir Henry Sheres's în Tinniswood, *Pirates of Barbary*, p. 205.
13. Routh, *Tangier*, pp. 82–86.
14. Pepys, *Tangier Papers*, p. 77; Hills, *Rock of Contention*, p. 150; Routh, *Tangier*, pp. 242–244.
15. Pepys, *Tangier Papers*, p. 65; Routh, *Tangier*, pp. 247–266; de asemenea, ilustrația din fața p. 266; Smithers, *Tangier Campaign*, pp. 142–149; Tinniswood, *Pirates of Barbary*, pp. 242–253.
16. Earl of Portland, *apud Hills, Rock of Contention*, pp. 157–158; M. Alexander, *Gibraltar: Conquered by No Enemy*, Stroud, 2008, p. 45.
17. Hills, *Rock of Contention*, pp. 158–159.
18. S. Conn, *Gibraltar in British Diplomacy in the Eighteenth Century*, New Haven, CT, 1942, p. 5.
19. Hills, *Rock of Contention*, pp. 167–169, și apendice A, pp. 475–477; M. Harvey, *Gibraltar: a History*, ed. a 2-a, Staplehurst, Kent, 2000, p. 65; S. Constantine, *Community and Identity: the Making of Modern Gibraltar since 1704*, Manchester, 2009, p. 12.
20. *Apud Hills, Rock of Contention*, p. 174 din minutele consiliului.

21. *Ibid.*, pp. 176–177.
22. *Ibid.*, pp. 183, 195.
23. *Apud* Conn, *Gibraltar in British Diplomacy*, p. 6.
24. Fragmente citate în Hills, *Rock of Contention*, pp. 204–205.
25. *Ibid.*, p. 219.
26. Clauzele tratatului de la Utrecht, *ibid.*, pp. 222–223; Conn, *Gibraltar in British Diplomacy*, pp. 18–22, 25–26.
27. Constantine, *Community and Identity*, pp. 14–34.
28. Baltharpe, *Straights Voyage*, pp. XXV, 61.
29. D. Gregory, *Minorca, the Illusory Prize: a history of the British Occupations of Minorca between 1708 and 1802*, Rutherford, NJ, 1990, pp. 206–207; Conn, *Gibraltar in British Diplomacy*, pp. 28–111; M. Mata, *Conquests and Reconquests of Minorca*, Barcelona, 1984, pp. 129–160.
30. Gregory, *Minorca*, p. 26.
31. J. Sloss, *A Small Affair: the French Occupation of Minorca during the Seven Years War*, Tetbury, 2000, pp. 40–43; Gregory, *Minorca*, pp. 35–36, 144–146.
32. *Apud* Gregory, *Minorca*, p. 26.
33. Mata, *Conquests and Reconquests*, p. 160.
34. *Ibid.*, p. 163; J. Sloss, *Richard Kane Governor of Minorca*, Tetbury, 1995, p. 224; Gregory, *Minorca*, pp. 59–60, 151.
35. Gregory, *Minorca*, pp. 90, 156; Mata, *Conquests and Reconquests*, p. 164.
36. E. Frangakis-Syrett, *The Commerce of Smyrna in the Eighteenth Century, 1700–1820*, Atena, 1992, pp. 119–121, 131; Gregory, *Minorca*, pp. 144, 149–155 și p. 247, n. 1, sinteză a unor puncte din R. Davis, *The Rise of the English Shipping Industry in the Seventeenth and Eighteenth Centuries*, Newton Abbot, 1962, p. 256; R. Davis, „English foreign trade“, în W. Minchinton (ed.), *The Growth of English Overseas Trade in the Seventeenth and Eighteenth Centuries*, London, 1969, p. 108 și tabelul din fața p. 118; Gregory, *Minorca*, pp. 144, 149–155.
37. Sloss, *Richard Kane*, p. 210; Gregory, *Minorca*, pp. 71, 119, 122, 132–134.
38. Gregory, *Minorca*, pp. 126–127; Mata, *Conquests and Reconquests*, p. 164.
39. Mata, *Conquests and Reconquests*, pp. 237–238.
40. Sloss, *Small Affair*, pp. 2–4.
41. Mr Consul Banks, în H.W. Richmond (ed.), *Papers Relating to the Loss of Minorca in 1756*, Navy Records Society, London, 1913, vol. 42, p. 34, v. de asemenea pp. 38,

50; B. Tunstall, *Admiral Byng and the Loss of Minorca*, London, 1928, pp. 22, 32, 39; D. Pope, *At 12 Mr Byng Was Shot*, London, 1962, pp. 36, 38 și p. 315, n. 6.

42. Pope, *At 12 Mr Byng Was Shot*, pp. 59–60, 65.

43. Tunstall, *Admiral Byng*, p. 103.

44. Sloss, *Small Affair*, pp. 7–16.

45. Text din Pope, *At 12 Mr Byng Was Shot*, apendice V, p. 311; Tunstall, *Admiral Byng*, pp. 137–139.

46. Pope, *At 12 Mr Byng Was Shot*, pp. 294–302.

47. I. De Madariaga, *Britain, Russia, and the Armed Neutrality of 1780: Sir James Harris's Mission to St Petersburg during the Amercian Revolution*, New Haven, CT and London, 1962, pp. 239–263, 295–300.

8. Perspectiva rusească, 1760–1805

1. R.C. Anderson, *Naval Wars in the Levant 1559–1853*, Liverpool, 1951, pp. 237–242, 270–276.

2. M.S. Anderson, „Great Britain and the Russian fleet, 1769–1770“, *Slavonic and East European Review*, vol. 31, 1952, pp. 148–150, 152, 154.

3. N. Saul, *Russia and the Mediterranean 1797–1807*, Chicago, IL, 1970, p. 4.

4. Anderson, „Great Britain and the Russian Fleet“, p. 150; M.S. Anderson, „Great Britain and the Russo-Turkish war of 1768–1774“, *English Historical Review*, vol. 69, 1954, pp. 39–58.

5. Anderson, „Great Britain and the Russian fleet“, pp. 153, 155–156, 158–159; Anderson, *Naval Wars in the Levant*, p. 281; D. Gregory, *Minorca, the Illusory Prize: a History of the British Occupations of Minorca between 1708 and 1802*, Rutherford, NJ, 1990, p. 141.

6. Anderson, *Naval Wars in the Levant*, pp. 286–291; E.V. Tarlé, *Chesmenskii boy i pervaya russkaya ekspeditsiya v Arkhipelag 1769–1774*, Moscova, 1945, p. 105, n. 1; F.S. Krinitsyn, *Chesmenskoye srazhenye*, Moscova, 1962, pp. 32–34 (hărți).

7. Anderson, „Great Britain and the Russo-Turkish war“, pp. 56–57.

8. Anderson, *Naval Wars in the Levant*, pp. 286–305.

9. Saul, *Russia and the Mediterranean*, pp. 7–8; Anderson, „Great Britain and the Russo-Turkish war“, p. 46.

10. S. Conn, *Gibraltar in British Diplomacy in the Eighteenth Century*, New Haven, CT, 1942, pp. 174–176, 189–198; T.H. McGuffie, *The Siege of Gibraltar 1779–*

1783, London, 1965; M. Alexander, *Gibraltar: Conquered by No Enemy*, Stroud, 2008, pp. 92–114.

11. I. de Madariaga, *Britain, Russia and the Armed Neutrality of 1780: Sir James Harris's Mission to St Petersburg during the American Revolution*, New Haven, CT/London, 1962, pp. 240–244, 250–252, 258, 263, 298–299; Gregory, *Minorca*, pp. 187–199.

12. *Apud* Saul, *Russia and the Mediterranean*, p. 12, din *Annual Register of 1788, or a View of the History, Politics, and Literature for the Year 1788*, London, 1789, p. 59.

13. M.S. Anderson, „Russia in the Mediterranean, 1788–1791: a little-known chapter in the history of naval warfare and privateering“, *Mariner's Mirror*, vol. 45, 1959, p. 26.

14. *Ibid.*, pp. 27–31.

15. Saul, *Russia and the Mediterranean*, pp. 178–179.

16. *Ibid.*, p. 27.

17. R. Cavaliero, *The Last of the Crusaders: the Knights of St John and Malta in the Eighteenth Century*, ed. a 2-a, London, 2009, p. 103.

18. *Ibid.*, pp. 144–149.

19. *Ibid.*, pp. 181–201.

20. D. Gregory, *Malta, Britain, and the European Powers, 1793–1815*, Cranbury, NJ, 1996, p. 105; Cavaliero, *Last of the Crusaders*, pp. 155, 158.

21. *Cf.* Saul, *Russia and the Mediterranean*, p. 35.

22. Gregory, *Malta, Britain*, p. 106; Saul, *Russia and the Mediterranean*, pp. 36–38.

23. M. Crook, *Toulon in War and Revolution: from the Ancien Régime to the Restoration, 1750–1820*, Manchester, 1991, pp. 139–148; D. Gregory, *The Ungovernable Rock: a History of the Anglo-Corsican Kingdom and its Role in Britain's Mediterranean Strategy during the Revolutionary War (1793–1797)*, Madison, WI, 1985, pp. 52–57; N.A.M. Rodger, *The Command of the Ocean: a Naval History of Britain 1649–1815*, London, 2004, p. 429.

24. P. Mackesy, *The War in the Mediterranean 1803–1810*, London, 1957, pp. 5, 7, 13.

25. Gregory, *Ungovernable Rock*, pp. 30–31, 47.

26. D. Carrington, *Granite Island: a Portrait of Corsica*, London, 1971.

27. Gregory, *Ungovernable Rock*, pp. 63, 73, 80–84.

28. Huntingdon Record Office, documentele Sismey 3658/E4 (e).

29. *Apud* Saul, *Russia and the Mediterranean*, p. 39, din J.E. Howard, *Letters and Documents of Napoleon*, vol. 1,

- The Rise to Power*, London, 1961, p. 191.
30. Cavaliero, *Last of the Crusaders*, pp. 9–101.
 31. Saul, *Russia and the Mediterranean*, pp. 39–40.
 32. Cavaliero, *Last of the Crusaders*, pp. 223, 226.
 33. *Ibid.*, pp. 223–224; Saul, *Russia and the Mediterranean*, pp. 41–42.
 34. Cf. Saul, *Russia and the Mediterranean*, p. 45.
 35. Cavaliero, *Last of the Crusaders*, pp. 236, 238, 242.
 36. Conte Philip Cobenzl, *apud ibid.*, p. 238; Greogry, *Malta, Britain*, p. 108.
 37. R. Knight, *The Pursuit of Victory: the Life and Achievement of Horatio Nelson*, London, 2005, pp. 288–303; P. Padfield, *Maritime Power and the Struggle for Freedom: Naval Campaigns That Shaped the Modern World 1788–1851*, London, 2003, pp. 147–171.
 38. Saul, *Russia and the Mediterranean*, p. 65.
 39. Knight, *Pursuit of Victory*, p. 675.
 40. Saul, *Russia and the Mediterranean*, pp. 79, 87; Gregory, *Malta, Britain*, p. 109.
 41. Saul, *Russia and the Mediterranean*, p. 99.
 42. *Apud ibid.*, pp. 124–129.
 43. *Ibid.*, p. 128.
 44. Gregory, *Malta, Britain*, pp. 113, 115.
 45. Saul, *Russia and the Mediterranean*, pp. 145–146.
 46. Knight, *Pursuit of Victory*, pp. 362–384.
 47. Saul, *Russia and the Mediterranean*, pp. 162–163; Gregory, *Malta, Britain*, pp. 116–140.
 48. *Apud* Saul, *Russia and the Mediterranean*, p. 185.
 49. *Ibid.*, p. 186.
 50. Knight, *Pursuit of Victory*, pp. 437–450.
 51. *Ibid.*, pp. 501–524.
 52. Saul, *Russia and the Mediterranean*, p. 198.
 53. R. Harris, *Dubrovnik: a History*, London, 2003, pp. 397–401.
 54. Anderson, *Naval Wars in the Levant*, pp. 431–437; Saul, *Russia and the Mediterranean*, pp. 198–206.
 55. Harris, *Dubrovnik*, p. 397.
 56. Anderson, *Naval Wars in the Levant*, pp. 449–453.
 57. Anderson, *Naval Wars in the Levant*, pp. 457–458; Mackesy, *War in the Mediterranean*, p. 211; Saul, *Russia and the Mediterranean*, pp. 216–220, 222; L. Sondhaus, *The Habsburg Empire and the Sea: Austrian Naval Policy 1797–1866*, West Lafayette, IN, 1989, p. 19.

9. Dei, bei și pașale, 1800–1830

1. P. Mackey, *The War in the Mediterranean 1803–1810*, London, 1957, pp. 121–153.
2. In 1803, *ibid.*, p. 21.
3. *Ibid.*, pp. 98, 319.
4. *Ibid.*, apendice 1 și 5, pp. 398, 403–404.
5. R. Knight, *The Pursuit of Victory: the Life and Achievement of Horatio Nelson*, London, 2005, p. 555.
6. Mackesy, *War in the Mediterranean*, p. 229.
7. *Ibid.*, pp. 352–355; L. Soundhaus, *The Habsburg Empire and the Sea: Austrian Naval Policy 1797–1866*, West Lafayette, IN, 1989, p. 42; M. Pratt, *Britain's Greek Empire: Reflections on the History of the Ionian Islands from the Fall of Byzantium*, London, 1978.
8. D. Gregory, *Sicily, the Insecure Base: a History of the British Occupation of Sicily, 1806–1815*, Madison, WI, 1988; Knight, *Pursuit of Victory*, pp. 307–327.
9. Mackesy, *War in the Mediterranean*, p. 375.
10. F. Tabak, *The Waning of the Mediterranean 1550–1870: a Geohistorical Approach*, Baltimore, MD, 2008, pp. 221–225; D. Mack Smith, *A History of Sicily*, vol. 3, *Modern Sicily after 1713*, London, 1968, pp. 272–274; Gregory, *Sicily*, p. 37.
11. L. Wright, J. Macleod, *The First Americans in North Africa: William Eaton's Struggle for a Vigorous Policy against the Barbary Pirates, 1799–1805*, Princeton, NJ, 1945, pp. 66–68; F. Lambert, *The Barbary Wars: American Independence in the Atlantic World*, New York, 2005, p. 91; R.C. Anderson, *Naval Wars in the Levant 1559–1853*, Liverpool, 1951, pp. 394–395.
12. Lambert, *Barbary Wars*, p. 90.
13. Mărturia lui Elijah Shaw în M. Kitzen, *Tripoli and the United States at War: a History of American Relations with the Barbary States, 1785–1805*, Jefferson, NC, 1993, pp. 97–101.
14. J. London, *Victory in Tripoli: How America's War with the Barbary Pirates Established the U.S. Navy and Shaped a Nation*, Hoboken, NJ, 2005.
15. J. Wheelan, *Jefferson's War: America's First War on Terror 1801–1805*, New York, 2003, pp. xxiii, 1, 7 etc.; Lambert, *Barbary Wars*, pp. 106–107.
16. F. Leiner, *The End of Barbary Terror. America's 1815 War against the Pirates of North Africa*, New York, 2006, p. ix.
17. Lambert, *Barbary Wars*, p. 118.
18. *Ibid.*, p. 8; de asemenea, pp. 109–113.

19. *Ibid.*, pp. 9, 11, 23.
20. *Ibid.*, pp. 47, 50, 76.
21. Wright, Macleod, *First Americans*, p. 48.
22. Kitzen, *Tripoli*, pp. 49–50.
23. Citat *in extenso* în R. Zacks, *The Pirate Coast: Thomas Jefferson, the First Marines, and the Secret Mission of 1805*, New York, 2005, pp. 189–190.
24. Leiner, *End of Barbary Terror*, p. 19.
25. Wright, Macleod, *First Americans*, pp. 54–55; Lambert, *Barbary Wars*, p. 31.
26. Lambert, *Barbary Wars*, pp. 30, 34.
27. Kitzen, *Tripoli*, pp. 19–20; Lambert, *Barbary Wars*, p. 87.
28. Lambert, *Barbary Wars*, pp. 100–103; Kitzen, *Tripoli*, pp. 40–42; Wheelan, *Jefferson's War*, pp. 96–97; Anderson, *Naval Wars in the Levant*, p. 396.
29. Lambert, *Barbary Wars*, p. 101; Anderson, *Naval Wars in the Levant*, pp. 397, 403.
30. Lambert, *Barbary Wars*, pp. 133–134; Anderson, *Naval Wars in the Levant*, p. 407.
31. Lambert, *Barbary Wars*, pp. 140–144; Kitzen, *Tripoli*, pp. 93–113.
32. Lambert, *Barbary Wars*, pp. 146–148; Kitzen, *Tripoli*, p. 122 și ilustrațiile de la pp. 123–124.
33. Lambert, *Barbary Wars*, pp. 130–154; Kitzen, *Tripoli*, pp. 135–176.
34. Leiner, *End of Barbary Terror*, p. 23.
35. *Ibid.*, pp. 26–36.
36. Ordine către Decatur, *ibid.*, apendice i, pp. 183–186.
37. Lambert, *Barbary Wars*, pp. 189–193; Leiner, *End of Barbary Terror*, pp. 87–122, și apendice iii, pp. 189–194, pentru tratatul din Alger.
38. Leiner, *End of Barbary Terror*, apendice iii, pp. 189–194 (p. 189 pentru articolul 2); Lambert, *Barbary Wars*, p. 195.
39. G. Contis, „Environment, health and disease in Alexandria and the Nile Delta“, în A. Hirst, M. Silk (eds), *Alexandria, Real and Imagined*, ed. a 2-a, Cairo, 2006, p. 229.
40. O. Abdel-Aziz Omar, „Alexandria during the period of the Ottoman conquest to the end of the reign of Ismail“, în *The History and Civilisation of Alexandria across the Ages*, ed. a 2-a, Alexandria, 2000, pp. 154, 158–159.
41. Anderson, *Naval Wars in the Levant*, pp. 483, 486–487.

42. *Ibid.*, p. 508; Sondhaus, *Habsburg Empire and the Sea*, p. 63.
43. Anderson, *Naval Wars in the Levant*, pp. 492–493.
44. *Ibid.*, pp. 523–536.
45. K. Fahmy, „Towards a social history of modern Alexandria“, în Hirst, Silk (eds), *Alexandria, Real and Imagined*, pp. 283–284.
46. J. Abun-Nasr, *A History of the Maghrib in the Islamic Period*, Cambridge, 1987, p. 249.
47. *Ibid.*, pp. 164, 166, 251, 254.
48. *Ibid.*, p. 261.

Partea a V-a

A cincea Mediterană, 1830–2010

1. Estul și Vestul se vor întâlni întotdeauna, 1830–1900

1. Cf. tendențioasa lucrare a lui E. Said *Orientalism*, London, 1978.
2. Z. Karebell, *Parting the Desert: the Creation of the Suez Canal*, London, 2003, pp. 147, 183.
3. *Ibid.*, pp. 28–37; J. Marlowe, *The Making of the Suez Canal*, London, 1964, pp. 44–45.
4. Marlowe, *Making of the Suez Canal*, pp. 1–3.
5. Karabell, *Parting the Desert*, pp. 56–57; Lord Kinross, *Between Two Seas: the Creation of the Suez Canal*, London, 1968, pp. 20–30.
6. Kinross, *Between Two Seas*, pp. 32–33; R. Coons, *Steamships, Statesmen, and Bureaucrats: Austrian Policy towards the Steam Navigation Company of the Austrian Lloyd 1836–1848*, Wiesbaden, 1975, pp. 148–161.
7. Karabell, *Parting the Desert*, pp. 131–132; Kinross, *Between Two Seas*, pp. 98–99.
8. Karabell, *Parting the Dessert*, p. 183.
9. *Ibid.*, pp. 208–211; Kinross, *Between Two Seas*, pp. 222–225.
10. Marlowe, *Making of the Suez Canal*, pp. 227, 231.
11. Karabell, *Parting the Desert*, p. 254; Kinross, *Between Two Seas*, pp. 246.
12. Kinross, *Between Two Seas*, p. 253.
13. G. Lo Giudice, *L’Austria, Trieste ed il Canale di Suez* (ed. a 2-a a cărții *Trieste, l’Austria ed il Canale di Suez*, Catania, 1979), Catania, 1981, pp. 163–167, 180–181; Kinross, *Between Two Seas*, p. 287; Karabell, *Parting the Desert*, p. 269.

14. Lo Giudice, *Austria, Trieste*, p. 180, tabelul 20; p. 181, graficul 7; Raportul Consiliului Comercial *apud* Marlowe, *Making of the Suez Canal*, p. 260.
15. Karabell, *Parting the Dessert*, p. 260; Kinross, *Between Two Seas*, p. 287.
16. Marlowe, *Making of the Suez Canal*, pp. 255–275; Karabell, *Parting the Desert*, pp. 262–265; R. Blake, *Disraeli*, London, 1966, pp. 581–587.
17. Marlowe, *Making of the Suez Canal*, pp. 255–275, 313–320; Kinross, *Between Two Seas*, pp. 293–309, 313–314; Karabell, *Parting the Desert*, pp. 262–265.
18. *Apud* Coons, *Steamships, Statesmen*, p. 55: „Dämpschiffe warden und können niemals Frachtschiffe seyn“.
19. *Ibid.*, pp. 26–27, 35, 63.
20. *Ibid.*, p. 61.
21. L. Sondhaus, *The Habsburg Empire and the Sea: Austrian Naval Policy 1797–1866*, West Lafayette, IN, 1989, p. 95.
22. *Apud* Coons, *Steamships, Statesmen*, p. 63.
23. U. Cova, *Commercio e navigazione a Trieste e nella monarchia asburgica da Maria Teresa al 1915*, *Civiltà del Risorgimento*, vol. 45, Udine, 1992, p. 171, nr. 13; Coons, *Steamships, Statesmen*, pp. 129–132.
24. Sondhaus, *Habsburg Empire and the Sea*, pp. 5–7, 13, 36.
25. *Ibid.*, pp. 184–187, 209–213.
26. *Ibid.*, pp. 252–259, 273 (diagrama luptei).
27. *Ibid.*, pp. 36–38, 129, 151, 178–179, 259; L. Soundhaus, *The Naval Policy of Austria-Hungary, 1867–1918*, West Lafayette, IN, 1994, pp. 6–7.
28. *Apud* Coons, *Steamships, Statesmen*, p. 3; v. de asemenea Lo Giudice, *Austria, Trieste*, p. 221.
29. Cova, *Commercio e navigazione*, pp. 10, 28–29, 74–75; Sondhaus, *Habsburg Empire and the Sea*, pp. 2–3, 12–13.
30. L. Dubin, *The Port Jews of Habsburg Trieste: Absolutist Politics and Enlightenment Culture*, Stanford, CA, 1999, pp. 44–45.
31. *Ibid.*, pp. 3–4, 10–17, 43.
32. *Ibid.*, pp. 164–173.
33. *Ibid.*, p. 32; Coons, *Steamships, Statesmen*, p. 9; Cova, *Commercio e navigazione*, p. 153.
34. C. Russell, „Italo Svevo’s Trieste“, *Italica*, vol. 52, 1975, pp. 3–36; A.J.P. Taylor, *The Habsburg Monarchy*

1809–1918: a History of the Austrian Empire and Austria-Hungary, London, 1948, pp. 201–203.

35. Lo Giudice, *Austria, Trieste*, pp. 135, 137, 142, 145–146, tabelele 8, 9, 10, 14, 16.

36. *Ibid.*, pp. 205–206, tabelul 29 și graficul 13.

2. Grecii și ne-grecii, 1830–1920

1. J. Black, *The British Abroad: the Grand Tour in the Eighteenth Century*, Stroud, 1992.

2. R. Jenkyns, *The Victorians and Ancient Greece*, Oxford, 1980, pp. 133–139.

3. *Ibid.*, pp. 313–315, 318–324; C. Wood, *Olympian Dreamers: Victorian Classical Painters 1860–1914*, London, 1983, pp. 106–130; *J.W. Waterhouse: the Modern Pre-Raphaelite*, Royal Academy of Arts, London, 2009.

4. C. Gere, *Cnossos and the Prophets of Modernism*, Chicago, IL, 2009, p. 20.

5. *Ibid.*, pp. 38–44.

6. T. Detorakis, *History of Crete*, Heraklion, 1994, pp. 368–372.

7. *Ibid.*, pp. 295–296, 320–326, 349 (o viziune foarte părtinitoare).

8. Gere, *Cnossos*, p. 73.

9. *Ibid.*, pp. 67, 82–85.

10. A. Gazioğlu, *The Turks in Cyprus: a Province of the Ottoman Empire (1571–1878)*, London/Nicosia, 1990, pp. 220, 242–248.

11. *Ibid.*, pp. 216–217.

12. Giovanni Mariti (1769), *apud. ibid.*, p. 155.

13. Arhiducele Luis Salvator al Austriei, *ibid.*, pp. 164–165.

14. *Ibid.*, pp. 225–234.

15. R. Rhodes James, *Gallipoli*, ed. a 2-a, London, 2004, p. 4.

16. A. Nevzar, *Nationalism amongst the Turks of Cyprus: the First Wave*, Acta Universitatis Ouluensis, Humaniora, Oulu, 2005.

17. M. Mazower, *Salonica, City of Ghosts: Christians, Muslims and Jews 1430–1950*, London, 2004, p. 6.

18. *Ibid.*, p. 194.

19. *Ibid.*, p. 242.

20. *Ibid.*, p. 253.

21. L. Sciaky, *Farewell to Ottoman Salonica*, Istanbul, 2000, p. 37 (și o altă ediție, *Farewell to Salonica: a City at the Crossroads*, London, 2007).

22. R. Patai, *Vanished Worlds of Jewry*, London, 1981, pp. 90–91; Mazower, *Salonica*, p. 237.
23. Mazower, *Salonica*, p. 234; de asemenea, Sciaky, *Farewell to Ottoman Salonica*, pp. 92–93.
24. Sciaky, *Farewell to Ottoman Salonica*, p. 37.
25. Mazower, *Salonica*, pp. 264–265; Sciaky, *Farewell to Ottoman Salonica*, pp. 73–74.
26. Mazower, *Salonica*, pp. 266–268; Sciaky, *Farewell to Ottoman Salonica*, pp. 75–81.
27. Mazower, *Salonica*, p. 303.

3. Ieșirea din scenă a otomanilor, 1900–1918

1. R. Patai, *Vanished Worlds of Jewry*, London, 1981, p. 120.
2. J. Abun-Nasr, *A History of the Maghrib in the Islamic Period*, Cambridge, 1987, pp. 309, 376–381.
3. *Ibid.*, pp. 281–293.
4. *Ibid.*, pp. 319–323.
5. N. Doumanis, *Myth and Memory in the Mediterranean: Remembering Fascism's Empire*, Basingstoke, 1997.
6. R. Rhodes James, *Gallipoli*, ed. a 2-a, London, 2004, pp. 9–11; P. Halpern, *The Mediterranean Naval Situation 1908–1914*, Cambridge, MA, 1971, pp. 357–358; M. Hickey, *The First World War*, vol. 4: *The Mediterranean Front 1914–1923*, Botley, Oxon, 2002, pp. 33–34.
7. Hickey, *Mediterranean Front*, p. 36.
8. Rhodes James, *Gallipoli*, pp. 23, 33–37.
9. *Ibid.*, pp. 16–17; P. Halpern, *A Naval History of World War I*, London, 1994, pp. 106–109.
10. *Apud* Rhodes James, *Gallipoli*, p. 33.
11. *Ibid.*, p. 38.
12. *Ibid.*, pp. 40–41; Halpern, *Naval History*, pp. 112, 118.
13. Rhodes James, *Gallipoli*, pp. 61–64; Halpern, *Naval History*, p. 115.
14. Halpern, *Naval History*, p. 113.
15. J.W. Streets, „Gallipoli“, în L. Macdonald (ed.), *Anthem for Doomed Youth: Poets of the Great War*, London, 2000, p. 45. [Traducerea poemului ne aparține. (N. tr.)]
16. Rhodes James, *Gallipoli*, p. 348; Halpern, *Naval History*, pp. 106–109.
17. Halpern, *Mediterranean Naval Situation*, pp. 287–290.
18. L. Sondhaus, *The Naval Policy of Austria-Hungary, 1867–1918*, West Lafayette, IN, 1994, pp. 318–324.

19. *Ibid.*, pp. 258–259; Halpern, *Mediterranean Naval Situation*, p. 365; Halpern, *Naval History*, pp. 142–143.

20. Sondhaus, *Naval Policy of Austria-Hungary*, pp. 275–279, 286; Halpern, *Naval History*, pp. 148, 381–385; P. Halpern, *The Naval War in the Mediterranean, 1914–1918*, London, 1987, pp. 107–119, 132–133.

21. Sondhaus, *Naval Policy of Austria-Hungary*, pp. 285–286.

22. Halpern, *Mediterranean Naval Situation*, pp. 329–330, 337–342; Sondhaus, *Naval Policy of Austria-Hungary*, pp. 307–308; Halpern, *Naval History*, p. 393; Halpern, *Naval War*, p. 344.

23. Halpern, *Naval History*, p. 396; Halpern, *Naval War*, pp. 386–394.

4. Poveste despre patru orașe și jumătate, 1900–1950

1. M. Housepian, *Smyrna 1922*, London, 1972, p. 83.

2. G. Milton, *Paradise Lost – Smyrna 1922: the Destruction of Islam's City of Tolerance*, London, 2008, pp. 84–88.

3. H. Georgelin, *La fin de Smyrne: du cosmopolitisme aux nationalismes*, Paris, 2005; M.-C. Smyrnelis (ed.), *Smyrne: la ville oubliée? Mémoires d'un grand port ottoman, 1830–1930*, Paris, 2006.

4. Milton, *Paradise Lost – Smyrna 1922*, pp. 86–87, 98–99; Housepian, *Smyrna 1922*, pp. 124–125.

5. H. Nahum, „En regardant une photographie: une famille juive de Smyrne en 1900“, în Smyrnelis, *Smyrne: la ville oubliée?*, p. 103.

6. E. Frangakis-Syrett, *The Commerce of Smyrna in the Eighteenth Century, 1700–1820*, Atena, 1992, pp. 121, 207–214; E. Frangakis-Syrett, „Le développement d'un port méditerranéen d'importance internationale: Smyrne (1700–1914)“, în Smyrnelis, *Smyrne: la ville oubliée?*, pp. 23, 37, 45–49; și, în același volum, O. Schmitt, „Levantins, Européens et jeux d'identité“, pp. 106–119.

7. Milton, *Paradise Lost – Smyrna 1922*, pp. 16–19; Frangakis-Syrett, „Développement d'un port“, p. 41.

8. Georgelin, *Fin de Smyrne*, pp. 44–50.

9. Milton, *Paradise Lost – Smyrna 1922*, pp. 36–38, 121, 127–128, 155, 178.

10. *Ibid.*, pp. 128–134; Housepian, *Smyrna 1922*, pp. 63–64, 76.

11. Milton, *Paradise Lost – Smyrna 1922*, pp. 176, 322, 332, 354; Housepian, *Smyrna 1922*, pp. 191–192.
12. M. Haag, *Alexandria Illustrated*, ed. a 2-a, Cairo, 2004, pp. 8–20; M. Haag, *Alexandria, City of Memory*, New Haven, CT, 2004, pp. 150–151.
13. Haag, *Alexandria, City of Memory*, p. 17; E. Breccia, *Alexandria ad Aegyptum: a Guide to the Ancient and Modern Town and to its Graeco-Roman Museum*, Bergamo și Alexandria, 1922; K. Fahmy, „Towards a social history of modern Alexandria“, în A. Hirst, M. Silk (eds), *Alexandria Real and Imagined*, ed. a 2-a, Cairo, 2006, p. 282.
14. Haag, *Alexandria, City of Memory*, pp. 136–137.
15. R. Mabro, „Alexandria 1860–1960: the cosmopolitan identity“, în Hirst, Silk, *Alexandria Real and Imagined*, pp. 254–257.
16. J. Mawas, N. Mawas (*née* Pinto), intervenție în M. Awad, S. Hamouda, *Voices from Constantinopolitan Alexandria*, Alexandria, 2006, p. 41.
17. A. Aciman, *Out of Egypt*, London, 1996, p. 4; K. Fahmy, „For Cavafy, with love and squalor: some critical notes on the history and historiography of modern Alexandria“, în Hirst, Silk, *Alexandria Real and Imagined*, pp. 274–277.
18. Haag, *Alexandria, City of Memory*, pp. 139–150.
19. L. Durrell, *Justine*, London, 1957; v., de același autor, *Bitter Lemons of Cyprus*, London, 1957.
20. M. Awad, S. Hamouda (eds), *The Zoghebs: an Alexandrian Saga*, Alexandria and Mediterranean Research Center monographs, vol. 2, Alexandria, 2005, p. xxxix.
21. S. Hamouda, *Omar Toussoun Prince of Alexandria*, Alexandria and Mediterranean Research monographs, vol. 1, Alexandria, 2005, pp. 11, 27, 35.
22. *Apud* M. Allott în E.M. Forster, *Alexandria: a History and Guide and Pharos and Pharillon*, ed. M. Allott, London, 2004, p. xv.
23. Kavafis, „The gods abandon Antony“, trad. de D. Ricks, „Cavafy’s Alexandrianism“, în Hirst, Silk, *Alexandria Real and Imagined*, p. 346; E. Keeley, *Cavafy’s Alexandria*, ed. a 2-a, Princeton, NJ, 1996, p. 6; Fahmy, „For Cavafy“, p. 274; de asemenea, N. Woodsworth, *The Liquid Continent: a Mediterranean Trilogy*, vol. 1, Alexandria, London, 2009, p. 175.
24. Y. Shavit, *Tel Aviv: naissance d’une ville (1909–1936)*, Paris, 2004, pp. 9, 44–46.

25. J. Schlör, *Tel Aviv: from Dream to City*, London, 1999, pp. 43–44; M. LeVine, *Overthrowing Geography: Jaffa, Tel Aviv, and the Struggle for Palestine, 1880–1948*, Berkeley și Los Angeles, CA, 2005, pp. 60, 72.
26. Schlör, *Tel Aviv*, p. 211.
27. *Apud* A. LeBor, *City of Oranges: Arabs and Jews in Jaffa*, London, 2006, p. 30; Shavir, *Tel Aviv*, p. 31.
28. LeVine, *Overthrowing Geography*, p. 285, n. 2.
29. *Bare Feet on Golden Sands: the Abulafia Family's Story* (ebraică), Tel Aviv, 2006, pp. 18–21.
30. Shavit, *Tel Aviv*, pp. 81–84.
31. LeBor, *City of Oranges*, pp. 12–13; LeVine, *Overthrowing Geography*, pp. 33–34.
32. LeBor, *City of Oranges*, pp. 38–41; Schlör; *Tel Aviv*, p. 208.
33. Shavit, *Tel Aviv*, pp. 90–91.
34. *Ibid.*, pp. 9, 34.
35. *Ibid.*, pp. 55–56.
36. LeVine, *Overthrowing Geography*, p. 88; LeBor, *City of Oranges*, pp. 46–47; Schlör, *Tel Aviv*, pp. 180, 183–185.
37. Schlör, *Tel Aviv*, pp. 191–199.
38. LeVine, *Overthrowing Geography*, p. 138, fig. 8.
39. P. Halpern, *The Naval War in the Mediterranean, 1914–1918*, London, 1987, pp. 295–300; M. Hickey, *The First World War*, vol. 4: *The Mediterranean Front 1914–1923*, Botley, Oxon, 2002, pp. 65–69.
40. M. Mazower, *Salonica, City of Ghosts: Christians, Muslims and Jews 1430–1950*, London, 2004, pp. 345, 359–360.
41. *Ibid.*, pp. 402–408.
42. *Ibid.*, pp. 423–424.
43. R. Patai, *Vanished Worlds of Jewry*, London, 1981, p. 97.
44. C. Ferrara degli Uberti, „The «Jewish nation» of Livorno: a port Jewry on the road to emancipation“, în D. Cesarini, G. Romain (eds), *Jews and Port Cities 1590–1990: Commerce, Community and Cosmopolitanism*, London, 2006, p. 165; D. LoRomer, *Merchants and Reform in Livorno, 1814–1868*, Berkeley/Los Angeles, CA, 1987, p. 15.
45. LeBor, *City of Oranges*, pp. 2, 125–135; B. Morris, *The Birth of the Palestinian Refugee Problem, 1917–1949*, Cambridge, 1997, pp. 95–97, 101.
46. Biblia, *Cartea înțelepciunii lui Isus, fiul lui Sirah* (*Ecclesiasticus*) 44:9.

5. Mare Nostrum – din nou, 1918–1945

1. D. Porch, *Hitler's Mediterranean Gamble: the North African and the Mediterranean Campaigns in World War II*, London, 2004, pp. xi, 5, 661; S. Ball, *The Bitter Sea: the Struggle for Mastery in the Mediterranean, 1935–1949*, London, 2009, p. xxxiii.
2. *Apud* Ball, *Bitter Sea*, pp. 10–11.
3. Porch, *Hitler's Mediterranean Gamble*, p. 48.
4. Ball, *Bitter Sea*, pp. 7, 18–19.
5. *Ibid.*, pp. 20–23; M. Haag, *Alexandria, City of Memory*, New Haven, CT, 2004, p. 151.
6. H. Thomas, *The Spanish Civil War*, London, 1961, p. 279 și n. 2.
7. T. Spooner, *Supreme Gallantry: Malta's Role in the Allied Victory 1939–1945*, London, 1996, p. 14; C. Boffa, *The Second Great Siege: Malta, 1940–1943*, Malta, 1992.
8. Porch, *Hitler's Mediterranean Gamble*, pp. 12–16, 40–46.
9. *Ibid.*, pp. 59–60; C. Smith, *England's Last War against France: Fighting Vichy 1940–1942*, London, 2009, p. 142.
10. *Apud* Ball, *Bitter Sea*, p. 41.
11. Porch, *Hitler's Mediterranean Gamble*, p. 63; Ball, *Bitter Sea*, pp. 48, 50.
12. Smith, *England's Last War*, pp. 57–94; Porch, *Hitler's Mediterranean Gamble*, pp. 62–69.
13. Ball, *Bitter Sea*, p. 51; Porch, *Hitler's Mediterranean Gamble*, p. 358.
14. Porch, *Hitler's Mediterranean Gamble*, pp. 93–95; Ball, *Bitter Sea*, pp. 56–63.
15. Ball, *Bitter Sea*, p. 68.
16. Spooner, *Supreme Gallantry*, pp. 27, 40–42, 92, 187–205.
17. V. e.g. Admiral of the Fleet Lord Lewin în Spooner, *Supreme Gallantry*, pp. xv–xvi.
18. Ball, *Bitter Sea*, p. 149.
19. Spooner, *Supreme Gallantry*, p. 17.
20. Porch, *Hitler's Mediterranean Gamble*, pp. 259–265; Ball, *Bitter Sea*, p. 133.
21. Spooner, *Supreme Gallantry*, p. 11.
22. Porch, *Hitler's Mediterranean Gamble*, pp. 158–176.
23. Ball, *Bitter Sea*, pp. 109, 148–149; Porch, *Hitler's Mediterranean Gamble*, pp. 348–351.
24. Porch, *Hitler's Mediterranean Gamble*, pp. 360–362; Ball, *Bitter Sea*, pp. 170–173; Smith, *England's Last War*, pp. 246–247, 424–425.

25. Ball, *Bitter Sea*, pp. 160–161, 167, 178, 186–187; Smith, *England's Last War*, pp. 350–351, 361–362, 366, 372–373, 402, 416. 26. Spooner, *Supreme Gallantry*, p. 281; Ball, *Bitter Sea*, p. 261.
27. Ball, *Bitter Sea*, pp. 200–209; Porch, *Hitler's Mediterranean Gamble*, p. 566.
28. Ball, *Bitter Sea*, p. 220; Porch, *Hitler's Mediterranean Gamble*, pp. 424, 429.
29. Ball, *Bitter Sea*, pp. 219–233, 239–240; Porch, *Hitler's Mediterranean Gamble*, pp. 430–452.
30. Porch, *Hitler's Mediterranean Gamble*, p. 597.
31. Ball, *Bitter Sea*, pp. 272–277, iar pentru întâlnirea de la Moscova, p. 280.

6. O Mediterană fărămițată, 1945–1990

1. S. Ball, *The Bitter Sea: the Struggle for Mastery in the Mediterranean, 1935–1949*, London, 2009, pp. 303–306.
2. E. Leggett, *The Corfu Incident*, ed. a 2-a, London, 1976, pp. 28–100.
3. *Ibid.*, pp. 113, 128–130.
4. Ball, *Bitter Sea*, pp. 309, 323.
5. Vezi, d.e., N. Bethell, *The Palestine Traingle: the Struggle between the British, the Jews and the Arabs 1935–1948*, London, 1979; M. Gilbert, *Israel: a History*, London, 1998, pp. 153–250; A. Shlaim, *The Politics of Partition: King Abdullah, the Zionists and Palestine 1921–1951*, Oxford, 1990, ed. a 2-a a lucrării sale *Collusion across the Jordan*, Oxford, 1988.
6. Ball, *Bitter Sea*, pp. 295, 305–314.
7. Apud B. Morris, *The Birth of the Palestinian Refugee Problem, 1917–1949*, Cambridge, 1997, p. 87.
8. A. LeBor, *City of Oranges: Arabs and Jews in Jaffa*, London, 2006, p. 122.
9. A. Shlaim, *The Iron Wall: Israel and the Arab World*, London, 2000, pp. 118–119; Gilbert, *Israel*, pp. 306–311; v. de asemenea Shlaim, *Politics of Partition*, p. 172.
10. Gilbert, *Israel*, pp. 297–298, 311–312, 317.
11. Shlaim, *Iron Wall*, pp. 172–173.
12. H. Thomas, *The Suez Affair*, London, 1967; Shlaim, *Iron Wall*, p. 184.
13. M. Oren, *Six Days of War: June 1967 and the Making of the Modern Middle East*, London, 2002, pp. 60–116.
14. G. Schachter, *The Italian South: Economic Development in Mediterranean Europe*, New York, 1965.

15. H. Frendo, *Malta's Quest for Independence: Reflection on the Course of Maltese History*, Malta, 1989; B. Blouet, *The Story of Malta*, ed. a 3-a, Malta, 1987, pp. 211–222.
16. L. Durrell, *Bitter Lemons of Cyprus*, London, 1957, pp. 193–194.
17. J. Ker-Lindsay, *Britain and the Cyprus Crisis 1963–1964*, Peleus: Studien zur Archäologie und Geschichte Griechenlands und Zyperns, vol. 27, Mannheim and Möhnesee, 2004, pp. 21, 51–65.
18. Durrell, *Bitter Lemons*, p. 159.
19. Ker-Lindsay, *Britain and the Cyprus Crisis*, p. 37.
20. M. Gruel-Dieudé, *Chypre et l'Union Européenne: mutations diplomatiques et politiques*, Paris, 2007, pp. 160, 165–166.
21. D. Ioannides, „The dynamics and effects of tourism evolution in Cyprus“, în Y. Apostolopoulos, P. Loukissas, L. Leontidou (eds), *Mediterranean Tourism: Facets of Socioeconomic Development and Change*, London, 2001, p. 123.
22. M. Harvey, *Gibraltar: a History*, ed. a 2-a, Staplehurst, Kent, 2000, pp. 167–168.
23. M. Alexander, *Gibraltar: Conquered by No Enemy*, Stroud, 2008, p. 237.
24. Comunicare privată de la dr. Charles Stanton.
25. Observați ambiguitățile din abordarea lui G. Hills, *Rock of Contention: a History of Gibraltar*, London, 1974.
26. Alexander, *Gibraltar*, p. 241.
27. S. Constantine, *Community and Identity: the Making of Modern Gibraltar since 1704*, Manchester, 2009, pp. 414–415.

7. Cea din urmă Mediterană, 1950–2010

1. E. David, *A Book of Mediterranean Food*, London, 1950.
2. C. Roden, *Mediterranean Cookery*, London, 1987; J. Goldstein, *Cucina Ebraica: Flavors of the Italian Jewish Kitchen*, San Francisco, 1998.
3. Informație care mi-a fost pusă la dispoziție cu amabilitate de dr. V.A. Cremona, ambasadorul maltez în Tunis, și de Julian Metcalf, ministrul justiției și afacerilor interne, Valleta.
4. L. Segreto, C. Manera și M. Pohl (eds), *Europe at the Seaside: the Economic History of Mass Tourism in the Mediterranean*, London, 2009; Y. Apostolopoulos, P.

Loukissas, L. Leontidou (eds), *Mediterranean Tourism: Facets of Socioeconomic Development and Change*, London, 2001; P. Obrador Pons, M. Craig, P. Travlou (eds), *Cultures of Mass Tourism: Doing the Mediterranean in the Age of Banal Mobilities*, Aldershot, 2009; N. Theuma, *Le tourisme en Méditerranée: une perspective socio-culturelle* (*Encyclopédie de la Méditerranée*, vol. 37, Malta și Aix-en-Provence, 2005).

5. P. Obrador Pons, M. Craig, P. Travlou, „Corrupted seas: the Mediterranean in an age of mass mobility“, în Obrador Pons *et al.* (eds), *Cultures of Mass Tourism*, pp. 163, 167.

6. K. O'Reilly, „Hosts and guests, guests and hosts; British residential tourism in the Costa del Sol“, în Obrador Pons *et al.* (eds), *Cultures of Mass Tourism*, pp. 129–142.

7. M. Boyer, „Tourism in the French Mediterranean; history and transformation“, în Apostolopoulos *et al.* (eds), *Mediterranean Tourism*, p. 47.

8. P. Battilani, „Rimini: an original mix of Italian style and foreign models“, în Segreto *et al.* (eds), *Europe at the Seaside*, p. 106.

9. Y. Mansfeld, „Acquired tourism deficiency syndrome: planning and developing tourism in Israel“, în Apostolopoulos *et al.* (eds), *Mediterranean Tourism*, pp. 166–168.

10. P. Obrador Pons, „The Mediterranean pool: cultivating hospitality in the coastal hotel“, în Obrador Pons *et al.* (eds), *Cultures of Mass Tourism*, pp. 98, 105 (fig. 5.3); D. Knox, „Mobile practice and youth tourism“, în același volum, p. 150.

11. E. Furlough, „Club Méditerranée, 1950–2002“, în Segreto *et al.* (eds), *Europe at the Seaside*, pp. 174–177.

12. Battilani, „Rimini“, pp. 107–109.

13. P. Blyth, „The growth of British air package tours, 1945–1975“, în Segreto *et al.* (eds), *Europe at the Seaside*, pp. 11–30.

14. C. Manera, J. Garau-Taberner, „The transformation of the economic model of the Balearic islands: the pioneers of mass tourism“, în Segreto *et al.* (eds), *Europe at the Seaside*, p. 36.

15. *Ibid.*, p. 32.

16. Blyth, „Growth of British air package tours“, p. 13.

17. V. Monfort Mir, J. Ivars Baidal, „Towards a sustained competitiveness of Spanish tourism“, în Apostolopoulos *et al.* (eds), *Mediterranean Tourism*, pp. 18, 27–30.

18. Blyth, „Growth of British air package tours“, pp. 12–13.
19. P. Alac, *The Bikini: a Cultural History*, New York, 2002, p. 38.
20. I. Littlewood, *Sultry Climates: Travel and Sex since the Grand Tour*, London, 2001, pp. 189–215.
21. C. Probert, *Swimwear in Vogue since 1910*, London, 1981; Alac, *Bikini*, p. 21.
22. Alac, *Bikini*, pp. 54, 94; Obrador Pons, „Mediterranean pool“, p. 103.
23. D. Abulafia, „The Mediterranean globalized“, în D. Abulafia (ed.), *The Mediterranean in History*, London and New York, 2003, p. 312.
24. Theuma, *Tourisme en Méditerranée*, p. 43.
25. Knox, „Mobile practice“, pp. 150–151.
26. M. Crang, P. Travlou, „The island that was not there: producing Corelli’s island, staging Kefalonia“, în Obrador Pons *et al.* (eds), *Cultures of Mass Tourism*, pp. 75–89.

Concluzie. Traversând marea

1. E. Paris, *La genèse intellectuelle de l’œuvre de Fernand Braudel: La Méditerranée et le monde méditerranéen à l’époque de Philippe II (1921–1947)*, Atena, 1999, pp. 315–316, 323.
2. A. Husain, K. Fleming (eds), *A Faithful Sea: The Religious Cultures of the Mediterranean, 1200–1700*, Oxford, 2007.

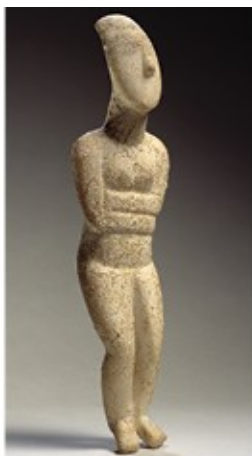
DOSAR FOTO

1. La Mnajdra, în Malta, se află un sit arheologic cu mai multe temple din mileniile al IV-lea și al III-lea î.Hr., grupate foarte aproape unul de altul și adăpostite de stânci abrupte la poalele cărora se întinde marea; templul cel mai mare, aflat în centru, a fost ultimul construit. Templele malteze sunt cele mai vechi clădiri la scară mare din Mediterana.

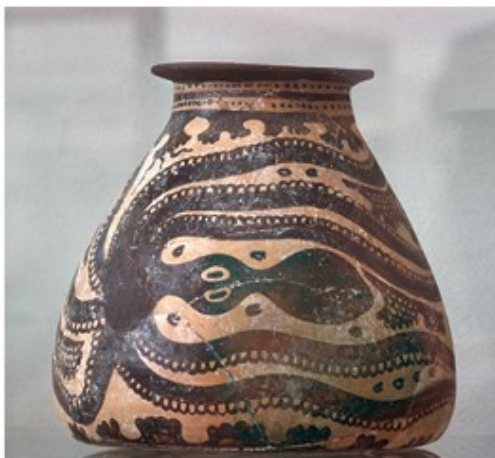
2. „Doamna adormită“, statuie de 16 cm lungime păstrată la Muzeul de Arheologie din Valletta, e posibil să reprezinte o zeiță a pământului sau poate că este o personificare a insulelor Malta și Gozo – întruchipate prin cele două cocoșe de pe spinare.

3. Cele mai multe dintre figurinele cicladice sunt siluete feminine și e posibil să întruchipeze însoțitoare ale celor morți, fie ele slujitoare ori spirite de pe lumea cealaltă.

4. Un cap de femeie de la Keros, din Insulele Ciclade, sculptat din marmură locală și datând din prima jumătate a mileniului al III-lea î.Hr. Puritatea și simplitatea sculpturii sunt înșelătoare, căci se pare că la origine era foarte viu colorată.

5. Confectionat în Creta pe la anul 1500 î.Hr., acesta este unul dintre numeroasele vase minoice pe care artiștii au pictat trupul și tentaculele unei caracatițe pentru a crea un model curgător și realist, lăsând în urmă tiparele egiptene și siriene și dând astfel naștere unui stil insular aparte.

6. Frescă, cca 1420 î.Hr., din mormântul lui Rekhmire, vizir al faraonului, Egiptul de Sus. Una dintre atribuțiile lui Rekhmire era să supravegheze strângerea tributului din ținuturile vecine, slujbă înfățișată aici sub pompoasă inscripție „Fiece ținut este supus Majestății Sale“. Unele obiecte aduse drept tribut, precum recipientele cu vin sau cu untdelemn, par să provină din Creta, iar alte obiecte și animale, din ținuturi aflate către sud.

7. Akrotiri, pe insula Thera, a fost un important centru comercial și naval înainte să fie distrus în urma unei uriașe erupții vulcanice, pe la anul 1500 î.Hr. Această frescă impresionantă datând din secolul al XVI-lea î.Hr. înfățișează portul și corăbiile cu vâsle pregătite pentru sau întorcându-se dintr-o călătorie pe Mediterana.

8. Mască mortuară din aur de la Micene, cca 1500 î.Hr., îngropată într-un mormânt princiar. „Micene cea bogată în aur“, cum o numește Homer, era condusă de prinți războinici vorbitori de limbă greacă, care căzuseră sub vraja culturii minoice. Acest tip de măști imită probabil măștile mortuare mult mai fastuoase ale faraonilor.

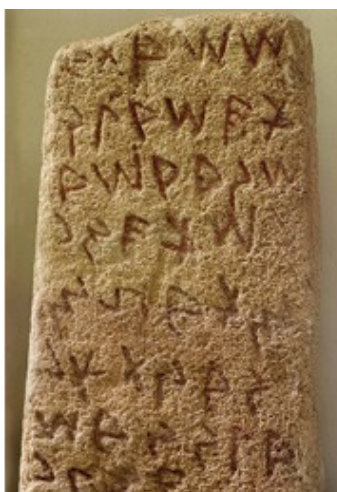
9. Lipsiți de aurul cu care strămoșii lor egeeni acopereau fețele morților, vechii filistenii turnau în lut imagini ale conducătorilor lor. Acest chip de lut a fost scos la iveală dintr-un sarcofag descoperit la Beth She'an, în nordul Israelului.

10. „Vasul cu războinici“, din Micene, sec. al XII-lea î.Hr., înfățișează o formație de soldați care poartă pe cap coifuri cu coarne, specifice invadatorilor și mercenarilor pe care egiptenii îi numeau războinici Shardana. Alte elemente din echipamentul lor pot fi comparate cu cele descrise de Homer ca făcând parte din armura eroilor.

11. Filistenii apar pe zidurile templului din Madinat Habu (Egiptul de Sus), datând de la începutul secolului al XII-lea î.Hr., pe ale cărui frize sunt reprezentate și celebrate victoriile asupra așa-numitelor Popoare ale Mării atribuite faraonului Ramses III.

12. La sfârșitul secolului al IX-lea î.Hr. negustorii fenicieni au întemeiat o așezare la Nora, în sudul Sardiniei. Inscripția prin care ei închină un templu zeilor este una dintre cele mai vechi, în alfabetul semitic, care s-au păstrat în vestul Mediteranei.

13. Se crede că această tăbliță sau stelă de piatră, gravată la Cartagina pe la anul 400 î.Hr., înfățișează un preot – ușor de recunoscut după acoperământul plat pe care-l poartă pe cap – ducând un copil către locul unde urmează să fie sacrificat.

14. O machetă de corabie feniciană, transformată în lampă și închinată, în anul 232 d.Hr., în templul lui Zeus Beithmares din ținutul cunoscut astăzi ca Liban. Deși de proveniență târzie, ne ajută să ne facem o idee clară despre cum arătau corăbiile feniciene și cartagineze.

15. Monedă feniciană de argint înfățișând o corabie feniciană și monstrul marin cunoscut grecilor sub numele de hipocamp.

16. O bătălie între pedestrași greci, sau hopliți, înfățișată pe vasul Chigi, descoperit în apropiere de Veii, la nord de Roma, și datând de pe la anul 650 î.Hr. Prinții etrusci achiziționau cantități impresionante de ceramică corintcă, adeseori obiecte splendide.

17. Panou de pe porțile de bronz ale palatului regal asirian din Balawat, nordul Irakului, sec. al IX-lea î.Hr. Fenicienii își aduc tributul, străbătând Mediterana, și îl descarcă de pe corăbii la curtea asiriană.

18. Crater de la sfârșitul secolului al VI-lea î.Hr. decorat cu figuri negre de artistul atenian Exekias și exportat în Etruria, la Vulci, unde a fost descoperit într-un mormânt. Pe acest vas, folosit drept cupă plată de vin, este înfățișată povestea prinderii lui Dionysos, zeul grec al vinului, de către pirații etrusci, poveste al cărei deznodământ este metamorfozarea piraților în delfini.

19. Mormântul Vânătorii și Pescuitului, din Tarquinia, de la sfârșitul secolului al VI-lea î.Hr. Încântătoarele scene de pe această frescă etruscă trădează puternica influență a artei grecești ionice.

20. Tăbliță de la Marsiliana d'Albegna, din Etruria, secolul al VII-lea î.Hr. Folosită probabil pentru învățarea alfabetului, această tăbliță reprezintă cea mai veche dovadă a faptului că alfabetul grecesc arhaic a fost importat în Etruria; literele erau scrise de la dreapta la stânga, ca în feniciană, iar alfabetul conține mai multe litere – precum *delta* – care fuseseră excluse din scrierea etruscă fiindcă sunetele corespunzătoare nu existau în limba etruscă.

21. „Acesta este templul și acesta este locul statuii pe care regele Thefarie Velianas i-a închinat-o zeiței Uni-Astarte...” Una dintre cele trei tăblițe de aur descoperite în 1964 la Pyrgoi, pe coasta Etruriei, două în etruscă și una în feniciană, tăblițe ce consemnează ofranda adusă de regele din Caere la sfârșitul secolului al VI-lea î.Hr.

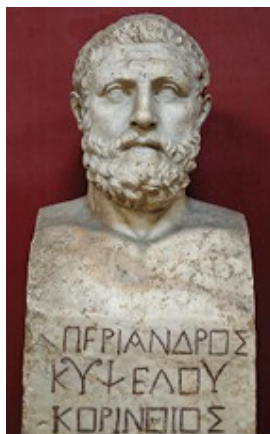
22. După victoria sa navală asupra etruscilor la Kyma, în apropiere de Napoli, în anul 474 î.Hr., Hieron, tiranul Siracuzei, a închinat în sanctuarul lui Zeus de la Olympia un coif conic capturat de la dușmani și purtând inscripția: „Hieron, fiul lui Deinomenes, și siracuzanii, [dedicat] lui Zeus: [pradă] tireniană din Kyma“.

23. Turnul fortificat (*nuraghe*) din Orolu, în partea centrală a Sardiniei, este unul dintre cel mai bine păstrate castele preistorice care odinioară împânzeau insula cu miile; precum acesta, multe erau înconjugate de sate. Construit între anii 1500 și 900 î.Hr., castelul a fost ocupat secole la rândul.

24. Sarzii timpurii au exploatat minereurile de pe insulă și erau destoinici în prelucrarea cuprului. Această barcă din bronz, făcută în jurul anului 600 î.Hr., ar fi putut servi drept lampă. Au fost găsite și alte asemenea obiecte, chiar în zone îndepărtate ca Vetulonia, în Etruria.

25. Periandros a condus Corintul între anii 627 și 585 î.Hr. și a mizat pe dezvoltarea economică a regiunii. Reputația sa de tiran aspru era domolită de laudele ce i se aduceau pentru înțelepciune și spiritul dreptății.

26. O reprezentare postumă a lui Alexandru cel Mare în chip de zeul-soare. După ce, în anul 331 î.Hr., Alexandru a vizitat templul zeului egiptean al soarelui, Amon Ra, și-a dorit ca egiptenii să-l venereze ca pe această divinitate. După moartea sa, în Egipt s-au contopit vechi idei religioase egiptene și grecești, în timpul domniei Ptolemeilor.

27. Cea mai faimoasă sculptură iberică antică este „Dama de Elche“, un bust de preoteasă sau de zeiță care poartă bijuterii minuțios lucrate, din secolul al IV-lea î.Hr. Vădește influența greacă, dar sunt și asemănări îndeaproape cu alte sculpturi în mărime naturală lăsate de extraordinara civilizație a vechilor iberici.

28. Cultul lui Sarapis a fost promovat de regele Ptolemeu I al Egiptului. Această divinitate era o combinație eclectică a zeului taur Apis cu zeul renașterii, Osiris, și cu o serie de zei greci, printre care Zeus și Dionysos.

29. În secolul al III-lea î.Hr., generalul cartaginez Hamilcar Barca, tatăl lui Hannibal, a întemeiat un imperiu personal în Spania și a bătut monede care-l înfățișează pe el sau pe zeul Melqart purtând o cunună în stil grecesc: probabil se intenționa identificarea lui Hamilcar cu zeul punic, considerat a fi același cu zeul grec Heracles.

30. Monedă de bronz emisă în vremea lui Nero (mort în 68 d.Hr.) în cinstea comerțului cu cereale. Zeița Ceres ține în mână câteva spice de grâu și privește la zeița Annona („Recolta“), care ține un corn al abundenței; se mai pot vedea un altar pe care se află o măsură pentru cereale și pupa unei corăbii ce transportă grâne.

31. Cleopatra, ultima regină din spița Ptolemeilor, a fost o conducătoare a Egiptului cultivată, însă necruțătoare. Relațiile ei sentimentale cu Iulius Caesar și cu Marc Antoniu au abătut, în cele din urmă, dezastrul asupra dinastiei sale și au condus la ocuparea țării de către romani.

32. Monedă din timpul domniei lui Nero, care marchează finalizarea unui nou port la Ostia. Zugrăvirea în miniatură a diferitelor tipuri de nave, redată din diverse perspective, e uimitoare.

33. O corabie mare de război romană, numită cvincviremă, pregătită pentru bătălia de la Actium, din anul 31 î.Hr. Acest basorelief provine din localitatea Praeneste, acum Palestrina, la sud-est de Roma.

34. Această frapantă frescă înfățișând vasele care intră și ies dintr-un port în apropiere de Napoli, posibil Puteoli, decora pereții unei case din Stabiae și a fost îngropată de erupția vulcanului Vezuviu, în anul 79 d.Hr.

35. Mozaic din secolul al VI-lea de la bazilica Sant' Apollinare din Ravenna, zugrăvind flota bizantină la Classis, portul exterior al Ravennei, și fortificațiile impresionante ale acestuia.

36. Cornișă de la sinagoga din Ostia, reprezentând sfeșnicul cu șapte brațe (*menorah*) care era unul dintre simbolurile iudaismului în perioada târzie a Imperiului Roman. Sinagoga a fost folosită între secolele I și IV.

37. O inscripție din secolul al II-lea comemorează construirea chivotului pentru păstrarea pergamentelor Legii în sinagoga din Ostia, pe cheltuiala lui Mindis Faustos; inscripția este în principal în greacă, limba uzuală a evreilor din Roma, și apar doar câteva cuvinte în latină.

38. La începutul secolului al XII-lea, splendidul iconostas cunoscut sub numele de Pala d'Oro, sau Panoul Aurit, a fost instalat în altarul principal al bazilicii San Marco din Veneția. Acest panou înfățișează corabia care transportă spre Veneția moaștele Sfântului Marcu, tocmai furate din Alexandria, în anul 828.

39. Într-o fotografie din 1885 se poate vedea orașul Amalfi, cățarat pe coasta abruptă a peninsulei care găzduia o comunitate activă de negustori în perioada medievală timpurie. Abia depășea dimensiunile unui sat chiar în perioada sa cea mai influentă, în secolul al XI-lea, când vasele se înșiruiau la țărm precum în această imagine. Rămâne și astăzi un simplu orașel, chiar dacă mănăstirea de pe înălțimile sale s-a transformat între timp într-un hotel de lux.

40. Castroanele (*bacini*) smălțuite cu multă măiestrie care împodobesc exteriorul unor biserici în stil romanica din Pisa vor fi strălucit în soare, vestind reușita neguțătorilor localnici în a pătrunde în ținuturile musulmane, acolo unde exista priceperea necesară pentru realizarea lor. Acest *bacino*, provenit probabil din Mallorca, înfățișează o corabie musulmană pe mare, însoțită de o ambarcațiune mai mică.

41. *Fonduk*-urile erau îndeobște clădiri cu arcade, pe două niveluri, construite în jurul unei curți interioare pătrate. *Fonduk*-ul regal din orașul cruciat Acra, care astăzi poartă numele de Hanul Coloanelor (*Khan al-‘Umdan*), unde erau strânse impozitele pentru mărfuri, a fost reconstruit de turci, dar încă își păstrează forma originală. Negustorii italieni își aveau propriile *fonduk*-uri, în alte zone ale cetății.

42. Patru cai superbi, executați cu măiestria anticei arte grecești, împodobeau hipodromul din Constantinopol și s-au numărat printre prăzile luate de venețieni după jaful cetății din timpul celei de-a patra cruciade. Înainte de a începe să se deterioreze, au tronat falnic deasupra intrării în bazilica San Marco.

43. Prințul musulman al-Idrisi, cărturar din Ceuta, le-a slujit drept geograf regilor normanzi ai Siciliei. Deși manuscrisele de secol XII ale lucrărilor lui nu ni s-au păstrat, această hartă a lumii din Evul Mediu Târziu este probabil o copie după un original desenat de al-Idrisi. Sudul se află în partea de sus și astfel Mediterana se găsește în zona din dreapta jos, cu Adriatica săpând profund în continentul european.

44. Detaliu dintr-un portulan de la începutul secolului al XIV-lea, desenat la Mallorca. Sardinia se află în centru, iar Mallorca este scoasă ostentativ în evidență de steagul regelui său catalan. De-a lungul coastelor sunt înșirate toponime.

45. Picturi murale din secolul al XIII-lea înfățișând cucerirea orașului Mallorca în 1229 de către trupele regelui Iacob I de Aragon. Acest eveniment a fost celebrat și în *Cartea înfăptuirilor* a regelui Iacob, scrisă în catalană, prima autobiografie regală din Evul Mediu.

46. Cetatea Aigues-Mortes, în traducere „apele moarte“, a fost întemeiată pe buza Deltei Ronului ca bază a comerțului francez din Mediterana și ca punct de

plecare pentru cruciații care se îndreptau spre Răsărit. Majoritatea clădirilor sale bine păstrate datează de la începutul secolului al XIV-lea, moment în care servea de port exterior pentru fostul rival Montpellier, aflat sub stăpânire mallorcană.

47. Genova este înghesuită între Alpii Ligurici și mare, iar *Cronica de la Nürnberg* a lui Hartmann Schedel, tipărită în 1493, înfățișează aglomerația de clădiri, turnuri și biserici adunate lângă port, printre care (sus, în centru) se număra și impunătoarea poartă construită pe când orașul se afla sub amenințarea împăratului german Frederic Barbarossa, la mijlocul secolului al XII-lea.

48. Dubrovnikul văzut dinspre sud-est, cu impresionanta sa linie de ziduri de apărare din secolul al XV-lea. Portul, abia vizibil, se afla pe partea cealaltă, iar una dintre clădirile înalte din dreapta era depozitul de grâne. Orașul este împărțit în două de strada cunoscută sub numele de Placa sau Stradun, cu capătul în dreapta, lângă clădirea vămii sau Palatul Sponza, care astăzi găzduiește bogata arhivă municipală; cartierul evreiesc se află în stânga palatului.

49. În secolul al XV-lea, orașul Manises, din hinterlandul valencian, era marele centru al producției de ceramică smălțuită și pictată. Pe acest vas se găsește blazonul familiei degli Agli din Florența; patricienii italieni erau cumpărători avizi ai unor astfel de obiecte hispano-morești. Inspirați de tehnologia maură, olarii creștini au ajuns să domine producția, dar existau și ateliere mixte, în care musulmanii și creștinii lucrau cot la cot.

50. Această machetă votivă a unei corăbii de marfă, singura care ni s-a păstrat din Evul Mediu, s-a aflat inițial într-o biserică din Mataró, Catalonia. Având aproape 120 de centimetri lungime și peste 50 de centimetri lățime, macheta datează din preajma anului 1420 și este făcută în parte din lemn de dud din Mediterana, iar carena e construită din scânduri îmbinate în același unghi, în stil mediteraneean.

51. Impunătoarea clădire a Bursei (*Ilotja*) din Valencia, construită între 1483 și 1498. Această sală, cu ale ei coloane răsucite, era folosită pentru tranzacții, în timp ce altă încăpere găzduia tribunalul comercial al Valenciei. De-a lungul cornișei se poate citi inscripția care preamărește negoțul cinstit.

52. Codul de legi maritime cunoscut sub denumirea *Consulatul mării* stabilea legea comercială pentru orașul Valencia și pentru negustorii catalani de peste mări. O variantă tipărită a apărut în 1494. În această copie manuscrisă datată anterior este înfățișat regele Alfonso cel Mărinimos (mort la 1458) înconjurat de curteni, o mărturie a faptului că monarhul și neguțătorii lucrau împreună pentru a crea un imperiu politic și comercial în Mediterana.

53. Mehmet II, sultan otoman, cunoscut drept „Cuceritorul“ (*Fatih*) pentru că în vremea lui a căzut Constantinopolul sub stăpânire musulmană. Fascinat de cultura italiană, l-a chemat la curtea lui pe artistul italian Gentile Bellini, care i-a pictat portretul nu cu mult înainte de moartea sultanului, survenită în 1481.

54. Către sfârșitul vieții, Mehmet a pornit expediții ambițioase împotriva creștinătății latine, trimițându-și flota la Otranto, în sudul Italiei, care a fost supus, dar neizbutind, în 1480, să cucerească și Rhodosul. Aici, un miniaturist francez înfățișează înfrângerea turcilor, obligați să facă pace cu Cavalerii Ospitalieri, ale căror steaguri pot fi văzute de-a lungul zidurilor și în vârful fortăreței maritime.

55 și 56. Hizr (în stânga), cunoscut și ca Hayrettin sau ca Barbarossa (mort în 1546), a fost unul dintre cei mai cruzi corsari berberi; pornind din Alger, a lansat atacuri asupra insulei Menorca și asupra Italiei și a petrecut iarna la Toulon, la invitația regelui Francisc I al Franței. Această pictură e opera lui Nakkep Reis Haydar, el însuși un om al mării. Andrea Doria (în dreapta) provenea dintr-una din cele mai alese familii genoveze. A intrat în serviciul regelui Franței, dar apoi a trecut în tabăra lui Carol Quintul, în 1528. A fost un adversar de temut al lui Hayrettin Barbarossa și a înregistrat victorii importante, precum recăștigarea insulei Coron, din sudul Greciei, în 1532.

57. Hayrettin a fost comandantul unei flote otomane trimise la Tunis în 1534, în urma izbucnirii unei lupte pentru succesiune. Carol Quintul a intervenit și a recăștigat Tunisul în 1535; în laguna Lac de Tunis, lângă cetatea La Goleta, spaniolii au construit o fortăreață care există și astăzi. Acest desen pentru un ciclu de tapiserii înfățișează cucerirea orașului-port La Goleta de către spanioli.

58. În jur de 150 000 de spanioli de origine musulmană, așa-numiții morisci, au fost expulzați între anii 1609 și 1614, deși unii au protestat, susținând că erau creștini evlavioși. În această pictură este zugrăvită plecarea lor pe mare din Vinaròs, un port prosper aflat la nord de Valencia.

59. Pictură venețiană în care este consemnată victoria unei mici escadre venețiene asupra a șaptesprezece corăbii turcești, în largul Cretei, în mai 1661. Venețienii pierduseră deja al doilea și al treilea oraș ca importanță din Creta și țineau cu dinții de Candia (Heraklion); au pierdut insula în 1669.

60. Atacul francez din 1756 asupra orașului Mahón din insula Menorca, aflată sub dominație britanică. În prim-plan se vede fortul Sfântul Filip, străjuind intrarea în cel mai mare port natural din Mediterana. Franța trata prezența britanică în apropiere de Toulon drept o amenințare fâțișă la adresa flotei sale mediteraneene.

61. Execuția amiralului Byng, din 14 martie 1757, pe duneta corabiei regale *Monarch*. Byng a fost țăpul ispășitor al guvernului și amiralității britanice, care-l trimiseseră într-o irealizabilă misiune de eliberare a Menorcăi, cu un număr insuficient de vase și de oameni. Cu o formulare celebră a lui Voltaire, a fost executat *pour encourager les autres*.

62. Amiralul Feodor Uşakov (1744–1817), comandant al flotei rusești din Mediterana, care a cucerit Insulele Ionice aflate sub stăpânire franceză. În anul 2000 a devenit sfântul protector al marinei ruse.

63. Viconte Hood, comandant al flotei britanice din Mediterana începând din anul 1793. Ca și Nelson, era fiu de preot. Sub comanda sa, britanicii au ocupat orașul Toulon și au adus Corsica sub stăpânirea Coroanei britanice.

64. Nobilul german Ferdinand von Hompesch a fost ultimul Mare Maestru al Ordinului Suveran Militar de Malta, sau Cavalerii Sfântului Ioan, care a cârmuit Malta. Ales în iulie 1797, domnia lui a durat numai un an, după care insula a fost cucerită de Napoleon.

65. Stephen Decatur a fost primul erou al marinei americane, iar unele nave de război americane îi poartă și astăzi numele. În 1803 și 1804 a condus atacuri faimoase asupra portului Tripoli din Libia; faptele sale de vitejie au simbolizat izbânda bravurii americane asupra forței sălbatice a piraților berberi.

66. Port Said era un oraș nou, construit pentru a deservi Canalul Suez. În această fotografie din 1880, mai multe vase așteaptă să intre pe Canal. Nava din centru stânga este un vas cu carenă metalică propulsat atât cu pânze, cât și cu aburi.

67. Trieste, cu populația sa pestriță de germanofoni, italofoți și slavofoni, de creștini și evrei, era poarta de acces către Mediterana a Imperiului Austro-Ungar. Această fotografie realizată în jurul anului 1890 arată cheiul aparținând firmei Österreichischer Lloyd, cea mai importantă companie de navigație din oraș, ai cărei acționari majoritari aveau origini etnice foarte diverse.

68. Piața Mare, cunoscută și ca Piața Mehmet Ali, din Alexandria, în anii 1910. Exprima vădit dorința ca Alexandria să devină un oraș european pe coasta

Africii. Aici își avea sediul tribunalul multinațional care se ocupa de cauzele comerciale, și tot aici, în 1956, colonelul Nasser a ținut un discurs mobilizator în care anunța naționalizarea Canalului Suez.

69. Încercările italiene de a zugrăvi ocuparea Libiei turcești ca parte a misiunii civilizatorii europene au fost completate de ilustrații precum cea de față, dintr-o revistă franceză din octombrie 1911. Simpla prezență a ofițerilor italieni, inspirată de zeița care poartă flacăra libertății, este de ajuns pentru a-i alunga pe băștinașii lași și primitivi.

70. Refuzul marinei franceze de a se alătura flotei britanice sau de a se retrage în ape neutre l-a determinat pe Churchill să autorizeze, în octombrie 1940, atacul asupra vaselor de război franceze acostate în Mers el-Kebir. Revolta față de acțiunile britanice nu numai că a dus până la urmă la ruperea relațiilor diplomatice, dar au deteriorat relațiile dintre Franța înfrântă și Marea Britanie aproape pe tot parcursul celui de-al Doilea Război Mondial.

71. În iulie 1943 trupele britanice au debarcat în Sicilia, într-o primă etapă a unei campanii prin care armatele aliate aveau să ocupe încet-încet toată Peninsula Italică. Atacurile simulate asupra Sardiniei îi făcuseră pe germani să creadă că Sardinia, nu Sicilia, era mai degrabă ținta vizată.

72. Navă cu care sunt transportați 4 500 de refugiați evrei din centrul și estul Europei, surprinsă andocând în Haifa pe 7 octombrie 1947, după ce a fost interceptată de autoritățile britanice. Mulți dintre evreii care au încercat să ajungă în Palestina au fost trimiși în lagăre din Cipru.

73. Charles de Gaulle, care a condus forțele Franței Libere în timpul celui de-al Doilea Război Mondial, a ajuns la putere în 1958, când cea de-a Treia Republică se lupta cu problema stăpânii franceze în Algeria, pe care inițial el a promis că o va menține. Aici este surprins în timpul vizitei în Algeria din iunie 1958, salutându-i pe coloniștii francezi entuziaști.

74. Începând din anii 1960, Spania a profitat de creșterea cererii pentru vacanțe *all-inclusive*, însă apoi a ajuns să regrete unele dintre efectele acesteia: hoteluri terne construite din ciment, restaurante și baruri în stațiunile de pe litoral, plaje cumplit de aglomerate, precum cea din imagine, Lloret de Mar, în Catalonia. Același tip de priveliști pot fi văzute astăzi în unele regiuni din Franța, Italia, Grecia, Cipru și Israel.

75. La sfârșitul secolului XX ținuturile mediteraneene ale Uniunii Europene au devenit o graniță atent păzită, unde migrația din Africa și Asia este supusă unui control sever. În această fotografie, un grup de imigranți africani încearcă să debarce pe pământ spaniol în apropiere de Strâmtoarea Gibraltar.

Table of Contents

MAREA CEA MARE	3
Lista ilustrațiilor	7
Sistemul de transliterare și datare	11
Prefață	12
Introducere. O mare cu multe nume	17
PARTEA I. Prima Mediterană 22000 î.Hr.–1000 î.Hr.	26
1. Izolare și insularitate 22000 î.Hr.–3000 î.Hr.	27
2. Cupru și bronz 3000 î.Hr.–1500 î.Hr.	39
3. Negustori și eroi 1500 î.Hr.–1250 î.Hr.	55
4. Popoarele mării și popoarele uscatului 1250 î.Hr.–1100 î.Hr.	68
PARTEA A II-A. A doua Mediterană 1000 î.Hr.–600 d.Hr.	89
1. Negustorii de purpură 1000 î.Hr.–700 î.Hr.	90
2. Urmașii lui Odiseu 800 î.Hr.–550 î.Hr.	111
3. Triumful tirenienilor 800 î.Hr.–400 î.Hr.	129
4. Către Grădina Hesperidelor 1000 î.Hr.–400 î.Hr.	148
5. Talasocrațiile 550 î.Hr.–400 î.Hr.	161
6. Farul Mediteranei 350 î.Hr.–100 î.Hr.	179
7. „Cartagina trebuie distrusă!” 400 î.Hr.–146 î.Hr.	197
8. „Marea noastră” 146 î.Hr.–150 d.Hr.	224
9. Credințe vechi și noi 1 d.Hr.–450 d.Hr.	247
10. Dez-integrarea 400–600	262
PARTEA A III-A. A treia Mediterană 600–1350	276
1. Albii mediteraneene 600–900	277
2. Traversarea hotarelor dintre creștinătate și islam 900–1050	294

3. Marea cea Mare se schimbă 1000–1100	306
4. „Răsplata pe care o va da Domnul“ 1100–1200	322
5. Cărări pe mare 1160–1185	339
6. Căderea și ridicarea imperiilor 1130–1260	353
7. Negustori, mercenari și misionari 1220–1300	368
8. Serrata – închidere 1291–1350	388
PARTEA A IV-A. A patra Mediterană 1350–1830	404
1. Așa-ziși împărați romani 1350–1480	405
2. Schimbări în Occident 1391–1500	424
3. Ligi sfinte și alianțe profane 1500–1550	443
4. Akdeniz – bătălia pentru Marea Albă 1550–1571	460
5. Interlopii Mediteranei 1571–1650	485
6. Diaspore disperate 1560–1700	502
7. Încurajarea străinilor 1650–1780	519
8. Perspectiva rusească 1760–1805	535
9. Dei, bei și pașale 1800–1830	554
PARTEA A V-A. A cincea Mediterană 1830–2010	572
1. Estul și Vestul se vor întâlni întotdeauna 1830–1900	573
2. Grecii și ne-grecii 1830–1920	589
3. Ieșirea din scenă a otomanilor 1900–1918	600
4. Poveste despre patru orașe și jumătate 1900–1950	610
5. Mare Nostrum – din nou 1918–1945	629
6. O Mediterană fărâmițată 1945–1990	641
7. Cea din urmă Mediterană 1950–2010	656
Concluzie. Traversând marea	669
Indicații bibliografice	677
Note	679
DOSAR FOTO	774